

श्रीमद्भागवतार्थदर्शन.

अनुक्रमणिका.

एकादशस्कंध (मुक्ति).

अध्याय.	विषय.	पत्र. अध्याय.	विषय	पत्र
१	भूगर्भहरणासार्थं बहुकुलस्य करणान्दल श्रीकृष्णांचा सकल्प पो- रांच्या सेव्यंत सांबाच्या पोटीं ब्राह्मणशापास्तव कुलस्य करणाच्या बोहमसळाची उत्पत्ति. यादव मुसळाचा चूर करून. उरलेल्या नुकड्या- सह, तो समुद्रात टाकितो. त्या चुराचे लव्हाळे होतात. तो नुकडा एक घारपी आपल्या नाणागावर कमविनो २	१	मगवतांचा उद्धवाना उपदेश अवधूताचे चौवीस गुरू व त्याचे शिष्यणीय गुण ८	४३
३	नारदाला भगवत धर्म विचारितो. नारद त्याला नव योग्याचा व कर्माचा संवाद सांगतो. भगवत धर्म. भगवद्भक्तांचीं लक्षणें. ... ४	११०	अवधूताचे गुरू व त्याने त्यापासून वेगळेले उपदेश तेच पुढे चालू निष्काम धर्म आचरणे भेदाची अमन्यना ज्ञानाभि समागनाशक प्रवृत्ति- मार्ग अनर्थावह	५४ ६० ६६
५	मागेचे लक्षण. माया तरण्याचा उपाय. परब्रह्मचें स्वरूप. कर्मनिवृत्तीचें साधनमूळ कर्मानुष्ठान. ६	४११	ब्रह्ममोक्षाची व्याख्या विद्या आणि अविद्या जीव व ईश्वर साधूची व भक्तीचीं लक्षणें. पूजास्थानें मन्मग भक्तीचें साधन ..	७१ ७८
७	भगवताच्या अवतारकथा अमर्त्याच्या गति ८	१११२	मन्मगाचें माहात्म्य ईश्वरापासून प्रपञ्चचता गुरूमेवेने ज्ञान मपादावें तीन गुण सत्वगुणानें उत्तर गुण नागवे ज्ञान गुणनाशक हमगीन	८२
९	युगपरत्वे भगवत्सेवेचे भिन्न भिन्न मार्ग. श्रीकृष्णाचें चकार्य स्वरूप नारद वसुदेवाला समतात. १०	१४	पुरुषार्थाविषयीं मनभेद व नदनुरूप वेदाथे भक्तिच उत्तम पुरुषार्थ स्त्रियाची व स्त्रैणाची भगाने वर्जवी योगमाधन. ध्येय स्वरूप	८८
११	देव भगवताला स्वलेकी येण्याविषयीं प्रार्थितो. द्वारकें उत्पान. यादवाचा प्रभासी ज्ञान्याचा नेत्र. उद्धवाची श्रीकृष्णाजवळ भागणी.	१६ २७ १६१७	अठरा मिद्धि व अठरा धारणा. मिद्धिना भुलू नये विमुक्ति.	९३ ९८

अध्याय.	विषय.
१७	चारी घुगातील धर्म वर्णाचे धर्म. ब्रह्मचाऱ्याचे धर्म. गृहस्थाचे धर्म.
१८	वानप्रस्थधर्म. वृत्तीचे धर्म.
१९	भीष्मानी धर्माला सांगितलेले मोक्षधर्म. मनच अर्थ व अनर्थ करणारे. शम- दमादिकाची लक्षणे.
२०	गुण व दोष कांढ्रयीचे वेगवेगळे अधिकारी. मन वश करण्याचा उपाय. निरिच्छपणा.
२१	गुणदोषांची व्यवस्था. शुद्धि व अशुद्धि. धर्म व अधर्म वेदातील फलश्रुती- चे स्वरूप. कर्मठाची मनोराज्ये. श्रुतीचे अर्थ खोल असताना. वेदाचे हृदय मीच जाणतो.
२२	तत्वाच्या संख्या. नानाभूतांचे पर्यवसान एकच. जन्ममृत्यूचे लक्षण. अव- स्था देहाच्या. आत्मावर आरोप.
२३	दुःशब्दरूप बाण दुःसह. भिक्षूची कथा. त्याचा पणकाष्ठेचा छळ त्याने शातपथ गाडलेली गाथा.
२४	सांख्यशास्त्र. सृष्टिक्रम. त्रैलोक्यवचना. कर्माच्या उच्चनीच गति. लयक्रम. सूक्ष्म आधार ब्रह्म.
२५	तीन गुणांच्या वृत्ति. त्याचे मिश्रण. त्यांच्या मृणा. गुणमूलक व निर्गुण स्वरूपदिक.

पत्र. अध्याय.	विषय.	पत्र
१०२	विषयामक्ति करू नये ऐलची कथा. ऐलर्गिन मावूची सगणि अगदी मावूच समारंभाक.	१०४
१०८	क्रियायोग (पूजाविधि) त्याचे तीन प्रकार मान पुनर्म्यान आठ प्रका- रच्या मूर्ति उपचार निष्काम भक्ताने अर्पणेचे उचर केमेही अमळे तरी ईश्वराला प्रिय होनात ११३	१०८
११९	दुसऱ्याची निंदा केवा मृति करू नये आत्म्याचेटारी ममार निर्मळ समार अहकाराचा ज्ञान व त्याची मावने भेद असत्य १२९	११८
१२४	भागवत धर्म. सर्वभूती ईश्वरभावना भक्ताचे सर्वस्व ईश्वर भगवाने आज्ञा दिली अमना उद्धव वदरिकाश्रमी जाउन व भगवद्धर्म आचरून मुक्ति पावतो १३१	१२९
१३१	कृष्णाजेवरून यादव प्रभामाम जाताना व मद्य पिउन वृद्ध होउन आपण कुलशय करिताना गमनिर्याण जगत्याधाचा वण श्रीकृष्णाच्या चरणाम लागतो. भगवान् त्या त्याधाला मदेह स्वर्गी पाठवितात ठरकल्या निगेय १४८	१३९
१४७	देव अंगिरी पाहन अमना श्रीकृष्णाचा निजधामी प्रवेश. वसुदेवादि प्र- भामी येउन शोकाने देहत्याग करिताना ब्रियाचे महगमन अर्पण उड- प्रमथी वज्राम राऱ्याभिषेक कर्मो ममुड द्वारका बुडविता पाडवचे महा- प्रस्थान. मन्मथुति.	१४९

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीशुक्रसुहृत्समर्थराय नमः ॥ श्रीश्यामाय नमः ॥ श्रीबाळकृष्णगुणभ्योनमः ॥ श्रीबाळगणपतेशुक्राचार्ये) ह्मणजे - राजा वाग्मनामहित श्रीकृष्णांनी यादवाना साहाय्य बरोबर घेऊन अनेक दैत्यांचा वध केला व - कै.वपाडवामध्ये - अतिप्रबल बऱ्हा उत्पन्न करून भूमीचा भाग उतरिला. ह्मणजे - दुयें, दनादि - नागूनी कष्टवून, अपमान, पत्नीकेशग्रहण, - विषदान, लासागृहात घालून जाळणे - इत्यादि अपकारांनी - राजा ज्यांना अत्यंत कोपविले त्या पाडवाना निमित्त करून, ईश्वराने, - नागनोयुद्धाचे प्रसंगी कौरवपाडवाचे साहाय्य - उभयपक्षाकडे जयलब्ध्या राजांचा परस्परान्तरांनी नाश केला आणि पृथ्वीचा भार उतरून टाकिला (किंवा, ' जे कोपले आणि त्यांना त्यांनी कोपविले त्यांना परस्पर निमित्त करून मारविले ' असाही अर्थ करावा. एकंदरीत आशय असा - पृथ्वी, अवाभुग शकाना इत्यादि जे उतर उतर दैत्य होणे त्यांना श्रीकृष्णांनी स्वता नाश

श्रीबादरायणिः (बादरायणाचे ह्य. व्यासचे पुत्र) उवाच - सरामः (बलरामास) यदुभिः वृत्तः (वेष्टितः), कृष्णः दैत्यवधं कृत्वा जविष्ठः (जविष्ठः) कलिः (कलः) जनयन् (उत्पन्न करणारा) [सन्] भुवः (पृथ्वी) भारं भवतारयत्. ॥ १ ॥ ईश सपत्नैः (जवून) ये पांडुपुता दुर्धनहेलनकचग्रहणादिभिः (बल्लभः कचनय भूत, अपमान, कै. वरय इत्यादींनी) सुबहु (अविश्व) [यथा तथा] कोपिताः (विद्वेष्टे), तान् इतरेतरतः (परस्पर) निमित्त कृत्वा, समेतान् (मेळलेल्या) नृपान् हत्वा (मारून)

श्रीबादरायणिरुवाच । कृत्वा दैत्यवधं कृष्णः सरामो यदुभिर्वृतः ॥ भुवोऽवनारयद्भारं जविष्ठं जनयन्कलिम् ॥ १ ॥

ये कोपिताः सुबहु पांडुपुताः सपत्नैर्दुर्धनहेलनकचग्रहणादिभिस्तान् ॥ कृत्वा निमित्तमितेतरतः समेतान् हत्वा

नृपाक्षिरहरक्षितिभारमीशः ॥ २ ॥ भूभारराजपृथ्वी यदुनिर्निरस्य भुमैः स्वबाहुभिर्गच्छितयदप्रमेयः ॥ मन्येऽवनेर्ननु

गतोऽप्यगतं हि भारं यद्यादवं कुलमहो अविषह्यनास्ते ॥ ३ ॥

क्षितिभारं निरहरत् (हर करिता झाला). ॥ २ ॥ अग्रमेया (नाही तर्क करिता देत ज्या बद्दल दत्त) [कृष्णः] स्वव हुनि. भुमैः (रक्षितेन्य, यदुभिः भूभारराजपृथ्वीनाः (भूमीनां ना झालेले राजे व त्यांची सैन्ये यांस) निरस्य (हर करून) गच्छितयत् (निवार करू लागला) - " ननु अवने (नर्नना [नाग.] गत. अपि भार अगत (न गेलेला अगत् प्रमेय सन्नेने) केला, व जे बांधवांच्या रूपानी राहिले होते त्यांना परस्परान्तरांनी मारविले, आणि अश युक्तींनी भूमीचा भार नार्होमा केला) ॥ १ ॥ २ ॥ श्रीकृष्णाच्या मन न वाय वर्तव्य असे, ते कोणाच्याच कळत नसे. त्यांनी, आपल्या मुजददानी रक्षिलेल्या यादवाकडून - विवाहादि विविध प्रसंगी कहां तरी निमित्त उक्कळून वृत्त - म्हणजे मारून अशा राजांचा आणि त्यांच्या सैन्याचा नाश करविला, व आपल्याच मनाशी विचार चालविला की ' अहो - लोकांच्या मनाने - भूमीचा भार उतरला अहे तर' दग मग वाटेने ते मारून उतरला नाहीच. कारण, अद्यापि यादवांचे कुल जसेच्या तसेच आहे! - ह्या कुत्राने उभारी देण्याचे मन बर पण; तर - ते कोणाकडेही अवतरण किंवा येवजण नाही ' - अरे

आपणच यादवानी मारावे हाटले तस- स्वहस्ते स्वकुळाचा सय करणे अनुचित होय, अशी अडचण पुढे उभी राहते! - ॥ ३ ॥ दुसऱ्या कोणाकडून (देशिकाच्याने मुद्धा) ह्या कुलाचा परामब होणे अगदीच शक्य नाही; कारण, एक तर ह्याला माझा आश्रय आहे, आणि शिवाय हत्ती, घोडे इत्यादि वैभवांनी हें नेहमी इतक उन्मूल (चेदेल) होऊन गेलेले असते - की ह्याच्याकडे नुसत्या एक दृष्टीने तरी पाहणार कोण? तेव्हा आता आपण अशी युक्ति करावी की, - जसा वेळूच्या वेदाचा - नाश करणे अमर नर त्याच्या पोन्न यत् (त्या अर्था) आहे! यादव कुले अविषा (न सोसण्याजें, दुर्घर) आसने (आहे) ॥ ३ ॥ मत्स्यशयस्य (माझा आश्रय ज्याला वशा) नित्य विनव इह नस्य (देशिकेने उन्मूल) अह्य (ह्या कुलाचा) अन्यतः (दुसऱ्यापासून) परिसवः (परामब) कथंचित् (कोणत्याही शैलीने) न-पव-भवेत् (नाहीच होणार) चेणुस्नवस्य (वेळूच्या वेदाच्या) [कत] (कथें) चर्हिह (अशीला) इव (तसे) यदुकुलस्य वेतः (मर्ते) कल्लि (कळहात) विधाय (कल्ल) शान्ति, [तन.] घाम (स्वर्ग, वैकुण्ठ) [च] उदैमि (जातो) ॥ ४ ॥

नैवान्यतः परिसवो ऽस्य भवेत्कथंचिन्मत्संश्रयस्य विभवोन्नहस्य नित्यम् ॥ अंतः कल्लि

यदुकुलस्य विधाय चेणुस्तंबस्य वह्निमिव शान्तिमुपैमि घाम ॥ ४ ॥ एवं व्यवसितो राजन्सत्य-

संकल्प ईश्वरः ॥ शापव्याजेन विप्राणां संजडे स्वकुलं विभुः ॥ ५ ॥ स्वमृत्या लोकलावण्य-

निर्मुक्त्या लोचनं नृणाम् ॥ ग्रीभिस्ताः स्मरतां चित्तं पदैस्तानीक्षता क्रियाः ॥ ६ ॥

राजन्, एवं व्यवसितः (निश्चय केवळ ज्यानें असा) सत्यसंकल्पः विभुः ईश्वर. विप्राणां शापव्याजेन (शापच्या निमित्ते) स्वकुलं संजडे (महर्षि चला) ॥ ५ ॥ ईश्वर लोक-लावण्यानिर्मुक्त्या (लोकाच्या शोषणाचा निरास ज्योत्स्नसूच वशा, किंवा लोकांना लवण देणाऱ्या) स्वमृत्यां नृणां (लान) ना. (लान) स्मरता (अनुवर्णव) चित्तं, वर्षणाने - अग्नि सिद्ध करून दिला क्षणजे पुरे होते तसा आपण यदुकुलमर्थे कडह उत्तम करून द्यावा आणि स्वस्थ रहावे - तो कळहाति मगळ्या कुलाचा महार वैगेंज हा कायभाग आदोपल की - मग आपण आपल्या वैकुण्ठधामी जाऊ. ॥ ४ ॥ राजा, त्या व्यापक ईश्वराचा मक्कन कोणी अन्यथा होत नाही त्यानें अशा प्रकृते निश्चय ठरविला आणि ज्ञानाचा शाप ह्या निमित्ताने आपल्या कुलाचा महार केला ॥ ५ ॥ - अशा रीतीने अवतारातील कर्तव्य मग पूर्णपणे मिळी मने ग अमता, - परमात्मन मनु-

१ लवण 'हे कुल ऐश्वर्यानें मत्स होऊन जेले आहे क्षमून ज्ञानाचा महार लवण देला पाहिजे' अज ५ करवा १ कलाईनें कावर एक म्हा मुद्यानें जे असा - ३७ म्हा ३०-
तो आर्जुन शोधेच्छ वस्तु देतो; पण एव्हा फळे पिकून हातीं आलीं कीं तो ते झड तो हव दाखिलो, म्हा नाव नां गुणपदार्थ ह वस्तुच्या निमित्ताने वस्तुकाच वस्तु इत्यं ३ - ३७ = ३७
आले तेव्हा आता वादवांचे मरण ठरलेच कीं, ५२२. १ हे पद कुलाचा शाप देण्यानें आपणांना देत, ३७ म्हा ३०

ते कर्षे समाप्त आल्यावर - श्रीकृष्णांनी निरोप दिला ह्याून - द्वारकेकून निघून गेले. ॥ ११ ॥ ने ऋषि विश्वामित्र, अमिन, कण्ड, दुर्वास, भृगु, अंगिरा, कश्यप, वामदेव, अत्रि, वसिष्ठ व नारद इत्यादि होते. ॥ १२ ॥ - अयो. ऋषींनी काही दिवस त्या क्षेत्रात राहावयाचे योजिले पुढे एके वेळी - यादवांचे उच्छृंखल मुलगे सेवका आंबवतीचा पुत्र जो साव त्याला स्त्रीचा वेप देऊन बरोबर घेऊन, त्या ऋगीच्या मल्लिख गेल व पाय धरून आणि वस्त्र नत्रपणा दाखवून त्यांना स्वकी देश दूर करणारी कर्माणि ह्मत्वा विसृष्टाः (पाठविलेले) (सू० १२) मुनयः पिंडारकं समगमन् ॥ ११ ॥ १२ ॥ कुमार अविनीता. (दाडले) यदुन्दना कीडन (नेळारे) [संतः] ताव उपद्रव्य (अवळ आळस) उपसंगृह्य (पाय धरून) विनीतवत् (नम्रासारवे) प्रपच्छुः (विचार लागले) ॥ १३ ॥ ने जाववनीसुत साव ऋषींचे वेपयित्वा (नटवले) [पप्रच्छुः] - अमोघदर्शनाः (नहीत निरर्थक झाले) नुक्कणाच्या दृष्टि ज्याच्या कसे) विप्रा, असितक्षणा (काळे नेत्र जिचे अशी) प्रसोध्यती (एव नवकरच प्रगट होणारी) अशी / पुत्रकामा

विश्वामित्रो ऽसितः कण्वो दुर्वास भृगुरंगिराः ॥ कश्यपो वामदेवो ऽत्रिर्वसिष्ठो नारदादयः ॥ १२ ॥

कीडंतस्तानुपब्रज्य कुमारा यदुन्दनाः ॥ उपसंगृह्य पप्रच्छुरविनीता विनीतवत् ॥ १३ ॥

ते वेपयित्वा स्त्रीविधेः सांबं जांबवतीसुतम् ॥ एषा पृच्छति वो विप्रा अंतर्वत्स्यसितेक्षणा ॥ १४ ॥

प्रष्टुं विलज्जती साक्षात्प्रव्रतामोघदर्शनाः ॥ प्रमोध्यती पुत्रकामा किंस्वित्मंजनयिष्यति ॥ १५ ॥

एवं प्रलब्धा मुनयस्तान्नुः कुपिता नृप ॥ जनयिष्यति वो मंडा मुमलं कुलनाशनम् ॥ १६ ॥

साक्षात् प्रष्टुं विलज्जती (आजगारली) एषा अंतर्वत्ती (गर्भिणी) [अस्मत्सुखेन] वः पृच्छति (विचारिते), किंस्वित् सजनयिष्यति (प्रसवेल्) प्रव्रत (मागा) ॥ १३ ॥ १५ ॥ नृप, एवं प्रलब्धाः (फसविलेले) मुनयः कुपिता. [संतः] ताव ऊचुः - " मंडा वः कुलनाशन मुसलं जनयिष्यति. " ॥ १६ ॥

विचारले अगळे - ' आक्षणाहो, ही कृष्णनयना (जिचे नेत्र कृष्णवर्ण आहेत अशी) स्त्री गर्भिणी असून आपल्याला काही विचारित आहे ॥ १३ ॥ १४ ॥ हिला म्बना होऊन विचारायला लाग वाटते. हिचो इच्छा पुत्र व्हावा अशी आहे. महाराज, आपल्या ज्ञानदृष्टि भूतयिष्यवर्तमानकाली घडणाऱ्या सकल गोष्टी जाणण्यास कधी चुकत नाहीत, तर सांगा की ही आता लवकरच प्रसूत होणार तेव्हा हिच्या मोठी काय (पुत्र किंवा कन्या) जन्मेले ? ' ॥ १५ ॥ राजा, त्यांनी अशा प्रकारे कपट केले ह्यापून मुनींनी मनापून

१ हे तीर्थ द्वारकेपासून जवळच उत्तरदिशेकडे होत.

वाळवो

२ मुख्यते ते त्यांना येथे किंवा इतर कोठून क्षमणार

बालप्रबोधिनी

३ नाथ क्षमणातः - " मुलाची ही कपटदृष्टि पाहून नारदमुनि म्हणाले ' यादवांचे सरग ओढवले स्वचिन, मेहरांना पाह्य मुले की त्यांचे आशुय भरल क्षमण सपजावे तसेच

आक्षणाच्या खल इराण्याचा कुळकुळ झडझडाव. ' " १५१ । १६० ह्या लोकांच्या आशय.

त्यांना शपथ दिली :- 'मृदाने, हिच्या उर्वरी तुमच्या कुलचा नाश करणारे मुसल जन्म पावेल' ॥ १६ ॥ ते ज्वन कानी पडनाच ते मुलगे अनिशय वावळून गेले व झटपट मावांचे फेट सोडून पाहतात तो त्यापेथी खोसतच एक ओहमय मुसल त्याच्या दृष्टीस पडले ॥ १७ ॥ नेव्हा - आर्क्षी हनभाथानी हे काय कळन घेतलं' आता आळागळ्या लोक काय झळझळीत! 'कशा प्रकारे विलास करीत ते मुलगे मुसल घेउन घरी गेले ॥ १८ ॥ त्याच्या मुवप्री अगदी उतरून गेल्या होत्या त्यानी ते मुसल नेनेने आणि वडउंगी वृक्षत सकल बाढवाच्या सप्तश उग्रसेनराखाळा कळविला - मात्र त्यानी ती वातमी श्रीकृष्णाला अगदी कळू दिली नाही. - ॥ १९ ॥ राजा, कोणत्याही उपायानी टाळत येग्यान तव कुलचा नाशितंजस्ताः (जगत झाले) ते सांभत्य उदर सहसा विमुच्य (सोडून) तस्मिन् अयस्मय (जेवडी) मुसलं ददन्तु (पाहते झाले) वळु, ॥ १७ ॥ 'मउम रं' (हलामी) नः (आर्क्षी) - किं कृतं! जनाः नः किं वादयति (झगतीत) ॥ "इति विव्हलिताः (व्याकुल) [सत,] मुसलं आदाय गेहान् (घरी) ययु (गे) ॥ १८ ॥ सरिम्लानमुबध्रियः [वे] तत् सद्रक्षि (सक्त) उपर्नाय (नेकन) सर्वथादवसन्नियौ रात्रे भावेदयाचक्रुः (वळविते झाले) ॥ १९ ॥ द्वारकौकस (द्वारेज रट्टा) जमोद

तच्छ्रुत्वा ते प्रतिसंजस्ता विमुच्य सहसोदरम् ॥ सांभत्य ददशुस्तस्मिन्मुसलं खल्वयस्मयम् ॥ १७ ॥

किं कृतं मंदभाग्यैर्नः किं वदिष्यति नो जनाः ॥ इति विव्हलिता गेहानादाय मुमलं ययुः ॥ १८ ॥

तच्चोपनीय सदसि परिम्लानमुबध्रियः ॥ रात्रि आवेदयाचक्रुः सर्वथादवसन्नियौ ॥ १९ ॥ श्रुत्वा उग्रं प्रविप्रशापं दृष्ट्वा च मुसलं दृष्ट्वा ॥ तस्मिन्ना भयसंजस्ता वभूवद्वारकौकमः ॥ २० ॥ तच्चूर्णयित्वा मुमलं

यदुराजः स आहुकः ॥ समुद्रसलिले प्रास्यल्लोहं चास्यावशेषितम् ॥ २१ ॥

(व कुलगाच्या) विप्रशापं श्रुत्वा (ऐकून) मुसलं च दृष्ट्वा विस्मिताः, भयसंजस्ताः [च] वभूवुः ॥ २० ॥ यदुराजः स. आहुक तत् मुमल चूर्णयित्वा अस्य अवशेषितं लोहं च समुद्रसलिले (समुद्राच्या पाण्यात). प्रास्यत् (फेंकित घाल). ॥ २१ ॥

असक्त्य असा तो मसशाप ऐकून आणि ते मुसल पाहून द्वारकावासी जनांना विस्मरण आघ्य वाटले आणि सगळेजण अनिशय वावळून गेले ॥ २० ॥ उग्रं न्य. उग्रगन उग्रसेनाने - कृष्णाला न विचारिता - त्या मुसळाचे चूर्ण करून ममुद्राच्या पाण्यान टाकून दिले, व चूर्ण करताना शेवटी जो लहानसा कोवडाचा तुकडा उरला त्याचाही नीच नवत्या लोपिली (तोही समुद्रात टाकिला). ॥ २१ ॥

तो लोहाचा तुकडा एका माथ्याने भिळला आणि चूर्णाचे कण तेथून खट्यांनी वाहून नीरावर न्यागळे व तें लढाळें होऊन राहिले ॥ २२ ॥ इकडे तो मामा समु-
द्रामध्ये दुनच्या माशांसारखीर भीवरानीं जाळ्यात घुरिला त्याच्या पोटात जें लोखंड होतें तें त्या पांश्याने आगल्या बाणाच्या आगार लावून ठेविलें ॥ २३ ॥ भगवताला - कोणी
सांगितलें नाहीं तरी - ते समजें वृत्त कळून आले. व त्याच्या आगी मगधें असनाही न्यानीं जाळणाऱ्या इष्य फिरविण्याची गोष्ट मनात आणिली नाही तर त्याला अनुमोदन
कवित् मतस्य. लढाई अग्रलीत (गेलिता झाली). तत. नरः (लढाई). उद्यमास्तानि (वाढिलीं अपघात) वेलायाः (विनाशकार) लघ्नानि (लगलेलीं) चूर्णानि परकाः. (लढाई) आसन्
केल. ॥ २२ ॥ मत्स्यै (नाखे मारणाऱ्या) अर्धे (मनुष्यात) जालेन (जाळ्यानीं) अन्ये. (इतर माशांनीं) सह मत्स्य. युद्धत. स लुब्धकः. (पारधी) तस्य उदरगत ले. ह शलेन
(बाणाच्या टोकाने) अकरेंत (अरिता, वसविता आला) ॥ २३ ॥ भगवान् ज्ञातसर्वार्थ. ईश्वर अपि विप्रशापं अन्यथाकतुं (फिरविण्यास) न - ऐच्छन् (नाहीं इच्छिता झाला), कालरु-
जि-

कश्चिन्मतस्यो प्रसीद्धोहं चूर्णानि तरलैस्ततः ॥ उद्यमानानि वेलायां लग्नान्यासन्कैलैरकाः ॥ २२ ॥ मत्स्यो गृहीतो मत्स्यैर्ज-

लेनान्यैः सहाण्वि ॥ तस्योदरगतं लोहं स शस्ये लुब्धकोऽकरोत् ॥ २३ ॥ भगवान् ज्ञातसर्वार्थ ईश्वरोऽपि तदन्यथा ॥ कर्तुं

नैच्छद्विप्रशापं कालरूप्यन्वमोदत ॥ २४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे विप्रशापो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच । गोविंदभुजगुप्तायां दारवत्यां कुरूद्रह ॥ अवात्सीक्षारदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासनलालसः ॥ १ ॥

[सः] कन्वमोदत (अनुमोदन देत झाला) ॥ २४ ॥

इति श्रीभागवतान्वये एकादशस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अशुक्र उवाच - कुरूद्रह (कुरुकुला उच्चस्तिर्गिरि वेणाच्या), कृष्णोपासनलालस (कृष्णसेवेची आवड ज्याला अन्ना) नारदः गोविंभुजगुप्ताया (गोविदाच्या वाढनीं रचिल्या)
दिले. कारण, ते कालरूपी होते (त्यांना यदुकुलाचा संहार करायचा होता). ॥ २४ ॥ ॥ इति श्रीभगवद्गीतादर्शने एकादशस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

शुक्राचार्य सांगाले. - कुरूकुले-दारका राजा, नारदमुनीना श्रीकृष्णाच्या सेवेची फार आवड असल्यामुळे ते द्वारकामध्ये वारवार येऊन राहून अमत - आता दशाच्या शापांमुळे
त्यांना कोठेही एके ठिकाणी राहतां येत नाही ही गोष्ट सरी, पण द्वारकेंत शापाचा नभाव अगदी चालत नसे. - कारण, श्रीकृष्णपरमान्म्य चे भुजदंड तिचे रक्षण करीत होतें ॥ १ ॥

१ ' भीवरानें मासा फाडिल्या तों त्याच्या पोटात लोखंड भिडालें. तें पाहून त्याला हार्ण ऐकून नाळें अर्धें काढलें, व अनिग्रय आनंद मात्र कारण मायाच्या पोटात जें लोखंड सापडें त्याचा अ १ ॥
आहे कीं तें बाणावर बसविलें असता सिंहाला अचुक मारतां देतें व शरघडी पुष्कळ भिडते. ' एताव अर्धवी २२३ । १८४

२ कालप्रबोधिनीकाराने घटें, घीवर व पारधी ह्या दोन व्यक्ति वेगळ्या होला, असें दिसने. कारण, ते क्षणतान ' ते लेखट एका घाट्याच्या हातीं लागले व त्यानें तें आपल्या बाणाच्या अग्र या वसविलें

राजा, श्रीकृष्ण देवाकीर्ती ज्याची उपासना करणे योग्य त्या मुकुंदाच्या चरणकमळाची सेवा, निकडून निकडून मृन्मूच्या भयाने आत्म्याच्या कोणत्याही वस्तूने वीन पुढील करणार नाही : ॥ २ ॥ एके वेळी ते देवार्थ घरी आले असता वसुदेवाचे त्याची पूजा केली व ते मुखात आमनावर वमडे नेव्हा त्या भिमान करून पुढे देवार्थ : ॥ ३ ॥ वसुदेव झाला - 'मुने, जसे मातापितरांचे योगे मुलाच्या कल्याणासाठी असते व पुण्यश्लोक प्रभूच्या प्राणीचे मार्ग अशा मनुष्याचे आनंदन समाधान ईत सीतेच्या उद्धारासाठी असते, त्याप्रमाणेच आपणही लोकांमध्ये जे पर्यटन करिता, ते प्राणिमात्राच्या दुस्निरपनासाठी होय ॥ ४ ॥ - साधना देवार्थ उपमा देणे देवार्थ दारबारांनी असीम (वारवार) अवात्सीत (गही) ॥ १ ॥ राजन्, सर्वतोमृत्युः (चकडून घालू जाला असा) कः तु इन्द्रियवान् अमरोत्तमैः (मेढ्या देवार्थ) उत दमैः (देवार्थ) जेव्या) मुकुंदचरणवृत्तं (मुकुंदच्या चरणकमळात) न-मजेत् (न भजेत्) ॥ २ ॥ एकदा वसुदेव. गृहागतं अर्चितं सुख [यथा तथा] आर्त्तान त देवादि अभिष्टाय । नन्व' इन्द्राक्षसीत् - ॥ ३ ॥ वसुदेवः उवाच - "मगवान्, यथा पित्रोः (आईबापंचे) [दर्शनं] [अपत्याना, दया च] उच्चमश्लोकवर्त्मना (पुण्यश्लोक परमेश्वराच्या प्रभावे ना इत

को नु राजाभिद्रियवान्मुकुंदचरणांबुजम् ॥ न भजेत्सर्वतोमृत्युरुपास्यमनरोत्तमैः ॥ २ ॥ तमेकदा तु देवार्थ वसुदेवो गृहगतम् ॥

अर्चितं सुखमासीनमभिवाधेदमक्षसीत् ॥ ३ ॥ वसुदेव उवाच । भगवन्भवतो यात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनाम् ॥ कृपया ना

यथा पित्रोरुत्तमश्लोकवर्त्मनाम् ॥ ४ ॥ भूतानां देवचरितं दुःखाय च सुखाय च ॥ सुखायैव हि माधवा त्वाद्दशानन्मु-

तात्मनाम् ॥ ५ ॥ भजति ये यथा देवान्देवा अपि तथैव तान् ॥ छायेव कर्मसंचिता नाथवो दीनवत्सलाः ॥ ६ ॥

माध्वे) [दर्शनं] करणानां (दीन जाला), [तथा] भवतः (तुमची) यात्रा (फिरले) सर्वदेहिना (सर्व प्राण्यांच्या) इन्द्रिये (कल्याणार्थ) ॥ ४ ॥ देवचरितं । देवार्थ कृति) भूताना सुखाय, दुःखाय च. त्वाद्दशा (तुजचारित्र्य) अभ्युतात्मना (अच्युतात्मने लक्ष्म ज्ञाने कर्मा) साधूना [दर्शनं] सुखाय एव ॥ ५ ॥ ये देवान् यथा भजन्ति, अयोग्यच कारण, - देवाच्या पुण्यकळ कृति प्राण्याना मुख देवान - मर्याणा त्याच्याच अनिवृष्ट्यादि - कृतीना न प्राण्याना दुःखही नागांचे योगे अजि शब्दु ताकडे वित्त लावून राहणाऱ्या तुमसारख्या साधूंची चरित्रे तर प्राण्याना नेहमी सुवदायकच अल्यान - दुःख कधी द्यावयाची नाहीत. - ॥ ६ ॥ - भिद्रिय देवापासून सुख मिळते तो केवळ व्यापार हाय. पहा - जे लोक देवाची ज्या प्रमाणे नेवा वर्तिताना, त्या संकाना देवही त्याच प्रमाणार्थी पडे देवान न्हात दन

१ ज्याने का पडे मन च शरीर ही कष्ट केली आहेत ज्या निवेदन पुन्य वाच्यविवेकी. २ किन्तु, देवाच्या पुढावर कल्याण करत देवाचा मुख विळजे व कर्तून दुःख देवार्थ उद्धारण - पणस्य पदव्यं तर मनुष्याला आनंद होतो पण शरीरसंसार कोटक मृन्मूखी पडताना.

केला तर फळ अल्प भिल्लें, मोठा केला तर पुष्कळ भिल्लें इत्यादि). एकदुर्गंत देव दुष्टेभारेलें वर्माच्या माझाचा अपेक्षा वर्णारे आहेत (तथा वर्गा पुरुष नाचेन नशी नाचेते तसेच देव प्राण्याल त्याच्या कर्मासुसार फळ देत असताना). माधूची - गोठ तशी नाही तर नै निरोक्ष दुर्द्धने - दर्नावर देवाच कांरगत ॥ ६ ॥ - अनें याहे त्या अर्धी यद्यपि आह्मी तुझ्या आगमनानेच कृतार्थ झाल्यो आहो - तथापि, हे दहान् तू ज्या वर्माच्या आचरणानें भगवानला प्रसन्न करून देणें ते भगवानअपे आह्म, तुला विचारितों. मनुष्याने ते धर्म विश्वामूर्वक श्रवण केले असता नां मकल भयापामून मुक्त होतो. ॥ ७ ॥ - आता. एतदुवा अमा समज होण्याचा मस्तव आहे की, मी छायया इव व र्मसंचिवा. (कर्म सहल ज्वाला असे) देवा अंग वार नथा एव [नजति]. साधव. दीनवत्सला* (दीनावे कनकाळ) ॥ ६ ॥ ब्रह्मर, तथा अपि तव भागवतात् (भागवतास शिव कला) कर्मान् पुच्छमः (विचारिते), मर्त्य अक्षया (विश्वातें) यान् श्रुत्वा दिव्यतोभयान् (नवग्रहारे भय उग्न अग्न मनारान्) मुच्यते ॥ ७ ॥ पुरा अह

ब्रह्मंस्तथाऽपि पृच्छामो धर्मन्भागवतांस्तव ॥ याञ्श्रुत्वा श्रद्धया मर्त्यो मुच्यते सर्वतोभयात् ॥ ७ ॥

अहं किल पुरा ऽनंतं प्रजाऽर्थो भुवि मुक्तिदम् ॥ अपूजयं न मोक्षाय मोहितो देवमायया ॥ ८ ॥

यथा विचित्रव्यसनान्नवद्विर्बन्धतोभयात् ॥ मच्येम हांजसैवाद्या तथा न. शाधि सुत्रन ॥ ९ ॥

प्रजापते (संततीची इच्छा त्याला असा) [सव] भुवि मुक्तिदं (मोक्ष देणाऱ्या) अनंत अपूजयं किल, देवमायया मोहित [सव] मोक्षय न [अपूजय] ! ॥ ८ ॥ सुद्ध न, मचद्वि. विचित्रव्यसनात् (जानाकारकी दुखे उगत अद्या) सर्वतोभयात् यथा अंजसा (अनागते) एव अद्या मुच्येमहि (मुटु) तथा न. शाधि (शिव). ॥ ९ ॥ (जसुदेव) भागवताच्या दुगेव्य स्वरा पात्र आहे. मज्जून दुसरा योग्य अधिकारी सांगणें नाही हणून मीच स्वमुवान् स्वर्ग स्थिति सांगते - मीं नेरु देण्याम ननर्य अगा अन- ताचे पूर्वी आराधन केले पण ते पुत्रप्राप्तीच्या (भागवताने आपला पुत्र व्हावें ह्या) उद्देशानें केले. मोक्षामार्गी केले नाही. देवाच्या मागेने नत्र मोह धारण - व पुणेनेणें पम विले. - ॥ ८ ॥ हणून. हे निर्यमानिष्ठ मुने, ह्या विविध दुस्वानी भरेच्या व चहूकडून भयानी व्यापिलेल्या समारानून तुमच्या निमित्तानें नरी आह्लाळा अनानां मुक्ति मिलेल अशा प्रकारें मुक्ती स्वतां आह्लाळा सुबोध रीतीनें शिष्यण द्या. ॥ ९ ॥

१ इतर देवतां तर मोठ राहू याच, पण शेरळा देव देखील असाच पूर्ण सापेक्ष आहे, जांव (चर्वन्) देवत्यापावून कोणाला भेट द्याचा नाही सर्वस्वामिवेळ करून लावें मजन केले की तो त्या मजाल आपले नाग देखील देतो, पण कर्मसाच्या घराकडे लुकून सुद्धा कळावाचा नाही. १ एतथा ६८१९. २ इत्युक्त्वा रात्री इच्छा न धरिता प्राण्याचे तप दुर्ग घालविता

३ ह्यावर कोणी क्षण्णिक 'तुला पुत्र झाला आहे ना मय्यन्' त्याला भयवत्तकर्म विचारून घे' तर लाल उत्तर-

'तो हा माझा पुत्र श्रीकृष्ण ! परी मज न सांगे ब्रह्मभूत ! तोचि वदी माझे चरण ! ह्याने बळक पूर्ण मी तुझें'

एकनाथ ८७

शुकाचार्य क्षणात् - राजा, बुद्धिमान् वसुदेवाने अद्या प्रकारे प्रश्न केला असता देवर्षीला परम संतोष वाटला कारण, त्या प्रश्नामुळे हरीचे - गुण वर्णन करण्याचा प्रसंग आला व - त्या मुष्णानीं अर्थातच नारदांला हरीचे स्मरण करून दिले - आणि ईश्वराने माझे अमना साक्षात्कारसपन्न भक्तांच्या अतरी प्रेमन्वहरी उचवळणी अगदी स्वाभाविक आहे. - ॥ १० ॥ नारद क्षणात् - हे यदुकुलवरा, मागवत धर्म सकल जगाला पवित्र करण्यास समर्थ आहेत. त्या विषयी तू मला प्रश्न करीत आहेस, त्या अर्थी हा तुझा व्यक्ता माझ अत्युत्तम होय. ॥ ११ ॥ कारण, वसुदेवा, मागवत धर्मीचे - माहात्म्यच तसे अस, धारण आहे पहा - जे कोणी पुरुष त्याचे - श्रवण, पठण, चिंतन किंवा श्रद्धापूर्वक श्रीशुक उवाच - राजन्, धीमता वसुदेवेन एवं कृतप्रश्न हरे, गुणैः संस्मरितः (आठवून दिल्या जाला असा) देवर्षि प्रीत [सन्] त आह - ॥ १० ॥ नारद उवाच - सुखस्वतर्पण, सर्वता एतत् सम्यक् (उत्तम) व्यवहितं (निश्चिथले) यत् त्वं विश्वभावतान् (जगाचे कल्याण करणारे असा) भागवतान् धर्मान् पृच्छसे ॥ ११ ॥ देव, श्रुत,

श्रीशुक उवाच । राजन्नेवं कृतप्रश्नो वसुदेवेन धीमता ॥ प्रीतस्तमाह देवर्षिहरेः संस्मरितो गुणैः ॥ १० ॥

नारद उवाच । सम्यगेतद्व्यवसितं भवता सात्वतर्षभ ॥ यत्पृच्छसे भागवतान्धर्मीस्त्वं विश्वभावतान् ॥ ११ ॥

श्रुतोऽनुयठितो ध्यात आदृतो वाऽनुमोदितः ॥ सद्यः पुनानि सद्धर्मो देव विश्वद्रुहोऽपि हि ॥ १२ ॥

त्वया परमकल्याणः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ स्मरितो भगवानद्य देवो नारायणो मम ॥ १३ ॥ अत्राप्युदाहरंती-

भूमितिहासं पुरातनम् ॥ आर्षभाणां च संवादं विदेहस्य महात्मनः ॥ १४ ॥

अनुपठितः (वर्षिलेख) ध्यातः, आदृतः (प्रोत्साहन दिले जाला असा), अनुमोदितः (वा सद्धर्म विश्वद्रुह* (समस्त जगातीं द्वेष करणाऱ्या अज्ञान) अग्नि सद्य पुनानि (पवित्र करणे) ॥ १२ ॥ त्वया अद्य मम परमकल्याण पुण्यश्रवणकीर्तनः (गुणवाचक आहे श्रवण व कीर्तन ज्येचे असा) भगवान् नारायण देव स्मरित ॥ १३ ॥ अत्र (अविषयी, अपि आचरण करितात अथवा दुसऱ्या कोणी आचरण चालविले असता त्यांना प्रोत्साहन देतात, ते सकल जगाशी द्वेष करणारे महापराधी असले तरी मुळा तत्तत्तणीं कृतार्थना पावताना ॥ १२ ॥ शिवाय, ज्याचे श्रवण व कीर्तन केले असता पुण्य लागते त्या परमसंगलक्षणे व ज्ञानदायक अशा भगवान् नारायणाचे त्या आज मला स्मरण करून दिले हा तुझा मजवर मोठाच उपकार झाला. अमो. ॥ १३ ॥ ह्या भागवत धर्मीच्या निर्णय, विषयीही एक प्राचीन इतिहास मागून अमनान (प्रमाण मानिलेला आहे) तो इतिहास ह्या ज्ञान ऋषभ-

१ नगणा स्मृते वारं, तेन अयन यस्य सः । नारायण क्षणजे प्रसिद्धाश्च अतरी राहणार, सर्व नगरी

२ हे नारदाचे वचन ऐकून एजाबाला अग्नी ज्ञान नष्ट होईल की, तर मग नारदाच्या इतरचे विचारण पडते हेतू सांगायच, व आता वसुदेवाने आठवण करून दिली म्हणून त्याचे भगवतकडे लक्ष गेले । तर ह्या श्लोकेचे निरसन नाथानीं कडव श्लोक आहे ते असे :- 'अग्नि कुंडा स्वयंभू अने । तो धूनावडाने अग्नि प्रकाशे । तेवी स्वप्न प्रश्रवणे । सुख उल्लासे भक्तांचे' । १२६ ।

देवाचे पुत्र (नऊ योगी) आणि महाज्ञानी राजा विदेह याचा संवाद होय ॥ १४ ॥ स्वयंपुत्र मनूया त्रियत्रं नवाचा जो पुत्र होना, त्याचा मुलगा आग्नीध्र, त्यापुनून नाभि झाला. त्याचा (नाभीचा) पुत्र ऋषभ ह्या नावाने प्रख्यात आहे. ॥ १५ ॥ तो ऋषभदेव ह्याने लोकाना मोक्षार्थाचा उपदेश करण्यासाठी अवतरलेला वामुदेवाचा अंश होय, असे ह्याणनात. त्याला वेदपारंगत असे अंतर पुत्र होतं. ॥ १६ ॥ त्या मगळ्या मुलात वडील जो भरत, तो नारायणाच्या मेषमध्ये पूर्ण तत्पर असे - आपण ज्यावर महात्मनः विदेहस्य, आर्षिभाणा (ऋषभाच्या मुलाचा) च संवादे हम पुरातनं (प्रचलित) इतिहासं उदाहरति (मातव). ॥ १८ ॥ स्वायंपुत्रस्य मनो य ' त्रियत्रन. " नाम सुतः तस्य आग्नीध्रः, ततः नाभिः. तत्सुतः ऋषभः स्मृतः ॥ १५ ॥ तं मोक्षधर्मविवक्षायां (मोक्ष वर्तमानाच्या इच्छेने) अवतीर्णं वासुदेवारा आहु तस्य वेदपारंग सुनयनं आसीत्. ॥ १६ ॥ तेषां उद्देशः भरतः नारायणपरायणः. यस्मान्ना अद्भुतं (आश्चर्याक) एतत् भारत वर्षं विलयात्. ॥ १७ ॥ भुक्तभोगा (भोगले भोग देवे अना)

त्रियत्रतो नाम सुतो मनोः स्वायंपुत्रस्य यः ॥ तस्याग्नीध्रस्ततो नाभिः ऋषभस्तत्सुतः स्मृतः ॥ १५ ॥

तमाहुर्वामुदेवांशं मोक्षधर्मविवक्षया ॥ अवतीर्णं सुतशतं नस्यासीद्वज्रापारगम् ॥ १६ ॥ तेषा वै

भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायणः ॥ विख्यातं वर्षमेतच्चान्ना भ्रातृमदुनम् ॥ १७ ॥ स भुक्तभोगा

त्यक्त्वेमां निर्गतस्तपसा हरिम् ॥ उपासीनस्तपद्वीं लेभे वै जन्मभिस्त्रिभिः ॥ १८ ॥ तेषां नव

नवद्वीपपतयो ऽस्य समंततः ॥ कर्मतत्रप्रणेतार एकाशीर्द्विजानयः ॥ १९ ॥

इमां (ह्या भूमींच) त्यक्त्वा (सोडून) निर्गति (निघत गेलेला) हरि उपासीतः (भजणारा) स. त्रिभिः जन्मनि. तत्पदवीं लेभे (पावला) ॥ १८ ॥ तेषां नव अस्य (ह्या नवतळांच्या) समंततः (समोवती) नवद्वीपपतयः (नऊ खंडांचे अधिपति) एकाशीर्द्वि. (एक्याशींति.) द्विजातय (ब्राह्मण) कर्मतत्रप्रणेतारः (कर्मकर्ता चार्मिणो) ॥ १९ ॥ राहतो त्या - ह्या सकल अद्भुत वस्तूंचे निधान अशा मूलंडाळा भारत हे प्रसिद्ध अधिपान त्या भरताच्या नावावरून प्राप्त झाले. ॥ १७ ॥ तो (भरत) ह्या भूमीचे सकल भोग (राज्यैश्वर्य) भोगल्यावर - सर्वसंपत्ति त्यास करून घरातून - निघून गेला व हरीची आराधना चालवून तीन जन्मांनी त्याच्या पदवीस प्राप्त झाला ॥ १८ ॥ त्या (वाकी) राहिलेल्या नव्याण्णांच) पुत्रांपैकीं नऊ ह्या भरतवर्माच्या भोवती असलेल्या नऊ संडांचे अधिपानि झाले, एक्याशींति जण ब्राह्मण होऊन कर्ममार्गाची प्रवृत्ति करू लागले, ॥ १९ ॥

१. भवमास्तुकांमल्ले प्रारसीन् ह्याच्या वशाचे दिस्तरांचे वर्णन आहे. २. पंचम त्कथ, अल्याच तिसरा, श्लोक एतन्मावा पट्ट १ ह्या खंडाला पूर्वी अचानाच खर्च नाव होते. ५ एत अ मानवा लो इतिरा पट्टा. ४ हो ऋषा पंचम एकत्राल्या सातवापुत्र चळवड्यापर्वत का. याचात वर्णिल आहे १ पक्ष स्व अ टवगा लो. दशावा पट्ट

आणि उत्प्लेखे नऊ महायोग्यशाली पुरुष दिग्गबर (नम्र) वृत्तीने राहून आत्माभ्यासाचे श्रम करता करता आत्मविद्येत निष्ठाण करणारे अने मुनि (योगी) झाले ॥ २० ॥ त्यांची नावे कवि, हारि, अतारिप्त, प्रबुद्ध, पिप्पलायन, आविर्होत्र, दुर्मिल, चमत् आणि कम्पाजन, अशी होती ॥ २१ ॥ ते हे मुनि स्वल्पसाम्पत्तिक विश्व भगवद्रूप होय व त्यामध्यें आणि आपल्यापक्षें भेदभाव नाही, अशी दृष्टि ठेवून भूमिवर पर्यटन करीत ॥ २२ ॥ ज्याची चित्ते विषयावर कडीही बंद महाभागा. अर्थशोसिना (तत्त्वाचा उपदेश करणारे) श्रमणाः (योगभ्यासाचे श्रम घेणारे) वातरशाना (वायु हा कडोरा ज्याचा अहे, शिवय, नम्र) आत्मविद्याविशारदा (आत्मज्ञानात निपुण) मुख्यः अभयव. ॥ २० ॥ (सू०) ॥ २१ ॥ एते (हे) भगवद्रूप स्वदसदात्मक (स्वकल्पात्मक) विश्व आत्मनः अवमतिरेकेण (अभिन्नमात्रान) पश्यन्तः (पहाणारे)

नवामवन्महाभागा मुनयो ह्यर्थशोमिनः ॥ श्रमणा वातरशाना आत्मविद्याविशारदाः ॥ २० ॥ कविर्हरिरंतारेणः प्रबुद्धः

पिप्पलायनः ॥ आविर्होत्रो ऽथ दुर्मिलश्चमत् करभाजनः ॥ २१ ॥ त एते भगवद्रूप विश्वं सदसदात्मकम् ॥ आत्मनो

ऽव्यतिरेकेण पश्यंतो व्यवचरन्महीम् ॥ २२ ॥ अव्याहतेष्टगतयः नुरसिद्धसाध्यगंधर्वयक्षनरकिन्नरानगलोकान् ॥

मुक्ताश्चरन्ति मुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवां भुवनानि कामम् ॥ २३ ॥

[संतः] महीं (पूर्वीवर) व्यवचरन् (फिरत) ॥ २२ ॥ अव्याहतेष्टगतयः (नाही कुठित शाली, इच्छेस येईल तिकडे, गति ज्याची असे) मुक्तः नुरसिद्धसाध्यगंधर्वयक्षनरकिन्नरानगलोकान्, मुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवां भुवनानि [च] काम (अथेच्छ) चरन्ति (फिरतात) ॥ २३ ॥

मुतावयाचीं नाहन्ति, त्या (मुक्त) पुरुषाना मनास येईल तिकडे जाण्यास अगदी प्रतिबंध नमता. ते देवाच्या सिद्धांच्या, सव्याच्या, गंधर्वाच्या, यक्षाच्या मनुष्याच्या निरंगा ल्या व नागांच्या लोकात किंवा मुनि, चारण, भूतनाथ, विद्याधर, द्विज आणि गाई यांच्या स्थानी येथेच्छ मचार करीत जमनात असो. ॥ २३ ॥

१ काप्यानी ह्या पुरुषांचें कोण कोण सुद्ध केले आहे. त्यातील थोडा आक्षेप येवें देलों :- ' ते पुरुष मग्नभूत चालनीबोलीत प्रवृत्ति. होते त्याचे भवनव हे जणो ब्रह्मविद्येचे अद्वय त्यांना दृढदिग्गबरा एकरूप दोरा भरून पांशवले केले होती व वायु हा कडोरा स्कून त्याची जपमनी गाढ ठिळी होती. त्यांनी ग्राम व भवन न देत वाचें निवळून बसत त्याची नासिच्छली गाढ केलेली नासिच्छली' ॥ २० ॥

२ ' जग परिपूर्ण भगवतें । आपण वेगळ्या नुरे तेथें । नव हो भगवद्रूप समस्तें । भूनाहति ते प्रकट उंचे ' ॥ एकताम, १७७ : वाचनेने काढून - अति दृढ हे मुनि अद्यापि विश्वमध्यें फिरत बसतात, अस चरन्ति ह्या नांमालका प्रयोगवरून अर्थ काढा. ' पण आढाळा, हा एवढा मुक्त जगविनी समस्त किटम नसला हे हे, असे बस

एके वेळीं अजनाय (गारत) वर्षासज्यें कृषिवत परमैमान्य अशा निमिराजाचें मंत्रानुष्ठान चालूचान अमता ते नऊ मुनि सहनगत्या नेंय प्राप्त झाले २३ ॥ ते नानादेवतेजःपुत्र महाभागवद्धक्त नूनि आले असे पाहून यजमान अग्नि व ब्राह्मण सर्वेज्ण उटून उभे राहिले । २४ ॥ ते नारायणाचे पग्न नक्त अहेन असे जगून विदेहगानां मनोऽवाढला, आणि त्यानें त्या मुनीना आमनावर वसवून बोधोन्नमणे क्रमानें व्याची पन्न केवी. ॥ २५ ॥ ते नऊ योगेन्द्र ब्रह्मपुत्र मनकादि मुनीप्रनाण, केवळ स्वनच्या कर्तिते ते एकदा यष्टच्छया (सहजाला) अजकभे न्दरेने विनायपावें । विदेहेतें ह्मण कला । महान्मन तिने सत्र उपजगु (जाते) ॥ २६ ॥ नृप तात्र सर्वस्वकांशम् (सर्वतुल्य) महामानवतान् दृष्ट्वा दजमान, अम्रय, विप्राः [च] सर्वे एव उपतस्मिन् (उडले) ॥ २५ ॥ विदेह तात्र नारायणपरायणान् अभिप्रत्य (जाल) प्रोत । [सत्र] यथाहंतः (ये म्वतेप्रमाणे) कासकस्थान् संपूज्याचक्रे. ॥ २६ ॥ परमप्रीतः प्रशयावनन (कितवने न्द्र) नृपः स्वदृष्ट्वा (अगळ्य कर्तिते) रोचमानान् (दोनगन्ना) द्रष्टुमुपेतान् ।

त एकदा निमैः सन्नमुपजग्मुर्यष्टच्छया ॥ विनायनाननृषिभिरजनांभे महात्मनः ॥ २६ ॥ नान्ददृष्ट्वा

सूर्यसंकाशान्महाभागवतानृप ॥ यजमानोऽभ्यो विनाः नर्व एवोपतस्थिर ॥ २५ ॥ विदेहमानाभिप्रेत्य

नारायणपरायणान् ॥ प्रीतः संपूजयाचक्र आमनस्थान्यथाऽहंतः ॥ २६ ॥ तत्रोचमानान्मन्त्रश्चा

ब्रह्मपुत्रोपमास्तव ॥ पप्रच्छ परमप्रीतः प्रश्रयावननो नृपः ॥ २७ ॥ विदेह उवाच । नन्ये भगवतः

साक्षात्पार्षदान्वो भधुद्विषः ॥ विष्णोर्नूनानि लोकाना पावनाय चरंति हि ॥ २८ ॥ दुर्लभो मानुयो देहो

देहिना क्षणभंगुरः ॥ तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठनेष्टदर्शनम् ॥ २९ ॥

(ब्रह्मदेवाच्या पुत्राची झ० सवन्मुखारांनी उपमा ज्याना कला) नव तात्र पप्रच्छ— ॥ २७ ॥ विदेह उवाच— “ वः साक्षात् भगवत ननु द्वेदः पार्षदान् मन्त्रे हि निष्ते भूताति (जाति) लोकानां पावनम् (बुद्धीनां) चरति. ॥ २८ ॥ देहिनां (द्रष्ट्या) क्षणभंगुर (जाल न्ना पत्रार, कळा मन मने नें तिवन नाहीं उबवत अन्) म नृपः शोनन होतें (वस्त्रांकारांनीं श्रुगारिले नत्ताही सुंदर दिसत होतें) - त्याना पाहून - गनाला परन मनाप जाच्य आणी त्यानें नन्नन वरुन त्याना दर्श केल ॥ २७ ॥ विदेह दृष्ट्वा— ‘ मुनिवर्य, मज्ज असे वाटते कीं आपण माझा मधुमदनाचे पर्यंत आहा कारण विष्णूनें द्रिय मक्त न्दकानां पवित्र कारण्यामाही न्द्वेन उ- सनात(आह्वाला कृतार्थ करारें ह्या उद्देशानें सार्वार्पादाचें देयें वेगें संभजने, ॥ २८ ॥ जेव वोलून जाऊन देही जातें व न्नाजे त्याना जेनद प्रनारेचे देह एकाभात एन नि-

१ कारण, नाभ क्षणवतः— ‘ अमित सूर्याचिया कोटी । हारगती मखनेजंगुडें । तो भगवत त्रिही वरिला दे दी । न्दाड्या तेनाच गोष्टे अहेलिक ’ ॥ २८ ॥

[illegible]

नारद उवाच । एवं ते निमिना पृष्टा वसुदेव नहृषणाः ॥ प्रतिपुञ्गाद्रवन्ब्रह्मा समदम्भत्विजं दृपन्

॥३२॥ कविरुवाच । मन्ये ऽकृतश्चिह्नयमच्युतस्य पादांबुजोपासनमत्र नित्यम् ॥ उडिमनुद्धरसदात्नभाद्रन्द

विश्वात्मना यत्र निवर्तते भीः ॥ ३३ ॥ ये वै भगवता शोक्ता उपाया ह्याल्लब्धये ॥ अंजः पुंमात्रः

त्रिदुषां विद्धि भागवतं हि * तन् ॥ १३ ॥

त्यामुळे) उद्दिष्टबुद्धेः (किं वृद्धि ज्याची ला प्राप्तीची) भीः (भीति) विभवात्मना (सर्वथा) निवर्तते (हर होते) ॥ ३३ ॥ अविदुषां (अज्ञानी) दुःखां (दुःख) उत्तरेः (उत्तर)
 आत्मवृद्धये (व्याप्तप्राप्तीसाठी) भगवता ये ये उपायाः प्रोक्ताः (सांगितले) , - हात्र भगवद्भार विद्धि (ज्ञा) ॥ ३४ ॥

तर असा निश्चय झालेला आहे की, अच्युताच्या चरणकमळाची आराधना करणे हाच सर्वोच्च मार्ग होय. (आध्यात्मिक क्षेत्रातून ज्ञान प्राप्त होईल.)

भगवद्‌चरणाची सेवा केली असता भयं पूर्णपणे नाहीतोस होतात. ॥ ३३ ॥ अहर्निशी जीवांना मुद्धा अन्यायें आपल्यांत व्हावी ह्यासाठी, भगवंताने -

भगवद्धर्म-तन्त्रक-भाषा-संस्करणलिङ्गः । ब्रह्म-सर्मा-इति-रह'-ऽभक्तनाथ-युगक्रमान् ॥

कृतं कर्मण कृतवान् नमः प्रभुम् विमलम् । सत्सङ्गोऽहं ब्रह्मैवमात्मनोऽनुब्रूयिष्य ॥

(१) माणवसुधर्म कोणते, (२) मणवसुधर्माचे लक्षण काय, (३) माया कशावा इष्टतम, (४) ती तरव जाग्यजे उपाय कोणते, (५) पत्रज्ञा कसे आहे, (६) कर्मे कशाला म्हणजे, (७) अन्न-दरिद्र कितती आहेत, (८) लमकांना कोणती गति मिळते, (९) आणि कोणत्या युगात कोणते धर्म आचरणे, असे तज्ज्ञ निरि राजने ज्ञानप्राप्तिसाठी नव्हे उणाणा विचारिले, तेव्हा हा कोडेचलते मनीषांनी— एकेक प्रश्नाचे एकाच- सर्वा उत्तर दिली. * बावप्रोधिनाकार 'विताग' हे एक पद नमून ते 'माणवसुधर्मा' हातवेतुनूताने परममलेहेतुनूताने शोधून

परम फल (मोक्ष) सिद्धि श्रेष्ठान् साधन दत्त.

उपाय प्रसिद्धरणें सांगून ठेविले आहेत, ते मागवत घर्म होत, अर्मे ममज. ॥ ३४ ॥ - योगाभ्यासमध्यं किंवा कर्मनुष्ठानान विद्याची व प्रमाद श्रद्ध्याची फार नीति अर्मेत, आणि मागवत घर्म तर आचरण करण्यास अतिमुल्य आहेत परा - राजा ह्या वर्गाचा अवलंब केला असता मनुष्याच्या हानून प्रमाद कमीही होत नाही व ते डोळे मिटून (अज्ञानाने) धावत असल्या तरी ह्यामध्ये अडखळत नाही की पडत नाही (धावणे ह्मणजे नेहमी) अर्मी पावने टाकतो त्यापेक्षा नवलाव जलट पावले टाकणे अर्मेगुड नात राजज, नर याच अ रथाय (आचरण करून) कर्हिचित् (व्हावि) न-प्रमाद्येत (चुनत नाही), इह नेत्रे निर्मील्य (मिटून) धावत वा (वाताग) न-स्खलेत् (अडखळत नाही) न-पतेत् (पडत नाही) ॥ ३५ ॥

यानास्थाय नरो राज्ञ प्रमाद्येत कर्हिचित् ॥ धावनिमील्य वा नेत्रे न स्वलेन्न पनेदिह ॥ ३५ ॥

धावणे ह्याचा अर्थ इतकाच की टरीव क्रमपैकी काही अनुष्ठाने गाळून मराभर फुटील वर्तव्याचे अनुष्ठान चालवीत मुठणे. योगाभ्यासान किंवा कर्मकांडान अशी आडवाट नेत्रे नर वैगुण्य पडून फळ मिळत नाही, पण मागवतधर्ममागीतील एखादी पाररी मोडित्री तरी प्रत्यवाय दडत नाही किंवा फळाल मुक्तावे लागत नाही ॥ ३६ ॥

३०५

१ ' न करितां वेदशास्त्रव्युत्पत्ति । ऐशिया अज्ञाना निजात्मप्रगति । सुगम जे हे ब्रह्मस्थिति । यालागी हरिने के प्रक गिहो देव ॥

२ शुतेस्पृष्टो उमे नेत्रे विप्रणा परिकीर्तिते । एकेन टिकल. कणो टाभ्यान्मन् प्रर्त्तित ॥

३ इत्यं-श्रुति आणि स्मृति हे ब्राह्मणाचे दोन डोळे ह्मणजे अर्मेत पैकी एक ज्याला नेत्रे नो काना, इ देन्त. नन्मन्त नो आ.अळ, समज वा

४ मागवत घर्म आचरण करण्यास किती सोंगे आहेत, लवें वापारी मुदर वर्तून केने अर्हे तें अर्मे -

इंद्रिये कोडावी न लयती । सहज राहे विषय,सुखि । एवढे सामर्थ्य हरिभक्त । जण निश्चय नृत्वर्या ॥ यागी इन्द्रिये कं डिनी । ते मक्त लविनी माददुज्ज । दो विषय जे त्यागिनी । ते मक्त आर्थिनी नगदनी ॥ योगी विषय त्यागिती । त्या योगा देह दु को होती । मक्त मन्त्रनी करिती । तेजे ते होनी निर्यदुक्त । ३६ । ३७ । ३८

एकाच ह्मणततः मागवत घर्म पळणारे नृत्त कर्ते मर्दनी ए देवदेव अर्मेत जे -

जेनी स्व मोक्षिया वाला । अवरोध न करे दे उ राळा । तेनी न नन्दन अर्मेत नगदनी । कर्मगिह्या द नृ न सुजे' ॥ ३९

जाता ते मागवत धर्म कोणते, ते सागर्तोः पुलव भेताते, बुद्धिने, वित्ताने (अथवा अहंकाराने), इन्द्रियच्या योगे वागीनि शोगने आणि उल्लसदमवातुनाग ते ने कर्म ज्ञा-
ते सगळे त्याने ' परमेश्वर नारायणाज ' ह्वाणून स्मरण करावे. - अने केने असना मगळे कर्मे भोगवतवर्त्मजग होतें - । ३६ । - ह्वाणव कोणी ह्वाणतो की । ३७ उता-
मनसा, बुद्ध्या, आत्मना, इन्द्रिये, वाचा (वाणते) कायेन (इतरेतें) अनुसुतस्वमावात् (उल्लसित स्वमनने) वा यन् यत् करोति तत् स्मकठ परस्मै नातिव तान् उल्लसितं,
(वर्णन करावें) ॥ ३६ ॥ ईशात् (ईश्वरापासून) अपेतस्य (विमुक्त पुराणा) तन्मायया अस्सुति. (स्वरान नवतें होतें), [तत] विरर्धन (मन्ना नह देशान् उच्यते), [त-]

कायेन वाचा मनसोन्द्रियैर्वा बुद्ध्या उत्सना वा अनुसुतस्वमावात् ॥ करोति यद्यत्मकलं परस्मै
नारायणायेति समर्पयेत्तत् ॥ ३६ ॥ भयं द्वितीयाभिनिवेशत स्यादीदादपेनस्य विपर्ययो

उत्सृष्टिः ॥ तन्मायया उत्तो बुध आमजेत्तंभस्यैक्येशं गुह्यदेवनान्ना ॥ ३७ ॥

द्वितीयाभिनिवेशात् (बुद्ध्याच्या हा० देहाच्या अभिमानाने) भयं स्यात्. [तस्मात्] बुध गुह्यदेवनान्ना (गुह्य हाव देव व भय ज्याला ज्या) [सत्] एकादा नस्यता इ-
ममेत (यत्रो) ॥ ३७ ॥

नसुलें कसिलें गळें आहे. त्याची निवृत्ति ज्ञानानेच होते. ते ज्ञान मपादावे ह्वाणजे ज्ञाने ईश्वरमक्तीचा अष्टाद्योप पाहिजे कगाळा ? तर त्यानाही उत्तर मागतों ओढर आपण
भय कशाभुलें उत्पन्न होतें ते पाहूं या. - मनुष्य ईश्वरापासून विमुख (त्याची सेवा न करणारा) ज्ञाना की त्याला भगवनाच्या मायेमुळे परमात्मस्वरूपाचे विस्मरण पडतें व ' देहच

१ श्लोकस्वरूपे कायेन, वाचा, मनसा, क्वा क्वा आहे खरा, पण त्या क्वाप्रमाणे ऊर्ध्व करणे, पणस्त होणार नह क्वा ईश्वरार्थीग करणाचा प्रारम्भ ननापमूनच झाल पाहिजे ना, मन् नर्तन, उ-
मुह्य, लगे जोपर्यंत तो सार्व भगीकारिला नाही तोपर्यंत इतरांना केडेलें क्वा ईश्वराणा होतें शून्य आहे. कर्तला इत्यान ते श्लोक का अनुक्रम फिरवत असा ३७ करावा - प्रथम म नसिष्ठ कम ३७, ३७
नता इन्द्रियकुट, व जेवढी शरीर नाथ दणतात :- ' या श्लोकांचे व्याख्यान । पाहिलें मानसिक समर्पण । पठा इन्द्रिये वुडे अभिमान । कादिक जाण श्लोकास्व- ' ३४७

२ ह्वाचा व्याख्यान ससा की, केवळ विद्युक्त जे कर्म केले असेल तेवढेच ईशवाय ऊर्ध्व करायचे असें गहों तर स्वभाव ३७ ज ते लजिकही कर्म नेडेल तेही स्पर्शान्नाचे गनेकाये भगवनांना कडेलें आहे ३७
' दत्तकरोषि यदस्मासि यजनुहोषि ददासि यत् । यस्मास्त्यसि कौन्तेन तन्तुराव मदीपणम् । (अ ५१२) ननुना तु जे दफितोस, ते मझिने, जे हयन क्वा ते नेनेम व ते नप
आचारितोस ते सर्व मझ अपेत जा ' २ मझताचा गतेमज्जे कर्जुनाला साभित्तेन आहे सो,

देवी ह्येषा गुणभक्तो मम माया कुण्डला । मयेन ये प्रारब्धतै मयाभक्तै नगनिनै ॥ अ - हो १४.

मी आत्मा ! असा विपरीत ग्रह पडू लागतो. अशा प्रकारे आत्म्याहून वेगळ्या दुसऱ्याचा (देहादिकाचा) अभिमान उद्भवला कीं भय पुढे उभे ठेवलेलेंच. - एतद्वना, भयाने आदिकारण ईश्वराची सेवा न करणें हें होय. - झणून, समंजस प्राण्यनें गुरु हाच आपला देव व अत्यंत प्रिय अशी दृष्टि ठेवून अचल मकीनें, मायानियापक ईश्वराचें भजन करीत असतें. - ईश्वराच्या सेवकाला माया भय उत्पन्न करूं शकत नाही. - ॥ ३७ ॥ - ह्यावर अशी शंका महज उद्भवत कीं ' प्राण्याचें मन नियंत्राच्या ओर्दीतून नेहनें चकल असतें, तेव्हां अगोदर अचल भक्ति ठेवणेंच असंभवनीय दिसतें. मग भय दूर होण्याची गोष्ट तर लांबच राहिली. ' निचें उत्तर : ही शंका, विषय जर खरे उद्भवत. तर योग्य होईल. पण विषय मुळीं मनाचें कार्यात्मिक स्वरूप होत, सरे नव्हत. तें गारुडी मन आंवरून ईश्वरभजन चालविलें कीं भय दूर होण्यास कांहीं अडचण नाही. पहा : - ईश्वर यथा स्वप्नमनोरथौ, [तथा] अविद्यमानः (नसणारा) अपि द्वयः (हैतप्रपंच) द्यातुः (चिंतणाराच्या) धिया (बुद्धीनें) अवभाति (भासतो), तत्र पुनः कर्मसुखमदिवसन-

अविद्यमानोऽप्यवसाति हि द्वयो व्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथौ यथा ॥ तत्कर्मसंकल्गविकल्पकं मनो बुद्धौ

निरुध्वाद्भयं ततः स्यात् ॥ ३८ ॥ शृण्वन्सुभद्राणि स्थानपार्जनानि कर्मणि च यानि लोकैः ॥

(कर्मांचे संकल्प व विकल्प कारणाच्या) मनः त्रिकंध्यात् (आंबरो). ततः अमयं स्यात्. ॥३८॥ [बुधः] लोके रथांगप्राणः (रथानें अंग ह्या० चक्र हातों ज्याच्या ह्या विष्णूचें) दाहि लुप्तदंतेः प्रपंच (शरीर, इंद्रियें, धड, धड, इत्यादि) सारा नसतांहीं मासतो, तो केवळ चिंतन करणाराच्या बुद्धीमुळे. उदाहरण स्तनांचें व मनोराज्यांचें (स्वप्नांतल्यें मनुष्य अन्तः मनः) च्या योगें कल्पनामय प्रतिसृष्टि निर्भीतो; ती सरी असते काय? तसेच मनोराज्यांनहीं 'भी राजा झाल्यो आहे, वाड्या न वमल्यो आहे, चाकरमान्य तिकडे रुड रुड येत' असे सहस्रावधि काव्यनिक सुखांचे अनुभव मनुष्य घेत असतो. स्वप्नांलि व मनोराज्यांतील विषय जमे खोटे तसेच व्यवहारादेशें दृश्यमान शरीर, गृह, व्हे, बुध इत्यादि मिथ्या समजावे). झणून, विचारी पुरुषाचें विविध कर्माविषयांचे संकल्प व विकल्प चालविणाऱ्या मनांचें नियमन करणें - न न स्वार्थीन झालें कीं अचल भक्ति प्राप्त होई. भावानें ईश्वराची सेवा केली असतां - तेणेंकलून अमय मिळतें. ॥ ३८ ॥ - हें करणें (मनोनिग्रह) एखाद्याला असंन असाक्य वाटेल, यणें तें नों नाही. त्याचें नेम असे आहे.

(मार्गलि दाय पुत्रि वारः)

सर्प :- ही माशों अकुल निगुणालक मावा उल्लेखन जाव्यास फार कठिण आहे. ते पुरव मलाच शरण येनत, ते हिंसा तूनन न्नात.

सत्येव ब्रह्म नार्याणि अत्र नृणो वाहे :-

ला मायैचें मुख लक्षण । स्वस्वरुपाचें आवरण । द्वैताचें जें जें स्फुरें स्फुरण । मूळ नाश जाण निलः नाश ॥ ब्रह्म ब्रह्मचर्य पतिपुत्र । ते स्वरुपां पुत्र ॥
 मायैचें मूल स्थान । निश्चयें जाण नृपनाथा ॥ ४५१ ॥ ५२

भायचै मूल स्थान । निश्चयं ज्ञाण नृपनाथा ॥ ३५६ ॥ ५२

तो असा :- चक्रवर्तीने (ईश्वराने) दृष्टीसम्ये अत्यंत मंगलकारक जे जे अवसर घेवते, उग उग जीव्य केला व त्या अवसरामाठी आणि लीलाकारिना जी जी नोंवे स्वीकारिली, - ती असंख्य अमर्यादुक्तें सगळीं कळत्याचा मभव नाही तरी त्यापैकी - लोकान जी गाइली जाताना (प्रसिद्ध ओहने). त्यांचे मनुष्याने अगदीं लज न वरिता अश्रवण व गायन करीत फिरत आसावे; कमळीं इच्छा वरूं नये ॥ ३२ ॥ मनुष्याने अशी वृत्ति स्वाकारिली ह्मणजे आपल्या प्रिय ईश्वराच्या नाममकीर्तनाने अनरी प्रेम उद्भवून त्याचे चित्त द्रवते व मग तो - केव्हा केव्हा ' भक्तांनी भगवंताला आर्कळिले ' असे मानत आले की - खदगदा हामनो, - एखादेवेळीं ' ईश्वराने माझा फार प्रेम उद्भवून घेतला ' अन्मानी, कर्माणि, तदर्थकाणि (तीं वरूं व वरूं प्रजेजले ज्याचीं लज्जा) नामानि च, [तगति] शृणवन्, विलज्ज' गायन्, अरुग (आसक्तिरहित, नि स्पृह) (अत्यंत मंगलकारक) अन्मानी, कर्माणि, तदर्थकाणि (तीं वरूं व वरूं प्रजेजले ज्याचीं लज्जा) नामानि च, [तगति] शृणवन्, विलज्ज' गायन्, अरुग (आसक्तिरहित, नि स्पृह) [एव] विचरेत्. ॥ ३२ ॥ एवंतनः (असे वन ज्याचे असा) स्वप्रियनामकीर्त्या (आपल्याला प्रिय जो ईश्वर त्याच्या नाममकीर्तनाने) जातातुराग (उद्वेगें प्रेम ज्याला असा) द्रुतचित्त.

गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन्विलज्जो विचरेदसंगः ॥ ३३ ॥ एवंतनः स्वप्रियनामकीर्त्या

जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ॥ हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकवाद्यः ॥ ३४ ॥

(इतळे चित्त ज्याचे असा) लोकवाद्यः (देहभारहीत, परवच) [भक्तः] उच्चैः (नेत्रांने) हसति. अथो रोदिति (रडले), रौति पिशाचांने मरलेल्यामा- दिवस अंत पाहिला ' असे वाटून - रडत मुदतो; - कधी कधी अतिशय उत्तंभेने ' श्रीहरे, मनवर अनुग्रह कर ' अना - आक्रोश करू लागले. - अन्य प्रसंगी अत्यंत आनंदाने गायन चालवितो; अथवा - ' चिकित्से ! भिळविली ! असे ह्मणून - नाचनच मुदतो. - पण तो ह्या कुनि दोगामाठी किवा जनाकडून प्रेमळ ईश्वरभक्त ह्मणवून घेण्याच्या उद्देशाने करीत नाही हो; तर - त्याची वृत्तिच एसाद्या पिशाचांने सपाळेच्या मनुष्यानारखी झालेली असने. तो मुख्य देहभानावरच नसतो तर परवश होऊन वाटेल ते करीत असतो

१ वाळज्जोस्वीकार ' तदर्थकानि ' ह्याचा अर्थ, श्रवण कर्तव्य करणाराना अपेक्षित पुरुषार्थाची प्राप्ति करून देणे हे ज्याचे प्रयोजन अशी भगवताची जन्मकर्म, असा वर्णनात

२ भगवद्भुज ऐक्य्यास चित्त किती तत्पर असावे ह्याविषयी नाथाचा उत्तम दृष्टांत - ' लुकल्या पुत्राची शुद्धिवाता । जेणे आदरे ऐके माता । नेणे आदरे हरिकथा । सार्थकता परिसाची ' ॥ ५१७ ॥

मननावानुस भवने ज्येष्ठ आहो; ह्याचे निरूपण न्यानीं काल्युत्सम केले आहे, पण ते विस्तारयुक्तच जेथे घेता वेत नाहीं

३ कर्तव्याचा अभाव किती वर्णाचा ' नाथ ह्मणतात, जगाभट्टीं कीर्तन चालू ह्याबाबारेवर विनी तरी उदाहरी घाल्या - ' कीर्तनने लोकांचे ममस्त दोम निर्दोळे, ह्मणून उपनयना योग्य एवेना, ती

४

निराश होऊन बसली; यमसमरी ओसाड फळली, तिथे कोणीच जाईना; तीथे पातक्याची वाट वाहून पाहून भक्ती पानळच नाहीं तेव्हा ' न्याय' केले जेनो होप ? यमनियमाना उपास पट हागले, व योगाभ्यास मराबला टोकले ' ५३११३२

॥ ४० ॥ आणि तो प्रेमळ मऊ आकाश, वायु, अग्नि, उदक, पृथ्वी, नक्षत्रे, प्राणिसमूह, दिशा, वृक्षलाटिक, नद्या आणि ममुद्र हे सर्व हारिने इंगीत होय अशा भावनेने यावत् पदार्थमात्राला अनन्यभावे कंदनही करितो. ॥ ४१ ॥ - ह्यावर अशी शंका येण्याचा संभव आहे की, ही गति ज्याचा योगाचार्यम दृढ आज्ञा लक्षात उंचील पुष्कळ जन्मानेही मिळण्यास कठोर, सग ती नुसत्या हरिकीर्तनांने एकाच जन्मात लाभवी कशी ? तर तिचेही उत्तर सांगतो - मनुष्य भोजन करायला वसत्या ह्याजें क्रमाने एकेंक ग्राम घेत जातो तेव्हां प्रत्येक वास घेतल्या असता त्याला सुख, पोटाची भर आणि सुषेचा नाश हीं एकदम होताना की नाहीत ? होताना - धानाची गोष्ट कशांना हे एक उपलक्षण नागितें, तर प्रत्येक रत्ना) नृत्यति च. ॥ ४० ॥ कं (बादात), वायुं, अग्निं, सखिलं, महीं, ज्योतींषि (वस्तू), सत्त्वानि (प्राणिमसूह), दिशः दुर्मादीन्, हरित्समुद्राद्, यत्र चिच नूत 'हरे शरीर' [इति ज्ञात्वा] अनन्यः (नाही हरीवाचून खल्व आश्रय ज्याला असा) [सच] प्रणमेत् (बल करीत) ॥ ४१ ॥ यथा मञ्जान. (भोजन कागदाला) अनुवाह (प्रत्येक घाताने) नुरि. (नरोर)

स्वं वायुमग्निं सखिलं महीं च ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो दुर्मादीन् ॥ सरित्समुद्राश्च हरः शरीरं
यत्किंच भूतं प्रणमेदनन्यः ॥ ४१ ॥ भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैव त्रिक एककालः ॥

प्रपद्यमानस्य यथा ऽक्षतः स्युः स्तुष्टिः पुष्टिः शुद्धपायो ऽनुधामन ॥ ४२ ॥

पुष्टि (पोषण, उदरभरण), शुद्धपायः (शुषेचा नाश) [च] स्युः (होतान), [एवं] प्रपद्यमानस्य (अरण गेजेजाला) भक्ति (श्रवणेने प्रेम परेशानुभव (ईश्वराचा मस्तक) शीत जसने पोटांत जातें तसतमें त्याला सुख वाटतें, तितकी पोटाची भर होतें आणि त्या मानांने शुवा कमी कमी होत जातें - जवजाराला जगा मुव उदरभरण आणि शुभान द्या तीन गोष्टी एका काली प्राप्त होतात, त्याप्रमाणेच ईश्वराची सेवा करणाराला भगवतावर प्रेम, भगवत्स्वरूपचा नाशकारक आणि ते मुव मिळाल्यामुळे इतरविषयी (गृहलोपनिषद्काविषयी) वैराग्य (कंटाळ वीट) हें त्रिकूट एकेच वेळी (सेवा करतानाच) प्राप्त होतें ॥ ४२ ॥

१ ' जेव्हा कानोनियां रंगमळे । स्फटिकदीपगृह धगपळे । चित्तारितीं अश्वजडले । ती मासनी सोडजळ आयुळे दीप ॥ तेवी सोनन्यादि नेजशकी । म दनिहमउंचे जे लखलखती । जन्मयादादि निजदीप्ति । देले आत्मजोति सतेज ' ॥ ५७५ ॥ ७६ जन्म जेव्हा कर्माचे अहे दान निवे विव- देतें - अंक गावप च, - हट्ट मण्डितेल कातून तिचे दीपगृह के, निचवरच एकमणी हली, ओहे, मैच, इचदि कोरन देखिनी आणि आल दिवा जाले - न ननेन पुन न पुनने छटा पडत - न अ जिचे चलकू मान न याजदना चढ न न न लोकच्या नेत्रांनीस साध्या हे मूर्ख्यापी अन्कडजव द्या ने नाने नकळत ॥ असे ईश्वर मणवळे

राजा, हा प्रमाणें संन अच्युताच्या चरणाची सेवा करणाऱ्या भगवद्भक्ताला भक्ति, वैराग्य आणि भगवत्स्वरूपचा साक्षात्कार ही पूर्ण प्राप्त होताना आणि त्यामुळे तो प्रचलित परम शांति प्राप्ततो. (पुष्कळ वास जेवणाराला जशी पुष्कळ सुख पुष्कळ उदर्याने आणि सुखेचा पुष्कळ नाश ही मिळताना तशीच नवन नवा करणाराला पूर्ण भक्तियोग, पूर्ण ज्ञान व पूर्ण वैराग्य ही प्राप्त होऊन तो कृतार्थ होतो) ॥ ४३ ॥ - भगवद्भक्ताला भक्तियोगादि ज्ञात होताना असे ऐकून - विवेकराजाने प्रश्न केला - मुनिवर्य आता मला भगवद्भक्त कोणत्या छणावे न सांगा. तो कोणत्या धर्माचे आचरण करण्यात तत्पर असतो. त्याचा स्वभाव कसा असतो. मनुष्यामध्ये त्याची वागणूक कशी असते. तो कोणतो काय आणि तो भगवताला प्रिय होतो काणत्या लक्षणांनी ? ॥ ४४ ॥ हरिनामक योगी मागू लागला - जो पुरुष, नी. ब्रह्मरूपाने सर्वभूतामध्ये भरून गहिरिल्या आहे आणि अन्यत्र विरक्तिकार (कटाळ, वीट, वैराग्य) पण : त्रिक. (तर्हीचा समुदाय) एककाल. (एक काल ज्याचा असा, एकदम होणारा). ॥ ४२ ॥ राजन्, इति अनुवृत्त्या (ऐकेने) अच्युताधि (ईश्वरनाम) मज्जतः (मज्जणाच्या) भगवत्स्य भक्ति, विरक्ति, भगवत्प्रबोधः (भगवताचे ज्ञान) [च] भवति एत. साक्षात् परा नांनि उचैति (पावतो) ॥ ४३ ॥

इत्यच्युताधि मजतो ऽनुवृत्त्या भक्तिविरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ॥ नवंति द्वे भगवत्स्य राजं स्तनः
परां शांतिमुपैति साक्षात् ॥ ४३ ॥ राजोवाच । अथ भगवतं ब्रूत यद्धर्मो यादृशो नृणाम् ॥ यथा
चरति यद्व्रूते वैलिगैर्भगवत्प्रियः ॥ ४४ ॥ हरिरुवाच । सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भक्तात्मानः ॥

भूतानि भगवत्यात्मन्येष भगवतोत्तमः ॥ ४५ ॥

राजा उवाच— “ अथ यद्धर्मः (जो सर्व जगाचा असा) यादृशः (स्वभावाने जला) नृणा यथा चरति (वागते), ददद्भूते (बोधते), ये लिलै (चित्तांनी) भगवत्प्रिय, [एन] भगवतं स्तन. ” ॥ ४३ ॥ हारोः उवाच— “ यः (जो) आत्मना (स्वतः) सर्वभूतेषु (सर्व प्राजात) भगवद्भाव (भगवत्पण असणे), भगवति आत्मनि (स्वतः आत्मगतर) अस्वरूप भाव्या आश्रयावर सर्व भूतें राहत आनतात, अशी दृष्टि (मह. मनन) ठेवितो तो उत्तम भगवद्भक्त होत (किंवा, ह्याच श्लोकाचा दुसरा अर्थ - आत्मा ह्याने सर्वजगाशी हरि. हरि सगळ्या भूतामध्ये - कृमिकीटकांमध्येसुद्धा - नियामक ह्यागून भरून राहिला असताही त्याचे अत्युत्तम ऐश्वर्य जमल्याने आहे, शुद्ध मदाज्ञान डिगल्यामुळे त्याच्या ऐश्वर्यात काही कमीपणा आला नाही, तसेच हरीच्या ठिकाणी सर्व भूतें आहेत न्यामि हरीचे ऐश्वर्य असडव आहे, त्या जड व मलिन भूतना आश्रय दिव्या ह्यागून त्याच्या सर्वभूतें नदयणा, मलिनता इत्यादि गुण येउन न्याच्या ऐश्वर्यात खंड पडला नाही असे सर्वत्र परिपूर्ण भगवत्स्व ज्ञा पहणतो, तो उत्तम भगवद्भक्त होय) ॥ ४४ ॥

१ परम शांति प्राप्त होऊन संन अच्युताच्या चरणाची सेवा करणाऱ्या भगवद्भक्ताला भक्ति, वैराग्य आणि भगवत्स्वरूपचा साक्षात्कार ही पूर्ण प्राप्त होताना आणि त्यामुळे तो प्रचलित परम शांति प्राप्ततो.

वाल्मीकी

२ ‘ सर्व भूती भी भगवत । सर्व भूते र्ता मज आत । भूती भूतान्मा भीति समस्त । भीच मी येथ परमान्म ’ ॥ एकाग्र ६३२

ईश्वर, त्याचे अंशोक्ति (मक्त), मूढ जन आणि शत्रु ह्या चौघावर जो अनुक्रमे प्रेम, मैत्री, कृपा आणि उपेक्षा ठेवितो (जो पुरुष ईश्वरावर प्रेम ठेवितो, त्याच्या भक्ताची मैत्री घरीतो; अज्ञानी जन्मावर कृपा करितो; आणि शत्रूंनीं कितीही छळिले तरी मन, वर घेत नाही, त्यांना शिक्षा करित नाही स्वनाच्या वित्तची व्यग्रता होऊ देऊ नाही किंवा आपल्या क्रम सोडीत नाही), तो मध्यम प्रतीचा मक्त होय. (कारण, ह्याच्या बुद्धीचा ग्रह ईश्वर, मी व इतर लोक भिन्न आहेत असा असतो मागील श्लोकान सांगितलेला उत्तम मक्त हा मेढ पाहत नाही, तर सर्वत्र एक पात्रल अशी त्याची वृत्ति बत्तेली असते). ॥ ४६ ॥ आणि जो पुरुष प्रतिमेवरच हरीची भक्तिपुरस्सर पूजा करितो, हरिभक्ताच्या भिक्काणी देखील करित नाही मग इतरावर करणार नाही - हे उघडच आहे, - तो मक्त अगदी नवा (ज्याने मक्तीला नुक्ताच प्रारम केला असा, होतकरू) समजावा ॥ ४७ ॥ मूर्तावि [च] वक्ष्येत् (गृहीत), एष. भागवते सम. ॥ ४५ ॥ य. ईश्वरे, तदधीनेषु (लाच्या मक्तावर), बालिशेषु (शत्रूवर) च प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा करोति, सा मध्यमः. ॥ ४६ ॥ य. अक्षय्या सर्वायां (मूर्तावर) एव हरये पूजा ईदते (करितो), तद्भक्तेषु (लाच्या भक्तावर), अन्येषु च न [ईदते], स प्राकृत. ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च ॥ प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥ ४६ ॥ अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ॥

न तद्भक्तेषु चान्येषु स मक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥ ४७ ॥ गृहीत्वा ऽपीन्द्रियैर्योन्यो न द्वेष्टि न हृष्यति ॥ विष्णोर्मायामिदं पश्यन्स वै भागवतोत्तमः ॥ ४८ ॥ देहेन्द्रियप्राणमनोधिषा यो जन्माप्ययक्षुद्रयतर्षकुच्छैः ॥ संसारधर्मैरविमुह्यमानः स्मृत्या हरेर्भागवतप्रधानः ॥ ४९ ॥

(नवा जन्मासरी, होतकरू) स्मृतः. ॥ ४७ ॥ या इन्द्रियैः अर्थान् (विषय) गृहीत्वा (स्वीकारून) अपि इदं (विश्व) विष्णो माया पश्यन् [सत्] न- द्वेष्टि (द्वेष करित नाही), न- हृष्यति (बलद मानीत नाही), सः भागवतोत्तमः. ॥ ४८ ॥ य. हरे स्मृत्या देहेन्द्रियप्राणमनोधिषा जन्माप्ययक्षुद्रयतर्षकुच्छै (अन्त्य झ. नक्ष, तप झ. त्रिपदेच्छा) - उत्तम भागवद्भक्ताची आणखी लक्षणे सांगितो एक :- ज्याला इन्द्रियानी विषयांचे ग्रहण केले तरी खेदही वाटत नाही व हर्षही होत नाही नर हे सर्व विश्व हरीची माया होय असे वाटत असते, तोच उत्तम भागवत समजावा (चित्ताचा वामुदेवरूपी लय लागल्यामुळे ज्याला विषयाची आवडनिवड नसते अर्थान इन्द्रियानी बरेवाडत कमलेही विषय भोगिले तरी ज्याला हर्षविषाद होत नाहीत. तर हे विश्व विष्णूच्या मायेचा खेळ आहे असे वाटत असते तो उत्तम भागवद्भक्त होय) ॥ ४८ ॥ जन्म व मृत्यु हे धर्म देहाचे शुधा व तुषा हे धर्म प्राणाचे- मय हा धर्म मनाचा, भोगेच्छा हा धर्म बुद्धीचा, आणि धर्म हा धर्म इन्द्रियाचा जो पुरुष हरीचे नित्य स्मरण ठेविल्यामुळे देह इन्द्रिये, प्राण मन व बुद्धि

१. पाषाणप्रतिष्ठा दावि देवो । तेद्येचि द्याचा पूर्ण मावो । मक्तजनासि पहा हो । अणु गत्र देहो लवो नेदी ॥ ते ठायी साधारण उन । त्याची वार्ता पुसे कोण । त्यासि स्वर्गीही नाही मन्मान । याफरी मजन प्राकृतांचे ॥ एकनाथ १४४५५. २. 'मृगजलन नाहणार जन्म करेन राहने, तसा जो विषय भोगनही आलम असतो तो उत्तम नक्त एकनाथ, १४९ ३. नाथ क्षणतस्त ' इतिस्वरथाच अतन विच्छाण प्रमाग आहे को, १ कल्याणला शुवा, मय इसादि मकार-मार्ते स्मरच होत न' १०५१ ते ८६

यांच्या जन्म, मरण, शुधा, मय, भोगेच्छा व श्रम ह्या संसारधर्मांनी मोह पावत नाही, तो भगवद्भक्तान्मध्ये प्रदान होय ॥ ४९ ॥ विशेषेच्छा. मर्ने आणि वामना याचा ज्याच्या विस्तारामध्ये अंकुरच उगवत नाही आणि वासुदेव हाच ज्याचा एक आश्रय. तो उत्तम भगवद्भक्त मनत्रावा (भगवद्भक्ताची लोकामध्ये वागणूक कधी अमने ' ह्या राजाच्या प्रश्नाचे उत्तर ४८, ४९, व ५० श्लोकांत आहे.) ॥ ५० ॥ चागल्या कुळात जन्म, तपश्चर्यादि वर्ण ब्रह्मचर्यादे आश्रम, व ज्ञानि (अनुजोतन व प्रतिनेमज) प्रश्नाचे उत्तर ४८, ४९, व ५० श्लोकांत आहे.) ॥ ५१ ॥ ह्या गजान्च्या प्रश्नाचे हे उत्तर) ॥ ५१ ॥ ह्यामुळे ज्याचा ह्या देहावर अभिमान नसत नाही, तो पुरुष श्रीहरीला प्रिय होतो (पक्क कोणत्या लक्षणानी भगवानला प्रिय होतो ' ह्या गजान्च्या प्रश्नाचे हे उत्तर) ॥ ५१ ॥ संसारधर्मैः कविसुखाभानः (मोहून व जाणारा) [भवति, सः] भागवतप्रधान. ॥ ५१ ॥ यस्य चेतसि (मनात) कामकर्मवीजाना (भोगेच्छा, कर्मे व वचना यांचा) समव न [यः च] वासुदेवैकनिलयः (वासुदेव हा एक आश्रय ज्याला असा), सः भागवतोत्तमः. ॥ ५० ॥ यस्य अस्मिन् देहे जन्मकर्मभ्यां (जन्मानुळे जेव्हा कर्मामुळे) अहमात्र (अहंकार) न - सज्जते (नसत नाही), वर्णाश्रमजातिभिः [च] न, सः हरेः प्रियः ॥ ५१ ॥ यस्य विचेषु, आत्मनि वा स्व. (आपले व वागण) ५२ (ह्याच्याचे व दुसरा) इति भिन्ना

न कामकर्मवीजानां यस्य चेतसि संभवः ॥ वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ॥ ५० ॥ न यस्य जन्मकर्मभ्या न वर्णा-
श्रमजातिभिः ॥ सज्जते अस्मिन्नहंभावो देहे वै स हरेः प्रियः ॥ ५१ ॥ न यस्य स्वः पर इति विचेष्टाऽऽत्मनि वा भिदा ॥
सर्वभूतसमः शांतः स वै भागवतोत्तमः ॥ ५२ ॥ त्रिभुवनविभवहेतवे ऽप्यकुंठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यन् ॥ न चलति

भगवत्पदारविदाह्रवनिमिषार्धमपि यः स वैष्णवाग्र्यः ॥ ५३ ॥

(सेद) च, सर्वभूतसमः (समळ्या प्राण्यांचीं सगुहर्षितां वागणारा) शांतः [च स्यात्], सः भागवतोत्तमः ॥ ५२ ॥ यः अकुंठस्मृति. (नाही नट चाली स्मृति ज्याची असा) [सन्] त्रिभुवनविभवहेतवे (त्रैलोक्याच्या राज्यधर्मासाठी) अपि अजितात्मसुरादिभिः (अजित ४०. कोणी न जिंकलेला असा परमान्थावर विले ज्याची त्या देवादिकांनीही) विमृग्यन्. गोवर्णा-
ज्याला विताविषयी हे माझे आणि ते दुसऱ्याचे असा भेद वाटत नाही अथवा आत्म्याविषयी हा मां आणि तो दुसरा अशी भेदबुद्धि अमन नाही तर जो सर्व भूतानी मम भावाने वागतो व नित्य शांत असतो, तो उत्तम भगवद्भक्त होय. ॥ ५२ ॥ आणखी, त्रैलोक्याचे राजधर्म मिळत असले तरी जो भगवताच्या चरणकमलापासून अर्धो लव किंवा अर्धा निमिष (चिपळीपर) सुद्धा दळत नाही - कारण, ईश्वरचरणवेगळे दुसरे कोठे काही सार नाही अशी स्मृति ज्याच्या चित्ताने नेहमी जागृक अमने, तो उत्तम विष्णुभक्त होय - परमेश्वराच्या चरणांचे माहात्म्य किती वर्णांचे - हरीकचे सर्वदा तस देऊन राहणारे देवादिक देवील त्याचा (हरीच्या चरणाचा) शोध करीत आहेन (देव देवील ज्याची

१ यकाच्या उक्त वर्णांचे कामिमान नसते, थाल दडात - ' स्फटिक कुंकुमे दिसे रक्तवर्ण । मो लाहिवा (तावडा) पूर्ण हे ' फाटिक न ह्याने ' ॥ नाथ, ७०२.

प्राप्ति व्हावी झणून शोध करित आहेच, त्या भगवन्मधुसूता उत्तम असे काहीच नाही, हो म्हातम अर्थात हृदय अर्थातमुळे जो शगनर मुद्रा नगवत्पदला विमरन नाही तो उन्नत
॥ १३ ॥ - आता, योगेच्छा जर संताप देऊ लागेल तर विषयाकडे ओट आणल्यामुळे चित्त भावचक्रणापासून दळण्याचा सन्त आहो वरा गण मत्ताच्या अंतरी
योगेच्छा संताप उत्पन्न करू शकतच नाही पहा - चंद्र उगवून आपल्या किरणानीं सनापाचा नाश करीत आहे तर त्या स्थली (रात्रीच्या वेळी) सूर्याचा नाप वाया वारितो
झाड ! नाही. त्याचप्रमाणे भक्ताच्या हृदयातील संगळे नाप - अंतरी राहणाऱ्या - महापराकामी अशा भावचक्रणावरील नवरूप चंद्रकांत मण्याच्या शोनाळ प्रकाशाने दूर केले
जोण्या) भगवत्पदाराविदार (मरुताच्या वरणकलापासून) लवनिमिर्वाध (अर्धो हव किंवा अर्धो निमित्त मुद्रा) अपि न-खलात (ठळत नाही), स वैष्णवाद्य ॥ ५३ ॥
चंद्र उडिते (उत्पलेख) [सति], अर्कतापः (सूर्याचा ताप) इव भगवत. उद्योक्कमभिशाखावसमिनिवटिकया (विपुल गरजन ज्याचे अना पावाच्या शान न्या अगुळे गावतील
नवरूप चंद्रकांत मण्याच्या चोदण्याने) निरस्तताये (दूर केला नाप ज्यातील अशा) उपसोदता (अरणापाच्या) हृदि (हृदयान) स. कथं पुन प्रभवति (उडवतो) ॥ ५४ ॥ अवधान-

भगवत उरुविक्रमांघ्रिशाखानखमणिचंद्रिकया निरस्तताये ॥ हृदि कथमुपसीदतां पुनः स प्रभवति चंद्र इवोदिनेऽर्कतापः ॥ ५४ ॥
विस्तृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्भिरवशानिहितोऽप्यधौघनाशः ॥ प्रणयरशानया धृतांघ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥ ५५ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे नारदवसुदेवसंवादे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
अभिहितः (परस्माने उच्चारिलेख) अपि अधौघनाशः (पापसमूहाचा नाश करणारा) हरिः प्रणयरशानया (प्रमत्त होतील) धृतांघ्रिपद्म (बाजूने वरणकमल ज्याचे अर्ध) साक्षान् यस्म
हृदय न-विस्तृजति (सेवीत नाही), सः भागवतप्रधानः उक्तः भवति. ॥ ५५ ॥ ॥ इति श्रीभागवताम्बे, एकादशस्कंध द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
जात. तेव्हा त्या ठिकाणी योगेच्छामूलक संताप उडवेल कसा? कसा. (१२, १३ आणि १४ श्लोकांतील निरूपण हे राजाच्या भक्ताचा स्वभाव कसा अन्ने ह्या
प्रश्नाचे उत्तर समजावे आणि 'भवत काय बोलतो?' ह्याचे उत्तर 'हरिन्मै जगतो' हे जाणावे ॥ १४ ॥ - आता सगळ्या तपस्याने मार मारतो ऐक - उग्रांन
अमदी पक्व अथवा आनुर स्थितीत परमेश्वराचे मुक्ते नाम उच्चारिते नरी ते (परमात्म) जगो देमज्जने चरणकमल बाधून उरुविक्रमामुळे उग्राच्या, हृदयान कधीही मोडत
काही तो पुरुष भगवद्भक्तांतील अग्रगण्य दंडला जातो ॥ १५ ॥

१ महाशक्ति ईश्वर प्रेमने कला चाविला जातो, बाळा दृष्टात -
'बाळ पाळवी' (पदत) बाली पिळा । तेणें बाप राहो यो कला । नरी काय ना निर्वळ जायला । ना नें स्नेहें भुलला डडना ।

मागे हरियोभांडांने सांगितले की, 'हे सगळे विश्व भगवंताची माया असो जो पाहणो, तो भगवद्भक्त.' 'ने देऊन विदेहराजाला माया ह्याणजे काय, ते समजून घेण्याची इच्छा झाली व त्याने प्रश्न केला :- राजा ह्याणाला - सर्वेश्वर गुनवरहो, सर्वशक्ति व विध्वन्यापक परमात्म्याची जी माया - ब्रह्मदेवामारुढ्या - मोठमोठ्या मायाव्यानाही मोह वाळिते, तिचे व्हरण समजून घ्यावे, अशी आमची इच्छा आहे. नरिता आपण ते आसाला सांगावे. ॥ १ ॥ हरिकृष्णरूप अमृताने भरलेले आपले नाभण हे समारतापावर औषध होय. नी येत्येयोनीत जन्म पावले असून संसारतापांने अत्यंत गाजले आहे, ह्याण तुमचे भाषणानून कितीही व्यावयाम भिकाले तरी मला तृप्ति वाटत नाही ॥ २ ॥
 राजा उवाच - " परस्व ईशद्वय विष्णोः मायिनां (यावत्वांना - ब्रह्मस्व इत्यादिकांना) अपि मोहिनी (मोहयिणारी अशा) माया वेधितु (जगण्यास) इच्छाम (इच्छितो), भगवतः (ब्रह्मस्वपन्न असे आपण) नः (आमाला) दुर्वंतु (संगोत) ॥ १ ॥ संवारातपविस्तसः (सवारातपविस्तसः) मर्त्ये (मरणसमो) [अहं] तस्मापमेव अ (सा तपपरील) अंतरिक्ष उवाच ।
 प्रस्य विष्णोरीशस्य मायिनामपि मोहिनीम् ॥ मायां वेदितुमिच्छामो भगवंतो ब्रुवंतु नः ॥ १ ॥ अंतरिक्ष उवाच ।
 मर्त्यस्तत्तापमेवजम् ॥ २ ॥

राजोवाच । परस्य विष्णोरित्तराजः ॥ संसारतापनिस्ततो मयस्ति चोपमयात् ॥ संसारतापप्रसिद्धये ॥ ३ ॥
वानुतस्थे जुषन्मुष्मद्बभौ हरिकथामृतम् ॥ स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ॥ ३ ॥

[illegible][illegible]

२. अन्वयासुती

॥ श्रीग्या ३३ पाकुन १३३३ ॥

गोमयलेनी होत.

विष्णु उलयषः कापल्यः

॥ गुणः ॥
॥ काञ्चनाक्षिः ॥ अयोनिः ॥

३॥सिन्धु

अंशमूत्र जीवस्य विषययोग्यं क्लेशे च आत्मग्राहि न्दुर्वा हा० मोक्ष मित्राणां ह्यसार्थं भगवतां न ज्ञा शक्तीच्या योगे ही मृष्टि निर्मली ती माया होय ' असाही अर्थ करावा). ॥ ३॥
तो आदि-सूत्र ईश्वर, अशा रीतीने पांच मध्यमार्थाच्या योगे निर्मिलेल्या विविध शरीराभ्यर्थ, अंतर्गामित्याने प्रविष्ट (जीव) होतो आणि आत्मग्राह एव (मन) आणि देहा (आद्य इंद्रिये) अंशा - अकरा - प्रकारांनी विभागून त्यांचे त्याचे (मनाचे व इंद्रियांचे) विषय भोगवू लागतो (अथवा, ' त्या आत्म्याला ह्याच इंद्रियांना विषय विभागून देऊन स्तोत्र पावतो ' असाही अर्थ करावा). ॥ ४ ॥ तो जीव वस्तुतः महासमर्थ असताही, अनर्थार्थी राहणाऱ्या आत्म्याने प्रकाशित केलेल्या इंद्रियांच्या द्वारेने, विषय भोगू लागतो (शिष्यासाठी) पण; यद्वाभूतैः दृष्टावच्चानि (लहान मोठी) भूतानि (शरीरे) ससज्ज (निर्मिता जाले). ॥ ५ ॥ एवं पंचधनुनिः (पंचधनुष्यांनी) सुष्टगि (उगडिल्या) नूतानि नदिद्वार आनयन् एकदा-दशधा (अकरा प्रकारे) विमज्ज (विभागून) गुणान् (विषयां) द्रुषते (सेवितो, किंवा चतुष्ट होतो). ॥ ६ ॥ आत्मप्रद्योतितैः (स्वतः प्रकाशितेन) सुः (इत्यन्तः)

एवं सुष्टगि भूतानि प्रविष्टः पंचधातुभिः ॥ एकदा दशधाऽऽत्मानं विमज्जन् द्रुषते गुणान् ॥ ४ ॥

गुणैर्गुणान्स भुंजान आत्मप्रद्योतितैः प्रभुः ॥ मन्यमान इदं सुटमत्माननिह सज्जते ॥ ५ ॥

कर्माणि कर्मभिः कुर्वन्सनिमित्तानि देहभूत ॥ तत्तत्कर्मफलं गृह्णन्नस्मिन् हि सुखेनरम् ॥ ६ ॥

गुणान् (विषय) भुंजानः (भोगणारा) सः प्रभुः सृष्टं इदं (शरीर) आत्मानं मन्यमानः (मानणारा) [सव] इह (वर्तमानकाळ) सज्जते (आसक्त होतो). ॥ ५ ॥ क्लेशैः सन्निमित्तानि (वासनायुक्त) कर्माणि कुर्वन् (करणारा) सुखेतरं (सुखसहित इतर काळ) दुःखं (तत्तत्कर्मफल) त्या त्या कर्मांचे दुःख (त्या त्या कर्मांचे दुःख) द्रुषद्वन् (जेव्हा जेव्हा) आणि, हे मूढ शरीरच आत्मा, असे मानून ह्या शरीरादिकांवर आसक्त होतो (अतिप्रेम ठेवितो), - ह्याणून त्याला जन्ममरणच मंसारदुःखे भोगणें लागू पडतें. हीच ईश्वर जी माया - ॥ ५ ॥ - उपभोग संपल्यावर तरी तो मुक्त न्हावा. पण तसे होत नाही; कारण, - तो अंतःकरणतः विषयभोगाची वाननां धरून कर्मेन्द्रियांच्या योगे कर्मे करून असतो ह्यापून त्या त्या पूर्व कर्मांचीं फळे भोगण्यासाठी त्याला नाना प्रकारचे देह धरणें (जन्म घेणें) लागू पडतें व तो ह्या मंसागत मुखदुःखरूप कर्मफळे भोगित विगळ्या घातून

१ त्क सं. अ० लक्ष्यायकीवा, स्त्री. दुसरा पहा. २ ' यासि ब्रह्मांडी पुन्य हें नाव । पिडी यासि ह्यागती जीव । नाजेवा न्हव न्हव नोहू कं. ' 'प्रतिविद्या देव ज्योतिषिभूतः' । त. २. २००
३ ' भ्रात्र, तत्वा, वेद, क्रिया, प्राण ही पांच शक्तेन्द्रिये आणि मन, इत. पक्ष, गूढ व जन्मेन्द्रिय ही पांच चम्रेन्द्रिये नेहू' इत्या. ४ ' जन्मला मर्कट अक्षर भरल आहे खाद्य' इत्या -
' जेथे कां जेस बीजो पडे । तो बाहेर संसर्गणीच वाढे । जरी निव निव काडें चढे । तरी नागे पुढें रत एक । तेवीं दिपय अणि करूं' । प्रकाशनि रचनेने । गग
विषयस सेवणे । जीवपणे स्वयं सेवी ' ॥ एतान्न १२९.

५ नाय ह्यनतातः - ' फळ मिळविण्याच्या आखेने केलेली कर्मे अनेकच आहेत जीव जीव जन्ममरणहीन वस्तूना ह्या जीव जीव जन्ममरण नोपेऊन अद्वैत. ' १३८

सहस्रो, - मुक्त होत नाही. हा मायेचा प्रभाव. - ॥६॥ अशा रीतीने पुरुषाच्या स्वकर्माच्या योगे अनेक दुःख उणाव्या विविध गति प्राप्त होवान आदि नो परमत्र (कमाच्या अदीन) झाल्यामुळे, त्या गति भोगण्यासाठी, जगाचा लय हाई तोपर्यंत, जन्ममरणाच्या फल्यात पडून राहतो - भगवन्ची माग ती हीच - ॥ ७ ॥ - ही मायामय सृष्टि सागित्ती. आता प्रलय निवेदन करितो :- महाभूताचा लय होण्याचे निमित्त उपस्थित झाले अमना. द्रव्ये (स्थूल द्रव्ये) व गुण (सूक्ष्म भूते) भिळून समस्त कार्यवाला काळ प्रकृतीमध्य तेउन प्रसरति (प्रसर पावतो) - ॥ ६ ॥ इत्थं बद्धमववशा (अनेक अकल्याणे करणाऱ्या, बद्धगती (कमलक बोलीत) सच्छन् (जगता) अवसर (पाडन, कर्माधीन) पुनाद् आनृतल्लुवाद् (भूताचा लय होईपर्यंत) सर्गप्रलयौ (सर्गप्रलय) आहनुते (नेमते) ॥ ७ ॥ धातुराखे (भूताचा लय) आमन्ने (समप आहेडा) [सति], अनङ्गिनिधन (जन्ममु- रथित) काळः द्रव्यगुणात्मकं (स्थूल सूत्रे व सञ्ज भूते सुद्रव्य) व्यक्ते (कार्त्त) अव्यक्तान्य (प्रकृतीकडे) उपकर्त्तते, ओदितो) ॥ ८ ॥ भुवि (पृथ्वीवर) मानवर्षा (मानव वर्षे) काल

इत्थं कर्मगतीर्गच्छन्बद्धमद्रवहाः पुनान् ॥ आभूतमंशुवात्मर्गप्रलयाद्भन्ते स्वराः ॥ ७ ॥

धातूपप्लव आसन्ने व्यक्तं द्रव्यगुणात्मकम् ॥ अनादिनिश्चयः कालो ह्यव्यक्तायापकर्षति ॥ ८ ॥

शतवर्षो ह्यनावृष्टिर्भविष्यत्युल्बणा भुवि ॥ तत्कालो गचिनोणाकं लोकार्त्वान्ननदिप्यते ॥ ९ ॥

पातालतलमारम्य संकर्षणमुखानलः ॥ दहन्ध्वशिखो विध्वग्वर्धत वायुनेरितः ॥ १० ॥

[illegible]

पाँचविण्यासाठी, आकर्षू लागतो (मगो मागे खेचीत नेतो). काबाला आदि व अत नहीत. - तो नेहमो अण्ड चालेल्ले ओहं व निव्य अमाच चात्रणार ॥ ८ ॥ तुज्जिदग
गंभार वर्षेपर्यंत अतिमयंकर अवर्षण पडतें. त्या वेळी मूर्यांच उज्याता पुष्कळ वाढने आ.जे तो नीन्ही लोडाना; अनिशग नपवून मोडितो ॥ ९ ॥ चूर्न शेषाच्या मुनार्तिन;
अग्नीच्या ज्वाला उंच उंच निवू लागतात, तो अग्नि पाताळपामून विश्राला जाळण्यास प्रारम्भ करितो व वायूंच माह्य भिळाल्यामुळे चहूकडे पसरत जातो ॥ १० ॥

१ प्रत्ययांचे लौकिक संवादहरण— 'द्युप हस्यादि सानापाक रवं' बोलिजे पावनाळ्यात सुगंधित द्रव्य, आणि शीतलपान पुण्या सगळ्या नचग ये, हुन ज्ञान-ज्ञान

होते. वायूचा विदोष गुण स्पष्ट आकाशात हारिला असतां तोही आकाशात विखल पावतो. आकाशाचा गुण शब्द कालरूप ईश्वरानें हरण केला कीं आकाश तामसाहंकारात मिळून जातो. ॥ १३ ॥ राजा, इंद्रियें व बुद्धि राजसाहंकारात मिळतात आणि इंद्रियाच्या देवतासह मन सात्त्विक अहंकारान प्रविष्ट होतें. अशा आपल्या त्रिविध कार्यासह अहंकार सत्त्वत्वात मिळतो - आणि महत्त्व प्रकृतीत लय पावते. - ॥ १५ ॥ राजा, भगवताची त्रिगुणात्मक माया ती ही होय. ही जगाचे उत्पत्ति-स्थिति-लय चालविते. आधीं तुला हिचे वर्णन सांगितले. आता पुन्हां तुमी काय ऐकावाची इच्छा आहे? ॥ १६ ॥ राजा सगळा - महापुने, ज्यांनी आपली चित्ते निकिली नैहीत, जगसि (आकाशात) लीयते (लय पावते). ॥ १७ ॥ नमः काळात्मना (कालरूप ईश्वरानें) इतरगुण (हरिल गुण शब्द ज्याचा अर्थ) [सत्] आत्मनि लीयते. नृप, इन्द्रियाणि, मनः, बुद्धि [व] कैफारिक (सात्त्विकदेवतासह) सह अहंकारं प्रविचरति (प्रविष्ट होतात). ईश्वर (अहंकार) स्वचतुर्गुणैः (आपल्या सत्त्वादि गुणकां) [सह] आत्मनि [प्रविशति] ॥ १८ ॥

इंद्रियाणि मनो बुद्धिः सह वैकारिकैर्नृप ॥ प्रविशंति ह्यहंकारं स्वगुणैरहमात्मनि ॥ १५ ॥ एषा माया भगवतः
मूर्तश्चिन्तकविणी ॥ त्रिवर्णा वर्णिता रस्माभिः किं भयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १६ ॥ राजोवाच । यथैताभ्य्वरी

मायां दुस्तरामकृतात्मभिः ॥ तरंजः स्थूलधियो महर्ष इदमुच्यताम् ॥ १७ ॥

माया दुरस्तरान्कुराणाञ्च ॥ ११८ ॥

अस्वस्मिः (आर्षी) शिबर्षी (तीन वर्षं जिनै बर्षी) सर्वस्वियस्वर्कारिणी (उत्पत्ति, गलन व नाश करणारी) दया (ही) भगवतः माया बागिता (बागेली) भूयः (पुन्हा) किं श्रोतुं (ऐकनस) एकवसि ? ॥ ११९ ॥ राजा उवाच - " महर्षे, स्थूलाश्रयः (स्थूल शरीरावर अवबुद्धि ज्याची ते) अकृतात्मभिः (माहीं जिकिले भत-करण ज्यानीं यातीं) दुरस्तरा (तरून जा-त्यांना ह्या ईश्वराच्या मायेवून पार पडणें तुंवट होय. झणून, स्थूल देहाजिच आत्मा समजणारे अज्ञानी जन ह्या मायेला अनायासें कसे तरून जातात, तें मला निवेदन करावें. ॥ १२० ॥ प्रबुद्ध योगी सांगूं लागला - - राजा, मायेवून पार पडण्याचा उपाय यक्तीवाचून अन्य कोणताही माहीं झणून, यक्ति व तिचीं साधनें मी तुला सांगतों. अक्षम मनुष्यानें विषयांची निःसारता ओळखून गुरूला करण जावें. जगाच्या रहाटीचें सूक्ष्म निरीक्षण केलें असता कोणासाठी विषयमुक्ताचा लागलाच बीट येईल पहा -

१ एकनाथने बत वेई सोळ भिम आहे. ते क्षमातात 'यह इहियें राजसाहकरात मिल्तात, आणि अत. करणवतुष्टय (मन, बुद्धि, चित्त, अहकार) न इहियाच्या देवता हीं सात्विक अहकारान लय-
पावतात ' १८६१५० २ 'जेवि कुक्कुटीची पिळीं । कुक्कुटी पासांतळीं घाटी । मन ते स्वयें दिसे एकली । तेदि माया उरली कल्पानी' ॥ एकनाथ, १९६ ३ बानप्रवाशिनिकार
क्षमातात ' प्रकुटीचाही प्रकळणीं नव होतो. ' ४ बालप्रवाशिनिकार क्षमातात ' ज्यान्यें आपलीं चित्तें नगवडूपां टाकियें नाहीं, लाना ' ५ ना-४ क्षमातात ' माया तफन जाई कसे तें प्रबुदालाच (बान्यां)

समर्थ (कलावयार्थ) २२५

हुंसाचा कशा बद्दी आणि सुल मिळवें ह्यासाठी लोक जाडपी जोडपी होऊन राहतात व मानाप्रकारची कामे (ज्यवहार, व्यापार) आग्भीन अमानान. पण त्यांना इच्छून त्यांच्या इच्छाविरुद्ध फले प्राप्त होतात, ही गोष्ट खऱ्यात ध्यावी. ॥ १८ ॥ - अन्ता द्रव्याविषयी विचार करू - द्रव्य अगोदर मिळायचे काठिण बरे दयाकदाचित् मिळाले तरी नेहमी दुस्त देणार (मिळवितांना दास, मिळाल्यावर बाळगण्याची काळजी आणि हरवले किंवा सपले की शोक - मिळून द्रव्य आरपी. मध्यें व अती दुख्दायकच अमन) हुंकेच नव्हे तर तें जवळ देवणें झणजे मत्स्य स्वताच्या मृत्यूला याग देण्यासारखें आहे. (त्याच्या लोभस्तत्र कोण केन्हा बाला वाटून मारील ह्याचा नाय नियम मागवा ?) व्यास कठिण) परतां येवरी मायां यथा रंजः (सहज, अनायास) तरानि, इदं (हें) उच्यता (मागवें). ॥ १७ ॥ प्रबुद्ध उवाच - " दुःसहस्यै (दुःखनाशासाठी) सुवाग च हर्षयि (उद्योग कठिण) आरभमाणानां (आरम्भणाच्या) मिथुनीचारिणा (इतली होऊन राहणाऱ्या) नृणा (मनुष्यांना) पाकादिपर्योस्तं (पकाचा नियमिच्छण) पश्येत् (पहावा) ॥ १८ ॥ विद्यादिदेव (विल दक्ष देणाऱ्या) दुर्लभेन (मिळण्यास कठिण कशा) आसमस्यना (स्वाताचा मत्स्य अशा) वित्तेन, साधितं (संपादित) कलैः (अस्थिर) ग्रहापत्यानपशुभि (न, नुहें

प्रबद्ध उवाच । कर्मण्यारम्भाणानां तद्वह्नौ सखाय च ॥ पश्येत्पाकविपर्योसं निधुनीवारिणा नृणाम् ॥१८॥

निव्यार्तिदेन विचेन दुर्लभेनाऽऽत्मभृत्युना ॥ गृहापत्यासपशुनिः का प्रीतिः साधितैश्चलै ॥ १९॥ एवं लोकं परं

विद्याह्वयं कर्मनिर्मितम् ॥ सतुल्यातिशयध्वंसं यथा मङ्गलवतिनान् ॥ २० ॥

आप्त इ पशु शरी) [च] का प्रीतिः ? ॥ १९ ॥ एवं यथा मङ्गलवर्तिना (भूमिच्या ल्हान ल्हान भागवर राहण त्या राजाच) तथा समुल्यानिशायध्वस (अहित तुल्य उच्च इ नाश
ही त्याला अशा) कर्मनिर्मितं परं लोकं नश्वर विद्यात् (जाणावं) ॥ २० ॥

ह्रीं त्वात्मा अशां) कर्मनिमित्तं परं लोकं नश्वरं विद्यात् (जाणावं) ॥ २० ॥

तसेच वर, मुलें, आस, पशु (गुरे डोरें) ही मिळविली तरी आपल्याजवळ नित्य थोडीच राहणार आहेत. तेव्हा अशा उपायिकेच्या महवासाने मुख कोणेंतें वरें मिळणार' ॥ ९६।

अशाच रीतीनें, स्वर्गादि परलोकही कर्मांनीं संपादिलेले अर्थानें नैष्ठिक व जेम भूमीवरील लहानमोठ्या प्रदंशाचा राजें - बगेवरीच्याशी भाड- तात, मोठ्यांना उगाच खोड्या ठेवीत व निंदीत असतान आण स्वनाशाचा विचार मनात आला कीं भिडून जात न (एकदरीन मुग्गी त स्वप्न अमे कोणत्याही नियतीनें नसतात) - तमाच प्रकार परलोकही आहे, हें ध्यानांन वागवावे. कारण, तेथेही बरोबरी. उच स्थिति आणि नाश ही आहेतच ॥ ९० ।

१ किंवा 'आत्म्याच्या मरणावर शां. अत्याशावाचें प्रतिबन्धक' समज्ही अर्थ करवा. २ म्हाला प्रमाण श्रुतिस्मृतिवचनें — 'नष्टेह कर्मचिंतो लोक. श्रीयत एवममुज पुण्याजितो लोक. क्षीयते' (जसे आ लोकीं अंतकी इत्यादि कर्मांनीं चपाविल्ले उपभोग नास पावनात, तसेच परत्र पुण्यां नेंदावळें लेअही शींग होना) ' ते त पुत्रवा स्वर्गलाक वशां शींग पुत्र मत्य-लोकों विद्याति' (यशदि कर्म करणारे पुत्र स्व स्वर्गलोकीं विपुल स्व वेंलितान, पा पुत्र समनें व गृह मयुनेको येना)

[illegible]

तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ॥ शब्दे परं च निज्जातं ब्रह्मण्युपशयाश्रयन् ॥ २१ ॥ तत्र न.ग.नान्यनोन् दिभेद्भवोत्त-
नैवतः ॥ अमायया ऽनुवृत्त्या वैस्तुष्येदात्मा ऽऽत्सदो हारः ॥ २२ ॥ सर्वतो मनोऽ मननं नो न च नाधुः । द्वा नो श्री प्रश्रयं च
भूतेष्वद्धा यथोचितम् ॥ २३ ॥ शौचं तपस्तिथिं च मौनं स्वाध्ययमार्जवम् ॥ ब्रह्मचर्यमहिम्ना च मनसं हंङ्मज्जोः ॥ २४ ॥

अक्षरंगं (कलाशक्ति), साधुसुखं (सुखवास), यथोचितं (योग्यतेस अनुकूल्य) अस्मा (त्वत्तु) नृतेषु दया, भैत्री, प्रथम (विनय) च ['शब्दे'] , २३ ॥ शब्द (अन्तराश्रित), तद- (स्वधर्मचरण), दितिक्षां (क्षमा), भौतं (निरर्थक माषण व कारणे), स्वाभ्यय (वेदपाठ), अर्जवं (मरुत्तुग), अरुच्य (अनुकूल्य च) मनसि नियम इत्यादि) आदिना (दीर्घादि) हरि मर्वाचा आत्मा वसून उपासकाना आत्मस्वरूपाची प्रति करून देणारा आहे. २२॥ प्रथम - देह, बी, पुत्र इत्यादि - सर्व भित्तिनी नल आत्मन हे उ न देन हे भित्ति, पुढे स धेंची संगति घराबास शिकवें, नंतर प्राणिमात्राशी ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणे दया, भैत्री व विनय हे देवपदाचा प्रकार तरून अवगण करून ध्यावा, दीनाडा दया समानाशी भैत्री व उत्तमाशी नमना करण्यस शिकावे), ॥ २३ ॥ पुढे शुद्धता (नृत्तिना अत्र इत्यादिकांच्या योगे शरीराची बाह्यन दुद्धि आणि डम मान इत्यादि मोडून देणें ही आभ्यंतर शुद्धि), स्वधर्मचरण; शमः, निरर्थक माषण व कारणे अधिकारानुरूप वेदपाठादि, मरुत्तुगण अरुच्य (अनुकूल्य च) शब्द इत्यादि जसे उचिन तसे)

१ ह्या श्लोकाच्या व्याख्यानांत एकनाथजी सद्गुरूची लक्षणे उत्तम प्रकारे वर्णिल आहेत ज्याला दगू गुरूनेत्रा हे नामांतर असे म्हणवत आहे त्याला, ती लक्षणे बरे 'अमता, प्रेमावा उमागा' असे म्हणवत व
सद्गुरू नव्हो; पण, तीं निस्तारमवास्तव येथे देता येत नाहीत २ अद्या निष्कपटपणे
वचन देत आहे

प्राणिमात्राणां पीडा न देणे; - शीत-उष्ण, सुख-दुःख, जय-अपजय ह्या - जोड्यांपैकी कोणतेही भोगव्याजा प्रपंग आला तरी चित्तवृत्ति सन राखणे (मुल किंवा जड मित्राला तर आडवे घालायाक, दुःख किंवा अपजय झाला तर दुःखी व्हावयाचे असा प्रकार न करणे), ॥ २४ ॥ सर्वमूर्तीं सृष्टिद्वारे आत्मा व निदानकथने ईश्वर एक भगवत् आहे असे पाहणे; एकांतवासाची आवड घरणे; गृहादिकाचा अभिमान न बाळगणे, निर्जन प्रदेशी पडलेल्या विद्या. किंवा पवित्र वलकल पावरणे जे माही भिडले त्या योगे स्तोत्र मानणे; ॥ २५ ॥ भगवताचे प्रतिपादन करणाऱ्या शास्त्रावर विश्वासपूर्वक भक्ति ठेवणे पुन्हा इनर शास्त्राची निंदा न करणे, मनाचे, वाणीचे, आणि कर्माचे नियमन आपल्या श्रेष्ठ न करणे (अहंकार-जोड्या ही ज्यांना चक्र लावधे; शीत-उष्ण, हस-जलम, जय-पराजय या प्रयोगी) समन्व (विनवृत्ति मम रज्ज्) ॥ २६ ॥ सर्वत्र आरोग्येश्वरास्वीक्षा (सत्यज्ञातल्याने आत्मा व विद्याकरूपाने ईश्वर राहतो असे पाहणे), कैवल्य (एकाताची काड) अनिच्छेनता (गृहादिशब्द अभिमान नसणे), निवृत्तिचे स्वप्न (निर्जन प्रदेशी पडलेल्या विद्या, किंवा सुद कल्कने पावरणे), येनकेनचित् (कुठानेही) सतोष [च शिक्षेत्] ॥ २५ ॥ मातावने शास्त्रे श्रद्धा (विश्वास), अमर (इतर प्राणि-

सर्वत्राऽऽत्मेश्वरास्वीक्षां कैवल्यमनिकेतताम् ॥ विविक्तचौरवसनं संतोषं येनकेनचित् ॥ २५ ॥ श्रद्धा भागवते शास्त्रे ऽनेदामन्यत्र

चापि हि ॥ मनोवाक्कर्मदुंदं च सत्यं शमदमावपि ॥ २६ ॥ श्रवणं कीर्तनं ध्यान हेरद्रुनकर्मगः ॥ जन्मकर्मगुणानां च नदये ऽस्विठ-
चेष्टितम् ॥ २७ ॥ इष्टं दत्तं तपो जतं वृत्तं यच्चाऽऽत्मनः प्रियम् ॥ दारान्मुनान् गृहान्प्रागान्यतरम्भे निवेदनम् ॥ २८ ॥

विवर्षी) अनिष्टां, सर्वोवाकर्मदुंदं (सत्, वाणी व कर्म यांचे नियमन), सत्यं, शमदमा (म्लोनिष्ठ, व दृष्टिगतिवद्) अपि ॥ २६ ॥ श्रुतकर्मणः श्रुत कर्मगुणानां श्रवणं, कीर्तनं, ध्यान च, तदर्थे (साच्या पीलर्ष) अखिलचेष्टितं [च शिक्षेत्] ॥ २७ ॥ इष्टं (जड), दत्त (दान), तप, जम (जप), वृत्त (मन्त्र) (मनला प्राणायामांनीं ताळ्यावर आणणे, वाणीचा मौनाने नियमन करणे, खर (यथार्थ) बोलणे, शम (अन सरणाचा निग्रह) उन (ब्रह्म इंद्रिये दमविणे); ॥ २९ ॥ अष्टुन छीला करणाऱ्या हरीच्या अवताराचे, चांग्राचे व गुणाचे श्रवण, कीर्तन आणि ध्यान कारणे आणि नकळ कर्मे श्रेष्ठेदेशाने चान्द्रिणे, ही शिक्षावी. ॥ २७ ॥ व मनन, दान, तपश्चर्या, जप, मदाचरण, व स्वनाथ प्रिय वाटणारे गंधमुष्पाटे पदार्थे इंधगला अर्पण करणे आणि बी पुत्र, गृह व द्रव्य हे पणें-
सेवेन स्मरणे हा प्रकार अवगत करून घ्यावा ॥ २८ ॥

१ ' शरीर स्थित जरी कांय । तेणे देह काये सायकु न काये । शरीर अति उरंगे नये । परि सायकु न नापे देहनायमाजी ॥ २८ ॥

२ गृह वलाचे पुढे पावणे.

ज्ञाचप्रमाणे, कृष्णच ज्ञाचा आत्मा व धनी, त्या भक्तजनावर प्रेम ठेवजे. आणि स्थावर व जंगम जम उभयत्रिव पदार्थ भगवताच्या मूर्ति हात अशा भावनेने त्याची विशेषतः मनुष्याची, त्यांतही स्वयमनिष्ठ पुरुषाची आणि त्यापेक्षाही मुख्यत्वे भगवद्भक्ताची भेवा करणे. ही शिक्षावी ॥ २९ ॥ भक्तजनच्या मनागने गहून भगवताच्या प्रवित्र कीर्तीविषयी परस्पराशी संभाषण करणे, - द्वेषादि याव न धरितां - एकमेकांच्या संगतीने रमणे, परस्पराच्या महवामोने सुख नानणे व अन्योन्यसंगमाने स्तनाची समस्त दुःखे धरिहस्त घेणे ही शिक्षावी. ॥ ३० ॥ अशा प्रकारे जे पुरुष, परस्परांमध्ये, पदममूहाने निरसन करणाऱ्या हरीला आठवीत व दुस्मंगला त्याची आठवण करून देत आत्मनः यत् धियं, [तव], दाराव (जी), सुताव, गृहाव, प्राणान् [अलक्ष्य] परस्मै यत् निवेदन, [तव च शिक्षेत्] ॥ २८ ॥ एव कृष्णारयणयेषु (ह्या आत्मा व धनी ज्ञाचा त्या) मनुष्येषु सौहृद (प्रेम), उभयत्र (स्थावर व जंगम), दृषु, नाशुषु (स्वयमेकील पुरावर), नष्टु, (न्यावडकावर), च परिचर्या (सेवा) [च शिक्षेत्] ॥ २९ ॥ पावने [यव] भगवदशः (भगवताची शक्ति), तस्य परस्परादुक्थनं, मिथ. (परस्परान्) अद्वन्द्व रति, मिथ तुष्ट (मुब), मिथ निवृत्ति (टाकितार), [एना ह

एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदम् ॥ परिचर्या ओभयत्र महन्तु नृपु साधुषु ॥ २९ ॥

परस्परादुक्थनं पात्रनं भगवदशः ॥ मिथारतिमिथस्तुतिर्निवृत्तिर्मिथ आत्मनः ॥ ३० ॥ रमन्त.

स्मारयंतश्च मिथो ऽधौषहरं हरिम् ॥ भक्त्या सजातया भक्त्या विभ्रत्युत्पुलका तनुम् ॥ ३१ ॥

क्वचिदुदंत्यच्युतचित्तया क्वचिद्धमंति नंदति वदंत्यलौकिकाः ॥ नृत्याने गायंत्यनुशोलथंयजं

भवति तूष्णीं परमेत्य निवृताः ॥ ३२ ॥

शिक्षेत्.] ॥ ३० ॥ मिथः अधौषहर (पापसमूह हर करण, च्या) हरि स्मरंतः, स्मारयतः (आर्जुन देवारे) च भक्त्या (सादरमनाने) सजातया (उद्वेलत्या) भक्त्या (सज्जमानांते) उत्पुलका (रोमाच्युक्त) तनुं (शरीर) विभ्रति (धरिताल) ॥ ३१ ॥ अलौकिका. (लौकिक भक्त नाही ज्यांना अवे) [भक्ता] अच्युतचित्तया (परमेधराच्या व्यक्तीने) क्वचिद्धमंति (रक्तात), क्वचित् हसंति (हसतात), नदति (अचद पावतात), वदंति (वदतात), भजं (जन्मरहित पागमगला) गायति (गानत), अदुष्ट, अदंति राहतात, त्यांच्या अंतरीं ह्या साधनरूप भक्तीच्या योगे संप्रेम भक्ति उद्भवने आणि त्याचे शरीर आनंदरोभाचांनी धरारजेने असते, ॥ ३१ ॥ ते पुरुष अच्युताच्या चित्तननेष्ट रदून भक्त्याऽद्धे लोकप्रवहार अगदीं विभक्त आतात, आणि एकूंदे वेळी रडत मुटतात. केव्हा हासू लागतात अर्थ आनंद पावतात अन्य प्रमगी अण्व्याशीच काही वेळान् अमनान कधी नाचतात, केव्हां गातात, इतरवेळी हरीच्या लीलांचे अनुकरण चालवितान व अशा रीतीने परमेश्वराची प्राप्ति झाली अमना ने मुक्ती होऊन स्वस्थ राहतान ॥ ३२ ॥

१ रडण्याची, हांमण्याची वगैरे स्वराने कोणाती, त्याच्या मनात कोणते विकार उद्भवतात, ते मानीत अद्यावत्तया चालवितान् अ हे नेचे पाडावे

ब्राह्मणे भगवतः कर्म शिक्षणाय दुरुषः स्या धर्मात्सु उद्धरणान्या नकोच्छायां योगे नारायणाची आराधना करणान तन्पर राहते आणि मग, माया जरी तरून जाण्यास काठेण आहे, तरी तौनून तो अन्तर्ये से पार पडतो. ॥ ३३ ॥ राजा हाणाळा - मुनिवर्य, ज्याला नारायण अर्नी यज्ञा आहे या ब्रह्मचर्या परमान्याचे ध्याये स्वहृप अण्णा अण्डाला निवेदव करावे. ते नागण्याची खरी योग्यता आपणासम्ये आहे कारण, आपण ब्रह्मज्ञानी पुरुषान परमश्रेष्ठ आहे (परमाचा जोशठ जसा - नारायण, ब्रह्म यम त्या इच्छा विविध शब्दांनी ज्यांचे निरूपण केले जाते, ते वस्तु कोणत्याही विशेष धर्मांनी रहित एकच आहे किंवा त्याम्ये काही विशेष अश आहेत) ॥ ३४ ॥ पिप्पलायन मुनि (लीलाचे चतुर्करण नाळयितात), पर बाल्य (पाकून) निर्वृता (मुली) [सट.] तूष्णीं (स्वर) भवति [च] ॥ ३२ ॥ इति मागजनाच धर्माच जिज्ञासू नमुष्यया (लयपून उद्धरणान्या) नफत्या नारायणपरः [सट.] दुस्तरां मार्गां भज (अनावाचे) नरति (तर्तौ) ॥ ३३ ॥ राजा उवाच - ' नारायणाचे नमस् ब्रह्मण परमात्मन. निठः

इति मागवतान्धर्मान् शिक्षन्मक्तया तदुत्थया ॥ नारायणपरो मायामंजस्तरति दुस्तराम् ॥ ३३ ॥

राजोवाच । नारायणाभिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ निठामर्हथ नो वक्तुं यूय हि ब्रह्मवि-

त्तमाः ॥ ३४ ॥ पिप्पलायन उवाच । स्थित्युद्भवप्रलयहेतुहेतुरम्य यत्स्वमजगत्पुनर्पुनः सृष्ट-

हिश्च ॥ देहेन्द्रियामुदयानि चरंति येन संजीविनानि तद्वेहि परं नरेन्द्र ॥ ३५ ॥

(स्वर) नः दकुं अर्हथ. हि यूयं ब्रह्मविक्तमा.. ' ॥ ३३ ॥ पिप्पलायन उवाच - ' नरेन्द्र, कहेतु [य.] अस्य स्थित्युद्भवप्रलयेहेतु पर स्वमजगत्पुनर्पुनः, दाहे (बाहे, सवार्थीन) च सत्, देहेन्द्रियादुदयानि (अमु श्र. ३३) येन संजीविनानि [ननि] करति, तत् पर [तव] अवेहि (ज्ञा.) ॥ ३४ ॥ उत्तर सागू ल गला - ' राजाविगजा, ह्या विश्वाचे स्तण, उत्पत्ति व लय होण्याचा जो हेतु (कारण) आहे व त्याला कोणताही हेतु (कारण) नाही, त्या ' नारायण ' अमे हाणतात, तरी वस्तुतः तो परम तत्त्वच होय तसेच रूप, जागृति आदि निद्रा ह्या तेन्ही अजग्यानचे जे माराने परमत्वेले अमृत वाढरहे ' तेन्ही अवम्यपत्तिचे समार्थीन येहे अमेने ने ' ब्रह्म ' हाटले जाते, तरी वाम्निविक ते परम नस्त्वच होय. आणि देह, इन्द्रिये, प्राण व मन ही, त्याच्याकडून जीवन निद्राच्यामुळे आपल्या कायेकडे प्रवृत्त होत, त्याला ' परमात्मा ' अमे हाणतात. - एकच नारायण, ब्रह्म. परमात्मा अशी नावे तत्संगभेदने ठिकी जातान तथापि सर्वत्र एकच सत्त भगवते आहे - अमे ना ३६

१ ' देवां सार्वभौमसंख्यान् । निन्ही कालीं चलिप्त गगन । तेनो उच्यन्ति स्थिः प्रवृत्ती जात, पञ्चिन नगयण परता ना

‘आण’ असं सांगितलें त्यावरून, ब्रह्मदेव ज्ञानाचा विषय आहे, असा एखाद्याचा मज्ज होईल परंतु ते नसे नाही. न - म - त्याच्या दिक्कागे प्रवेश करू शकत नाही. वाणीचाही तेथे प्रवेश नाही; नैयच नेत्र, बुद्धि, प्राण व दुमरीही इद्रिय त्या कर पर्वत जाऊन येचत नाहीत. उदाहरण म्हणजे - अग्नीची अजन्त जाण, तिणच्या किटाळें वंगर अमीला पूर्णपणे प्रकाशित करूं शकताना काय? नाही (त्याच प्रमाणे मन. वणी इत्यादिक बड इद्रियवृत्तींमध्ये दिसून येणारा त्या वृत्तीचा प्रकाशक जो आत्मप्रकाश तो त्या इद्रियवृत्तीस्य प्रकाशकाचा प्रकाश्य विषय होत नाही). - श्रुतीर्नाही आत्मरूपांचे प्राणांचा प्राण, नेत्राचे नेत्र श्रोत्रांचे श्रोत्र अशांचे अल व मन व मन ह्यं प्राण, तिकाच्या वृत्तींना प्रकाश पुरविणारे’ असे आणि ‘मनोसह सर्वे इद्रिये ज्यापाशीं न पोचता मायारी कळताना असे वर्णन केले आहे ह्यावर कोणांना शंका येईल की मो नुला उपनिषदांनी प्रतिपादिलेल्या पुरुषाविषयी विचारितो’ अशा अर्थाची श्रुति आहे तीवरून पुरुष (जत्मा) प्रश्नाचा ह्यं शब्दाचा विषय होतो असे उगड टिमने तर ह्या श्लोकांची धर्मा स्वाः अविपः (ज्याला तिणच्या) अवलं (अर्तळ), [तथा] नतः एतत् न - विजति (किरत नही), उत दाह, चष्ट, अन्त्या, नोडिनांगि च [न विजति] शब्द

नैतन्मनो विशति वागुत चक्षुरात्मा प्राणेद्रियाणि च यथा उदलत नैव स्नाः ॥

शब्दोऽपि बोधकनिषेधतया ऽऽत्ममूलमर्थोक्तनाह यदने न निनेयनिष्ठिः ॥ ३६ ।

(वेद) अथि आत्ममूलं (आत्म्याविषयी प्रमाण) [सत्] बोधकनिषेधतया (बोधक वचने निषेधत असल्यामुळे) अथा, क । न - योजने न निनेय उईत अन्ता गीतोने [यथा तथा] आह (समतो) सत् ऋते (वास्तु) निषेधसिद्धिः न. ॥ ३६ ॥

उत्तर संगतो - वेद देखील आत्मविषयक प्रमाणाचे (स्वनाला प्रमाणभूत ह्यं आगा अता मद्रूपांचे) निरूपण अर्थोवरून तात्पर्य निवेत अशा गीतीने कर्गिता, - ते अनुक प्रकारचे असे प्रत्यक्ष सागत नाही कारण म्हा - वेदानांल आत्मरूपाची बोधक वचने निषेधरूप (आत्मा अमुक पदार्थ नसे, तमुन यदार्थ नसे, अमे सांगणारी) आहेत - ह्यावर कोणी झणेल की, तर मग वेदानीं सद्रूप आत्म्याचे वर्णन केलेंच नाही ह्यागा नर नसे नात्र नसे वेदवचनाच; न त्यावरून आत्म्याची मत्ता मिळ होत पहा - न. प आधार असल्यावाचून निषेधवचन प्रवृत्त होणार नाही - निषेधाला काही नर आश्रय असावा लागतो, असा नियम आहे कौटिक उदाहरण या आपण एखाद्या चुकलेल्या

१ ‘प्राणस्य प्राणमुत तक्षुषस्य कुहन ओत्रस्य श्रोत्रस्यस्थान मनलो ये विदुः’ (अ. ७ वर आहेच) २ दानो दानो, भिद्यतेन्ते अत्राप्य मनसा सह’ (अर्थ वर आहेच)

३ ‘ते त्वौपनिषद् पुरुषं पृच्छामि’ (अर्थ वर आहेच) ४ वळवोविर्नकार स्तान्ता’ शब्दाचा अर्थ जे व अत धारित ५ ‘ब्रह्मासाऽननुदित येन हागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्व विद्धि’ (जे वाणीने वर्णिलें नाही व जे वाणीला सोडीवेत ते ब्रह्म ह्वाण) ‘यन्मनो न मनुते (मन त्यावरून तत्त करू शकत नाही) न चक्षुरा पश्यती कस्यैव नम्’ (कोणी देखील त्याला सोड्याने पाहत नाही) ‘असंयुतमनसश्च स्वमयीचेम्’ (आह वळे, आरोक बळे, भावू नळे, राव नळे) इत्येते च

“ त्या स्वकामाचा अचनपाठ । करावया वेद केला खटपट । तेथ धर्मीचाही होमाट । हा जरी कर्माचे नट केले ” - २५०

लुहान् मुखान्, त्याच्या पुढे सौम्यास लोक उभे करून, 'मुला घाप कोणता?' असे विचारिले त्या मंडळीत तर त्याचा वाप नाही अर्थात तो मुळ्या 'हा नव्हे, तो नव्हे, ओसे सांगणारु. पण त्याच्या त्या 'नाही' ह्याप्याला आधार त्याच्या बुद्धीमत्त्वे 'आपला जनक आहे असा पूर्ण समज असतो हा होय. तो 'हा नव्हे' तो नव्हे ह्याने नेह्या त्याला नापच नाही असे ह्याने योग्य होणार नाही. त्याचप्रमाणे वेदवचनें अमुक आल्या नव्हे, तमुक नव्हे असे मागतात तरी पण नेवळ्यावरून आत्मार्थी मना मिट्ट होतें - ३६। शिवाय, सूत्र कार्ये व सूक्ष्म कारणे ही सर्व ब्रह्मच भासत आहे कारण, ते (ब्रह्म) त्या म्युञ्जसूत्राहून पण ह्याने त्याचेही कारण होय - कार्य जाणाहून दिव्य नमन असा [यत्] आदौ परं, [तत्] सत्त्वं, रजः, तमः इति त्रिष्टुप् (त्रिगुणमक प्रधान) [ततः] सूत्र, [तत] महान् (महत्त्व) [ततः] 'अह' (अहम्) अवि

सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदति जीवम् ॥ ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरशक्ति

ब्रह्मैव भाति सदसच्च तयो. परं यत ॥ ३७ ॥

(जीवाचा उपाधि ब्रह्मते) [च] प्रवदति (ब्रह्मत्त्व) यत् सत् (सूत्र), असत् (रजः), परं (तत्) [तत्] उरशक्ति (अनेक ह्यांचे उरश्च अने ब्रह्म यत् ज्ञानक्रियार्थफलरूपतया भाति (यत्त्वं) ॥ ३७ ॥

नियम आहे, त्या अर्थी सूत्रसूत्रे कारणरूप ब्रह्माहून भिन्न नाहीत हे उघड आहे ब्रह्माच्या शक्ति अनेक असल्यामुळे - ते एक असूनही अनेक त्रिष्टुप् म्युञ्जसूत्रांचे कारण होऊ शकते. - बहुतेक प्रकारांनी कसे भासते तेही सांगतो : - आधी जे एक होतें तेच ब्रह्म सत्त्व, रज, तम अशा तीन गुणांनी युक्त प्रकृति होतें तेच त्रियाशक्तीर्ण मूत्र आणि महत्त्वात् ही नावे भासत आनि त्यालाच अहंभाव हा जीवोपाधि अहंकार अशी सत्ता येते असे ह्यानात पुढे देवता, इन्द्रिय त्रिष्टुप् व मुक्तादि फल ह्या न्यायेने तेच भासत असून ते स्वता सकल रूपांनी भासत, त्या ब्रह्माला स्वताचे अलित सिद्ध करण्यास इतर प्रमाणे नकोत, हे उघडच आहे - ३७ ।

१ 'वाचारंमणं चिकारो नामधेयं सुल्लिके येव सत्यं (घात, फल इत्यादि सर्व केवळ वाचनें तटारक्याला लागू नवजाला होत व सत्यिक नी सुगंध न नेक देव -

२ ब्रह्मसत्त्वा कटाक्षप्राप्तते प्रकृतीगुण सृष्टे होते, असे सामान्यागता माणवांनी प्रकृतीचे वाचनें उघडे नेऊ -

'अगाध तिचा प्रतिप्रतापने । तबुसका उपजवी काम । अनाम्या डेवी नाम । की नेष्टकमी कर्म निजेनी च नि दगलमा राननी रण्डेई म गुणवनी । - ३७ ॥

प्रधानमहत्सत्त्वे गर्भा आली । तेथ त्रिगुणते त्याला चिकारयुक्त' ॥ ३९२ ॥ ३९३ ॥

- ह्यावर अशी शंका सहज उद्भवते की, आत्मा सकलजगद्रूप आहे, तर जसे सगळ्या कार्यांना जन्माट महा विकार जाहेन तसे आत्म्याच्याही जन्माचे तर निर्वेहा ममाधाना-
सांगतो - (१) आत्मा उत्पन्न झालेला नाही; - (२) उत्पत्तिच नाही तेव्हा त्याला उत्पत्तीनरचे अस्तित्व नाही हे वेगळे मागणे नलगे, तसेच - (३) तो वाढत नाही,
- कर्पात (४) त्याला परिपक्व दृशा झणून काही नाहीचि. - त्याचप्रमाणे (५) तो क्षीण होत नाही व (६) मृत्युही पावन नाही कारण, तो, उत्पत्तिनाशवान् असे ज
बालतरणाचे देह, त्याच्या त्यात्या चाल्यतारुण्यादि अवस्थांचा ससो होय. - अवस्थावान् पदार्थांना पाहणारा त्या अज्ञान मण्डलेला नमते हा नियमच आहे असा अवस्थानीन
आत्मा तो कोणता तेही मागतो. - तो सर्व स्थली सर्वकार्य सन्न राहणारा केवळ ज्ञानरूप होय - ह्यावर कोणी खेणळ को, झालेला नाश नाही असे नाही कारण ' निळेप-
आसौ आत्मा न - जज्ञान (जन्मल नाही), न - क्षीयते, (क्षीण होत नाही), न - मरिष्यति (मरणार नई) [च] हि व्यभिचारिणा (चलन पावणाऱ्या - अस्थिर अशा - अवस्थे वा)
सकनचित् (काल जाणणारा), यथा प्रायः, [तथा] सर्वत्र शाश्वत् (नित्य) अतपयि (नश्वर न पावणारे) उपनविशमात्र (अनुभवत्) सन् (जन) इन्द्रियबलेन विकल्पित
नात्मा ज्ञान न मरिष्यति नैघंतऽसौ न क्षीयते सवनविद्व्याभिचारिणां हि । सर्वत्र शाश्वदनप्युपलब्धमात्र प्राणो यश्चन्द्रियवलेन
विकल्पितं सत् ॥ ३८ ॥ अंडेषु पेशिषु तरुष्वविनिश्चिनेषु प्राणो हि जीवमुपधावते तत्र तत्र ॥ सत्वे यदिद्रियगणेऽहमि च प्रसुप्ते

कूटस्थ आशयसुते तदनुस्मृतिर्नः ॥ ३९ ॥

(विविध कल्पेच्छे) [मवति] . ॥ ३८ ॥ प्राण. अंडेषु, पेशिषु (गर्भाक्यातून जन्मणाराळ्ये), तरुषु, अविनिश्चिनेषु (ज्यावाढ न मिश्रित नाह अहन कं, न्वेदज काह सागता येत
नाही, त्या बोनीव) [च] तत्र तत्र जीव उपधावति (अनुरोधाने वागतो) यत् [प्रसुप्तं (निद्रा), तस्मिन्] प्रसुप्ते इन्द्रियगणे, अहोम (लिंगेह) च सत्वे (लीन होलेन) [सति]
णाचे ज्ञान शाले च पिक्लेण्याचे ज्ञान नाग पावले ' असे आपण व्यवहारान स्तानुभवांनं ह्याणतों, तेव्हा निळेपणाच्या ज्ञानाची उत्पत्ति आणि पिक्लेपण च्या ज्ञानाचा नाश झाला,
असे नाही काय ! तर ह्या शिकेचेही उत्तर सागतों - ज्ञान मूळचे असलेले इन्द्रियबलाने नाना प्रकारचे कल्पिले आहे (निळे. पिक्ले इत्यादि आकाराच्या इन्द्रियवृत्ति उद्भवतात
व नाश पावतात, ज्ञानाच्या उत्पत्तिनाशादि नाहीत ते अन.दिक्रियापासून सिद्धच आहे), झाला उदाहरण गणतच प्राणवायु हा काल्य, तारुण्य, गर्वक्य मगळ्या अवस्थामध्ये
देहाचे फेवण करीत राहिलेला असतो. ह्यातून तो कधी बाल, तरुण किंवा वृद्ध होतो काय ? नाही. कारण, तो नित्य भिद्धच असतो (तसेच ज्ञान हे नित्यभिद्ध अर्थान
उत्पाचिनासहित आहे). ॥ ३८ ॥ अंडी (अंडज्योनि फसी). गर्भवरणे (जरायुज योनि मनुष्य, पशु इत्यादि), वृक्ष (उद्भिज्योनि) व ज्याच्यावद्द न मिश्रित सागता येत

१ जायते, अस्ति, वर्धते, विपरिणमते, अपक्षायते, नश्यति (जन्मतो, जन्मानंतर अमनो, वाढतो, पूर्ण दसोम येतो, क्षीण होऊ लागतो व नाश पावतो हे सहा क्रिकार)

२ ' जन्मापूर्वी बाळाचे नास्तिक्य '। जन्मापाठीं साभिर्वा अस्तिक्य । या अस्तित्वास्तीचे माध्य । आत्म्यासि देखेलेना ' ॥ ३१, ५ ०

३ ' तेवि अर्थांचा पूर्ण दसांत । अर्थां प्राण देहमै वाढवित । तो देहाचि होय अवस्थानृत । प्राण निरवस्थ ज्ञेसा तैसा ' ॥ ना. ७१५

नाहीं त्या खोबि (खेवळे हेवूण, निस्वा इत्यादि) अशा प्रत्येक ठिकाणी प्राणवायु जीवात्म्याने वागत असतो, - तरी पण त्या विविध योनींच्या सवयमुळे प्राणाला जन्म, मृत्यु इत्यादि काही प्रकार नसतो. तथाच आत्म्याची स्थिति आहे. पहा :- आत्मा विकारयुक्त असे वाटने केव्हा : नागेणीं आणि स्वप्नामध्ये, जागेणीं इंद्रियमुद्राच अनंत व स्वप्ना मध्ये इंद्रियसंस्कारांने युक्त असा अहंकार असतो म्हणून. परंतु - गाढ निद्रेच्यावेळी इंद्रियमुद्राच लीन झालेला असतो व अहंकारही लय पावतो, पण तेव्हा तेव्हा निद्रागरे-रूप उपाधि नसताना, आत्मा निर्विकार असावा तसाच असलेला आपल्या सर्वांच्या अनुभवाला येतोच (उपाधीवाचून त्याची सत्ता जर अनुभव सेद्धा असे तर तो निर्विकार आहे, हे उघडच झाले). - ह्यावर कोणी म्हणेल की, निद्रेमध्ये अहंकारासुद्धा सर्वांचा लय झाला असता नाकी शून्य रहावे, तेव्हा निर्विकार आत्मा कसा नसू शकतो ? ना हा शून्यच उपाधि शोबायाला लाव आणायस नको. - आपल्याला त्या आत्म्याची स्थिति असते, हेच तिचे समाधान (इतका वेळ पर्यंत मी खुशाल सुखाने निजले होतो, मग काही कळते नाही का हाच—मृते (निद्रेदशापर्यंत) कृतस्थः (निर्विकार) [आत्मा वर्तते]. मः तद्वत्तुस्थः ते (त्याचे अवधान) [नवति]. ॥ ३९ ॥ याई अहंकारास वरणैरयमगः - निर्विकार इत्येव (विपुल मळीने) शुणकर्मजाणि (गुण व कर्म यांमुळे उद्वहारे) चेतोमलानि (अत इरण, तल मल) विधेयन् (वः करील) [तदा] यथा नान्यदु - तेन

यह्यजनानमचरणैषणयोरुभक्त्या चेतोमलानि विधमेद्रुगकर्मजाणि ॥ तस्मिन्निवृत्ताह

उपलभ्यत आत्मतत्त्वं साक्षाद्यथा ऽमलदशोः सविचित्रकाशः ॥ ४० ॥

तेजाना) सविचित्रकाशः (सूर्योक्त प्रकाश), [तथा] विद्युदे तस्मिन् साक्ष व आत्मतत्त्वं उपलभ्यते (अनुब्रूत येने). ॥ ४० ॥ सान्ना उवाच - ' = / तद्वत्तुस्थः अशी क्षीणैतून उठल्यावर आपल्याला आठवण असते. एवढ्यावरून असे निश्चि होत नाही काय की निद्रेमध्येही, जगत् दर्शन स्पर्श इत्यादि बाह्य विषयांचे जाग नव्हा अस कोणी साक्षी सुखानुभवरूप आत्मा असला पाहिजे : कारण, नी गोष्ट अनुभवली नाही तिचे आपल्याला स्मरण कर्तव्य व्हावय वें नाही अर्थात मुषुर्म म येई. अन्ना तन्नाच ' अ आत्मा तेथे विषयाचा संबंध नसल्यामुळे तो स्पष्ट समजत नाही एवढे खरे. तरी पण त्याची सत्ता नाही असे होत नाही. ॥ ३९ ॥ - आता, निद्रेमध्ये निर्विकार आत्म्याच ' अ नुभव मिळतो तरी पुन्हा जोव संसारात पडतो, ह्याचे कारण त्यावेळी अविद्या व निचे संस्कार नष्ट झाले नज्नात होय त्याची निवृत्ति करणारा अनुभव केव्हा होत नाही. त्या ज्या वेळी मनुष्य - स्त्री, पुत्र, द्रव्य इत्यादि विषयांनी इच्छा सोडून - केवळ पद्मनाभ परमेश्वराच्या चरणी इच्छा करीत आणि विपुल मल्लीच्या योगी, अनेक गुण ३ व ३ या रूप मळ-दे कर्मांमुळे काणि गुणामुळे उक्तेलेले अमतात-नष्ट करील तेव्हा अंत करण निर्मल झाले असता. त्या पुरुषाला, जसा हाष्टि स्वच्छ अमल्या की मुद्राकाश ३ व ३

१ किंवा श्रुति आत्म्यावरील गुणजन्य व कर्मजन्य वास्तव्य मळ दूर करील' अशाही अर्थ करत

तस्य आत्मतत्त्वाच्च प्रत्यक्ष अनुभव मिळतो. ॥ ४० ॥ - भक्ति कर्मयोगाधीन अमन्यामुळे अगोदर कर्मयोग समजून घेण्यासाठी - विदेहगजने पशु कंठा - मनिवग्हा - मा-
स्या ऐकण्यांत असे आहे की - कर्मनिवृत्ति होईल नेव्हांच ज्ञान साध्य होई व कर्मनिवृत्तीचे माधन कर्मांचे अनुष्ठान होय त्याच्या योगे पुरुष नुसमकून होतो आणि ह्या
जन्मांचे सत्त्व कर्मांचा त्याग करून ज्ञान मिळविता. हाणू आपण यला कर्मदेग ति-दुल करावा ॥ ४१ ॥ शिवाय, हाच प्रश्न पूर्वी मी पिण्याच्या नीच अमनात झुडते
वाच्या पुत्राना (सनत्कुमारांना) विचारिला होता, ते ऋषि - तर सर्वज्ञ आहेत. असें असून त्यांना मला कर्मयोगाचा उपादेश केला नाहीं त्याचे कारण काय म्हणे मलात्रे
वदत (सांग) येन संस्कृतः (शुद्ध) पुरुषः इह आशु (लवकर) कर्माणि विधूय (वाहून) नैष्कर्म्यं (कर्मनिवृत्तिलेक हाच) पर विदते (पावतो) ॥ ४१ ॥ पूर्वे नितु अतिके (सनोप)
श्रुत्वा एव प्रसे अपृच्छं (विचारिला झालें), ब्रह्मणः पुत्राः न बभूवन्. तत्र कारण उच्यते (सांगवे) ॥ ४२ ॥ आविर्होत्र उवाच - “ कर्म (विहित), अकर्म (निषिद्ध), नि-

राजोवाच । कर्मयोगं वदत नः पुरुषो येन संस्कृतः ॥ विधूयहाशु कर्माणि नैष्कर्म्यं विदते परम् ॥ ४१ ॥

एवं प्रश्नमृषीन्पूर्वमपृच्छं पितुरतिके ॥ नाब्रुवन्नब्रह्मणः पुत्रास्तत्र कारणमुच्यताम् ॥ ४२ ॥ आविर्होत्र उवाच ।

कर्मकर्मविकर्मेति वेदवादो न लौकिक ॥ वेदस्य चेभ्यरात्मत्वात्तत्र मुह्यति सूर्यः ॥ ४३ ॥

कर्म (सिद्धि कर्मे न करणे), इति वेदवादः (वेदांतें सांगितलेला प्रकार), लौकिकः न. वेदस्य ईश्वरात्मत्वात् (ईश्वरस्य, अग्रेसरेय, अमन्यामुळे), तत्र सूर्यः (विद्वान्) मुह्यति (माह - च-
॥ ४२ ॥ आविर्होत्र मुनि सांगू लागला - - राजा, हा विषय फार गहन आहे. - कर्म (विहित) कोणतें, अकर्म (निषिद्ध कर्म) कशाच्या हणांचे व विकर्म (विहित कर्म न
करणे) हणांचे काय, ह्या गोष्टी केवळ वेदवचनाच्या आधारे कळवण्याच्या, लौकिक वचनावरून नाहीं. आणि वेद तर ईश्वरासमून उद्भवलेले (अप्रत्यक्ष), अहून
- मनुष्यांच्या वाक्यांचा अर्थ त्याच्या अभिप्रायावरून काढिता येणें शक्य असतें, पण अग्रेसरेय वाक्यात न केवळ पूर्वपरमंत्र नव्हताना घेउन तातपडे उद्वाहय चें अदने व
ते करण्यास फार कठिण आहेत. - हाणून त्या कर्मादिकाविषयी मोठमोठ्या विद्वानांना देखील मोह पडतो (नेट्या निणय करून नाहीं) - मग तुझ्यामागच्या अर्थ = कर्मकला

१ कर्म, अकर्म व विकर्म ह्या शब्दांचे अर्थ सूचनाच्या मते अगदीं निघ आहेत ते असे - ‘ कर्म अकर्म विकर्म अण । एकचि परो अविद्य भिन्न । नेही विनागि कळत साहच ॥
अवचारी ॥ अने मनुष्य माणूस अविद्यभेदे एक साकर । तेअ एकाच त्रिप्रकार । कर्मठ नर मानिनी कर्म ॥ मुख्य मुठो अं का निमजे । कर्म ऐसे त्यांत ह्या अने । विहित-
हित क्रिया अे अे । विकर्म ह्याणिजे तका नांव ॥ कर्म अकर्मयोने चले । ऐसे विकर्मी त्यासि विवळे । त्यास निवृत्तता आचळे । गुरुठपाचळे नत्काळ ॥ ३६३ ॥ ६५१६८ ९०

त्याचा सारा आशय कळेल कोटून : एवढ्यासाठीच मनुकुमारानी तो तुला सांगितला नाही. - ॥४३॥ - वर्डाल माणसे लहान मुलाला - अं पठ - पाजावयाचें असलें क्षणजे मदीमावर लाडू कांय देऊं करितात; पण औषध पिण्याचें खरें फल सडीसाखर किंवा लाडू सायला मिळणें हे अमर्ते काय? नव्हे तर रोग नावा हे असते - त्याच प्रमाणे वेढ अज्ञानी जनांना शिक्षण लावण्यासाठी (त्याची समजूत घालण्यासाठी) - खरा उद्देश लपवून ठेवून - वरवर मल्लाच अथे सागत असतो, आणि कसे मुटावी ह्यासाठी लोकाना कर्म करायला लावितो (यज्ञ केला असता स्वर्गादि फलें मिळतात, असा जरी वेदवचनाचा वरवर अर्थ दिसतो तरी तो मुख्य नव्हे, त्याचा अंतःस्य वामनविक हेतु लोकांनी कर्मानेन मुक्त व्हावे असा असतो. कर्मेतून मुक्तता होण्याचे साधन कर्मानुष्ठान हें होय. तिकडे विषयी लोकाची प्रवृत्ति व्हावी क्षणून, औषध पाजनांना मुलाला लाडू देऊ करतान त्याप्रमाणें, तत्त ॥ ४३ ॥ परीक्षवादः (खरें लपवून वरवर निराकेंच सांगणारा) अर्थ वेद - यथा अगद (औषध), [तथा] बालाना अद्भुतासन (विज्ञान लागें) [यथा तथा] कर्ममोक्षाय (कर्म सुट यानाठी) कर्माणि विधत्ते (सागतो). ॥ ४४ ॥ अजितेंद्रिय (नाही जिनिची हारेचें ज्यातें असा) अह. (अज्ञान) य स्वय (आपण हेजत, बुद्धिपर नर / वेदोक्त न आचरेन. स. परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम् ॥ कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा ॥४४॥ नाचरेद्यस्तु वेदोक्त स्वयमज्ञोऽजितेंद्रिय ॥

विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति सः ॥४५॥ वेदोक्तमेव कुर्याणो निःसंगोऽर्पितमीश्वरे ॥ नैष्कर्म्या लभते सिद्धिर्नेचनार्था फलश्रुतिः ॥४६॥

विकर्मणा (विहित कर्म न करणें ह्या) अधर्मेण मृत्योः (मृत्युमागून) मृत्युं उपैति (पावतो). ॥ ४५ ॥ निःसंगः (आलस्यरहित) ईश्वरे अर्पित वेदोक्त एव कुर्वाण नैष्कर्म्या निर्दिष्ट लभते (पावतो). - फलश्रुतिः रोचनार्था (गोडी जावणें हे प्रयोजन जिने, वस्ती). ॥ ४६ ॥

वेदही. कर्म केळी असता अलौकिक सुखोपभोग मिळतात अशी गोड गोड वचनें देत असतो. ॥४४॥ - ह्यावर कोणी हणेल, 'कर्में मृत्युणें हाच पुरुषार्थ ना तर मग भोगोडो कर्म सोडावी हणजे झालें. ' पण तसें करिता येत नाही. - ज्याची इद्रियें स्वाधीन नाहींत अर्थात ज्याला नत्त्वज्ञान झालें नाही तो पुरुष स्वतः जर वेदोक्त कर्में आचरणें सोडत ना त्याच्या हातून विहित कर्म न करणें हा अधर्म धडल्यामुळे, त्याला मृत्युमागून मृत्यु प्राप्त होताना (जन्ममरणभरपरा भोगाव्या लागताना) ॥ ४५ ॥ आणि जो पुरुष वेदनेने जें सांगितलें आहे तेवढेंच-निषिद्ध मान नव्हे-कर्म ईश्वरापणवुद्धीने-फल मिळविण्यासाठी नव्हे-करितो, त्याला नैष्कर्म्यरूप (कर्में मृत्युन ज्ञान मिळणें ही) सिद्धि प्राप्त होताना नात्र

१ साध क्षणतात. वेदानें कर्मानुष्ठानाचा उपदेश कर्मवचन तुटण्यासाठी केला आहे असें कसता जो मनुष्य लाच उद्योग विषय भोगणार आहे तो त्याच उद्योगाच मृत्युच मर

'लेहाची वेडी पळव्ही पायी' । ते तोडाव्या घणु आणिला पाहो । तो घणुचे त्रिकोन खातिला मिहो । त्याचें बघन बर्ग नसेना' ५३३

२ मार्शल अकल्या कर्माविषयी गतपेदाचे मरण नाथानो वेधे दिने आहे -

'विकर्मया ह्यधर्मेण । हे मूर्खी तें पश्चिःकरण । तें विकर्मामाजी अधर्म गुण । परी अधर्म नें जाण अयमं तवह' ५८८.

त्याने नर्तकाचा अधिमान धरिता कामा नये - कर्म केशी ह्मणजे स्वर्गादि फल मिळालेच पाहिजे असाही काही अर्थ नाही. कारण, वेदांती - मन्त्रां - 'हन्त्युनि क्वेन कर्मभावात्' लोकाना आवड लावण्यासाठी आहेत. (लडीसारखर दिल्यावाचून जर मुलगा औषध पीत आहे. तर त्याला ती डिन्नीच पाहिजे असे कण ह्मणजे, कर्मानी नेनी का' ह्मणजे मनुष्य सहजच वेदवचनांच्या अर्थाचा विचार करू लागतो. नग त्याला ' जो गुरुष आत्मरूपाचे ज्ञान न मराडिना ह्या लोकातून परत जातो, तो कृपण होय ह्या वचनाने सून आत्मज्ञान न मिळविणाराची मूढता कळून येते व 'ब्राह्मण त्या ह्या आत्म्याला वेदवचनांच्या आधारें व ब्रह्मचर्य, भवभर्तानुष्ठान, भुवनेदानवचनांवर विश्राम, यज्ञानुष्ठान आ' कर्मफलप्राप, ह्या साधनानीं जाणू इच्छितान' ह्या उभयपक्षांमध्यावरून यज्ञादि कर्म ज्ञानार्थी मावने होत असें वक्तु लागे आणि त्याची निष्कट कर्म व गण्याकडे प्रवृत्ति होत य. आशु (अल) पुरात्मनः हृदयार्थ (हृदयार्थी) निर्जहर्षु' (हा कर इच्छिणार) [स] तजे केत विभिता केरात देव उरखरेन् (जेता करे) ॥ ४७ ॥ उग्या- योव लक्ष्मणानुग्रहः (मिळविला अनुग्रह हा० यज्ञोपदेश ज्याने दला) तेस संदर्शनागमः (दाखवून दिला पञ्चाङ्ग उग्या अग्न) आत्मन आत्मनयाः (जि) प्रत्यो महापुरुष (जसे

य आशु हृदयार्थ निर्जहर्षुः परात्मनः ॥ विधिनोपदेहेवं तत्रोत्तेन च केशवम् ॥ ४७ ॥

लब्धानुग्रह आचार्योत्तेन संदर्शितागमः ॥ महापुरुषनम्यर्चन्मूर्त्या उभिमनयाऽऽत्मन ॥ ४८ ॥

शुचिः संमुखमासीनः प्राणसंयमनादिभिः ॥ पिंडं विशोध्य सन्यासकृतरक्षो दुर्वयेद्धर्मम् ॥ ४९ ॥

यस्य) सन्यस्येत् ॥ ४८ ॥ शुचिः (शुद्ध) संमुखं (समोर) आसीनः (बसणारा) प्राणसंयमनादिभिः पिंडं (शरीर) विशोध्य (शुद्ध करून) सन्यासकृतरक्ष मम त्याला स्वर्गादि फलांची इच्छा नाही त्याअर्थी ती मिळण्याची नाहीतच. कारण कामना असेल तर स्वर्ग मिळेल, असे वंद सांगतो. अर्थात पुढें कर्मनिवृत्ति होउन त्याला ज्ञान प्राप्त होतें. - ॥ ४९ ॥ जीव मूळ परमात्माच असतांना त्याला अहंकाररूप ने वचन प्राप्त झाले आहे, ते लवकर दूर करवें अशी ज्याची इच्छा असेल त्याने ज्ञानदायक केशवाची तंत्रोक्त प्रकारानेही (वेदोक्तविधीसह तंत्रोक्त विधीने) पूजा करावी ॥ ४९ ॥ मनुष्याने मयम गुरुपासून अनुग्रह (मंत्रोपदेश) मिळवावा आणि, गुरुने पूजाप्रकार सांगून दिला असता त्या विधीप्रमाणे, आपल्याला जी मूर्ति प्रिय असेल तिच्या आश्रयाने महापुरुषाची (परमेश्वराची) पूजा करावी ॥ ४८ ॥ ज्ञान करून शुद्ध होउन मूर्तीम- मोर आसन बांधून यज्ञार्थ, प्राणध्याय, पुरेगुद्धि इत्यादिकांच्या योगे देह पवित्र करावा, उत्तम न्यामाच्या योगे रक्षावचन करावे गव फुले इत्यादि सभार स्वरूत करून ध्याव

१ ' योवा संतदक्षरप्रविद्धित्वा मार्ग्यस्माद्धोकात्यौति स कृपण. ' (अर्थ वर आहेच) २ ' नभेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि शान्तिं ब्रह्म वयेण न रक्षा' अहं या यजेतामन्त्रेन (अर्थ वर दिला आहेच). ३ ' स्वर्गकामो यज्ञेन. ' ४ पुरुष (एका वाक्यपद्धते वाकु वा कोट्यन वेग), कुम्भ (तो वायु ज्ञान मात्रातून घाले), व रेवक (ह्मच्या नाकपर्वतून वायु वाहेर मोडणे)

५ ' अथक्रामन्नु भूतानि पिशाचाः सर्वतोदिशम् ' इत्यादि सव बाजून भूत, पिशाचे दर झाले अशी मातवा करणे

युग्मे संपार्जनदिकर्माणि बुद्ध करावीः आपठे चित्त निर्मल राखावे (व्यग्र होऊ देऊ नये) ; मूर्तिही - पूर्वे दिक्करी लाविलेल गंधादिकाचा लेप - पुमून स्वच्छ करावी आणि पूजासभार व आसन प्रोक्षण मूर्त्यादिकावर व हृदयवर्तही जितके भिळ्ळील तितक्या उपचारांनी पूजा चालवावी. ॥ ४९ ॥ पाद्य, अर्घ्य इत्यादिकाची पात्रे भिद्ध करून ठेवतां पुष्पाप्रमाण हृदयामध्ये पूजिलेल्या परमात्म्याचे प्रतिमेवर सन्निधान कलावे (हृदयस्थ परमात्मा मूर्तीमध्य स्थापित. अर्घा भावना करावी) नंतर ' हृदयाय नमः ' शिरोभ्यासाच्या योगे केले रक्ष करून घ्यानें असा) [सप्त] हरि अर्चयेत्. ॥ ४९ ॥ ब्रह्मशक्तिरयात्मलिंगानि (पूजा निल, भूमि किंवा व गति धाम) निष्पाद्य (शुद्ध करून घेऊन) ग्राम्य व श्रद्धा (प्रोक्षण करून , पाद्यादीवर उपकल्प्य (सिद्ध करून , वध सन्निधाप्य (आवाहन करून) समाहित. (स्थिर मन त्याचें अशा पुस्तक) हृदादिभि (हृदयाल न्न , गिरीये न्याय) इत्यादि. [सप्त] मूलमंत्रेण बयालब्धोपचारकैः अर्चादौ (मूर्ते ह्यादिकावर) हृदये च अर्चयेत्. ॥ ५० ॥ ५१ ॥ सांगोपांगा (हृदादि अर्गे व वक्रादि उपांगे वाज्जिह्न सप्तमंत्रेण

अर्चादौ हृदये चापि यथालब्धोपचारकैः ॥ द्रव्यक्षित्यात्मलिंगानि निष्पाद्य प्रोक्ष्य चाऽऽसनम् ॥ ५० ॥

पाद्यादीनुपकल्प्याथ सन्निधाप्य समाहितः ॥ हृदादिभिः कृतन्यासो मूलमंत्रेण चार्चयेत् ॥ ५१ ॥

सांगोपांगां सप्तमंत्रेण तां तां मूर्तिं स्वमंत्रतः ॥ पाद्याभ्यासोविमर्षणैः ॥ ५२ ॥

गंधमाल्याक्षतसगिर्भूपदीपोपहारकैः ॥ सांगं संपूज्य विधिवत्स्तवैः स्तुत्वा नमोद्वारिम् ॥ ५३ ॥

(परिचर्यासहित) तां तां मूर्तिं स्वमंत्रतः पाद्याभ्यासोविमर्षणैः (आन, बळें व अलंकार घाली), ॥ ५२ ॥ गंधमाल्याक्षतस्तवैः (गंध, फुले, अक्षत, म...) भूपदीपोपहारकैः [च] सांगं विधिवत् संपूज्य स्तवैः स्तुत्वा हरि नमोत् (वरन करावें). ॥ ५३ ॥
स्वाहा ; ' शित्तवै कम्प ' हस्तादिमंत्रांनी व मूलमंत्रांनी (गुरुनें उपदेशिलेल्या अष्टासरादि मंत्रांनी) मूर्तीवर न्याम करावे आणि हृदयादि अर्गे, सुदर्शन डि उपमं व प्रार्थनार्थ, आसहित त्या त्या मूर्तीची मूलमंत्रांच्या योगें पाद्य, अर्घ्य, आचमनीय, मधुपर्क, आचमन, छान, वस्त्रे, अलंकार, गंध, पुष्पे, अर्चना, मळा, वृण, दीप नमोत् हे उपचार करून पूजा करावी. कथाविधि मांग पूजा आद्योपस्थावर स्तोत्रं छणून स्तव करावा आणि हरीला नमस्कार वाज्यावा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

१ ' स्वासि ध्यावीं नये संपूर्ण । तेनें प्रतिमासूति आधिष्ठान । तेंथेवि करावे पूजन । लब्धोपचारे आण आगमोक्त ' उपगसि ध्याना ये मूर्ते अनिमक्कटी । तेजा वाज्यावाजार आतामक्कटी । सां हस्त्रियां ध्यानहर्षी । करावी गोमर्दी मानसपूजा ' ॥ नाथ, ६२५१३. २ मिश्रपूजेन अक्षता मूलस्य शिखरच्या अन्तः मूर्त्यानें सध्या ' उपमं व प्रार्थनार्थ, उपचारे करवयाचे वाह्ये. कारण ' भावतेरच्येद्विष्णुं न केनकया महेश्वरम् (जसतानीं विष्णूची व केवळाने परमेश्वर पूजा करवये) ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

आपला आत्मा तद्दूर आहे असे स्थान करीन श्रीहरीची अर्घी पूजा करती. - प्रनाद घटून - निर्मल्य मन्त्रकी वाचन अगुं मन्त्राचे प्रनाद नंतर (देव हृदयांत प्रविष्ट झाला असे कल्पून भूनि करंज्यान ठेवावी). "१५" ३८ रीतिने जो मुख्य मन्त्राचा अर्घी घेतो तो हृदयांत प्रविष्ट झाला असे कल्पून भूनि करंज्यान ठेवावी. "१५" ३८

॥ इति श्रीमद्भागवतार्थदर्शने एकादशस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥

स्थानी पूजा करितो तो स्वकारच मुक्ति पावतो. "१५" ३८

- अविद्वेष्टा मुनींनी आपणाला प्रिय असेल त्या मूर्तीच्या आधारे ईश्वराची पूजा व स्तुति करूनी असे मनातून घ्या, त्याप्रमाणे करणारा अगोचर ईश्वराने त्याला स्वर्गात पोहोचवेल. "१५" ३८

इति श्रीमद्भागवतार्थदर्शने एकादशस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥

आत्मानं तन्मयं ध्यायन्मूर्तिं संपूजयेद्धरेः ॥ शेषामाधाय शिरसा स्वधाम्न्युद्वास्य सत्कृतम् ॥ ५४ ॥ एवंप्रत्यर्कनोयद्वात्रानिधौ हृदये च यः ॥ यजतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यते हि सः ॥ ५५ ॥ इति श्रीमा० महा० एकादशस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

राजोवाच । यानि यानीह कर्माणि यैः स्वच्छंदजन्मभिः ॥ चक्रे करोति कर्ता वा हरिस्तानि बुधनु नः ॥ ३॥ इदं निल उवाचः ॥

यो वा अनंतस्य गुणानंताननुक्रमिष्यन्स तु बालबुद्धिः ॥ रज्ज्वात्तु भूमेर्गणयेत्कथंचित् कालेन नैवाविलग्नक्तिन्न ॥ २ ॥

राजा उवाच- " हरि. इह यानि कर्माणि यैः स्वच्छंदजन्मभिः (स्वच्छंद जन्मभिः) चक्रे, करोति, कर्ता (कर्तृ, जो करतो) व बुधनु (बालेन) " १ ॥

मुनिः उवाच- " यः अनंतस्य गुणानंताननुक्रमिष्यन्स तु बालबुद्धिः (अनुक्रम लब्ध्वा, नेज्ज्वा) [नवति], सः तु बालबुद्धिः (अनुक्रम लब्ध्वा, नेज्ज्वा) अयं, नवति । बुधनु (बालेन) ने जे अकृतार धेनुज जी जी चरित्रे केली. तसेच साधन त्याचा जो अवतार व ज्या लीला बालू अमनोद आणि भविष्यवर्तु ने जी जरीरे इतने ज्ञान नील करणारे असेल, तीं सर्व आपण आपणाला निवेदन करावी. ॥ १ ॥ इदं निल उवाचः ॥

आहेत. त्याच्या एकंदर गुणांची गणना करावी, असे जो कोणी मनात आणील, त्या मनुष्याची बुद्धि ज्ञान मुलाने रत्नी मंद होय असे समजून दे - ज्ञान, नी हातो - एकदा

त्या नारायणात्, हा यावताचा अवतार, असे ह्मणण्याचे कारण, त्याच्या ठिकाणी अलौकिक शांतता वसत होती, हे होय, उदाहरणार्थ थोडा इतिहास मागतो ना. गाय-
णाची उम्र सपत्न्या पाहून - इंद्रांना भीति पडली की हा माझे स्थान (स्वर्गाचे राज्य) घेणार ह्मणून त्याने - नारायणाचा तोगम करायलाही - जन्मला. महिन मदनान,
वाडून दिले. कामराजाची स्वारी अप्सरांच्या मेळा, वमतकतु व मठ सुगव वायु अशा आपल्या परिवारासह वदरिकासजक आश्रमी आली नारायणाचे नामध्व्य किती अगाव
आहे, ते मदनाना कळले नाही, ह्मणून त्याने नारायणावर स्त्रियांचे कटाक्ष हे बाण सोडण्याचा क्रम चालू केला ॥ ७ ॥ इतकें आपली आगळीक केले ही गोष्ट आदिदेवा-
ईंद्र * मम काम (स्थान) निवृत्तवति (वेळ झळखते) * इति विदांक्ष्य (मिळून) समर्प (पारेवाचवित) काम स्थयुक्त (योजित, गाडेन हा, जन्मनिहा उर्जे मगान-
न ज्ञापयारा) सः अप्सरोगणसत्तुसुमंदयाते [सह] वदयुपास्य (वदयिष्यन्) [माश्रम] गत्वा (जाऊन) स्त्रीप्रेक्षणेभुमि. (छिगाचे कटाक्ष हा त्यांनी) अदिच्छन्
(वेधिता झाला) ॥ ७ ॥ आदिदेव शककून (हाले केलेग) अक्रम (अपराधास) विज्ञाय (जाणून) प्रहस्य (हासून) गतविस्मय. (तेज गव ज्याव असा) एजमनन्त
इंद्रो विदांक्ष्य मम घाम जिघृक्षतीति कामं न्ययुंक्त सगणं स वदयुपास्यम् ॥ गत्वा ५प्सरोगणवसेतमुमंदयाते. स्त्रीप्रेक्षणेभुमिरदि-
ध्यदतन्महिः ॥ ७ ॥ विज्ञाय शककृतमकममादिदेवः ग्राह प्रहस्य गतविस्मय एजमानान ॥ मा भेदो मदन मारन देवउ-
युक्ती नो बलिमशून्यमिमं कुरुध्वम् ॥ ८ ॥ इत्थं ब्रुवत्यभयदे नरेदेव देवाः सर्वाडिनम्रशिरमः सघण तमुचुः ॥ नैनोदितो त्वद्वि-

पणाच्या) [कामादीन्] ग्राह - "सो मदन, मा कै. (मिळ न्झेव) मारन (वापें), देववध्व (अपगले), [मा भेद] (मिळ न्जेव) न बळि (अदगनिह सुगलीच 'जे') इम (हे अप्सरा-
वदयुंत्वं (वेळख नाही, ह्मणार्ह, अकार) कुरुध्व (कर), " ॥ ८ ॥ नरदेव असयदे [नारायणे] इत्य ब्रुवति [सति], देवा. सर्वाडिनम्रशिरस (सर्वाडिन व मम मन्त्रे उचर्चो ह्मे,
च्या (नारायणाच्या) लक्ष्यात आली, - एग त्याने इंद्रांना शाय देण्याचा विचार देखील मनात आणिला नाही बरे नमैव, - त्याला स्वतःच्या वेदाविहल गवे अगदी मगहन
- इंद्रांचे, आपल्याला शाय मिळो की काय, अशा भीतीने - मदनाने वीर सैनिक लढवत कापू लागले तेव्हा ह्मण * नारायण त्यांना ह्मणाले - मा मम मदन, हे वयो
अहो अप्सरानो, मिळ न्जेव, आम्हाक हून अतिपिसेत्कार घ्या आणि ह्या आश्रमाला कुलाच कर (आर्षी आपले आदरातेज्य केले नाही तर हा आश्रम अमून नमून मागवा हे इंद्र,
तसे न ल्यावे) ॥ ८ ॥ हे नरपते (राजा), श्रीनारायणांनी असय देन देन असे भाषण केले. तेव्हा मदनाने देव, जण मन्त्रांनी लाजव, - पडवूनसुडेव मन्त्रांचे नमून त्याने

१ 'अपकाच्या उपकार करिती । त्याचि नांव गा पर न गती । ते गर्ताची उत्कट गती । गाची लोकानती आचगेनी ' ॥ न. ८.
* इंद्रांचे कारण नारायणाच्या मनात असे काळे की, इंद्रांना इंद्रांच्या स्वयं मोह पडला । * व्याही रचकिया पाया पडनो । तेथीं विमुख रचक अडले । ते उडे निग मुन -
ते सुख यावो स्वानंदें ॥ व्याही रचकिया कन्या न घाडी । अनैथि रचकिया पुणकनेडी । पूर्वपार जे कां जोडी । तेही रोकडी, अम फाने ॥ २

वरुणः येऽहं कथा रीतिर्दे. विज्ञापना करुणाल. - हे विश्वरूपजा, - अहं अस्माकं देवा अमनही तुया क्रोधं अयं नाहि. त्वेकं नेत्रं तु त्वं अहं नृप त्वं करुणं देवा करीत आहंस, - ह्या तुभ्यां हृतेनैव विद्महे आश्वयं वाटस्य चै प्रयोजनं नही, वाराग तु नायेहून पर अर्थन निर्दिष्टार आत्मनः नमराग = उन्मोश अयं पुरुषचे अनेक समुद्रां तुभ्यां चरणीं लीन होउन राहिले अमानात ॥ ६ ॥ तमेव. आहं तुया नमोऽयं कण्ठाम प्रवृत्तं नाक्ये हनयेहो गही. निगेन आहं न माही पहा प्रभो, - जे ज्येणी लोक तुमी सेवा करुं लागतात, त्यांना इडादि देवाकडून बहुत विघ्नं वडनाच कारण तुजे मेवक जन इडादिफळ, जेने उरुतुन तुड्या अमुन्मय रसां जा-
नात. - हा त्यांचा उत्कर्ष देवाना कमा येर माहता १ - इतरांना (तुमी मेवा न करणाराल, अर्गी विघ्न येत नाहंन, कारण - जे ज्येणी राचल कर देतो ते - ते [संतः] सधूणे (द्याहुक्त होईल अशा रीतिने) [यथा वथा] तं ऊचु - विभो. परे (कोनेहून पल्लवे अनागा) अविहृते (विहृतेन स्वरागमधोरदिकान्तनपादक (आन्वर्त्तण रमणा व देवमरु वक्षां नुनीच्या समुद्रापासीं बडिले वगळमल ज्यानें ऊच, न्वयि एतन् (हे आचराग) विचित्र न ॥ ६ ॥ इहे न (आउ रना) विउहन् (इउहन्) ते (तुभ्या) परमं (उत्तम) पदं (स्थानम्) ब्रह्मनं (अगम्य) त्वां सेवता (भजत करणारना) सुरकुता. (देवतीं केले) दन्त इतरा (इत) अन्वहय द. हापि
त्वां सेवतां सुरकुता वहवोऽनराथाः स्वैको विलिख्य परमं वजतां पदं ते ॥ नान्यस्य वीदिपि वन्नेन्दुते नन्दनागान्
धचे पदं त्वमविता यदि विममूर्धे ॥ १० ॥ अतुटत्रिकालगुणमारुतजैह्वयैश्चान्मानपारजलैर्वा न वेचीये कंचिन् ॥

क्रोधस्य याति विफलस्य वशं पदं गोर्मज्जति दुश्चरतपश्च वृथोत्सृजति ॥ ११ ॥

(वज्रात) स्वभागात् बलीन् ददता न. यदि (ज्या कर्णी) त्वं अविता (रक्ष), [अत. मक्त] विममूर्धं पद धचे (देखिले) ॥ १० ॥ केचिन् (जिने लोक) क्षुत्तुट्रिकालगुणमारुतजैह्वयैश्चान् (क्षुत्, तप, तन्त्रिक धमजे इन्दाव्य, पावसाळ व शिक्षा वयु, निव्दयोग, व दैत्यमुन्या) अस्मान् (आकाश) अपाग-
पुरुष यज्ञाधर्मे इडादि देवाना स्वनाचे पुरोडाशादि भाग अर्पण करीत अमनो आता, सागळग देवाचा अग्नीश्वर तु मक्ताचे रक्षण करीत अन्नेस हातून तो (तुम मक्त) वि-
घ्नाच्या मस्तकावर पाय देऊन तुमी आरावना चालवीत असतो, - ही गोष्ट वेगळी. तुड्या मक्ताची जग इन्की रुद्धि तर तुजा स्वनाळा वीट देवाची इका करणा पडिले - ॥ १० ॥
- तुमी सेवा न करितां केवळ तपश्चर्या चालविणाऱ्या अेकानां दोहांपैकी एक गति मिळते हागजे ते एक अपमच्या नरी अजिन होऊन राहना किंवा कोवाच्या, तर्ग गो-
त्यात सापडतात. त्यातही आमचे अकित होऊन वमणारे लोक काही बरे, कारण, त्यांना निदान विषयोपभाग तरो भोगायला मिळताना पण कोणाचे दास बनणारे पण न

मोठमोठ्या (ब्रह्मादि) देवांचे अधिपति ने नारायण, त्यानी, नम्र होउन अभयगोपी उभे असलेल्या त्या कामादि देवांना, हासत हासत मागतले - ' हा क्रियापैकी एक तुझी यायून घेउन कला. स्वरूपाने आपल्या बरोबरीची निवडून काढा - ह्मणजे झाले मग ' कोठें आही शुद्ध लोक व कोठें ह्यांचे असावाण मौढ्य असे मानत येउन वैषम्य वाटण्याचें अथवा अवमान होण्याचें कारण राहणार नाही आता कदाचित् रूपाने गुमल्या बरोबरीची अर्धा ह्यात एकही तुझ्या आटळत नसेन ('मगल्याच आपल्यापेक्षा अधिक सुंदर आहेत ' असे वाटत असेल) तरी मग - स्वर्गाला भूषण झणून - ह्यापैकी एक न्याच. - " ॥ १४ ॥ देवाच्या त्या मेवेकानी ' बरे ह्मणून तो आज्ञा मन्त्रिन्नी देवांचे देवः ग्रहसद (हास्यारा) इव प्रजतन् नाच आह - " आसां (ह्यापैकी) एकतमा (कोणती तरी एक) सवर्णी (अनुरूप) स्वर्गभूषणा दृष्टव (मगा) ' ॥ १४ ॥ सुखदेन (देवांचे सेवक) " ओ " (अंक) इति आदेशां (आज्ञा) आदाय (घेउन) त तस्या (वदन्) अप्सराश्रेष्ठा उर्वशी पुरस्कृत्य (पुढें घालून) दिवं (न्मान) ययुः (गेले), ॥ १५ ॥

तानाह देवदेवेशः प्रणतान्ग्रहसन्निव ॥ आनमेकनमां दृष्ट्वं सवर्णी स्वर्गभूषणाम् ॥ १४ ॥

ओमित्यादेशमादाय नत्वा तं सुरबंदिनः ॥ उर्वशीमप्सरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः ॥ १५ ॥

इंद्रायाऽऽनम्य सदसि शृण्वतां त्रिदिवौकसाम् ॥ ऊचुर्नारायणबलं शक्रस्तत्रास विस्मितः ॥ १६ ॥

हंसस्वरूप्यवदच्युत आत्मयोगं दत्तः कुमार ऋषभो भगवान्पिता नः ॥ विष्णुः शिवाय

जगतां कलयाऽवतीर्णस्तेनाऽद्धता मधुभिदा श्रुतयो ह्यास्ये ॥ १७ ॥

इन्द्राय आनम्य (वंदून) सदसि (समेत) त्रिदिवौकसा (स्वर्णी राहणारे देव) शृण्वता [सता], नारायणबलं ऊचुः. शक्र. तत्र विस्मित (आश्चर्यचकित) आस ॥ १६ ॥ जगतां शिवाय (कल्याणसाठी) कलया अवतीर्ण. अच्युत. विष्णु हंसस्वरूपी, दत्त, कुमार, न. पिता भगवान् ऋषभ. [च सत्] आत्मयोग अवदत् (मागता झाल) तेन आपि नारायणाला नमस्कार करून व श्रेष्ठ अन्नरा नी उर्वशी तिआ अभयगोपी चालवून (निवडून बरोबर घेउन) स्वर्गलोकास प्रयाण केलें ॥ १५ ॥ - तथे पोहोचल्यावर - त्यानी, सभेमध्ये इंद्राला वंदन करून, सकल देव ऐकन असता, नारायणाचा प्रभाव निवेदन केला. तेव्हा इंद्राला मग पडलें व आश्चर्य वाटलें अमो ॥ १६ ॥ तो स्वस्वरूपापासून कधीही च्युत न होणारा विष्णु जगाच्या कल्याणमाठी अंशाने हंसस्वरूप धरून अवतारला तेमच त्यानें दत्तोत्रेय, सनत्कुमार व आमचा (नऊ-नाचा) पिता

१ सुखदेनः ग्रहसदो विषयस्यो विषयस्येति वाच्येति. २ किंवा, ' तत्र शक्रः विस्मित आस ' सता जन्म नवून ' तथे इद्र तान्मात्रं कोट घालून बसला ' सता अर्थ करावा. ३ नम्य झणताना. - ' इंद्र देवांसि उर्वशी । बाहेर यावे सभेसी । हं वर्षानुवर्षी ना वाटे ' ॥ १७ ॥

भावान् ऋषभदेव हे अवतार धरीले, आणि त्या हंसादि प्रत्येक अवताराप्रत्येक - अधिकारिजनाचा - आत्मयोगाचा उपदेश केला. त्याच परमेश्वराने हउप्रदिववरी मनुष्याचा वय वरून अर्ध शत आणिले. ॥ १७ ॥ त्यानेच मत्स्यावताराने वैवस्वत मनुष्ये, पृथ्वीचे आणि ओषधेचे रमण केले. वराहावताराने पृथ्वीला उडवून वर उगटाना देण्याचे हे कामाच) वय केलें; कूर्मवतारी असुत वर काढितेकेले अ पत्न्या पाठीवर पर्वत धरीला, आणि गजेंद्र दु खकुट होउन शरण आला अथवा - हगिभक्त अननार केळून - त्याला नकाच्या मुजमून मेळविले. ॥ १८ ॥ वाल्मिल्यकंषि - कदम्पला समिवा आपून देण्यासाठी वनात गेले होते, लक्षां गरीर आगळ्याएवन्त्री वरुणे (इवप्रोव अवतारी) मनुमदा (मधुरेलाका मारुता अवाते) [सता], शुभः (वेद) आहूताः (काणिले) ॥ १७ ॥ अय्ये (प्रत्यात) मात्स्ये (मत्स्यावतारी) ननु - वरुणे (इवप्रोव अवतारी) मनुमदा (मधुरेलाका मारुता अवाते) अमस. (उडवतारी) इमा (भूमीला) उडवता (वर कण्णगाराने) दितिज हन. कोमे अमृतोन्म- युक्त (तखिल), इला (पृथ्वी), ओषधः च [युता]. कौडे (वराहावतारी) अमस. (उडवतारी) इमा (भूमीला) उडवता (वर कण्णगाराने) दितिज हन. कोमे अमृतोन्म-

गुप्तो ऽप्येय मनुरीलौषधयश्च मात्स्ये कौडे हतो दितिज उडवताऽमसः क्षमाम् ॥ कौमे धृतो ऽद्विरमृतोन्मथने स्वपुष्टे
ब्राहात्म्यपक्षमिभराजममुचदार्तम् ॥ १८ ॥ संस्तुन्वतो ऽविषयतितान् श्रमणानृषीश्च शक्रं च वृत्रवधनस्तमसि प्रविष्टम् ॥

देवस्त्रियो ऽमुरगृहे पिहिता अनाथा जने ऽसुरेद्रमनयाग सतां नृसिंहे ॥ १९ ॥
धने (असुत पुपळ्याचे वेळे) काद्रि (पर्व) स्वपुष्टे धृतः. प्रपक्षं आनै (पीठित) इमराज (गजेंद्रला) ब्राह्मण (नकापक्षत) असुवत् (सोडेन शाल) ॥ १८ ॥ संस्तुन्वतो - तमसि - अविषयतितान् (सकृदात फळेदा) श्रमणान् (अय नोमणच्या) ऋषीन् वृत्रवधन तमसि । ब्रह्महृत्स्व पापान्) प्रविष्ट शक्र, असुरगृह पिहिता (कोडेलेचा) अमथ - असल्यामुळे, तेथे एका गार्ह्या पावयंत पाणी साठने होत. त्यान सगळेजग पडून गंटेगळ्या लाऊ लागले. ते पाहून इडांन त्याची टवाली केडी - मारच प्रम नेने तेव्हा वाल्मिल्यकृष्णीनी भगवंताचा वांवा केला, तत्सर्णी भगवतांनी त्या मयुदान () पडलेल्या ऋषीना वंहेर काढिते वृत्रामुराचा वय केला हाणून इत ब्रह्महृत्स्व पापान् पडला होता, भगवंतांनी इदाला त्या संकटातून सोडविले. निचाच्या देवाच्या स्त्रिया कोणी रक्षण करणार नाही हाणून वारवार देत्याच्या वरी वडीन पडून. भगवतांनी अनन अत्र-

एवन्वाती शारत न ल्याव देव कथा दिल्या आडेव. ला अना -
‘ माईडेया एने वेळीं । बुडतां अकाळ प्रलयजळीं । तेणें स्मरनां वनमाळीं । तरी तनळीं वटपत्रशापी ॥ शालग्राम पूजितो ऋषीश्वरी । तनु मरत नें - - - - -
पू । टाकी लागीं । चेष्टा घातरी स्वच. ॥ ते देवांनी ऋषी वरीं । शिला न बुडोन तुझ्या करीं । ऐसा शान ते अवसरीं । खेचकरां डांबलां । ते एका न चापिडे
सर्तां देखिले ऋषीश्वरीं । काढाया स्थितां सीतरीं । लहरी करीं निजुजले ॥ ते काळीं ऋषीश्वरीं । आर्हिइरण स्त घेला वरीं । अवतरोनि श्रीइरी । ऋषींचे तांगी घुडेचनेन
॥ २१९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

तासामर्थ्ये त्यांना तेथून मुक्त केले. वसिष्ठ अवतारात त्यांनी, सार्धूना (प्रचंडादिकांना) अभय द्यावे एतदर्थ. तैत्तिरीयब्राह्मण (हिमयकशिपूना) ब्रह्म केला ॥ १९ ॥
 अग्निपर्वनराम ये देवदैत्याच्या युद्धात त्यांनी देवाच्या कार्यसिद्धीसाठी विविध रूपे घन मेठमंडे दैत्य मारिले व भुवनाचे रक्षण केंद्र. वामन (देवणा) होऊन निक्षेप्या
 भिषागे त्यांनी वलीपसून पृथ्वी काढून घेतली व ती अदितीच्या पुत्रांना (देवना, दिव्ये ॥ २० ॥ तोच भगवान् हैहयकुलाच्या नाशासाठी परशुरामरूप अति अवतरला व त्याने
 पृथ्वी एकवीस वेळां निसृजिय करून सोडिली. पुढे तोच भगवान् दशरथ, वि राम झाच्या व त्याने ममुद्रावर मेनु बाधून लकावासा दशवदनाचा (रावणाचा) नाश केला ज्याचा कीर्तने
 देवस्त्रियः च [सोवयामास]. सतां अभयाय नृणे अक्षुद्र जने (मारिता झाले) ॥ १९ ॥ वेवाळुरे शुभ्र सुरार्थे दैत्यपतीन हन्वा (मारून) अट्टेष्ट (नवन्तरात) कला मि
 भुवनानि बद्धात् (रक्षित झाला) मय वामन. भूत्वा याव्याच्छलेन (भिल्लेच्या निघातें) बहे इमा (ही) क्षमां (पृथ्वी) अहरत्. [तां] अदिते सुतभ्य समदात् ॥ २० ॥
 हैहयकुलापत्याय भार्गवाग्नि. (भार्गवरूप कामे) रामः त्रिःसप्तकृत्यः (तीन गुणिले सत सप्त जे एकवीस वळ) गा (पृथ्वी) निक्षेत्रिया (क्षत्रियार्हित) अकृत. स. लोकमलज्ज

देवासुरे युधि च दैत्यपतीन्सुरार्थे हत्वाऽतरेषु भुवनान्यदथात्कलाभिः ॥ भूत्वा ऽथ वामन इमामहरदृलेः क्षमं

याच्छाछलेन समदाददितेः सुतेभ्यः ॥ २० ॥ निक्षेत्रियामकृत गां त्रिःसप्तकृत्यो रामन्तु हैहयकुलाप्ययमर्गवाग्ने. ॥

सो ऽब्धि बबंध दशवक्त्रमहत्सलंकं सीतापतिर्जयति लोकमलज्जकीर्तिः ॥ २१ ॥ भूमेर्भगवतरणाय ददुष्वज्जन्ता जान-

करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि ॥ वादैर्विमोहयति यत्कृतो ऽतदहर्ना शूद्रान्कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदंतं ॥ २२ ॥

कीर्तिः (नेकार्थी पार्श्व नष्ट करणारी कीर्ति ज्याची, असा) सीतापतिः [सन] अब्धि (समुद्रास) बबंध, सलंक (सलक दशवक्त्रं अहत्) [स अट्ट] अर्थात्. ॥ २० ॥
 अजन्मा (नाष्टे जन्म ज्याला असा) [सः] भूमेः भगवतरणाय यदुषु जातः [सन] सुरैः अपि दुष्कराणि [कर्माणि] करिष्यति. यत्कृतः अदहर्ना बद्धे. विमोह-ति
 सल लोकार्थी पार्श्वे निर्दळिते अस' तो सीतापति माघत उत्कर्ष पावन आहे (सच्या दाशरथिराम अयोध्येत राज्य करीत आहे) ॥ २१ ॥ जोच नन्तर तेन पगनात्मा भूमे-
 चा भार उरण्यासाठी यदुकुलमर्थ्ये अवतार घरील (रामकृष्णरूपी होईल) व, देव नाही करावयास कठिण, अशी एकेक चरित्रे करील तनाच तो बुद्धरूपी होऊन, जे कोणी
 अधिकार नमताना यक्षानुष्ठान करण्यास प्रवृत्त होतील, त्या पुष्टाशी वद घालून त्यांना मे. हिन (मृतिन) करीन. नवर देवर्षी कलियुगामध्ये षट् पदे झाले असून, यमवन्

कस्कि अवतार वरुन, त्यचा संहार उडवीळ. ॥ २२ ॥ हे महापराक्रमी राजा, विपुलकीर्तिसंपन्न त्रैलोक्याधिपतीची चरित्रे व जन्मे अनंत अमृत अशा पुष्कळ प्रकारे वर्णिली आहेत: - त्यातील थोडी मी तुला सांगितली - ॥ २३ ॥

राजा ह्याना - मुनिवरहो, आपण आत्मज्ञानी पुरुषात परम श्रेष्ठ आहा. महाराज, जगामध्ये बहुतेक लोक हरीला भक्त नार्हात व इद्रिय आकळेलेली नसल्यामुळे त्याच्या विषयेच्छा समलेल्या नसतात. अशा लोकांना अती कोणती गति मिळते? ॥ १ ॥ चमस मुनि सांगू लागला - आदिपुरुषाच्या मुल, बाहु, माळ्या व वरण या अवयवापा-
कली अन्ते: क्षितिभुज: शुद्धान् म्यहनिष्यत् (मरिल). ॥ २२ ॥ महाभुज, मूरियशस. जगत्पते. एवंविधाणि भूरीपि (बहुत) जन्मानि कर्माणि च वर्जितानि ” ॥ २३ ॥

इति श्रीमग्नवताव्यये एकादशस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

एवंविधानि कर्माणि जन्मानि च जगत्पते: ॥ भूरीणि मूरियशसो वर्णितानि महामुज ॥ २३ ॥

इति श्रीमा० महा० एकादशस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ २ ॥ राजोवाच । मगवंतं हरि प्रायो न

भजंस्यात्मावित्तमाः ॥ तेषामशांतकानानां का निष्ठा ऽव्विजितात्मनाम् ॥ १ ॥ चमस उवाच ।

मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह ॥ चत्वारो जशिरे वर्णा गुणैर्विप्रादय. पृथक् ॥ २ ॥

राजा उवाच— “ आत्मवित्तमा. (आत्मज्ञानी पुरुषासर्वे श्रेष्ठ अशा मुनीतो), [ये] प्रायः हीं न मजंति. अव्विजितात्मना (नाही जिंकिले मजं त्यांनी अशा) अशानाना तेषा का निष्ठा (परिणाम) ? ” ॥ १ ॥ चमसः उवाच— “ पुरुषस्य मुखबाहूरुपादेभ्यः शुभैः, आश्रमैः सह विप्रादय चत्वारः वर्णा पृथक् जशिरे (जन्मले) ॥ २ ॥

मून् सत्त्वादि गुणांच्या योगे ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ व सन्यास ह्या चार आश्रमांसह अनुक्रमे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, आणि शूद्र असे चार वेगवेगळे वर्ण उत्पन्न झाले (मुखापासून सत्त्वगुणांच्या योगे ब्राह्मण जन्मला, बाहूपासून सत्त्व व रज ह्या उभय गुणांच्या योगे क्षत्रिय उत्पन्न झाला, माळ्यापासून रज व तम ह्या दोन गुणांच्या मिश्रणाने वैश्य उद्भवला आणि पायापासून तमोगुणांच्या योगे शूद्र जन्म पावला). ॥ २ ॥

१ आश्रमोत्पत्तीचे प्रमाण म्हणून बालप्रबोधिनीकरणाची एकीक वचन दिले आहे —

शूद्राश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं वृद्धो मम । वक्षस्थलाद्वने वास्तो व्यासः शीर्षेणि च स्थित ॥

भगवान् आपत्तात ' शूद्राश्रम मादया कतिपुरोभाषापासून झाला, जघनार्थ हृदयपासून वृद्धाव णवने, वातप्रस्थाश्रम वक्षस्थलापासून वानस्या व सन्यास न मादया मस्तके गहिल्ल आहे ,

झणून, ह्या वर्णोपेक्षा ने कोणी पुरुष, साक्षात् आपला जनक जो सर्वशक्ति आदि पुरुष, त्याला अज्ञानामुळे भजत नाहीत किंवा समजत असूनही बुद्धेपुर मग अवमानिनात, ते वर्णां श्रमस्थानापासून अट होऊन अयोग्यतीस जातात. ॥३॥ आता स्त्रिया, शूद्र इत्यादि मनुष्ये हटली झणजे. त्यांना हरिकथा ऐकायला मिळाल्याच्या नाहींत कीं हरिकीर्तनाचा कधी गण पडल्याची नाही, अशी असतात. अशा मनुष्याची तुजसारख्या अधिकाऱ्यानीं कौन करणे योग्य होय * (अशा अज्ञानी लोकांवर तुजसारख्यांनी अनुग्रह करीत अनादें, त्यांना पूर्णांचे साक्षात् आत्मप्रभवं ईश्वरं पुरुषं न भजन्ति, अवजानंति (अवमानितात) [च, ने] स्थानान् स्रष्टा. [सत] अथ पतति ॥३॥ केचित् दुरेहरीकथा (दुरेहरीकथा ज्यांना असे), दुरेअच्युतकीर्तनाः (दुरे अच्युताचे कीर्तन ज्यांना असे) च ते. स्त्रियः शूद्रादयः च नवाटगा (तुजसारख्यां) अतुंकप्या* (कृपेचे विषय). १. ४ ॥ विम, राजन्यैर्ददौ च श्रौतेन

य एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् ॥ न भजंत्यवजानंति स्थानाद्दृष्टा. पतत्यधः ॥ ३ ॥

दुरेहरीकथाः केचिदूरे चाच्युतकीर्तनाः ॥ स्त्रियः शूद्रादयश्चैव ते ऽनुकप्या भवाद्दशाम् ॥ ४ ॥

विप्रो राजन्यैश्चैव हरेः प्राप्ताः पदांतिकम् ॥ श्रौतेन जन्मना ऽथापि मुह्यंत्यान्नायवादिनः ॥५॥

कर्मण्यकोविदाः स्तब्धा मूर्खाः पंडितमानिनः ॥ वदंति चाटुकान्मूढा यथा माध्व्या गिरांस्तुकाः ॥६॥

(वेद्येन उपत्यक्त्वा) जन्मना दूरेः पदांतिकं (चरणक्षिप) प्राप्ताः, अथ अपि मुह्यंति. [यत.] मास्नायवादिन. (वेदातीत अर्थवाद सोहवितान ज्यांना असे) ॥ ५ ॥ कर्मणि अ-
कोविदाः (विष्णात नव्हत असे) मूर्खाः पंडितमादिनाः स्तब्धाः (अभिप्रायी, ताळेबोर) यथाः माध्व्या (मोहक) गिरा (वाणीनें) ऽस्तुका. [सत.] मुह्यं, [तथा] चाटुकान्
युक्तिप्रयुक्तीनीं शिक्षण देऊन सन्मार्गांला लावों. ॥ ४ ॥ बरे ज्ञाना जाह्यण. क्षत्रिय आणि वैश्य - ह्याजबद्दल विचार करू - हे लोक श्रौत जन्मानें (उपनयनानें) भगवता-
च्या चरणासक्षिप प्राप्त झालेले असतात (उपनयनसंस्कार झाल्यावर वेदशास्त्रादिकांचें अध्ययन करून भगवद्भजनचे योग्य अधिकारी होऊन राहिले असतात), तथापि वेदा-
तील अर्थवादवचनें त्यांना मोह घालायला तयार होतात आणि त्यामुळे ते वेदे (फलावर असक्त) होऊन जातात ॥ ५ ॥ त्यांना कर्मांचे मर्म वळत नाही (कर्म कशी केली

१ 'दोळी उसाची चवी नाही । नेणोनि पाचोळा करडी । वेदां नेणोनि हरिमकीची गोडी । अज्ञानें बापुडों विषयलुण्ण'

* एक पित्याचे दोघे अर्भक । एक प्रमुख एक बाळक । पित्याने अवमानिता देख । ताही जनक प्रबुद्धासा ।
बाळक पित्याचे माथा चढे । उदी लाता हाणे त्याकडे । तरी त्यासि दोष न घडे । दोषांचे साकडे सक्तानासी' ॥

२ कर्मांची व कर्मफलानीं अवलंबवळ स्फुटि करणारी वाक्ये (ही पुढील लोकांच्या टिपेल म्हा) ह्या वचनचा खरा उद्देश चित्तशुद्धीसाठीं मनुष्यानें कर्म करण्यास प्रवृत्त व्हावें स्वढाच असतो,
३ ज्ञान अर्थाचे धीतमपचन. —

यामिमां पुष्पिता वाच भवदंत्यविपश्चिनः । वैश्वदेवरातः पार्थ नान्यदस्तीतिवादिनः ॥

एकनाथ, ५६

नाथ, ॥ ६४ ॥ ६५

(मुद्दे वाट).

वासता बाधक होणार नहीत तें समजत नाही). - बरे पंडितांवा विचारून समजून घ्यावें नर तसें ते करित नाहीत, कारण, - आणी ताढा फार (नम्रतेचा गड नाही), व अनेक
मुखपण वसन अनताही त्यांना ' आखीच कायते पडेन ' असा गर्व वाटत अ नो. ह्मणून ते मूढ ओंठ वदानील ज्या कर्जामुल ठेकनांनी फक्त मिळविण्याविषयी उन्फडेंतून
(गड मोठे वाढला) बघीत. ॥६॥ रजसा घोरसंकल्पाः (भयकर संकल्प एखावे असे) कामुकाः अ हेमन्यवः (सज्जनांचे क्रोध ज्यांना असे) दाभिकाः (डोळी) मानिन पापा
अच्छुन-

रजसा घोरसंकल्पाः कामुका अहिमन्यवः ॥ दाभिका मानिनः पापा विहसंस्यच्युनप्रियान् ॥ ७ ॥

प्रियान् (अच्छुत भणवतू शिव ज्यांना किंवा अच्छुताचे जे शिव ला म्हाला) विहसंति. ॥ ७ ॥

होऊन जातात, त्याच्योच आवारावर गोढ गोढ म्हाणें ('आखी स्वर्गांत जाऊन अप्सरांबरोबर विहार करूं ' इत्यादि मनोराज्यें) बोलून दाखवीत असतात ॥ ६ ॥ - गिवाय,
कमीभिमानामुळे त्यांचे काम, क्रोध, दंग इत्यादि विकार वाढतच जातात. पहा - रजोगुणाच्या प्राक्कल्यामुळे उत्तरेत्तर विषदेच्या बळावन जाऊन ते भयकर (जारणमारणाति)

(मर्गांत दीप पुढे वारू)

कामात्मातः स्वर्गपरा अन्यकर्मफलप्रदाम् । क्रियाविशेषबहुला भोगैश्वर्यमतिं प्रति ॥ ६३ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् । व्यवसायान्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ६४ ॥

अर्थ :- हे धर्मो, वेददीर्घ कर्तव्यदांचे ठिकाणी रममाण झालेले, कर्म व त्याची फळे वाढवून अन्य अ त्तर न व लाविं फल मोक्ष कोस नाहीत असें ह्मणणे, कामनकपच वाढिजे व र-गमुखच प-
राकुरवर्ग आहे असें मानणारे, असें मूढ लोक भोग आणि ऐश्वर्य यांची प्राप्ति करून देण्याविषयी लक्ष्म- त् अर्णी कर्म पुढेक जीत सांगितले आहेत असें व स्वर्गद्वारवच्छादन, गुण' मुक्तांतिन इ'देऊं
अखी बागी कोलतात तिनें ज्यांचे चित्त आपणाकडे जोडून देतले आहे, व जे भोग आणि ऐश्वर्य यांचे ठिकाणी आपण झाले आहेत असें त्यांच्या लक्ष्म करणून व्यवसायामुळे बुद्धि उगळ होत नाही
ल'तरहन्तः अक्राश

१ ' अपास सोममममृता असूमे (अखी होन विटून अमर झाले) ' असुरार्थ ह वै चानुमोत्ययाजिनः सुकुलं भवति ' चानुमे अयं च' अन्त्यानां अन्त्यानां गुण' इ'ने
यत्र मोर्ष्यं न शीतं स्यान्न द्वाचिर्निर्व्या'तयः (तेथें उष्ण वसतें, शीत वसतें, शीत वसतें, शीत वसतें, शीत वसतें, शीत वसतें, शीत वसतें, शीत वसतें)
२ स्वत्वा सता नार्थानां वर्गित्या आहेत :-

' येथें सोमाचे भोग जोडाव. आणि पुढे स्वर्गभोग जोडे । येथे वचने बापुडे । यागाकडे धाव घेनी । कतो सर्वस्वे नागधो । परे आन्त्यान्त आह्या घेवो । ऐशी याची
बुद्धि पहावो । बागाभरोहो आरंभिल' ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

कर्म करण्यचे संकल्प करूं लागतान; व - जरा कोठे काहीं न्यून पडले की - सर्वांगप्रमाणें चवनाळट्यान. नशा पुरुषाच्या आर्गा दोंग व अभिमान ह्याच, वसति निश्चिन अमावस्या चीच आणि तेच पापी लोक स्यावताच्या प्रिय मत्ताचा उपहास करावयाचे. ॥ ७ ॥ - त्याच्या विषयेच्या किती प्रवळ अनतान ते सातातः - ने जोक स्त्रियाच्या पेंवमळ्ये नेहमी तत्पर असतात, - दृढ जनाची कधीही शुश्रूषा करतवयाचे नाहीत. - बरे त्यांचे परस्परान सव ट काव चालायचे; तर ज्यामध्ये स्त्री पुरुषमगतिमुख हेच मुख्य मनिने जाते. - आष कर्तव्य नी अतिथिसेवा, तिकडे लक्ष्यही दिलें जात नाही, - त्या गृहामर्षाल 'आन असुक मिळविले' उद्या तसुक सपादयांचे, इत्यादि मनोराज्यांचे वंचा - त्याच्या इंगो-वपारितस्त्रिया (सेवा चालविली निवाची ज्यानीं जाते) ते अन्योन्य मैथुनचुखेपु गृहेषु आशिशः (मनोरञ्जे) वदति, असुष्टान्नविधानदक्षिण (नाही निमन् अन् विधि इ इदिण

वदति ते अन्योन्यमुपासितस्त्रियो गृहेषु मैथुन्यपरेषु चाशिशः ॥ यजंत्सुष्टान्नविधानदक्षिणं वृत्तये परं हंति पदान्तद्विदः ॥ ८ ॥ श्रिद्धा

विभूत्या ऽभिजनेन विद्यया त्यागेन रूपेण बलेन कर्मणा ॥ जातस्मयेनांधधियः सहेश्वरान् सतो ऽवमन्यति हरिप्रियान्भवलाः ॥ ९ ॥

श्री उवाच अथा रीतीनें यजंति. अतद्विदः (हितेचे दोष न जाणणारे) परं (केवळ) वृत्तये (निर्वाहासाठीं) पशून् हन्ति (मारितात) ॥ ८ ॥ श्रिया, विभूत्या, अभिजनेन (उचम कुणनें) नेही दिखून कारितो. ते लोक 'आहमी असुक असुक यज्ञ केले' अशी प्रौढि भिरविण्यासाठी - यज्ञ करितान - बोलून चालून तीं अनुष्ठाने लौकिकाकरिता गाणि उपनीविका. चाळण्यासाठी केलेली; - त्यामध्ये अचक्षुषाति. प्रयोगविधि, वदिणा ह्याचा अभाव अमावस्याचाच यज्ञाने निमित्त करून ते लोक केवळ पेट भरण्यासाठी पशु नाशित पशुहिंस वासून दोष किती आहे ते समजून घेतो कोण ॥ ८ ॥ शिवाय, घनादि सपत्ति, ऐश्वर्य, उत्तम कुलात जन्म, विद्या, दान, हस, बल, कर्म, ह्याच्या अनुकूलेपुढें गर्व उद्भवून

१ ' खंघ खंघ पिकिजे कोरिफुडे । तंव तव कडपण गाढे । तैसा कामनाशापुढे । वाढे क्रोध काळिग नाग खरा । देत ठेयाचा फुकारा । घालो पडयते-कवा काकरप । सुडुकारा साधु नदेच्या ' ॥

अर्थः— ' आज की हे मिकविले, आता मला असुक मनोरथ प्राप्त होईल, हे तर राजजवळ आहेच; आणि हेही द्रव्य माझे होईलच, हा शत्रु मी मारिला, असेच दुसरी मारिन ' असा अर्थ टाळिला आहे

२ ' आसक्षिषः ' इणले ' आगीवांद ' असा अर्थ धरून बालप्रबोधिनीकारांनी ' तुझाचा वनवाच्य बी पुत्र हलादि सपत्ति प्राप्त होवोत, असे परस्परस आशीर्वाद देत असतान ' असा अर्थ टाळिला आहे

३ ' आसक्षिषः ' इणले ' आगीवांद ' असा अर्थ धरून बालप्रबोधिनीकारांनी ' तुझाचा वनवाच्य बी पुत्र हलादि सपत्ति प्राप्त होवोत, असे परस्परस आशीर्वाद देत असतान ' असा अर्थ टाळिला आहे

४ ' आसक्षिषः ' इणले ' आगीवांद ' असा अर्थ धरून बालप्रबोधिनीकारांनी ' तुझाचा वनवाच्य बी पुत्र हलादि सपत्ति प्राप्त होवोत, असे परस्परस आशीर्वाद देत असतान ' असा अर्थ टाळिला आहे

५ ' जैलें विजया विज थोडे । परी प्रवळ घेदनेसी चढे । तेवीं विद्या थोडी परी गाढे । गर्वाचे फुडे अनिमरिते ' ॥

न थ. १५६.

त्याच्या जुद्धे अर्थ (विचारान्य) होतात आणि मग ते दुष्ट लोक परमेश्वराचा व परमेश्वराचे प्रिय अशा मनुष्याचा अवमान करू लागतात ॥ ९ ॥ - वेदवचनाचा अर्थ उघड उघड असतो तथा लोकांना कळत नाही : यहा - जसे आकाश वस्तुसत्त्वाला आतून बाहेरून व्यापून राहिले आहे तसाच परमात्मा मंडळ प्राण्यामध्ये आत्मरूपाने व ईश्वर-रूपाने नियमन असतो; तोच सर्वांनी मिळविण्यायोगा प्रिय पुरुषार्थ होय, वेद आत्म्याचे असे उवाच्येणे वर्णन करित आहोत वण ते विषयलक्ष नष्ट लोक निनेडे जातच देत नाहीत कारण त्याचे एकंदर वाद व विचार विषयसुल संपादण्यासाठी व्यवहार कसकसे करावे ह्याविषयी चालेले असतात (वेद जरी वस्तुन निवृत्तिपर आहेत तरी त्याचा अर्थ ने विषया, त्यागेत (दानां), रूपेण, बलेन, कर्मणा [च] ज्ञानस्मयेन (झालेला गर्वादि) अश्वधियाः (अथ बुद्धे ज्याच्या असे) खाला सहेश्वरान सत हरेप्रियः अत्रमन्यते (स्वयमनितत) ॥ ९ ॥ यथा खं (आकाश), [तथा] शब्द र (निल) सर्वेषु तनु इत्यु (प्राण्यामध्ये) अवस्थित आत्मान अमीष्ट (त्रिव) वेदोपनीत ईश्वर अमुधा न-शृण्वते (ऐकत नाहीत); [यतः] मनोरथाना चार्तया प्रवर्तते ॥ १० ॥ लोके जतो. (प्राण्याला) व्यावर्गमिरमद्यसेवा. (दैत्य, मनुष्य, अर्वादि मध्ये जत) नित्या (अमुक-मुळे नेहू नष्ट)

संक्षेपे शब्दचतुष्टयस्थितं यथा खनात्मानमर्थाधीश्वरम् ॥ वेदोपनीतं च न शृण्वते ऽमुधा मनोरथाना प्रवर्तते वानया ॥ १० ॥

लोकं व्यवस्थापिषमद्यसेवा नित्यास्तु जंतोर्न हि तत्र चोदना ॥ व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयजुमराग्रहैरानु निवृत्तिरिष्टः ॥ ११ ॥

तत्र (त्याविषयी) चोदना (त्रिभि) न. तेषु (त्यांविषयी) विवाहयजुमराग्रहैः (विवाह, यज्ञ आणि सोत्राणिनाम अर्वा) व्यवस्थिति (व्यवस्था) आनु (निवृत्तिरिष्टः) (त्याला) इष्टा (अपेक्षित) ॥ ११ ॥

लोक विषयसुख मिळविण्याचे साधन जे कर्मकांड त्याकडे लाविताना ॥ १० ॥ - ह्यावर कोणी शक्ती घडिल की ' क्रतुकांक्षी श्रीमयोग, हवन करून उगेळ्या इतके भक्षण, व सौत्राणिनामामध्ये भक्षण करण्याचे शास्त्रात विवि आहेत, इतकेच नव्हे तर श्रीमयोग न केला असता दोष सांगितले आहेत असे असना तरी त्याचे निवृत्ती करिता ' तर त्यास उत्तरः लोकामध्ये श्रीसमोग, मातभक्षण व मद्यपान करण्याकडे प्राण्याची प्रवृत्ति नेहमी स्वभाव व अमाने झाले वेद ही कर्मकांडावहुन असे अना

१ ' श्रुते भार्यामुभेयात् (अनच्छाई ख शं गमन करणे), ' हुतशो र भक्षयेत् (ज्योतिषोमदि यज्ञत फळाल्या आगाचा श्रेष्ठ कर्म उरलेले नष्ट) अत्र, सोत्राणिनाम मुराग्रहात शुद्धिनि (सोत्राणिनाम ईश्वरचे भक्षण करावी झ० हवन करून उरलेले मद्य त्याचे)

२ ' श्रुतस्वाता तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भुजहत्याया पृच्छते नात्र संशय ॥ (जो पुरुष सन्निध राहत समता कृतानात भार्येची समन करणार नाही, तो भयकर भूहलेमध्ये पन्न पळते, हात सजत नाही)

करीत आहे असे नाही, तर प्राण्याची तिकडे जी ओढ लागेली असते, तिच्या आळी घालण्यासाठी वेदांनी विवाह, यज्ञ व मौत्रासंगि याग कनावाचा नियम वाटून दी. कन्याची मर्षादा वाधून दिली आहे (बाबा, स्त्रीसभोग पाहिजेच तर विवाहित स्त्रीशीच ऋतुकाळीच निषिद्ध दिन वर्जनच एक वेळच रात्रच पुत्रप्राप्तीसाठीच-मुखाकरिता नव्हे-गमन करीत जा, मास खाणारच तर यज्ञ करून होमशेष पुरोडाशच भक्षीत जा, मद्य पिऊं नकोच पण णहिजे तर मौत्रासंगे याग करून त्यातील अवशेष मद्य केवळ दुर्गन जा असे नियम करून त्या द्वाराने अनुमोदन दिल्यासारखे केले आहे). वस्तुतः त्या नीन्ह गोष्टीकडून प्राण्यांनी निवृत्त व्हावे हेच वेदास इष्ट होय

स्पष्टीकरण :- 'ऋतौ भायोमुपेयात्', 'हुतशेषं भक्षयेत्' आणि 'मौत्राभ्यां सुराग्रहान् गृह्णाति' ह्या वचनाचा अर्थ कसा करावयाचा त्या वचनावरून. प्राण्यांनी स्त्रीसंग, मासभक्षण व सुराग्रह ह्यापासून निवृत्त व्हावे, असा अभिप्राय कसा निघतो. ह्याबद्दल श्रीधरानी बराच विचार केला आहे, त्याचे काशीनाथोपाध्यायकृत व्याख्येच्या आधारे येथे विवेचन लिहितो :-

वेदादिकामध्ये मनुष्याला कर्तव्य कर्म सांगणारी जी वचने असताना त्यांचे अपूर्वविधि, नियमविधि आणि परिसंख्याविधि असे तीन प्रकार आहून -

(१) विधेरत्यन्तमप्राप्तौ (२) नियमः पाक्षिके सति । (३) उभयोर्नित्यतः प्राप्ता पारसंख्येति गीयते ॥

(१) जी गोष्ट अत्यंत अप्राप्त असेल (प्राण्याला अगदी माहित नसेल), ती सांगणे ह्याला ' अपूर्वविधि ' म्हणतात. उदाहरण-अहरहःमध्यामुपासीन (प्रतिदिनी संध्योप्रासना करावी). संध्यवदन करणे ही गोष्ट प्राण्याला अगदी ठाऊक नमलेली ह्या वेदवचनाने मागितली म्हणून ह्या वचनाला अपूर्वविधि म्हणावयाचे (२) जी गोष्ट एका

' वेदे ' न करिता येरगा । विषयावरी सहज वास्तना । स्वभावें सकळ जना । सदा जाण सर्वांसी ॥ माससेवन मद्यपाना । मिथुनीभूत मैथुना । ये अर्थी सर्व जना । नीत्र वासना सर्वदा ॥ ब्राह्मण जाता रजकीपार्शी । तें नंव कडू न लगे त्यासी । रजक जाता ब्राह्मणीपार्शी । तिखट त्यासी ते न लगे ॥ मलती स्त्री भलता तर । मैथुनी होय खणेंकर । तो शुक्रवाक्या प्रकार । विवाहनिर्वाण नेमिला वेदे ॥ करिता वधूवरा पाणिग्रहण । साक्षी देत द्विज देव हुताराच । इतर क्रिया मातेसमान । स्वद्वारगमन नेमिले वेदे ॥ दिवल्या शुन नही क्रियेसी । रात्री स्थजुनि पूर्व प्रहरासी । मध्यरात्रीसो नेमस्थ । - प्रार्थन स्थीतिवत । ऋतुकाळी नेमस्थ ॥ ऋतुकाळी लमा स्त्रीगमन । ते पुरुष ब्रह्मचारी पूर्ण । वेद निवृत्तिपर जाण । त्यागरूपें आपण भोगानें नेसी ॥ ' एकनाथ, २०८ । ९ । २० । २१ । २६ । २८ । २९ । ३० मासभक्षण व मुरपान तर कवीच करू नये असे वेदाचें अभिप्रेत होयः म्हणूनच वेदाने यज्ञाचा खटटोण लावून दिल्या आहे नाच म्हणतात - ' आवडी खावया मास । अथवा स्वर्गविया धाया । न करिनी पशुहिंसा । तथा पुरुगं अद्यपतन ॥ जे कर्मी मद्यपान घेहे । तो स्वर्गमं ह्यागता जमि झडे । तोलुप ते मुलले धापुडे । वेद द्विपकाळे ओडती । याग करितः सौत्रागणी । स्वर्ग न व्हावे मद्यपानी । तें यज्ञशेष अवभावी । परी सर्वथा वदनी घाळू नये ' २३३ । ३७ । ३८.

निष्काय ऋतुभर्त्त पशुहिंसा करणाचें अर्था कारण नाही असा वाचाचा फटाख आहे. पुढे ह्याच अध्यायाच्या तेरावा श्लोकाचें विवरण पहा

स्वतंत्र परिसंख्याविधि असा कोठेच अपीकारावयाचा नाही. ह्मणजे परिसंख्याविधि मानून चक्रवर्तीत शब्दांनी अन्यनिवृत्ति (अमुक गोष्ट करू नये अर्था) कोठेच करवयाचे नाही. कोठे अपूर्वविधिद्वारा परिसंख्या मानवी, कोठे नियमविधिद्वारा ती मानवी व प्रत्यक्ष शब्दाने अन्यनिवृत्ति न कारिता फक्त ती होईल असा अर्थ करावा ह्मणजे झाले कारण, परिसंख्याविधि मानून प्रत्यक्ष शब्दांनी अन्यनिवृत्ति करू नये असे -

श्रुतार्थस्य परित्यागादुक्तार्थस्य कल्पनात् । मासस्य वाघादित्येवं परिसंख्या त्रिवर्षणा ॥

(१) स्पष्ट सांगितलेल्या अर्थाचा त्याग, (२) न सांगितलेल्या अर्थाची कल्पना (३) आणि त्रास गोष्टीचा बाध, अशी परिसंख्याविधीना तीन दुष्णे आहेत. उदाहरण-‘ इत्यश्वाभिधानीमादत्ते ’ हे वचन येथे स्वतंत्र परिसंख्याविधि मानिला असता तीन दोष कैसे येतात ते पाहू. चक्रांत गाढ्याला एका चाजूला घोडा आणि दुसऱ्या चाजूला गर्दभ जोडून त्यात सोमवल्ली मरून आणावयाची असेने त्या प्रसंगी वरीच उचन आहे त्याचा अर्थ शब्ददा उचल दि-सणारा ‘ हा मंत्र (इयामष्टभ्यन् रथनामृतस्य हा) संपून घोड्याचा लगाम घरावा, ’ असा आहे ‘ इत्यश्वाभिधानीमादत्ते ’ हे वचन परिसंख्याविधि मानिले ह्मणजे त्याचा अर्थ अन्य-निवृत्तीसाठी ‘ गर्दभाची दोरी घरू नये ’ असा करावयाचा. अर्थात (१) शब्दश निवणारा अर्थ ‘ घोड्याची दोरी घरवी ’ हा सोडून द्यावा जगतो (२) गर्दभाची दोरी घरू नये ’ हा मूळ शब्दावरून न निवणारा अर्थ कल्पावा लागतो, आणि (३) इयामष्टभ्यन् रथनामृतस्य ह्या मंत्राचा अर्थ तर ‘ ज्याचे फल कर्ष दळत नाही त्या दक्षतील पणूची दोरी (लगाम) धरिते झाले ’ असा आहे, त्यावरून घोड्याची व गर्दभाची अशा दोन्ही दोऱ्या धरण्याकडे त्या मंत्राची प्रसि आहे, असे अन्तः. गर्दभाची दोरी धरण्या-कडे श्रास झालेल्या मंत्राचा बाध मानणे भग्न पडते. अशी तीन दूषणे येतात. ती दूषणे न यावी ह्यासाठी ‘ इत्यश्वाभिधानीमादत्ते ’ हा स्वतंत्र परिसंख्याविधि न मानिला अपूर्व-विधिद्वारा परिसंख्याविधि समजावा. ह्मणजे मंत्रार्थावरूनच अश्वरथना धरण्याकडे मंत्राची योजना सिद्ध असत उगाच अश्वाभिधानीमादत्ते हा अपूर्वविधि का मागितला ’ तर त्याचे कांही फळ असले पाहिजे ते फळ ‘ गर्दभरथनेची निवृत्ति ’ असे समजावे. तत्रवार्तिककारानी अर्मेच सांगितले आहे. —

अप्राप्तविधिरैवायमतो मन्वस्य निश्चिनः । परिसंख्या फलेनोक्ता न विज्ञेयः पुनः श्रुते ॥

शाब्दी परिसंख्या मानिली असता तीन दोष येतात, ह्मणून ‘ अश्वाभिधानीमादत्ते ’ हे वचन मंत्राचा अपूर्वविधिच ठरव. ‘ गर्दभरथनेच निवृत्ति ’ ही परिसंख्या फक्त सांगितली जाते. बरे, इयामष्टभ्यन् रथनामृतस्य ह्या मंत्राच्या अर्थावरून सामान्यन घोड्याची व गर्दभाची दोन्ही रथना घरणे प्राप्त झाले, आणि मागाहून ‘ अश्वाभिधानीमादत्ते ’ ह्याने विज्ञेय (संकोच-घोड्याचीच तेवढी ध्यावी असा) केला, असेही मानण्याचे कारण नाही

हे अपूर्वविधिद्वारा परितस्त्याविधीचें उपपादन झालें. आता कोठें नियमविधिद्वारा परितस्त्याविधि असतो उदाहरण—

पंच पंचनखा भक्ष्या ब्रह्मसन्नेष गव । शशक्रः शल्लुकी गोधा खन्नी कूर्मश्च पंचपः ।।

ज्यांना पाच नखे असूनत, असे शशकादि पाच जातीचे प्राणी भक्षण करावे.

हे वचन अपूर्वविधि द्वारा येत नाही, कारण मनुष्यांना मांसभक्षणाची आवड असल्यामुळे तें त्यांना नित्य प्राप्तच आहे. बरे हा परितस्त्याविधि मानवा तर तीन दोष येताना राहता राहिला नियमविधि; तो येथें मानवाच्या पण. पंचपचनखभक्षण श्रावडीनें नित्यप्राप्त असल्यामुळे ह्या नियमाला एसी अप्राप्त अशाचें पूर्ण करणें हे फल निळत नाही वरिता परितस्त्या (इतरानिवृत्ति) हे ह्याच फल मानितात व शशकादि पाच प्राण्यावाचून इतरांचे—वानरादिकांचे—मांस अमु नये असा फलन अर्थ करितात एकदंगीत नियमविधिद्वारा परितस्त्याविधि मानून वरील वचनाचा अर्थ लाविताना ' पंच पंचनखा भ. याः ' ह्या विधीचा विषय तरी ह्या पाच प्राण्याचें मांस अन्ध नये असा नई कारण तें न मसिलें तरी कोठें प्रायश्चित्त सांगितले नाही. मात्र ह्या पाचान्न वेगळ्या प्राण्याचें मांस खाल्ले तर प्रायश्चित्त आहे. तरीच गोष्ट खमग मांसभक्षण व मृगानां वगळ्याला माणसाच्या वचनाची समजुची. झगजे मैयुन, मांसभक्षण व मुरापान हे मनाच्या स्वाभाविक ओडीमुळे मनुष्याला नित्य प्राप्त आहेत करिता ' कर्तुं प्रायोपयेयाद् ' ' हुभ्योने भक्षयेत् ' आणि ' सौत्रामण्यां मुराग्रहान् युण्हाति ' इत्यादि वचनेही नियमविधिद्वारा परितस्त्याविधिरूप सांगितलेली आहेत ह्यावरून अनुकारीच, भयोदीच नसून करारें अर्थात इतर काळी व परखीशीं गमन करूं नये. होमशाकच मांस खावें, इतर मांस भक्ष नये. मांसमणीमर्त्येच मुराग्रह घ्यावे, इतर घेऊ नयेत नार्पणम्न केवळ पाहजे. मांस भक्षिलेंच पाहिजे किंवा मुरा घ्यालीच पाहिजे, असा अर्थ नाही. कारण ती न केळी तरी प्रायश्चित्त सांगितलेले नाही मात्र, परखीनामन, यज्ञावाचून मांसभक्षण व मुराग्रहा

केल्याशिवाय मद्यपान करिता कामा नये. एतद्वना, वेदानें स्वींस्यादि करण्यास अनुमोदन असे तीव्र नियम घालून तद्द्वारा दिलें आहे ह्यावरून तीं करण्यापासून प्रगण्यांनीं निवृत्त व्हेत ह्याच वेदाचा इट अर्थ अभिप्रेत होतो असा रीतीनें श्रवरीय ऋग्वेदे व्याख्यान केल्यावर शेवटीं वार्शानाथोपाध्यायांनीं प्रस्तुत श्लोकाचें आपल्या मनाला मरकट त्रिपुणः मन्थुट दण्डवत् डिके अहे ने अंन — भैक्षनादि गोदी मनुष्यांना अक्कीमुळे प्राप्त अस यामुळे त्या करावयाय मागणारीं वचनें अपूर्वविधि नव्हत, तसेच त्याची पत्ती प्राप्त नाही. अंन त्या वचनांना नियमविधीचा पाता येत नई. बरे तीं परितस्त्याविधि मानावी तर तीन दोष येतात व शिवाय अपूर्व आणि नियम हे विधि परितस्त्याचें द्वार होण्याच मन्थ नई. तीं न, परितस्त्याविधीचें गोष्टच बोलयला नको. करिता ही वचनें उपसंहाररूप मानावी. उपसंहार झगजे सामान्यतः श्री गोष्ट प्राप्त झाली असेच निच विशेष सूचना नकेंत करणे उदाहरण— पुनः

चतुर्थी करोति' ह्या वचनाने केवढे छणून पुरोडाश, त्या मर्वाचे सामान्यतः नार भाग करणे प्राप्त झाले अमता 'आग्नेयं चतुर्थी कर्माति' ह्या वचनाने 'अग्निदेवनेचा पुगे-
डाश तेवढा चारप्रकारे विभागवा' असा संकोच केला. ह्यालाच उपसहार ह्मणाना अशाच रीतीने सामान्यतः आवडीमुळे सगळ्या पाचमर्वा प्राणवाचे साममप्यण प्राप्त झाले
असता 'पंच पंचनखा भक्ष्याः' ह्या वचनाने 'पाच जालीचे मात्र पंचनख प्राणो मध्ये' असा संकोच केला तमाच सामान्यतः कोणत्याही खर्शा कोणत्याही काळी आव-
डीमुळे भैरुन प्राप्त झाले असता 'ऋतौ भार्यायुषेयात्' ह्या वचनाने 'भार्येशीच आणि ऋतुकार्याच गमन करावे' असा संकोच केला हाच प्रकार साममप्यण व मध्यगन
ह्याविषयी समजावा. एतावता मैथुनादिकाची प्राप्ति विविचलाने मुळीच नाही तर ती केवळ रागत (आवडीमुळे) झालेली आहे अर्थान विगणी पुरुषाना न्यापामून निवृत्तिच इष्ट
असणार. असो. ह्या तात्पर्याच्या फर्शी श्लोकाची योजना अशी करावी - खोमगाढ गोष्टी नित्य आवडीमुळे प्राप्त आहेत, कारिता न्याविषयी कोणत्याही प्रकारचा विधि नाही
'ऋतौ भार्यायुषेयात्' इत्यादि वचनाचा अर्थ इतकाच की अव्यवस्थेने सर्वत्र मनाच्या ओढीमुळे मैथुनादिक प्राप्त झाली त्याची विवाह, यज्ञ व सौत्रामणि याग ह्यांनी व्यवस्था
यत. अनुप्रस्थाप्ति (यतोयत कलत शानि उगव्या, असे) सविधानं (साक्षात्कारासहित) ज्ञानं (अनिष्ट ज्ञान), [तत्] धर्मेकफलं धनं गृहेषु युजति (नवितान) ऋतेवरस्य
धनं च धर्मेकफलं यतो वै ज्ञानं सविज्ञानमनुभ्रुशांति ॥ गृहेषु युजति कलेवरस्य मृत्युं न पश्यति दुःखवीर्यम् ॥ १२ ॥

(शरीराच्या) दुरस्वर्ध (दाळ्यापास झटण प्रगत जबाबा अद्या) मृत्यु न पश्यति. ॥ १२ ॥
खाविली झणजे अमुक वेळीच अमुक स्थलीच ती करावी (इतरत्र करू नये) असा संकोच-ह्यालाच उपसहार असेही झणतात-केला तो कण्णाबद्दल विवि नाही त्याचा प्राप्ते
केवळ आवडीने केलेली आहे. तो आवड दुर्बल असून विचाराने दूर होण्याजोगी आहे. त्या अर्थी विरक्त पुरुषाना न्यापामून निवृत्तिच इष्ट आहे प्रवृत्ति इष्ट नाही
- स्त्रीसमामम न केवळ असता दोष घडतो हे सांगणे, मनात इच्छा असता जो कोणी वायको आवडत नाही झणून किंवा द्वेषामुळे निजशी गमन करणार नाही, त्याला उद्देशून
आहे असो. - ॥ ११ ॥ - एतावता, राजा, ते लोक समोपादिकाविषयीच्या मनोरथान गुनून जाऊन आत्म्याकडे अगदी लक्ष्य देत नाहीत ही गोष्ट तुझ्या ध्यानी आले असेलच
आता ते द्रव्याचाही कसा दुरुपयोग करितात, ते सांगतो :- घनाचा मुख्य उपयोग हाटला झणजे धर्मसंपादन हा होय कारण, त्या धर्मापामूनच पुढे आत्मप्राप्ताकरामह
ज्ञान प्राप्त होतें (वेदांतवचनांचा अर्थ कळू लागतो), आणि शेवटी अत्युत्तम शानि (मोक्ष) मिळते परतु, ते लोक आपले द्रव्य - धर्माकडे न लाविता - धरामध्ये शरीरादि
ज्ञान प्राप्त होतें (वेदांतवचनांचा अर्थ कळू लागतो) आणि शेवटी अत्युत्तम शानि (मोक्ष) मिळते परतु, ते लोक आपले द्रव्य - धर्माकडे न लाविता - धरामध्ये शरीरादि

१ ज्याचा अर्थ, ज्ञान प्राप्त होतें वेदमय ही उद्धवली वसतीच, लाना ते विविभिन्न वस्तू नाहींत कारण, 'न किं करोते नायमृणी च राजान्' (भगवद्गुक्त विविविषयाचा चाकर नाही व त्याला कोणतीही
कुरी नसतात) असे पुढे स्पष्ट सांगितले आहेच चिनाव 'यद्गृहेच विरजोत्सवद्वरेव प्रव्रजंत (ज्या दिवशी वेदमय होईल, त्याच दिवशी सन्यास करावा) अर्थ वेदाची उपा अन्हे बालजोत्रिनी

कांना विषयभेद देण्याच्या कामी आवितात. - देहाला कितीही मुक्त दिले तरी तो शेवटी मृत्यूच्या हाती मापडावयाचाच, मृत्यूची शक्ति आवीरून देणे अनेकय कष्टिण हाय ही गोष्ट लक्षाच्या ध्यानात येत नाही ! ॥ १२ ॥ - शिवाय, वेदानो वियस घालून मयोगादि करण्याला अनुमोदन दिले आहे, पण ते टक्कल बंदेच्छा कालिज्जना नही तर उन्ट आहे वहा : - मद्याचे नुसते अवघ्राण (हंगणें) ह्या रूपाने मरण करण्याचा विवि आहे - प्राशन करावयाच नाही, - तेंमच पशूच आलभन करावयान नगिन्के आहे, हिमा नगयची एवं सुराचाः (सबाचा) घ्राणमक्षः (दुणें शा रूपाने मक्षः) विहितः. तथा पशोः आलभन, हिसा न. एवं प्रजघ्ना (मततोमार्द), व्यदाय (नेष्टु), नंदे न, इम दिशुद्ध यद् घ्राणमक्षो विहितः सुरायास्तथा पशोरालभनं न हिसा ॥ एवं व्यवायः प्रजया न रत्या इम विशुद्ध न विदुः मय्यर्नम्

॥ १३ ॥ ये त्वनेवंविदो ऽसंतः स्तब्धाः सदभिमानीनः ॥ पशून्द्रुह्यंते विस्रब्धाः भ्रत्य खादंति ते च तान् ॥ १४ ॥
स्ववर्भं न विदुः ॥ १३ ॥ ये स्वनेवविदुः (असे न जाणणारे) असंतः स्तब्धाः सदभिमानीन (स्वान्त पंडित मानणारे) विस्रब्धा (दिगं) पशून्द्रुह्यंते (नारेतात) नहीः ह्याच प्रमाणे भैयुन तरी संततोच्या निमित्तानें करावयाचें. रतिमुवाभाठी नव्हे - मनाग्यानुरूप वेदाचा अर्थ करणाऱ्या नेकांना - हा अयन शुद्ध र्म नळन नमनो ॥ १६ ॥
- एकंदरीत, भगवत्सेवेला ने विमुक्त झाले, त्याच्या आगों अनेक दोष येनात. हा सिद्धांत होय आता. त्यांना शेवटी कोणती गति मिळते तेंही नागना. - अशा प्रकारे वर्मचि रहस्य ज्यांना कळत नाही ते तडेखोर व स्वनालाच पंडित मानणारे दुष्ट लोक नि संकेंतें पशूचा वध करितात. पण परलोकी गेल्यावर येथें त्यांनी मारून ज्यांचे भौत भक्षित, तेच पशु त्यांना

१ 'बाधयम्येवमालभेत (बाधुदेवतेच्छा उद्देशाने पाळत्या बाधयम्येवमालभेत) हतन / नगान्ध्याय बाधयम्येवमालभेत =
'या वेदविहिता हिसा न सा हिलेति कर्त्यते'
(वेदने हिसा करावयास साधितली तिला हिंसा झणत नाहीत) 'बाधयम्येवमालभेत' उद्देशाने जर पशु मारिल तर ती लोकप्रसिद्ध हिंमेप्रमाण हिंसा होई. देवतां उद्देशाने ते हतन जी देव पशुहूनत हिंसा नव्हे एकनाथाच्या अर्ते विष्णुयम यत्रादि कर्मात पशुहूनत करून नये; काणि 'आलभन' उद्देशाने 'नुपना अगस्त्य' असा आहे पशुहूनत. त्या सा अवयवाम र्मदर्श करून बाधे नारे पहा -
'वेदीच्या अर्थवादासारिसा । मनी बाधेति मोगाशा । यत्रमिपे पशुहिसा । भोगलिप्सा कर यावती । वेदे के लिले आलभन । नग वच ह्यानी पशुहूनत । इ लमप भानिती विधात । निष्कामा हतन कदा न घडे ॥ निष्काम कामासि जाग । स्वधर्मार्थे करावे यत्र । तेथे पशूंचे आलभन । सर्वथा हवा कर नये ॥ पशूच कर नये हतन । वेवतोदेशे अंगस्पर्शन । या नांन कोलिजे आलभन । हे यज्ञाचरण निष्काम ॥ २६२ । ६३ । ६४ । ६५.

२ किंवा 'विस्रब्धाः' ह्या पदाचा अर्थ 'पशु मारून यज्ञ केच, व पशुहूनत अथिल झणजे याबे मनेतर पुरतोल अग ज्यांना विश्राम वाटतो ते' अत्र करवा अवघा एवढा गु न हत करवा नो आप्रवा तर निर्वह होईल (।) असा ज्यांना विश्राम आला ते 'अप्रादी अर्थ करावा
३ "मा न", अक्षयिना ऽमुत्र यस्य मासिनिष्ठा इहम् । एतन्मानस्य मासस्य प्रवृत्तिरिति मनीषिण ॥
- भग्न झगडे काय ? विद्वानांनी मास उद्देशाने अर्थ असा घाबून ठेविले आहे की जी ह्या लेक, ज्याने मास कर्त, 'मा न' ('मा न') पालने

तो बसोडून खातात ! ॥ १४ ॥ आपल्या अंतरी जो आत्मरूप ईश्वर हरि राहतो, तेच दुमन्याच्या शरीरि अमर्तो, - हं लक्ष्मण न वेना - ते लोक दुमन्याचा (तदर्थीमो हरीचा) द्वेष करितात (जारण्मासणादि अनुष्ठानानी दुमन्याचे धातपात करितात) व स्वताच्या प्रेतुल्य शरीरावर आणि स्त्रीपुत्रादि परिवारावर प्रेम वाटून राहनात, त्याचा परिणाम शेवट त्याना अघोयोनीस जावें लागतें, हा होतो ! ॥ १५ ॥ ज्या लोकाना तत्त्वज्ञान प्राप्त झालें नाहों पण जे अत्यंत मूढही नव्हत, ते (वड तत्त्वज्ञानी नव्हत व अगदी मूर्खही नव्हत अमे अर्धवट लोक) धर्म, अर्थ व काम हे त्रिवर्ग पुरुषार्थ मुख्यत्वे सादण्याच्या नादी गुनतात - व त्यासाठी एकामागून एक अनन्विन कर्म करून राहनात, - ह्मणून त्याना शानि ते (वे पणु) प्रेत (परलोकी) तात् खाडति (खातात) ॥ १६ ॥ परकायेषु स्वात्मान हरि ईश्वरं द्विषत. (द्वेष करणारे) अस्मिन् सानुबधे मृतके (प्रेतुल्य शरीरावर) बद्ध झेल. खद्यः पतंति. ॥ १५ ॥ ये वैवर्गिकाः (धर्म, अर्थ, काम हा त्रिवर्गपुरुषार्थ नुसत्या करतल्ल ज्याचें असे) अक्षणीका. (नाहीं वेळ ज्याता अने) कैवल्य (तत्त्वज्ञान) अयमास, छे च मूढता (मृत-पणास) अतीताः (उल्लभून गेलेले), ते आत्मान धातयति. ॥ १६ ॥ आत्महन. (स्वताचा नाश करणारे) मशाना अज्ञाने ज्ञानमानिन अकृतकृता एने कालध्वस्तमनोरथा. [सत.]

द्विषंतः परकायेषु स्वात्मानं हरिभीश्वरम् ॥ मृतके सानुबधे ऽस्मिन्बद्धस्नेहाः पतंत्यधः ॥ १५ ॥

ये कैवल्यमसंप्राप्ता ये चातीताश्च मूढताम् ॥ त्रैवर्गिका ह्यक्षणीका आत्मानं धातयति ते ॥ १६ ॥

एत आत्महनो ऽज्ञाता अज्ञाने ज्ञानमानिनः ॥ सीदंत्यकृतकृत्या वै कालध्वस्तमनोरथाः ॥ १७ ॥

हित्वा ऽत्यायासरचिता गृहापत्यमुहचिह्नयः ॥ तमो विशंत्यनिच्छंतो वासुदेवपराङ्मुखाः ॥ १८ ॥

सीदंति (छेक पावतात) ॥ १७ ॥ वासुदेवपराङ्मुखाः अनिच्छत. (व इच्छितारे) [अपि] अन्यायासरचिता (अने धर्मांनी रविलेल्ल) गृहापत्यमुहचिह्नय हित्वा (उडून नमः (अज्ञानत) विशंति. ॥ १८ ॥

मिच्छविष्यास वेळें सापडून नाहीं, अर्थात, ते आपल्याच हतें आपला नाश करून घेतात, असें होतें ॥ १६ ॥ अशा आत्मघाती (स्वताची ममवणूक करून वेगाच्या) लोकांना शानि कधीही मिळण्याची नाही; - कर्ममार्ग शुद्ध - अज्ञान होय, पण हे त्यालाच ज्ञान मानितात ह्मणून त्याना कृतार्थता प्राप्त होत नाही काल त्याची मगळी मनोरंज्य डामळून टाकिलो व शेवटी ते छेरा योगीत पडतात. ॥ १७ ॥ वासुदेवाची सेवा करणें सोडून देऊन ते लोक घरे, मुलें, मित्र, संपत्ति ह्याची जन्म पुत्र आणि मांडानाड करीत अस-

१ नाथ सण्तातः— 'सद्य नी स्वर्नां तस्ती । अज्ञानी सज्ञाना शरण देती । तेजे न्यासि कैवल्यप्राप्ति । स्वाच्या वचनाने विश्व से । जे अज्ञान न स्तज्ञान । न्यासि कैवल्य ज्ञानासिमास । ज्याचें विषयी छेलुग मन । ते पुरुष आणि आत्मघाती ' ॥ १८३ । ८४. १ किंवा 'अक्षणीका' ह्याचा अर्थ, गंधर्व वैदिकाना विरस गयी मातणारे असा उगवा

तातः कण शेवटीं तो सगळ्या सारा, सोडावासा वाटत नाही तरी. आपल्या जागी द्याऊन त्यांना नरकाचा मार्ग बरावा लागतो' ॥ १८ ॥ - एतावना, भावद्वलि मनुष्यांचे उन्नम करविले होय, असा निश्चय ठरला तो येकिल्यावर तीतील विशेष प्रकार समजून घेण्यासाठी - राजानें प्रश्न केला - मुनिवरहो, तो भगवान् कोणत्या काळी कोणत्या वर्गाचे कसकसे आकार घरीतो व मनुष्य त्याची कोणत्या नावांनी अथवा कमकशा प्रकारांनी पूजा करितात ते ह्या प्रसंगी मला निवेदन करावे ॥ १९ ॥ कामाजन्मज्ञक योगी मागू लागला - राजा, कुत, त्रेता, द्वापर आणि कलि ह्या चार युगांमध्ये तो केशव (ब्रह्मदेव व शंकर ह्यांचा नियामक भगवान्) विविध वर्ण, अनेक सत्ता आणि वेगवेगळे आकार वर्णने राजा उवाच - "कस्मिन् काळे चर्मि स ममवात् किंवर्णः, कीदृशः, केन नम्रा, विधिना वा पूज्यते, तद् इह उच्यता." ॥ १९ ॥ करमाजन्म उवाच - "कृत त्रेता, द्वापरं, कालः च इति येषु नानावर्णाभिधाकारः केशवः नाना एव विधिना इज्यते (पूजित जतो) ॥ २० ॥ कृते शुक्ल चतुर्बाहुर्जटिल (जटागती) वल्कलावर राजोवाच । कस्मिन्काले स भगवान्किंवर्णः कीदृशो नृभिः ॥ नाम्ना वा केन विधिना पूज्यते तद्विद्वोच्यताम् ॥ १९ ॥ करमाजन्म

उवाच । कृतं त्रेता द्वापरं च कलिरित्येषु केशवः ॥ नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते ॥ २० ॥ कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलावरः ॥ कृष्णाजिनोपवीताक्षान्विभ्रहंडकमंडलू ॥ २१ ॥ मनुष्यास्तु तदा शांता निर्वैरा. मुहुरः समा. ॥ यजति तपसा देव

शमेन च दुमेन च ॥ २२ ॥ हंसः सुपर्णो वैकुण्ठो घर्मो योगेश्वरो ऽमलः ॥ ईश्वरः पुरुषो ऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते ॥ २३ ॥

(वल्कल हे वन ज्यावे कसा) कृष्णाजिनोपवीताक्षान्, दंडकमंडलू [च] बिभ्रत् (धरणात) [अस्ति]. ॥ २१ ॥ तदा शांता निर्वैरा सुहृद समा मनुष्या तपसा, शमेन दुमेन च देवं यजति. ॥ २२ ॥ (सुळाप्रमाणे). ॥ २३ ॥

व लोकही त्याची नांना प्रकारच्या विधीनीच आराधना करितात. ॥ २० ॥ कृतयुगीं भगवताचा शरीरवर्णः शुभ्र असून त्याला चार बाहु असतात त्याच्या ममनी चटाया व आगावर वल्कलरूप वस्त्रे असून तो हरिणचर्म, उपवीन, अक्षमाला. दंड आणि कमंडलू धारण करितो (एकदरीन त्याचा वेप ब्रह्मचाण्यामारवा असतो) ॥ २१ ॥ त्या काळेचे लोकही शांत, कोणाशी वैर न करणारे, सकळ प्राण्यांवरोबर मित्रभावाने वागणारे व मुखाचा किंवा दुखाचा कपअही प्रमग आला नही चिन्तित्ति नागही, देवदेव असतात आणि ते सर्वोन्मिह व इन्द्रियदमन करून ध्यानाच्या योगी ईश्वराची उपासना चालवितात. ॥ २२ ॥ त्या वंळीं हम् मुर्णः वैकुण्ठ धर्म योगेश्वर असून ईश्वर पुत्न.

१ अतिही असेच सांगते की,
(निविष्ट भवकारणें व्यापकेले असुरांचे अक्षिप्त लोक शाहेन जे कोणी आनवतले जन अत्रात, ते सर्वेभ्य वा लोकान् ज्ञानान्)

अन्यत्वे च परमात्मन् अशा नावामी लोक भगवंताचा निर्देश करितात (हनयुगात् भगवंताची ही नोंद प्रसिद्ध असतात) । २३ ॥ त्रेतायुगमध्ये त्याचा मृतिवर्ण तांबडा असून त्याला चार बाहु असतात; तो कटिप्रेक्षी तीन पदरी मेखला वागवितो (ही मेखला यज्ञदीक्षेचे अंग आहे, अर्थान् त्रेतायुगातील परमेश्वर यज्ञमूर्ति असतो हे उघड होतें) त्याचे कम मुखार्णसारखे पिण्ड असतात. वेदत्रयी ही त्याची मूर्ति होय. तो हातामध्ये खुची, खुवा इत्यादि यज्ञपात्रे ही किंहे धारितो । २४ । त्या युगानध्ये लोक धर्महीन व वेदवादी असून ते त्या इंद्रादिसकलदेवतेारूपो हरिदेवाची तिन्ही वेदांनी सांगितलेल्या यज्ञमार्गीने आराधना चालवितात । २५ ॥ विष्णु, यज्ञ पात्रिभर्ग सर्वदेव उत्तम दृष्ट्याणि, जेव्हाया असौ रक्तवर्णः, चतुर्बाहु, त्रिमेषल. (तीनपदरी मेखला त्याची अस.), हिरण्यकेचः, जग्धात्मा (वेदत्रयीरूप), सुकुम्बानुपलक्षण. [च अस्ति]. ॥ २७ ॥ तद्वा अभिष्टाः ब्रह्मवादिनः मनुजा. तं सर्वदेवमय हरिं ज्ञत्वा (वेदत्रयीने प्रतिपादित) विद्याया (कामगाने) यजति. ॥ २८ ॥ (मु०). ॥ २६ ॥ ह्यापरं भगवान्

त्रेतायां रक्तवर्णो ऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेष्वलः ॥ हिरण्यकेशस्य्यात्मा सुकुसुवाद्युपलक्षणः ॥ २४ ॥ त तदा मनुजा-
देवं सर्वदेवमयं हरिम् ॥ यजंति विद्यया त्रय्या धर्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः ॥ २५ ॥ विष्णुर्यज्ञः पृथिव्यर्धः सर्वदेव-
उरुक्रमः ॥ वृषाकर्पिर्जयंतश्च उरुगाय इतीर्यते ॥ २६ ॥ द्वापरे भगवान् इयाम् पतिवासा निजायुधः ॥ श्रीवत्सा-
दिभिरैकैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥ २७ ॥ तं तदा पुरुषं मर्त्या महाराजोपलक्षणम् ॥ यजंति वेदतंत्राभ्यां परं जिज्ञा-
सवो नृप ॥ २८ ॥ नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च ॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः ॥ २९ ॥

सर्वो नृप ॥ २८ ॥ नमस्त वासुदेवाय नमः । तत्त्वज्ञानं प्राप्तवान् । अतएव तदा त्रैलोक्या-
भ्यामहः पीतवाससः, निजमुच्यते (स्वकीय शब्दत्रादि आयुर्वे ज्ञानी कला), श्रीवत्सादिभिः अकैः (विन्दानि), लक्षणेः च उपलक्षितः [अग्नि] ॥ २७ ॥ द्रष्टुं तदा त्रैलोक्या-
परं जिज्ञासन् (कार्यं हृच्छणारे) मर्त्याः महाराजोपलक्षणं त पुरुष वेदतंत्राभ्या यजति. ॥ २८ ॥ वासुदेवाय ते नमः . संकर्षणाय अनिरुद्धाय नमः प्रद्युम्नाय अनिरुद्धाय नमः ।
नरगतं व्याधिं हरणाय अथा संज्ञानी त्या केर्ली लोक भगवंताचे कर्षण करितात. ॥ २९ ॥ हापर युगाग्रये मगवंताचा शरीरवर्ण इयाम (जवसाच्या फुलासारखा) अमून तो पिबटे
वस्त्र आणि चक्रगद्गदि स्वकीय आयुष घारण करितो- त्याच्या आगावर स्वभावसिद्ध श्रीवत्सादि चिन्हें आणि कौस्तुभादि बाह्य लक्षणेही दिन्नुन येतात । ३० ॥ राजा, त्या
युगामध्य लोक ईश्वराचे ज्ञान मिळवने अद्या इच्छेने, सर्वयोगेश्वराची - लक्षणाभरादे - चिन्हें घारण करणाऱ्या त्या पुरुषाचे (परमेश्वराचे) वैदिक आणि तंत्रोक्त अशा उभय
मागीनी पूजन करितात. ॥ ३१ ॥ ' हे वामुदेवा, तुला नमस्कार असो, भगवत ! संकर्षण, प्रद्युम्न, आणि अनिरुद्ध ह्या त्रयांचे मान होत. त्या गत्येक मुक्तीला आह्मी नमस्कार

करितो. ॥ २९ ॥ नारायण, ऋषि, पुरुष, महात्मा, विश्वेश्वर, विश्व. सर्वभूताणां आत्मा - हा तुमी नावे होत - तुला नामस्कार अर्पो ॥ ३० ॥ पृथ्वीपते, द्वार युगामञ्ज्य
अशा प्रकारे लोक जगदीश्वराचा स्तव करितात आता कळियुगामध्येही विविध तंत्रोक्त मार्गांनी लोक त्यांचे कर्मे पूजन चाळवितात ते मार्गांत, ऐक - ॥ ३१ ॥
किं युगामञ्ज्ये भगवताचा वर्ण कृष्ण (काळ) असतो, - पण त्यात रूक्षपणा असतो, तर - त्याची कांति इंद्रनील मण्याप्रमाणे उज्ज्वल दिसेल त्या युगातील उत्तमवि-
भूतसंपन्न लोक हृदयादि अर्घ्ये, कौस्तुभादि उपांगे, सुदर्शनादि अर्धे आणि नंदादि पार्षद यामह मावनाचे, नामसमीर्तन अथवा स्तव हेच ज्योतींचे प्रधान अंग. अशा यज्ञांनी
आराधन करितात ॥ ३२ ॥ - स्तुति कशी करितात ते सांगतो :- हे महापुरुषा, मी तुझ्या करणकमळाला वंदन करितो तू शरणागत जनांचा रक्षणकर्ता आहेस तूने चरणक-
नमः ॥ २९ ॥ (सू०). ॥ ३० ॥ सर्वेश्वर (पृथ्वीपते), इति इत्यपरे जगदीश्वरं स्तुवति. कळो अरि नानातंत्राविधानेन यथा [मनुष्येन, नमः] शृणु ॥ ३१ ॥ सुमेधम इत्यम
बुद्धिसंपन्न विवेकी) कृष्णवर्णं त्विषा (कातोने) अकृष्ण सागोपांगारूपार्षदं संकीर्तयन्प्राये. यज्ञैः यजति. ॥ ३२ ॥ " प्रणतपाल (जगतागतागता), महादुष्टस्य सदा ह्येय परिभवतः

नारायणाय ऋषये पुरुषाय महात्मने ॥ विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः ॥ ३० ॥ इति द्वापर उवाच

स्तुवंति जगदीश्वरम् ॥ नानातंत्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥ ३१ ॥ कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं मागो-

पांगारूपार्षदम् ॥ यज्ञैः संकीर्तयन्प्रायेर्यजति हि सुमेधतः ॥ ३२ ॥ ध्येयं सदा परिभवन्नमनीमुतोह तर्ध्नापद

शिवविरिचिनुतं शरण्यम् ॥ भृत्यार्तिहं प्रणतपाल भवाविद्ययां वंदे महापुरुष ने चरणारविंदम् ॥ ३३ ॥

(सप्ताहानां परमवत्तूर कल्याणा) अमीष्टदोहं (स्मरय पुराणिण्या) तीर्थास्पदं (तीर्थांचे स्थान अशा) शिवविरिचिनुतं शरण्यं भृत्यार्तिह (भृत्यांचा भक्ति)
सवाक्छिपोतं (मन्त्रमुद्रातून तारणारी कौल-अशा) ते चरणारविंद वंदे. ॥ ३३ ॥

मल निरंतर ध्यान करण्याचा योग्य विषय होय. - इन्द्रिये व कुटुंब हाण्यासून प्राण्याचा पटोपटी अपमान होत असतो, पण ते / तंत्रे चरणदमन) तो असून तंत्रास, इति
शिवस्य, ते प्राण्याचे सकल मनोरथ पुरविते. गगदि सर्व तीर्थ त्याच्या आश्रयाने राहत असतात - हाणून ते परम पवित्र जाते आहे - ३३ ॥ अकृष्ण व द्रव्यद्वय त्याची भूतने कर्मान
करण, ते आश्रय करण्यस योग्य (सुस्वरूप) आहे. - एवढे मोठेमोठे देव त्याच्या भजतो तत्पर असतात. नवी ने दुर्लभ आहे असे नाही. तर - ते लालन असून ही समस्त
दुःखे दूर करिते. - केवळ आगतुक दुःखे नेवढी नाहीतशी करीत असेल असेही नाही - तर ते मसारम्भुद्रातून नरक जागृत माऊन तेवढे आहे

१ किंवा, ' कृष्णं ' पद काढून त्याचा अर्थ ' कृष्णवर्णारूपी ' असा करावा कळियुगात कृष्णवर्णात दुष्टांचे मूल्य होय, असा नाव

समवंताच्या सकल इच्छा पूर्णल्या अस्त्यामुळे त्याला कसलीही अपेक्षा नाही, परंतु यत्कर्म साधण्यासाठी तो फार आतुर असतो. पहा - गज्यलक्ष्मी सोडून देणे सामान्य मनुष्याला अत्यंत दुष्कर; देव देखील तिच्या प्राप्तीची इच्छा घालून असतात; पण रामचंद्रावतारी भगवान् धर्ममार्गाप्रमाणे वागत असता पित्याच्या आज्ञेवरून गज्येश्वर्य सोडून घेतात. आणि राज्यावर त्याच मार्गाने तो निरिच्छ पुरुष (रामचंद्र) - प्रियेची (सीतेची) इच्छा पूर्णविण्यासाठी कपटी सुवर्णमृगाच्या मार्गे धावला. - एकदरीत धन्य आहे त्याच्या यत्नस्तलेची. दुसरे काय ! असो. ह्मणून अशी ज्याची लीला त्या - हे महापुरुषा (परमेश्वरा), मी तुझ्या चरणकमलाला वंदन करितो ॥ ३४ ॥ राजा, ह्या महापुरुष, धर्मिष्ठः वा आर्यवचसा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मी (डाकण्याम अत्यंत कठिण व देवानी इच्छिलेल्या राज्यलक्ष्मीस) त्यक्त्वा (डाकून) अरण्य अगात्, दयितया (त्रिवेने) ईप्सितं सायासुते भन्वशावत् (माल् यावत्), [तस्य] ते चरणारविर्वचवे. ॥ ३४ ॥ राजन्, युगवर्तिभि (ह्या ह्या युगात राहणाऱ्या) मनुजैः श्रेयसा (कल्याणाः)

त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरण्यम् ॥ मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावदंदे
महापुरुष ते चरणारविंदम् ॥ ३४ ॥ एवं युगानुरूपान्यां भगवान्युगवर्तिभिः ॥ मनुजैरिज्यते राजन् श्रेयसामी-
श्वरो हरिः ॥ ३५ ॥ कलिं समाजयंत्यार्या गुणज्ञाः सारभाणिनः ॥ यत्र संकीर्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽभिलभ्यते ॥ ३६ ॥

न ह्यतः परमो लाभो देहिनां भ्राम्यतामिह ॥ यतो विंदेत परमा शान्तिं नश्यति संसृतिः ॥ ३७ ॥

ईश्वरः (अभिपति, दाता) भगवान् हरिः एवं युगानुरूपान्यां [नामरूपाण्यां] इज्यते (पूजित जातो) ॥ ३५ ॥ युगज्ञाः सारभाणिनः (सार ग्रहण करणारे) आर्यो (श्रेष्ठ) कलिं समाजयन्ति (कलित करितात), यत्र संकीर्तनेन एव सर्व स्वार्थः अभिलभ्यते (मिळतो) ॥ ३६ ॥ इह भ्राम्यता (भ्रमण करणाऱ्या) देहिनां भक्तः परमः लाभ न यतः परमा शान्तिं विंदेत प्रकारे प्रत्येक युगात असणारे लोक त्या युगाला अनुरूप अद्या नामरूपांनीं भगवंताची आराधना करितात. तो हारि यक्तांना उत्तम फळें देण्यास समर्थ आहे ॥ ३५ ॥ असो. - चारी युगामध्ये कळियुग श्रेष्ठ होय - गुणांचे परीक्षक व सार याग ग्रहण करणारे आर्यजन कळीची स्तुति करित असतात. - कारण, ह्यामध्ये जरी दुसरे अनेक दोष आहेत तरी त्या सकल दोषांना छेपविणारा एक गुण वसत असतो. - तो हा की, इनर युगात त्याच्या प्रगतीसाठी ध्यान, यज्ञ व पूजा हे खटादीप करावे लागतात तो - मगळ पुरुषांचे ह्या युगांत केवळ नामसंकीर्तनाने मिळविता येतो ! ॥ ३६ ॥ संसारामध्ये भ्रमण करित पडजेच्या प्राण्याना ह्या जगान नामसंकीर्तनापेक्षा दुसरा उत्तम लाभ कोणताही नाही.

कारण, कीर्तनाने प्राण्याना परम शांति (मुक्ति) प्राप्त होत व त्याचें संसारदुःख नाश पावत ॥ ३७ ॥ गंगा कुताडि युतीति नना, आख्याय, कश्चिदुत्तम नन् विदुदे
अशी इच्छा करित असतात, कारण, त्यांना वाढत असत कीं - कलियुगात नारायणाचे परम भक्त पुष्कळ लोक होनील ह्याबद्दल मगधव नने - व त्यांना ननागनाने आप-
ल्याला अनायासे उत्तम पुरुषार्थ साधून देता येईल. - ॥ ३८ ॥ नरायण महाराजा, मधून मधून कित्येक प्रातान विंगोषन द्रविड देशांमध्ये - चे त कर्नाट नदी अडे व
कुतमाला, पयस्विनी, महापवित्र कावेरी आणि महानदी प्रतीची ह्या नद्या वाहतात त्या भागांमध्ये - जे लोक राहतात आणि त्या नद्यांचे उड्डात नितात त्यांची गत करणे निम्न
होतात व त्यातील बहुतेकजण भगवान् वासुदेवाची भक्ति करूं लागतात ॥ ३९ ॥ ४० ॥ शरण जाण्याला योग्य आश्रय मे सादता भगवान् होय गजः तो मनुष्य इतर कर्तव्य
(पक्षि), सृष्टि नश्यति. ॥ ३९ ॥ राजन् कुर्यादिषु प्रजाः कलैः समव (जल) इच्छति कलौ नारायणपरायणा' सविष्यन्ति खलु । ३८ लह गज [नर्वज] कश्चि-
कचिन्, द्रविडेषु च भूरिशः, यत्र ताम्रपर्णी नदी, कुतमाला, पयस्विनी, महापुण्या कावेरी, महानदी प्रतीची च । ३९ ॥ मनुष्य इतर नरा इत्येति
कुतादिषु प्रजा राजन्कलाविच्छति संभवम् ॥ कलौ खलु भविष्यति नारायणपरायणाः ॥ ३८ ॥ कश्चित्कचिन्महाराज

द्रविडेषु च भूरिशः ॥ ताम्रपर्णी नदी यत्र कुतमाला पयस्विनी ॥ ३९ ॥ कावेरी च महापुण्या प्रतीची च नदी ।
ये पिबन्ति जलं तासां मनुजा मनुजेश्वर ॥ प्रायो भक्ता भगवति वासुदेवे ॥ ४० ॥ देवैर्मनुजान्तरा पितृणां
न किंकरो नायमूर्णा च राजन् ॥ सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुदं परिहृत्य कर्तव्यम् ॥ ४१ ॥ स्वयाडमूळं
भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः ॥ विकर्म यच्चोत्पत्तिं कथञ्चिदुत्तमैः सर्व हृदि नञ्चिद्विद ॥ ४२ ॥

(पितात), [ते] प्रायः समलाशयाः (निर्मल निते ज्यार्क असे) वासुदेवे भक्ताः सविष्यन्ति. ॥ ४० ॥ राजन्, यः कर्तव्य (कर्तव्यमात्रं विना नेद) दृष्टित्य (इतर मनु) सर्वोत्तम शर-
ण्यं मुकुदं शरणं गतः, अयं देवैर्मनुजान्तरा पितृणां [च] किंकरो (सेवक) न, श्रुणी च न. ॥ ४१ ॥ परेश (ब्रह्मादे देवाः विनायक) हृदि, स्वयाडमूळं नरा मनु-
सोढून देऊन (किंवा सर्वत्र वासुदेव भरला आहे अशा भावनेने भेदबुद्धि झगारून) अनन्य भावाने परमान्याय शरण गेला. तो देव, कर्तव्य, भूत मनुष्य व पितर ह्या पंच-
महायज्ञदेवतांचे व कुटुंबाचेही काही ऋण लागत नाही अर्थात तो त्याचा भवकही नव्हे (पंच महायज्ञ करणे व देवादिकांची ऋणे फेडणे ह्या गोष्टी अपमानाला लागू आहेत,
भावबद्ध कोणाचाही बांधलेला नसतो) ॥ ४१ ॥ - मागील विवेचनावच्छेद, सत्काल विहित कर्म करणाऱ्यांचे अवश्यकना नमन हे मानात आले असेच नमूच त्याच्या
हातून एखादे निषिद्ध कर्म घडेल तरी त्याबद्दल त्याला प्रायश्चित्तही घेण्याची गरज असत नाही, कारण पहा - तो देहादिकांवरील जिचा इतर देवतांवरील भाव मोगून भावनाच्या

चरणांचे भजन करीत असतो; ह्मणून - अगोदर त्याच्या हातून निषिद्धाचरण घडण्याचा समभवच नमतां यण - यदाकदाकिन्नुक्कन वडलें तर्ग परमात्मा हरि न्या आपल्या प्रिय भक्ताच्या अंतरीं प्रविष्ट होऊन त्याचे दोष निर्दोशित असतो. - ह्यावर कोणी गका घडेल की, ' त्याने कितीही भक्ति केली तरी यम निकडें ण्हाणार नाही, पाप दृष्टीस पडलें की तो शासन करणारच ' तर त्यांना उत्तर - भगवान् परेश ह्मणजे यमादिकांचाही नियामक होय (आपल्या भक्तांना यमाने शासन करून नेजे अशी त्याची आज्ञा आहे) ॥ ४२ ॥ नारद ह्मणाले :- वसुदेवा, अशा प्रकारे भागवत धर्म ऐकून मिथिलाविपतीला अत्यंत सन्तोष झाला त्यानं उपाध्यायाच्या साहाय्याने त्या जयनीनुज मुनींची पूजा केली ॥ ४३ ॥ कान्यसावस्य (सोडिला कन्यावरील माव ज्याने कन्या) प्रियस्य कथयित्वा यन् विकर्म (निषिद्धाचरण) उत्पत्तिः, [तत्] सर्वं ह्रदि सखिष्ठिष्ट [सन्] धुनोति (दग्ध करितो) ॥ ४२ ॥ नारदः उवाच - अथ सोपाध्यायः मिथिलेश्वरः इत्य भागवतान् धर्मान् श्रुत्वा प्रीतः [सन्] जायतेयान् (जयनीचे पुत्र अशा) दुर्गीन् अपूजयन् ॥ ४३ ॥

नारद उवाच । धर्मान् भागवतानि तथं श्रुत्वा ऽथ मिथिलेश्वरः ॥ जायतेयान्मुनीन्प्रीतः ॥ मोपध्यायो ह्यपूजयन् ॥ ४३ ॥ ततोऽनर्जधरे सिद्धाः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ राजा धर्मानुपातिष्ठन्नत्राप परमां गतिम् ॥ ४४ ॥ त्वमप्येतान्महाभाग धर्मान् भागवतान् श्रुतान् ॥ आश्रितः श्रद्धया युक्तो निःसंगो यास्यसे परम् ॥ ४५ ॥ युवयोः खलु दंपत्योर्यशसा पूरितं जगत् ॥ पुत्रतामगमधदा भगवानीश्वरो हरिः ॥ ४६ ॥

तत् सर्वलोकस्य पश्यतः [सतः]. लिखा. अंतर्दक्षिणे (गुप्त झाले) राजा धर्मान् उपातिष्ठन् (आचरण) [सन्] परमां गतिं अश्नात् (पावला) ॥ ४४ ॥ महाभाग, त्वं अपि श्रुतान् पतान् भागवतान् धर्मान् आश्रित्य, अथवा युक्तः, नि सगः [च सन्] पर (उत्तम गतीस) यास्यसे (जाशी) ॥ ४५ ॥ जगत् युवयो इत्येतो यशः नर, ते सिद्ध गति सकल लोकासमक्ष तेयून अंतर्धान पावले पुढे रजा विदेह भागवत धर्मांचे अनुष्ठान करिना करिना उत्तम गर्नाम गेत्ता ॥ ४४ ॥ हे महाभाग्यवन् तद्दी आतांच ऐकिलेल्या ह्या भागवत धर्मांचें त्यावर विश्वास ठेवून आचरण करीत जा, व सकल सग मोडून दे ह्मणजे उत्तम गति पावशील ॥ ४५ ॥ - मी ही शास्त्रपद्धति तुला मगि-तली वस्तुतः तुम्ही दोघे श्रीकृष्णाच्या सहवासानेंच कृतार्थ आहा - भगवान् सर्वशक्ति परमात्मा तुमच्या उदरी पुत्ररूपे जन्म पावला ह्मणून तुम्हा उपयनाच्या / वसुदेवाच्या व

१ श्रुति आणि स्मृति ह्या भगवताच्या आज्ञा होत, त्याचा भजाने मग केला तर तो परमेश्वराला सहज ह्मणार नाही अशी कोणी गका घेतली तर तिचे नमागन ' प्रिय ' ह्या शब्दानें करिता येन

लढक्या भक्ताच्या हातून चुकून आश्रामात झाला तरी भगवान् रणावत नाही

२ भक्त पादध्यायाच्या इच्छेने भक्ति करीत नाही, अर्थात यानाचा स्वय होऊ नये, वसे कोणी झाले, तर त्याला उत्तर भगवताची अनर्ग स्यापना शक्ती की पाप जडून न राखेच असा नियम आहे

ह्यावर आणि घेतल्या असता, हात जोळता अशी आपली इच्छा वसली तर, तो भाजयाचाच. वस्तुची भक्ति, आपला गुण करणाऱ्या कर्मा, वारकरींच्या इच्छेची अपेक्षा ठेवीत नाही

देवकीच्या) कीर्तीने हे सगळे जग भरून गेले आहे, ह्यात संशय नाही. ॥ ४६ ॥ - इतर जनांना सर्व कर्म ईश्वराला अर्पण करणे इत्यादि भागवत धर्म आचरून शुद्धता मिळवण्याची कसते पण तुझ्या तर पुत्रलाभानेच सकल भागवत धर्म पाळिल्याचे श्रेय प्राप्त झाले आहे पहा - श्रीकृष्णावर पुत्रप्रेम करिता करिता तुझी उभयता त्याची नीति पहाता, त्याला आळिखून देता, त्याच्याशी बोल्या, तुमचे शयन, नसणे, उठणे व भोजन ही त्याच्या बरोबर चालतात. म्हणून त्या साहजिक व्यापाराच्या योगेच तुझी आपला आत्मा पवित्र करून घेतला आहे. ॥ ४७ ॥ वसुदेवा ! शिशुपाल, पौंड्र, शास्व इत्यादि राजे श्रीकृष्णाशी द्वेष करीत म्हणून त्याच्या मनात निजता, वसता, उठता. सर्वकाळ सा (कीर्ती) पुरिते (भरून गेले) सत्तु. यत् सगवान् ईश्वरः हरिः वां (तुमच्या) पुत्रतां भगवत् (पावला). ॥ ४६ ॥ कृष्णे पुत्रजेहं प्रकुर्वतो. वा आत्मा दर्शनालिंगनालापै , शयनासनभोजनैः [च] वाकितः (पवित्र करून घेतलेला). ॥ ४७ ॥ यं वैरेण शयनासनादौ ध्यायंतः (नितणरे) गतिविलासविलोकनाद्यै. अकृतधियः. (तदकार बुद्धि

दर्शनालिंगनालापैः शयनासनभोजनैः ॥ आत्मा वां पावितः कृष्णे पुत्रस्नेहं प्रकुर्वतोः ॥ ४७ ॥

वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौंड्रशास्वाद्यो गतिविलासविलोकनाद्यैः ॥ ध्यायंत आकृतधियः

शयनासनादौ तत्साम्यमापुरनृक्तधियां पुनः किम् ॥ ४८ ॥ मा उपलब्धुद्विमकृथाः कृष्णे

सर्वात्मनीश्वरे ॥ मायामनुष्यभावेन गूढैश्वर्ये परे ऽव्यये ॥ ४९ ॥ भूभारासुराजन्यहंतवे गुप्तये

सताम् ॥ अवतीर्णस्य निर्वृत्यै यशो लोके वितन्यते ॥ ५० ॥

ज्याच्या भवे) शिशुपालपौंड्रशास्वाद्यः नृपतयः तत्साम्यं आपुः (पावले), अदुरक्तधिया [साम्यं मवति इति] किं पुनः वक्तव्यं ? ॥ ४८ ॥ सर्वात्मनि ईश्वरे माया-मनुष्यभावेन (अर्थात् वरिलेला मनुष्यभाव) गूढैश्वर्ये परे अव्यये (निर्विकार) कृष्णे उपलब्धुद्विमकृथाः (कृष्णे) अकृथाः (कस) भूभारासुरराज-श्रीकृष्ण वीर्यवान् आसे. श्रीकृष्णाची गति. श्रीकृष्णाचे विलास, श्रीकृष्णाचे अवलोकन ह्यांचे वितन करिता त्याच्या बुद्धि नटाकार होऊन गेल्या व शेवटी ते शत्रु देवीला श्रीकृष्णासारखे स्वरूप पावले. मग तुझी तर समेपभावाने त्याला भजत आहा, तेव्हा तुझाळा सारूप्य मुक्ति मिळेल हे पुन्हा मागितले पाहिजे काय ? ॥ ४८ ॥ वसुदेवा, श्रीकृष्णावर, हा आपला मुलगा, अशी बुद्धि ठेवू नकोस. तो सर्वांचा अतर्क्यमी सर्वशक्ति निर्विकार परमात्मा असून मागेने वरिलेल्या मनुष्यरूपाच्या योगे आपले ऐश्वर्य आ-च्छादून राहिल्या आहे. ॥ ४९ ॥ भूमेल्या भागभूत जे दैत्य व सत्रिय त्याचा नाश करण्यासाठी व साधूच्या रक्षणाकरिता भगवान् अवतरेले आहेत - 'जगाचे सृष्टिस्थितिमहा चालविषयाचे

ज्याळां सामर्थ्य, त्यानें भूतनेला मारिलें अद्यासुराचा वध केला, इत्यादि जीं चरित्रें केळीं तीं आश्चर्यकारक नव्हत व त्याचें असें वर्णनही करणें नजगें' असें कोणी झणेल तर त्याला उत्तर :- लोकांना मोक्षसुख मिळवें ह्यासाठीं सत्पुरुष त्याचें चरित्र वर्णन करून ठेवितात. ॥ १० ॥ शुकाचार्य झणले :- राजा, हें नारदाचें भाषण ऐकिल्यावर महाभाग्यशाली वसुदेव आणि महाभाग्यवती देवकी ह्यांना गराकाष्ठेचा विस्मय वाटला व त्यांनीं आपआ मोह (श्रीकृष्ण आपला पुत्र असा समज) सोडून दिला ॥ ११ ॥ जो पुरुष समा-
न्यहृदये (शुद्धीला भारसून अशा देवाना आणि क्षत्रियाना गारण्यासाठीं) सतां (लावून्या) सुतये (रक्षणाचें) [च] अक्षतीर्णह्य [तस्य] यशः लोके निर्वृत्ये (मोक्षासाठीं) चित्त-
न्यते (पसरून ठेविलें जातें). " ॥ ५० ॥ श्रीशुकः उवाच— एतत् शुक्वा अतिविरिमतः महाभागः वसुदेवः, महाभागः देवर्का च आत्मनः मोह जहनुः (टाकितो झालो) ॥ ५१ ॥
यः समर्हितः [सन्] इमं पुण्यं इतिहासं धारयेत् (वाचवील), सः इह शमलं (पाप) विधूय (हर करून) ब्रह्मभूयाय (ब्रह्मपदास) कल्पते (योग्य होतो) ॥ ५२ ॥

श्रीशुक उवाच । एतच्छ्रुत्वा महाभागो वसुदेवो प्रतिविस्मितः ॥ देवर्का च महाभागा जहतुर्मोहमात्मनः

॥ ५१ ॥ इतिहासमिमं पुण्यं धारयेद्यः समाहितः ॥ स विधूयेह शमलं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५२ ॥ इति श्रीमा० महा० एकादशस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५॥ श्रीशुक उवाच । अथ ब्रह्मा ऽऽत्सजैर्देवैः प्रजेशैरावृतो ऽभ्यगात् ॥ भवश्च भूतभव्येशो ययौ भूतगणैर्वृतः ॥ १ ॥ इंद्रो मरुद्भिर्भगवानादित्या वसवो ऽश्विनौ ॥

क्रमवोऽगिरसो रुद्रा विश्वे साध्याश्च देवताः ॥ २ ॥

इति श्रीभागवतान्वये एकादशस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
[च] अष्टवृतः ब्रह्मा सभ्यगात् (बाळा) भूतगणैः वृतः भूतभव्येशः (एतकालिक व भविष्यकालीं होणाऱ्या प्रजांचा कविपति) भवः (शंकर) च ययौ. ॥ १ ॥ मरुद्भिः [वृतः] भगवान् इंद्रः, आदित्याः, वसवः, अश्विनौ, क्रमवः, अगिरसा, रुद्राः, विश्वे साध्याः देवताः, ॥ २ ॥

यान्युक्तं मन्त्रां ह्य पुण्यकारक इतिहासं चित्ती धरितो, तो ह्याच जन्माप्रारंभे पाषाणें निरसन करून ब्रह्मपद पावण्यास योग्य होतो ॥ ५२ ॥ इति एकादशस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
श्रीशुकाचार्य झणले — राजा, पुढें एके वेळीं ब्रह्मदेव आपले पुत्र जे सत्कालिक, त्यांना आणि देव व मरीचि आदिकरून प्रजाणति याना, समागमें घेऊन द्वारकेस प्राप्त झाला. तसाच भूतकाली झालेल्या व पुढें जन्म पावणाऱ्या सकल प्राण्यांचा नियामक भगवान् शंकर भूतगणामहवर्तमान तेथें आला ॥ १ ॥ मरुहणासह भगवान् इंद्र, द्वादश

इ-
पन्-
६ ॥

आदित्य, अष्टवसु, उभयतां अधिनीकुमार, ऋषु, अंगिरस, एकादश रुद्र, विश्वदेव, साध्यः ॥ २ ॥ गवव, अप्सरा, नाग, मिथु, चारण, गुहक, ऋषि भिन, विद्यार, किन्नर, ॥ ३ ॥ असे समस्त देव द्वारकेमध्य प्राप्त झाले. त्याची इच्छा अशी होती कीं, भगवंतांनीं मनुष्यजनाचीं मनें रमविण्यासाठीं जें शरीर वारण करून लोकांमध्ये समान प्राण्यांचे प्राप दूर होण्यास साधन अशी कीर्ति पसळून ठेविली, त्या कृष्णमूर्तीचें दर्शन घ्यावें. ॥ ४ ॥ द्वारकेमध्ये मोठमोठ्या मपत्ति पूर्णपणे भरून राहिल्या असल्यामुळे निची शोभा अन्यत्तम गंधर्वांपसरस, नागा, सिद्धचारणयुक्ताः, सविद्याधराकिशराः ऋषयः, पितर च एव ॥ ३ ॥ सर्वे कृष्णदिहक्षवः [सन] ऊरका उपसुजग्मु, भगवान् येन वपुषा (वरीरानें) सर्वलोकमनोरमः [सर] लोकेषु सर्वलोकमलापहं यशः वितेने (पसरिता झाला) ॥ ४ ॥ अविदुनाश्च. (न हों तूच नेत्र ज्ञानें असे), [ते]

गंधर्वाप्सरसो नागाः सिद्धचारणगुहकाः ॥ ऋषयः पितरश्चैव सविद्याधराकिशराः ॥ ३ ॥

द्वारकामुपसंजग्मुः सर्वे कृष्णदिहक्षवः ॥ वपुषा येन भगवाद्भारलोकमनोरमः ॥ यशो वितेने

लोकेषु सर्वलोकमलापहम् ॥ ४ ॥ तस्यां विभ्राजमानाया समृद्धाया महोविमि ॥ व्यचज्जना-

वितृसाक्षाः कृष्णनद्रुतदर्शनम् ॥ ५ ॥ स्वर्गोद्यानोपगैर्मलैश्छादयतो यदुत्तमम् ॥

गीर्तिश्चित्रपदार्थोभिस्तुष्टुवर्जगदीश्वरम् ॥ ६ ॥

महोदिमिः (सोळा ऐक्योर्वी) समृद्धाया (संपन्न) विभ्राजमानायां तस्या अद्भुतदर्शनं कृष्ण व्यचक्षत (पाहते झाले) ॥ ५ ॥ स्वर्गोद्यानोपगैः यदुत्तमं छादयत [संतः] चित्रपदार्थोभिः. (समत्कारिक पदे व कर्ष व्यात अगा) गीर्तिभिः (वचनानां) जगदीश्वर तुष्टुवु - ॥ ६ ॥ विते. त्या नगरीत देवानीं अलौकिकसौंदर्यमपन्न अशी कृष्णमूर्ति बहुत वेळ अवलोकन करी त्याच्या नेत्रांना तृप्तता आणते वाटते नाही. १. पुढे ते स्वर्गोद्यान उचनान उद्भवलेल्या पुष्पांची यहुवीरावर वृष्टि करीन त्या जगदीश्वराला स्तब्ध लागले त्यांनीं स्मृतीसाठीं जीं वचनें योगिनीं होनां त्याच्या गवनेमध्ये श्रुतवचन बहुत दुर्गम वाटतून येतो व त्यातील अर्थही मनोहर आहेत. ॥ ६ ॥

१. यदुत्तमं यथावत् ' दाम ' असेही झणतात. त्याची रचना, गूर्गीच्या श्लोकान्या शेवटीं जें पद अर्था अक्षर जमेल तें त्या त्या पदेंत लोकांच्या मनांनीं स्तुतवें, जें जमेल तें तें हें स्तुतीचे पहिले एक दोन खेरीज करून वाक्याचे श्लोक पहावे.

देव झणजे - हे नाथा (परमेश्वरा), आखी आपल्या बुद्धि. प्रण, मन व वाणी याच्या योगे तुझ्या चरणी दडवत प्रणाम करितो कममय दड व मानून मुक्ता (सुटका) न्हावी अशी ज्यांना इच्छा असते, ते भक्तिनिष्ठ पुरुषही हृदयांतरी त्यांचे (तुझ्या चरणमूलेचे) केवळ चिंतनच करितान - त्यांनाही ज्यांचे दर्शन घडत नाही, त्याला आखी प्रत्यक्ष वदन करीत आहो, केवढे तरी भाग्य आमचे ! - ॥ ७ ॥ - देवा, अ पण झणान ' मलाही लौकिक व्यवहार व परलोकप्राप्तीसाठी यज्ञादि अनुष्ठाने हीं कर्मे करावी लागतातच. मग मुमुक्षु लोक माझ्या चरणकमलांचे चिंतन काय झणून करितान ' तर त्यांचे कारण सांगनो - मगवन्, तुझा परामव कर्मी कोणाकडून होत नाही - मध्याची देवा- ऊचु - "नय, बुद्धीनिष्ठियप्राणमनोबचोमि" ते पदाराविदं नसा. स्म, कर्ममयोरुपाशात् (कर्ममय दड बनावान्) मुमुक्षुभि (सुदृष्टिच्छणाच्या) भावयुक्त यन् अन् इति [अिवल] धित्ये. ॥ ७ ॥ त्वं त्रिगुणया मायया आत्मनि दुर्विभाव्यं (तर्क कारणास अशक्य) व्यक्त (कार्य, महत्तत्वादि त्रयन्) शुभ्रानि (उत्पन्न ब्रह्मोस), अचरित्र (रक्षितान्), लुप्तानि (न्याल, नेतोव देवा ऊचु । नताः स्म ते नाथ पदाराविदं बुद्धीद्रियप्राणमनोबचोभिः ॥ यच्चिन्नतैऽनर्हदे नादयुक्तैर्ममभुभिः तदुपास्थः ॥

कर्ममयोरुपाशात् ॥ ७ ॥ त्वं मायया त्रिगुणया ऽऽत्मनि दुर्विभाव्यं व्यक्तं सृजस्यवत्ति लुप्तसि तदुपास्थः ॥ ८ ॥

नैतैर्भवानजित कर्मभिरज्यते वै यस्त्वे मुखे ऽव्यवहिते ऽभिरतो ऽनवद्यः ॥ ८ ॥

अजित, तदुगुणस्थः सदान् पैः कर्मभि न-अन्वते (निस होत नाहीच), यद् भव्यद्वहिते (जनाच्छादित) सजे मुखे अभिरत सन्वद्य. (रागादि दोषान् रहित) [अलि १. ८ ॥

ही अतिशुद्ध कर्म एकीकडे ठेविली तरी - तूं आपल्या त्रिगुणात्मक मायैच्या योगे, केवळ आत्माधारेंच हा म्हणतवादि प्रपच-की ज्याच्याविषयी आह्याना नुमती कल्पनाही करिता येत नाही तो- उत्पन्न करितोस. रक्षितोम व ज्ञास नोस नू त्या मायेच्या गुणमध्यें - नियामकरूपने - राहत कमनोस झणूनच त्या सुटचादि कर्मोच्या दोन तुज देवें (अभिमान) प्राप्त होत नाही कारण, तूं अमर्याद आत्मसुखामध्यें अत्यन्त रममाण असल्यामुळे तुला प्रीति द्वेष इत्यादि भाव नाहींतच - झणून तू, कितीही कर्म देजि

१ दोषार्थ पदार्थां आनुभ्यामुरस शिरसा दृशा । मनसा वचरा चैति प्रणमो ऽष्टांग इरित ॥

नाहु, शब्द, मुखे, वक्षस्यल, मस्तक, दृष्टि, मन व दाणी हा वाट कर्मी केवेल्या बदाल साष्टांग नस्तकार झगवान १ किंवा, 'तू नयेच्या अर्भात नाटोस'

नाहु, शब्द, मुखे, वक्षस्यल, मस्तक, दृष्टि, मन व दाणी हा वाट कर्मी केवेल्या बदाल साष्टांग नस्तकार झगवान १ किंवा, 'तू नयेच्या अर्भात नाटोस'

१ मायेच्या स्वस्मावच्छादना अणर्भाच वलत नाही पहा नाथ झणतात -

झोंप आत्मन्या झोंप न विसे पणही । जों झाल्या तिसे पैसे पणही । तैसः माया अतर्क्य देही । न पडे ठायी सुटनरा ॥ ७५ ॥

४ परमेश्वर सज्जादि कार्ये करून आबिस कसा राहतो, झाल उत्तम दयात-स्वर्ग, स्वयें सुष्टि सज्जिली । प्रतिपादुनि न्हर्हिली । ते क्रिय कल्द दि न्हो लंगलें । तेव्हा सुष्टि देही

त्या अलिप्तत्वे ॥ सृमल्लळाची मरणी । सूर्य करी बिज किरणी । शोषुनि ते मस्तनार्वा । अतिपार्थ तैसा दू ॥

पुनताद, ७८/७२

तरी, आत्माराम परमेश्वर होस, एवढ्यासाठीच मुमुक्षु तुम्हें किंत्तन करिताव. - ॥ ८ ॥ - ह्यावर आपल्याचा अशी शका येईल की 'नी आत्मरूपी रममाण अमर्तो, मग मला कर्म कशासाठी करावी लागतात?' तर तेंही सांगलों :- यशवर, सुति करण्यस कोस्य विषय न हंन मत्सगुणी पुण्यानो तुङ्गा दर्शितवर्ग विपुल निर्मल श्रद्धा ठेविली व तुज्जं चरित्रें घेऊन त्यायोगें ती वृद्धिगल केली असता त्याना जशी शुद्धि प्राप्त होते तशी शुद्धि ज्याचो चित्तें विषयवाचनार्थें व्यास अर्थात दुष्ट अमान त्या पुण्याना उपायान् ईश्वर, ऋषय, सत्तात्मनां ते यशसि भवणसंभूतया प्रवृद्धसंभूतया यथा शुद्धिः स्वाय, तथा दुराशयना नृणा विद्याभुनाऽप्यनदानपः क्रियाभि न ॥ ९ ॥ नव क्षत्रि शुद्धिर्नृणां न तु तथेज्य दुराशयानां विद्याश्रुताध्ययनदानपः क्रियाभि ॥ मत्त्रात्मनानुषम ते यशसि प्रवृद्धन- च्छूद्धया श्रवणसंभूतया यथा स्यात् ॥ ९ ॥ त्यास्तत्वाधिष्ठितशुभाशयधूमकेतुः क्षेमाय यां मुनिभिराद्रहोद्यमानः ॥

यः सात्वतैः समविभूतय आत्मवर्जित्वेऽर्चिनः सदनशः स्वरनिक्रमाय ॥ १० ॥

नः मधुमाशयधूमकेतुः स्वाय, यः मुनिभिः क्षेमाय आद्रहदा ब्रह्ममानः. यः सात्वतैः समविभूतये नृपे अर्चिन आत्मवर्जित्वे स्वरनिक्रमाय सदनशः [अर्चित] ॥ १० ॥ शोकापठन, वेदाध्ययन, धर्मे, तैपश्यी आणि कर्मानुष्ठाने याच्या योगें प्राप्त होत नाही. - एतावता, लोकाना शुद्धि मिळविण्यास माघन अर्धे परम पवित्र यश विस्तारून ठेवावें ह्यासाठी त्यां कर्म करून ठेविलीं. - ॥ ९ ॥ - एकंदरीत तुझ्या दर्शितवर्ग अर्द्धा ठेवणें हेंच शुद्धीला कारण होय असें स्वें तथापि आह्माज्ज

१ ईश्वराची चरित्रे अवल करण्यविवेकी उदासीन राहून इतर देवतांच्या साधनासाठीं अफळसादि करण्य्या लोकांना नम तर देत नाहीच, परंतु उन्ट त्याची हानि मात्र होण्याचा समवे पुत्रक अन्वतो यष्टा-मंत्रविद्याग्रहण । विकल वृत्तादिता वर्ण । शुद्धि नवदेवि परी दाखण । पानक पूर्ण आर्गा वाजे ॥

२ शाळपठनानें तर पुण्याच्या आर्षी चौपट पर्व हादगो आणि तो हातेरणाचा अभिप्राय अर्द्धेवाळाही काढून टाकता येत नाही
३ वेदाध्ययनांत एकाचा स्वर चुकून अकताच उच्चारिल गेला तर, त्यायोगें शुद्धि होणें एकीकडेच राहतें आणि उलट मरण मात्र ओढवतें उदाहरण प्रवेद इत्यादुरवें इन्द्राज्जोविषयस्व' इ मंत्र हातना एक स्वर चुकला, तो इत्यादुराचा इत्कर्व होणें एकीकडे राहून त्याच्या हाकूचा नव झाला, व इत्या पराभव न होता इत्यासुराच मरण पावला नाथ १४ हाच नैष्ठ पाणिनीयाशिक्षेन सांगितला आहे - मंत्रो हीनः स्वरानो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो व तमयमाह । स वाक्वज्रो यजमान इति स्ति यदेन्द्रशत्रु स्वरानोऽपराधान् ॥ (मंत्रात एकादा स्व किंवा वर्ण चुकून देऊ नसावा रीतिनि उच्चारिल गेल्या, तर त्या मंत्राचा तो अर्थ होत नाही. तो वाक्वज्र व अश्वमेधावच १०० करितो. उद्देश्य असा की १४ राच्या चुकून देऊ इच्छा नष्टु नरित १००)

४ ननुष राजाळा, हान दिल्यामुळे, सरखाची कोढि घेऊन कृपात पडवें लागले नाथ, ११ ही व. १ दमस्ककटाचे सहाज्ज कण्ठायान् पदार्थी
५ अत्यभूषाचें तप केले तरी तो गोवटीं येण्यास बग झाला. एकंदरीत यागवधिराश्रवणसारखें शुद्धेमान्तर दुसर न हो नाथ, ११

नाथ, १२
नय, १३

तुझ्या करणाचें दर्शन घडलें आहे त्या अर्थी - तुझा करण आमच्या अमंगल विषयवासाना अग्निदुष्ट्य होवा (जाळून टाको) मुमुक्षु मुनिजन मोक्षप्राप्तिसाठी घेनाद्र अंत करणानें त्याचें (तुझ्या करणाचें) चिंतन करितात. मक्त तुजसमान ऐश्वर्य मिळवें ह्याकरिता वानुदेवादि व्यूहामध्ये त्याचें अर्चन चालवितात व त्यापैकीच कित्येक विवेकी श्रीर पुरुष स्वर्गाच्या उल्लेखून (वैकुण्ठलोकी) जावें अशा उद्देशानें त्रिकाल त्याची पूजा करीत असतात ॥ १० ॥ ईश्वरा, याज्ञिक लोक हात जोडून हविर्द्रव्य उचलून यज्ञा स्मीर्ये, वेदव्यानीं सांगितलेल्या विधीप्रमाणें (इद्रादिदेवताच्या रूपानें) त्याचें (तुझ्या करणाचें) चिंतन चालवितात, योगी पुरुष अध्यान योगसाधनात, तुझी मागण कळून ईश, प्रयत्नपाप्मिभिः (जोडिडे हात ज्यानीं अशानीं) हविः (होमद्रव्य) गृहीत्वा ऋदया (तीन वेदांनीं) निरुक्तविधिना (सांगितल्या विधीप्रमाणें) ऊष्वराग्नौ (यज्ञाग्निसध्ये) यः चिंत्यते. उत आत्ममायां जिज्ञासुभिः योगिभिः अस्थाप्ययोगे [यः चिंत्यते] परीष्ट. (सर्वतोपरी आराधिलेन) ॥ ११ ॥ विमो, भगवती इय

यश्चित्यते प्रयत्नपाप्मिभिरध्वराग्नौ त्रय्या निरुक्तविधिनेश हविर्गृहीत्वा ॥ अध्यात्मयोग उत योगिभिरात्ममायां जिज्ञासुभिः परमभागवतैः परीष्टः ॥ ११ ॥ पर्युष्टया तव विमो वननालयेयं संस्पृधिनी भगवती प्रतिपत्तिवच्छ्रीः ॥

यः सुप्रणीतममुया ऽर्हणमादृद्धो भूयात्सदांधिरशुभाशयधूमकेतुः ॥ १२ ॥

श्रीः पर्युष्टया (शिळ्या) तव वनमालया प्राविपत्तिवत् (स्वर्गीनारक्षी) संस्पृधिनी (हेवा करणरी) [भवति] . य. अमुया (ह्या माळें) सुप्रणीत (उत्तम प्रकारें संपादिलें) ऽर्हण यावी (किंवा अणिमा, महिमा इत्यादि सिद्धि प्राप्त व्हाव्या) अस्मा इच्छेनें, त्याचें ध्यान करितात व परमभगवद्भूत मुक्त जन तर सर्वतोपरी नित्य त्याचें आरादन चालवीत असतात. - अस्मा तो तुझा करण आमच्या विषयवासाना जाळून टाको - ॥ ११ ॥ - मुनि सात्विक भक्त, वीर पुरुष याज्ञिक, योगी व परम भगवन अशा ह्या महा प्रका- राच्या मत्कामध्ये परम भागवतावर लक्ष्मीपेसाही तुझी प्रीति अधिक असते पहा - हे विश्वव्यापका, ही भगवती लक्ष्मी तुझ्या शिळ्या वनमाळेंशीं सर्वात्मिगवी भाडून आसते - कारण, हिला (लक्ष्मीला) वाटनें कीं मी जेथे राहतें त्याच जागेवर (विष्णूच्या वक्ष म्यली) ही माळ शिळी झाली अमुनही कमते काय झणून ? - पण प्रभो. - लक्ष्मीनि

१ माथा न लक्ष्मीचे लक्षिता । तोचि मायामोह जाडला चिन्ता । मग ते सिद्धीलार्गीं तस्वता । चरण भगवता पूजिती ॥ नाथ, १३२

१ लक्ष्मीच्या मनात वनमालेविषयीं मत्सराचे विचार कसकसे येतात ते वाषांनीं वाणिले आहेत :— मज न येता आर्घी । मर्कीं अर्पिली नेजीं कधीं । मी तरुण साडोनि त्रिशुद्धी । ते वृद्ध खादीं वहातसे ॥ देव तेव्हे भोगाचीं खूण । ते वृद्ध मी तरुन । परी तिथींच भुलला निर्गुण । शुभाशुण हा नेणे ॥ मज चरणसेवा पक्षादे वेळा । हे सर्व काळ घडली गळां । मज्झति स्मैह आगळा । नेला वनमाळा सर्वथा ॥ मी कुलात्मजा क्षीराब्धीची । हे रानवट रानीची । खादीं बैसली देवाची । मीड मत्काची झणवूनी ॥ १३४ । ४५ । ४६ । ४७ ॥

दैत्य परम्परांसं निजितात किंवा एकमेकाकडून पराजय पक्वतः नेथें मी काय करितो? त्यांना मय किंवा अमय देणें माझ्या हाती आहे कोडे? तर त्यांचेही उत्तर मगने देवा, नृकामाध्यें वेसणी दोघल्या असल्या ह्याजें जसे बैठ इत्यादि पशु घन्याच्या आर्जेन वागनात. नेमे परम्पराकडून युद्धादि निमित्तानां पीडा पावणारे ब्रह्मादि शरीरधारी चरणः नः श (कल्याण) तनोतु (विस्तारो). ॥ १४ ॥ अस्य उदयस्थितिसंयमानां हेतु अलि. [त्वा] अवयक्तजीवन्तना (प्रकृति, पुरुष व मनुजच यांना) इत्ये काळं इत्यु

अस्यासि हेतुरुदयस्थितिसयमानासव्यक्तजीवमहतापि कालमाहुः ॥ १५

इयं त्रिणाभिरखिलापचये प्रवृत्तः कालो गर्भारय उत्तमपूरुषस्त्वम् ॥ १५

अयं [यः] त्रिणाभिः. (तीन वाल्यांस्वें ह्या गाली ज्याला असा) अखिलापचये (सर्वच्या न्याय) प्रवृत्तः गर्भारय (गर्भार ह्यागने कोणला न कळणारा, वेगळा वा असा) कालः जीवही तुझ्या अधीन वागत असनात (जय किंवा पराजय मिळविण्यास ते स्वतंत्र नाहीत) कारण, तू प्रकृतिपुरुषाहूनही पर अमल्यामुळे तवाचा चालव लावण्ही आहेस. तन्मात्र हे पुरुषोत्तमा, तुझा चरण आमच्या कल्याणाची वृद्धि करो. ॥ १४ ॥ तू ह्या जगची उत्पत्ति, पालन व महार ही चालण्याचें निमित्त आहंन कारण - श्रुति - दुर्गे, प्रकृति,

(मार्गच दीन पुढे वाट)

चरणं पवित्रं विवर्तं पुराणं येन पूनस्तदपि दुःकृताति । तेन पवित्रेन युद्धेन पूनं अतिपापान्नरानि तेभ्यः ।

लोकस्य द्वारमाधिमत्यवित्र ल्योतिष्मद्भ्राजमान महस्वत् । अमृतस्य धारा बहुधा देहम नं चरण नं होत्रे सुखितं व वातु ॥

भावक- परमेश्वराचा पवित्र चरण पुरातन काळ पासून पसरलेला आहे. त्याच्याजें पावन झालेला प्राणी पतक्यातून तरून आलो आहे त्या पवित्र व शुद्ध चरणाच्या योगें पावन होऊन प्राण्या अत्यंत पाप रूपी सत्त्वाच्या हातून मुक्त उत्स लेकी जाण्याचें दात, नातिमुक्त, पवित्र, तेज पुढ देदीप्यमान प्रभवशाली आणि असुतत्त्वा धारा अनेकप्रकारे प्रसवणारा असा ते चरण अद्भुत लोकमध्यें उत्तमज्ञानमपण करी १ परमेश्वर हा एक चेतकरी असून अद्यादे सर्व जीव हे त्याचें शेतोळा उपकरणे दैवत होते. ह्याचें वर्तन नागनां घोक्यात मृदर केले आहे ते असे -

ब्रह्मादिक शरीरधारी । तुज अधीन गा श्रीहरी । जैसे नाथिले बैल नागरी । कृरीवल (जेवकरी) घरां सामर्थ्य ॥ तेथ जो राहो ना नाग पुढें । तो झोड्डे झड्डे । तुझे बांधेवरी रोकडे । वर्तनी गाढे कलिकाळादिक ॥ ससारलक्षण शोनासी । अधिकांशी शुद्धेनि सर्वोसी । निरुक्तमं जेवसांस । त वाहविली निजानां ॥ रेवोने अहका- राची मेढी । महत्तरयाचें खळें झाडें । विगुणबोरे बापुही । बाधिली कडोवकडी जीवयुते ॥ उदरेभस्ताचेनि झणकोरे । हेतु तेंतकसांडे केने । जो खादा चुफवनि बोसरे । तोचि मारे मारिले ॥ १६८-७२.

१ त्या श्रुति असा-

(गीत १०० अ २)

[illegible]

गर्भममोषवीर्यः ॥

सो ज्यं तर्था ऽनुगत आत्मन आढकांशं हं मसर्जं ब्रह्मिवारणैरुपेनम् ॥१६॥

(सुवर्णस्य) यदिः भावरूपैः (आच्छादयन्तीं) दयेतं (सुख) अंके (अष्टाद) सप्तर्जं (उत्पादिता इला) ॥ १६ ॥
मिथुन महत्तन उत्पन्न करीतो. तौ महत्तन जणूं जगाचा गर्भ (उत्पत्तिस्थान) होय पुढे त्या नहन्त्वांनं मायेशीं युक्त होऊन आपल्यापासून मुवर्णमय जगडांगाल उत्पन्न

(मार्गदर्शक)

— । मन्त्राद्य पर किञ्चित् सा कृशा सा पर गतिः ।

[illegible]

ਸ੍ਰੀਮਾ ਕੁਲਾਧਾਰੇ

२३

श्री अरु बाहुन पर आहे व नियायक मजल्लमभुले येनववाहुमहा पैन्तुइ आहे कोमव ओर मनेन कोसा
॥ १०५ ॥ ~~येनववाहुमहा पैन्तुइ आहे कोमव ओर मनेन कोसा~~ नि पकति । केले उत्प चि गर्माश्वात ॥ नाय, १८८.

३ तुम्ही लाष्टोनि वीर्यदाकि । होय पुरुषासि पुरुषव्यप्राप्ति । तणे अगाकाराणि प्रकान । कळ उत्प । नन त्याण मह कर १५५०

४ अस्मै गमोसि दहन् (गमिष्यन्) जाण । तस्य मदीयसि वाटस्य वर-
गमयिष्ये ते इति सण्ड । जाण सण्ड क्रियासूत्र ॥ नाथ, १९६। १२.

- अशा प्रकारे तुझे ईश्वरत्व आस्वाद्या करत कळेल, नेही सांगतो - हे इंद्रियनियामका. ज्या अर्थी तूं मागेच्या योगें उर्वबळणाच्या इंद्रियवृत्तीने प्राप्त करून ठिकेले विषय भोगीत असूनही अलिप्त* असतोस, त्या अर्थी तूं म्यावर व जगय अशा मकळ विथाचा आविर्भाव होत. इतर जीव स्वता होऊन सोडून ठिकेले विषयापासूनही मीत असनात (विषय भोगणें सोडिले तरी त्याच्या नुसत्या वासनामात्राने लोक बद्ध होतात, आणि तूं प्रत्यक्ष विषय भोगूनही बंध पावत नाहीस. ह्मणूनच तुला ईश्वर ह्मणवयाचें) ॥१७॥ सोळा तत् सवाच तत्स्थुष (त्यावराचा) जगत. (अंगाचा) च अघोशः, यत् हृषीकपते, मायया उत्पद्युणविक्रयया (प्राणणाच्या, इंद्रियवृत्तीने) उपनीतात् (पात करून दिलेच्या) अर्थात् (विजयान) सुबन् (विजयान) अपि न लिप्तः. ये अन्ये, [ते] स्वतः परिहृतम् (सोडिलेला विषयापासून) अपि विषयानि (भितान) स्म ॥१७॥ कोटशसहस्र (सोळा सहस्र) शब्द-यावलोऽङ्ग-तत्स्थुषश्च जगतश्च भवानधीशो यन्माययोत्पद्युणविक्रययोपनीतात् ॥ अर्थान् जुपन्नपि हृषीकपते न लिप्तो ये - अ स्वनः परिहृतादपि विन्यति स्म ॥ १७ ॥ स्मायावलोऽङ्गलवदशितमावहारिभ्रुमंडलप्रहितमौरतमंत्रशौडैः ॥ पत्न्यस्तु षोडशन्हरुमन्-गवर्णैर्यस्येन्द्रियं विमथितुं करणैर्न विन्यः ॥ १८ ॥ विन्यस्तवाभृतकथोदवहास्त्रिलोक्याः पादावनेजसरितः शमलानि हंतु ॥

आनुश्रवं श्रुतिभिरंध्रिजसंगसंगैस्तीर्थद्वयं शुचिषदस्त उपस्पृशति ॥ १९ ॥
 क्वशितमावहारिभ्रुमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौडैः (स्मितपूर्वक अवलोकनाचा लव ह्म० कटाक्ष, लगेने दर्शविलेला जो माव, त्याच्या योगें मनोहर अशा भ्रुमंडलाच्यायोगें पाहिलेल्या सुरतसवनी मंत्राच्या योगे प्रकल्प अशा) वनेगवर्णैः (मदनबाणांनी) करणैः यस्य इंद्रिय विमथितुं (मथन करण्यास) विन्य (समर्थ) न. ॥ १८ ॥ तव अमृतकथोदवहा, (ममुर कथाह्म सहस्र सार्थी गूढ हास्ययुक्त कटाक्ष पेंकून आपला कामोभिप्राय व्यक्त करितान आणि मनोहर भ्रुमंडळाच्या द्वारे सुरतसवनी निगेप घाडीत असनात पण त्या नगरम कामवा- णांनी व ह्रस्व्याही मोहक कामविलासाच्या योगें तुजें मन सोमविष्याचें निनक्याही जर्णाना सामर्थ्य नाही. - अर्थान् तू विषयभोग्यानी लिप्त होत नाहीस हे उबड आहे - ॥ १८ ॥ ममुर कथारूप उदकानी भरून वाहणाऱ्या तुझ्या कीर्तिनद्या आणि तशाच तुझ्या चरणझालनेदकाच्या नद्या (गंगादि) ह्या त्रैलोक्याची ममस्त पांजे नाहीतशी करण्यास ममर्थ

१ किंवा 'स्वतः परिहृतात्-अविद्यमानात् ह्म० विषय मुळीं खरे नाहीत, कल्पित आहेत तरी त्यापासून' असा अर्थ करवा 'परिहृतात्-अव्यासप्राप्ततेन वस्तुन. सहस्रहृत्तम' वा २०

* घट-जळ-प्रतिनिविदासी । स्वयं सविता प्रकाशी । प्रकाशानि अलिप्त त्यासी । तेवि न भोगासी अलिप्त श्रीकृष्ण ॥ ॥ दर्शनीकृत्य प्रतिविनासी । हे प्रकटीत भोगासी ।

व्यभिचाराचा आळ त्यासी । केव्ही अंगासी लागेल ॥ नाथ, २०३ । ५.

२ स्वतः विषय हेवती । जोगे जाहल्या प्रायश्चित्त घेती । नाही मावळली अहंछती । यालागी मीती सर्वदा ॥ नाथ, २१०.

३ मदनबाणाची शक्ति केवढी मोठी आहे पहा :- (पदे चान्)

आहेत- ह्मणुनच शुद्ध आश्रमधर्म पाळणारे पुरुष ह्मण वेदामध्ये वर्णलेले कीर्तिनीर्य कानानी ऐकितान आणि चरणनीर्य (गंगादि नद्यांचे उदक) शरीरमार्गे वाहतान (त्यामध्ये स्वाने आचमने इत्यादि करितात) अशा दुष्ट्या दोन्ही तीर्थांचे सेवन करीत असतान. ' ॥ १९ ॥ श्रीगुक्ताचार्य ह्मणाले - राजा, शक्य व इद्रादि देव यामहर्षनमान ब्रह्मदेवांना आकाशमार्गी उभे राहून श्रीहरीची अद्या प्रकारे स्तुति केले, आणि प्रणाम करून, त्याला - आपले मनोगत कळाविण्यासाठी - माषण पुढे चानविले ॥ २० ॥

नद्या), पादावनेजलस्तिः (चरणझाल्याच्या नद्या) [च] झिलोक्या- शमलानि (नगरे) हतुं (नष्ट करण्या) विस्तारः आनुश्रव (गुह्ये उच्चारिल अमला मागाहून जो ऐकिला जातो, तो आनुश्रव झणजे वेद, त्यात वर्णलेले कीर्तिरूप तीर्थ) श्रुतिभिः, अग्निजं (चरणपावून जमलेले गगारूप) [च] अंगसंगे पुनाति एव शुचिषद (शुद्ध आश्रमधर्म राहणजे पुरुष) ते तर्थाद्वय उपस्पृशंति (सेवितात). ' ॥ १९ ॥ बादरायणः उवाच - अंबर (आकाशात) आशितः सेश (शक्रानह) विबुधैः (देवांनी) [सह] शतघृति. (ब्रह्मा) इति गोविंद हरि

बादरायणिरुवाच । इत्यभिष्टूय विबुधैः सेशः शतघृतिहरिम् ॥ अभ्यभाषत गोविंदं प्रणम्यांवरमाश्रितः ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच । भूमेभारवताराय पुरा विज्ञापितः प्रभो ॥ त्वमस्माभिशोषात्मस्तत्तथैवोपपादितम् ॥ २१ ॥ धर्मश्च

स्थापितः सत्सु सत्यसंधेषु वै त्वया ॥ कीर्तिश्च दिक्षु विक्षिता सर्वलोकमलापहा ॥ २२ ॥ अवतीर्य यदोर्वशे

बिभ्रद्रूपमनुत्तमम् ॥ कर्माण्युद्धामवृत्तानि हिनाय जगतो ऽकृथाः ॥ २३ ॥

अभिष्टूय (स्तूत) प्रणम्य अभ्यभाषत - ॥ २० ॥ ब्रह्मा उवाच - " प्रभो, पुरा अस्माभिः भूमे भारवताराय त्व विज्ञापितः अशेषात्मन् (सत्त्वरूप), त्वया तत् तथा एव उपपादितं. ॥ २१ ॥ त्वया सत्यसंधेषु (सत्य प्रतिज्ञा ज्याच्या कथा) सत्सु धर्म. स्थापित दिक्षु सर्वलोकमलापहा कीर्ति. च विक्षिता (पसरली) ॥ २२ ॥ यदोः वंशे अवतीर्य अनुत्तमं (अत्युत्तम) रूपं विभ्रत् (वारण) [सत्] जगतः हिताय (हितासाठी) उद्धामवृत्तानि (उद्धट चरित्रे ज्यात अशा) कर्माणि अकृथाः (कर्ताना ब्रह्मदेव ह्मणाला - ' हे प्रभो, तू सर्वोत्तरीची आहेस. पूर्वी पृथ्वीला दैत्याचा भार झाला होता, तो नहोमा करण्यासाठी आहोती (मी व देवानी मिळून) तुझी प्रार्थना केली तू मनाणे तू ते काम पूर्णपणे सिद्धीस नेले. ॥ २१ ॥ तसेच त्वा, स्वताच्या वचनाप्रमाणे चालणारे जे सज्जन, त्यामध्ये धर्ममार्गीची मन्यापना केली आणि सकल लोकांची पांघु निढालण्यान समर्थ अशी आपली कीर्ति दशादिशाच्या ठायी पसरून ठेविली. ॥ २२ ॥ तसेच त्वा यदुद्धाममध्ये अवतार घेउन व अत्युत्तम रूप धारण करून, सकल जगाच्या कल्याणा-

(अर्थात टीप पुढे चान)

ज्या बाणाचे धार्यी : इंद्र चंद्र सौचले सहस्रादर्या । शिव लोकाविला पाहो । मोहिनी वनमोहो महाबाणे ॥ ज्या बाणाचा पिमारा । लागताचि पं मेद्वं । ताल्ले

धेतला पुरा । सोहोनि घरदारा पळाळे ॥ नाथ, २२६ । २७

१ सत्या संधा येषां तेषु (खरी प्रतिज्ञा ज्याची कथा), किंवा ' सत्ये संधा येषां तेषु ' मलावर निज्ञा ज्याची अशा अथवा, मलाचा इच्छा करणाऱ्या.

सार्धं, मोठमोठी (दैत्यवधादिक) कामे केली, त्यावरून तुम्हा अनुल पराक्रम - मर्व लोकास कळून येत आहे - ॥ २३ ॥ ईश्वरा, कलियुगामध्ये जे कोणी सदाचारी पुरुष तुम्ही ती चरित्रे ऐकिली व पठन करितील, ते ह्या अज्ञानमय संसारातून अनायासे पार पडतील. ॥ २४ ॥ प्रभो पुरुषोत्तमा, त्या यदुकुलामध्ये हा अवतार धारण केल्या तेव्हापासून आपणयित शंभरांवर अधिक पंचवीस वर्षे होऊन गेली. ॥ २५ ॥ हे सकल जगदाधार. तुला जे देवांचे कार्य कर्तव्य होते, त्यांपैकी कोणताही भाग सांप्रत अवशिष्ट झाला. ॥ २६ ॥ ईश, कलौ साधवः मनुष्या. ते यानि चरितानि, [तानि] शृण्वतः, कीर्तयत च अंजसा (जनायासे) तमः तरिष्यति (तरतील) ॥ २७ ॥ पुरुषोत्तम, प्रभो, यदुवंशे अवतीर्णस्य भवतः पंचविंशधिकं शरच्छत (शंबर वर्षे) व्यतीयाय (निघून गेले) ॥ २८ ॥ आखिलाधार, अघुना ते देवकार्यावशेषित न

यानि ते चरितानीश मनुष्याः साधवः कलौ ॥ शृण्वतः कीर्तयंतश्च तरिष्यंत्यंजसा तमः ॥ २४ ॥
यदुवंशे उवतीर्णस्य भवतः पुरुषोत्तम ॥ शरच्छतं व्यतीयाय पंचविंशधिकं प्रभो ॥ २५ ॥
नाघुना ते उखिलाधार देवकार्यावशेषितम् ॥ कुलं च विप्रशोपेन नष्टप्रायमभूदिदम् ॥ २६ ॥
ततः स्वधाम परमं विशस्व यदि मन्यसे ॥ सलोकाल्लोकपालान्नः पाहि वैकुण्ठ किंकरान् ॥ २७ ॥
श्रीभगवानुवाच । अवधारितमेतन्मे यदात्य विबुधेश्वर ॥ कृतं वः कार्यमखिल भूमेर्भरोऽवतारितः ॥ २८ ॥

विप्रशोपेन इदं कुलं च नष्टप्रायं अभूत्. ॥ २६ ॥ ततः यदि मन्यसे, [तर्हि] परमं स्वधाम विशस्व (प्रवेश कर) वैकुण्ठ, सलोकान् लोकपालान् किंकरान् न. पाहि. ॥ २७ ॥ श्रीभगवान् उवाच— “ विबुधेश्वर, यत् आत्य (झणतोस), एतत् मे अवधारितं (निश्चित) व. अखिल कार्यं कृत. भूमे. भार. अवतारित ॥ २८ ॥ राहिलेच नाही. बरे, हे यादवांचे कुलही ब्राह्मणाच्या शापामुळे बहुतेक नष्ट झाल्यासारखे आहे. ॥ २९ ॥ झणून - आमची आपणापाशीं एवढी प्रार्थना आहे की - आता, इच्छेस येत असले तर, आपण आपल्या परम निजघाभी प्रवेश कराना, आणि हे वैकुण्ठ (महाविष्णो), लोकासहित आम्हा लोकपालांचे स्तण चालवावे आम्ही आपले सेवक आहो. ॥ २७ ॥ श्रीभगवान् झणाले— हे देवेश्वरा, तू जे वोललास, तसाच माझ्या मनाचाही निश्चय आहे (अथवा तू जे वोललास ते मी लक्ष्यपूर्वक ऐकिले, अमाही अर्थ

१ झणजे कामच्या लोकांचे घेऊन आम्ही केलेली पुत्रा ग्रहण करानी आणि स्त्रियांज आम्हाला कृतार्थ करून नवलोकी जावे. वाल्मवीयेनी

२ ह्या श्लोकापुढे बालप्रबोधिनीमध्ये पुढील श्लोक आहे :—

शुक उवाच । संस्तुतो मगधानिर्यं विबुधैः पद्मज्ञादिभिः । प्रतिनंदाह ताव राजन् मायामनुज ईश्वरः ॥

अर्थ :— शुकचार्य झणाले :— राजा, ब्रह्मादिदेवतांनी मगधंताची कशी प्रार्थना केली तेव्हा मागेच मनुष्यरूप धारणाच्या त्या ईश्वराने त्यांना गौरवून उत्तर दिले —

सांगितले :- ॥ ३६ ॥ श्रीमगवान् झणाले :- 'यादवहो ! द्वारकेमध्ये निकडे हे मोठमोठाले उत्सात उत्पन्न होत आहेत शिवाय, आपल्या कुळाच्या ब्राह्मणाकडून अति दुर्दैव (अपरीहार्य) शाप झाला आहे. ॥ ३४ ॥ तेव्हां आता, आर्यहो, ज्याअर्थी आपल्याला जगण्याची इच्छा आहे, त्या अर्थी आपण येथे राहू नये, - हे वरें झणून मी

श्रीमगवान् उवाच - "इह एते सुमहोत्पाताः सर्वतः उत्तिष्ठन्ति (उत्तात), न. कुलस्य ब्राह्मणेभ्यः दुरत्यय. शापः च आसीन्. ॥ ३४ ॥ आर्यका (अष्टहो), जिजीविषुनिः

श्रीमगवानुवाच । एते वै सुमहोत्पाता व्युत्तिष्ठन्तीह सर्वतः ॥ शापश्च नः कुलस्याऽऽसीद्ब्राह्मणेभ्यो दुरत्ययः ॥ ३४ ॥

न वस्तव्यमिहास्माभिर्जिजीविषुभिरार्यकाः ॥ प्रभासं सुमहत्पुण्यं यास्यामो ऽधैव मा चिरम् ॥ ३५ ॥ यत्र स्नात्वा

विमुक्तः किल्बिषात्सद्यो भजे नूयः कलोदयम् ॥ ३६ ॥

(अद् शृङ्खलाच्या) अस्माभिः. इह न वस्तव्यं. सुमहत् पुण्यं प्रभासं अद्य एव यास्यामः मा चिरम् ॥ ३५ ॥ दक्षशापान् यस्मिणा (क्षयरोगानें) गृहीत. उडुराट् (चंद्र) यत्र स्नात्वा स्वयं. किल्बिषात् (कण्ठपापान्) विमुक्तः [सर्व] मूयः कलोदय भजे. (पावला). ॥ ३६ ॥
झणतो, - आपण आजच अत्यंत थोर व पुण्यदायक अशा प्रभास क्षेत्रास जाऊं. विलंब नको. ॥ ३५ ॥ - त्या क्षेत्राचें माहात्म्य किती मोठे आहे, ऐका - दक्षाच्य गणपुत्रे न-
क्षत्राज (चंद्र) क्षयरोगानें घेरला होता. पण त्या प्रभासेत्री स्नान केल्याबरोबर तत्काल रोगदुःखाचा निराम होऊन त्याला पुन्हा कलाची वृद्धि प्राप्त झाली ॥ ३६ ॥

(मंगील टीप पुढे चालू)

गगना आंत रुंदती ॥ घृक जंघूक नगराआंत । दिवसा बौबारा कुंकात । नगरीं माळुवा युक्त । जन कापट देखोनी ॥ नगरा आंत बाहेरी । श्वाभांचीं रडणीं भारी । माळी-
रकलहो नगरीं । बरोबरी होतसे ॥ गाई आरडवी मध्यरात्री । छेकुरें खेळती झुंझारी । माणसाते झडपिती घारी । बुघाती बरोबरी दिवाभीतें ॥ बागीश्वरी खोमली गढी ।
बोलीं झणती आळी यमवादी । कारे घांवतां तातडी । नागीं डडी घालूं पहाती ॥ भूस्फोट सूमीकंप । अग्नि किरणीं तरे आतप । वारेनि सोडिला आहाकप । लागे झडन
कारस्पदें ॥ झुळोरा उघळत नगरीं । रज भरती डोज्यावाझारी । बोळे उडवती नरनारी । दिशा चारी झुणपुपिती ॥ २८२-२८९

१, 'प्रभास क्षेत्रास जाऊं' असे सांगण्यात मगवताचा आग्रह असा होता की 'यात्र हे देवाचे अन्न आहेत, झाली पुन्हा आपापल्या अधिकारावर जावे हेंच योग्य होत हे दारकेत मग्न पावले तर मुक्त होतील, तसें होला कामा नवे. झणून झाला दारकेतून काढून प्रभासीं जायें. तें क्षेत्रही बऱ्याचयत्रासींचें स्थान आहेच.' २ ही कथा नाशनीं बोलल्यात बर्मली आहे -
दक्षें निजकथा चंद्रासी । सत्तावीस दिवल्या स्यासी । तां रतला रेव्हिणीसी । यरां सर्वाको उपेक्षूनी ॥ दक्षें घापिले चंद्रासी । क्षयरोग लागला त्यासी २९९ । ३००

आपणही त्या तीर्थीं स्नान करून गिनारार्थे आणि देवांचे तर्पण करूं. उत्तमोत्तम ब्राह्मणांना अनेकगुणसंपन्न (षड्रस) अन्नाचे भोजन घालूं. ॥ ३७ ॥ त्या मत्पात्रीं यक्तिपुर सर मोठमोठी दान देऊ; आणि, नौकाच्या योगीं ससुद्ध तरावा, तसे त्या दानाच्या योगे आपल्या पातकानून तळून जाऊ. ॥ ३८ ॥ शुकाचार्ये ह्मणाले. - हे कुलनटना भगवंतानीं अशी आज्ञा दिली असता यादवानीं तीर्थस आप्याचा निश्चय ठरवून आपापले रथ जोडिले ॥ ३९ ॥ राजा, उद्धव नित्य श्रीकृष्णाच्या मेवेन तत्पर अस त्याने - ह्मणजे उद्धवगारीं - घोर दुश्मिन्हें पाहिलीं, भगवतांचे माषण ऐकिले, - आणि तदनुस्य यादवानीं प्रभासाम आप्याची चालविलेली - नयारीही अवजोन्न केली. ॥ ४० ॥ नगर वयं तस्मिन् आप्तुत्य (ज्ञान करून) पितृन्, सुतान् च तर्पयित्वा नानायुगवता अधस्ता (जमनें) उशिज. (मोहट, उत्तम) विप्रान् भोजयित्वा ॥ ३७ ॥ तेषु पात्रेषु श्रद्धया महाति दानानि उरवा (पेरून, देऊ) नौभिः (नौकांनीं) कर्णव इव दौभिः वृजिनानि (पापे) तरित्याम.. ” ॥ ३८ ॥ श्रीशुकः उवाच—कुलनटना, भगवता एव आदिष्टा. यादवाः तीर्थे गंतुं कृतधियाः [संतः] स्यंदनान् समयूयुजन् (जोडिते झाले) ॥ ३९ ॥ राजन्, निरथ कृष्णं अनुव्रतः उद्धव. तत् निरीक्ष्य भगवता उदित (सातिलेले) श्रुत्वा वयं च तस्मिन्नाप्तुत्य तर्पयित्वा पितृन्सुरान् ॥ भोजयित्वोशिजो विप्रान्नानागुणवतांऽधसा ॥ ३७ ॥ तेषु दानानि पात्रेषु श्रद्धयोऽस्वा* महाति वै ॥ वृजिनानि तरिष्यामो दानैर्नौभिरिवार्णवम् ॥ ३८ ॥ श्रीशुक उवाच । एवं भगवता ऽऽदिष्टा यादवाः कुलनंदन ॥ गंतुं कृतधियस्तीर्थं स्यंदनान्समयूयुजन् ॥ ३९ ॥ तस्मिन्निदयोद्धवो राजन् श्रुत्वा भगवतोदितम् ॥ दृष्ट्वा ऽरिष्टानि घोरानि नित्यं कृष्णमनुव्रतः ॥ ४० ॥ विविक्त उपमंगस्य जगतामीश्वरेश्वरम् ॥ प्रणम्य शिरसा पादौ प्रांजलिस्तमभाषत ॥ ४१ ॥ उद्धव उवाच । देवदेवेश योगेश पुण्यश्रवणकीर्तन ॥ संहर्त्यैतत्कुलं नूनं लोकं संत्यज्यते भवान् ॥ विप्रशापं समर्थो ऽपि प्रत्यहन्न यदीश्वरः ॥ ४२ ॥

मवान् ॥ विप्रशापं समर्थो ऽपि प्रत्यहन्न यदीश्वरः ॥ ४२ ॥

घोराणि अरिष्टानि दृष्ट्वा, ॥ ४० ॥ जगता ईश्वरेश्वरं विविक्ते (एकतीं) उपसंगम्य (येउन) शिरसा पादौ प्रणम्य प्राजलि. [सन्] त अभाषत— ॥ ४१ ॥ उद्धव उवाच— “ देव, देवेश, योगेश, पुण्यश्रवणकीर्तन, ईश्वर. भवान् नून एतत् कुलं सह्य लोकं संत्यज्यते (सोडगर), यन् समर्थ. अपि विप्रशाप न - प्रत्यहन्न (नही नवितल ज्ञान) ॥ ४२ ॥ तो एकतीं भगवंतासन्निधौ गेल, आणि चरणीं मस्तक ठेवून व हान जोडून त्यांना ह्मणाला - ॥ ४१ ॥ उद्धव बोला - ‘ भगवना. इडादि देवांचे नियामक जे ब्रह्मादि देव, त्यांचाही तूं अधिपति आहेस हे योगेश्वरा, तुझे चरित्र ऐकिले किंवा वर्णिले अमना पुण्य प्राप्त होतें श्रीकृष्णा नृ ईश्वर अमल्यामुळे ब्राह्मणाचा शाप फिरविण्यास ममर्थ आहेस. असे असूनही त्वां त्या सायाचा प्रतीकार केला नाही - ह्यावरून मला वाटते की - तू ह्या कुळाचा म्हाग करून निश्चय घेतुलेकाचा त्याग करणार ॥ ४२ ॥

* ‘ उरवा ’ ह्या शब्दाचा अर्थ ‘ पेरून ’ असा आहे ‘ दाने पेरून ’ असे ह्मणण्याचा अर्थ ह’ - असे उत्तम ज्ञानात पेरलेल्या बीजासमूह बहुत फल प्राप्त होत, ते सत्पात्री दिलेल दान बहुफलदायक होते

केशव, माझ्याने तुझे चरणकमल सोडून अर्धाक्षिण सुद्धा राहवणार नाही व्हाणून, नाथा, तूं मलाहो अपरुषा धर्मो वेळून चाल ॥ ४३ ॥ वृथा, तुमी चारित्रे मनुष्याचे जलन दुरु करणारी असून कानावा अमृतासारखी मधुर लागतात. ज्याने त्याची नोडी एकवेळ अनुभविली, त्या मनुष्याची इतर विषयावर कवीर्हा इच्छा जात नाही. ॥ ४४ ॥ उन्नयित आह्मी तुझी निजणें, वसणें, फिरणें, उभें राहणें, स्नान, क्रीडा, योजन इत्यादि प्रयगी नित्य मेवा केली आमचा आत्मा अर्थात अत्यंत प्रिय काय तो तू तेव्हा उन्नयिते तुला सोडून राहवेल कसे? ॥ ४५ ॥ - मी मायेच्या पीतीमुळे तुझी प्रार्थना करीत आहे असे नव्हे. तर माझ्याने तुला मोडवत नाही एवढेच कायने कारण, - आह्मी तुझे टाक केशव, अह क्षणार्धे अपि तव आंग्रिकमलं त्यक्तुं न-समुत्सहे (वजत नाही) नाथ, ना अपि स्वधाम नय ॥ ४६ ॥ कृपा. जनः कृणा परममंगल कर्तव्यीयुष (काला गोड लागणें) तव विक्रीडित आस्वाद्य अन्यस्युद्धा त्यजति. ॥ ४७ ॥ भक्ता. वयं शय्यासनाटनस्थानज्ज्ञानक्रीडाशानादिषु प्रियं आरम्भान त्वा कथ त्यजेमहि? ॥ ४८ ॥

नाहं तवांग्रिकमलं क्षणार्धमपि केशव ॥ त्यक्तुं समुत्सहे नाथ स्वधाम नय मामपि ॥ ४३ ॥

तव विक्रीडितं कृष्ण नृणां परममंगलम् ॥ कर्णदीप्यन्नास्वादय त्वजलन्यस्पृहा जनः ॥ ४४ ॥

शय्यासनाटनस्थानज्ज्ञानक्रीडाशानादिषु ॥ कथं त्वा न्यन्तान वयं भस्त्रासत्यजेमहि ॥ ४५ ॥

त्वयोपभुक्तस्वगंधवासोऽलंकारचर्चिताः ॥ उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव नायां जयेमहि ॥ ४६ ॥

वातरशना य ऋषयः श्रमणा ऊर्ध्वमंथिनः ॥ ब्रह्माख्यं धाम ते याति शानाः संन्यासिनोऽमलाः ॥ ४७ ॥

वयं त्विह महायोगिन् भ्रमतः कर्मवर्त्मसु ॥ त्वद्वातया तरिष्यामस्तवैर्कुतूहलं तमः ॥ ४८ ॥

त्वया उपभुक्तस्वगंधवासोऽलंकारचर्चिताः उच्छिष्टभोजिनः दासाः [वयं] तव मायां जयेमहि (जिहू) ॥ ४६ ॥ ये वातरशनाः (वायु हें कटिभूत ज्याचे कपे) (ज्ञानाभ्यासाचे श्रम करणारे) ऊर्ध्वमंथिनः (कळते, ब्रह्मचारी) ऋषयः, शाताः असलाः संन्यासिन इ, ते ब्रह्मचर्य धार्य ॥ ४७ ॥ महानोभिद्, इह कर्मवर्तुः श्रमः असून त्यां उपभोगिलेलीं माळा, गंध, वस्त्रे व अलंकार हीं धारण करून आपलीं शरीरें भृगारीन व नित्य तुझे उच्छिष्ट उपभोग मेवीत आणों. व्हाणून आह्मी तुझ्या मायेला विक-
णारच. - यांत अगदीं संशय नाही. - ॥ ४६ ॥ वायु हें ज्याचें कटिभूत ते (दिगवर) इद्रियनिग्रही, ज्ञानाभ्यासी, ब्रह्मचारी. शान व निष्पप असे संन्यासी लोक तुझ्या ब्रह्म-
संज्ञक स्थानास आतात (संन्यासी लोकांना तुझे स्थान मिळविण्यास ब्रह्मचर्य, नपश्र्वर्य इत्यादि फार केश पडतात) ॥ ४७ ॥ पण हे महायोगिन् आह्मी तर कर्मयोगी

१ श्रमणाः आहारादिष्वर्थाकोचेन वर्षेवातावैश्वनेन च श्रमवन्तः आहारादि कमी करणें व पाळस, बारा इत्यादि सोमने हे श्रम करणारे

वाल्मीकी

-५-

अमण कीर्तां करिता, तुझ्या भक्तजनांबरोबर तुझ्या चरित्राची चर्चा करू व त्या साधनात हें दुखार मंसागदु व नखून जाऊ ॥ ४८ ॥ तुझ्या लीला, भाणें, गति, हालें, अव-
लोकने व थडा एकदरीत मनुष्याचे अनुकरण चालविताना नूं जे जे काही केले त्याचें त्यांचे स्मरण व कीर्तन सतन केले अमना आह्याला समाराची भीति राहावयाची नाही अशी
आमची सात्री आहे ' ॥ ४९ ॥ श्रीशुकाचार्य हाणाले :- राजा, उद्धव ह्या श्रीकृष्णाचा निस्सीम प्रिय भक्त होता. त्याने केलेली अशी विज्ञापना ऐकून घेतल्यावर देवकी-
पुत्र भगवंतांनी त्याला सांगितलें :- ॥ ५० ॥

इति एकादशस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

चयं तावकैः [सह] त्वद्धारतया तमः तरिष्यामः. ॥ ४८ ॥ ते कृतानि, गदितानि, गत्युत्तिस्मतेक्षणस्वेलि (स्वेलि ह० परिश्रव, घटा) यन् इलोकविडम्बन [नत्] च स्मरतः,
कीर्तयत. [च सतः तमः तरिष्यामः] " ॥ ४९ ॥ श्रीशुक. उवाच— राजन् एव विज्ञापित भगवान् देवकीसुतः एकातिन प्रियं भक्त उद्धव समभाषत— ॥ ५० ॥
इति श्रीभागवतान्वये एकादशस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

स्मरतः कीर्तयंतस्ते कृतानि गदितानि च ॥ गत्युत्तिस्मतेक्षणस्वेलि यन् इलोकविडम्बनम् ॥ ४९ ॥ श्रीशुक उवाच ।
एवं विज्ञापितो राजन् भगवान् देवकीसुतः ॥ एकांतिनं प्रियं भृत्यमुद्धवं समभाषत ॥ ५० ॥ इति श्रीना० महा०

एकादशस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्रीभगवानुवाच । यदास्य मां महाभाग तच्चिकीर्षितमेव मे ॥ ब्रह्मा भवो लोकपालाः
स्वर्वासं मे ऽभिकाक्षिणः ॥ १ ॥ मया निष्पादितं ह्यत्र देवकार्यमशेषतः ॥ यदर्थमवतीर्णोऽहमंशेन ब्रह्मणा ऽर्थितः

॥ २ ॥ कुलं वै शापनिर्दग्धं नंदयत्नन्योऽन्यविग्रहात् ॥ समुद्रः सप्तमेऽह्नयेतां पुर्णं च प्लवयिष्यति ॥ ३ ॥

(करावयास इच्छिलें) एव. ब्रह्मा, भवः, लोकपालाः [च] मे स्वर्वासं (वैकुंठी सहर्णे) अभिकाक्षिणः (इच्छिणारे) ॥ १ ॥ अह ब्रह्मणा अर्थित. [सन्] यदर्थं अंशेन [मह]
अवतीर्णः, [तत्] देवकार्यं मया अत्र अशेषतः (पूर्णपणे) निष्पादित (सिद्धीस नेले) । २ ॥ शापनिर्दग्ध (शापानें जाऊने) कुल अन्योन्यविग्रहात् (परस्परानें युद्धानें) विन-
श्वसति (नाश पावेळ) . समुद्रः सप्तमे अह्नि (दिवशी) एता पुर्ण प्रावयिष्यति (बुडवीळ) ॥ ३ ॥

श्रीभगवान् हाणाले :- महाभागा उद्धवा, तूं जें हयगोन, तूं जें हयगोन, तें माझ्या मनानून कर्तव्यच आहे. कारण, ब्रह्मदेव. शंकर आणि लोकपाल, आना मीं स्वलोकीं (वैकुंठी) जाउन
साहोने. अशी इच्छा करित आहोन ॥ १ ॥ मींवर जें काही देवाचें कार्य करावयाचें होतें आणि ज्यामाडी ब्रह्मदेवाच्या प्रार्थनेवरून मीं अशभून बळरायामह येवें अवनाग
घारिला, तें सकल कार्य मीं पूर्ण केले. ॥ २ ॥ ब्राह्मणाच्या शापानें जाळून टाकिलेले हें यदुकुल परम्पराशीं कळ्ह कळन नाग पावेळ आणि पुं मानव्या दिवशी ह्या द्वारका

नगरीला समुद्र बुडवून टाकील. ॥ ३ ॥ मी ज्या वेळी ह्या लोकाला सोडून जाईन, त्या क्षणीच ह्यानील समस्त मंगळ नाश पावतील आणि हे साधो, लागलाच कालिही ह्या लोकाला पूर्णपणे व्यापून सोडील (ह्या लोकावर आपला पूर्ण अंमल वसवील). ॥ ४ ॥ - ह्मणून माझे तुला असे सांगणे आहे की. - मी भूमितील सोडून गेलों ह्मणजे त्या येथे राहू नये बॉ मंगळशीला (उद्धवा), कलियुगास्यै जनाच्या मनाची ओढ अधर्माकडेच विशेष चालू लागेल ॥ ५ ॥ एवढ्यासाठी, तू आसजन, बहु ह्यावरील सगळा स्नेह सोडून देऊन मन मजकडे निश्चल लाव आणि सर्व भूताना सम भावाने पाहत पृथ्वीवर पर्यटन करीत जा ॥ ६ ॥ - तू ह्मणशील ' ह्या लोकामध्ये कोणाच्या आर्गी गुण अधिक, कोणा साधो, मया अयं लोकः यद्दि (ज्यावेळी) एव त्यक्तः, [तदा एव] अयं नष्टमंगल भविष्यति, अचिरात् कलिना अपि निराकृतः. (पादाक्रांत, नेष्टित) [भविष्यति]. ॥ ४ ॥ मद्र, मया महीतले त्यक्ते[स्यति], त्वया इह न एव वस्तव्यं. कलौ युगे जनः अधर्मकचि. भविष्यति. ॥ ५ ॥ त्व स्वजनबंधुषु सर्वं लोह परित्यज्य (सोडून) मयि सम्यक् मन.

यद्दोवायं मया त्यक्तो लोको ऽयं नष्टमंगलः ॥ भविष्यत्यचिरात्साधो कलिना ऽपि निराकृतः ॥ ४ ॥

न वस्तव्यं त्वयैवेह मया त्यक्ते महीतले ॥ जनो ऽधर्मकचिर्भद्र भविष्यति कलौ युगे ॥ ५ ॥

त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनबंधुषु ॥ मय्यावेदय मनः सम्यक् समदग्विचरस्व गाम् ॥ ६ ॥

यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्मयी श्रवणादिभिः ॥ नभरं गृह्यमाणं च विद्धि माया मनोमयम् ॥ ७ ॥

भावैश्य (लावून) समदृक् (सोरबे पाहणारे) [सत्] गां (पृथ्वीवर) विचरस्व (फिरत रहा). ॥ ६ ॥ मनसा, वाचा, चक्षुर्मयी. श्रवणादिभि. च गृह्यमाण (घेतले-समजले-जाणारे) यत्, इत्वं तत्त्वरं मनोमयं (कल्पनामय) ' माया ' [इति] विद्धि. ॥ ७ ॥

मध्ये दोष अधिक, असा विषमपणा परलेला आहे तेव्हा सर्वत्र समदृष्टि ठेवावी कशी ' तर तेही मागतो - वा, मनाने, वाणीने. नेत्रांनी, व कर्ण इत्यादि इंद्रियांनी जे जे ह्मणून विषय ग्रहण करता येतात (मनाला, जे कळते, वाणीला जे बोलून दाखविता येते, नेत्रांनी जे दिसते, कानांनी जे ऐकता येते व इतर इंद्रियांची ज्यावर प्रवृत्ति चालते) ते सर्व विषय मनाचे क्षेत्र (काल्पनिक) अर्थात माया होत व ह्मणूनच ते नाशवन आहेत असे समज. - अशा रीतीने सर्वांची योग्यता सारखी झाली की विषमपणा कोठेच दिसण्याला

१ घरादारारावर प्रेम ठेवून नुसते शरीराने बाहेर पडणे काही उपयोगी नाही, उलट ते अधिक त्रासदायक व अनर्थावहू होत ना. ५, २१

२ जैशी स्वर्गाची राणीव (राज्य) । केवळ झमचि जाणीव । तैसेचि जाण हे सर्व । भववैभवविकास ॥ नाथ, ५६

आधार नाही. - ७ ॥ - सकल विषयांना मनाचे खेळ हाणव्याचें कारण असें : - मनुष्याचें मन स्थिर नसलें हाणजे त्याच्या भेदविषयक क्रम उत्पन्न होतो. आणि तो भ्रमच युगांचा व दोषांचा आधार होय. - ह्यावर कोणी ह्मणेल, वेदांनीच विधिनिषेध सांगून देऊन तद्द्वारा भेदाची मत्तया सिद्ध केली आहे; आझी नर्वा पाहतों असें नाही. तर त्यांना उत्तर : - वेदांमध्यें कर्म (विहित), अकर्म (विहित कर्म न करणें) आणि विकर्म (निषिद्ध) हा जो भेद सांगितला आहे, तो ज्याच्या बुद्धीमध्यें - भ्रमाचे विस्तारून अयुक्तस्य (ईश्वरमूर्ति न करणाऱ्या) पुंसाः नानार्थः भ्रमः. सा गुणदोषमाक् (गुणदोषास आधार). गुणदोषाधियः कर्म, अकर्म, विकर्म इति निदा [भवति] ॥ ८ ॥

पुंसोऽयुक्तस्य नानाऽर्थो भ्रमः स गुणदोषमाक् ॥ कर्मकर्मविकर्ममिति गुणदोषाधियो भिदा ॥ ८ ॥

तस्माद्युक्तोद्विग्रामो युक्तवित्त इदं जगत् ॥ आत्मनीक्षस्व विततत्मात्मानं मय्यधीश्वरे ॥ ९ ॥

तस्मात् युक्तचित्ता युक्तोद्विग्रामः (कावरीला इंद्रियसमूह ज्यानें असा) [सब] इदं जगत् आत्मनि विततं (पसरलेल्या) ईक्षस्व (पहा), आत्मानं अधीश्वरे मयि [ईक्षस्व] ॥ ९ ॥ - गुणदोष सिद्धले असतील त्या पुरुषाला (अज्ञान्यालाच) उद्देशून आहे. ॥ ८ ॥ हाणून, उद्धवा, तूं आपला इंद्रियसमूदाच आंवरून घर, चित्त स्वाधीन ठेव, आणि तूं नगळे पसरलेलें जग आत्माच्या (मोक्षया जीवाच्या) आधारें आहे असें पाहत जा. - ह्यावर तूं हाणशील, माझ्या (उद्धवाच्या) मांडेनीन हान शरीरांत राहणाऱ्या लहानशा आत्म्यावर

१ श्रीधरांनी 'सः' ह्याचा अर्थ 'भ्रमः' असा घेतिला आहे. पण बालप्रवोविनाकार ह्मणतात:- यस्य एवं भ्रमः स एव पुनर गुणदोषमाक् पुण्यपायसुखदुःखादिमात्रं भवति न ज्ञायात् तसा भ्रम पडल तोच पुरुष गुणदोष भोगणारा ह्य० पुण्य पाप किंवा सुखदुःख भोगणारा होतो. २ परमात्मेसी जो विभक्त । तो पुरुष बोलिजे अयुक्त । एकनाथ, ५७.

३ कर्म अकर्म आणि विकर्म यांविषयीं एकनाथांचें मत श्रीधरांच्याहून भिन्न आहे असें मागे सांगितलें आहे. ह्या सवलीं नायांनीं आपल्या मतानें प्रतिपादन करून शिवाय श्रीबराच्यही अर्थाची उत्पत्ति स्पष्ट लिहिली आहे. येथ ह्मणसी कर्म कोण । अकर्माचें काय लक्षण । विकर्माचा कवण गुण । तें ही संपूर्ण परियेसी ॥ जावा वाचा अध्या मत । कर्तजे तितुकें कर्म नसा । सुखसुखीचें जें मान । तें मूळ जाण कर्माचें ॥ मनसा वाचा देहीं । सर्वथा कर्मबोज नाही । अकर्म हाणजे ते पाहीं । न रडे डाढी देईत ॥ जे कर्मविंगळे सवें । तें कर्म लावितां ही न लगे । जें नव्हे कर्मठा जोनी । तें जाण सवें अकर्म ॥ विधि निषेध जोड राडे । जेथ विशेष कर्म डोंडे, विकर्म त्यानें ह्मणों घडे । थोर सांक्रडे तें माई । कर्म सर्व साधारण । तेंच विकारातें पावलें जाण । उठेजे विधि निषेध दारुण । विकर्म जाण तें ह्मणजे तें ॥ जें विधीलें नातुडे । तें निषेधाचें अंग चडे । कर्तजे ह्मणजे विकळ पडे । तेंही रोकडे निषिद्धची ॥ ऐसे कर्म विकारलें । तें विकर्मपदें वाखाणिलें । एवं कर्माकर्म दाखिलें । विंगळले तुर डाण ॥ जीवासि आविद्या रमलें । त्याचीं कर्म आविध्यकें होती । श्रीबराच्यह्यानाची युक्ति । नेही उपपत्ती परियेसी ॥ अविद्यायुक्त जीव परम । त्यासि नित्य क्रिया तेचि कर्म । नित्य न करणें ते अकर्म । विकर्म तें निषिद्ध ॥ ६२-७२.

एवढें सगळें मोठें जग राहतें असें काहेंवें : तर वा, - तो जीवात्मा मकळ चराचरांचा नियामक ब्रह्मरूप जो मी त्या माझ्या शिकणीं आहे अशी दृष्टि ठेव (शरीरांन आच्छादित व समर्प्योद आहे असें समजू नकोस, तो सर्वव्यापी ब्रह्मरूप अर्थीन जगदाधार आहे असें पहा). १ ९ ॥ - तुज्या वाटेच की, अशा प्रकारें चित्तचें निश्चय केळें व कर्मे करीत मेळें नाहीं तर देव विघ्नें करतील, तर ती शंकाही नलगें. - तुला वेदांचें निश्चित तात्पर्य कळें व त्याप्रमाणें अनुभव मिळून तुमें चित्त आत्मानुभवाचें नेतें पावळें, ह्मणजे तूं सकळ प्राण्यांचा (देवादिकांचाही) आत्मरूप होशील; व मग तुला कोणाकडूनही विघ्नांची वाधा होणार नाहीं (अर्थाचा याच अन्ना - अनुभव मिळेंचें न हाता मानुरूप कर्मे करीत जावेंच. ज्याला अनुभव मिळाला तो सर्वांचा आत्माच होतो अर्थीत त्याला कोणी विघ्नें करीत नाहींत.) ॥ १० ॥ - ह्यावरून कोणी ह्मणेंच दी. उगाटा ज्ञानविज्ञानसंयुक्तः (ज्ञान हा० ज्ञानज्ञान, विज्ञान हा० अनुभव ज्ञानीं युक्त) शरीरिणां (प्राण्यांचा) आत्मभूतः आत्मः पुनरुत्पत्त्या [सर] अंतरादेः (विघ्नां) न-विहन्त्ये. ॥ १० ॥

ज्ञानविज्ञानसंयुक्त आत्मभूतः शरीरिणाम् ॥ आत्मानुभदुत्पत्त्या नांनरायैदिहन्त्यसे ॥ १० ॥

दोषबुद्धोभयातीतो निषेधाच्च निवर्तते ॥ गुणबुद्ध्या च विहितं न करोति यथा उर्भकः ॥ ११ ॥

सर्वभूतसुहृच्छांतो ज्ञानविज्ञाननिश्चयः ॥ पर्यन्मदात्मकं विश्वं न विपद्येत वै पुनः ॥ १२ ॥

यथा उर्भकः, [तथा] उभयातीतः (गुणदोषांदून पलिकडे असणारा) [अपि] निषेधात् निवर्तते, [परं] दोषबुद्ध्या न, विहितं (अर्थच) न करोति, [परं] गुणबुद्ध्या न. ॥ ११ ॥ सर्वभूतसुहृत् शान्तः ज्ञानविज्ञाननिश्चयः विश्वं मदात्मकं पश्यन् पुनः न विपद्येत (क्लेश पावत नाहीं). ” ॥ १२ ॥

ज्ञान झालें त्याच्या हातून भलतेंसलतें पाहिजेतें आचरण घडत असेल. तर तसेही समजावयास नको. - ज्ञानानुभवी पुरुष निषेध आणि विधि ह्यांच्या चक्रांतून पांजेकडे अमते. - तरी तो पूर्वसंस्कारानुरोधानें निषिद्ध कर्मे करण्यापासून माधारा वळतोच, मात्र माधारा वळण्याचें (निषिद्ध कर्मे न करण्याचें) कारण त्याच्या बुद्धीला तें कर्मे केळें अन्न कुंप घेवेल असें वाटत असतें हें नव्हे. - तसेंच तो प्रायः विहित कर्मांचेंच अनुष्ठान करीत असतो - पण तो विहितकर्म केळें असनां आपत्ताला काहीं लाभ होईल / ह्मणदि नष्ट मिळतील) अशा समजुतीनें तें करीतो असें नव्हे. तर जसें लहान मुल एकादेवेळीं हात पाय हलवणें, रडणें इत्यादि कांहींतरी करितें, एकादेवेळीं कांहीं करित नव्हे, तरच ज्ञान्याचीं कर्मे संकल्पविकल्पांचांन साहचिकणें चालेल्लीं असतात. ॥ ११ ॥ अशा प्रकारें जो पुरुष सकळ प्राण्यांचा मित्र व शान झाला तसेंच ज्याला वेदांचें तात्पर्य कळूं.

१ ब्रह्मविकर्षी जो ग्रासी । त्या काळाचा तू आत्मा होसो । पाठी थापटूनि हुरीकेसो । उद्धवासी सांगतू ॥

२ निद्रितामार्गे बैसला वायु । अथवा पुढें आला स्वर्गमार्गे । त्यासि नाहीं रागविरागु । तैसा लागु ज्ञान्याचा ॥

३ शक्ति वरकधीं अपयोभी नाहीं तर अंतरीं बाणळी पाहिजे, आंत तळमळ चाल्ने आहे आणि वस्त्र धारणें किंवा अशक्तपणामुळे निमृष्ट वसावें लागत नव्हे, तर नां ज्ञानि नव्हे पहा :— (पुढें काढूं.)

नाथ, १०५.

नाथ, १२५.

- त्वां ज्वाला उपदेश केला तो - मी तर अत्यंत मूढ आहे, कारण, माझी बुद्धि तुझ्या मायेने रचिलेल्या श्रीगुत्रादिपरिवारासहित देहावर 'देह हाच मी आणि 'हं' श्रीगुत्रादिक माझी' अशा अभिमानाने पूर्णपणे आसक्त झालेली असते. - एकदरीत त्या एवढांचक केलेल्या उपदेशाला मी पात्र नाही. - ह्मणून, भगवता, आता मला ज्ञाना रीतीने हळूहळू शिरोधार्य दे की जेणेकरून तू सांगितलेले साधन मला अनायामे पूर्ण भिक्विनी येईल. मी तुझा सेवक आहे ॥ १६ ॥ - तू ह्मणशील 'मी तुला धोडक्यात मागून दिले, आता तुला विस्ताराने ऐकण्यास पाहिजे असेल तर दुसऱ्या कोणाला विचार' तर त्याचेही उत्तर मागते - ईश्वरा, स्वप्रकाश व त्रिकाली अवगति अशा आत्मस्वरूप भगवत्, स. अहं साजुबंदे (परिवारासहित) स्वभाषया विरचितात्मनि (रचिलेल्या देहावर) 'अहं, मम' इति विगड. मूढमतिः [अस्मि]. नत अह भवता निगतिं यथा अज्ञसा (चहल) संसाधयामि, [तथा] मृत्यं मा अबुशयि (क्षिप्त) ॥ १६ ॥ विबुधेषु (देवात्म्ये) अपि सत्यस्य (तान्ही काली नाश न पावण, रा अशा) स्वदश (स्वप्र-

सो ॥ ५६ ॥ ममाहमिति मूढमतिर्विगाढस्त्वन्नायया विरचितात्मनि सानुबंधे । तत्त्वंजसा निगदित भवता यथा ॥ ५६ ॥
संसाधयामि भगवन्ननुशाधि भुलम् ॥ १६ ॥ सत्यस्य ते स्वदश आत्मनोऽन्यं वक्तारमीश विबुधेष्वपि
नानुचक्षे ॥ सर्वे विमोहितधियस्तव माययेमे ब्रह्मादयस्तनुभृतो बहिरर्थभावाः ॥ १७ ॥ तस्माद्भवंतमनवद्यमनंतपारं
सर्वज्ञमीश्वरमकुंठविकुंठधिष्यम् ॥ निर्विण्णधीरहमुहं वृजिनाभितप्तो नारायणं नरनखं शरणं प्रपद्ये ॥ १८ ॥

काय-स्वतःसिद्ध ज्ञानसंपन्न) आत्मनः ते (तुजहून) अन्य आत्मनः वक्तारं (उपदेशक) न-अनुचक्षे (पाहत नाही). बहि (बाह्यविषयावर) अर्थभावा (सत्य अशी सद्गुण ज्याची ते) सर्वे इमे ब्रह्मादयः तनुभृतः तव मायया विमोहितधियः ॥ १७ ॥ तस्मात् उह वृजिनाभितप्त (दुखनी व्यात) अह नरसख (नीवना मित्र) नारायणं अतवद्ध (नि-न) पाचा मला उपदेश देणारा तुजवाचून दुसरा पुरुष देवमध्यं सुद्धा कोणी माझ्या दृष्टीला आढळत नाही कारण, ब्रह्मदेव आदिकरून ह्या सगळ्या शरीरधारी प्राण्यांच्या बुद्धि तुझ्या मायेने मोहून गेलेल्या आहेत आणि ह्याना विषयच सत्य भासत असताना - अमले उपदेशक काय कामाचे १ - ॥ १७ ॥ ह्मणून. हे जवाच्या भिन्ना नारायणा, मी तुज ईश्वर आलो. संसारंतील अनेक दुःखे योगता योगतां मार्गे मन लगदी विटून गेले (विरक्त झाले) आहे - दुसऱ्या कोणाकडे जावे हाटले तर तुजवाचून इतर जीव कसे आहेत पहा कोणांचे

१ किंवा 'स्वदश' हे 'ते' ह्याचे विशेषण करावे स्वतःसिद्धज्ञानसंपन्न अशा तुजहून वेगळा दुसरा २ पुरो जोवे ब्रह्मयासी । तो शुनला सृष्टिकर्मांती . प्रजाउत्पत्ति न या । अह-निर्गो चितीत १ जो आपुल्या निजस्वभावी । सदा संलारू वाढवी । तो केवी संसारू तोटवी । देले न बुडवी सर्वथा । नाथ, १७६ । ७७.

३ 'शरण घालो' ह्मणजे 'सबुपदेशेन संक्षितारमभ्यवस्थामि (तुव सबुपदेशाच्याजोने रक्षण करणारा अहंज असा निश्चय करून राहिलो)'

यदुराणाल धर्माचै रहस्य पूर्णपणे समजत असं. - एके प्रसंगी - वयानें तलण असा कोणीएक अवघुत ब्राह्मण कशाची काळजी किंवा कोणाची भीति न बाळगता सैर गर्जनं मूनीवग पर्यटन करीत असलेला त्या राज्याच्या हद्दीस पडला. त्यानें ब्राह्मणाच्या लक्षणावरून हा कोणी ब्रह्मवेत्ता असावा - असें तत्काळ ओळखिले. व त्याच्या मुखानें वहीं उताऱ्या गोष्टी ऐकाव्या अशा इच्छेनें - त्याला प्रश्न केला. ॥ १९ ॥ यदु ह्यणाल - ब्रह्मन्, आपण कोणताही व्यवसाय करीत नाहीं असें अमनांना आपल्याला हे अतिनिपुण (लोकांत कोणासच्येही न आढळणारी) बुद्धि प्राप्त झाली कोठून - कीं ज्या बुद्धीचा आश्रय मिळाल्यामुळे आपण विद्वान् अमनाही लोकामध्ये एकाग्र धर्मवित् यदुः यकुतोमर्षं (वाही कोळही मव ज्याला अन्ना) चरंत (फिरणऱ्या) कवि तरुन कंचित् अवधूत (संयमगरिलगी) द्विजं पप्रच्छ - ॥ २० ॥ यदु उवाच - " ब्रह्मन्, अदत्तं. (उद्योग न करणारा, अन्न) [ते] सुविशारदा (अतिनिपुण) इयं बुद्धिः कुतः ? यां (ज्या बुद्धीला) आसाद्य (पावून) विद्वान् भवान् बालवन् लोहं

अवधूतं द्विजं कंचिच्चरंतमकुतोभयम् ॥ कवि निरीक्ष्य तरुणं यदुः पप्रच्छ धर्मवित् ॥ २५ ॥

यदुरुवाच । कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन्नकर्तुः सुविशारदा ॥ यामामाद्य भवोद्धोकं विद्वांश्चरति बालवत् ॥ २६ ॥

प्रायो धर्मार्थकामेषु त्रिवित्सायां च मानवाः ॥ हेतुनैव समीहते आयुषो यदासः त्रियः ॥ २७ ॥

त्वं तु कल्पः कविर्दक्षः मुभगो ऽमृतभाषणः ॥ न कर्ना नेहमे किंचिज्जडोन्नचपिशाचवत् ॥ २८ ॥

चरति. ॥ २६ ॥ मानवाः प्रायः आयुषः, यदासः, त्रियः. [च] धर्मार्थकामेषु, विवित्सायां च समीहते (उद्योग करितान) ॥ २७ ॥ त्वं तु कल्पः (समर्थ, कवि, (बुद्धिमन्) दक्षः (कुशल), मुभग (सुख), अमृतभाषणः (मधुर वोलणारा) [च] जडोन्नचपिशाचवत्, किंचित् न कर्त, न-ईहसे (इच्छीत नहोय) [च] ॥ २८ ॥ अज्ञान बालकाप्रमाणे वर्तत अस्ताः ॥ २६ ॥ - पृथ्वीच्या पाठीवर जिकडे निकडे हा प्रकार दिम्न येतो की - धर्म, अर्थ, काम व आत्मविचार हीं करण्याकडे मनुन्ये प्राय आपण होऊन प्रवृत्त होत असतात; आणि त्याची तो प्रवृत्ति तरी आयुष्य, कीति किंवा संपत्ति मिळविण्याच्या हेतूनेच पडजेली असते ॥ २७ ॥ आणि आपण तर जेणेनेही कर्म करीत नाहीं व कमलीही इच्छा धरीत नाहीं, तर एखाद्या अज्ञान, मद्य पिऊन बुद झालेल्या किंवा पिशाचांनें ज्ञानाळेच्या मनुष्यापारवे वागत असता - बरे, आपल्याप्रा

१ ह्यावर नाथाची लेखातील टोणी व्यवहाराचें वर्णन फारच सुंदर केले आहे तें अनें -

प्रायश्या वे लोकीं लोक । धर्मार्थकामकामसुक । येचि जिखीं ज्ञान देख । अवश्यक करिताति ॥ आह्मी स्वधर्म करितो ह्यणती ॥ ज्ञानसध्येर्चा कीर्ति भिरविती । दोहटीं गा- यत्रीचें फल देती । अर्थप्राप्तीलागोनी ॥ वेदोक्त आह्मी करितो याग । संस्थापिनीं वेदमर्ग । शेकीं तों करिती जीविकायेन । स्वर्गमेग वांचिछनी । एक ह्यणती । आह्मी स्वधर्मक । (पुढें चन्)

शक्ति, ज्ञान, निष्पत्ति, सौंदर्य आणि भाषणचातुर्य ह्यांसाठी कोणताही गुण अनुकूल नसल्यामुळे उदासीन गहर्णे नाग पडने, असे ह्मणावे तर तसेही नाही - आपण सजक्त, ज्ञानसंपन्न, कुशल, सुंदर व अस्तुताप्रमाणे मधुर भाषण करणारे आहां. ॥ २८ ॥ हे सगळे इन काम व लेप एतद्रूप वणव्याच्या योगे पोळून निरत आहेत, असे असनना आपण गभोदकात उभा राहिलेल्या हत्तीप्रमाणे, त्या अग्नीपासून पूर्णपणे मुक्त आहा व अग्नी नाप पावत नाही ॥ २९ ॥ ब्रह्मन् आह्मी आपल्याला प्रश्न करित आहं त्या जनेषु कामलोभदवाग्निना दह्यमानेषु (येळणारे) [सत्सु], अग्निना मुक्त. (गेळिले) गंगानस्थ (गंगेच्या उदकात उभा) द्विप (हत्ती) इव न नष्टसे ॥ २९ ॥ ब्रह्मन्, नव

जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना ॥ न तप्यसे ऽग्निना मुक्तो गंगाऽभस्य इव द्विपः ॥ २९ ॥ त्वं हि नः

पृच्छतां ब्रह्मन्नात्मन्यानंदकारणम् ॥ ब्रूहि स्पर्शविहीनस्य भवतः केवलात्मनः ॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच ।

यदुनैवं महाभागो ब्रह्मण्येन सुमेधसा ॥ पृष्टः समाजितः प्राह प्रश्रयावनतं द्विजः ॥ ३१ ॥

पृच्छतां नः केवलात्मनः (एकाकी) स्पर्शविहीनस्य (विषयसुखरहित) भवतः आत्मनि आनंदकारणं ब्रूहि. ॥ ३० ॥ श्रीभगवान् उवाच - सुमेधसा (नगबुद्धिमत्तरु)

ब्रह्मण्येन यदुना पृष्टः समाजित. (सत्कारिलेख) महाभागः [सः] प्रश्रयावनतं वृषं प्राह - ॥ ३१ ॥
अर्थी, आपल्या अंतरीं इतका आनंद असण्याचे कारण काय, ते आह्माला निवेदन करावे. - आम्हाला समज तर आता आहे की, संसारसुखे भोगावी तेव्हाच आनंद प्राप्त होतो - आणि आपण तर - स्त्री, घर इत्यादिकांचा संवेच न ठेविता - केवळ एकाकी वागत असता, अर्थात वैपयिक सुखे सर्वथा सोडून दिव्ही आहेत, - मग आपल्यान आनंद मिळतो कोठून ? - ॥ ३० ॥ श्रीभगवान् ह्मणाले - उद्धवा, ब्राह्मणाचा पूर्ण मत्त व उत्तमबुद्धिमत्तरु अशा यदुराजाने त्या महाभागाला सत्कारून ह्याप्रमाणे प्रश्न के नेव्हा त्या

(नागीळ टोप पुढे चार)

कुशसृष्टिका नाशिती उदक । समर्थी आलिया याचक । ने वेढीं मीक न घालिता ॥ दामिक वाढवावया स्फोटी । देवपूजा झळफळीत दाडिती ।
राख लाविती वीं हातीं ॥ आयुष्यदांनी पुण्यपुटस्य । आह्मी चिकित्सक आहिस । स्थावर जाम जीव अशेष । मरनिया यश मिरविती ॥ यश वाढवावयाचे कारण ।
तुलापुरुष करिती दाव । देह मूखाविष्टे परिपूर्ण । घन त्यासमान जोखिती ॥ परि परमायाच्या चाडा । कोणी वेचीना कवडा । भूल कैशी पडली मूढा । स्वार्थ रोकडा ।
विसरले ॥ पूर्वी अहर्षी नाहें प्राप्ती । ते श्रीकामा उपास्त्री करिती । शिष्येचा स्वामी श्रीपती । त्यांत न भजती अभाग्य ॥ लक्ष्मी विश्वगुरु हरोची पत्नी ।
तीतें जो तो सखे अभिलाषूनी । ने दिती हरीची हरिछागोनी । त्यातें पतनीं हरि पत्नी ॥ रोगान्योनं आयुष्य मागनी । याग्यां सन्निदा उपासिती । देव नश्वर हे न ठरे
चिर्षी । पडली प्रांति भिजपदा ॥ २८२ । ९२.

ब्राह्मणाने, राजा आपल्या घराणीं मन्त्रिपुरसर कीन झाला - अर्थात हा उपदेशास अंगिकारी आहे असं पाहून - त्याला मागिलंलं ॥ ३१ ॥ ब्राह्मण हाणाला - राजा, मी आपल्या बुद्धीनेच वीरलेळे असे माझे बहुत गुरू आहेत. त्यापासून शिक्षण घेऊन मी मुक्त होतसाला भूमीवर पयटन करीत असलों ने गुरू कोणते, - ते मागलों - ऐक - ॥ ३२ ॥ (१) पृथिवी, (२) वायु, (३) आकाश, (४) उदक, (५) अग्नि, (६) चंद्रमा, (७) सूर्य, (८) कपोत, (९) अजगर, (१०) समुद्र, (११) पनग, (१२) मधुकृत्, (१३) हत्ती, ॥ ३३ ॥ (१४) मधु छुटून नेणारा, (१५) हरिण, (१६) मासा, (१७) पिंगला वेश्या, (१८) कुरग फसी, (१९) ब्राह्मण: उवाच- "राजन्, मे बुद्ध्याश्रिताः बहवः गुरवः संति, यतः शुद्धिं उपादाय (वेज्ज) मुक्त. [सन्] इह अटमि (फितलों) तान् शृणु ॥ ३२ ॥ (स्वकाप्रमाणे). ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ राजन्, एते चतुर्विंशति. गुरवः मे आश्रिताः [अह] एतेषा वृत्तिभि (वर्तनांनीं) इह आत्मनः शिक्षाः (उपदेश) अन्वशिक्ष (शिकलों)

ब्राह्मण उवाच । संति मे गुरवो राजन्बहवो बुद्ध्याश्रिताः ॥ यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तो ऽटामीह तान् शृणु ॥ ३२ ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ऽग्निश्चंद्रमा रविः ॥ कपोतो ऽजगरः मिथु. पतंगो मधुकृद्गज. ॥ ३३ ॥ मधुहा हरिणो मीनः पिंगला कुरगो ऽर्भकः ॥ कुमारी शरकृत्सर्प ऊर्णनाभिः सुपेगकृत् ॥ ३४ ॥ एते मे गुरवो राजंश्चतुर्विंशतिराश्रिताः ॥ शिक्षा वृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्मनः ॥ ३५ ॥ यतो यदनुशिक्षामि यथा वा नाहुपात्नज ॥ तत्तथा पुरुषव्याघ्र निबोध कथयामि ते ॥ ३६ ॥

॥ ३५ ॥ नाहुपात्नज (नहुषचा पुत्र जो बघाति स्वाच्या मुला), पुरुषव्याघ्र (नरवेळा), यतः, यत्, यथा वा अनुशिक्षामि, तत् तथा ते कथयामि, निबोध (समजूत घे) ॥ ३६ ॥ व्हान मूल, (२०) कुमारी, (२१) बाण तयार करणारा, (२२) सर्प, (२३) पोतान धागे काटणारा किडा (भिनावरीळ कोळी). आणि (२४) किड्याला मुद्रा रूप देणारा प्राणी (कुंभरीण माशी), ॥ ३४ ॥ राजा. मी ह्या चोवीस गुरूंचा आश्रय घेतिला आहे, व ह्यांच्या वर्तनावत्तन मी जगामय्य, आपण कमे जागावे, ने वडे शिकलों. ॥ ३५ ॥ वा मनुजश्रेष्ठा ययानिपुत्रा, आता मी कोणतामून काय व कमकमे शिकलों, ते नमतमं तुला सागलों, चित्त देऊन ऐक - ॥ ३६ ॥

१ ऊर्णा नाभौ यस्य । ज्याच्या नाभीमध्ये तटु असतात, ते कोळी, वगैरे.

२ शोभनं रूप कीदृश्य करोति स.-किज्याला सुंदर रूप देणारा प्राणी. कुनारण

(१) पृथ्वीपासून मी हे ऋतू शिकलो की, प्राणी देवाच्या अधीन वागून असतात (ते नाकवाळ तंम नाचतात), हे तत्त्व लक्षात घ्यावे आणि त्यांना कितीही तुडविले किंवा छळिले तरी धैर्य धरून असावे (निमृष्येण सोसावे, क्षमा करावी) व आपला मार्ग सोडू नये ॥ ३७ ॥ - पर्वत आणि वृद्ध हे भूमीचेच भाग आहेत. त्यापासून कोणते गुण घेतले, ते ऐक - नित्य आपले सर्व व्यापार परोपकारासाठी असावे. आणि आपला जन्म केवळ दुसऱ्याच्या उपजीविकेसाठी आहे ही गोष्ट नाथकांनी पर्वनापासून शिकवावी आणि त्यांनी वृक्षाचा शिष्य होऊन आपला देह केवळ पराधीन आहे ह्या तत्त्वाचा उपदेश ध्यावा (पर्वत आपल्या पाठीवर उत्पन्न होणारे झाडेमुळे गवन, झरे देववशानुगैः (देवाच्या अधीन वागणाऱ्या) सृष्टे, आक्रम्यमाणः (तुकडिल जाणारा) अपि धीरः तत् (ते मृतांचे पराधीनत्व) विद्वान् मार्गान् न चलेन्. [इति] क्षिने (पृथ्वीपासून झर्न अन्वर्तशिखं. ॥ ३७ ॥ साधुः (योगी) मृधुच. (पर्वतापासून) शब्धन् (नित्य) परार्थसर्वेह (परोपकारासाठी) सर्वं व्यपन्न ज्याचे (दुसऱ्यासाठी) केवळ भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो देववशानुगैः ॥ तद्विद्वान् चलेन्मार्गादन्वशिक्षं क्षिनेर्व्रतम् ॥ ३७ ॥ शब्धत्परार्थसर्वेहः परार्थकांतसंभव. ॥

साधुः शिक्षेत भूमृत्तो नगशिष्यः परास्मताम् ॥३८॥ प्राणवृत्त्यैव संतुष्येन्मुनिर्नैवेदियप्रियैः ॥ ज्ञानं यथा न नश्येत नावकार्येत वाङ्मनः ॥३९॥

इत्थं ज्ञ्याचा अस्मा [भवेत्], नगशिष्यः (ब्रह्मचा शिष्य) [सन्] परास्मतां (ग्राहीतणा) शिक्षेत्. ॥ ३८ ॥ यथा ज्ञान न नश्येत, वाक्, मनः [च] न—अवकार्येत (चंचल होणार नाही), [तथा] मुनिः प्राणवृत्त्या (प्राणान्या उपजीविकेन व प्राणानारक्ष्या रूपां) एव संतुष्येत्, इदियप्रियै न एव [संतुष्येत्] ॥ ३९ ॥ इत्यादि पद्वर्ग्य परोपकारो लवीत अमतो, आणि वृत्त तर आपलें शरीर ह्याणजे स्वाद्या. फाद्या, खोड वगैरे मुद्धा लोकानी तोडून नेळें तरी नेऊ देतो, तशी सावृची वृत्ति असावी). ॥ ३८ ॥ (२) - वायुही दोन प्रकारचा आहे : एक शरिगत संचार करणारा प्राणवायु व दुसरा बाह्य. त्यापैकी प्राणानून कोणता उपदेश ध्यावयाचा तो ऐक - प्राणाला केवळ कसल्या तरी आहार मिळाला की पुरे होतें - तो आहार दिमप्यान सुंदर किंवा स्वाण्याला गोडच पाहिजे अशी अपेक्षा नमने - मुनीनें तरी प्राणाचा निर्वाह चाळेऊ

१ लोकें सूचीबद्ध 'ही जमीन माझी, ही जमीन माझी' असा अरिमान घडून सारे माडाभाई करीत असतात, पृथ्वी लोकचे ते भेदव्यवहार निमृदपणें संपदीत असते, पण स्वताचा अखंड एम्पणा मोडीत नाही, त्याप्रमाणें योग्यानें, कसें कितांही भिन्न प्रकारचीं घडत असलीं तरी, आपली अखंडदायमानवृत्ति अचल राखणाऱ्या नाथ, ६३ व ६४ ओंवाचा आज्ञा-श्रवण, येथ पृथ्वी-भूतों प्रजिळी । ना तरी शिष्टासूत्री गोंजिली । इर्धविषाद्या नाहीं आली । निश्चल ठेली निजक्षती ॥ पृथ्वी दाँड करुनि जाळिली । नांगर घाळुनि फाळिली । लातवगो तुडाविली । तोडिली झाडिली पै मूर्ती ॥ तो अपराधु न मानूनि क्षिती । सर्वेचि मृताते प्रसन्न होती । तेथेचि पिरवूनि नांना सपनी । वृमि देती भूनाते ॥ नाथ, ३६७ । ५१ । ७२

२ पर्वताचें दातून केवढें असते पहा — ग्रीष्मांघटी सर्व सरे । परी तो देता मागे न सरे । (दालाल मानल म्ही कर्मा पडू देन नहों ण्ट-) सर्वेचि भगवेंत वीजे पुरें वर्षांनि अलधरें समृद्धि ॥ जंव जंव उल्हास हाता देतु । तव तंव पुरवी जगभाथु । विकल्प न धरिता मनांतु । देत अच्युतु अनिकार ॥ नाथ, ३८१ । ८२.

तेष्वन्येषु संतोष भानावा, इंद्रियांना आवृत्तीसि ते धर्मा साध्याची ओढ ठेवू नये. - आहार काहीच न स्वीकारिला तर मन व्याकुळ होउन - ज्ञानाचा नाश होईल तसे तर होतां क्रमा नये. - ह्मणून देहनिर्वाह केलाच पाहिजे. - मात्र वाणी आणि मन ही व्यग्र होणार नाहीत अशी व्यवस्था ठेवावी - सैद्ध्य, गोडी ह्या गुणाची अपेक्षा घेईत की वाणीचे आणि मनाचे चाचल्य व्हावयाचेच. करितो त्याची अपेक्षा ठेवूच नये ह्मणजे झाले - ॥३९॥ - आता वाद्य वायूफुल्लन काय त्रिकवधाचे ते मागता - विद्युतचे धर्म (३९) उष्ण, मोड, कडू इत्यादि) नाना प्रकारचे असतात, व ते विषय सर्वत्र पसरलेले असल्यामुळे - आपला त्याच्याशी सक्क घडावयाचाच - परंतु याग्याने विषयाने प्रवेश करूनही आपले चित्त त्या विषयांच्या गुणदोषांनीं अलिप्त राखावे आणि कोटही आपत्त होऊ नये उदाहरण वाटूच (पह) वायु वनात, वणव्यात, मुगाचे पदार्थावर व त्याच्या विरुद्ध ह्या नानाधर्मांमुळे विषयेषु सर्वतः आविष्टान् (शिरणारा) योगी गुणदोषव्यपेतात्मा [सत्] वायुदेह न-विग्रजेन (आनक न होजे) ॥ ४० ॥ इह पांथिनेषु (पृथ्वीचीं कर्मां अना) देहेषु प्रविष्टा तदगुणाश्रयः (त्या देहाच्या धर्मांना अवबुध राहणारा) आत्महक् (आत्म्याकडे दृष्टि लागत असा) योगी गंधै वायु इव गुणै न दुःस्रजे ॥ ४१ ॥ अतर्हित. (वेदना -

विषयेष्वविशान्योनी नानाधर्मेषु सर्वतः ॥ गुणदोषव्यपेतात्मा न विपज्जेत वायुवत् ॥ ४० ॥ पांथिनेष्विह देहेषु प्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः ॥ गुणैर्न युज्यते योगी गंधैर्युरिवाऽऽत्महक् ॥ ४१ ॥ अंतर्हितश्च स्थिरजंगमेषु ब्रह्मात्मभावेन समन्वयेन ॥ व्याख्या ॥ व्यवच्छेदमसंगमात्मनो मुनिर्मसत्त्वं विततरा भावयेत् ॥ ४२ ॥

पहणार) [कति] मुनिः ब्रह्मात्मभावेन (ब्रह्म आल्या होय कदा नावेने), स्थिरजंगमेषु समन्वयेन (अनुबोधा) व्याख्या [च] विपत्तस्त (संव्यास) आत्मन असंग (४२) दुर्गावि स्थली असा सर्वत्र संस्कार करितो. एण कोठें विकटून राहिला आहे काय ? अमुक पदार्थ जिवा म्यउ वायूचा आवडणें आणि तो तेथे धक्कून राहिला. असे कधी मुने काय ? नाही. तशीच आत्मिकिरहित चित्तवृत्ति योग्याने राखावी.) ॥ ४० ॥ - वायु मुगध, धडपणा, उगणा. इत्यादि र्जांनीं विनिष्ट असा भावतो तरी वस्तुतः त्याच्या ठिकाणीं कोणतेही धर्म नाहीत, त्याप्रमाणें देहादिकांच्या वर्मांशी योग घडल्यामुळे आत्मा अहमतेने प्रत्ययास येतो तरी ते देहधर्मांनीं युक्त नाही, ही गोष्ट तरी मी वायूवत्तमच शिक्खे पहा : - असा वायु नानाप्रकारच्या गंधांनीं युक्त नमतो तमाच आत्मज्ञानी योगी पृथ्वीचीं कर्मां अना आणि त्या देहाच्या वाहन, नाना इत्यादि गुणांचा आश्रय करून वागत असला तरी त्या गुणांनीं युक्त होत नाही ॥ ४१ ॥ (३) - आकाशात्मन काय त्रिकल्ये ते ऐक - आत्मा स्थितर व जंगम मज्ज

१ सुखेचिया तोंडा । झिलो कोंडा अथवा माडा । तरी रसनेचा पागडा । न वर वडकुडा तयासि ॥ नाथ, ४१२. विग्रह, त्या देहाच्या आवायुमूल नमुने हे - विषयांजोष बाहेः पहा : - ब्रह्मादिकांचा देह पाहूं । कीं चराचा देह टाळू । ऐसा न मनीच विद्वान् ॥ प्राण ह्मणतु समभावे ॥ तेल घेतो, गंधाचे कर्मे । न घेतो उच्चर्तित मने, धर्म । कदा न देखे अधसोचम । मावता तम समभावे ॥ नाथ ४१६ । १७. २ ज जना वायूचे भेटी । मुगधकंठि शालेनी निटी । त्याची आत्मिका नाही नाई उठाउठीं सखिदू ॥ नाथ, ४२८.

पदार्थमध्यै समन्वयाने (ईश्वराची सत्ता आहे ह्याणून त्या पदार्थाची सत्ता जाणवते अशा व्यामोर्ने) सर्वत्र - मूत्र जे मण्यात अमर्ते तथा एकाच भागावर नहे - व्यापून नरून राहिलेला आहे. ह्याणून देहाच्या अंतरी राहत असताही मुनीने, आत्मा ब्रह्मस्वरूप होय अशा भावाने, आत्मा देहादिकाशी मयुक्त नार्ही आणि अर्थात त्याला व्यवच्छेद (तुटके-पणा, इवत्ता) नार्ही अशी आकाशाच्या दृष्टताने भावना करावी (आकाश सर्वत्र भरून राहिलेले अमनाही घटादि पदार्थांशी आमक्त होत नार्ही व विभाग किंवा भोजमाग पालन नार्ही, तसाच आत्मा आहे अशी यावना करावी). ॥ ४२ ॥ - शिवाय, आत्मा नित्य अमर्यामुळे त्याच्या उत्पत्तिनाशवान अशा देहादिकाचा मवळ नार्ही पहा - जमा वयून इतस्ततः चाळविलेल्या मेघाची फळी. धूळ इत्यादि पदार्थांचा आकाशाशी स्पर्श वडन नार्ही, तथा अनर्थांमी पुरपाळा तेज, उदक व पृथ्वी एतद्वृषी अमे मालने निमिलेले जे देह ति नसणें), अव्यवच्छेद, (परिच्छेद, योजमाग, इवत्ता नसणें) ब्रह्मस्व (अनाशाऽनाणें) [च] मादयेन् (समजो) ॥ ४२ ॥ [यथा] वन (आकाश) वायुना ईरितें (प्रेरितेल्या) मेघाद्यैः, तद्वत् पुमान् तेजोवन्नमयैः (तेज, उदक व पृथ्वी एतद्वृष) भावैः कालसुष्टे गुणैः न स्पृश्यते ॥ ४३ ॥ प्रकृतितन. (स्तम्भान) स्वच्छ स्निग्ध. (नेटयुक्त) मादु-

तेजोऽब्रह्ममयैर्विमेषाद्यैवायुनेरितैः ॥ न स्पृश्यते नमस्तद्वत्कालमृष्टैर्गुणैः पुमान् ' ॥ ४३ ॥ स्पृच्छः प्रकृतितः स्निग्धो साधुर्यस्तीर्थभूर्नृणाम् ॥ मुनिः पुनात्येवं मित्रमीक्षोपस्पृशकीर्तनैः ॥ ४४ ॥ तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्धर्षोदरभाजनः ॥ सर्वभक्षो ऽपि युक्तात्मा नादत्ते मलममिवत् ॥ ४५ ॥

(मधुर) तीर्थमूः (पवित्रतेवें स्थान) अर्पा (उदकाचें) मित्रं मुनिः ईक्षोपस्पृशकीर्तनैः (दर्शन, स्पर्श व वर्णन यांनीं) दृष्टं पुनान्ति. ॥ ४४ ॥ युक्तात्मा (येनी) तेजस्वी तपसा विकारी गुण त्याचा संबंध नार्ही. ॥ ४३ ॥ (४) - उदकापासून कोणते गुण ध्यावे, ते ऐक - मुनीने उदकाची मैत्री संपादवी (ज्याचे गुण पारखे असतील त्याची मैत्री जमने अना नियम आहे ह्याणून उदकासारखे गुण आपल्या आर्गी करून ध्यावे ते गुण असे -) उदक स्वभावतः स्वच्छ व स्निग्ध असून मधुर आणि मनुष्याना शुद्धता मिळण्याचे स्थान असते, मुनीने तैसे व्हावे आपले चित्त निर्मळ (रागद्वेषादिदोषपरहित) राखावे, प्राणिमात्राशी प्रेमळपणें वागावे, त्याशी गोड बोळावे आणि मनुष्याना शुद्धि मिळण्यास जागर होऊन राहोवें. (ह्याणजे मुनि आपले दर्शन, स्पर्श व वर्णन करणाऱ्या जनाना पवित्र करितो) ॥ ४४ ॥ (५) - अग्नीपासून शिखणीय गुण कोणते, ते ऐक - अग्नि तेजस्वी व

१ वैर सर्पमुगुसार्त्तौ । आकाश दोहीचे हृदयवादी । चैरनिर्वैरता आकाशगती । ते स्थिती योगियासी पाहजे ॥ नाथ, ४३४.

२ ' अघान्मिषं ' असा कोड पठ सान्धतो. त्यापक्षां अर्थ ' मित्रालापपापापूत पवित्र करितो असा करावा २ नाथ ह्याणतान, योग्याच्या गुणाना उदकाची उपमा उदायोगी पडणार कितीनी ? कारण - जळ वरिवरी आळी मळ । योगिया सबाह्य करी निर्मळ । उदक सुखी करी एक वेळ । योगिया सर्व काल सुखदाता ॥ उदकाचे सुख ते किती । सर्वेचि क्षणः तपित होती । योगिया वे स्वानंददासि । सुखासि विकृति ये नार्ही ॥ इत्यादि ४६६ । ६७. ४ देवाचे कीर्तन करणे सोडून मुनीचे वर्णन करीत बसणार कोण अशी प्रका कोणी काढील तर तिचे उत्तर नाथ दागतात -

(पुढें बाल्)

तापराक्षीने प्रकाशमान असतो. त्याचा अपमान करणे कोणालाही कठीणच जाते, शिवाय त्याचे धान्याचे कोठार अथवा द्रव्याची येथी काय ते उदर अमर्ते (उदरगत जे काही मांठविता येईल तेवढे येईल, दुसरा सांठा कोठे काही तो करून ठेवीत नाही) आणि तो आवडनिवड न वरिना मिळेल तो पदार्थ भक्षण करितो. पण काही गळें तरी मळून जात नाही (वाईट साल्यामुळे अग्नि विवडग, व भिरुषयोगी झाला. असे कधी होत नाही) ज्याने आपले चित्त निकिले तो योगी तमा (अग्नि-सारखा) अनतो ह्मणजे तो जीन नि-रायाने तेजस्वी, तपश्चर्येच्या योगे प्रकाशमान, कोणालाही अवमान करिता येणार नाही असा, उदर हें संग्रहस्थान ममजणरा (धनधान्यादिकांचा मज्ज न करणारा), व मज्ज-असत्या जे मिळेल ते सर्व मसून पुन्हा निर्मल राहणारा असतो. ॥ ४५ ॥ - अग्नीपामून घेण्यासारखे आणखीही गुण आहेत, ते अमे - तो किन्देक स्थळीं आग्रादिन अमनो. दरीस. (प्रकाशमान) दुर्बोर्पोद्गरमाज्जनः (पराभक्ष्यस कठिण असा व उदर हेंच संग्रहस्थान ज्याचे अमा) सर्वेभक्ष अपि अग्निवत् मल न—आदत्ते (स्वीकरीत नाही) ॥ ४५ ॥ इति चेत् छन्नः (गुप्त) कश्चित् स्पष्टः श्रेयः (कल्याण) इच्छता उपास्यः (उपासना करण्याजोगा) सर्वत्र दातॄणा (शन करणाराचे) प्राशुत्तराद्यु-न (पुढे पुढे व वटाणे पत्र) दहन् मुने (भक्षिने),

क्वचिच्छन्नः क्वचित्स्पष्ट उपास्यः श्रेय इच्छताम् ॥ नुंते सर्वत्र दातॄणा दहन्प्राशुत्तराशुभम् ॥ ४६ ॥

स्वमायया सृष्टमिदं सदसल्लक्षणं विभुः ॥ प्रविष्ट इयते तत्तत्स्वरूपं ऽभिप्रविधमि ॥ ४७ ॥

आळितो, नाहीसि करितो). ॥ ४६ ॥ स्वमायया सृष्ट सदसल्लक्षण (उच्चनीचत्प) इदं प्रविष्ट-विभु. पृथसि (वाछात) अग्नि इव तत्तत्स्वरूप इयते (प्रतीनील येतो) ॥ ४७ ॥ कोठे आपले स्वरूप प्रगट करितो, ज्याना आपले कल्याण व्हावे अशी इच्छा अमने. त्या ओवांनी त्याची उपासना करणे योग्य अमने, व तो सर्व स्थळीं ठाने (होम करणे) पुरुष जे काही हविर्द्वय देतील ते मसून त्याची भूत भविष्य पापे जाळून टाकितो, तमचे मावकाने वर्नन ठेवावे (एकाद्या प्रदेशान गुप्त असोवे, कोठे प्रगट फिरावे, कल्या-णेच्छु जनचे उपास्य दैवत व्हावे, व जो कोणी जे काही देईल ते मसून दात्याची प्राचीन व भविष्यकाळी वडणारी पापे जाळीन असोवे) ॥ ४६ ॥ अग्नि ज्या काष्ठामध्ये प्रविष्ट होतो, त्या काष्ठाच्या आकारासारखा, लाव, वायेळा, चपटा वगैरे ठिमनो, मूळचे अग्नीला ते गुण नाहीत तसा आत्मा व्यापक अमनही स्वनाच्या मायेने निर्मिन्च्या उच्च नीच भूतामध्यें (देवतेविष्णोदियोर्नीत, किंवा ब्राह्मण, शूद्र इत्य दि वर्णामध्ये) प्रविष्ट झाला अपना त्या त्या भूताच्या रूपासारखा प्रतीनीला येतो. - पण त्याला वस्तुन उच्चनीचता सांडूनि मागवताचे कीर्तन । केव्हा भक्ताचे नामस्मरण । केवी तुटे नवबचन । येसे न ह्मणें सर्वथा ॥ देवगति पूर्वा नामचि नाहा । त्यासि भक्तीं प्रतियुनि पाहा । नाम-

पादि सर्वही । नाना विलासही अपिले ॥ नाथ, ४७८ । ७९.

१ ऐश्वर्याच्या ही ठायी । मावबळें साविक पाही । अपिनी जें जें काहीं । तेणें मोक्ष पाही मुमुक्षा ॥ तें पडनाचि योगिनाच्या, मुर्ख । सचित्त क्रियमाण आसकी । डाळी-विषां पक्षापक्ष । करी सुख निजपद । ॥ नाथ, ५७१ । ८.

नहींत. - ॥ ४७ ॥ (६) - चंद्रापासून काय उपदेश घेतला तें मागलों, ऐक - कला वादस्या किंवा सय पात्राच्या नरी चंद्रांलां वृष्टि सय हीं नमनात, त्याप्रमाणें ज्याचा मार्ग (गति, चाल) स्पष्ट करून घेत नाही, त्या कालाच्या योगें जन्मापासून मृत्युपर्यंत जे विकार घडतात ते मंगळ देहाचे हे न, आत्म्याचे नव्हत ॥ ४८ ॥ - अग्नीपासून घेतलेला आणखी एक गुण सांगायचा राहिला. तो ऐक :- कालाचा वेग प्रवाहासारखा आहे (नदीचें पाणी मारुन वाहून अग्नें पण वाहून गेलेल्या पाण्याच्या आगी वरून अत्यक्तवर्तमाना (अस्पष्ट मार्ग ज्याचा, अशा) कालेन चद्रस्य कलना इव विसर्गाद्या. (जन्म आदि ज्यात अने) इमशानांत. (बुलु शेवटीं ज्याच्या, अने) भावा देहस्य, आत्मन.

विसर्गाद्याः इमशानांता भावा देहस्य नाऽऽत्मनः ॥ कलानामिव चद्रस्य कालेनाव्यक्तवर्तमाना ॥ ४८ ॥

कालेन ह्योद्यवेगेन भूतानां प्रमवाप्ययौ ॥ निलावपि न दृश्येते आत्मनो ऽमेर्यथा ऽचिषाम ॥ ४९ ॥

न. ॥ ४८ ॥ यथा अग्नेः अचिषा (ज्वालाचे), [तद्य] औद्यवेगेन (प्रवाहासारखा वेग ज्याचा अशा) कालेन आत्मन (आत्म्याचे उपविभूत अशा) भूताना (देहादिभूताने) नित्यैः दुसरे पाणी येतें ह्मणून पात्र रिकामें पडत नाही व पाण्याची गति लक्षान भरत नाही, तरीच कालाची गति आहे, आत्रपर्यंत अगणित युगें काल नित्य गेला व पुढेही अमाच जाणार, ह्या सणीं जो काल आहे तो पुढल्या सणीं नाही, असा कालप्रवाह नकळत अशाच्यानें चाललेला आहे) त्या कालाच्या योगें, आत्म्याच्या उगविभूत देहादिकांचे जन्मनाश नित्यैः सणोसणी चाललेले असतात, पण ते दिसून येत नाहीत ह्याला उदाहरण अग्नीच्या ज्वालाचें (अग्नि घडाहून पेटलेला असला ह्मणजे आपल्याला ज्वाला एका- न्मनाश नित्यैः सणोसणी चाललेले असतात, पण ते दिसून येत नाहीत हेच हेतू) आणि आपल्या (मुलेकांच्या)

१ चद्रस्य उदकमय आहे, आणि सूर्य तेजोमय आहे सूर्य आणि चंद्र हे दोघे एका नक्षत्रावर आले कीं चद्राच्या (श) सूर्यमंडळापेक्षा वर आहे पचमस्कच अ० २२ क्रो० ६ परा) आणि आपल्या (मुलेकांच्या) मध्ये सूर्य असल्यामुळे चद्र आच्छादून जातो व आपल्याला दिसत नाही ती अभावस्था होय ('अभावस्था' शब्दाचा अर्थ तरी 'अभाव-सह-वसत' चद्राकडे असल्या सा' ह्मणजे 'चद्रसूर्य हे ज्या दिवशीं एकत्र राहतात ती 'असा आहे) पुढें साठ शतिकांनीं चद्र दुसऱ्या नक्षत्रावर जातो आणि सूर्योला तः इमच्या नक्षत्रावर जाण्याला तेरा अहोरात्रें लागतात ह्यांत प्रतिपेपासून, विषम-प- असाण्या मूर्त्याचा पधरावा भाग प्रतिदिनीं एकेक कदिक लया उदकमय चद्रमंडळात प्रतिदिन पावलेल्ल दिसून येतो ह्याला कला असें ह्मणतात असें होताहोता परराज्या दिवशीं सूर्यचंद्रांमध्ये तेरा नक्षत्राचें वर्तार घडून सत्तावीसतशत्रात्मक राशिचक्राच्या मज्यावर समोरासमोर चद्रसूर्य तेनात आणि ह्यावेळीं सणें सूर्याबरोबर चद्रमंडळान प्रतिदिनित दिसतें ती योग्या. चद्राच्या सोळा कला ह्मणतात, त्या योग्येपर्यंत प्रतिदिनींनीं एकेक कला पधरा व अभावस्थाप्रतिदिन सोळावें ह्या होत पुन्हा ह्मण प्रतिपेपासून दोघांचीं मंडळें बाजूला गेलीं कीं प्रतिदिनीं प्रतिविधित भाग च्छी होत जातो, ह्याला सत्ताचा न्हास ह्मणतात. एकद्वीप वृद्धिस्थय कलाचे होतात, ते उदकमय चद्रमंडळाला लागू नाहीं.

२ प्रतिक्षण देहात्पत्तिविनाशानगीकारे प्रत्यक्षयव मुक्तास्नाते स्वयंस्वयोगविभागाभावेन प्रतिदिनीं देहाचे उत्पत्ति नाश होतात ते गोष्ट व स्विकारिली तर, जाणण के अशावि पदार्थ अशा देहवृद्धिन्हासाद्यमाव प्रसंगात् निरयप्रलयस्य ह्यादशे वक्ष्यमाणत्वाच्च । प्रतिदिनीं देहाचे उत्पत्ति नाश होतात ते गोष्ट व स्विकारिली तर, जाणण के अशावि पदार्थ अशा देहवृद्धिन्हासाद्यमाव प्रसंगात् निरयप्रलयस्य ह्यादशे वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

(नन् जातू)

रस्या दिसतात, पण वस्तुतः प्रतिशर्णांचो प्रत्येक ज्वळा निराळी अगंत, क्षणापूर्वी आगळ्याच जी ज्वाळा दिसात नां पुन्हा ह्मणून आपल्याच टिम्याचो नाहीं, निश्चयच न्हेंतर जी ज्वाळा दिसते ती नवी उत्पन्न झालेली दुसरी होय. तिचीही व्यवस्था पहिलीप्रमाणच द्वावयाची व अनाच करून सतत चढवयाचो त्याप्रमाणे आगळ्या देवचे प्रतिशर्णां च्मन नाश होत आहेत. क्षणापूर्वी जो देह होता, तो आता नाहीं व आता नाहीं तो पुढल्या क्षणात न्मणार शरीराचे प्रत्येक भाग प्रतिशर्णी नेंच उत्पन्न होऊन जुने नाश पडनात सूक्ष्म दृष्टिने पाहणाराच्या ध्यानात ही गोष्ट जालेली असलेली, आपल्या शरीरावरील त्वचा, केस, नाई, हीं सूक्ष्म प्रमाणांत गेज वाटनात आनि वारंवार जीणे झालेली नां गळून जात असतात. अंतर्गवस्था सगळी अक्षीच आहे. हाच गोष्ट नीट लक्षात घेण्याला सरबेचे उदाहरण ध्यावें फांड वरा होतो केन्हा नापळेल्य मगळा याग झडून जाऊन त्या ठिकाणी नवा येतो तेन्हा. पण नवी त्वचा वगैरे यों सरजेच्या फोडापुरतीच अमनात असनाहीं, तर तो फोड नेंरयून त्या जागवर चिनकी नवी त्वचा आनी निनकी नवागावर येऊन बाचि प्रसवाव्ययौ (ज्यापि व वाच) न व्हडते. ॥ ४९ ॥ गोपति. (शिरणाचा स्वामी, सर्व) गोपिः (शिरणी) गा. (उदकाचो) इव योनी यद्यकाल (वेगवेगळीं) गुणै (उदकांत) गुणान् (विषय) उपादत्ते (स्वीकारितो), विमुचति, तेषु न—युज्यते [च]. ॥ ५० ॥ स्वे (स्वदत्तौ) अवस्थित (रहित्वा) आत्मा भेदेन न बुद्ध्यते, स्युः स्मृतिरिति

गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुचति ॥ न तेषु युज्यते योगी गोमिर्गो इव गोपनिः ॥ ५० ॥

बुद्ध्यते स्वे न भेदेन व्यक्तिस्य इव तद्रतः ॥ लक्ष्यते स्थूलमतिभिरात्मा चात्रन्धिनोऽर्कवत् ॥ ५१ ॥

व्यक्तिस्यः (व्यक्त उपधीमत्त्वं राहणारा) [स] तद्रतः (लात मगिठ हात्यासारखा) इव अर्कवत् लक्ष्यते ॥ ५१ ॥

त्या जागची जुनी त्वचा सडून गेली असे समजावें. शरीरांतल रक्त मान इसादि सर्व प्रतिशर्णां अशीच बदलनात. अमो । - एकदरीन देह क्षणभुर आहे हे लक्ष्यत त्तर त्यावर आसक राहूं नये तर वैराग्य धरावें. - ॥ ४९ ॥ (७) सूर्यापासून दोन गुण घेण्याजोगे जाहेन पैकी पहिलो गुण हा - महत्वाकरणा (सूर्य) आपल्या किरणान् योगें उदक शोषून घेतो व योग्य काळी (पावसाळ्यान) त्याच, परत वृष्टी करीतो पण त्या वस्तुवाचकळ अभिमान अगदी नाळीन नाहीं, नमाच योगी पुण्यही दृष्टि-यान् योगें विषय ग्रहण करीतो, व योग्य प्रसंगी (कोणी याचक आज क्षमना) त्याला ने देऊन्ही दाखितो पण त्या विनयावर आमक्त होत नाहीं (नां अनुक्त मिळविले अर्पण न्मन केले क्षान्दल अभिमान धरीत नाहीं). ॥ ५० ॥ - सूर्यापासून वेतलेला दुसरो गुण अना - आनंदस्य सूर्यमण्डल - एकच आहे पण पाण्यानें भरलेली इत पच भांडे उन्हात नांउ

पदार्थ मखिले असता ते त्याला नवयचो मिळून देह मुड होतो, दक्ष ण्ड ५ लक्षे अमतां गतिर कृदा हंतै, उत आहे करिता. देहचे प्रतिशर्णां उपनिवन्ना रान्नेच गतिजेन अर्पि। जेय प्रत्येक न्मन-स्वरत वर्षेन केन्हार आहेच. (अष्टाव ४ श्लो० ३६ पद) नर ह्यपन्त- अतिवार काळनदीची गती न्मन लक्ष्मण निश्चिती ने सुक्ष्मच गति न्मिदने अतिनिशुची परिवर्त्त ॥ दीप् लोचि तोडा बाबती । परी शिला क्षणक्षणा जात। ते लक्ष्मण न्मन गती । अर्पि ह्मणतो विद्याला ॥ ५२८. २९.

भेदिल्लो आणि त्यांत पाहिळें तर प्रत्येक सत्त्वांनील प्रतिविवाच्या रूपानें मूर्त्ये दुहां पात्र प्रकाराचा डिमनो, - तमात्र आत्मा स्वस्वकूपी राहिलेला असता विवपगानें उठून नाहीं पण वंजक देहादि उपाधीमध्यें प्रतिबिंबित आला असता स्थूलबुद्धि पुरुषाना उपात्रांत शिरल्यामागवा भिन्न रचानीं ममू लागलो ॥ ५१ ॥ (८) - कपोतपण्डे काय शिकलो, तें ऐकः- कोणी कशावरही अति प्रेम किंवा लाजनाची आवड ठेवू नये, ठेवील तर त्याची बुद्धि कपोतासारवी दीन होऊन त्याला संताप भोगवा लागेल ॥ ५२ ॥ क अपि केनचित् अतिबोहः, प्रसंगः (लाजनाची आसक्ति) वा न कर्तव्य. कुर्वन् [सन्] दल मी. कपोत. इव संताप विंदेत (पावेल) ॥ ५३ ॥ अरण्ये वनस्पतौ कृतनीडः (केले बटें ज्यानें असा) कश्चन कपोतः कपोत्या सार्धं कतिचित् समाः (जे) उटाल (राहत असे) ॥ ५३ ॥ गृहघर्मिणौ (गृहगम्यमाना वन

नातिस्नेहः प्रसंगो वा कर्तव्यः कापि केनचित् ॥ कुर्वन्विदेत संतापं कपोत इव दीनधीः ॥ ५२ ॥

कपोतः कश्चनारण्ये कृतनीडो वनस्पतौ ॥ कपोत्या सार्धमुवास कतिचित्समाः ॥ ५३ ॥

कपोतौ स्नेहगुणितहृदयौ गृहघर्मिणौ ॥ दृष्टि दृष्ट्यांगमंगेन बुद्धि बुद्ध्या बवंधतुः ॥ ५४ ॥

शय्यासनाटनस्थानवाताक्रोडाशानादिकम् ॥ मिथुनीमूय विस्रब्धौ चेतुर्वेनराजिषु ॥ ५५ ॥

पाळ्यानें) बोटगुणितहृदयौ (प्रेमानें नाचलीं गेलीं हृदयें ज्याचीं असे) कपोतौ दृष्ट्या द्रष्टे, बुद्ध्या बुद्धि [च] बवंधतुः ॥ ५४ ॥ मिथुनीमूय (दोघें मिळून) विस्रब्धौ कोणीएक कपोत (टिटवा) पत्नी अरण्यांत एका वृक्षावर बसतें वाडून, आपली भार्या जी कपोती तिजमहवर्तमान, कित्येक वर्षें राहत असे ॥ ५३ ॥ गृहघर्म स्वीकारून (समागमुखाचा उपभोग घेत) राहणाऱ्या त्या दंपत्याचीं हृदयें प्रेमापाशानें परस्परावर इतकीं बडून गेलीं होनी कीं, जणो त्यानीं आपलीं देह व इद्रिये-दृष्टि दृष्टिशीं, अंग अंगाशीं व बुद्धि बुद्धीशीं अशीं-एकत्र बांधून ठेविलीं होती. ॥ ५४ ॥ त्यानीं निजणें, वसणें, फिरणें, उभें राहणें, मुखदुखाच्या गोष्टी बोलणें, खेळणें, लागणें इत्यादि सर्व व्यवहार दोघानीं मिळून

१ सूर्यो थिळपमाची (स्वक्यात) बिबला । मूढ झणती थिळरी बुडाला । त्याचे कपें कपु मानिला । उडुळें डडुलला झणती तो ॥ त्या थिळराते नातळती । गगनीं अलित

अेवी सविता । तैसीच योग्याची योग्यता । देहातीता देहकर्म ॥ नाथ, ५३९ । ४०

२ बालप्रबोधिविचार ' स्वे न ' अशीं दोन पदे वेगळीं न काढिता ' स्वेन ' हें एकच पद समजून ' स्वेन सवस्थितः [अपि] स्थूलबुद्धिभिः भेदेन लक्ष्यते ' अत्र अन्यत्र ललितान्, एता

अर्थ ' स्वस्वरूपानें राहिलेला (एक) असताही त्याला बोटबुद्धीचे (कशाची) लोख भेदभावानें पारनाल ' असा होय

३ देखोनि मृगजळाचा धूरू । मूर्ख करू जातीं तारू । तैसा मिथ्या हा संसार । मयंकर मूर्खासी ॥ नाथ, ५४५.

करावे (एकानें हुसत्याला हणमाज विसंभूंचे), आणि निःशंकपणें वनराणीमध्यें फिरत असोंवें ॥ ५५ ॥ राजा, - कोपती आपल्या पत्नीला हामन मुरडत पाहणे. गोंड गोंड बोलणें इत्यादि विलासानी - संतोषनी छपून कपोताचें मन तिजविषयी सँदय व सुप्रसन्न असे निर्वी, ज्या ज्या पदार्थावर उच्च्य जाईल तो तें उच्छित्त पडावें पिटविण्यान किनी ही कष्ट पडले तरी, त्यानें तिज आणून द्यावा. कारण, इंद्रियें जिजिगी नसल्यामुळे - तो निचा अगदीं दाम झाला होता - ॥ ५६ ॥ - पुंडे मीत भा, - कपोतीच्या डुडें, गर्भ राहिला आणि योग्य काल प्राप्त झाला (दिवस पूर्ण झाले) अमना ती साखी वरव्यामध्यें पत्नीच्या सक्रिय, आडी प्रमवली ॥ ५७ ॥ ती अगदी - प्रथम पाणमाने उगेंडे (विश्रान्त्युक्त, निर्मल) [संतो] वनराजिषु शय्यासनादसनस्थानवाताकीडाशनादिकं चेरतुः (नित्त) ॥ ५५ ॥ राजन, तर्पयती (मनें खेतां) सा अतुरुनिता (नेन नेन कोवर अशी) [सती] यं यं वांछति (इच्छा करी), अक्षितेन्द्रियः (नाहीं जिजिगी इक्षेवें ज्यानें अया) [सः] त तं कामं कृच्छेण (मकटानें) अयि समनयन् ॥ ५६ ॥ सती कपोती प्रथम गर्भ गृह्णती (वरणी) काले आचते [सति], स्वपत्युः सखिद्यौ अहानि सुषुवे (प्रमवली) ॥ ५७ ॥ काले तेषु हरेः दुर्दिमाव्यामि (इत्यन्ता व्यथान कटिः - यं यं वांछति सा राजंस्तर्पयत्यनुकंपिता ॥ तं तं समनयत्कामं कृच्छेणाप्यजिर्नेन्द्रियः ॥ ५६ ॥ कपोती प्रथमं गर्भं गृह्णती काल आगने ॥

अंडानि सुषुवे नीडे स्वपत्युः सानिद्यौ सती ॥ ५७ ॥ तेषु काले व्यजायंत रचिनावयवा हरेः ॥ शक्तिभिर्दुर्विभाव्यामिः कोमलागन्त-
रुहाः ॥ ५८ ॥ प्रजाः पुपुषतुः प्रीतौ दंपती पुत्रवत्सलौ ॥ गृण्वंतौ कूजितं तासां निर्वृतौ कलभापिनैः ॥ ५९ ॥ तामा पनवः मुग्धैः
कूजितैर्मुग्धचेष्टितैः ॥ प्रत्युद्गमैरदीनानां पितरौ मुदनापतुः ॥ ६० ॥

शक्तिभिः रचितावयवाः (रचिले अवयव ज्याचे असे) कोमलांगनरूपाः (कोमल असे व फल ज्याचे असे) [पक्षिण] व्यजायत (उगेंडे) ॥ ५८ ॥ तासां कूजित (उच्छ्रुत) कलभापिनैः (मधुर वक्त्रांनी) निर्वृतौ (तुली) पुत्रवत्सलौ दंपती प्रीतौ [संतो] प्रजा पुपुषतुः ॥ ५९ ॥ पितरौ अदीनानां (आलसी) तासां सुसंगं, पनवः (उगेंडे), होतौ; - पण काही कालानें त्यात, - हरीच्या - स्वभाव, कर्म इत्यादि - अचित्य शक्तीच्या यागां, पश्यांचे आकार रचिंठ गेंठ. त्याचे अवयव व पत्र कोमठ होतें (आर्द, मुदुन लानून कोमळीं पिले वाहेर पडलीं) - ॥ ५८ ॥ - तीं अपत्ये पाहून - दंपत्याला फार सतोष वाटला. उत्तरेतर त्याची पित्रावर अविक्रिक्रिक प्रीति जडत गेली पित्रांचे कृतेन व मज्जु भाग ऐकून त्या नेष्ट्याला सुख वाटे. अशा रीतीनें समाधानांत ती आपल्या मंननीचें पोषण चाखीन अमत ॥ ५९ ॥ पित्रांचे मऊ मऊ नव, चित्र चित्रं शूडड, मंगोहर जाति आनंदेन

१ आ संतोषाचा उद्देश, तुला हा प्रकार अनुभवतें अवगत असेलच, असें यद्ग ज्ञापवांचे हा हेतू. २ अनुकामिना कृपापूर्वक प्रवेदिता अन्नी दया उच्छ्रान्तु कृतेन तैः पितृ उच्छ्रान्तु पदार्थे शब्दायास लावामें.
कृच्छेण अने

मुद्रनें बागडन सामरे येणे इत्यादिकांच्या योगे आईबापांस मोठा संतोष होई ॥ ६० ॥ प्रेमाने उभयपक्षाची हट्टये एवमेकावर अत्यंत जडून मेथी होती विष्णुमायेनें नृण मोह हा-
तल्यामुळे त्याच्या बुद्धि दीन झाल्या होत्या (त्यांना दुसरा तिसरा काही विचार मुक्ता नमे तर) ते जाडवे केवळ आपल्या; लहान अमेकांचे पोषण करण्यान नृण रक्षिते हेनें
॥ ६१ ॥ एके प्रसंगी ते कुटुंबवत्सल दंपत्य, पिलासाठीं अन्न मिळवून आणण्याकरिता, बाहेर निघाले, व कोठे तरी अन्न मागडून ह्या आदेशेन त्या अरण्यात पुष्कळ वेळ इकडे
तिकडे फिरत राहिले. ॥ ६२ ॥ इकडे त्याची पिलें आपल्या घरट्याच्या आमपास वागडत होती ती महजगल्या त्या वनप्रदेशी फिरणाऱ्या एका राक्षसाच्या दृष्टीने पडले.
कुत्रितैः, मुग्धचोष्टितैः (बाळगेलीं), प्रस्थुद्रमैः (नासारे वेगजनी) च मुग्ध (जाबद) आपणु. (पावले) ॥ ६० ॥ अन्योन्यं खेटाबुबद्धद्वयौ विष्णुमायया विमोहितौ. डीन-
विमौ [तो] विशून (लहान) प्रजाः पुपुषतुः. ॥ ६१ ॥ एकदा तासा अन्नार्थ अर्थितौ (इच्छा करणारे) कुटुंबितां तौ तस्मिन् कानने (वनात) परितः (चढवडे) चिर (गुच्छवळ)
क्षेतुः (फिरत राहिले) ॥ ६२ ॥ घट्छन्नतः (घटजगल्या) वनेचरः (त्या वनात फिरणारा) कश्चिद् लुब्धकः (पातळी) स्वालयातिक्के (आपऱ्या उगव्यात्मीप) चरतः (दगडगळ्या

स्नेहानुबद्धद्वयान्योऽन्यं विष्णुमायया ॥ विमोहितौ डीनधियौ शिशून्पुपुषतुः प्रजाः ॥ ६१ ॥

एकदा जगमुस्तासामन्नार्थं तौ कुटुंबिनौ ॥ परितः कानने तस्मिन्नर्थिनौ चेरतुश्चिरम् ॥ ६२ ॥

दृष्ट्वा ताल्लुब्धकः कश्चिद्वदच्छातो वनेचरः ॥ जग्गृहे जालमातस्य चरतः स्वालयातिके ॥ ६३ ॥

कपोतश्च कपोती च प्रजापोषे सदोत्सुकौ ॥ गतौ पोषणमाद्राय स्वनीडनुपजग्मतुः ॥ ६४ ॥

कपोती स्वात्सजग्वीक्ष्य बालकान् जालकान् जालसंवृतान् ॥ तानग्न्यधावत्क्रोशती क्रोशतो भृशदुःखिता ॥ ६५ ॥

तान् दृष्ट्वा खालं आतस्य (पसवून) जग्गृहे (धरिता झाल) ॥ ६३ ॥ प्रजापोषे सदा उत्सुकौ गतौ क्रोशती, कपोतः च पोषणं (पोषणानें आनन, अन्न,) आदाय स्वनीड (आपल्या
घरट्यास) उपजग्मतुः ॥ ६४ ॥ कपोती बालकान् स्वात्सजान् जालसंवृतान् (जाळ्यानें बेटित) क्रोशत. वीक्ष्य भृशदुःखिता क्रोशती [सती] तान् (अभ्यावन) ॥ ६५ ॥
तत्काल त्यानें आपले जालें पसवून त्यांत त्या पिलांना धरिले ॥ ६३ ॥ कपोत आणि कपोती संततीचे पाळन पोषण करण्यास नित्य उत्सुक असत. व त्या कामगमाडीच नी बाहेर
मेली होती, आतां तीं भक्ष्य घेऊन परत आपल्या घरट्याजवळ आलीं ॥ ६४ ॥ - तां हेवने त्यांना दाखविण्यासाठी विपरीतच खेळ माडून ठेवित्र होता - आपलीं लहान
लहान बाले जाळ्यांत गुंतून गेलीं असून आक्रोश करीत आहेत असें दृष्टीस पडताच कपोतीला अत्यंत दुःख झाले व तिनें वाय मोक्कलीत त्याजकडे जाव घेतली. ॥ ६५ ॥

ब्रेह्मपाशाचे वांस्वार एकावर एक वेढे बसून तिचे हृदय पूर्ण वद्ध झाले होते आणि परमेश्वराच्या मायेने तिचे चित्त इतके वेडे करून सोडिले होते की, ब्रह्मचीन पिले जाळ्यान जायली गेली आहेत असे दिसत असताना, तिचा - आपण उडी वातली तर आपलीही हाच दशा होईत ह्या गोष्टीचे - मान राहिले नाही आणि शेवटी तीही स्वना जाळ्यान पडून बद्ध झाली ! ॥ ६१ ॥ कपोतावर - आलेला तो प्रसंगा कोण वर्षी शकेल ? - जिवोपेक्षाही मिय अशी अपत्ये फामान सापडली आणि आपल्या अनुकूप भायेनेही तीच वाट घेऊनी तेव्हा निचारा अतिदुःखाकुल होऊन विरूप करून लगला :- ॥ ६२ ॥ ' केवढाही माझा घात झाला पहा ! पदरी पुण्याई अगदी घाडी, हणून माझी वुडि दुष्ट (विषयामत्त) अजमायया असकून (बारंवार) केहसुपिता (प्रेमानें बद्ध) दीनचिन्ता सा बद्धान् पश्यती [अपि] अपस्मृतिः (गेली स्मृति चिन्ते अती) [सनी] स्वय शिन्ना (जाळ्याने) अ- द्रव्यत (वायली गेली.) ॥ ६३ ॥ अतिदुःखित, दीनः कपोतः बद्धान् आत्मन. अपि अधिकान् म्रियान् स्वात्मजात, आत्मसंगं भार्या च विललाप- ॥ ६४ ॥ ' अहो अत्यदुःख- सा ऽसकृत्स्नेहगुणिता दीनचिन्ता ऽजमायया ॥ स्वयं चावध्यत शिचा वद्धान्पश्यंत्यपस्मृतिः ॥ ६५ ॥ कपोतश्चाऽऽत्मजान्बद्धानात्मनो ऽप्यधिकान्प्रियात् ॥ भार्या चाऽऽत्मसमां दीनो विललापतिदुःखितः ॥ ६६ ॥ अहो मे पश्यताणयमल्पपुण्यस्य दुर्मतेः ॥ अतमस्याकृतार्थस्य गृहसैवर्गिको हतः ॥ ६७ ॥ अनुरूपा ऽनुकूला च यस्य मे पतिदेवता ॥ शून्ये गृहे मा संत्यज्य पुत्रैः स्वयति साधुभिः ॥ ६८ ॥

सो ५६ शून्ये गृहे दीनो मृतदारो मृतप्रजः ॥ जिजीविषे किमर्थं वा विधुरो दुःखजीविनः ॥ ७० ॥

स्य दुर्मतेः मे अपार्थ (नाश) पश्यत ! अतस्तस्य ककृतार्थस्य [सतः], नैवर्गिक. (किर्तन पुण्यार्थें मावन) गृहः (गृहश्रम) हतः. ॥ ६८ ॥ यस्य मे अनुकूपा अनुकूल पतिदेवता [भार्या] शून्ये गृहे मां संत्यज्य साधुभिः (पुण्यवान) पुत्रैः [सह] स्वः (स्वर्गात्) याति. ॥ ६९ ॥ स. मृतदार. मृतप्रजः दीनः विधुर दुःखजीविन अहं राहिली ! ऐहिक सुखाबद्ध मला तूंसि वाटली नाही आणि पारलौकिक कल्याणाची बोड मी मिळविशी नाही अशा स्थितिच, - बर्म, अर्थ, काम - हे त्रिविध पुरपार्थ पाड्याचि स्थान, असा माझा गृहश्रम नष्ट झाला ! ॥ ६८ ॥ माझी भार्या मनाप्रमाणे वागणारी व पत्नीज (नका) देवाप्रमाणे भजणारी होती परा आता ती ह्या ओसाड घरांत मला टाकून आपल्या पुण्यावान पुत्राभहवर्णमान स्वर्गास जात आहे ' ॥ ६९ ॥ बायको भेली, मुले भेली, आणि आना मला विधुरावस्थेन दीनगणे ह्या

१ बलप्रबोधवर्धक कल्पनातः - स्वर्गां यातीत्यपि सत्र प्रेमवशाच्छ्रुत्वाभिमानेनोक्त लोकेत्येवमेवोक्ति. प्रसिद्धा ।
' स्वर्गोम जात आहे ' हे वाक्य तरी वाचकोवर प्रेम प्राप्त वसत्यापुढे ती श्रेष्ठ पुण्यवान होती अद्या अभिनवानें ज्योनाच्या मुत्रान्त्र निगडें, एवंच लोकभाव प्रेमाच्या मनुष्यबद्ध असेद ह्याच प्रसिद्ध आहे साळ्या हस्तून पुण्य किंवा पाप किती बटले बटले, साबड- भागून कोणी दच्छा कर्तान नाही अथवा, प्रेमानें पातें इतके जोडले होऊन चालत की प्रेममज्ज इतकी दुःखानें जन्म मूर्खीच दिसत नाहीत, तर साक्षात् कृति सगळ्याच कपला अजय लावा म्मज्ज अमले, हेही नात्यर्थ समनये.

ओसाड घरात कष्टमय आयुष्य कठावें लागणार ! तर अशा संकटात मी तरी जीवंत रहावे कच्चासाठी' ॥ ७० ॥ (अवधूत हणाला - राजा.) त्याची ती बायकापोर जळ्याने वसींच गरफाटेळीं मृत्युमुखी घडपडन पडली होती त्याची ती स्थिति समोर दिमन असताही, दीन व वेडा झालेला तो कपोत आमण होऊन जाळ्यात पडला' ॥ ७१ ॥ तो कुटुंबी कपोत, तो त्याची पिळे आणि ती कपोती हीं हातो सापडलीं असता तो क्रूर पारधी कूनकार्य होऊन घरी परत गेला. ॥ ७२ ॥ नात्पर्य काय फी, जो कोणी कुटुंबी गुरुष विल्ल शान न राखिता - सुख दुःख, काम हानि, जयापजय इत्यादि - द्वंद्वामध्येच रमून कपोतपश्याप्रमाणे कुटुंबभरण करीत राहणो. तो आपल्या परिवारासह नाश पावतो ॥ ७३ ॥ शून्ये गृहे किमर्थ जिजीविषे (जगण्याची इच्छा घट) ॥ ७० ॥ तथा शिगिमा (जाळ्यानीं) आवृत्तान् (वेष्टित) मृत्युप्रस्तान् विचेष्टतः (घटपडणाऱ्या) तान् पश्यन् अपि कृपण. अनुव. (वेडा) स्वयं शिष्टु (जाळ्यात) अपतत्. ॥ ७१ ॥ क्रूरः लुब्धकः गृहमेधिन तं कपोतं, कपोतकान्, कपोतीं च लब्ध्वा सिद्धार्थः (इतकार्य) [सन्] गृह प्रयया ॥ ७२ ॥ एवं पतिविवत् (पत्न्याप्रमाणे) कुटुंबं पुष्णन् (पोषणात) कुटुंबी अशाहात्या द्वंद्वाराम. (सुखदुःखादे द्वंद्वान रमणा) कृपणः सानुवध. (परिवारामह) भवसीदति (ह्वातांस्तथैवाऽऽवृत्तान् शिगिभर्मृत्युप्रस्तान्विचेष्टतः ॥ स्वयं च कृपणः शिष्टु पश्यन्नप्यनुवधो ऽपतत् ॥ ७३ ॥ तं लब्ध्वा लुब्धकः क्रूरः कपोतं गृहमेधिनम् ॥ कपोतकान्कपोतीं च सिद्धार्थः प्रययौ गृहम् ॥ ७२ ॥ एवं कुटुंब्यशंतात्ना द्वंद्वारामः पतिविवन् ॥ पुष्णन्कुटुंबं कृपणः सानुबंधो ऽवसीदति ॥ ७३ ॥ यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारम्पावृतम् ॥ गृहेषु खगवत्सक्तः मारुढच्युतं विदुः ॥ ७४ ॥ ॥ इति श्रीभा० महा० एकादशस्कंधे सप्तमो ऽध्यायः ॥ ७ ॥ ब्राह्मण उवाच ।

मुखमैद्रियकं राजन्स्वर्गे नरक एव च ॥ देहिनां यद्यथा दुःखं तस्मान्नेच्छेत तद्दुःखः ॥ १ ॥

पावतो) ॥ ७३ ॥ यः अपावृतं (उचढं) मुक्तिद्वारं (मोक्षावें द्वार) सानुबंधं लोकं प्राप्य गृहेषु खगवत् (पत्न्याप्रमाणे) सक्तः, त आरुढच्युतं (चडून पडलेला अज्ञान) विदुः. ॥ ७४ ॥ ॥ इति श्रीभागवतान्वये एकादशस्कंधे सप्तमो ऽध्यायः. ॥ ७ ॥

ब्राह्मणः उवाच—“राजन्, देहिनां यथा दुःख, [तथा] यत् पेट्रियक (इद्रिवाचें) सुख, [तत्] स्वर्ग, नरके एव [अस्ति] तस्मात् दुःख तत् न इच्छेत. ॥ १ ॥ मनुष्यदेह झणजे उचडून ठेविलेले मोक्षाचें द्वार होय. असा हा देह मिळाला असता जो पुण्य कपोतपश्याप्रमाणे गृहावर आमक होतो, तो उच्चपदवीला चडून पुन्हा चालीं आदळला, असें विद्वान् लोक समजतात ॥ ७४ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवतार्थदर्शने एकादशस्कंधे सप्तमो ऽध्यायः ॥ ७ ॥

ब्राह्मण (अवधूत) सणास्य— राजा, (९) - प्रारब्धवन्य सुखदुःखमोक्षमिळणें अवश्य असल्यामुळे त्यासाठी उद्योग करण्यामध्यें आयुष्य फुकट घालून नये ही गोष्ट मी

१ श्रेयोमार्गसोपायमारब्ध च्युतं कल्याणमर्गस्य पावत्यावर चडून ज्ञान गृहस्वार्थे पडून, सक्तं,

कल्याणविनी

अजगरापाशीं शिकल्यो; वहा:- असो - इच्छा केली अथवा न केली तरी - दुःख मिळतच, तसे इंद्रियमयंवी सुखहो प्राप्यानां, ते स्वामध्ये असात किंवा तत्कात वसत तेने मि-
ळ्याचेंच. झणून गहाण्या मनुष्याने त्याची इच्छा करीत कसू नये ॥ १ ॥ खातालीं योग्याने अजगरामागी वृत्ति स्वीकारावी आणि कोणतेही क्रिया न करिता (उदात्त न राहून), सहजगत्या जो आस प्राप्त होईल - सा तो भिष्ट असो, अथवा नीरस असो, मोठा असो वा लहान असो - नेवटा मक्षण करावा ॥ २ ॥ अन्न अगदीच न भिंष्ट न राहून, आहारच करूं नये व कोणताही उद्योग न करितां, देवदत्त फल उपभोगीन (देवच उपभोग देणारे) होय अशा निश्चयानें येथे वरून (महात्म्यां) प्रमाणें पुनः आहारपट (अजगरासारखी वृत्ति ज्याची, असा) आक्रियः (क्रिया न करणारा) सुसुष्टं (त्यादिष्ट) विरस, महातंतं. स्तोत्रं. एव वा यदृच्छया (मत्त) एव आपतित (उप) ग्रान् ग्रसेत्. ॥ २ ॥ यदि आसः च- उपनमेत् (आस होणार नव्हे), [तदा] महाहिः (मोठा सर्प) इव विष्टसुक (देवते प्रस होईत ते मेणार) अनुपक्रम (उद्योग न करणारा) निराहार

आसं सुमृष्टं विरसं महातंतं स्तोत्रमेव वा ॥ यदृच्छयैवाऽऽपतितं ग्रमेदाजगरो ऽक्रियः ॥ २ ॥

शरीताहानि भूरीणि निराहारोऽनुपक्रमः ॥ यदि नोपनमेद्ग्रामो महाहिग्निं द्रिष्टुमुक् ॥ ३ ॥

ओजःसहोबल्युतं बिभ्रद्देहमकर्मकम् ॥ शयानो वातनिद्रश्च नेहेनेद्रियवानपि ॥ ४ ॥

भूरीणि (बहुत) अहानि (दिवस) शयीत (निजून राहो). ॥ ३ ॥ ओजःसहोबल्युतं (शक्तिबल, मानसिकशक्ति, व शरीर बल यांचो युक्त) अकर्मक (अजगराहून) देह विभ्रत् (परलत) शयानः (निजगता), वीतनिद्रः (गेली निद्रा ज्याचा असा) च [भवेत्], इन्द्रियवान अपि न ईहेत (व्याग्न न व्हे), ॥ ४ ॥

दिवस स्वस्य पडून रहावे. ॥ ३ ॥ - तू क्षणशील ' सामर्थ्य असताना देवील निजून राहवे की काय : ' तर होय - इन्द्रियबल, मनाचा उत्साह व शरीर बल हीं तीन वस्तू असलीं तरी, देह कोणत्याही व्यासंगाला न लावता, पडून राहोवें. मात्र श्रोत्र घेऊं (स्पर्शकडे, आत्मविचाराकडे दुर्लक्ष करूं. नये आणि इंद्रिये पटु असाही - महात्म्या - इत्यादि व्यापार मुझां करूं नये. ॥ ४ ॥

१ आरब्धवर्त्मने सुख सिद्धयाने असेल तर ते उद्योग न घेऊं नरी निद्रावाचेंच, वरें शिळावाचें तसेल तर गेंवडो उद्योग केसे तरी निद्रावाचें नव्हे
नय झगतात :- मोहितां तर्चशीर्षां । से सुख स्वर्गो इद्रासी । तैचि विष्टेमाजी सुकरासी । म्करिपाशीं निश्चिन ॥ हे जाणोनि साधुजन । उभय भोगी न न लिंगी मन
देवें प्रेतासी आलिंगन । तेवी साधुजन त्रिययासी । जीत साधू धरवा हातीं । हे प्राण्यासी तुगळे चिती । नेवी विपयाची आसक्ति । साधु न शरीर नो स्वयंथा । (८१९ २३)
२ हा अजगराचाच उपदेशः वहा:- अजगरासी बळ उदद । देहो पराक्रम नचद । परी न करा उद्योगाचें बंड । पसरोनि तोंड पडनसे । नय, २३

(१०) - समुद्रापासून काय शिकलो, तें ऐक : - मुनींची वृत्ति, ज्याचें उदक शान आहे, अशा सागरासारखी अमावी, हाणजे नां मुद्रेवरून प्रसन्न दिमावा पण अंतरी खोड असावा, - लोकाना त्याच्या अभिप्रायाबद्दल, आहे झाले असा असा, अशी - कल्पना करिना येऊ नये आणि - तेज पाहिल्याबरोबरच अवमान करणें अशक्य वाटतें, त्याने - अखंड स्वरूपाविर्भावामुळे, देशत किंवा कालत - मर्यादित नसावें, आणि - रागद्वेषादि विकारानी - क्षोभून जाऊ नये. ॥ ५ ॥ - वर्षाक्रतूमध्ये अनेक - नद्या समुद्राला येऊन मुनिः स्तिमितोदः (निश्चल उदक ज्याचें असा) अर्णवः (समुद्र) इव प्रसन्नगभीरः, दुर्विगाहः (प्रवेश करण्यास कठिण), दुरत्ययः (पराभवण्यास कठिण), अननपारः, अक्षोभ्यः (न उबळण्या-

मुनिः प्रसन्नगंभीरो दुर्विगाहो दुरत्ययः ॥ अनंतपारो ह्यक्षोभ्यः स्तिमितोद इवार्णवः ॥ ५ ॥ समृद्धकामो हीनो वा नारायणपरो नुनिः ॥ नोत्सर्पेत न शुष्येत सरिद्धिरिव सागरः ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा स्त्रियं देवमायां तद्भावैरजितेंद्रियः ॥ प्रलोभितः पतत्येव तमग्न्यमौ पतंगवत् ॥ ७ ॥

जोण) [च मचेत्] ॥ ५ ॥ समृद्धकामः, हीनः वा नारायणपरः मुनिः सरिद्धिः. (नद्या) सागरः इव न - उत्सर्पेत (उच्छ्वस्त न होवें), न शुष्येत. ॥ ६ ॥ अजितेंद्रियः, देवमाया मिळतात - हाणून समुद्र कधी वाढत नाही, - बरें ग्रीष्मऋतूत नद्या मुकून जातात तरी समुद्राचें पाणी कमी होत नाही, त्याप्रमाणें, जवळ उपभोगाची समृद्धि वसो वा अभाव असो, मुनीने उच्छ्वस्त होऊ नये किंवा वाईट वाटू देऊ नये (आनंद मांडू नये) तर नारायणाकडे लक्ष देऊन स्वस्थ असावें ॥ ६ ॥ - लप, गंध, स्पर्श, शब्द आणि रस ह्या पांच विषयांनी मोहून गेल्यामुळे अनुक्रमें पतंग, गज, हरिण व मत्स्य. हे पाचजण नाश पावले हाणून त्या पांच विषयावर आसक्ति

१ नाय झगतात - ज्याला पाण्यात जावें व वाहेर निघवें वसे नें पूर्ण झळकू असेल तेव्हा समुद्रात आघोळीला उतरले, इतर लोक लाटाच्या उच्छ्वया पाहून घाबरून जातात, तशी योग्याची वृत्ति असवी हाणजे मळखालाच त्याची सखी करिता वेळ नये, आणि मळाब यात्र सुखानें सेवा करिता येवी ॥ ५६ ॥ ४७ ॥ औन्माचा आशय

२ नाय झगतात - समुद्रापासून उफेस येऊन साप्राणें वागता वागता योग्याने आपल्या आर्गी समुद्रापेक्षा अधिक योग्यता मिळविची पद्दत. - समुद्राभाबो झळ । लाटांखालीं आति चंचळ । योगिया अंतरीं आति निश्चल । बाहीं तळमळ कल्पना ॥ समुद्र क्षोभे वेळोवेळे । योगिया क्षोभेना कथणें काळें । सर्वथा येनी नुचंबळे । योगबळें सावध ॥ समुद्री भरतें पर्वसंबधें । योगिया परिपूर्ण सदानें । समुद्री चढू बोहटू चावें । योगिया निजबोधें सदा सग ॥ समुद्र सर्वो-प्रती क्षार । तैसा नव्हे योगीश्वर । तो सर्वा जीवांशीं मधुर । बोधु साचार पै त्याचा ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

३ पतंग-भातंग-कुरंग-भृंग-मीना हताः पचभिरिव पच । एकः प्रमाद्री स कथ न हन्यते यः सेवते पचभिरिव पच ॥
- हाण, सर्प, इव, कच व रस ह्या पांच विषयांनी अनुक्रमें (प्रलेकांन एकेकाल असे) पतंग, गज, हरिण, अमर आणि मत्स्य ह्या पाचना ठार केवें (प्रलेक विषयाचा विचार इतका जबर आहे) तेव्हा जो युद्ध, सावध न होता, ते प्राक्वही विषय एकदा पाच इद्रियांनी सेवन करितो, तो कसः बरे मारिला जाणार नाही !

न करण्यविषयी ते पाचव्या भाषे गुरु झाले. त्या प्रत्येक गुरुपासून कोणता गुण घेण्याजोगा आहे, ते क्रमशः निरूपण करितो - (११) खी हणजे देवार्चा मूर्तिमत् माया होय तो. ज्याने इंद्रिंयें आकळिली नाहीत, त्या पुरुषाच्या दृष्टीस पडली पुरे की तिच्या शृंगारलील्यंनी तो मोहून जातो. आणि, जसा पतंग चकचकीत जालेला पाहून मुद्दून अंशीत उडी घालतो तसा, तो वेदावलेला पुरुष निविड अज्ञानांशकारांत पतन पावतो. ॥७॥ खी, सुवर्ण, अलंकार, वस्त्रे इत्यादि द्रव्यें मायेनें रचिलेला वाजार हांचें. ज्या मृदाचें मन, ते पदार्थ उपभोग होत, अशा समजुतीनें त्यांचकडे ओढ घेत राहतें, तो मनुष्य यतगाप्रमाणें डोळे फुटून नाश पावतो! ॥ ८ ॥ (१२) - अमरपद्मून काय शिकावें तें मगती - मुनीनें मातुङ्गी स्त्रियें बध्ना सज्जविः (तिच्या हास्यावलीं) प्रलोभितः (कुत्र झाल्या) [सन्] अग्नी पतंगवत् बंधे तमसि पतति. ॥ ७ ॥ मायारचितेषु योदिद्विरणभरणावदिद्रव्येषु (ब्रह्म, सुवर्ण, अलंकार, वस्त्रे इत्यादि पदार्थांवर) उपसोगुष्टुद्या प्रलोभितात्मा (लोभें वित्त ज्याचें, असा) मूढः नष्टदृष्टिः [सन्] पतंगवत् नश्यति. ॥ ८ ॥ मुनि. स्तोत्र (थोडा) स्तोत्र

योषिद्विरण्याभरणांबरादिद्रव्येषु मायारचितेषु मूढः ॥ प्रलोभितात्मा ह्युपसोगुष्टुद्या पतंगवत् नश्यति नष्टदृष्टिः ॥ ८ ॥

स्तोत्रं स्तोत्रं असेद्रासं देहो वर्तेत यावता ॥ गृहानहिंसन्नातिष्ठेद्वृत्तिं माधुकरिं मुनिः ॥ ९ ॥ अणुम्यश्च महद्भवश्च

शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ॥ सर्वतः सारमादध्यात्पुण्येभ्य इव षट्पदः ॥ १० ॥

प्राप्तं मयेव, यावता देहः सत्ततः गृहम् अहिंसत् [सन्] माधुकरिं (मगती असा) दृष्टिं आविष्टेव (वाचो) ॥ ९ ॥ षट्पद (सहा शब्द उगल तो, असा) पुण्येभ्य. इव कुशल (मधुकराची-अमर फुलांना न दुखवितां प्रत्येकासून आपल्या निर्वाहापुरता थोडोडा मध काढून घेतो तशी) वृत्तिं स्वीकारवी, व गृहमाश्रमना ज्ञान न देता (एकावर ओढें न घालतां), जेवळ्यानें आपल्या शरीराचा निर्वाह चालेल तेवढा थोडा आस मसीत फिरावें (कोणाही एकाच्या वरीं नाजनाम गाहूं नये अमर एकाचा कमराचा मध विदेश आवडला कीं लोभानें त्यावरच पुष्कळ वेळ बसतो, आणि अस्मानांनीं कमळ भिटून गेलें हणजे आन आडकून पडतो, तशी आपशीं स्थिति होऊ न देण्याविषयी योग्यानें दुष्पना राखावी. तो एकाच्याच वरीं विशेष गाऊं येऊ लागला तर नेंयें मोह उद्भवून बघन पावेल करिता त्यानें एका वरीं कोडेंच गाहू नये) । ९ ॥ शिववत्, जसा अमर म्हणून नेह्या

१ दिव्याल मिठी सरण्याप्रत्ये पसरास काही तरी मुळ भिळतें काय ? अजिबात वित्याबरोबर सरण्याचा मार्ग मात्र बराच उगलतो गुटले, पन्ना मेज असे उमटत असे नर मगज पन्ना गुटले वर उडी घालतोच. तसेच पुरुष स्त्रीच्या चादीं लागून उरूनत तरी गुन्हा दुमरे त्याच्यावर बलासक्त होतानाच नाच, ७४१-४९ ओढ्याच आडून

२ ब्रह्म ज्ञानातः - 'खी, सुवर्ण, अलंकार, वस्त्रे इत्यादि द्रव्यें मायेनें रचिलेला वाजार हांचें. ज्या मृदाचें मन, ते पदार्थ उपभोग होत, अशा समजुतीनें त्यांचकडे ओढ घेत राहतें, तो मनुष्य यतगाप्रमाणें डोळे फुटून नाश पावतो! ॥ ८ ॥ (१२) - अमरपद्मून काय शिकावें तें मगती - मुनीनें मातुङ्गी स्त्रियें बध्ना सज्जविः (तिच्या हास्यावलीं) प्रलोभितः (कुत्र झाल्या) [सन्] अग्नी पतंगवत् बंधे तमसि पतति. ॥ ७ ॥ मायारचितेषु योदिद्विरणभरणावदिद्रव्येषु (ब्रह्म, सुवर्ण, अलंकार, वस्त्रे इत्यादि पदार्थांवर) उपसोगुष्टुद्या प्रलोभितात्मा (लोभें वित्त ज्याचें, असा) मूढः नष्टदृष्टिः [सन्] पतंगवत् नश्यति. ॥ ८ ॥ मुनि. स्तोत्र (थोडा) स्तोत्र

संगळ्या फुलंतून सार (मध) घेत असतो तसें दुश्ल पुरुषानें लहानमोठ्या सकल शास्त्रांतून तत्त्व ग्रहण करविं ॥ १० ॥ - मधुकृत् ह्या दोन जाती आहेत अमर आणि मधमाशी. फुलतून मध काढून घेणारे ते अमर (मुगे, हे संकय करीत नाहींत) आणि पोळ्यांमध्यें मध साठवून तयार कराना त्या मधमाशा पैकी अमरापासून वेण्याजोगा गुण सांगितला. आता मधमाशीजवळ काय शिकावें तें सांगतों. - भिक्षुकानें ' हें सध्याकौळी खाऊ ' ' हें उद्या भोजनास उपयोगी पडेल ' अशा विचारानें भिक्षावाचा मग्न अगर्दी करूं नये तर हातावर भिक्षा ध्यावयाची आणि उदरांत साठवावयाची असा बेत ठेवावा. कारण, संग्रह करणारा प्राणी मधमाशीसारखा नाग पावले (माशा मध साठवून ठेविताना नरः अणुम्यः (लहान), महर्द्धः (मोठ्या) च सर्वतः शास्त्रेभ्यः सारं आहयात् (बेने) ॥१०॥ सायतन (सध्याकौळासी), श्वस्तनं (उद्यासाठी) चा भिक्षित न संगृहीत,

सायंतनं श्वस्तनं वा न संगृहीत भिक्षितम् ॥ पाणिपानोदरामत्रो मक्षिकेव न संग्रही ॥ ११ ॥

सायंतनं श्वस्तनं वा न संगृहीत भिक्षुकः ॥ मक्षिका इव संगृह्णन्सह तेन विनश्यति ॥ १२ ॥

पदा ५पि युवती भिक्षुर्न स्पृशेद्दारीमपि ॥ स्पृशन्करीव बध्येत करिण्या अंगसंगतः ॥ १३ ॥

पाणिपानोदरामत्रः (हात हें पान व उदर हें साठवण ज्याचें अला) [भवेत्] ; संग्रही [दु] मक्षिका इव न—भवेत् (जीवत राहत नाहीं) ॥११॥ (दु०) ॥१२॥ भिक्षु पदा अपि (पायानही) झणून तो मध छुटून नेण्यासाठीं जो कोणी येतो तो माशाच्या मारून मध वेऊन जातो त्याप्रमाणें अन्नादिकाचा संग्रह केला अमता परिणाम भोगावा लागेल हें लक्षात वागवून यतीने संग्रह करणें सोडून द्यावें). ॥११॥ सध्याकौळासाठीं किंवा उद्यासाठीं झणून भिक्षुकानें कसलाही संग्रह करू नये संग्रह करणारा पुरुष मक्षिकाप्रमाणें त्या संग्रहाबरोबर नाश पावतो ॥ १२ ॥ (१३) भिक्षुनें स्त्रीला— फार तर काय पण स्त्रीच्या आकाराची लाकडाची वाहुली केली असली तरी तिच्या देवील — नुसत्या पायांनें सुद्धा स्पर्श करू नये स्पर्श करणारा

१ मधु कृतति साः मधुकृत्— मधु काढून घेणारा. २ मधु करोति साः मधुकृत् मध तयार करणारा २ नाथ, झणतात — ' गुरुत्वें म्या मानिली माशी । ऐक राया दो प्रकरेसी । एक ते सोहळमाशी । ग्रामवासी दुसरी ॥ पहा पां घरींची माशी । बैसल्या साखरेच्या राशी । हार्तीं धरोनि घाली मुखासी । संग्रहो तिशी चै नाहीं ॥ ' नाथ, १७ । ८ बोवीस मरल्या गननेत ' मधुकृत् ' शब्द आहे (मार्गळ अध्यायाचा ४ श्लोक पहा) त्या शब्दाचें ग्रामवासी साखरखाऊ मशीचा संग्रह होईलें वाटत नाहीं, झणून श्रीवरांनीं मुगे व मधमाशा ह्या नेह केले. परंतु तथा कर्षे केस तर ह्या श्लोकाचा व पुढल्या श्लोकाचा अर्थ फुटव होईल झणून नाथांनीं ग्रामवासी माशीचा संग्रह करून पौनस्वस घालविलें

३ सायंतनं श्वस्तनं वा न संगृहीत भिक्षुकः (जेवें सायतन व श्वस्तन ह्या शब्दाचा अर्थ त्या कौळ मक्षुण करणवाचें पदार्थ ' असा आहे)

४ नाथ झणतात — ' नको स्त्रियांची मेदी । नको स्त्रियांची गोथी । स्त्री देखितांची हथी । उठाउठीं पळावे ॥ पळत पळत पायांनळीं । आल्या काष्टाची पुतळी । तेही नातळाची कुशळीं । निर्जीव स्त्री छळी पुरुषातें ॥ १२५ ॥ २६.

बालजबोधिनी

पुरुष, जसा हस्तिणीच्या अंगसर्शांमुळे हत्ती बांधिला जातो तसा, तस पावतो. ॥ १३ ॥ चतुर पुरुषार्थे श्रीममगमाम कर्षीही प्रवृत्त होऊ नये, नर, ली, ह्यणजे आपला मृत्यु होय, - असे समजून आसवे. कारण, जो कोणी श्रीममगमाम प्रवृत्त होईल, - त्याला, दुसरे हत्ती हत्तीच्या भारितात तपा. त्याच्यापेक्षा अधिकशक्तिमत्त पुरुषाच्या हाताचा मार मग खरागो. ॥ १४ ॥ (१४) - दान आणि भोग हे द्रव्याचे दोन उपयोग होत, ते न करिता तुम्हें बहुत वित्त माचवून ठेविते नर ने दुसऱ्याच्या हाता अगमयौचे. ही गोष्ट नो मग छुटून आपणारापाशी गिकलो. पहा. - लोभी पुरुष पुष्कळ दुःख व कष्ट सोसून जो द्रव्यमय करून ठेवितान. त्याचा ने दानाकडे विनियोग वगयाचे नाहीं किंवा उपभोग माकडेही करित नाहीत, आणि शेवटी ते द्रव्य, भलाच एकादा बलाळ पुरुष येउन घेउन जातो व उपभोगितो. पुढे त्याच्या हातूनही निमराच कोणी लाबविता व त्याच्या दारवी (काढावी कसा) अपि सुवर्तो (तशील) न-सुशेत् (न गिके), सुशान [पुरुष]. करिण्याः अगसगतः करी इव दस्यवेत् ॥ १५ ॥ प्राज्ञः (शहाण पुरुष) कर्हिचित् इति, आत्मनः मृत्युं स्मर्य न-कश्चिच्छेत् (जवळ गमन व करो) यथा अन्यै. राजैः गजः, [तथा] बलाधिकै सः हन्येत (मगिला जाईल) ॥ १६ ॥ लुब्धै. (लोभी पुरुषांनी) दुःखसचिन नाधिगच्छेत्स्त्रियं प्राज्ञः कर्हिचिन्मृत्युमात्मनः ॥ बलाधिकैः स हन्येत गजैरन्यैर्गजो यथा ॥ १७ ॥ न देय नोपभोग्यं च लुब्धैर्गजैः स्वमचिनन् ॥

भुंक्ते तदपि तच्चान्यो मधुहेवार्थविन्मधु ॥ १५ ॥ तुदुःस्वोपाजितैर्वित्तराशामाना गृहाशिपः ॥ मधुहेवाग्राने भुंक्ते यतिर्वै गृहमेधिनान् ॥ १६ ॥

यत् न देयं व उपभोग्यं च, तत्, मधुहा (मधु हरण करणारा) मधु इव, अर्थवित् (लक्षणावरून द्रव्याचे त्यात जाणारा) अन्य भुक्ते, तत् अपि [अन्य, तत्] च अन्य [भुंक्ते] - ॥ १५ ॥ मधुहा इव यतिः सुदुःस्वोपाजितैः वित्तै गृहाशिपः. जगशासाना (इच्छिताच्या, गृहमेधिनां (गृहमेध्या) अग्रतः भुंक्ते ॥ १६ ॥ जवळून चवथा पसार करितो इत्यादि. ह्याला उदाहरण नवभाशांनी साठवलेल्या मग एकादा - भिल्ल वगैरे - मधुमुद्रावर येउन घेउन जातो हे हाय - ह्यावर कोणी ह्यणळ - द्रव्य अगदी अगदी गुप्त स्थळी सोल पुरून ठेविले असले ह्यणने दुसऱ्याला ममजेक करे व नो नेदक वया ? ' तर वा ! चिन्दावरून व लक्षणानी - द्रव्य कोठे आहे व ते आणव्या हाती कोसे येईल, ते हरण करणारावर कळत असते. - मधमगशा आपले पोळे रानात उच कुडाच्या टोलीन किंवा पर्वताच्या दगडीन अतिदुर्गम स्थळी रचितात. पण पिछ नेयेही जडून शोब लावून मग आपणात की नाही ? झाले तर. - ॥ १६ ॥ - स्वना काही उद्योग न केला तरी आपल्याला भोग भिळयचा तो भिळयचा ही गोष्ट मी त्याच गुरूपाशी (मग

१ रामातील इपी धरण्यासाठी लोक बाही बुके करितातः एक मोठा इडा ह्याला त्यान भरत देव (मग) मगार करवयाचा, त्याच्या नोटवर लुब्धक अर्थगर्हाचे, १८ ॥ १७ ॥ इत्या बाजूला, जवळची रचवलेली हत्तीची अग्नी करून ठेवायची. ती इविण हत्तीन दंडीस पडली. ही हत्ती निजरीने मुक्त येऊ न शकते व हत्तीचे त्या व जगत वरून अडवते

२ मगशा मधु न खाती कळुळती. ह्याही त्याचे हात नावती. ह्यासि लक्ष्मीपति प्रमन्न । स्वादु श्रीमन सेवित्ती ज्यासि लक्ष्मीपति प्रमन्न । नाय, १८

हरण करभारानवळ) शिकले : पहा :- गृहस्थाश्रमी पुरुष अतिगय दु खें व कष्ट सोमून द्रव्य संपादित व त्याच्या योगें आपल्याला गृहानील सुखें मिळतील अशा आशा करित
असतात. पण, जसा माशानी कष्ट करून सातवलेला मध त्याच्या तोंडी पडयाच्या पूर्वी लुटारू भिछ पसार करितो, तमा सन्यामी पुरुष गृहस्थाश्रम्याना भोग मिळयापूर्वीच त्या-
च्या विताचा उपयोग घेत असतो, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. ॥ १६ ॥ (१५) - हरिणापाशीं काय शिकलों ते ऐक :- पारध्याचें गाणें ऐकून हरिण वेढावून आतां व शेवटीं
वंधनात सापडतो; त्या हरिणापासून उपदेश स्वढा व्यावा की, वनात राहणाऱ्या (सर्वसंगपरित्यागी) यतीनें ग्राम्य (विषयप्रतिपादक) गाथन श्रवण करूं नये, - भगवत्कीर्त-
नाला निषेध नाही. तें ऐकावेंच. - ॥ १७ ॥ - उदाहरण पहा :- हरिणीचा पुत्र जो मुनि ऋष्याच्या (गायनां मोडून गेल्ल्या) बद्धाव् हरिणाव् शिक्षेत
वनचरः यतिः कचित् ग्राम्यगीतं (गावळ गावत) न-शृणुयात् (न ऐको), [इति] सुगौ (पारध्याच्या) गीतमोहिताव् (गायनां मोडून गेल्ल्या) बद्धाव् हरिणाव् शिक्षेत
(शिको). ॥ १८ ॥ योषिता (स्त्रियांचा) ग्राम्याणि हृत्यवादित्रगीतानि श्रुपन् (सेवन करणारा) सुगसुतः (हरिणीचा पुत्र) ऋष्यशृंग. आत्मा ऋडनकः (लेळणें) वश्य. [दमूव]. ॥ १८ ॥

वनचरः यतिः कश्चिद् ग्राम्ययात (गावद्वल्गोपन / गावद्वल्गोपन) मृगास्तुतः (हारगावा पुन) ॥ १७ ॥

(शिको). ४२७॥ यावता (कयात्र) नृपयता ॥ ३८ ॥
गाम्यमीनिं न शणयाद्यतिर्वनचरः क्वचित् ॥
शिक्षत हरिण॥ ह्रस्वाभ्युपगन्तुं नृपयता ॥ ३८ ॥

नृत्यादित्रयीनि जषच् श्राम्याणि योषिताम् ॥ आसी काङ्कना वदनकाङ्कना ॥ १९ ॥

निष्कृष्टा तन्निप्रमथिन्या जनो रसविमोहितः ॥ मृत्युमुच्छल्यतप्तुञ्जितानु ॥ २० ॥

जिह्वया इतिश्रमायन्या अतः सत्यं भवेत् ॥ १० ॥
इन्द्रियाणि जयंत्याशु निरहारा मनीषिणः ॥ वर्जयित्वा तु रसन तान्निवृत्तस्य वयतः ॥ ११ ॥
जिह्वया इतिश्रमायन्या अतः सत्यं भवेत् ॥ १० ॥
इन्द्रियाणि जयंत्याशु निरहारा मनीषिणः ॥ वर्जयित्वा तु रसन तान्निवृत्तस्य वयतः ॥ ११ ॥

यथा वदितौः । आसानं क्षिपेच्छे श्वा कोर्षा काद्यानी-गजानी) मीनः, [तथा] अतप्रभायावत्तरुः । जयति । निरक्षस्य तन् वधेत . ॥ २० ॥
 ॥ १९ ॥ मनीषिणः निराहाराः [सतः] रसनं (जिब्हा) वर्जयित्वा शस्त्रैर्याणि आयु (कवर) जयति । नाचतीति तमा नाचू लागला ॥ १८ ॥ - (१६)
 एकस्याश्चा नाद लांगला; - शेवटी त्याचा पारंगम असाला की - तो गुनि त्या क्रियांचें सेक्तों बनल व परंतु होउन त्या नाचतील तमा नाचू लागला ॥ त्याची बुद्धि फट
 मत्स्यापाशी काय शिकलों, ते समगो .- जिब्हा हें इंद्रिय अतिशय उच्छृंखल व अनिवार आहे, त्याच्या योगें मनुष्याला विविध रस चाखण्याचें देत हागलें की त्याची बुद्धि फट
 होते व जो, अस मासा भक्ष्याच्या योगें (गळाला लाविल्लें मास खावयाच्या ओभास पडला की) मरतो तसा, मृत्यु पावतो ॥ १९ ॥ - जिब्हेला अनिवार हाणण्याचें कारण असें
 ॥ २० ॥

[illegible]

(ह्याचा मग असा :- आहार सोडिला तर इतर इंद्रिये वि शक्त होऊन आपल्या स्वाधीन राहनात व विषयाकडे ओढ घेन नाहीत ही गोष्ट खरी, पण जिथेही मात्र वाण्याकडे ओढ अधिकाधिक लागते. बरे, अथ साऊं झाले तर सगळी इंद्रिये खटवीत होऊन सोम करताना कारिता मुनीने, गोडच पाहिजे, चागलेच पाहिजे. अशी आसक्ति न वर्तना, जे मिळेल ते औषधाप्रमाणे मरूत केवें हाणजे झिड्या आणि बाकीची अशी कोणतीच इंद्रिये सोम पावणार नाहीत). ॥ २० ॥ मनुष्याने इतर सगळी इंद्रिये जिकिली अन्तर्गत नगे नोपवीत रसनैद्रिय त्याच्या स्वाधीन झाले नाही सोपवीत त्याला जितेंद्रिय हाणना येत नाही. रसना (जिह्वा) जिकिली की सगळे चिकिले असते. ॥ २१ ॥ (१७) राजा, पूर्वी विदेह-नगरामध्ये पिंगल नावाची एक वेढ्या राहत असते. तिच्यापासून मी काही शिक्षण घेतलं आहे तें सगळें ऐक - ॥ २२ ॥ ती खंयसचार करणारी स्त्री (वंद्या) एके दिवशी राजीन्त्या यावर रसनं न अयेत, तावर चिजितान्येंद्रिय. पुमान् जितेंद्रियः न स्यात्. रसे जिते [सति] सर्व जित. ॥ २१ ॥ नृपतदन, किंहेतुगरे दुरा 'पिंगला' नाम वेढ्या आली. मे तस्याः किंचिद् शिक्षित [तत्] किंचिद्. ॥ २२ ॥ एकदा संकते (रतिस्थानी) कांतं (त्रि पुरुषान्) उपनेषती (नेगारी) सा स्वैरिणी उत्तम रूप बिभ्रती [मती] काळे बहिर्द्वारि [स्थिता] असू. ॥ २३ ॥ पुरुषर्षस, अर्थकामुका [सा] मार्गे आगच्छत. (केणच) पुरुषाव वीस्य ताव शुल्कदान् (मूल्य देणाऱ्या) विस्तवन कालान् तावजितेंद्रियो न स्याद्विजितान्येंद्रियः पुमान् ॥ न जयेद्रसनं यावज्जितं सर्व जितं रसे ॥ २१ ॥ पिंगला नाम वेढ्या ऽऽर्गद्विदेहनगरं पुरा ॥ तस्या मे शिक्षितं किंचिन्निबोध नृपनंदन ॥ २२ ॥ सा स्वैरिण्येकदा कांतं संकेत उपनयती ॥ अभूत्काले बहिर्द्वारि विभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ २३ ॥ मार्गे आगच्छतो वीस्य पुरुषान्पुरुषर्षस ॥ ताव शुल्कदान्निचवतः कांतान्मेने ऽर्थकामुका ॥ २४ ॥ आगतेष्वपयानेषु सा संकेतोपजीविनी ॥

अप्यन्यो विचवान्को ऽपि मामुपैष्यति भूरिदः ॥ २५ ॥

मेने. ॥ २४ ॥ आगतेषु (काले) अपयानेषु (निवृत्त केडे) [सत्सु], संकेतोपजीविनी (संकेतावर-पुरुषाला एकती नेणे यावर-नेवां व जडिगती) सा 'अन्य. अपि व ऽपि विचवान् भूरिदः (बहुत द्रव्य देणारा) मां उपैष्यति ' ॥ २५ ॥

वेळी, एकाद्या कांताळ रतिस्थानी घेऊन जावे अशा इच्छेने, उत्तम रूप घाण करून (नटून मजून), बाहेरच्या दानात वमज्जी होनी. ॥ २६ ॥ हे पुरुषश्रेष्ठ, माग न समोरून येणारे कोणी पुरुष दृष्टीस पडले की तिज्ज. हे श्रीमंत अपून सुरतमुखोपभोगासाठी आपणाकडे येत आहेत व आपल्याला मूल्य देतील असे वाटावे. वाग, तिला द्रव्य मिळवें अशी फार इच्छा होती ॥ २७ ॥ पुरुषाना एकानी नेऊन रतिमुख देणे (व तमूल्य वित्त देणे) ह्यावर कर्तनी तिची उपजीविका अवलंबून असे हाणून येत होतेसे वाटले ते पुरुष पुढे निवृत्त गेले की ' दुसरा कोणी तरी वगळव पुरुष मजकडे येतल व मला बहुत द्रव्य देईल' - अशी तिने आपल्या मनाची मजमून वर्तनीत जावे - ॥ २८ ॥

१ हे स्त्री 'प्रायवृत्तयेव संतुष्येत्' आ खेकल सांगिल्ले असून पुन्हा येवें सांगण्याचे कारण, जिन्हेदेवांचा दुर्निवारीतप कळवावी, हे हेच

ह्या प्रकारे अंतरीं द्रव्याची दुराशा मरून राहिल्यामुळे तिला आप यईना ती काहीवेळ द्वारांत उभी राही, पुन्हा आत जाई, लागलीच बाहेर येई, असे चालता चालता मध्य रात्रीचा समय येऊन पोचला. - तरी कोणी पुरुष तिजकडे आला नाही. - ॥ २६ ॥ द्रव्याच्या आंगेने तिचे अत करण दीन झाले व मुल्ल सुकून गेले पण त्या विताच्या चिते-मुळेच तिच्या अंतरीं परिणामी मुल्लदायक असे पूर्ण वैराग्य एकदम उदय पावले ॥ २७ ॥ चित्तामध्ये तीव्र वैराग्यवृत्ति वाणली अमना त्या वेळी तिच्या मुवातून जे उद्गार निघाले, ते असेचे तसे - मी तुला सांगतो - - ऐक. - तू ह्मणशील 'वैराग्येच्या स्थितीतील तिचे उद्गार ऐकून मला काय करावयाचे आहे?' तर वा, त्याचा उपयोग मोठा आहे - वैराग्य एवं दुरागया ध्वस्तनिद्रा [सती] द्वारि अवलंबती निर्गच्छती. अविशंती च [सती] निशीथ (मध्यरात्र) समपद्यत. ॥ २६ ॥ विच्छाशया शुष्यद्वक्राया (सुकृत चालेले मुख जिचे अक्षा) दीनबेतसः तस्याः चित्ताहेतुः सुखावहः परमः निर्वेदः (वैराग्य) ज्ञाने (खिल मन जिचे अक्षा) तस्या. गीत मम यथा (जसेच्या तसे) शृणु निर्वेदः (विस्फण्णा) पुरुषस्य आशयादानां (आशानवाचा) यथा अस्ति. (बन), [तथा च्छेत्ता]. ॥ २८ ॥ अग नृप, यथा विज्ञानरहितः मनुजः ममतां [न जहाति, तथा:]

एवं दुराशया ध्वस्तनिद्रा द्वार्यवलंबती ॥ निर्गच्छंती प्रविशती निशीथं समपद्यत ॥ २६ ॥ तस्या विच्छाशया शुष्यद्वक्राया दीनचेतसः ॥ निर्वेदः परमो जज्ञे चित्ताहेतुः सुखावहः ॥ २७ ॥ तस्या निर्दिष्टाविच्छाया गीतं शृणु यथा मन ॥ निर्वेद आशा-पाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसिः ॥ २८ ॥ न ह्यंगजातनिर्वेदो देहबंधं जिहासति ॥ यथा विज्ञानरहितो मनुजो ममता नृप ॥ २९ ॥ पिंगलोवाच । अहो मे मोहवितर्ति पश्यताविजितात्मनः ॥ या कातादसतः कामं कामये येन बालिश ॥ ३० ॥ संतं समीपे रमणं रतिप्रदं वित्तप्रदं नित्यमिम विहाय ॥ अकामदं दुःखमयाधिशोकमोहप्रदं तुच्छमहं भजे ऽज्ञा ॥ ३१ ॥

अज्ञातनिर्वेदः (नाही झाले वैराग्य ज्याला असा पुरुष) देहबंधं न जिहासति. ॥ २९ ॥ पिंगला उवाच - 'अहो कविजितात्मन. (नाही जिनिले मत जिने अक्षा) मे मोहवितर्ति (बुळेपणाचा पसारा) पश्यत ! येन या बालिश [अहं] असतः (तुच्छ) कांतात् कामं (उपभोग) कामये (इच्छिते) ॥ ३० ॥ अज्ञा अहं समीपे सत रतिप्रद वित्तप्रद त्व इम हे पुरुषाचे आशापाश तोडून टाकण्यास सज्जासारखे होय. ॥ २८ ॥ कारण, राजा, आत्मसाक्षात्कार झाल्यावाचून जशी मनुष्याची ममता मुद्याची नाही. त्याचप्रमाणे ज्याला वैराग्य उत्पन्न झाले नाही, त्याला, देहबंध (देहच आत्मा असा अभिमान) सोडून द्यावा, अशी इच्छा कदापि व्हावयाची नाही. असो ॥ २९ ॥ पिंगला ह्मणाली. - 'अहो', माझा मोह (वेडेपणा) किती वाढत गेला आहे पहा ! मला विवेक अगदी नसल्यामुळे स्वताचे वित्त जिकिनां झाले नाही आणि ह्मणूनच मी शुद्ध पुरुषापासून आपले मनोरथ पूर्ण होतील अशी इच्छा धरून बसलेय ॥ ३० ॥ सारा मनोहर, सुखदाता, - लक्ष्मीपति असल्यामुळे पाहिजे तितके - वित्त देण्यास समर्थ व कधीही नाश न पावणारा असा प्रत्यक्ष परमेश्वर जवळ (अत-

थामी) असताना, झाला सोडून मी, ज्याच्याकडून उपयोग मिळयाचे नाही नि इतकंच नव्हे तर उलट जो दुःख, भय, चिंता, शोक आणि मोह मात्र देत असतो, त्या नुछ पुरपाची सेवा करिते! सरोवरच मध्य स्वार्थी ज्ञान नाही, - ह्यात अपादी सशय नाही. - ॥३१॥ अहो! पुरुषाना मकतस्ययी रति देऊन वृत्ति (निर्वाहमावन - द्रव्य) समगणे हा उपनि-विकेचा प्रकार अत्यंत निकट होय; असे असतांना मी त्याचा अवलंब करून आत्म्याला व्यर्थ गिणविले! - पहा - खोलपट व डब्येजोभी पुरष हणजे अत्यंत शोचनीय (किडम येण्याजोगा). पण तशा पुरुषाचे आपले शरीर विकत घ्यावे हणजे त्यायोगे आपल्याला वित्त व रतिमुख ही मिळतील अशी मी इच्छा घेऊन असले! ॥ ३२॥ ह्या (पुरुषागिरिकथ) रमणं विहाय (सोडून) सकलमदं दुःखमयाधिशोकमोहमदं तुच्छं मजे! ॥ ३१॥ अहो! साकेयवृत्त्या मया अतिविगर्हावार्तया (अति निघ उपजीविकेचापणे) ब्रुथा आत्मा परितोपित. (हेच पावविले ज्यत्स असा)। [यतः अहं] स्वैणात् अर्थवृत्तः (इज्जोभी, कृपण) अनुशोच्यात् (होत संपन्नजेंग असा) नरान् [तेन] क्रीतेन (विज्ज घेतेडेला.)

अहो मया ऽऽत्मा परितोपितो वृथा साकेयवृत्त्या ऽतिविगर्हावार्तया ॥ स्वैणाद्वगद्या ऽर्थवृत्तो ऽनुशोच्यात् क्रीतेन वित्तं रतिमात्मनेच्छती ॥ ३२ ॥ यदस्थिभिर्निर्मितवंशं शयस्थूणं त्वचागोमनैः पिनद्धम् ॥

क्षरन्नवद्वारमगारनेतद्विष्मन्नपूर्णं मदुपैति का ऽन्या ॥ ३३ ॥

आत्मना (शरीराचे) वित्तं रति इच्छती. ॥ ३२ ॥ यत् अस्थिभिः (हाडनीं) निर्मितवंशं शयस्थूणं (निर्मित वंश द्य अट, वन्य द्य पावाड्या व स्थूणा ह्य० चाड हीं ज्यांचीं अण) त्वचागोमनैः पिनद्धं (आच्छादित) क्षरन्नवद्वारं (पक्षतात नऊ द्वारे ज्याचीं अणा) विष्मन्नपूर्णं पतत् अगारं (गृह) मत् (मन्वन्) अन्या का उपैति? ॥ ३३ ॥ धराची - एकंदर रचना किती वाणेपडी असते पहा :- ह्याचे आदे, वामे (पाखाड्या) व खाव सगळी हांड भरलेली आहेत (पाडीचा कणा हे आदे, वगड्या हे वामे आणि हा-तापायाची हांड हे खाव समजावे)। वर आच्छादून (शाकार) कसले असनें नर त्वचा, केस आणि नवे ह्याचे तमोच ह्याची नऊ हांडे। डोन डोळे, डोन कान, डोन नाकगुड्य मुख, गुद व शिश्न ह्या गोच्या) सारखी पाझरत असनात' आणि आन विद्या व मूत्र पुच्छळी भरून राहिलेली आहेत' अशा पुन्मवर्गीन अ - रमणीय मानून - मनानीं मन-

१ आपुला पूर्ण न करवे काम। ते मज करिती केवी निष्काम। त्याचेनि संगें मोहग्रम। दुःख परम पावले ॥ नाथ, २२३

२ अल्प द्रव्य जेणें देणें। त्याची जाती कोण हे नाही पाहणें। याहोनि काय लाजिरवाणे। निर्दिष्ट जिणें पें मांडें। नाथ, २२८

३ ज्या पुरुषासी देह विकणें। ते अत्यंत हीनदीनपणें। काय सांगो त्याचीं लक्षणे। सर्व गुणें वापुणें ॥ वित्त न देवचे कृपणता। काम न पुरवे पुरत.। प्रीति न करचे न-स्वता। भेटी मागुला तो नेदी ॥ ऐशिया पासाव सुख। वाछिनां वाडे परम दुःख। जाछी त्याचे न पाहें सुख। वाकारी देव घेनसे। नाथ, २२९। ३०। ३१.

वाचून दुसरी कोणी तरी सांगडेल काय? ॥ ३३ ॥ विदेहाच्या ह्या राजधानीमध्ये इतकी मूर्ख बुद्धि अशी माझीच एकटीची अमेळ कारण, जी खुर्की मी, - चागली सत्सगतीमि राहत असताही, - आत्मसुखदायक अशा ह्या अच्युताला सोडून दुसरा भोग मिळण्याची इच्छा वीरत्ये ॥ ३४ ॥ - ह्मणून आता पुढे मी असे करणार - हा परमेश्वर प्राण्याचा मित्र, अत्यंत प्रिय, अधिपति व आत्मा होय. मी आत्म्याच्या योगेच - आत्मनिवेदन करून (सर्वस्व अर्पन) - त्याला पूर्णपणे आपल्यासार करून घेईन व, जशी लक्ष्मी राहिली आहे तशी, त्याशीं रमून राहोव. ॥ ३५ ॥ - ईश्वरावाचून दुसरा कोणताही पुरुष भजण्याजोगा नाही, कारण, - शब्दादि विषय ह्मणा, विषयोपभोग देणारे पुरुष ह्मणा, किंवा विदेहानां अस्मिन् पुरे आहे एका एव मूढवी, या असती (मूर्ख) [अह] अस्मात् आत्मदात् अच्युतात् अन्य काम इच्छंती [आस] ॥ ३६ ॥ अय आत्मा शरीरिणां सुहृन्, प्रेष्टतम, ताव [च]. अहं त आत्मना एव विक्रीय (निकत वेळून) यथा रमा, [तथा] अनेन रमे ॥ ३७ ॥ आद्यन्वेनः कालविद्रुता. ये कामाः, कामदा नराः, देवा. वा [ति]

विदेहानां पुरे ह्यस्मिन्नहमेकैव मूढधीः ॥ या अन्यमिच्छंत्सत्यस्मादात्मदात्काममच्युतात् ॥ ३४ ॥

सुहृत्प्रेष्टतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणाम् ॥ तं विक्रीयाऽऽत्मनैवाहं रमे ऽनेन यथा रमा ॥ ३५ ॥

क्रियत्प्रियं ते व्यमजन्कामा ये कामदा नराः ॥ आद्यंतवंतो भार्याया देवा वा कालविद्रुताः ॥ ३६ ॥

नूनं मे भगवान्प्रीतो विष्णुः केनापि कर्मणा ॥ निर्वेदो ऽयं दुराशाया यन्मे जातः सुखावहः ॥ ३७ ॥

भार्याया' (फोव् स्त्रीचे) क्रियत् (केवढें) प्रियं व्यमजन् (विभाषिते घाले) ॥ ३४ ॥ नूनं मे केन अपि कर्मणा भगवान् विष्णु प्रीत . यत् दुराशाया. मे सुखावह' अयं निवेद देव ह्या, हे मगळे उत्पत्तिनाशवंत आणि काळाच्या भीतीनें येऊन जागारे (काळगतीनें नाश पावणारे) आहेत ह्यानीं आजपर्यंत, आपल्या पोष्य (जिचे पोषण केवळ आपल्यावर अवलंबून असतें, त्या) स्त्रीचे प्रिय ते केले आहे केवढेंमे? - काहीच नाही. मग त्या विषयाची, पुरुषाची किंवा देवाची सेवा करावी काय ह्मणून? - ॥ ३६ ॥ मला वाटतें, सांप्रत माझ्या कोणत्या तरी प्राचीन पुण्य कर्मनें भगवान् विष्णु मजवर असल जाला आहे. कारण, मी दुष्ट आशा धरून वसलेली असताही. आज मला परिणामी सुख

१ कारण, ह्यां नगरीतील बाकचे सगळे लोक स्वाचारी व ज्ञानी आहेत. २ अच्युतात् स्वरूपतो गुणतश्च च्युतिरहितात् जो स्वरूपासून भ्रश पावन नाही व गुणांनीं हीन होत नाही ह्या बालप्रभोवेनी जो निकटवर्ती हृदयस्थ । पुरुषी पुरुषोत्तम अच्युत । वीर्यच्युतीवीण रमन । संतोष देव निजामता ॥ अच्युते ज्योसि निजसुख दीघलें । तें सुख च्यवना काही केलें । पेशिया हृदयस्था विस्मरलें । आणिका सुललें अकामदा ॥ नाथ, २४४ । ४५.

३ जे निजसयें सर्वदा दुःखी । ते मायेसी काय करिती सुखी । अवची पडली काळमुखी । न दिसे ये लोकी सुखदाता ॥ नाथ, २५२.

दायक असे हे वैराग्य झाले (प्रसवताच्या प्रसवतेवाचून हा लाभ घडून शक्य नाही). ॥ ३७ ॥ माझे भाव्य मंद असे, नग मला हे वैराग्यजनक हे शक्य नाही नमने - वैराग्यजी बोरी की कृती वर्णीची - त्याच्या योगे मनुष्य गृहादि सकल परिवाराचा त्याग करून शानि (मोक्षमुख) मिळविता ॥ ३८ ॥ ह्मणून अनामी, त्या श्रीविष्णूने केलेला उपाकार (हे वैराग्य) शिरसा धारण करून व आभ्य पुरुषावर अथवा विषयावर जडलेल्या दुष्ट आगा मोडून त्याच ग्रामेश्वराकडून जन्म ॥ ३९ ॥ ह्मणून जे तापासून पुढे मी विचवृत्ति मंनुष्ट राखीन, - परमात्माच मुखदाता होय ह्या - तत्त्वावर विश्वास ठेवीन, देवयोग जे मिळेल तेवढ्याने निर्वह चरकीन ३ ह्या गगनचर्या जन्म (वैराग्य) जाता. ॥ ३७ ॥ मंदसाग्यायाः [मे] एवं निर्वहदेतवः क्लेशाः मा स्युः येन पुरय. अनुबंध (देहादि परिकार) निर्हृत्य (लग्न) शान (गति) श्रुच्छति (नष्ट) ॥ ३८ ॥ तेन (त्या विष्णूने) उपकृतं शिरसा आदाय प्राग्दसंगताः दुराशाः त्यक्त्वा तं अर्वाश्वर शरणं ब्रजामि. ॥ ३९ ॥ सतुष्टा एतत् (देवता) ब्रह्मदानी (गीता) यदालाभेन जीवने

मैवं स्युर्मंदसाग्यायाः क्लेशा निर्वहदेतवः ॥ येनानुबंधं निर्हृत्य पुरुषः शममृच्छति ॥ ३८ ॥ तेनोत्कृतमादाय शिरसा ग्राम्यमगताः ॥

त्यक्त्वा दुराशाः शरणं ब्रजामि तसधीश्वरम् ॥ ३९ ॥ संतुष्टा श्रद्धधत्वेतद्यथालाभेन जीवती ॥ विहराम्यमुनैवाहमात्मना रमणेन वै

॥ ४० ॥ संसारकूपे पतितं विषयैर्मुषितेक्षणम् ॥ प्रतं कालाहिनाऽऽत्मानं कोऽन्यस्मात्तुमधीश्वरः ॥ ४१ ॥ आत्मैव ह्यात्मनो गोन

निर्विद्येत यदाऽखिलात् ॥ अप्रमत्त इदं पश्येद् प्रतं कालाहिना जगत् ॥ ४२ ॥

महं असुता एव आसना रमणेन विहरामि. ॥ ४० ॥ संसारकूपे पतितं, विषयैः मुषितेक्षणं (नेरिली दृष्टि ज्याची लक्ष्य), कालाहिना (कालसंगत), प्रतं आत्मानं जगत् (रज्ज्) कल्प्य अधीश्वर (स्वयं) ॥ ४१ ॥ यदा कालात् निर्विद्येत (विरक्त होईल), [तदा] आत्मा एव आत्मनः गोप्ता (रक्षक) अप्रमत्त. इदं जगत् कालाहिना प्रस्त पश्येत्. ॥ ४२ ॥ नरच विहार क्रीत राहीन. ॥ ४० ॥ आत्मा संपारकूपान पडण आहे विषयांनी त्याचा विवेक हरून घेतला आहे व काळमण त्याला मिळत आहे. अशा स्थितीतून त्या मुक्तता करण्यास समर्थ असता त्या भगवंतावाचून दुसरा कोण बरे मापेल ? - ह्मणूनच मी इत्थ ब्रह्मादि देवाना मोडून देउन त्या विष्णूचाच शरण जाण. - ॥ ३९ ॥ मज्झ कोणी असे समजून नये की, मी आपले रक्षण करून ध्यावे अशा कामांनी विष्णूच्या भजनास लागत आहे. कारण सर्वोत्तरी वैराग्य पक्कत आत्मा नगवदनी नगव करीतच

१ दुस्तारत्तसंसार एव कूप' समाराल कूप ह्मणव्याचे कारण, दात पडलेल्या आप्ताला बाहेर नेण्याचे अन्विष्ट करीत जन्म हे होणे

२ सर्व चक्षुस शिथ लागत झाले मनुष्याला मूल कटू स्वभावे व कुटुंबीय दुःखासारखा गेव वाटतो नदीच काळ्यापणे प्रसवेल्या (मगने) पुण्याने नेणे होते प.

केवळ विषयास विषय वृद्ध ॥ तो प्रपंचिया झाला गोड ॥ अष्टाध्याय परमार्थ गोड ॥ तो जाला कडू विषयिका ॥ नाथ, २८८

समर्पयन् आह. पद्म :- ज्या वेळी प्राणी सावध होऊन, हे जग कालसर्पाने ग्रासले आहे, असे पाहू लागेल व सर्व विषयाबद्दल विरक्त होईल, त्यावेळी आत्माच आत्म्याचे रक्षण करणारा होय (वेगळ्या रक्षाकाची अपेक्षा राहत नाही). - झणून मी केवळ प्रेमाने - कोणत्याही कामेने नव्हे - भगवानाचे मजन करणार - ॥ ४२ ॥ ब्राह्मण (अवधूत) झणाळा - राजा, भिंगलेने आपल्या बुद्धीचा असा निश्चय ठरविला, रतिसुख देणारा कोणी पुरुष याचा अशा इच्छेमुळे द्रव्याविषयी दुष्ट आशा उद्भवली होती ती तोडून टाकिली आणि शांति स्वीकारून शय्येवर शयन केले. ॥ ४३ ॥ - एकदरीत साराचा काय, तर - आशा परम दुःखाचे मूळ होय व आशा सोडून दिली की अत्यंत सुख प्राप्त होणे ब्राह्मणः उवाच - एवं व्यवसितमसिः (निश्चित बुद्धि जिची अशी) सा काततर्षजां (पुरुषाविषयी इच्छेने जन्मलेल्या) दुरगशा छित्वा (तोडून) उपशम आस्थाय (अवलंबून) शय्यां उपविशेत्. ॥ ४३ ॥ हि आशा परम दुःख. नैराश्य परम सुख. यथा भिंगला काताशा सच्छिद्य (तोडून) सुख [यथा तथा] सुध्याप (झोपा गेली) ॥ ४४ ॥

ब्राह्मण उवाच । एवं व्यवसितमतिदुराशां कांततर्षजाम् ॥ छित्त्वोपशममास्थाय शय्यामुपविशेत् सा ॥ ४३ ॥

आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ॥ यथा सच्छिद्य कांताशा सुखं सुध्याप भिंगला ॥ ४४ ॥

इति श्रीमा० महा० एका० भिंगलोपाख्याने ऽष्टमो ऽध्यायः ॥ ८ ॥ ब्राह्मण उवाच । परिग्रहो हि दुःखाय

यद्यत्प्रियतमं नृणाम् ॥ अनंतं सुखमाप्नोति तद्विद्वान्यस्त्वकिंचनः ॥ ९ ॥

॥ इति श्रीभागवतान्वये एकादशस्कंधे अष्टमो ऽध्यायः ॥ ८ ॥ ब्राह्मण. उवाच - नृणा यत् यत् प्रियतमं, [तस्य तस्य] परिग्रहः (जवळ बाळगणे) उदाहरण हेच पद्म :- काताची आशा तोडून टाकल्याबरोबर भिंगलेख सुखाने झोपा लागली. ॥ ४४ ॥ इति एकादशस्कंधे अष्टमो ऽध्यायः ॥ ८ ॥

ब्राह्मण (अवधूत) झणाळा - राजा, (१८) - आता कुरर (छिटा) पक्ष्यापाशीं काय शिकलो, ते सांगतो : - मनुष्यांना जे जे काही अत्यंत प्रिय वाटते त्या त्या वस्तूचा तो परिग्रह करितात (ती ती प्रिय वस्तु जवळ बाळगितात) झणून तो परिग्रहच त्यांना दुःख देण्यास कारण होतो. हे जाणून जो पुरुष जसलाही संग्रह करणे सोडून देईल. त्याला

१ देखे कळले की तत्त्वता । येथ आपणचि आपणिया वाता । ... नाथ, २८७. २ जे आशापाशाचे छेदून । तेच समाधीचे निजस्थान । ते निजस्वमाधि पावोन । भिंगला जाण घडुळले ॥ अवधूत सांगे यदुसी । प्रत्यक्ष वेदवाद्या ता वेष्टेसी । ते निराश होता मानसी । निजसुखासी पावली ॥ नाथ, ३२४ व ३२७.

३ याने कर्मात्म्याच्या स्वप्नाने एवढे सिद्ध झाले आहे की, दुःखाचा परिग्रह करणारळा दुःख प्राप्त होते आता कुररापासून ही गोष्ट घाबरावी की, एकाही राहणाऱ्या सव्यदाने मुद्रा ' भगवी उदादेव शिष्यसंप्रदाय इत्यादि परिग्रह चालवू नयेत. नाही तर जगत आपल्याला अशी उदाहरणे सादतून त की बरदाद रोडून नि एग झग्यावर तेलेट मन्गना परिहायमान मुटून जाही पद्म -

अन्तं मुख प्राप्त होतें. ॥ १ ॥ - उदाहरण पहा :- छिन्न्याजवळ मास होतें, हाणून त्याच्यापेक्षां अग्राद्वय व ज्याच्याचवळ मास लहनें ते पत्नी त्याज मास लागले पण ते मान यकून देतांच तो मुख पावला. ॥ २ ॥ (१९) - लहान मुलापासून काय शिक्षण घेतलें, ते ऐक. - लहान मुलाप्रमाणेच मज मान नाही, अवमान नाही, आणि गृह पुत्र दुष्टादि दुःखाय. तर (तें) विद्वान् (जाणकार) या अर्थिचनः (नहों काहें व्याजवळ असा, दृष्टी) साः अनंत सुखं आप्नोति. ॥ १ ॥ ये बलित. निरामिया (नहों मान ज्याजवळ ते) ते सामिषं (मासबुक्क) कुररं (छिन्न्याल) बभूवः. साः तत् सामिषं (मास) परित्यज्य सुखं समर्पित. ॥ २ ॥ मे मानवमानौ न स्तः. गेहपुत्रिणा (गृह व पुत्र ज्ञाना अहेन ज्ञान

सामिषं कुररं जम्बुवर्लिनो ये निरामिषाः ॥ तदामिषं परित्यज्य स मुग्वं ममविदुन ॥ २ ॥ न मे मानवमानौ स्तो न चित्ता गेहपुत्रिणाम् ॥ आत्मक्रीड आत्मरतिर्विचरामाह बालवत् ॥ ३ ॥

असते ती) चित्ता न, [अहं] इह बालवत् आत्मक्रीडः (स्वनाशेच खेळणारा), आत्मरतिः (स्वभावस्व त्रेम उपाच अम्प) [सत्] विचरानि. ॥ ३ ॥

परिवाराच्या वन्याना जी चित्ता वहावी लागते तीही (वराची व मुलवाळाची काळजी) नाही. तर मी ह्या जगामध्ये अमल्यानीच खेळतों व स्वभावस्व त्रेम उद्वन ज्ञान असतो. ॥ ३ ॥

(मंगल दीप पुढे चार)

वय कण्ठात -
परिग्रहो जिघोति गाढा । लंघेटी त्वजुनि झाला उग्रडा । नागवे मार्थां वेऊनि वडा । लाविल्या झाडा शिपित । त्या वृक्षाचें कोणी मान नोडें ; त्यानि जाजेंडे कन्ड-
मांडी । थोर परिग्रहाची सांकडी । दुःखे पाही सर्वासी ॥ नाथ, २९ । ३०.

१ कल्पवृक्षोर्विनीकर झमतात :- बलितः द्येनगृध्रादयः हे ' बळका पक्षी मलाग, गिराट इयादि ' ममजावे पण सलग पटेंसु अज्य चमत्ता तर देहवृक्षाने ते गुनक झमतात -
होवा येथार नाही, कर्णेत दहताचें सौरस्व जाईल. घरीता नाथ झमता, ' हे बळका पक्षी छिन्न्याचे ज्ञानमर्तुच ममजावे -
ते आमिष देखोनियां फार । बळी जे निरामिष कुरर । ते घादिबळे सत्तर । लहान थोर मिळोति । ... एक झडपिती पाखा । एक सपेडे हाणिनी नत्रे । एक दिड-
मिती सुली । परम दुःखी होतसे ॥ ... हे माझे स्वजानी पहा हो । साडेनियां सुट्टावो । मज कां कां आले अपावो । नो अनिप्रावो विवची । झग मझिया दुःखाने-
मूळ । मजपाशील आमिषकवळ । वो त्वजुनि तत्काळ । सुवी सुनिश्चळ वेसला ॥ ४१ ॥ ४४ ॥ ४५ ४७.

मुलगी सोठी सैमजस होती. - धरांत नांदूळ देखील नाहीत; आगत्या वेळी आपण स्वताच भात काडीत आहो - इतकी आणवी दीन स्थिति पाहण्याना वळत येण निया नरे वाटेना. हाणून लजेस्तव तिने आपल्या बागड्या एकेक एकेक अशा उतरून काढिल्या आणि प्रत्येक हातात दोनदोनच गेप उडविल्या ॥ ७ ॥ तरी पण पुन्हा काही नाग तांच त्या दोन दोन बागड्यांचा देखील शब्द निघू लागला. हाणून शेवटी तिने त्यानील आणवी एकेक वलय उतरून उडविले आता प्रथेक हातान एकेकच बागडी गहिल्या नेवहा केलेल्या बागड्या) मग [यथा तथा] स्वर्ग (शब्द) चकू. ॥ ६ ॥ महती (महादुःखिनी) सा तन् (ते नाह) उगुणिसतं (नंद) मन्वा (मन्त) ब्रीडिता (लानल नन पाणयो (हातातल) एकैकशः शंबान् बर्मज (उत्तरीत शाली), द्वौ द्वौ अशेषयत्. ॥ ७ ॥ भवघ्नत्याः (चड्या) [सत्या], उभयो अपि शब्दयो घोष कनून् तत्र अग्नि

सा तज्जुगुप्सितं मत्वा महती ब्रीडिता ततः ॥ वर्मजैकैकशः शंखान्दौ द्वौ पाण्योरप्यमुद्धाघौ ह्यवधेन्याः
स्म शंखयोः ॥ तत्राप्येकं निरभिदृक्स्मान्नामवद्धुनिः ॥ ८ ॥ अन्वशिद्ममिमं तस्या उपदेशमार्गदम ॥ लोकांननुचरक्षेतल्लो-
कतत्त्वविवित्तया ॥ ९ ॥ वासे वहूनां कलहो नवेदातो द्वयोरपि ॥ एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव ककगः ॥ १० ॥

मन एकत्र संयुज्याज्जित्वासो जितासनः ॥ वैराग्याभ्यामयोगेन धियमाणमनंदिनः ॥ ११ ॥

एकं निरभिदृक् (काढिती शाली), एकस्मात् ध्वनि. न अमवत्. ॥ ८ ॥ अरिदम, लोकतत्त्वविवित्तया एताव् लंकार अनुचरन् (जिता) अहं तस्या दम उपदेश अन्वशिद्म (शिक्लो). ॥ ९ ॥ वहूनां वासे कलहः द्वयोः अपि वार्ता (गोर्ध) भवेत्; तस्मात् कुमार्याः ककग इव एक एव चरेत् ॥ १० ॥ अतन्दिनः (अन्त-दिन) मात्र ध्वनि होईनासा माळा. ॥ ८ ॥ हे शत्रुमर्दना राजा, मी लोकांचे यथार्थ स्वरूप ममगुन धेण्यामाझी ह्या लोकान किना किना - म्हणजे ना ने गेली होतो, व त्या ठिकाणी - त्या मुलीपामून हा उपदेश शिकलो वी, ॥ ९ ॥ बहुत मनुष्ये एकत्र राहिली असना कन्ह उतरात होतो; दोन अनर्त तरी गत्य नेष्टां चावधान्याच ह्मणून ना-कार्ते, कुमारीच्या कंकणाप्रमाणे, एकटें राहत असवे. ॥ १० ॥ (११) - चित्ताची एकाग्रता केली असता द्वैत मग्न नहोने हे ने द्याजे ममानि माय्य होतो हे ने ट

१ बाळप्रबोधिनीकार ' महती ' ह्या पदाचा अर्थ ' मोठ्या कुळात उन्मेळले ' असा करितात, व लान वाटण्याला कारा तर हेंच दितिना

२ सा शंखवलयांचा ध्वनी । पळे पाहण्याचे कार्ती । ते अत्यंत लज्ज मज लागून । नव वधू काढणीं घेतली ॥ ना. १५.

३ मूर्खत ' बर्मज ' पद आहे; सावा करा अर्थ ' फोडिती शाली ' असा अज्जा येने ' उगलून देवेनी शाली ' असा घेतला शाली काज -

उरी कंकण फोडू आतां । तरी ते मुद्दगोच अमुभना । शतायु हो माझा मर्ता । त फोडी सर्वथा हा हेतु । नाथ. १८

४ हे संबोधन देण्याचा आशय नाथानी असा काढिला आहे :- ' राजा, तुला गव वाटून अमेळ नी ना भोगविले हाके राजे जेने पण जेने कन्हेना हे ने कुणें तहोत नागन ने ने स्वर्ग होय. आता, यत कन्हेना तर सा शत्रू जिणे तुजसारख्या लु साचन नाहो ' १०२ । १०४

वाणकारापाशीं शिकलें : पहा : - योम्यानें आळस सोडून देऊन प्रथम आसन निकोवें (माध्य करावें-स्थिर वसण्याची नवय करावी, प्राणायाम करण्यास ही सवय अत्यंत उपयोगाची आहे), नंतर प्राणवायु वश करून घ्यावा. - मन हें श्वासाच्या अधीन असल्यामुळे श्वास जिकिला असता निश्चल होतें आणि मग तें वश झाल्लें मन एका आश्रयावर-हा आश्रय पुढील श्लोकात वर्णिला आहे-लावावें - ह्यावर कोणी हाणेल क्षणभर मन निश्चल झालें तरी जर कदाचित् विषयवासनेनें पुन्हा विक्षेप पावले अथवा सुषुप्तीमध्यें होतें तसें मुळीच लीन होऊन गेलें तर काय करावें ? तर तेंही सांगतों. - विषयाविषयीं वैराग्य धरावें - क्षणजे चित्त विसर्प (चाचल्य) पावणार नाही, - व अभ्यासयो मनें तें लक्ष्यावर स्थिर करावें - क्षणजे सुषुप्तीतल्याप्रमाणें सर्वथा लीन होण्याची भीति नको. - ॥ ११ ॥ - चित्त स्थिर करण्याचा आश्रय परमानंदरूप भगवान् होय जे हे

स्थितासनः (जिकिलें आसन ज्यानें असा), जितश्वास. (जिकिला प्राणवायु ज्यानें, असा) [च सत्] वैराग्याभ्यासयोगेन प्रियमाण (स्थिर केलें जाणारें) मनः एकत्र संयुज्यात् (जोडो)

॥ ११ ॥ यत् पतत् मनः यस्मिन् लब्धपदं (मिळालें त्यान ज्याला असे), [सत्] शनैः शनैः (हळूहळू) कर्मरेणून् (कर्मांचे सत्त्व नाग बालना) मुचति (सोडितें), [तस्मिन् गुण्यात् यस्मिन्मनो लब्धपदं यदेतच्छनैः शनैर्मुचति कर्मरेणून् ॥ सत्त्वेन वृद्धेन रजस्तमश्च विधूय निर्वाणमुपैत्यनिधनम् ॥ १२ ॥

तत्] वृद्धेन (शबलेल्या) सत्त्वेन रजः, तमः च विधूय (झाडून, हर करून) अनिधन (नाही इथन क्षणजे जाळणजोगा नाग, गुणकार्ये ज्याला असे) निर्वाण (दृष्टिरहित स्थितीस) उपैति ॥ १२ ॥

ल्यविक्षेप पावणारें मन, तें त्या आश्रयावर स्थिरता पावले की हळूहळू कर्मवासना सोडू लागते. - ह्यावर कोणी क्षणेल कीं कर्मवामना सुटल्या तर चित्त विक्षेप पावणा (चंचल होणार) नाही, पण निर्द्वैतल्याप्रमाणें त्याचा लय होणें टाळ्यावें कठिणच पडेल तर त्याना उत्तर. - सत्त्वगुणाची वृद्धि झाली असता मन रज आणि तम हे गुण सोडून देते - विक्षेप आणि लय हे अनुक्रमें रज आणि तम ह्या गुणाची कार्ये होत, ते गुणच नाहींतसे झाले की त्याची कार्ये विक्षेप व लय हीं व्हावयाचीच नाहींत व - रज आणि तम जाऊन टाळणारा सत्त्वगुणही आपोआप लीन होतो. अशा रीतीनें सगळीं गुणकार्ये नाहींतशीं झाली असता चित्तामध्ये कोणत्याही वृत्ति उठत नाहींतशा होतान व नें ध्येय भगवन्नाच्या आ-

१ जैसा यन्त्रि असे काष्ठाच्या भेळीं । मथिल्या काष्ठाची करी होळी । काष्ठ नाथून तत्काळीं । त्यजून इगळी उपशमे ॥ तैसें चाढोनि सत्त्व उत्तम । नाथून साडीं हे रजतम । पाठी सत्त्वाचाही संभ्रम । स्वयें उपरम पावला ॥ नाथ, १४४ । ४५

मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः । या ऽसप्रज्ञातनामा ऽसौ समाधिरभिधीयते ॥

४ योगशास्त्रात सांगितलें आहे कीं,

मनः शुण्वृत्तीर्ना गतित होऊन ब्रह्मरूपानें रूढ् लागणें, झाला ' असप्रज्ञात ' नावाचा समाधि क्षणनत

कारणें राहू लागतें. ॥ १२ ॥ अशा प्रकारें आत्मरुपीं वित्त विकतून राहिलें असता मनुष्याय वाद्या किंवा आनर अशा कोणत्याही विषयाचें (हें नाचें) स्फुग्ण होत नही ह्याला उदाहरण बाण तयार करण्याचें. त्या कारागीराचें वित्त आणखी बाण - सरळ कारण्याच्या - कामीं उत्कें गटून गेलें हेंचें कीं त्याच्या मजकून - नागे नोंवडी वाजवीत - राजाची स्वारी गेली, पण तो समास त्वांनें मुळींच पाहिला नाही (स्वारी निघून गेल्यावर च्याच वेळांनें माणून एक मनुष्य येउन त्या कारागिराला ' उकडून महाराजची स्वारी गेली काय ? ' ह्याणून विचारला, तों कारागिराकडून त्याला ' नीं नाहीं बोवा कोठें पाहिली ' अंय उत्तर मिळालें. ॥ १३ ॥ (२२) - संपादन करीत नाहीं ते ऐक :- सर्प लोकांच्या भीतीनें एकदा फिरतो, नेहमी एका स्थान राहत नाही (सावध असतो), गुह्य शयन करितो, गर्जितून विषारी किंवा निषेध ते यथा इष्टकारः (बाण करणारा) इसी (बाणवर) गतस्मा (गुह्ये नत ज्वावे असा) [सत्र] पात्रे (वाज्रवे) ब्रह्मते (जगाच्या) नृपति (राजाला) न ददर्श एव नदा अन्मते अत्र रुद्रचित्तः (लाविलें वित्त ज्यानें बला) बहिः, अंतरं वा किंचित् न वेद. ॥ १३ ॥ मुनिः एकः, एकचारी (एककीं प्रिएरा) अनिकतः (गृहस्थित) अग्रमत्तः गुहादाय (गुह्ये तदैवमात्मन्यवरुद्रचित्तो न वेद किंचिद्बहिरंतरं वा ॥ यथेषुकारो नृपति ब्रजंतमिषो गतात्मा न ददर्श पार्श्वे ॥ १३ ॥ एकचायनिकेन.

स्यादग्रमतो गुहाशयः ॥ अलक्ष्यमाण आचारैर्मुनिरकोऽल्पमाषणः ॥ १४ ॥ गृहारंभोऽनिदुःखाय विफलश्चाध्रुवात्मनः ॥ मर्षः परकृतं वेदम प्रविश्य सुखमेधते ॥ १५ ॥ एको नारायणो देवः पूर्वमुष्टं स्वमायया ॥ मंहत्य कालकलया कलपांत इदमीश्वरः ॥ १६ ॥

एकातीं राहणारा, आचारैः (गर्वातीं) अलक्ष्यमाणः (न ओळखिला जाणारा) अल्पमाषणः (वेढें कोणारा) [च] स्यात्. ॥ १४ ॥ गृहारंभः (घर बांधणे) अध्रुवात्मन (नृप देहात्) अनिदुःखाय, विफलः च. सर्वः परकृत (दुसऱ्यानें रचिलेला) वेदम (गृहस्य) प्रविश्य सुखं पश्यते (नाश्ते) ॥ १५ ॥ एकः नारायणः वेच ईश्वर इत्यायत् पूर्वमुष्टं कळून येत नाही, कोणाच्या साक्षाची अपेक्षा ठेवीत नाही व कधीं काळीं थोडे शब्द उच्चारितो. नशी साधकाची वृत्ति अस्मदी, ह्याणजे - मुनीनें ऐकलीं प्रिगेनें प्रदत्त ज्ञान नेथे, नित्य सावध असार्थ, एकातीं न्याये, वर्णपुकीवकून लोकाना स्वनाची स्थिति ओळखू देऊ नये, माझ्याची अपेक्षा घेऊ नये व फर्गमें बोळू नये. ॥ १६ ॥ शिवाय, जगें घर बांधणें अतिदुःखास कारण असतें आणि देह नश्वर असल्यामुळे ते निष्कळी होय - पहा - मर्ष इत्यानें वेचल्या गृहान (' अयान्ना विद्यते ') शिक्तन मुचनें नज्ज असतो. ॥ १५ ॥ (२३) - एकदा ईश्वर कोणत्याही मर्माची अपेक्षा न घरीना जगोनें नृत्तिमहार चालवितो हें तत्त्व नामीतून नृ कटुगन्ध केंगळ्यो ह्याणतें ते

१ कुमारीमासुव ' समावर्तनाच्या (योग्याच्या) ही ममा ज्ञान राहू नये ' हा उपदेश घेतला आणि मर्षात्मनू ' ज्ञानाच्या उन्मत्तानून दूर राहू ' हे शिक्क्याचें, हा देह मुचनें तेन घडणून
२ हो कां योगियाचा आचार । करितां देखतीं लहान थोर । सविकल्पनिर्विकल्प विचार । न कळे साचार कोणाही ॥ माथ. १६५

लोळखिलें: पहा - नारायण देव एक (इतर साधनाची अपेक्षा न धरणारा) आहे. तो ईश्वर आपल्या भायेंने पूर्वी निर्मिलेले हे विश्व कथातसमयी कालशक्तीच्या योगेने आदोपून घेऊन ॥ १६ ॥ एकदा आपल्याच्या आधारावर सर्वांना आश्रयमून होउन राहिला. त्याच्याठिकाणी सजनीय किंवा विजातीय येद अगदी नव्हता त्या वेळीं ज्ञानाच्या प्रभावरूप काळानें सत्त्वादि तीन गुण ह्या शक्ति समानप्रमाणावस्थेस पावविल्या होत्या. तो आदिपुरुष परमात्मा प्रकृति (गुणाची साम्यावस्था) व पुरुष (प्रकृति ज्याचा उपाधि तो विद्वज्ज्ञ) याचाही नियामक होय. ॥ १७ ॥ ब्रह्मादि मोठे देव आणि अन्य मुमुक्षु जीव यांनी मिळविण्याजोगें उत्तम पद तो मगवान (पूर्वी निर्मिलेले) इदं कल्पति कालकलया (कालचक्रानें) संहृत्य (आवरून) ॥ १६ ॥ २८: एव अद्वितीयः आत्माधारः अखिलाश्रयः अभूत्. आत्मातुभावेन कालेन उत्था-दिष्टु शक्तिसु साम्यं (सारखेपणास) नीतास्तु [सर्वीसु], प्रधानपुरुषेश्वरः आदिपुरुषः ॥१७॥ निरुपाधिक. केवलातुभवानवसंगोहः कैवल्यसन्नित परावराणां परम. आस्ते. ॥ १८ ॥

एक एवाद्वितीयो ऽमृदात्माधारो ऽखिलाश्रयः ॥ कालेनाऽऽत्मानुभावेन साम्यं नीतानु शक्तिषु ॥ सत्त्वादिष्वदिपुरुषः

प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ १७ ॥ परावराणां परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः ॥ केवलानुभवानंदसंदोहो निरुपाधिकः ॥ १८ ॥

केवलात्मानुभावेन स्वमायां त्रिगुणात्मिकाम् ॥ संक्षोभयन्सृजत्यादौ तथा सूत्रमरिदम ॥ १९ ॥ तामाहुस्त्रिगुणव्यार्त्ति

सृजंतीं विधतोमुखम् ॥ यस्मिन्प्रोतमिदं विश्वं येन संसरते पुमान् ॥ २० ॥

अरिदम, [सः] केवलात्मानुभावेन त्रिगुणात्मिका स्वमायां संक्षोभयन् (खळविणारा) [सन्] तथा आदौ सृजं (महत्त्व) सृजति (निर्धितो). ॥ १९ ॥ विश्वतोमुख (सर्व होय. कारण, कैवल्य (मोक्ष) ही संज्ञा त्याला आहे. ज्याच्या ठिकाणी कोणताही उपाधि नाही अशा केवळ (स्वयमेव स्फुरणाच्या) अनुभवरूप अनदाचा तो समूह असतो. ॥ १८ ॥ शत्रुमर्दना राजा, तो परमात्मा केवळ आत्म्याचें सामर्थ्य जो काल त्याच्या योगे त्रिगुणमय मायेला क्षुब्ध करून प्रथमार्थी सूत्र (क्रियाशक्तिप्रधान महत्तत्त्व) निर्मितो. ॥ १९ ॥ त्या मूलालाच त्रिगुणव्यक्ति (तीन गुणांचे कार्य) असें ह्मणतात. तीच (तें महत्तत्त्व) अनेक मुखानीं (विविध प्रकारानीं) हे त्रिगुणात्मक विश्व - अहंकाराच्या द्वारानें - उत्पन्न करिते. - त्या त्रिगुणकार्य अशा महत्तत्त्वाला सूत्र ह्मणण्याचें कारण असें की, - हे विश्व त्याच्यामध्यें जोवून राहिलेले आहे, व त्या प्राणवायुरूपी मूत्राच्या योगे

१ ईश्वराचा मायेचीं सबंध कसा प्रकारचा आहे: पहा — धुई दाटली आकाशी । आकाश नातळे धुईगी । तेवी निजाने वागवूनि मायेची । अलित तियेसी वर्तत ॥ नाथ, २८१.

२ किंवा नार्याच्या मतप्रमाणें 'पर ह्मणजे ब्रह्मादि देव व अक्षर ह्या० मनुष्यास स्वपरापर्यंत सर्व याचा परम भा० निनासक व वाटक' उज्जही अर्थ करावा १९१

३ ह्यालाच ब्रह्माह्मातर्वाती सूत्रसंज्ञक प्राप्त ह्मणतात. ह्या अर्थाची प्रुति- 'वायुधै गौतम सूत्र चायुना व गौतम सूत्रेणाय च लोक, परश्च लोकः स्वर्गाणि च प्रुतानि संवृथाणि' गौतमा, वायुच सूत्र ह्येय. गौतमा, वायुरूप सुत्रानेन हा लोक, परलोक व समस्त भूत वायवेलेले आहेत. नाथ ज्ञानतत

जीव संसार यावतो. ॥ २० ॥ जसा कोळी आपल्या पोयामुन निघालेथे वान मुलानें बोहेर पम्पिनो (त्यांचे जोळे वाडिनो) व लतागारी काही वेळ मेळत पुढे ने चऊन
आकिलो, तसाच रीतीने परमेश्वर स्वतापासून जग निर्माण, त्यात क्रीडा करून जेवढी ने अष्टोपुन घेतो. ॥ २१ ॥ (२४) - भगवानचे ध्यान कराय ने जे गहन गेते, त्याना
भगवंतासारखे स्वरूप प्राप्त होईल ह्यात काही नवल नाही, हे तत्व मी कुमारीणाभादीभायी शिकचो पहा - प्राणी प्रमाणे, देवांमुळे अथवा भगवान आनंद मन, हट निद्रिगान
जगेल अशारीतीने, एकाग्रपणे त्याच्या ठिकाणी लयील त्याच्या सारखे स्वरूप त्या प्राण्याक प्राप्त होत ॥ २२ ॥ गता. कुमारीगमरी आत्म्या चड किडून,
याजूनीं सुजंतीं तां त्रिगुणव्याकि (तीन गुणांचे कार्य अशेतें) आहुः, यस्मिन् इहं विश्व प्रोतं (गांवलेच) येत पुमान् ससर्ते ॥ २० ॥ यथा ऊर्जताभि (जेव्हा तेव्हा नृत्यने
त्याच्या तो, बोली) हृदयात् [उदरांत] ऊर्जा वक्रतः (मुलानें) संतस्य (फलन) तथा विहृत्य भूयः तां प्रसति. एव महेश्वर [करोति]. ॥ २१ ॥ देही धिया कोडांन्

यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां संतस्य वक्रतः ॥ तथा विहृत्य भूयन्तां प्रमत्तेव महेश्वरः ॥ २१ ॥

यत्र यत्र मनो देही धारयेत्नकलं धिया ॥ खेहेहुवाह्याद्यापि याति तत्तत्तमन्तनाम् ॥ २२ ॥

कीटः पेशरकृतं व्यायन्कुड्या तेन प्रवेदितः ॥ याति तत्सात्मतां गजन्पुर्वरूपममत्यजन् ॥ २३ ॥

देवात्, भयात् वा अपि यत्र यत्र सकलं (एकाग्र) मनः धारयेन, तत्तत्स्वरूपां याति. ॥ २२ ॥ राजन्, तेन कुड्या (निरनेत) प्रवेदित पेशस्वतनं (कुमारी) व्यायन
कीटा (किता) पूर्वरूपं मत्सत्यजन् (न सोडणारा) [सत्] तत्सात्मतां याति. ॥ २३ ॥

भिर्ताभ्यो भरुन (मिसीवर वाधिल्या आपल्या घरात कोडून) डेविते. - ' तो किडा आता गडु येऊन मला डोकील, आता मारील' अन्ना निर्नेने - कुमारीगमे जेव्हा तेव्हा
करीतां आपले पूर्वीचे शरीर सोडित्यावाचूनच तिसपारखे स्वरूप पावतो (कुमारीण वचून जाते). - किड्याला एकाच शरीरान जेव्हा वचूनगानेच मरुप मिळते तेव्हा
देहातरी भावत्सारूप्य मिळेल ह्यात नवल काय?) - ॥ २३ ॥

(मारील शीत नुटे जाले)

एवढी संसार उत्पत्ति ! करावया इची व्युत्पत्ति ! यालागीं नावें क्रियाशक्ति. सात्य समर्थां बोळिले ॥ या क्रियानाकिमत्राच्या शारी. जना ओनिले असे नाट्य ! आडव
तिरवे शारीच्या शरीर ! गोवूत लवलाही वाढत ॥ नाथ, २१४ । १५.

१ नापाचे स्त डेवें भिन आहे. ते ह्यातः ' देहातरी नगवन्ताखे रूप मिळत ह्या नागमान आहे अज नहो. तर ह्या देहात नगवन्ताच्या नाम डेवें : न म्मन्तडे - ३५५,
कीटकास समस्त खोडे । हे तीव्रभ्याने न घडे ते घडे । विचारिता दोन्ही मुढे । जड जड वायेले ॥ नगवदयान नडे तेले । जे न, नगवदुगोच असे । ५५५ जेन मान
नासे । जनायास तडूय ॥ येथे देह याचि वृत्ती । आपुली आपण न जाणे मुक्ती । नेथवे नगवत्पदप्राप्ति । ते वृथा व्युत्पत्ति नरदेही ॥

समर्थी (राजा), ह्या गुरुंपासून असे हें ज्ञान मी संपादन केले. आता मर्ताच्या गरीरापासून कोणता उपदेश घेऊन, तो सांगतो, ऐक ॥ २४ ॥ देह हा माझा गुरु होय कारण, तो (१) वैराग्य आणि (२) विवेक उत्पन्न करून देणारा आहे. (१) - वैराग्य कसे देतो, पहा - ह्याला (देहाला) जन्म आणि मृत्यु लागलेले आहेत आणि संतत दुःख हेच ह्याचे परिणामीचें फळ होय, - तेव्हा ह्या देहावर व ह्याच्या संबंधी घरदार इत्यादि परिवारावर प्रेम काय हणून घराचे अशा दृष्टीने वैराग्य सहजच प्राप्त होते. (२) बरे, विवेक कसा मिळतो पहा :- हा देह आहे हणूनच मला तत्त्वाचे पूर्णपणे विचार करिता येतात. - अशा रीतीने देहाचे मजवर अतिशय उपकार आहेत प्रसो, मे एव एतेभ्यः गुरुभ्यः एषा मतिः (उपदेश) शिक्षिता वदत मे स्वात्मोपशिक्षिता (आपल्या देहापासून विकलेली) बुद्धि शृणु ॥ २४ ॥ सत्त्वनिधन (जन्मश्रुत) सततार्थदर्क (सतत दुःख हें उत्तरफल) [च] विभ्रत (वारण करणारा) विरक्तिविवेकहेतु (वैराग्याला व तत्त्वविचाराला माघन) देहः मम गुरु अनेक तत्त्वानि यथा (पूर्णपणे) विदुशामि (विचार एवं गुरुस्य एतेस्य एषा मे शिक्षिता मतिः ॥ स्वात्मोपशिक्षितां बुद्धि शृणु मे वदतः प्रसो ॥ २४ ॥ देहो गुरुर्नम विरक्तिविवेकहेतुर्वि- एवं गुरुस्य सत्त्वनिधनं सततार्थदर्कम् ॥ तत्त्वान्यनेन विदुशामि यथा तथा ऽपि पारक्यमित्यवमितो विचराम्यमंगः ॥ २५ ॥ जायात्मजार्थ- अस्तम् पशुभ्यः गृहासवर्गान् पुष्पाति यत्प्रियचिकीर्षया वितन्वन् ॥ स्वाति सकृच्छूमवरुद्धनः स देहः सृष्टा ऽस्य बीजमवसीदति वृक्षधर्मा ॥ २६ ॥

तथा अपि 'पारक्य' (दुसऱ्याचा) इति अवसितः (निवर्त्य जाणारा) असंगः [सन्] विचरामि. ॥ २५ ॥ यत्प्रियचिकीर्षया जायात्मजार्थपशुभ्यः गृहासवर्गान् वितन्वन् स्वेऽ - तथापि, तो 'दुसऱ्याचा' आहे हणजे 'कोत्साकुच्याचे निदान अशीचें तरी मक्ष्य होय' अशा निश्चयाने मी त्यावराल आमक्ति सोडून मुगाल फिरत असतो ॥ २५ ॥ - देहापासून परिणामी फल संतत दुःख प्राप्त होते हणून सांगितले, तें कसे ते पहा - मनुष्य ज्या देहाचे प्रिय करण्याच्या इच्छेने (देहाला भोग मिळण्याकारिता) अनेक कष्ट सोसून घन मिळवितो व स्त्री, पुत्र, द्रव्य, पशु, सेवक, गृह व आससमुदाय हा पसारा वाटवून पोशीत असतो, तो देह आयुष्य संपताच नाश पावतो ! - बरे एवञ्जाने

१ ह्या श्लोकावर नाथाचे व्याख्यान व लावरील दृष्टांत फारच उत्तम आहेत पहा —
देहापेसे बोवटे (बाहेट पदार्थ) । पृथ्वीमाळी नाही कोठें । देहा पेसे गोमटे (बगली वस्तु) । पाहतां न भेटे त्रिलोकी ॥ बोवटे ह्मणानि त्यागावें । तें मोक्षसुखासी लागदें । हो का गोमटे ह्मणोनि भोगावें । तें अवश्य जावे नरकासी ॥ तरी हे त्यागावे ना भोगल्ले । मन्युगचे विभागावे । आत्मसाधनां लागावे । निजस्वभाव हितागें ।
बालन समर्पक दृष्टांत पहा :— असे आदिप्राचे घोडे । आसकि खांडोनि पुढे । येणे वरी भेजे घडे । स्वार्थबुडेलामुनी ॥ २५१ पाटन ५८.
२ किंवा 'सकृच्छूमवरुद्धनः' हें देहाचे विशेषण समजावें. 'ज्यानें कष्ट मोसून द्रव्य मिळविलें तो' देह.

तरी हु ख संपत्ते असे आहे काय? नाही. तर - हा देह नाश पावण्यापूर्वी पुरावाला दुमरा देह मिळण्यास बीज असे कर्म करून ठेविले ('संजो नरी समव होउन उठ्ठित' अशा पैकीच प्रकार हा). कारण, देहाचे धर्म वृक्षसारखे आहेत (जसा वृक्ष बीजापासून उत्पन्न होतो व नवा वृक्ष उद्भवण्यास मातृ असे बीज उत्पन्न करून ठेवून सा मग तो तसाच देह कर्मांमुळे उद्भवला असून सरणापूर्वी पुनर्जन्माच्या बीजभूत कर्म तयार करून ठेवणारा आहे) ॥ २६ ॥ शिवाय ह्याच्या (देहाच्या) निव्हा एकाकडे (मनुष्याने स्वर्गाच्याकडे) ओढित असते; तहान दुसरीकडे - पाण्याकडे - ओढिते, दुसऱ्या बाजूने उपस्थ - रत्निमुक्ताकडे - आकर्षित असते वचा मग्नोत्तंड, - उदर - अन्न घेते, - व रत्न (पसरणारा) सकृच्छं (कथने) [यथा तथा] अवलंब घेत (मिळविले वर ज्याने असा) [सत्] पुण्यानि (पोल्ले), स वृक्षधर्मा देह अस्य बीज मद्रा मयाने अग्न-दति (नाश पावतो). ॥ २६ ॥ जिह्वा दकतः अमुं अपकर्षति (ओढिते); काँह तर्षा (न्हात), शिख अन्त्यन, त्वक्, उदर, श्रवण [वा] कुनश्चिन् अपकर्षते इत्यन अन्यतः, चपलदक्, कर्मशक्तिः (कर्मशक्ति) [च] कच; बळ्या सपत्न्य (सक्ती) गेहपति (गरव्याज) इव लुपति (नेटनेटून नेल्ल) ॥ २७ ॥ देव. आत्मशक्त्या यजया वृ-तः

जिह्वैकतोऽमुमपकर्षति कर्हि तर्षा शिक्षोऽन्यतस्त्वगुदर श्रवणं कुनश्चिन् ॥

प्राणोऽन्यतश्चपलदक् कच कर्मशक्तिर्वह्यः मपत्न्य इव गेहपति लुपति ॥ २७ ॥

सृष्टा पुराणि विविधान्यजयाऽऽत्मशक्त्या वृक्षान्सरीसृपयान्वगदंशमत्स्यान् ॥

तैस्तैस्तुष्टदयः पुरपं विधाय ब्रह्माऽवलोकत्रिपणं मुदनाप देवः ॥ २८ ॥

सरीसृपपशून् (सरपटणारे प्राणी व पशु वास), रूपवर्धमत्स्यान् (पक्षी, डास व मासे वास) [इति] विविधाणि पुराणि (गप्ते) सृष्टा ते. तै. अनुष्टुप्दय [सत्] ब्रह्मावलोकत्रिपणं (ब्रह्मावास्तार मिळविष्याची बुद्धि ज्याला कथा) पुरपं विधाय (निर्माण) मुदं आप. ॥ २८ ॥

- मधुर शब्द ऐकण्याकडे - ओढून नेत असतात; एकीकडून नाकाची - सुर्गाकडे - ओढ चालून, दुसऱ्या बाजूने चक्र नेत्र - स्वर्ग ग्राह्यागळे - ओढत असून व न्नेत्रे - आपापल्या विषयाकडे - ओढून नेत असतानाच. एकंदरीन पुष्कळशा मनी वरधन्याच्या नांडनांडन घेतात तशीं दक्षिणे देहाची वृक्षभेद करीत असतात - अशा मित्रांन मग ने कने मिळवते - ॥ २७ ॥ - हा मनुष्यदेह किती दुर्लभ आहे पहा - देवांनी आपली शक्ति जे जन्मराहित मया निव्हा योंगे प्रज्ज वृक्ष, मायगने प्राज्ञ, पशु पक्षी, उग्र वृक्षदे नानाप्रकाराची शरीरे निर्माण केली, परंतु त्या त्या अनेक जातींच्या शरीराकडे - पाहत - देवाच्या विनाय मनेत वेढता - कारण त्यान आत्मशक्ति करून घेतला आहे

कोणीच दिसेना. - शेवटी त्याने ज्यामध्ये ब्रह्मसाक्षात्कार मिळविण्याजोगी बुद्धि आहे असा हा मनुष्य दंड उत्पन्न केला तेव्हा त्याला आनंद वाटला ॥ २८ ॥ हा नरजन्म अत्यंत दुर्लभ आहे, ह्मणजे अनेक जन्में मोगावी तेव्हा शेवटी कधी काळी मिळतो. आणि हा श्रमभगुर आहे खरा परंतु ह्यापासून उत्तम पुरुषार्थ साधून घेता येण्याजोगा आहे ह्याच्या पाठीमागे निरंतर अनेक मृत्यु व अपमृत्यु लागलेले असनातच असा हा नरदेह प्राप्त झाला असता, विचारी पुरुषाने वेळ न मंडिता, देह पडाय नाही तो, आत्यंतिक कल्याण संपादण्याच्या येतनाला लागवे, - विषयसुख भोगण्यात कालक्षेप करू नये, कारण, - विषय हे सर्वत्र (पश्चाद्विद्योनिमित्त्यै मुद्धा) असनातच ॥ २९ ॥ राजा, अज्ञा प्रकारे विचार घोर बहुसंभवाते (अनेक जन्मच्या श्रेणी) मर्त्य अपि अर्थद (पुरुषार्थ देणारे) सुदुर्लभ इदं मातुष्यं (मनुष्यजन्म) लब्ध्वा अनुमृत्यु (मृत्युमागून मृत्यु ज्याच्या असे) [एतन्] याजन्म न पटेल, [तावत्] तूर्ण (लवकर) निःश्रेयसाय (कल्याणार्थ) यतेत (यत्न करो) विषय सर्वतः स्यात् खलु ॥ २९ ॥ एव आत्मनि सजातवैराग्य विज्ञानालोक (अनेक

लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुसंभवाते मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीरः ॥ तूर्णं यतेत न पतेदनुमृत्यु यावन्निःश्रेयमाय

विषयः खलु सर्वतः स्यात् ॥ २९ ॥ एवं संजातवैराग्यो विज्ञानालोक आत्मनि ॥ विचरामि महीमेना मुक्तसंगो

ऽनहंक्रुतिः ॥ ३० ॥ न ह्येकस्मादुरोज्ञानं सुस्थिरं स्यात्सुपुष्कलम् ॥ ब्रह्मतद्वितीयं वै गीयते बहुधावभिः ॥ ३१ ॥

गुरूपासून मिळविलेले तरबळान हा प्रदीप ज्याचा कसा) अनहंक्रुति. [अहं] मुक्तसंग [सन्] एतां महीं विचरामि. ॥ ३० ॥ एकस्मात् गुरोः सुस्थिर (अत्यंत निश्चय) सुपुष्कलं करिता करिता मला वैराग्य झाले, तेव्हा मी देहादिकावरची आसक्ति सोडिली व अहंकार दूर केला आता, विविध गुरूपासून संपादिलेले हे ज्ञानच मला दीपाप्रमाणे - पाहिजे त्या वस्तूचे यथार्थ स्वरूप पाहण्यास - प्रकाश पुरविते व मी आत्मरूपी स्थिर राहूनच ह्या पृथ्वीवर पर्यटन करीन असतो ॥ ३० ॥ - राजा, तू क्षणशील एवढे पुष्कळ गुरू कशाच्या केले पाहिजेत? श्रुतेकेतु, श्रुगु इत्यादि महात्म्यानी काही बहुन गुरू केले नव्हते तर त्यांचेही कारण मागर्णे - एका गुरूपासून ज्ञान अतिपुष्कळ व अनिश्चय असे होत

१ श्रमून नाय झणतात :- पावोनिव्या मनुष्यपणा । जो न साधी ब्रह्मज्ञाना । तो दाढीचा भेडा जाणा । विषयाचरणा विचरतू ॥ २३९.

२ कल्याणस्वरूपज्ञानासाठी किती दस असावे ह्याला उत्तम दृष्टात. - साधावया आत्मलक्ष । सावधान विजयगचे मन । तेणे साक्षेपे आपण । सायुज्य लग्न साधोवे ॥ न० २४२
ब्रह्मज्ञान न संपादितो पोकळ बालज्ञान, सन्यास, वेदाध्ययन, मौन, धर्माचरण, अनिष्टात्र, इत्यादि खटपटी व ढोंग चालविणाराची ह्या स्थली नाशनी पुष्कळ कानउघाडगी केली आहे तो माग उत्तम आहे खरा परंतु विस्तीर्ण असल्यामुळे येथे वेता आला नाही ३४८ पासून पुढील कौन्व्या पहाव्या

इच्छासक्ति व अहंकार सुटल्यावर देह कसा चालवा, ते ना० ४ सायतात. - जे पुरुषाची अहंता गळे । ते देह अदृश्योने चले । जेव्हा सुकले पान वायुबळ । पडिले लोळे सर्वत्र ॥ २८७

साधक्ये कसलीही (फलाची) इच्छा न धरितां, भोग्याच आश्रय धरून वर्ण. आश्रम व कुळ यांना विहित असे आचार पाळीत जावे ॥ १ ॥ - इच्छा सुटल्या कशा तेंही सांगितों. ऐक - मनुष्यानें स्वधर्माचरणाच्या योगे चित्त शुद्ध करून ध्यावे आणि - विषयावर मन ठेवणारे प्राणी, विषयच मलय होत अशा समजुनीं, नाना प्रकारचे उद्योग आग-
भीत असतात, पण त्या सर्वांचें फळ त्यांना अजदी विपरीत प्राप्त होतें, - ही गोष्ट लक्षपूर्वक पाहून अर्मावे - फळ विपरीत दिमू लागणें कीं आपोआपच इच्छा सुटताना -
वर्णाश्रमकुळाचारं समाचरेत्. ॥ १ ॥ किमुद्धात्मा (अति निर्मळ चित्त ज्याचे अज्ञा) [सन्] विषयात्मनां (विषयावर चित्तें ज्याची, अज्ञा) देहिना गुणेषु (विषयावर) तत्त्वध्यानेन

अन्वीक्षेत विशुद्धात्मा देहिनां विषयात्मनाम् ॥ गुणेषु तत्त्वध्यानेन सर्वारंभविपर्ययम् ॥ २ ॥

सुप्तस्य विषयालोको ध्यायतो वा मनोरथः ॥ नानात्मकत्वाद्विफलस्तथा मेदात्मवीर्गुणैः ॥ ३ ॥

(सप्त अशा सज्जुतीवें) सर्वारंभविपर्ययं (सगळ्या उद्योगांचें विपरीत फळ) अन्वीक्षेत (पाहें) ॥ २ ॥ [यथा] सुप्तस्य (झोंप जेगाराचा, स्वप्न पाहणाराचा) विषयालोकाः (विषयाचे पाहणें),
॥ २ ॥ - शिवाय, लोक त्याच्या इच्छा धरितात ते विषय तरी करे आहेत कोठें ? पहा. - जसे निजलेल्या मनुष्याला स्वप्नात दिसणारे पदार्थ किंवा चित्तन करणाराच्या मनोरंज्या-
तील खेळ नानारूप (एका आश्रयावर अनेक कल्पिलेले) असल्यामुळे निष्फळ असतात, तशीच इद्रियाच्या योगें बाह्य विषयावर जी भेदरूप (विविध इच्छा) बुद्धि उत्पन्न होणे

(भागील टाप पुढे चालू)

मधुकुन्मधुहर्ता च त्रिगला च दयोः स्वयः । उपादेयार्थविज्ञाने शेषाः पृथ्व्यादयो मताः ॥ २ ॥

(मधुकर, सव हरण करणारा व त्रिगल हे तीन गुरु ग्राह्य करावे काय व टाकावे काय ते त्रिकप्यासाठी केलेले आहेत व बाकीचे पृथ्वी इत्यादि गुरु ग्राह्य नसवे समजण्यासाठीच मागिलेले होत)

सद्वातारमेवैश्व तत्र तत्र स्फुटीकृतः । अध्यायत्रितये चाष्ट नवाष्टावरीताः क्रमात् ॥ ३ ॥

(त्यानें सर्वातर मेवैश्व तत्र तत्र स्फुटीकृतः । अध्यायत्रितये चाष्ट नवाष्टावरीताः क्रमात् ॥ ३ ॥

१ फळाची इच्छा करावयाची सध्या तर कोणत्याकडे प्रवृत्ति व्हावी कशी ? अशी कौण्डल्या तका येईल तर तिचें उत्तर ' मदाश्रय ' ह्या पदामयें आहे साधकानें मात्र आश्रय दरावा हागने केवळ माझ्या प्रीत्यर्थ कोणत्याची.

२ तैलान्तां कांसं बुद्धिनां । लिपीमयी दृष्ट न ये हाता । तेवीं मनोरथ उपासितां । न लभे सर्वथा निजसुख ॥ नाय, ७२

३ स्वदीं देखिलें आत्ममरण । जागृती मिथ्या हाणे आपण । तैसा स्वत्तपीं जगा जाहल्या जाण । जन्ममरण त्या नाहीं । जंभ सव भेदाची लिछी । नववरी जन्ममरण बाची । सोद मिथ्या जाहल्या जिगुडी । अर्मेवीं बांधां ते नाहीं ॥ नाय, ८८ । ८९.

ती विकले होय. ॥ १ ॥ साङ्ग्या आराधनी तत्पर असणाऱ्या पुरुषानें नित्यनैमित्तिक मात्र कर्म करीन असचें; परंतु कर्म मोडून धार्मिक आत्मविवाग्या नीटमों लक्षणवाचर मग तर निष्काम नित्यनैमित्तिक कर्माच्या विधीवाही आदर करूं नये. ॥ ४ ॥ साङ्ग्या सेवेन तत्पर अशा पुरुषानें अहिंसाविधायक (आदर्श) पाळून, व कर्माकर्तृता (शक्ति) असले किंवा वेळ सांपडेल तेव्हां आत्मज्ञानाच्या विरोध न येईल अशा रीतीनें शुद्धता इत्यादि नियमही धारण करावे, आणि ज्याच्या माझे ज्ञान असेल त्या दानिपत्र ध्यायतः (चित्त, मनोरथ, करणारत्ना) वा मनोरथः नानात्मकत्वात् (नानात्म्य असल्यानें) विफलः, तथा गुणैः (ईश्वरानें) नेदामधोः [विफला]. ॥ २ ॥ मन्त्रः निवृत्त कर्मे सेवेत, मन्त्रचं त्यजेत्. जिज्ञासायां संप्रवृत्तः कर्मचोदनां नाद्रियेत् (न आदरो). ॥ ४ ॥ मन्त्रः अभीक्षणं (कांवार) यमात्र, कश्चित् (व्यग्रचित्) नियमात् [च] भवेत्. नद- निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं मत्परस्त्यजेत् ॥ जिज्ञासायां संप्रवृत्तो नाद्रियेत्कर्मचोदनाम् ॥ ४ ॥ यमानभीक्षणं सेवेन नियमान्मन्त्रः कचेत् ॥

मदभिज्ञं गुरुं शांतमुपासीत मदात्मकम् ॥ ५ ॥ अमान्यमत्सरो दक्षो निर्भयो दृढमौहदः ॥ अमत्वरगे ऽर्थजिज्ञानुगमयुग्माववाक् ॥ ६ ॥

भिज्ञं (मला जाणणाऱ्या) शांतं मदात्मकं गुरुं उपासीत. ॥ ५ ॥ यमानो यमस्वरः दक्षः निर्भयः दृढमौहदः अत्यस्वः अर्थजिज्ञासुः अत्ययुः (सेवक उद्योग) अमोघवाक् (निरर्थक न बोलणारा). ॥ ६ ॥

गुरुची उपासना करावी. गुरु केवळ सद्गुरु (ईश्वर) होय. ॥ ५ ॥ - गुरुची सेवा करितांना कोणते धर्म पाळून नें ऐकू : - मान अवादी धर्म नसे. मन्त्र मोडून, आत्म सत्कून बावा; स्त्रीपुत्रादिकांवर समता ठेवू नये; गुरुवर मात्र प्रेम दृढ धरावे; चित्ताची गडबड (व्यग्रता) हाडून देऊ नये; नत्वज्ञानाची उच्छा धरवी. कोणत्या कृतकन कर्त नये; निरर्थक भाषणे बोलू नये. - हीच शिष्याची स्थिति होत. - ॥ ६ ॥

१ गुरवेः मनुष्यादिसरीरे भेदेन आत्मनि धीः देवमनुष्यादिसरीरे अहंप्रत्ययो ऽपि भ्रमः दुःखो क० मनुष्यादि शरीरच्युते भेदेन अहंप्रत्ययः कुठे उद्भवते दुःखे तेन मनुष्य इत्यादि शरीरावर मीढणा धारण करणें हाही भ्रमच होय.

२ स्मृति वर्तव साम्प्रतः :-

मोक्षार्थो न प्रवर्तते तत्र काम्यनियदयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायविहासया ॥

मोक्ष भिल्लवृं शिष्टाचारानें सकाम व निषिद्ध कर्म करणारा प्रवर्तत नये; प्रत्यवाय न घडाला, एवढ्यानें निर्यनैमित्तिक कर्म मात्र करीत जावे.

३ स्वकर्म केलिया फळ काये । विष्ठाचा मळ मात्र जाये । भक्तजन निर्भय होये । बाधू न लाहे स्वकर्म ॥ नाथ, १०२.

४ नियमादरणे मनीष्याया विष्ठातः स्यादतस्तद्विरोधेन सेवेत न तद्विधानेत्यर्थः ' केव्हा केव्हा ' कर्म त्याचा उद्देश असा होईल अशा उच्चारावरून त्यानें अहं- अहं- अहं- होईल तो न झुळा. झणून त्या निष्ठेस विरोध न येईल अशा रीतीनें नित्यम आचरीत. ५ चित्त, ' असत्वरः ' आत्म अर्थ बलवत्कौचित्कराच्या सममने ' एकदोपादि नसे चित्त अनवर्तने सत्युपासीतवापहितः सगळे एकदा सांगितलेले तत्त विचारा उतरले नाही तरी उदरनिता न झरतारा ' अस्य करवा.

-स्त्रीपुत्रादिकावरील समता सोडावी कशी ते सांगतो, ऐक - आत्स्थाने प्रयोजन सर्व स्थाना सारखेच असते (मर्त्य देहामध्ये आत्मा एक अमरगामुळे स्त्रीपुत्रादिकाच्या देहात व ह्या स्वदेहांत आत्म्याला मुखादिक सारखीच आहेत मग स्त्रीपुत्रादिकावर समताभिमान ठेवण्याचे विशेष कारण ते काय काहीच नाही) अशा विचाराने स्त्री, पुत्र, वर शेत, आमचन, द्रव्य इत्यादिकाविषयी उदासीनता घरावी. ॥ ७ ॥ आत्मा स्थूल व सूक्ष्म अशा दोन्ही शरीराहून वेगळाच आहे, कारण तो द्रष्टा (पाहणारा - अर्थात दर्शन पदाधीन वेगळा) आणि ज्ञायापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु सर्वेषु आत्मन अर्थ (मुखदुःखादि प्रयोजन) समं इव पश्यन् उदारभाव [गुरु प्रपद्येन] ॥ ७ ॥ यथा डाहक प्रकाशक अग्नि जायापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु ॥ उदासीनः समं पश्यन्सर्वेष्वर्थमिवाऽऽत्मनः ॥ ७ ॥ विलक्षणः स्थूलसूक्ष्मादेहादात्मेयिताः स्वदृक् ॥ यथा

अग्निदीरुणो दाह्यादाहकोऽन्यः प्रकाशकः ॥ ८ ॥ निरोधोत्पत्त्यणुवृहन्नानात्वं तत्कृतान् गुणान् ॥ अतः प्रविष्ट आधत्त एव देहगुणान्परः ॥ ९ ॥

दाह्यात् दाहण. अन्यः, [तथा] ईक्षिता (पाहणारा) स्वदृक् (स्वप्रकाश) आत्मा स्थूलसूक्ष्मात् देहात् विदग्धः. ॥ ८ ॥ [यथा] अतः प्रविष्टः [अग्निः] निरोधोत्पत्त्यणुवृहन्नानात्वं तत्कृतान् गुणान् ॥ ९ ॥

स्वप्रकाश (जह वर्गाहून विलक्षण) आहे. उदाहरण पहा - जाळणारा व प्रकाश देणारा अग्नि, जे जाळावयाचे व ज्याला प्रकाशित करावयाचे. त्या काळाहून अन्य अमनो ॥ ८ ॥
- ह्याच दृष्टातावरून आत्मा नित्य, अनादि, व्यापक आणि एक आहे, असे सिद्ध होते. पहा - अग्नि काष्ठामध्ये प्रविष्ट - झाला अमता काष्ठाने केलेले नाश, उत्पत्ति लक्षावपणा, मोठेपणा, मेढ इत्यादि गुण घारण करितो, (काष्ठ नाहीसे झाले की अग्नि नष्ट झालेला वाटतो, लाकूड लहान मोठे असेल तमा अग्नि लहान मोठा दिसतो), - पण ते

१ पृथ्वी, उदक, तेज, वायु, आकाश ह्या पाच महाभूताने कार्य असा हस्तपदादिविशिष्ट देह २ बुद्धि, इडिये, मन व प्राण ह्यांच्या समुदायाला मूल्य शरीर किंवा लिङ्गदेह झणतात
३ नाच झणतात, ह्या अनुषंग प्रत्येकाला आहेच पहा - झणे माझा डोळा दुस्रो लागला । परी न झणे मीचि दुस्रो आळा । माझा पावोचि मोडला । परी मी मोडला हे न झणे ॥

यापरी देही वर्तता । प्रत्यक्ष सागे देहातीतता । २५७ । ५८

४ नाच झणतात - ह्यावर कोणी शका घेईल की आत्मा द्रष्टा अर्थात द्रष्टाहून वेगळा आहेत ? तर माग मनच आत्मा झाले तर तसे नव्हे. मन हे अकरा इन्द्रियपैकी एक इन्द्रिय अर्थात पड आहे लोकांचा गोळ्या अर्थात घालून तापवून जाल केला झगजे झगळारखा ठिसुतो तरी मग ते लोकांचे तेज नव्हे, गज एका घावावरोवर गजचा गिरऱ्हेद करिते, ते त्या तेज - न गराचेच शक्य नव्हे. त्याप्रमाणे आत्म्यापासून मिळालेल्या प्रकाशस्पर्शग्राही मन विषयाना प्रकाशित करीत असेल मन ऊडतेच जड जाण । आत्मा स्वप्रकाशाने प्रकाशपन्न । मन - ३३३ अर्थात ३३३ स्वाधीन आत्मसत्ते ॥ प्रत्यक्ष झणे माझे मन । परी मीच मन न झणे जाण । यालागी मनाहोनि आत्मा भिन्न । हेगळेपण साक्षित्वे ॥ नाच, २७७ । ७१

५ अग्नि काष्ठामाजी बसे । परी तो काष्ठ होऊचि नसे । मदिल्या काष्ठा प्रकट विसे । जाळी उल्लेखे जाटोने ॥ तै ना आत्मा देहा जसे । ना देहोचि होऊनि नसे । प्रह्वाने ओव्हा प्रकाशे । जाळी अनायासे देहमाच ॥ नाच, २८३ । ८४

नाशादि गुण त्याचे स्वनसिद्ध नव्हत, त्याप्रमाणे परमात्मा देवान प्रविष्ट झाला झणजे देहाचे नाशाने गुण अस्तविविधता तिने - त्या मनुष्य ने नित्यच असे मानवना
नित्यत्वादि धर्मांनीही त्याचे वैलक्षण्यच सिद्ध होतें. - ॥ ९ ॥ - ह्यावर कोणो शक्य वेदव्य की काष्ठान्तर मयनामुळे अंतर्वर कटने नष्टाने त्या येणे दरेउरच आहे ॥ १० ॥
तर असंग आहे झणजे कोणाशी संयोग पावन नाही तेव्हा देहाची किंवा त्या देहाच्या धर्मशी त्याचा मंत्रव घडना ज्या, वेग मंत्रव नष्टा असे दृष्टत तर जाई निवृत्ति दृष्टते
कधी तर त्याविषयीही सांगणे. - ईश्वराच्या अधीन असलेल्या मायेच्या गुणानी जो हा मूर्ख देह गतिता त्याच्या अंगमानने । अनेकाने स्वतःने, चंद्राचा हा मंत्रव -
पुरुषस्य (परमेश्वराच्या अधीन अशा) गुणैः यः ससौ (हा मूल), अथ (हा मूल) [च] देहः विरचितः, पुस (अंतः) तद्विद्यमान अन्तर्गत अथ मय -
आत्मनः विद्या [तस्य] छित् (तोडणारी) ॥ १० ॥ तस्मात् जिज्ञासया केवल पर आत्मस्थ (काळजातच आहे) आत्मनः मयस्य । तस्मात् । यथात्म्य (यथात्मनः)
यो ऽसौ गुणैर्विरचितो देहो ऽयं पुरुषस्य हि ॥ समास्मिन्नविषयो ऽयं पुंशं विद्या छित्तमनः । ॥ १० ॥

तस्माज्जिज्ञासया ऽऽत्मानमात्मस्थं केवलं परम् ॥ संगम्य निरनेदं दहन्मुदुद्धि यथात्मनः ॥ ११ ॥
आचार्यो ऽरणिराद्यः स्यादंतेवास्युत्तरा ऽरणिः ॥ तत्संधानं प्रवचनं विद्या मोक्षः मुच्यते ॥ १२ ॥

अथय त्यावरील यण पुरुषावरील अशा कमाने) एतद्वस्तुबुद्धि (म देहादेकावरील सत्वबुद्धि) निरलेव् । इत्येतो ॥ ११ ॥ आचार्य (१०) आद्य अरणिः अन्तर्वासी । अन्तः । उत्तरागणि
स्यात् । तत्संधानं (त्याचा जोडकारे काठ) प्रवचनं (उद्देश, व्याख्यान) विद्या सुखावटः सधि (नष्टेय) ॥ १२ ॥
होतो. हेंचून सत्स्वरूपाचे ज्ञान हेंच त्या ज्ञानासमृद्धक मनाराने उद्भूत होय. ॥ १० ॥ असे अंत त्या अर्थी पुण्याने विचार दत्तन त्या हुणे अन्तः कर्तृव्यग्राह्यमानने
(देहात्म्ये) च सहिलेखा असून आत्मरूप, नि सग व नित्य आहे असे पूर्णपणे ज्ञान मगद्वे आणि हे ईश्वरविक्रम के अना मनाचे प्रम क्रमाने ' प्रम सून मर्त
आत्मा मानने सोडावे नंतर सूक्ष्म शरीराला, अशा रीतीने) मोडून द्यावा. ॥ ११ ॥ - मुदुग्गाम्य निःशब्दनी किंवा धननाचे व अज्ञानक द्याचे निगून जगज्जन्म मन्त अन्तः
कारण - विद्या हा - अविद्येला जाकून दळणारा - असे होय यज्ञानां अर्णीपामन मयन करून अग्नि उत्पन्न करीताना, त्या अग्निचे रचना पुन लव द्यावा अग्नि एत दत्त
१ ईश्वराच्या मायेने सपज्जगिती असून जीवात सत्कारन चलनासठी हा निर्विक्रम अम वाटावेत याहे अग्निप्रम ने जे वस्तव्य दृष्टिदेऊन मन्तः यान नं न - यान्तर दृष्टकान्तर
वैश्वानरे प्रतीवित पडले तरी नष्टाव त्या दृष्टकानाचा मंत्रव वस्तुने तर तो अदृश्यान अविषमने प्रवचन अन्तः, लाघनाने अन्त्या अविश्वदत्त यन्तः अत्रा मन्तः अन्तः
२ दोर भासला होता विचार । त्याच्या करितां निज निधोर । हागर्भनित्या सर्वाकार । अने दोग निजकर्म ॥ पाहता विवकाचेनिदाडे द गचे संपन्न जेव, उडे । नेव्या द्रव
सद्भावो रोमडे । देह बाहुडे उललवे ॥ नाथ, ३३५ । ३६.

अरुणि आणि मय्ये मंथन करण्याचें एक काष्ठ अशो असते, त्याप्रमाणेच विद्याश्रीची उत्पादक साधनें असनात पहा - गुरू हा पाईला (म्हालचा) अरुणि होय, शिष्य हा उत्तर (वरचा) अरुणि ममजावा, उपदेश हें त्या दोन अरुणींना जोडणारें मथनकाष्ठ आणि त्याच्या संयोगापासून - अक्षासारखी - सुवर्णायक विद्या उत्पन्न होते ॥ १२ ॥ निपुण शिष्यानें संपादन केलेली (किंवा निपुण गुरूनें उपदेशिलेली) ती अतिनिर्मल बुद्धि (ज्ञान) . गुणपापानु उत्पन्न झालेल्या मोहक समागला दूर करिते, आणि जीवाला सप्तर वैशारदी (निपुण शिष्यानें मिळविलेली किंवा निपुण गुरूचें उपदेशिलेले) सा अतिविशुद्धबुद्धि गुणसंप्रसूता (गुणपापानु जन्मलेल्या) माना धुनोति (दूर करिते), एतत् यदात्मं, [तान्]

वैशारदी सा ऽतिविशुद्धबुद्धिर्धनोति मायां गुणसंप्रसूताम् ॥ गुणांश्च संदह्य यदात्ममेतत् स्वयं च शाम्यत्यसमिद्यथा

ऽग्निः ॥ १३ ॥ अथैषां कर्मकर्तॄणां भोक्तॄणां सुखदुःखयोः ॥ नानात्वमथ नित्यत्वं लोककालागनात्मनाम् ॥ १४ ॥

गुणान् संदह्य (जाळून) यथा असमिद्व (काष्ठरहित) अग्निः, [तथा] स्वय कर्मकर्तॄणां सुखदुःखयो भोक्तॄणां नानात्वं (भेद) अथ लोककालागमात्मना भोगावा अगण्याचें निमित्त असें हें विश्व ज्याचें रूप त्या गुणाना जाळून टाकिल्यावर, ती बुद्धि (ज्ञान), जसा अग्ने काष्ठे सण्ने भेन्नी की विजून जातो, तशी शात होते. - एना-वता शेवटी कार्ये, कारण आणि ज्ञान ह्यांपैकी कोणतेंच व्यवधान न राहिल्यामुळे तो पुरुष केवळ परमानंदरूप होतो - ॥ १३ ॥ आना - दुःखा कोणाचीं बोळणी ऐकून - तुत्रा असें वाटेळ की - कर्म करणारे व सुखदुःखादि भोगणारे जीवाले अनेक आहेत आणि स्वर्गादि लोकां, काल, कर्मबोवक आगम व भोक्ता आत्मा हे नित्य आहेत, ॥ १४ ॥

१ ' विलक्षणः स्थूलसूक्ष्मात् ' ह्या श्लोकापासून वेधपर्यंत ' आत्मा स्वप्नकाष्ठ, ज्ञानस्वरूप, नित्य व एक आहे त्याला वर्तुळादि वर्त देहद्वय उपाधीनें मिळनात, आणि आत्मव्यतिरिक्त मई वस्तु अनित्य व मायाभाव होत, ह्याणू विरक्ति पावलेल्या पुरुष आत्मज्ञाननें मुक्त होतो, ' अनें सांगितलें आता यद्यपि हें तत्त्व श्रुतेतिपादित प्रमाणें वेळून निद्व केले आहे, तथापि इतर शास्त्रकारांचीं भिन्न मते ऐकून कदाचित् उदवाळा पुन्हा संशय उत्पन्न होईल करिता त्या विरोधी मताचें सवण करण्यासाठीं भगवान् प्रथम तीं मते काय आहेत नें, उदवाची गत्रा ह्याणून, स्वमुखें प्रतिपादन करितात

२ जैमिनीबाचें मत असें आहे. प्रहा -

' मी ' अशा अनुसंधानें जो कळतो तोच आत्मा होय तो प्रत्येक शरीरान वेगळा वेगळा असत तोच कर्मकर्ता व फलभोक्ता होय त्याचा मूर्तपणून मोगी एव निर्विकार परमात्मा आहे अथ नव्हा कारण, नाथ ह्याणतात :- ह्याणजे मान्दिनी एकात्मता । तरी एकाचेनि सुखे सुख समस्ता । का एकाचेनि पापे पापना । न घडे सर्वथा सकळिकासी ? ॥ ३८१ ॥

३ हे वादी अनें ह्याणतात की वैराग्य होणें समस्तत्व नाही, कारण भोगरुचानें, भोगकाळ, भोगप्राप्तीचे उपाय जी कर्म त्याचे प्रतिपादक वेद, व भोक्ता आत्मा हीं जर अनित्य असतील तर वैराग्य होणार, नसा नसा प्राग मुखेंच नाही; तर तीं सधर्म नित्य आहेत.

तस्यैव गंध, रूप, स्पर्श इत्यादि सकल उद्भवोऽयं यदाचीं स्थितिं गच्छीति चान्न आहे नवीच प्रवाहरूपाने भित्ति चळणार, (जग मांन विमल आहे) असे पूर्वी नव्हते असे नाहीच नर हे नेहमी असेच चालले आहे. सगाचा कर्ता ईश्वर झणून कोणी नहीच आणि ही स्पष्ट मायमवही नव्हतेच) व ज्ञान न वटाउ इत्यादि या त्या निव द्रव्येच्या आकाराने उत्पन्न होते अर्थात अनित्य व भिन्न आहे. ॥ १५ ॥ वा उद्धवा, हे तुझे हृण्ण (भौमसंकोटिकाचे मत) मान्य केले नसें सर्व प्राण्यन्त, देहाच्या मंत्रवर्तुळ - मंत्रमग मान एत - अनित्यत्व ॥ १६ ॥ मन्यसे. सर्वभावानां (सकल वस्तुषु) पदार्थांची संस्था यथा (सूर्येण) औत्पत्तिकी (निव) तत्तदाकृतिनेदेन श्रीः जन्म जायते, निवृत्ते (मेद दावते) च. ॥ १७ ॥ अंग, एवं अपि सर्वेषां देहिनां देहयोगतः कालावयवतः (कालचे अवयव जे स्वप्न, माय, प्रज्ञा, वागमूल) अस्मद्वत् (बरंवर) जन्मादयः भावाः (विवर) भवति. ॥ १८ ॥ मन्यसे सर्वभावानां संस्था औत्पत्तिकी यथा ॥ तत्तदाकृतिनेदेन जायते भिद्यते च धीः ॥ १५ ॥ एवमप्यंग सर्वेषां देहिनां देहयोगतः ॥ कालावयवतः संति भावा जन्मादयो जमकुत्त ॥ १६ ॥ अत्रापि कर्मणां कर्तुरस्वातंत्र्यं च लक्ष्यते ॥ भोक्तृश्च दुःखसुखयोः को न्वर्थो विवशं भजेत् ॥ १७ ॥

अत्र अपि कर्मणां कर्तुः, सुखदुःखयोः भोक्तुः च अस्वातंत्र्यं (परार्थनृणा) लक्ष्यते (दिव्य डेते). कः तु कर्तुः (तुल) विवशं (नान्द्रव्य) भजेत् ? ॥ १७ ॥ इत्यादि कालाच्या अवयवांपासून जन्म वृद्धि नाश इत्यादि विकार वारंवार भोगाचे जगनातच (ने दुक्त नहीन) - तेव्हा प्राण्य या वैराग्य कां होणार नाही ? ॥ १८ ॥ तसेच, ह्या पदामध्येही कर्म करण्याआ आणि सुखदुःख भोगणाता पुरुष स्वतंत्र नाही असेच स्पष्ट दिमून येते. - कारण तो स्वतंत्र असता न, दुःखनाशाची कधीच इच्छा नमरण नसे. दुष्कर्म करताच ना. तो दुष्कर्म करून दुःसे भोगीत पडतो त्याअर्थां यांत्र अहं हे उचह हाय - कां जो पुरुष परार्थीन ह्या त्या न्वय मुक्त ने कोणते को प्राप्त होणार. ॥ १९ ॥

१ सगळे भोग्य पदार्थ यात्र पावणारे असते, तर वेदात्य हेजे सकल ददल असते. पर तसेही नाही. २ आत्मन आहे जग नाही. हे घडलेच नाही कही. जलेशीण समुद्र पही. ३ तसेच ज्ञान एक हा सिद्धांतही ह्या वचना मान्य नाहीं. कारण ते झगडतः - आत्मनिल इतकं आहे असे नव्हते तर आत्मन इतकं असत, इतकं असत, इतकं असत की नव्हते. ४ विक्रिया ज्ञानरूपाऽस्त्य न नित्यत्वे विरोधाने ज्ञानरूपे वर न्वच्या नित्यत्वा काय ज्ञानरूप नही. ५ सगळे भोग्य पदार्थ यात्र पावणारे असते, तर वेदात्य हेजे सकल ददल असते. पर तसेही नाही. ६ आत्मन आहे जग नाही. हे घडलेच नाही कही. जलेशीण समुद्र पही. ७ तसेच ज्ञान एक हा सिद्धांतही ह्या वचना मान्य नाहीं. कारण ते झगडतः - आत्मनिल इतकं आहे असे नव्हते तर आत्मन इतकं असत, इतकं असत, इतकं असत की नव्हते. ८ विक्रिया ज्ञानरूपाऽस्त्य न नित्यत्वे विरोधाने ज्ञानरूपे वर न्वच्या नित्यत्वा काय ज्ञानरूप नही. ९ सगळे भोग्य पदार्थ यात्र पावणारे असते, तर वेदात्य हेजे सकल ददल असते. पर तसेही नाही. १० आत्मन आहे जग नाही. हे घडलेच नाही कही. जलेशीण समुद्र पही. ११ तसेच ज्ञान एक हा सिद्धांतही ह्या वचना मान्य नाहीं. कारण ते झगडतः - आत्मनिल इतकं आहे असे नव्हते तर आत्मन इतकं असत, इतकं असत, इतकं असत की नव्हते. १२ विक्रिया ज्ञानरूपाऽस्त्य न नित्यत्वे विरोधाने ज्ञानरूपे वर न्वच्या नित्यत्वा काय ज्ञानरूप नही.

कोठेही ? ॥ ज्ञानाचे परिपक्वदशे । झणती अवया संसाकृति नाये । स्पष्टि मवाहन्यां निवृत्त असे । निरा नामे केसेली ? ॥ मनुष्याचे दुर्गाचे ज्ञान । नि मनास निवृत्त अर्थात त्याच स्थिती यासि पुर्यास वनेच. मनुष्य नव्हे ज्ञानाचे अस्वरूप, निवृत्त नसे. १ सगळे भोग्य पदार्थ यात्र पावणारे असते, तर वेदात्य हेजे सकल ददल असते. पर तसेही नाही. २ आत्मन आहे जग नाही. हे घडलेच नाही कही. जलेशीण समुद्र पही. ३ तसेच ज्ञान एक हा सिद्धांतही ह्या वचना मान्य नाहीं. कारण ते झगडतः - आत्मनिल इतकं आहे असे नव्हते तर आत्मन इतकं असत, इतकं असत, इतकं असत की नव्हते. ४ विक्रिया ज्ञानरूपाऽस्त्य न नित्यत्वे विरोधाने ज्ञानरूपे वर न्वच्या नित्यत्वा काय ज्ञानरूप नही. ५ सगळे भोग्य पदार्थ यात्र पावणारे असते, तर वेदात्य हेजे सकल ददल असते. पर तसेही नाही. ६ आत्मन आहे जग नाही. हे घडलेच नाही कही. जलेशीण समुद्र पही. ७ तसेच ज्ञान एक हा सिद्धांतही ह्या वचना मान्य नाहीं. कारण ते झगडतः - आत्मनिल इतकं आहे असे नव्हते तर आत्मन इतकं असत, इतकं असत, इतकं असत की नव्हते. ८ विक्रिया ज्ञानरूपाऽस्त्य न नित्यत्वे विरोधाने ज्ञानरूपे वर न्वच्या नित्यत्वा काय ज्ञानरूप नही. ९ सगळे भोग्य पदार्थ यात्र पावणारे असते, तर वेदात्य हेजे सकल ददल असते. पर तसेही नाही. १० आत्मन आहे जग नाही. हे घडलेच नाही कही. जलेशीण समुद्र पही. ११ तसेच ज्ञान एक हा सिद्धांतही ह्या वचना मान्य नाहीं. कारण ते झगडतः - आत्मनिल इतकं आहे असे नव्हते तर आत्मन इतकं असत, इतकं असत, इतकं असत की नव्हते. १२ विक्रिया ज्ञानरूपाऽस्त्य न नित्यत्वे विरोधाने ज्ञानरूपे वर न्वच्या नित्यत्वा काय ज्ञानरूप नही.

- तू ह्यणशील ' जे चांगल्या प्रकारे कर्म करायलास जाणतान, ते सुखी व जे कर्म जाणत नाहीत ते दुःखी ' तर तसेही नव्हे - ज्ञानवान पुरुषानाही एकाडे वेळीं सुखे नाहीत हे ते तसेच मूढजनानाही केव्हा केव्हा दुःख नाही अशी स्थिति असते - अर्थात ' आढी कर्मचरणात कुशल ह्यणन मुली आहो ' असे मानणे हा केवळ त्याचा निरर्थक अभिमान होय. ॥ १८ ॥ बरे, ही गोष्ट मान्य करून चालले की त्यांना सुख कसे मिळवावे व दुःख कसे चालवावे ते कळत असते, तरी पण, प्रत्यक्ष मृत्यूचे सामर्थ्य चालणार नाही कशाने, तो उपाय काही त्यांना ठाऊक नसतो. ॥ १९ ॥ - तू ह्यणशील ' तरी पण देह आहे तोपर्यंत सुख तर भोगायला मिळेल ' तर त्यावेही उत्तर सागतो - नावा, मृत्यु अजळ विदुषां (झुपी) अपि देहिनां किंचित सुखं न विद्यते. तथा मूढानां दुःखं च [न] परं (केवळ) दृष्टा अहंकरण ॥ १८ ॥ यदि सुखदुःखयो प्राप्ति (मिश्रणाचे माग), विधातं (मिश्रण्याचा उपाय) च जानंति, ते अपि तथा अज्ञा (प्रलक्ष) मृत्यु न प्रमवेत्, [तथा] योग (लणच) न विदुः. ॥ १९ ॥ क तु अर्थ, काम. वा एतं पुरु-
न देहिनां सुखं किंचिद्विद्यते विदुषामपि ॥ तथा च दुःखं मूढानां दृष्टाहंकरणं परम् ॥ १८ ॥ यदि प्राप्ति विधानं च जानंति सुखदुः-
खयोः ॥ ते व्ययद्वा न विदुर्योगं मृत्युर्न प्रमवेद्यथा ॥ १९ ॥ को न्वर्थः सुखयत्येनं कामो वा मृत्युरंतिके ॥ आघातं नीयमानस्य

वध्यस्येव न तुष्टिदः ॥ २० ॥ श्रुतं च दृष्टवदुष्टं स्पर्धाऽभूयाऽत्ययव्ययैः ॥ वदंतरायकामत्वात्कृषिवच्चपि निष्फलम् ॥ २१ ॥

बति! [यतः] अंतिके (जवळ) मृत्युः. आघात (वस्त्यानी) नीयमानस्य (नेल लणाच्या) वध्यस्य इव [तस्य अर्थ] तुष्टिः. (मतोप देणारा) न ॥ २० ॥ यदि अंतरायैः (विघ्नानी) अने नित्य द्यून वसलेला आहे, तर ह्या पुरुषाला कोणता द्रव्यादि पदार्थ अथवा उपयोग सुख देईल वर ? वयस्नभाकडे चालविलेल्या वस्य पुरुषाला - पुष्कळ हार तुरे इत्यादि उपयोग नाही. ॥ २० ॥ - पर लोकातील सतोष वाढायला नाही - तसाच मृत्यु पुरुषाच्या मागे नित्य लागून राहिलेला आहे त्या अर्थी त्याला ऐहिक कंणत्याही विषयामासून सुख लागवयाचे दुसऱ्याला नसते दोष देणे, नाश व न्हास ह्या दोषानी आसलेले आहे, आणि त्या मुखाभेदी बहुत विघ्न अस्तान ह्यणन नें भेनकीप्रमाणेच - त्यात पुष्कळ मुल अमने येते

१ अग्नि तो तंभ स्वरूप माझे । श्रुतिमत्र ते तव माझी बीजे । आणि होमद्रव्यही जें अं । नेहो माझे स्वरूप ॥ देडिया मज सर्वगतान । नास्तिवय देवोनि दिजविसे । इती सुख । सर्वांगी क्षीरीसाकरीचा देख । केपू देता न वचे शुक । अक्षेकदुःख तेंप होय ॥ नाथ, ४५८ । ५० । ६२ । ६४
२ असे क्षययोगचे रोमिथाली । अल्प कुण्ठय वाकी त्याली । तें लजात काग कर्नाली । अल्पयोगीं सविघ्न ॥ ५३८ ॥ नाथ.

अरी आपण ऐकितो तरी - निष्कल होय. ॥ २१ ॥ - विधि घडन नाहीत असे अंकिकारिले तथापि, त्याचा नशः वधावाचाच, हे दुःख टाळतां देव नाही. पहा :- विप्रनाथ-
न घडतां कर्मानुष्ठान उत्तम प्रकारें सिद्धीस मेळ, तरी त्या योगें भिक्खुविरुद्धा स्यानीं अनुष्ठानकर्ता पुराय कमकसा जाति, ते ऐक :- ॥ २२ ॥ याज्ञिक पुराय ह्या लोकानां योग-
ज्ञानाच्या योगें इंद्रादि देवतांची आराधना करून स्वर्गलोकीं जातो, व तेथे देवांप्रमाणें, स्वर्गां मंडपादिच्छे दिव्य भाग भोगितां. ॥ २३ ॥ तो मनोहर वेष धारण करितो व स्वनाचन,
हस्तः (बाढपळा न केलेला) धर्मः स्वदुष्टितः, तेन अपि निर्जितं (भिक्खुविरुद्धे) स्थानं [पुमान्] यथा गच्छति, नन् भृश. ॥ २१ ॥ २२ ॥ याज्ञिकः इह यज्ञैः देवताः इष्ट्वा स्वर्गलोकं
याति. तत्र देववत् निजांजितान् (स्वां भिक्खुविरुद्धा) दिव्यान् भोगान् भुंजति (भोगेण). ॥ २३ ॥ देवीनां (अन्तराच्या) मध्ये विहरन् इत्येवमथृक् (मनोहर वेष धारण)

अंतरायैरविहतो यदि धर्मः स्वनुष्ठितः ॥ तेनापि निर्जितं स्थानं यथा गच्छति तच्छृणु ॥ २२ ॥

इष्टेह देवता यज्ञैः स्वर्गलोकं याति याज्ञिकः ॥ भुंजीत देववत्तत्र भोगान् दिव्याभिराजितान् ॥ २३ ॥

स्वपुण्योपचिते शुभ्रे विमान उपगीयते ॥ गंधर्वविहरन्मध्ये देवीनां हृद्यवेषधृक् ॥ २४ ॥ स्त्रीभिः

कामगयानेन किंकिणीजालमालिना ॥ क्रीडन्न वेदाऽऽत्मपातं मुराक्रीडंषु निवृत्तः ॥ २५ ॥

[सः] स्वपुण्योपचिते शुभ्रे विमाने गंधर्वैः उपगीयते. ॥ २४ ॥ किंकिणीजालमालिना (घण्ट्यांच्या जाळच्या मळ जाला असा) कामगयानेन (इच्छेप्रमाणे जालाच्या विमा-
नां) स्त्रीभिः [सह] सुपुण्योपचितं (देवांच्या कोठस्थितां) क्रीडन् निवृत्तः (सुखमय) आत्मपातं न - देह (जान्न नही). ॥ २५ ॥

पुण्यानें संपादिलेल्या सकळ उपयोमांनीं संपन्न अशा शुभ्र विमानां वनून अप्सरांच्या नमुदयानां विहार करून दिग्गजे, गंधर्वे त्यांचे गूण गात अभिमान. ॥ २४ ॥ ते दिन-
नांत वसण्याच्या इच्छेस येईल तिकडे गमन करणारे असून त्याला लहान लहान वसुधांच्या माळा गुंथिलेल्या असून, विमानहर्षनेन त्या विमानां वनून देवांच्या उन्व-
नांत क्रीडा करितां करितां तो त्या सुखान इतका रंगून जातो की आपला प्राण होत असे ही गोष्ट त्याच्या कानांत जात नाही. ॥ २५ ॥

१ 'स्थान कथं विद्युत जाते ते ऐक' असा आचार बर्फ वट्टहर्षनां भजतो, मग ते उरा वट्टे, वट्टाचे चेतकर्म 'पुमान्' हे दश इच्छा देऊन 'तेन अनेन निर्जितं साधितं स्थानं पुमान्
यथा गच्छति, तन्मत्तः शृणु' असा स्पष्ट अन्वय दाखवून देला आहे, तसेच

वायु संप्रसारतः - - - - - कर्म ज्या स्थानाप्रति जायें। तेथे गेल्या कें जें लाहे। ते तू सांगित मी पाहें। सातध हेंथे उडवा ५३० ।

अशा रीतीने, पुण्य संपेपर्यंत तो स्वर्गामध्ये आनंद भोगात असतो, व पुण्य संपेनें की, त्याची इच्छा नसने तरी, कालानें टकलून दिल्याबरोबर तो खाली पडतो ! ॥ २६ ॥
 - प्रवृत्ति दोन प्रकारांची आहे . एक विधीच्या अनुभारे काम्य कर्माच्या ठिकाणी किंवा दुसरी विवि उल्लूखून अधर्माचरणामध्ये पैकीं पहिली (काम्य कर्मप्रवृत्तीची) गति सांगितली, आता दुसरीची (अर्धमनवृत्तीची) सांगतो - जर कदाचित् पुरुष दुष्टाच्या (विषयी लोकाच्या) सगनीमुळे अधर्ममार्गात रमून जाईच व इन्द्रिय स्वाधीन नसल्यामुळे चित्त विषयव्याप्त होऊन, तो दीन. भोगेच्छानीं व्याकुळ, झीलपट व भोगासाठी भूनाची हिंसा करणारा होईच, ॥ २७ ॥ शिवाय, तो - दुष्ट जनानीं मोह धातल्यामुळे वनाडिका-यावत् पुण्यं सघाप्यते, तावत् स्वर्गे प्रमोदने (आनंद भोगितो). क्षीणपुण्यः कालचालितः (कालानें हलविलेला, लोटिलेला) [सन्] अनिच्छन् अपि अर्धाक्ष (अयोग्योक्त) पतति ॥ २६ ॥
 यदि असतां (दुष्ट विषयी लोकाच्या) सगात् अधर्मरतः अजितेन्द्रियः वा कामात्मा कृपणः लुब्धः (भोगेच्छा नो व्याप्त) रूक्षः (झीलपट) मूर्खविहंसकः, ॥ २७ ॥ [तर्हि]
 प्रेतभूतगणान् यजन् जंतुः अविधिना पशून् झालस्य (मारून) अवशः नरकान् गत्वा अत्युल्लेख (अति नयकर) तप्तः (अज्ञानपूर्ण रगावर्ग योनीस) द्यगतिः ॥ २८ ॥ देहेन दुःखो-

तावत्प्रमोदते स्वर्गे यावत्पुण्यं समाप्यते ॥ क्षीणपुण्यः पतत्यर्वागनिच्छन्कालचालितः ॥ २६ ॥ यद्यधर्मरतः संगदसता

वा अजितेन्द्रियः ॥ कामात्मा कृपणो लुब्धः स्त्रैणो भूतविहंसकः ॥ २७ ॥ पशूनविधिना ऽऽलभ्य प्रेतभूतगणान्यजन् ॥

नरकानवशो जंतुर्गत्वा यात्युल्लेखं तप्तः ॥ २८ ॥ कर्माणि दुःखोदकाणि कुर्वन् देहेन तैः पुनः ॥ देहमाभजते तत्र किं

सुखं मर्त्यधर्मिणः ॥ २९ ॥ लोकानां लोकपालानां मद्भयं कल्पपतीविनाम् ॥ ब्रह्मणो ऽपि भयं मत्तो द्विपरार्धपरायुषः ॥ ३० ॥

दुर्काणि (दुःख हे परिणामीनें फळ ज्याचे अशीं) कर्माणि कुर्वन् पुनः तैः देह आभजते (पावतो). तत्र मर्त्यधर्मिण (मरण स्वभावकर्म ज्याचा जगाला) सुख किं ? ॥ २९ ॥ कल्पपतीविना (कल्पपर्यंत वाचनाच्या) लोकानां, लोकपालानां [च] मन् (मज्यासून) मय द्विपरार्धपरायुषः (दोन परार्ध हे मोठे आयुष्य ज्याचे त्या) ब्रह्मण अपि नत्तः मय ॥ ३० ॥
 साठी - विधि सोडून पशु मारील आणि त्याच्या योगे प्रेतगणांचे व भूतगणांचे यजन करीत जाईल, तर तो प्राणी परवश होतसता नरकाल जाऊन शेवटी घोर (अज्ञानपूर्ण) स्थावर योनीत पडेल. ॥ २८ ॥ - एकंदरीत कर्मांमध्ये प्रवृत्त होणाराला सुख मिळत नाही व त्याचे दुःखही निवृत्त होत नाही. पहा - ह्या रीतीने देहाच्या योगे, परिणामी दुःखदायक अशी कर्मे करितां करितां त्या कर्मांमुळे तो पुनः देह मिळवितो तेथे तरी पुरुषाला सुख कोणें मिळणार ? कारण, मृत्यु त्याच्यामार्गे नित्य लागलेला असतोच ॥ २९ ॥
 - स्थावर तं ह्यणशील ' स्वर्गादि लोक नित्य आहेत, मरणधर्मी नव्हत. तेव्हा, लोकपालाना तरी सुख नित्य असलेच पाहिजे कर्मे करून तीं स्थाने मिळवावीं म्हणजे झाले ' तर त्याचेही

तौर्पथत प्राण्याला ईश्वराचे भय असतेंच - एतावता सिद्धान हा की - जे कोणी हें (गुणवैषम्य, त्याने केलेलें कर्म व खरी, पुत्र, स्वर्ग इत्यादि भोग, सेवितान ते शोककृत्यास होऊन मोह पावतात. ॥ ३३ ॥ काल, आत्मा, कर्मप्रतिपादक आगम, स्वर्गादि लोक, - देवत्वादि पारेणाम होण्याला निमित्तभूत - स्वभाव व - त्याच्या उपभोगाचे कारण - धर्म ही सर्व भायेच्या गुणाचा क्षोभ झाला असता मलाच नावें मिळतात, ती मज्जन वेगळी नाहीत (एतावता, ती जशी अनित्य तशीच मायामय होत) एकदरीत निवृत्तिमार्गच मोक्षसाधन असल्यामुळे श्रेष्ठ होय. ॥ ३४ ॥ - एतावता. आत्मा एक होय, त्याला गुणांचें कार्य जो देह त्याच्या सवधामुळे ससार भोगावा लागतो व आत्मज्ञानाचें मुक्ति मिळते असे सांगितलें आणि इतर मतांचे खंडन करून तोच सिद्धान दृढ केला आता त्यावर पुन्हा शका घेऊन - उद्धव ह्याणाला - प्रभो, जीव देहादि गुणकार्याच्या ठिकाणी बाग्न वैषम्य, ससार) समुपासीवत, ते शुचा अर्पितः [संत.] मुहंति. ॥ ३३ ॥ गुणव्यतिकरे (गुणमय न्यूनादिस्वभाव) सति, मा ' काल', आत्मा, आगम, लोक', स्वभाव, काल आत्मा ऽऽगमो लोकः स्वभावो धर्म एव च ॥ इति मां बहुधा प्राहुर्गुणव्यतिकरे सति ॥ ३४ ॥

उद्धव उवाच । गुणेषु वर्तमानो ऽपि देहेष्वनपावृतः ॥ गुणैर्न वध्यते देही बध्यते वा कथं विभो ॥ ३५ ॥

धर्मः एव च ' इति बहुधा प्राहुः. ॥ ३४ ॥ उद्धव उवाच—देही गुणेषु वर्तमान अपि देहेष्वेतेषु कथं न बध्यते ? गुणैः अनपावृत (न आच्छादित), [कथं] वा बध्यते ? ॥ ३५ ॥ असताही देहापासून उद्भवणाऱ्या मुखदुःखादि कर्माच्या ठिकाणी बद्ध होऊ नये कसा ? तो आकाशाप्रमाणें अनाच्छादित व अमर्याद असल्यामुळे वध पावन नाहीं ह्याणांचे तर आरंभी तरी बंधनांत सापडतो कसा ? - पहिल्यापासूनच तो बद्ध होऊ नये (देहादि गुण नसतील नेव्हा मुक्ति मिळते की असतील तेव्हा ? पहिल्या पक्षात ज्ञानाला साधन काहीं नसावयाचें झणून मुक्ति मिळू नये. दुसऱ्या पक्षाी तो देहादिकात राहत असता देहापासून उद्भवणारी जी मुखदुःखादि कर्मे त्यात बद्ध होऊ नये कसा ' आकाशाप्रमाणे त्या कर्मांनी अनाच्छादित झालावा तर मुळी कधी वधच होऊ नये ह्याचा निर्णय काय ?) ॥ ३५ ॥

१ शास्त्रील एकरूपाचाच व्याख्यान दोघ होणारास विशेष उपयोगी आहे पहा -

उद्धव ह्याचे कृष्णनाथा । आत्मा देहामाडी असता । बंधन पावे जी तत्त्वतां । कीं सर्वथा पावेना ॥ गुण असता मुक्ति घडे । कीं गुण गेलिया मुक्ति जोडे । हेचि सांगावें मजपुढें । अति निचाडें निश्चित ॥ गुण असतां मुक्ति घडे । हे सर्वथा बोलणे कुढें । स्वर अस्तां आरोग्य न घडे । वृक्ष न वाढे भिखेसी ॥ बाही बाधानिया पापण । समुद्रामाजी तरे कोण । तैसे देहीं असतां त्रिगुण । मुक्तपण कैसेनी ॥ . . गुण गेलिया मुक्ती । हेही न घडे ना श्रीपति । गुणाचे कार्य देहेद्विरे । ते गुण जाऊनि देह राहे । मूर्खविष वृक्ष होये । हे अवक पाहे बोलणें ॥ कारण जाऊनि कार्य राहे । हें बोलणे घडे काये । गुण जाता देहेचि जाये । मुक्त वर्तताहे कैसेनी ॥ एव गुण असतां नसतां । मुक्ति न घडे मा सर्वथा । येचि विषयी कृष्णनाथा । तुज मी तत्त्वता पूजतु ॥ ७११ ते ७२०.

- ते गुण अस्तीति तेष्वा त्वांश्च अहंकारमुल्लेखं वंश पावतो व अहंकार मुल्लेख की मुक्त होने तो अने मानव नही पुन्हा माझी जिज्ञासा आहेच की - तो बद्ध किंवा मुक्त पुन्हा वागतो कर्मा, विहार कसे करितो, ओजसिता येतो कोणत्या लक्षणांनी योजन कसे करितो, मध्यमवादिमार्ग कोणत्या प्रकारांनी, निजतो कसा वसतो कसा, किंवा चालतो कसा रीतीने ? ॥ ३६ ॥ अन्यथा, तू प्रश्नाची उत्तरं जाणणारामध्यं श्रेष्ठ ओहेम कसेता ह्याविषयीच्या माझ्या प्रश्नाचे उत्तर माग अल्पा एकच नित्यबद्ध (ईव) व नित्यमुक्त (ईश्वर) कसा, ह्याविषयी मला अम उत्तर होतो. ॥ ३७ ॥

श्रीभागवान् क्षणाले - - उद्धवा, एकच आत्मा नित्यबद्ध व नित्यमुक्त कसा ह्याविषयी, तुला अम आहे क्षणतोम तर तुला त्याचा विरोध ज्ञानविक आहे असे बघून की कथं वसेत, विहरेत् वा ? कैः लक्षणैः ज्ञायेत ? किं भुंजीत उत विमुजेत् वा ? [कथं] गयीत, आर्भीत, याति वा ? ॥ ३६ ॥ अच्युत, प्रश्नविदावर, एतन् मे प्रश्न आहे एकः एव नित्यमुक्तः, नित्यबद्धः [च] इति मे श्रमः ॥ ३७ ॥

इति श्रीभागवान्वाच्ये एकादशस्कधे दशमोऽध्यायः ॥ ३० ॥
इति भुंजीतो न विमुजेच्छयीनाऽऽमीन याति वा ॥ ३६ ॥
कथं वसेत विहरेत्कैः ज्ञायेत लक्षणैः ॥ किं भुंजीतो न विमुजेच्छयीनाऽऽमीन याति वा ॥ ३६ ॥ इति
एतदच्युत मे ब्रूहि प्रश्नं प्रश्नविदा वर ॥ नित्यमुक्तो नित्यबद्ध एक एवेति मे श्रमः ॥ ३७ ॥ इति
श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कधे भगवदुद्धवसंवादे दशमोऽध्यायः ॥ ३० ॥ श्रीभागवानुवाच ॥
बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुनः ॥ गुणस्य मायामूलत्वाच्च मे मोक्षो न वचनम् ॥ ३१ ॥

श्रीभागवान् उवाच - बद्ध, मुक्त मे गुणतः वस्तुतः न. गुणस्य मायामूलत्वात् मे मोक्ष न दधत इति मे व्याख्या ॥ ३१ ॥
नुमना प्रतीतीला येतो एवढेच ? पहिला पक्ष (विरोध वास्तविक असे) तर मानिना येत नाहीच कारण, - आत्मा बद्ध आहे व मुक्त आहे असा व्यवहार केवळ माझ्या जरीन असणाऱ्या सत्त्वादि गुणरूप उपाधीमुळे चालतो, तो वास्तविक नव्ह. - ह्यावर कोणी हजेल - जसा नहुल्याचा वाक उणवीनुळे होतो. तर वास्तविक असतो, तसे उपाधीन बंधमोक्ष वास्तविक का हणू नये ? तर त्यावेही कारण मागता - गुणाना मूळ कारण माया होय, - ती माया माझा विकर्ण, मिथ्या आहे, - तेव्हा तन्मूळ गुणाने केवळ अंधन मला नाही, बंध नाही अर्थातच मोक्षही नाही. बंधमोक्षचा निर्णय माझ्या मन असा आहे (किंवा ह्या श्लोकच, नमन्या गीर्तने अने होतो न, अमा - आत्मा बद्ध किंवा मुक्तना ।
१ जरी आत्म्याची नित्यमुक्ता । तसे दोलोचि नये बद्धना । एकचि बद्ध मुक्त ह्यापना । इन शच्युना वटन ॥ आत्मा एकचि नवना । त्यामी बद्धना आत्मा मुक्तना ।
एकासीच दोन अवस्था । कृपानाथा केसेनी । नाथ, ७३६ । ३३. २ या अर्थाना पक्ष अन्वयः ३३ उवाच [आत्मा] बद्ध मुक्त इति [या] व्याख्या [सा] मे गुणत [अस्ति], वस्तुतः न. गुणस्य मायामूलत्वात् मे बंधनं न, मे क्ष. [वा] न.

मुक्त असें ह्याणें केवळ माझ्या सत्त्वादि गुणांच्या अधीन आहे, वास्तविक नव्हे गुणाना मूळ कारण माया. - अर्थात त्या गुणाचा नियामक जो मी - त्या मला बंध नाही व मोक्षही नाही.) ॥ १ ॥ असा स्वप्न ह्याणें बुद्धीचा भ्रमात्मक खेळ, तमाच शोक, मेह, सुख, दुःख, देहाची प्राप्ति हा सर्व पमारा मायेनें रचिलेला केवळ मासमात्र होय, जीवाची ही संसृति वास्तविक नव्हे.* ॥ २ ॥ - एतावता, नित्यबद्ध व नित्यमुक्त हा विरोध खरा नव्हेच आता त्याची प्रतीति मात्र उपाधीनी केलेली घडने पहा - उद्धवा. विद्या (ज्ञान) आणि अविद्या ह्या दोन माझ्या तैनु (शक्ति) होत. - माझ्या शक्ति ह्याणयांचें कारण, - त्या माझ्या मायेनें निमिलेल्या (मायावृत्तिरूप) आहेत हे होय. ह्याच दोघी शरीरधारी शोकमोहो, सुखं, दुःखं, देहोत्पत्ति. च मायया [मवति] यथा स्वप्न आत्मनः (बुद्धीची) ख्याति. (विवर्त, भ्रम) [तथा] ससृति वास्तवी न. ॥ २ ॥ उद्धव, शरीरजग

शोकमोहौ सुखं दुःखं देहोत्पत्तिश्च मायया ॥ स्वप्नो यथाऽऽत्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी ॥ २ ॥

विद्याऽविद्ये मम तनू विद्बुद्धव शरीरिणाम् ॥ मोक्षबंधकरी आद्ये मायया मे विनिर्भिते ॥ ३ ॥

एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते ॥ बंधोऽस्याविद्ययाऽनादिर्विद्यया च तथेतरः ॥ ४ ॥

विद्याविद्ये मम तनू (शक्ति) विद्धि (ज्ञान) ; मोक्षबंधकरी आद्ये [ते] मे मायया विनिर्भिते. ॥ ३ ॥ महामते, अविद्यया एकस्य एव मम अंशस्य अस्या जीवस्य एव जीवाना अनुक्रमे मोक्ष व बंध प्राप्त करून देतात (विद्या मोक्ष देते व अविद्या बंधान घालित - ह्यावर कोणी ह्याणेल मोक्ष व बंध ते अनुक्रमे विद्येने व अविद्येचे कार्य असे ह्याले तर ते अनादि व नित्य होणार नाहीत ' तर तसे नव्हे. - त्या माझ्या शक्ति अगदी पुरातन आहेत, - ह्याणून जोंपर्यंत मी त्या अविद्येला प्रवर्तवीत असतो तोपर्यंत बंध असतो, व ज्यावेळी विद्या देतो तेव्हा मोक्ष मिळतो असे समजावें - ॥ ३ ॥ - ' शरीरधारी जीवाना मोक्ष व बंध देणाऱ्या ' असें हटले ह्यावरून एकाद्याला अशी भ्रान्ति पडेल की जीव आणि

१ आत्मा व्यापक गुण परिच्छिन्न । याही हेतू न घडे बंधन । समुद्राचें प्राशन । केवी राजण करू शके ॥ मोहरीमाजी मेरू राहे । पशामाजी पृथ्वी समाये । सुगी गज गिळोनि जाये । खद्योत खाये सूर्यते ॥ मशक ब्रह्मांडातें आकळी । पतंग प्रळयानळ गिळी । तरा आरमा गुणाचे मेळी । गुणकल्लोळी बांधेना ॥ धाररी न समवे बद्धता । बद्धते सर्वे गेली मुक्ता । बद्ध मुक्त अवस्थापरता । जाण तत्त्वता आत्मा मी ॥

नाथ, ४७ । ४८ । ४९.

* अत एकस्याप्यध्यासप्राप्तत्वाद्भक्तत्वं वस्तुतस्तदभावाभिरथमुक्तत्वं च घटन इत्याशयः ।

ह्याणून एकाच आत्म्याला अध्यासप्राप्तीस्तव बंध आणि वस्तुतः तो नसल्यामुळे नित्यमुक्ति ही दोंन्ही घडतात असा भाव

२ तन्येते मोक्षबंधावाभ्यामिति तनू ज्यानी मोक्ष व बंध विस्तारिले जातात त्या शक्ति ३ स्वप्न पुराणान काढें आहे — धवको भवप्राशेन भवप्राशाच्च मोचक. । केवलयद. पर द्रष्टा विष्णुरेव सनातनः ॥ ससारमात्राने बाधणारा व ससारवधातून सोडणून नैवल्यपद देणारा परब्रह्म सनातन (नित्य) विष्णुच होय.

बालप्रबोधिनी

हे दोघे (जीव व ईश्वर) * पक्षी योग्यतेनें सारखे असून परस्पराचे मित्र आहेत व सहजगत्या (आकस्मिकपणें) हे उभयता एकाच वृक्षावर (देहामध्ये, हृदयान) धरटे करून राहतात. ह्यांपैकीं एकजण (जीव) त्या अर्थांत वृक्षापासून उडवलेले अन्न (फळ) खातो व दुसरा नक्षण करीत नसूनही शक्तीनें अधिक मोठा आहे. ॥ ६ ॥ जो कर्मफल एतौ सदृशौ (सारखे) दुसऱ्यास (एकविचारी मित्र) सुपणों. एतौ यदृच्छया वृक्षे कृतनीडौ (केले घटें ज्यानीं अने) तयोः एक पिप्पलाच्च खादति (खातो) अन्यः निरन्न कर्ति

सुपणिवितौ सदृशौ सखायौ यदृच्छयैतौ कृतनीडौ च वृक्षे ॥ एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्यो
निरन्नोऽपि बलेन भूयान् ॥६॥ आत्मानमन्यं च स वेद विद्वानपिप्पलादो न तु पिप्पलादः ॥

योऽविधया युक् स तु नित्यबद्धो विद्यामयो यः स तु नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥

बलेन भूयान् (अधिक मोठ) ॥६॥ अविधया युक्तः (कर्मफल न खाणारा) विद्वान् सः आत्मानं अन्यं च वेद. पिप्पलाद [जीव.] तु न [वेद]. यः अविधया युक्तः, सः नित्यबद्ध. भोमीत नाही तो पक्षी (ईश्वर) विद्वान् असून स्वताला आणि दुसऱ्याला (जीवाला) ही जाणितो; व भोषणाग तर कोणालाच (स्वताला मुद्धा) ओळवीत नाहीं झणून जो अविधेनें युक्त आहे, तो नित्य (जनादिकाळपासून) बद्ध होय व जो ज्ञानमय आहे, तो (ईश्वर) तर नित्यमुक्त होय (कारण, माया जरी ईश्वराच्या आधारांनं अमने तरी

* प्रमादोप दृढदीना वेगळा । दीप प्रमेसी नव्हे निराळा । तेवी जीवशिवाचा मेळा । एकत्र स्वर्लीळा नावती सदा ॥

नाथ, १६७

१ कृतिकर्तनः— ऊर्ध्वमूलमवाक्रशाखं वृक्षं यो वेद सप्रति ।

गीतेमध्येही साचें यथेच वर्णन आहे —

ऊर्ध्वमूलमथ शाखमश्वत्थं प्रादुरव्ययम् ॥ छंदांसि यस्य पर्णानि यस्त वेद स वेदवित् ॥

२ जीव व ईश्वर ह्यांना पक्षी झणण्याचें कारण हे — जसे ' पक्षी ' गृष्णाहून वेगळे असतान तसे हे दोघे देहरूप वृक्षाहून भिन्न आहेत ज्ञानरूपाने ह्याचा परस्परांनीं ' सारखेपणा ' आहे ' मित्र ' झणण्याचें कारण हे शुक्लकाला सोडून राहून बाहेत व एक मतानें वागतात हे होय. ' सहजगत्या ' झणण्याचे कारण ह्याच्या वेण्याचें निमित्त जें माया लावें कोडे वर्णन केलेले (करिता येण्याजोगे) नाही, हे जरी-राख ' वृक्ष ' झणण्याचें कारण, ते ' सोडून टाकण्याजोगा (वृक्षपते सः) ' आहे, हे. शरीरवृक्षावरील धरटे झणजे ' हृदयावता ' ह्या गृष्णाला ' अश्वन्थ ' झणण्याचें कारण तो— ' न श्व. निष्ठानि-उद्या न राहणारी सा. सुपणंभूत ' आहे हे होय. शरीरवृक्षापासून उत्पन्न होणारे सव झणजे कर्मफल, जीव कर्मफल नोगितो व ईश्वर वनोका असून ज्ञानादि गोष्टींनीं संपन्न आहे.

— साचें यथैवी कृति :—

— ह्या सुपणें सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते । तयोस्त्यः पिप्पलं स्वादृत्यनमन्नन्यो अभिचाकरीति ॥

१५

तितमस्यै ज्ञानाला आवरण घाळण्याची व आपल्या आश्रयाला हा० ईश्वराला मोहविण्याची शक्ति नाही) ॥ ७ ॥ - हा जीवामध्ये आणि ईश्वरामध्ये अमेल्या भेद मागितला, आज वद्ध व मुक्त अशा जीवामध्येच परस्परामध्ये काय विज्ञेय अमते तो समजो, ऐक. - ज्ञानी (मुक्त) पुरुष - मत्स्वराच्या अनुवाते - यद्यपि देहावर राहत अमते नरी तो वस्तुतः देहावर नमतोच. उदाहरण- असा स्वसातून जागा झालेला पुरुष स्वप्नातील देहावर नमतो तसा (जागा झाल्यावर) स्वप्नात आपण वायूच्या नोंडी, मापडगें हे तो किंवा राज्यावर बसलो होतो ' ही गोष्ट आठवली तरी मनुष्याला दृष्ट किंवा मुक्त वाटत नाही कारण तो स्वदेहावर नमतो तसेच ज्ञानी पुण्या, त्याचा देहावर अभिमत नमस्कारात देहनिमित्तक सुखदुःख नसते अर्थात तो देहावर नसतो हे उघड आहे). आणि दुर्बुद्धि (अज्ञानी) पुरुष, वस्तुतः देहामध्ये राहत नमतो, देहस्य अमते (अभिमानाने देहा-या विद्यामय. (ज्ञानरूप), सः स्थित्युक्तः ॥ ७ ॥ यथा स्वप्नात् उच्यते, [तथा] विद्वान् देहस्य. अपि देहस्य न दध, स्वप्नदृक् [तथा] कुमति अद्वेष्टः

देहस्थो ऽपि न देहस्थो विद्वान् स्वप्नाद्यथोत्थितः ॥ अद्वेष्टो ऽपि देहस्थः कुमति. स्वप्नदृग् यथा ॥ ८ ॥

इंद्रियैरिंद्रियार्थेषु गुणैरपि गुणेषु च ॥ गृह्यमाणेष्वहं कुर्यान्न विद्वान्यस्त्यविविचयः ॥ ९ ॥ देवार्थाने शरीरे

ऽस्मिन् गुणभाव्येन कर्मणा ॥ वर्तमानो ऽबुधस्तत्र कर्ता ऽस्मीति निबध्यते ॥ १० ॥

अपि देहस्थः ॥ ८ ॥ इंद्रियैः इंद्रियार्थेषु, गुणैः अपि गुणेषु गृह्यमाणेषु [सत्सु], यः विद्वान्, [स] 'अहं' [इति] न कुणोत् [अत] अविज्ञेय ॥ ९ ॥ अबुध देवार्थाने शरीरे शरीरस्थो विद्वान् अमते (वान्मविक मनुष्य आध्यात्मिक पडेला अमते, पण स्वप्नात आपण वायूच्या नोंडी मापडगें अने पाडून खरी स्थिति विसरल्यामुळे भिडून जातो नशीच गोष्ट अज्ञानी जीवाची आहे कारण तो हा वस्तु ज्ञानरूप अत्यंतामुळे त्याचा शरीराशी मय नाही पण त्याच नमतून त्यावर बळीच चिकटून घेऊन तो देहनिमित्तक सुखदुःख योगीत अमते) ॥ ८ ॥ इंद्रियांनी आपणते विषय ग्रहण केले नरी जो कारण ज्ञानी अहं तो व्याविश्या अहं (ते विषय मी म्हण केले असा अभिमान) धरित नाही, - कारण, तो ममते की - गुणानी गुण ग्रहण केले, - त्यांचे आगळे कडे काय आहे - व असा अभिमान नमस्कारात मुळे तो निर्वाकार (रागद्वेषादि विकारांनी रहित) अमते ॥ ९ ॥ आणि अज्ञानी पुरुष नर पृच्छमस्या अधीन अमते अने हे शरीर त्यामध्ये राहत अमते, इंद्रियांनी केले

१ स्वप्नाचे राज्य मागि ओक । जगृती मिथ्या दोन्ही देख । तैसे देहासि जे सुख दुःख । ते मिथ्या देख मुलासी । नाथ, २१७

२ स्वप्नां घाय लागले खड्याचे । तें जगृती घाय मी न वांचे । ऐन निविड मरिते ममांचे । ते वृद्धनेचे लग्नग । नाथ, २१८

३ ज्ञान अर्थाचे मीतवचन -

हे महाबाहो (लज्जेबा) , तत्त्वज्ञानी तर, गुणकार्य इंद्रिये गुणकार्य विद्वान् ज्ञान अने मन्व गुणकार्यावर अनुकूल हेत नही

कर्मीच्या योगें त्या देहादिकावर 'मीच तीं कर्म करणारा' अशा अभिमानांनं बाधला जातो ॥ १० ॥ - दुसऱ्यानें (इन्द्रियानीं) केलेलें कर्म मला वक्क हांतें, असें समजून - तो ज्ञानी पुरुष वैराग्य धरितो आणि शयन, आसन, फिरणें, स्नान, पाहणें, स्पर्श करणें, हुंगणें, भोजन, श्रवण इत्यादिकाच्या ठिकाणीं, जसा अज्ञानी व व पावतो, तसा वद्ध होत नाही कारण, तो (विद्वान्) स्वता केवळ साक्षिभूत राहून इन्द्रियाकडून ते ते विषय भोगीत असतो, अज्ञान्यासारखा स्वता भोगीत (भोगितो) असा अभिमान धरित (नाही) अस्मिन् शरीरे वर्तमान. गुणभाव्येन (गुणकडून घडणाऱ्या) कर्मणा तत्र ' कर्ता अस्मि ' इति निबद्धयते. ॥ १० ॥ एवं शयने, आसनाटनमज्जने, दर्शनस्पर्शनमज्जने, जनश्रवणा-विषु [च विरक्तः] ॥ ११ ॥ विद्वान् तत्र तत्र गुणान् आदर्यन् (लावविणार) [सन्] तथा न वदन्ने यथा ख (आकाश), सविता (सूर्य), अनिलः (वायु) [च त्या]

एवं विरक्तः शयन आसनाटनमज्जने ॥ दर्शनस्पर्शनमज्जणभोजनश्रवणादिषु ॥ ११ ॥ न तथा वध्यते विद्धांस्तत्र तत्रादयन् गुणान् ॥ प्रकृतैस्त्रोऽप्यसंसक्तो यथा खं सविता अनिलः ॥ १२ ॥ वैशारद्येक्षयाऽसंगशितया छिन्नसंशयः ॥ प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान्नात्वाद्धिनिवर्तने ॥ १३ ॥

प्रकृतिस्थः अपि असंसक्तः. ॥ १२ ॥ असंगशितया (वैराग्याच्या योगें तीक्ष्ण) वैशारद्या (कतिनिपुण) ईक्षया (ज्ञानदृष्टीनें) छिन्नसंशयः (तोडिले सशय ज्य नें असा) [सन्] स्वप्नान् - असें होण्याला तरी कारण - तो देहादिकांच्या ठिकाणीं राहत असूनही त्यावर आसक्त नसतो, हें होय उदाहरण, आकाश, सूर्य व वायु यांचें (आकाश सर्वत्र राहत असूनही कोणार्थी संलक्ष्ण झालेले नसतें, सूर्य उदकात प्रतिबिंबित झाला तरी त्यावर आसक्त नसतो. व वायु सर्वत्र फिरतो तरी कोठें चिकटून राहत नाही तसाच ज्ञानी देहावर राहतो तरी अभिमान धरित नाही). ॥ ११ ॥ १२ ॥ ज्ञानी पुरुष वैराग्याचा योगें तीक्ष्ण करून घेतलेल्या ज्ञानदृष्टीनें (तद्दृष्टेन) आपले समस्त* सशय तोडून टाकितो व मग अर्थीत जस जग जग

१ गीतेमध्यें असेंच सांगितलें आहे. -

नक्तुतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥

(प्रकृतीचें गुण सर्वतोपरी कर्म करीत असतात, आणि अहंकारानें देहाकडून गेलेला हा जीव ' मीच कर्ता ' असें मानितो ।)

येल्या तीन श्लोकांनीं ' कसा जागतो ? ' ह्या प्रश्नाचें उत्तर दिलें मुक्त पुरुष मुखडुखरहित व निरभिमान अशा वृत्तीत देहावर राहतो, व द्व पुरुष सामान्य अर्थात मुली किंवा मुली असले

जो न कर्त्ताचे कोटि । मी कोर ह्याने राजद्वारा । तो मारिजे लहान शोरी । तैशी परी जडलीचा ॥ नाथ २४२.

२ हें ' काय उपयोगितो ' याचें उत्तर - बद्ध पुरुष देहादिकांचा अभिमान धरून कर्मफलें भोगितो; मुक्त ईश्याकडून विषय भोगवून स्वता अलिप्त राहतो

३ सूर्य कांती सविता । अग्नि उपजवृत्ति अकर्ता । तैसा निजतत्त्वाचा धाता । करोति अकर्ता कर्मांशो ॥

* देहादिलक्षणो भिन्नो न वा स्वतंत्रः परतंत्र ईश्वरादिभ्यो अभिन्नो वेत्यादिरूपाः संशयाः

नाथ २४६.

बालप्रबोधिनी.

शालेभ्यः मनुष्यः स्वसानील मोहांतुन सुठो, तस्मा तौ ज्ञानी देहदिदं विविध ग्रंथान् मुक्तं होतो. ॥ १३ ॥ ज्या पुरुषाच्या प्राण, इंद्रिये, मन व बुद्धि याच्या वृत्ति मंकरणाहेन (अमुक कसबाचे, अमुक पाह्याचे, इत्यादि संस्कार करीत नाहीत.) आल्या तो पुरुष देहावर राहत अमत्र नरी - मंकरणांन्य वृत्तीनी विहार करीत अतो हेणून - देहाच्या सुसदुश्वादि गुणांनी मुक्त असतो. ॥ १४ ॥ - इतका वेळ सगितलेली ही वट्टमुक्ताची लक्षण आतर अपल्यामुळे केवळ ज्याची त्याच आता त्याची समळ्याना समजण्याजेणी बाह्य लक्षणे सांगतो : - हुष्ट लोक किंवा हिस्र प्राणी शरीराच्या पीडा देन अमळे अथवा एखादे वेळीं कांठ कोणी, सहनगत्या त्याची मृता करू आगंचे नरी, शतिबुद्धः (अका झालेला) इव नानात्वात् (भेदणामून-वेदादिप्रपचातून) विनिवर्तते. ॥ १३ ॥ यस्य प्राणंदिशमनोविद्यां वृत्तः, वीनसंकटना (गेल फट्टन च्यातमन अवा) सः देहस्यः अपि तदुपैः विनिर्मुक्तः. ॥ १४ ॥ हिंसा (दुष्टाची किंवा शत्रुत्व घर्तनी) यस्य आत्मा यद्वल्लया येन [केत अगि] किंचिन् हिंस्यते, किंचिन् अचर्यते वा [साः] बुध

यस्य स्युर्वीतसंकल्पाः प्राणैर्द्रियमनोधिधाम् ॥ वृत्तयः स विनिर्मुक्तो देहस्थो ऽपि हि तद्गुणैः ॥ १४ ॥ यस्याऽऽत्मा हिम्यते हिमैर्येन किञ्चिद्यदृच्छया ॥ अभ्येते वा क्वचिन्न न व्यतिक्रियते बुधः ॥ १५ ॥ न स्तुवीन न निंदेत कुर्वत, साध्वन्माधु वा ॥ वदतो गुणदोषाभ्या वर्जितः समदृङ्मुनिः ॥ १६ ॥ न कुर्यान्न वदेत्कच्चिन्न ध्यायेत्साध्वन्माधु वा ॥ आत्मारामो ऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः ॥ १७ ॥ [केन] तत्र न स्वतिक्रियते ॥ १५ ॥ साधु, असधु वा कुर्वत, वदतः [वा] न स्तुवीत, न निंदेत, गुणदोषाभ्या वर्जित समदृक् मुनि ॥ १६ ॥ किञ्चिन् न कुर्यान्, न वदेत्, साधु, असधु वा न व्यायेत् [च]. आत्माराम मुनिः अनया वृत्त्या जडवन् विचरेत् ॥ १७ ॥

जो ज्ञानसंपन्न असेल, तो पुरुष त्यामुळे विषाद किंवा हर्ष कोणताही फारसा विकार पडत नाही. * ॥ १.६ ॥ आपणगंधी लोक चव्या रीतने वागता किंवा वाईट रीतीने वागता, चांगले झणोत वा वाईट झणोत, जो कोणाची स्तुति करीत नाही किंवा कोणाचा निंदीतही नाही तर गुणद्वेषणी रहित व समदृष्टि राहता ते मुने मुक्त होत ॥ १.६ ॥ मुनि (ज्ञानी, मुक्त) काही कारायाक नाही, कांही बोलायाक नाही, बेर किंवा वाईट कर्मवैधी विनत करायचा नाही तर स्वस्वरूपी मनस राहून, गवय वेड्यासारखा, ह्या गवयेने

१६ 'बिहार कोणखा रीतिचें कसेतो?' याचें उत्तर : मुकाफरम नकापर हिन दोंदयवनन विहार केलो व मुद्रायन मरपेरुळ वनेनीं वेहू मनेनीं

बोध-विवरण—संस्कृत छणया प्रमाण नै । तरी आगी शोभे देखेपण । तेवो कामे वेगुनी करं । मुच अकतंग अति ॥ नाय ५४३.

१ शान्त्या बलं क्षम्यते तौ ब्रह्माणि लक्षणे समर्थाः ।
 * वाहकस्त्वानं हृदये अहं — यं कण्ठकं वनुडति चन्द्रोदयश्च । यानि अत्र ह्यङ्गिरनुष्टुभ्य तत्पस्तस्य च तस्य च ।

एखाद्या कोणी काबाला आठे ठोकेंच बसल्या तरी इतकी पुरुष साध्यावर रागावत नव्हें. बरे दुसऱ्या कोणी बघूनचो उडी देऊ नसत. मग उडो देऊन भोर्लत नव्हतं तर ते त्या इठोलेतून तें उडिजत.

वृत्तीने वागत असेल. ॥१७॥ मनुष्याने शुद्धब्रह्मात (वेदाचा अर्थ जाणव्याने) पारंगतपणा मिळविला पण त्यानं सांगितलेल्या ध्यान धारणादि भावनाच्या अनुष्ठानाने ब्रह्मादिसाक्षात्कार मिळविण्याचा प्रयत्न चालविला नाही तर त्याच्या त्या शास्त्राभ्यासाच्या श्रमाचे फळ केवळ श्रमच होई. उदाहरण पहा. एखाद्याने जिला व्याख्याचा फार दिवस झाले ती (भाकड) मास पाळिली तर त्याच्या पदरी श्रमाचाचून दुसरे कोणते फळ पडेल बरे? - कोणतेच नाही तसलाच हा प्रकार समजावा. - ॥ १८ ॥ वा उद्धवा, जिचे दूध काढून घेतले (निच्यापासून पुढे दूध मिळयाचे नाही) असली गाय, जिच्या अंतरी प्रेम वसन नाही अशी भार्या, पराधीन (प्रतिस्वगी दुख देणारा) देह, उदरपत्येकी निरुपयोगी अशी शुद्धब्रह्मणि (ब्रह्मज्ञात) जिष्णूतः (अर्थात पारंगत) परे यदि न निष्णायात्, [तर्हि] अर्धे (भाकड गाईला) रक्षत. इव नस्य श्रम. श्रमफल ॥ १८ ॥ अंग, दुग्धदोहा (रोहून-काढून-घेतले) दूध जिचे, जीपासून पुढे कधी दूध मिळजच नाही असा) गां, असती (कामगार) भार्या, पराधीन देह, असत्यजा (कुमरतान), अनीर्थीहृत शुद्धब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि ॥ श्रमस्तस्य श्रमफलो ह्यधेनुमिव रक्षतः ॥ १८ ॥ गा दुग्धदोहाममती च भार्या देहं पराधीनमसत्यजां च ॥ वितं त्वतीर्थीकृतमंग वाचं हीनां मया रक्षति दुःखदुखी ॥ १९ ॥ यस्या न मे पावनमंग

कर्म स्थित्युद्भवप्राणनिरोधमस्य ॥ लीलाऽवतारेऽसितजन्म वा स्यादंध्यां गिरं तां विभृयान्न धीरः ॥ २० ॥

(सत्याची न आपले) धितं, मया हीनां वाचं च [यः] रक्षति, [सः] दुःखदुःखी. ॥ १९ ॥ अंग, यस्या मे पावन (शुद्धि देणारे) अस्य स्थित्युद्भवप्राणनिरोध (पावन उत्पत्ति जीवन व संसार सुख) कर्म, लीलावतारेऽसितजन्म (अर्थात धरितेल्या अवतारातील लोकप्रिय जन्म) वा न स्यात्, तां वंध्या (निष्कळ) गिर धीर. न-विभृयात् (न वागो) संतति, सत्याची दान न केलेले अर्थात अपकीर्तीची व पापाची जोड देणारे द्रव्य, व माझे कीर्तन न करणारी वाणी, ह्यांचे पालन जो कोणी करितो त्याला दुःखामागून दुखे भोगावी लागतात. ॥ १९ ॥ उद्धवा, माझे चरित्र जगाचे पालन, उत्पत्ति, जीवन व निरोध ह्यांचे कारण असून श्रवणकीर्तन करणारा पवित्रता देणे नसेच, मी लीलेमाठी जे रामकृष्णादि अवतार धरिले ते सकल लोकाना फार प्रिय आहेत. वा, ती माझी चरित्रे किंवा रामकृष्णादि नावे ज्या वाणीमध्ये वसत नसतील तसली निष्कळ वाणी बुद्धिमान पुरुषाने धारण

१ जो खरीर कर्मीविषयीही उदासीन असतो, तो मुक्त होय. तसा नसेल तो बड समजावा. हीच सगळीं मुमुक्षूंचीं सावनें जाणावी

२ तसा लोकाना वापनीं उत्तम उपमा ओवून दिली आहे. -

जेथुनि क्षीरं ससती सड. तेथे लागीं गोचिद. अशुद्ध (रक्त) सेविती अतिमूढ. तेवीं विद्यांस हृद विषयास. गोविद्याचे मुखा क्षीर रिचे. तो अशुद्धावांचोनि ते वे घे. तेवीं ज्ञान विभोति अर्गे. विद्यासू मलो विषयाते ॥ नाथ, ५२३. २५.

करं (उच्चारं) नये ॥ २० ॥ मुमुक्षु पुरुषार्थे अस्मा विचार करुण आत्मायाऽपि ठिकाणी घडेल्या भेदभ्रम (देहादिकाचा अभ्यास) दूर करावा आणि निराभ्रम ज्ञाने आत्मने सर्वव्यापी (परिपूर्ण) अशा माझ्या ठिकाणी आवून मग आराम पावो (लुभने शास्त्रात पाडेल्य करुण स्वप्न राहू नये) ॥ २१ ॥ आना, उद्धवा, नर नृप ॥ २२ ॥ इत्यादि ब्रह्मरूप माझ्या ठिकाणी आवण्याचे सामर्थ्य नसेल - तर तो नादच सोडून दे, - आणि निष्कामणें (फळाची इच्छा न करिता, केवळ माझ्या प्रीत्यर्थ) सर्व जे मनन करे ते मनन गीत जा - ह्याने माझ्या भक्तीनेच तू कृतार्थ होशील. - ॥ २२ ॥ पुरुषार्थे मजवर विश्वास ठेवून अत्यंत कल्याणकारक व लोकना पवित्र कणाच्या अशा माझ्या कथा ऐकल्या, मज्जे करि ॥ २० ॥ एवं जिज्ञासया (विचाराने) आत्मनि ज्ञानात्सर्वमं अपोह्य (दूर करून) सर्वे मेयि विरज (शुद्ध) मन, अर्थ (स्वल्प) उपरमेत. ॥ २१ ॥ यदि इहानि मेयि निश्चलं मनः धारयितुं शक्तीशः (असमर्थ), [तर्हि] निरपेक्षः [सब] सर्वाणि कर्माणि समाचर. ॥ २२ ॥ उद्धव, श्रद्धालु सुभद्रा, ते ज्यांनी मे इष्ट- एवं जिज्ञासया उपोह्य ज्ञानात्सर्वममात्मनि ॥ उपरमेत विरजं मनो मय्यर्प्य सर्वगे ॥ २१ ॥ यद्यनीशां धारयितुं मनो

ब्रह्मणि निश्चलम् ॥ मयि सर्वाणि कर्माणि निरपेक्षः समाचर ॥ २२ ॥ श्रद्धालुर्मे कथाः शृण्वन्सुभद्रा लोकपात्रनीः ॥

गायन्नुस्मरन्कर्म जन्म चाभिनयन्मुहुः ॥ २३ ॥ मदर्थे धर्मकामार्थानाचरन्मदुपाश्रयः ॥ लभते निश्चला भक्ति मय्युद्धव

सनातने ॥ २४ ॥ सत्संगलब्धया भक्त्या मयि मां स उपासिता ॥ स वै मे दर्शितं सद्भिरजना विदुतं पठम् ॥ २५ ॥

शृण्वन् गायन् अनुस्मरन् कर्म, जन्म च मुहुः अभिनयन् (अनुष्ठान करणारा) मदर्थे धर्मकामार्थान् आचरन् मदुपाश्रय [पुत्र्य] सनातने मयि निश्चला भक्ति लभते ॥ २३ ॥ सः सत्संगलब्धया मयि भक्त्या ना उपासिता. सः सद्भिः दर्शितं मे पठ अनुसन्ना (अनुसर्जन) विदुते (गाव्ते) ॥ २५ ॥

व अवतार यांचे कीर्तन व स्मरण करावे, व त्यांचे वारंवार स्वना अनुकरणही चालवावे, ॥ २३ ॥ आणि माझ्या प्रीत्यर्थ वरु, कोण व अर्थ ह्यांचे यावन करीत जावे व जेवळ मज्जात अनुष्ठान राहोवे. उद्धवा, असे करणाऱ्या पुरुषाला सनातन (अनादि निर्य) अशा माझ्या ठिकाणी निश्चल भक्ति प्राप्त होते ॥ २४ ॥ पुढे, माझ्या स्मरणाने नष्टा ठेकाणी अशी भक्ति प्राप्त होती कीं तो पुरुष माझे ध्यान करणारा होतो आणि मग तो ध्यानशील पुरुष माझी दाखवून दिलेज्या, माझ्या स्वरूपाम अशा न निवेदन होतो. ॥ २५ ॥

१ कामानां भगवदर्थं सेवनं तत्प्रसादतया स्वगंधवालोऽङ्गारधारण अर्थस्य तदर्थसेवनं च तदारारधनोपयोगिगधनाधुर्जनम्

भगवदीत्यर्थं कामसेवनं अर्थाने साक्षा प्रसाद प्राप्त झाले माळ, गंध, वस्त्र, अलंकार इत्यादि धारण करणे स्वगंधवाली अर्थसेवन झाले लावना आगवनास उद्गारेण पडान झाले इत्यादि अर्थाने

ह्यावर उद्धवानें उभ्र केला. - प्रभो, तुझी कीर्ति उत्तम (अज्ञानानून पार पाडणारी) आहे - जगामध्यं ज्याच्या त्याच्या बुद्धाप्रमाणे कल्पिलेले साधु अनेक आहेत - पण तुला मान्य असा साधु कोणत्या प्रकारचा आहे? - तसेंच मी के देसील लोकान पुढळ प्रकाशची प्रसिद्ध आहे पण - तुझ्या ठिकाणीं उनगेगी पडेन (तुला आवडेन) अशी व नारदादि साधूंनी निचा आदर केला ती कि कशा प्रकारची आहे? ॥ २१ ॥ नगवंतां, नू ब्रह्मदेवादि पुरुषाचा नियामक. मग्न लोकाचा अध्यक्ष व जगाचा चालक आहेम माझे तुमवर अत्यंत प्रेम असून मी या शरण आलों व तुझ्या चरणीं लीन झालों आहे करिता. प्रभो, हे (साधूंच आणि भक्तीचें लक्षण) मला निवेदन करावे ॥ २७ ॥ तू आकाशाप्रमाणे असंम आहस कारण, प्रकृतीहून पर असा पुरुष तूच असे असतांना, हे भगवंतां, भक्ताच्या इच्छेप्रमाणे तू हें मर्यादिन (साडेतीन हात) शरीर धरण उद्धवः उवाच - उत्तम, प्रभो, तव कीदृक्चिध. साधु मतः? सद्भिः आदना कीदृगी मक्ति त्वाये उपयुज्येन (उपयोगी पडते)? ॥ २६ ॥ पुरुषाध्यक्ष, लोकाध्यक्ष, जगत्प्रभो, प्रणताय मया काय प्रपद्याय मे पतत् कथ्यता. ॥ २७ ॥ भगवन्, प्रकृते. परः पुरुष. व्योम (आकाश, आकाशागारखा अन्ग) परम् ब्रह्म न्व स्वेच्छेपासपृथग्यु

उद्धव उवाच । साधुस्तवोत्तमश्लोक मतः कीदृग्विधः प्रभो ॥ भक्तिस्त्वय्युपयुज्येत कीदृशी सद्भिरादृता

॥ २६ ॥ एतन्मे पुरुषाध्यक्ष लोकाध्यक्ष जगत्प्रभो ॥ प्रणतायाऽनुरक्ताय प्रपन्नाय च कथ्यताम् ॥ २७ ॥

त्वं ब्रह्म परमं व्योम पुरुषः प्रकृतेः परः ॥ अवतीर्णोऽसि भगवन्स्वेच्छेपासपृथग्वपुः ॥ २८ ॥

श्रीभगवानुवाच । कृपालुरकृतद्रोहस्ति तिक्षुः सर्वदेहिनाम् ॥ मत्प्रसंगेऽनवधात्मा समः सर्वोपकारकः

॥ २९ ॥ कामैरहतधीर्दातो मृदुः शुचिरकिचनः ॥ अनीहो मितमुक् शतः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ॥ ३० ॥

(भक्त्या स्वीकारिले सर्वार्थ करीत ज्याने असा) [सन्] अवतीर्णोऽसि. ॥ २८ ॥ श्रीभगवान् उवाच - कृपालु, सर्वदेहिना अकृतद्रोह (नाही केला द्वेष ज्याने ध्या) (मत्प्रसंगे), सत्यसारः (सत्य हे कल ज्याचे असा) अनवधात्मा (निंदादि दोषांनी रहित नन ज्याचे, अन्ग), समः, सर्वोपकारकः, ॥ २९ ॥ (मत्प्रमाणे). ॥ ३० ॥ विनिवृत्तारव्य आहेस. ॥ २८ ॥ श्रीभगवान् ह्याणाले :- उद्धवा, - माझ्या मनाप्रमाणे साधूंची लक्षणे अशीं असतात - तो कृपालु असतो (त्याला दुमन्यांचे दुःख पाहवून), सर्व प्राण्यांपैकी कोणापाशीही त्याचा द्वेष नसतो, त्याच्या आगी क्षमा असते, सत्य हेच त्याचे कळ होय. त्याच्या ठिकाणी अमन्योदि (उगाच एखाद्याला खेड्या देवों दि) दोष नसतात; - सुख किंवा दुःख कसलाही प्रसंग आला तरी - त्याची चिन्तवृत्ति सारखी (हर्षविषादरहित) असते, तो यथारक्ति सर्वोपर उपकार करीत असतो, ॥ २९ ॥ त्याच्या योगें त्याचे चित्त कधीच सुलव होत नाही, त्याची बाह्य इंद्रिये आवरलेली असतात, त्याचे चित्त मृदु असून आचरण शुद्ध असते, तो कसलाही सग्रह करीत नाही,

तेही दृष्ट व्यसहार (ऐहिक सुखसाधनी उद्योग) चालवीत नाही, अल्प आहार करितो. अंत करण ज्ञान राखितो. स्वर्गोच्चरणान् स्थित असतो, व माझाच एक अंगन-
आत्मविचारात निमग्न राहिलो: ॥ ३० ॥ असेच तो कधी प्रमत्त (बेमावश) नसतो, त्याचे चित्त निर्विकार असते मकटाच प्रमत्त आला तरी तो वेग्य हसून उठते /
- शुष्क, उषा, शोक, मोह, ब्रह्म आणि मृत्यु हे - सहा गुण (विकार) त्याने जिकिडेले असताना ने मनाची अपेक्षा करित नाही पण दुःखगुण मना देतो दुःख -
गत दस असतो, कोणाला फसवीत नाही, करणेनेच एकाद परोपकाराचे काम करण्यास प्रवृत्त होतो. व त्याला मकळ गोष्टीचे मन्मत्त ज्ञान असते । ३१ । उड हे
माझेच । होय, त्या रूपाने मीच धर्म सांगून ठेविले आहेन तरी पण जो पुरुष. धर्म आचरिते असता किंस्तुष्टि इत्यादि गुण प्राप्त होताना व न आचरिते तर तत्त्वज्ञाने
(धर्म) ॥ एवं शुभान्, दोषान् [च] वात्साय मया (वेदार्थान् त्या) आदिष्टान् (सांगितले) अपि स्वकात् सर्वान् धर्मान् संन्यस्य [य] मा भजेत, स तन्मनः ॥ ३२ ॥

पंचो गभीरात्मा धृतिमान् जितघड्गुणः ॥ असानी मानदः करुणो मैत्रः कारुणिकः कवि ॥ ३१ ॥ आज्ञायैव गुणान्धो-
धान् ऽऽदिष्टानपि स्वकान् ॥ धर्मान्संन्यस्य यः सर्वान्मां भजेत स सत्तमः ॥ ३२ ॥ ज्ञात्वा ऽज्ञात्वा ऽथ ये वै मा याता-
न्यश्च यादृशः ॥ भर्जयन्नन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥ ३३ ॥ मर्द्धिगमरुक्तजनदुर्जनस्पर्शनाचनम् ॥ परिचर्या म्मुनिः
प्रहृगुणपिनुकीर्तनम् ॥ ३४ ॥ मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मद्नुव्यानमुद्व ॥ सर्वलाभोपहरण दास्येनाऽऽत्मनिवदनम् ॥ ३५ ॥

[यदं] यावान् (अद्, अपरंकर), यः (स्वात्मा), यादृशः (सच्चिदानन्दस्व) च अस्मि [तं] ना ज्ञात्वा, वाथ (भिन्ना) अज्ञात्वा (न ज्ञान), ये ज्ञानान् देन
मज्जति, ते मे भक्ततमा मताः. ॥ ३३ ॥ (मृ०), ॥ ३४ ॥ उद्वच, (मृ०), ॥ ३५ ॥
दोष लागलात असे कळत नाही, ते धर्म ईश्वराच्या ध्यानार्थ्ये विनिय करितात हाणून मोहून देतो व ईश्वरसन्नेह मकळ दस मान्य होताना अज्ञा निश्चयाने मज्जी मज्जी जात-
वितो तोही पुरुष असाच असे साधु होय. ॥ ३१ ॥ मी जो (सर्वात्मा) ब्रह्मा (मच्चिजनदादिकरण) व जेवदा (देवजात्यानीं असर्गोदेन, अहे न्य मया जगत्त किंवा न जगत्त न्हं) ने
कोणी अनन्यभावात माझे यज्ञ-करितान, ते माझ्या मते अन्यंत श्रेष्ठ पक्क होत. ॥ ३३ ॥ - अता मन्म प्रिय भक्ति करणाती ने एक - माझ्या मते व माझे भजन झाले उर्गन
सर्ग (आलिंगनादि) व पूजन राखे: त्याची सेवा व मृति चालववी: त्याना प्रणाप धर्माचे त्याचे गुण व चरित्रें ज्ञान ज्ञाने ३३ उद्वच माझ्या काम ऐकण्यादिगुणे अज्ञान
१ किंवा ' अज्ञात्वा ' असे पर काढिता ' ज्ञात्वा ' असेच नेहवे व ' निश्चयः पुन, पुन जगत्त ' अज्ञान व जगत्त
२ जेव्ही दुघाळ्यानीं मांजर । श्वी पहावशा सादर । तेंवी सेवावया कथासार । निरतर उड्याम् । न. य. १२३५.

७६

ठेवची, माझे सतत चिंतन चालवावे, जे काही मिळेल ते सर्व मला अर्पण करावे, मेवेसाठी स्वताचा देहही मला निवेदन करावा, ॥ ३९ ॥ माझी जन्मे व चरित्रे यांना कीर्तन करावे, माझ्या पूर्वोत्सवांना (जन्माष्टमीसारख्या उत्साहांना) अनुमोदन द्यावे, गायन, नृत्य, वाद्ये, मन्त्रा. याच्या योगे माझ्या मदिरात उत्साह करावा, ॥ ३६ ॥ वर्षातील सगळ्या पूर्वदिवशी व विशेषतः चातुर्मास्यातील जन्माष्टमी एकादशी इत्यादि तिथीला माझ्या दर्शनासाठी यात्रा कराव्या फुलाची वगैरे महापूजा वाघावी, वेदोक्त व तत्रोक्त दीप्ता वारण करावी; एकादशीचे उपवास इत्यादि माझीं व्रते पाळावी; ॥ ३७ ॥ माझी मूर्ति स्थापन करण्याविषयी इच्छा धरावी, मजसाठी उद्योग (फुलाची) उपवने (फळाची), क्रीडा- ॥ ३६ ॥ सर्ववार्धिकपर्वसु यात्राबलिविधान, वैदिकी, तांत्रिकी [च] दीक्षा, मदीयव्रतधारणं, ॥ ३७ ॥ मदर्चास्थापने श्रद्धा (माझी मूर्ति स्थापण्याविषयी इच्छा), उद्यानोपवनाक्रीडपुर- मंदिरकर्मणि स्वतः, [सामर्थ्य असति] खल्य (पुष्कळनी मिळून) च, उद्यमः, ॥ ३८ ॥ अमायया (निष्कपटपणं) समार्जनोपलेपाभ्या (झाडणे सारवणे यानीं), सेकमंडलवर्तनै.

मज्जन्मकर्मकथनं मम पूर्वानुमोदनम् ॥ गीततांडववादित्रगोष्ठीभिर्मदृहोत्सवः ॥ ३६ ॥ यात्रा बलिविधानं च सर्ववार्धिकपर्वसु ॥
वैदिकी तांत्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम् ॥ ३७ ॥ मदर्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहत्य चोद्यमः ॥ उद्यानोपवनाक्रीडपुरमंदिरकर्मणि
॥ ३८ ॥ समार्जनोपलेपाभ्यां सेकमंडलवर्तनैः ॥ गृहशुश्रूषणं मद्यं दासवद्यदमायया ॥ ३९ ॥ अमानित्वमदंभित्वं कृतभ्याप-

रिकीर्तनम् ॥ अपि दीपावलोकं मे नोपयुज्यान्निवेदितम् ॥ ४० ॥

(सडे व रांगोळीचीं मंडळे काढणे यानीं) [च] यन् दासवत् मद्यं गृहशुश्रूषणं, ॥ ३९ ॥ अमानित्वं, अदंभित्वं, कृतस्य अपरिकीर्तनं, मे निवेदितं दीपावलोकं अने न - उद्गु- स्थाने, पुरे, मंदिरें हीं बाधण्याच्या कार्मी - सामर्थ्य असल्यास - स्वता एकट्याने, - तसें नसल्यास - पुष्कळानीं मिळून उद्योग चालवावा, ॥ ३८ ॥ झाडणे सारवणे, सडे घालणे, रांगोळीची स्वस्तिके किंवा सर्वतोभद्रादि मंडळे काढणे, अशी सेवकासारखी माझ्या मंदिरां सेवा निष्कपटपणे चालवावी, ॥ ३९ ॥ मानाची अपेक्षा घळू ने- दंभ मानवू नये; केलेल्या धर्मकृत्याचा कोणाजवळही उच्चार करूं नये, मला जे - स्वता किंवा दुसऱ्यानेही - निवेदन केले असेल त्याचा - फार तर काय तसल्या - डि-

१ हाट हाटवटिया चौपासी । नगर वसवावे देवापासीं । वेदाध्ययन शालध्वरणेसीं । अहर्निशीं कीर्तने ॥ ना.य. १२९१.

व्याख्या प्रकाशाचाही स्वातंत्र्याचा कार्यासाठी उपयोग करू नये. (किंवा दुसऱ्याच्या निवेदन करे पत्राचे नैराश्याचे अर्थ नये. असा अर्थ करणं). ॥ ४० ॥ जो जो पदार्थ ओकामाच्या अविशिष्ट ठरलेला असेल त्याचाच जो आपल्याला अर्थ आणून देतो तो तो पदार्थ हा निवेदन उगाळा त्यामुळे अलक्ष्य प्राप्त होई ॥ ४१ ॥ वा मगला / उडवा / सूर्य, अग्नि, ब्रह्मण, गाई, विष्णुनक्त, आकाश, वायु, उदक, पृथ्वी, आत्मा व मकळ मुन ही - अकरा - मन्त्री नृप उगज्ज्वल नाने (अक्षय) होत. ॥ ४२ ॥ मयाज्ज स्वात (उपनयन करू नये) ॥ ४३ ॥ लोके यत् यत् इष्टवत्, आत्मन. यत् अति प्रियं, यत् तत् न हं निवेदयेत्. तत् आत्मन यत् न हं निवेदयेत्. ॥ ४४ ॥ मद्र, म - अग्नि, ब्रह्मण, गाव, वैश्वदेव, खं, मरुत् (वयु), जल, नृ, आत्मा, सर्वभूतानि [च] मे पूजायदाति. ॥ ४५ ॥ अग न मयै ब्रह्मा - विद्या (तत् वेदं तत् सत्यं)

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ॥ तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानंत्याय करयते ॥ ४६ ॥ मयां उमित्राक्षणो गात्रो वैपणवः खं मरुज्जलम् ॥ मुरात्मा सर्वभूतानि मद्र पूजापदानि मे ॥ ४७ ॥ मयै तु विद्यया ब्रह्मा हविषा इमं यजेत मान् ॥ आनित्येन तु त्रियाश्रये गोप्यंगं यवसादिना ॥ ४८ ॥ वैपणवे वंधुसत्तुल्या हृदि खे स्यान्ननिष्टया ॥ वायौ मुख्यधिया नाये द्रव्यमनाय पुरस्कृतं ॥ ४९ ॥

यद्वत् पूजाची) अग्नौ हविषा विद्याश्रये चातिष्ठेत गोषु यवसादिना (तत्तद्वादिना) यजेत. ॥ ४६ ॥ वैपणवे वंधुसत्तुल्या, हृदि खे स्यान्ननिष्टया, वायौ मुख्यधिया (तत्तद्वादिना) उमित्राक्षणी माझी पूजा तीन वेदांत सांगितलेल्या सुखाची उपस्थानादिकाच्या योगे करावी. अग्निमय मया होमद्रव्यादिकांनी अगनाचे अठ्ठाक्षणांच्या ठिकाणी उच्च आननाची मयाच्या योगे व गाईच्या ठिकाणी त्यांना तृणादि देऊन त्या योगे माझे पूजन चालवें. ॥ ४७ ॥ विष्णुभूषाज्ज्वलनं, त्याचा वंधुमनाय पुरस्कृतं ह्यं उपवागते मया

१ श्रीशर झयनात, हा विषय केवळ स्फुट स्फुट मुरात, किंवा त्या पदार्थांचा अर्थ समजावून देणे. २. निवेदन करणे. ३. निवेदन करणे. ४. निवेदन करणे. ५. निवेदन करणे. ६. निवेदन करणे. ७. निवेदन करणे. ८. निवेदन करणे. ९. निवेदन करणे. १०. निवेदन करणे. ११. निवेदन करणे. १२. निवेदन करणे. १३. निवेदन करणे. १४. निवेदन करणे. १५. निवेदन करणे. १६. निवेदन करणे. १७. निवेदन करणे. १८. निवेदन करणे. १९. निवेदन करणे. २०. निवेदन करणे. २१. निवेदन करणे. २२. निवेदन करणे. २३. निवेदन करणे. २४. निवेदन करणे. २५. निवेदन करणे. २६. निवेदन करणे. २७. निवेदन करणे. २८. निवेदन करणे. २९. निवेदन करणे. ३०. निवेदन करणे. ३१. निवेदन करणे. ३२. निवेदन करणे. ३३. निवेदन करणे. ३४. निवेदन करणे. ३५. निवेदन करणे. ३६. निवेदन करणे. ३७. निवेदन करणे. ३८. निवेदन करणे. ३९. निवेदन करणे. ४०. निवेदन करणे. ४१. निवेदन करणे. ४२. निवेदन करणे. ४३. निवेदन करणे. ४४. निवेदन करणे. ४५. निवेदन करणे. ४६. निवेदन करणे. ४७. निवेदन करणे. ४८. निवेदन करणे. ४९. निवेदन करणे. ५०. निवेदन करणे. ५१. निवेदन करणे. ५२. निवेदन करणे. ५३. निवेदन करणे. ५४. निवेदन करणे. ५५. निवेदन करणे. ५६. निवेदन करणे. ५७. निवेदन करणे. ५८. निवेदन करणे. ५९. निवेदन करणे. ६०. निवेदन करणे. ६१. निवेदन करणे. ६२. निवेदन करणे. ६३. निवेदन करणे. ६४. निवेदन करणे. ६५. निवेदन करणे. ६६. निवेदन करणे. ६७. निवेदन करणे. ६८. निवेदन करणे. ६९. निवेदन करणे. ७०. निवेदन करणे. ७१. निवेदन करणे. ७२. निवेदन करणे. ७३. निवेदन करणे. ७४. निवेदन करणे. ७५. निवेदन करणे. ७६. निवेदन करणे. ७७. निवेदन करणे. ७८. निवेदन करणे. ७९. निवेदन करणे. ८०. निवेदन करणे. ८१. निवेदन करणे. ८२. निवेदन करणे. ८३. निवेदन करणे. ८४. निवेदन करणे. ८५. निवेदन करणे. ८६. निवेदन करणे. ८७. निवेदन करणे. ८८. निवेदन करणे. ८९. निवेदन करणे. ९०. निवेदन करणे. ९१. निवेदन करणे. ९२. निवेदन करणे. ९३. निवेदन करणे. ९४. निवेदन करणे. ९५. निवेदन करणे. ९६. निवेदन करणे. ९७. निवेदन करणे. ९८. निवेदन करणे. ९९. निवेदन करणे. १००. निवेदन करणे.

वैपणवे उदरमखं, व वरणीयं अग्नि निर्गल मनाची वागविते तो, त्रासून करून देणं. देवाची समार्पण आपण. का आभिर्क केळ निवेदन. त धेऊं नये आपण. देवलक्षण तो देय, देवाचा प्रसाद घेता. जेणे न दयाव नव्या आधी वाटावा समसां. अदयमात्रता स्वयं ध्यावा ॥ ४९ ॥ समार्पण आहारी. तेष व वयोर्व गृह्यारारा. ह धोर्गळे आगमारा. स्मृतिवर्ती मजानी. त य १३०१. ६. ३

१ अक्षर अर्थ वचन आहे - निवेदन तु दो इत्यादये परमानंद. रेखीया. पितासस्य भवति हेतुमागित. ॥ २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. निवेदन करणे.

आराधने. आकाशांत ह्याने हृदयांतरी ध्याननिष्ठेने माझी पूजा करावी. वाचच्या ठिकाणी हाच प्राण अग्रा दृष्टीने अर्चन करावे उदकादि सामग्रीच्यायोगे मला पृचावे ॥४४॥ भूमीवर (भूतीवर) रहस्यमंत्राच्या न्यासांनी आराधना चालवावी, शरीरामध्ये आत्म्याची उपयोग समर्पन पूजा करावी. सर्वभूताच्या ठिकाणी, मी क्षेत्रज्ञ सर्वत्र समभावाने व पकारिने. अशा बुद्धीने, माझे यजन करावे. ॥ ४५ ॥ ह्या अकरा स्थानांच्या ठिकाणी अशा प्रकारे माझ्या चतुर्भुज, शंख, चक्र, गदा, व कमल ह्या आयुधानां युक्त व शान रूपाचे ध्यान करीत समाधानयुक्त मनाने अर्चन चालवावे. ॥ ४६ ॥ जो कोणी एकत्र मनेकरून इष्टापूर्त कर्माच्या योगे अग्रा रीतीने माझे आराधन करितो. त्याची मजवर उत्तम भक्ति अशा बुद्धीने, तोपे (उदकासमर्थ) तोयपुरस्कृतः द्रवैः, [यजेत]. ॥ ४४ ॥ स्थंडिले (भूमीवर) मंत्रद्वयै आत्मान [यजेत्] क्षेत्रज्ञ मां सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत. ॥ ४५ ॥ इति षष्ठे विषयेषु (त्यानी) शंखचक्रगदायुजैः युक्तं चतुर्भुजं रात मद्रूप ध्यायन् समाहित [सन्] अचेन् ॥ ४६ ॥ एवं य. समाहितः [सन्] मां इष्टापूर्तेन यजेत, सः साधुसेवया मत्स्मृतिः [सन्] मयि सद्भक्तिं लभते. ॥ ४७ ॥ उद्धव, प्रायेण सत्संगेन भक्तियोगेन विना सत्संग इत्याय. न विद्यते. स्थंडिले मंत्रद्वयैर्भगैरात्मानमात्मानि ॥ क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत माम् ॥४५॥ धिष्ण्येवैषिविति मद्रूपं शंखचक्रगदायुजैः ॥

युक्तं चतुर्भुजं शांतं ध्यायन्नर्चेत्समाहितः ॥ ४६ ॥ इष्टापूर्तेन मामेवं यो यजेत समाहित ॥ लभते मयि सद्भक्तिं मत्स्मृतिः साधुसेवया ॥ ४७ ॥ प्रायेण भक्तियोगेन सत्संगेन विनोद्धव ॥ नोपायो विद्यते सद्यद् प्रायणं हि सतामहम् ॥ ४८ ॥ अथैतत्परमं गुह्यं शृण्वतो यदुनंदनासुगोप्यमपि वक्ष्यामि त्वं मे मृत्युः सुहृत्सत्त्वा ॥४९॥ इति श्रीभाम० म० एका० भगवदुद्धवसंवादे एकादशोऽध्यायः ॥१३॥

हि अहं सर्वा प्रायणं (उत्तम आश्रय). ॥ ४८ ॥ यदुनंदन, अथ अतः एतत् परमं गुह्यं शृणु. सुगोप्यं (अतः गुप्त) अपि वक्ष्यामि. [यत.] त्वं मे मृत्युः (मत्), सत्त्वा, सुहृत् [च]. ॥ ४९ ॥

जडते. - अशी भक्ति उत्पन्न होण्याचे अंतरंग साधन - साधूची सेवा हे होय. ती केली असता माझी स्मृति होते. ॥ ४७ ॥ उद्धव, साधूचा समागम करून भिद्योग भिद्योगे ह्यावांचून प्राप्तः संसार तरण्याचा दुसरा वागला उपाय नाही. कारण, साधूचा उत्तम आश्रय काय तो मी असतो - अर्थात सत्संग माझ्या प्राप्तीचे अंतरंग साधन होय - ॥ ४८ ॥ आतां हे यदुनंदना, तूं माझा सेवक, व अंतरंगीचा मित्र असून ऐकण्यास उत्तमक आहेस ह्यान मी ही एक परम गुह्य गोष्ट - अर्थात गुप्त देवण्याजोगी आहे तरी - तुला सांगतो ऐक. - ॥ ४९ ॥

॥ इति श्रीभगवत्पार्थदत्तेन एकादशस्कंदे एकादशोऽध्यायः ॥१३॥

श्रीकृष्ण उद्धवास ह्याणले :- सर्व संगाने दोष नाहीसे कारण साधुसंग मद्या त्याप्रमाणे वशा करणे त्याप्रमाणे अष्टांग योग मद्या वडा करीत नाही. वसेच सोल्य ह्याणले तत्त्वविचार, जाहिसादि वर्ग, वेदाध्ययन, कृच्छ्रचद्रायागादि तर मत्स्याम. अग्निहोत्रादि कर्म. मृष (आड), आगम (जागे) इत्यादिकांचे निमंग ज्ञान. वसिष्ठा, एकादस्युपासादिक ऋते, देवार्चन, मंत्रजप, गंगादिक नोर्थ. * धर्म, व नियम हो सर्वे माधने मद्या वडा वरुं शक्य नाहीत. ॥ १ ॥ २ ॥ उद्धवा जेवळ मन्त्र-श्रीभगवान् उवाच— यथा सर्वसंगपहाः सत्संग. मां अवलंबे (वश कर्तिते), [तथा] योगः मां न—रोकयति (वश कर्तिते नाही) सांख्य धर्म एव च न स्वाध्यायः (वेद

श्रीभगवानुवाच । न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म एव च ॥ न स्वाध्यायस्तपस्यागो नेष्टापूर्ते न दुक्षिणा । ३ ॥ व्रतानि यद्वाञ्छन्दांसि तीर्थानि नियमा यमाः ॥ यथा स्वसंधे सत्संगः सर्वसंगपहो हि माम् ॥ २ ॥ सत्संगेन हि देतेया यत्तुधाना नृनाः खगाः ॥ गंधर्वाप्सरसो नागाः सिद्धाश्चासुरगुह्यकाः ॥ ३ ॥ विद्याधरा मनुष्येषु वैश्याः शूद्राः स्त्रियोऽप्यजाः ॥ रजस्तमः प्रकृत्यन्त-स्मिस्तस्मिन्पुगे ५ नव ॥ ४ ॥ बहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाष्टकायाधवादयः ॥ वृषपर्वी बलिर्वाणो मयश्चाथ विभीषणः ॥ ५ ॥

शास्त्रात्यवन् । तथा, त्यागः [च] व. दृष्टापूर्ते (यज्ज्यादिद, व वागीश्वर्यस्त्वनादिक) न दुक्षिणा न. इनाति, यवः, छद्गति तीर्थानि नियमा, यमा [च न] ॥ ३ ॥ ४ ॥ व्रतानि, तस्मिन् तस्मिन् पुगे सत्संगेन रजस्तमः प्रकृतयः (राजन व तमस स्वभावचे) (म् ॥ ३ ॥ ५ ॥ ५ ॥ गानेच दैत्य, राक्षस, पशु, फली, गंधर्व, अप्सरा, नाग, मिथ, चारण, रुद्रक. आणि विद्याधर तेनेच मनुष्याप्ये वैश्य शूद्र, ब्रिगा, व अज्यन हे सर्व गन्तव्य तामस स्वभावचे असून त्या त्या युगाचेठावीं साध्य पद्मान प्राप्त झाले आहेत. वृषासुर, प्रह्लाद, वृषपर्वी, बलि, ब्रगासुर, मयस्य. विभीषण, दुर्जित, हनुमान. वत्सव गनेत्रे नृपु, नृना

* धर्म आणि नियम हे इलेक वारा बाण आहेत त्यांचे कर्तव्य नुटे शिष्टाचार करार आहेत असे. अनेक नुटे. ने धर्म लिखत बाण दारा । आणि मकळ लावत मन्त्र-इच्छवा यमादिधर्मनिर्धार. एकोगिस्ताचे अभ्यायी सविस्तर. नुज मी सांगेत साचार । संक्षेपाकार बराच । अवधी आला मर्दिवा परा । एवं प. रग मन्त्रात्रि । अने सदे बाधया माझिया असरा । मागे पुढापर चालेना ॥ ते गेलिया सतांच्या दारा । धरुनि साधूच्या आधारा । अवधी आला मर्दिवा परा । एवं प. रग मन्त्रात्रि । अने सदे सत्संगाति । सर्वे सकळ संगतें छेदिनी । ठाकठोक मारुनि प्राणि । पंगिसन नव्हतो आणिक । नाथ, २३ पामुन ५० १ सोनें घालेपंथरें चोखडें । त्यासि रत्नाची संगति जोडे । नें जांचिकाधिक मोल खडे । मुकुटा खडे मर्दिवाचे ॥ तेरी पुण्य पुरया सन्ताननि । जाहल्यः अतन तुम्ह शक्ती । सुरवर त्यातें वंदिती । शिवावि येती भेदीसी ॥ नाथ, ७० । ५१.

(वाणी), धर्मव्याध, कुब्जा, गोकुळातील गोपिका, आणि यज्ञपत्न्या इत्यादि पुष्कळ लोकांना सत्समागमानेच माझ्या पदाची प्राप्ति झाली आहे ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥ ह्या सांगितलेल्या लोकांत कोणी वेदाध्ययन केले नाही व त्यासाठी कोणा विद्वानाची सेवा केली नाही, कोणतीही व्रते किंवा तपेही केली नाहीत तर केवळ माझ्या किंवा मझक जे सत त्याच्या समागमाने ते मझपतेम प्राप्त झाले आहेत ॥ ७ ॥ - त्यात वृत्रासुरादि कियेकाना अध्ययनदि साधनातराचा सभन असेल तर अनो परत गोपी, गायी इत्यादिकाना दुसरे कोणतेही साधन नव्हते: उद्धवा! सत्समागमाने प्राप्त झालेल्या - केवळ भावानेच (प्रीतीने) गोपी, गायी, वृक्ष (यमजार्जुनादिक), पशु (गजे-
 (सुळाग्रमागे. ॥ ६ ॥) बहवः मरुतः प्राप्ताः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ नाधीतश्रुतिगणाः (ज्यांची वेदसमूहाचे अध्ययन केले नाही, ते) नोपासितमहत्तमाः (ज्यांनी सत्पु-
 शची सेवा - अध्ययनार्थ - केले नाही, ते) अव्रताततपसः (ज्यांनी तपे केले नाहीत) ते सत्सगाव [एव] मा उपागताः ॥ ७ ॥ गोप्यः, गावः, नगा (वृक्ष), मृगाः (पशु), नागा.

सुग्रीवो हनुमान्तुक्षो गजो गृध्रो वणिक्पथः ॥ व्याधः कुब्जा व्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथा उपरे ॥ ६ ॥

ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः ॥ अव्रताततपसः सत्संगान्मामुपागताः ॥ ७ ॥ केवलेन हि

भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः ॥ ये अन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरंजसा ॥ ८ ॥ यं न योगेन

सांख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः ॥ व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ॥ ९ ॥ रामेण सार्धं मधुरां

प्रणीते श्वाफालिकना मय्यनुरक्तचिचाः ॥ विगाढभावेन न मे वियोगतत्रिधाधयोऽन्यं ददृशुः सुखाय ॥ १० ॥

(सर्व किंवा गज,) ये अन्ये मूढधियः, [ते च] सिद्धा. [सन्त.] केवलेन भावेन, अंजसा मा ईयु. (प्राप्त झाले.) ॥ ८ ॥ यत्नवान् अपि यं योगेन, सांख्येन, दानव्रततपोऽध्वरैः, व्या-
 ख्यास्वाध्यायसंन्यासैः. [च] न प्राप्नुयात्. ॥ ९ ॥ श्वाफालिकना (वाकूराते) मयि रामेण सार्धं मधुरां प्रणीते (केळेडा) [सति] (अवता), विगाढभावेन (दृढ प्रेमाने) अनुरक्त-
 द्वादिक), नागा (कालियादिक), आणि इतरही अत्यन्त मूढबुद्धि जीव कुतार्थ होऊन सुखाने मला प्राप्त झाले. ॥ ८ ॥ वा उद्धवा! माझी प्राप्ति तर इतकी दुर्लभ आहे की, योग,
 सांख्य, दाने, व्रते, तपे, यज्ञ, व्याख्यान, वेदशास्त्राध्ययन आणि सन्यास, इत्यादि साधनांनी अत्यंत यत्न करणाराही मला प्राप्त होत नाही ॥ ९ ॥ - आता गोपींचे प्रेम मजवर
 कसे होते हाणतील तर, - ज्यावेळीं अक्रूराने गोकुळास घेऊन नलरामासह मला मयुरास नेले त्यावेळीं, अत्यंत दृढ प्रेमाने मजवर ज्याची मने आसक झाली होती त्या गोपींना माझ्या

१ मज केगळे जे जे सुख । ते गोपिकास केवळ दुःख । कैशी आवडी सलौकिक । मज हृदयी देख न विसंबती ॥ नाथ, ३७.

वियोगाभूते दुःसह मनस्ताप होतुं त्याग असात सुखकारक असे दुसरे काही दिसले नाही. ॥ १० ॥ वा उद्धवा गोपीना अत्यंत प्रिय भवा भी वृंदावनात दृष्टीपेक्षे अपमानना, ज्या रात्री सगंधाप्रमाणे वाटल्या होत्या त्याच त्याच रात्री याज्ञा वियोग झाल्यानंतर त्यांना केवळ कल्याणारब्धा मामं आनत्या' ॥ ११ ॥ किंचित्ना विरहान्तराहत्या, मिते त्याम टीपे-
कालिक समाधिच प्राप्त झाला वाटले, कारण त्या विरहिणी गोपी सहामाने व प्रेमाने माझे ठिकाणी पकवित झाल्यामुळे त्यांना स्वतःचा देह पतिव्रतिका, अंगक, व हा पतिव्रत
अन राहिले नाही. जसे मुनि समाधिकाळी नामरूपात्मक हे जस काही जाणत नाहीत त्याच प्रमाणे, व नया ह्या मनुज निष्ठव्यान्तर जन्म तन्मध्ये वेळून देत न ठेव-
विच्छाः वियोगतीव्राधयः [गोप्यः] से अन्यं सुखाय न ददुः ॥ १० ॥ अंग, वृंदावनगोचरेण प्रेष्टमेत (अन्तरिक्ष) मय एत ना न. [द] ॥ ११ ॥ अन डेन्
नीता, ता. पुनः मया हीना [सत्यः] तासां कल्पसमा. बभूवुः. ॥ ११ ॥ यथा मुनयः समाधौ नामरूपे. [तथा] मय अनुसंगद्विधिय, जेन्ना समाधौ येन न नान-
त्याने तथा कदः (परलेक) इदं (हा लेक) [च] न आविदच (न जाणला झाला) [किंतु] अन्धितोदे (छुटून गेला) नय इद [मय] प्रदिष्ट ॥ ११ ॥

तास्ताः क्षयाः प्रेष्टमेत नीता मयैव वृंदावनगोचरेण ॥ क्षणार्धवत्ताः पुनरग नामा हीना मया कलयमाना नभूवुः ॥ ११ ॥

ता नाविदन्मय्यनुसंगद्विधियः स्वमात्मानमदस्तयेदम् ॥ यथा ममाधौ मुनयो ऽन्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नास्त्ये

॥ १२ ॥ मत्कासा रमणं जारमस्वरूपविदो ऽवलाः ॥ ब्रह्म मां परमं प्रापुः मंगाच्छनसद्वत्तश ॥ १३ ॥ तस्मात्सुदृढवे-

त्सुल्य चोदनां प्रतिचोदनाम् ॥ प्रवृत्तं च निवृत्तं च श्रोतव्यं श्रुतमेवच ॥ १४ ॥ मांमेकमेव शरणमात्मानं सर्वदे-

हिनाम् ॥ ग्राहि सर्वात्मभावेन मया स्या ह्यकुनोभयः ॥ १५ ॥

मत्कासाः अस्वरूपविदः (माझे स्वरूप न जाणणाच्या) शतसहस्रशः अवलाः सगात् रमणं जार परमं ब्रह्म मा प्रापुः ॥ १३ ॥ तस्मान् उद्धव त्व चोदना (उद्धव), नतिचोदना-
(सृष्टि), प्रवृत्तं, निवृत्तं, श्रोतव्यं, श्रुतं एव इत्युच्य ॥ १४ ॥ सर्वात्मभावेन (ये सर्व लोकां उद्धव बुद्धने) सर्वदेहिना आत्मान एकं मा शरण माहे, मया अद्भुते मय
गोपिकांची स्थिति झाली होती. ॥ १२ ॥ या प्रमाणे त्या शंकाओं महत्त्व शब्दा केवळ भाड्यावर अमुरक होय. परंतु माझे स्वतः चरित्र नव्हत न माझे स्वतः चरित्र जेने
मुंदर, नार, वया बुद्धीनेही परब्रह्मस्वरूपी अशा मलाच प्राप्त झाल्या आहेत ॥ १३ ॥ हे उद्धवा ' उग्रार्थी मडगा प्रेमश्रवण, नन्वेचे अमे मन्धन आहे त्या नन्वेचे तुने
सृष्टि, विवि, निषेध, प्रवृत्ति, निवृत्ति, श्रोतव्य (ऐकावाचे ने), श्रुत (ऐकिले), हे सर्व मादून ' १४ ॥ सर्व जीवांचा आत्मा जो मो त्या मन्त्रच एक सर्वान्वुद्धीने शरण ये,

आणि माझ्याच प्राप्तीने सर्वत्र निर्मय हो. ॥ १९ ॥ उद्धव ह्मणाला :- हे योगेश्वराच्या ईश्वरा ! आपली माणसे ऐकून माडण मनातील सगळ्या निवृत्त होत नाही - पूर्वी तर आपण सांगितलें होतें कीं (' मयोदितेष्ववहित. ' ०) मी सांगितलेल्या स्वधर्माचे ठिकाणीं तत्पर असावे आणि आता, सर्वधर्मादिकाचा परित्याग करून एक मलाच शरण ये असे सांगता यावरून, आत्म्याचे ठिकाणीं कर्तव्य आहे कीं नाही, तसेंच कर्म करावे किंवा टाकावे - याविषयी शका होऊन माझे मन भ्रमान पडतें, - शंकरिना हा संशय निवृत्त होईल असे सांगाने. - ॥ १९ ॥ श्रीकृष्ण ह्मणाले - (ईश्वर हा आपल्या मायाशक्तीच्या योगानें प्रपंचरूपी ह्य० जीवजगद्वर्णनें भासतो त्या जगताच्या जघनासमुळे जीवाना अनादि अज्ञानाचे योगानें कर्तव्यादि प्राप्त होतें व त्यानंतर विविधनिषेधाचा अधिकार प्राप्त होतो. त्यावेळीं अंत करणशुद्धीकरिता कर्म कर ह्मणून सांगितलें. चित्तशुद्धि झाल्यावर कर्मापासून येणारी जडता नाहीशी होण्याकरिता, चत्किरोगास प्रतिबंधक अशा कर्माविषयी आदर सोडून दृढविश्वासानें मला मन ह्मणून सांगितलें, ज्ञान प्राप्त झाल्यावर मग काहीएक कर्तव्य (निर्मय) स्या. (हो). ॥ १९ ॥ उद्धवः उवाच--योगेश्वरेश्वर, तव वार्त्तं शृण्वतः मे आत्मस्य संशयः न निवर्तते, येन मनः भ्राम्यति ॥ १६ ॥ श्रीभगवान् उवाच--विवरप्रसूति. (वदन्नात प्रकाशित होणारा) स. एप. जीव (ईश्वर) प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः [सन्] मनोमय सूक्ष्म रूप उपेत्य (गत होऊन) " मात्रा, स्वर, वर्ण, ' उद्धव उवाच । संशयः शृण्वतो वाचं तव योगेश्वरेश्वर ॥ न निवर्तत आत्मस्थो येन भ्राम्यति मे मनः ॥ १६ ॥

श्रीभगवानुवाच । म एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः ॥ मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः ॥ १७ ॥ यथाऽनलः खेऽनिलबंधुरूपमा बलेन दारुण्यधिमथ्यमानः ॥ अणुः प्रजालो

हविषा समिध्यते तथैव मे व्यतिरियं हि वाणी ॥ १८ ॥

इति स्थविष्ठ. (अतिसूक्ष्म) [मवति]. ॥ १७ ॥ यथा अनिलबद्धुः अनलः खेऽनलः (काळाचे ठर्या) अधिमथ्यमान. [सन्] अणुः [तुन] प्रजाल [सन्] राहत नाही, कशा प्रकारें आठ श्लोकानी श्रीकृष्ण उत्तर देणार आहेत त्यात वाण्यादिक इद्रियाच्या द्वारे जीवास जन्ममरणाम कारणभूत अशी ईश्वरापासून प्रपंचरचना कशी झाली तें सांगतात) सर्वास जीवन देणारा आणि सर्वाहमानी असल्यामुळे सर्वास प्रत्यक्ष असा परमेश्वर आधारि सप्त चक्राचेद्वार्या अभिव्यक्त झाल्यासारखा होऊन ज्यान रावांनी असे नांव आहे त्या नादयुक्त प्राणासह आधारचक्रात प्रविष्ट होऊन मणिपूरचक्राचे ठिकाणीं पश्यन्तीनामक सूक्ष्म मनोमय रूपास आणि विदुद्धि चक्राचेठिकाणीं सूक्ष्माऽऽनल-सूक्ष्म रूपास प्राप्त होऊन मग मुखाचे ठिकाणीं, मात्रा, स्वर, अक्षर इत्यादि रूपानें स्थूल वैखरीरूप होऊन मग अतिसूक्ष्म वेदशाखादिरूप असा होतो ॥ १७ ॥ - परमेश्वर अव्यक्त असून सूक्ष्ममध्यमक्रमानें व्यक्त कसा होतो याविषयी दृष्टात - ज्याप्रमाणें अग्नि हा आकाशात ऊष्मरूपाने अव्यक्तस्थितीत असून काष्ठाचेठिकाणीं मचन

केले असता वायूचे साह्याने अणु खणजे सूक्ष्म विस्फुर्लिंग (विणगी) रूप होतो. तोच पुढे गुठ होऊन होमद्रव्याचे योगाने अत्यंत शुद्धीग्न होतो तशीच ही वाणी माजी (ईश्वराची) अभिव्यक्ति होय. ॥ १८ ॥ याच प्रमाणे भाक्क, घेणे, देणे, चालणे, मन्त्रत्याग, रति करणे, हुणणे, रस चाखणे, पाहणे, स्पर्श करणे. एवंगे, मंज्य, निश्चय, अभिमान, प्राणक्रिया, आणी सत्व, रज व तम योगामुन झालेला अधिदैविक. अध्यात्मिक व अधिभौतिक अमा त्रिविध प्रपञ्च ही सर्व माजी (ईश्वराची) व्यक्ति (नकटा) आहे ॥ १९ ॥ - प्रपञ्च हा ज्या अर्थी ईश्वराची अभिव्यक्ति आहे त्या अर्थी प्रपञ्च हा ईश्वराहून भिन्न नाही - हा ईश्वर जगदुत्पत्तीपूर्वी अस्तित्क अमा एकच होता परंतु पुढे हविषा (होमद्रव्याने) स्तमिच्छते (बुद्धियत किंवा प्रज्वलित होतो), तथा एव इयं वाणी ने व्यक्तिः (प्रकटा) ॥ १८ ॥ (मूलाप्रमाणे) च [मे व्यक्ति] ॥ १९ ॥ यद्वन् वीजानि शीन (नेत्रास, शेतास) प्राणव, [तद्वत्] अन्वत्क. एकः त्रिवृत् अन्वयोतिः (ब्रह्मांडास उत्पत्क ईश्वर) आद्यः साः अद्य जीव. वयसा (ब्रह्मजने) विश्विष्टशक्ति. (किमच आहं

एवं गदिः कर्म गतिर्विसर्गो घ्राणो रसो दृक् स्पर्शः श्रुतिश्च ॥ संकल्पविज्ञानमथाभिमानः मूत्रं रजःनस्त्वतनोविकारः ॥ १९ ॥

अयं हि जीवस्त्रिवृद्वनयोनिरव्यक्त एको वयसा स आद्यः ॥ विश्विष्टशक्तिर्विदुधेव भानि वीजानि योनिं प्रतिपद्य यद्वन् ॥ २० ॥

यस्मिन्निदं प्रोतमशेषमोतं पटो यथा तंतुवितानसंस्थ. ॥ य एष मंमारतरः पुगणः कर्मात्मकः पुष्पफले प्रमुने ॥ २१ ॥

कृते ज्याच्या कसा) [सन्] बहुधा इव साति. ॥ २० ॥ यथा पट तंतुवितानसंस्थ, [तथा] यस्मिन् अशेष इदं भोत, प्रोत च. य. एष पुगण कर्मात्मक मंमारतर. कायल्या योगाने वागादिक इंद्रियरूप शक्ति प्रगट झाल्यानंतु ने बहुरूप झाल्यामारमा भाजना. तेच मर्मास कारणभूत अमुन निह्नी गूणम आश्रयभूत आहे व त्यामुन हे त्रैलोक्यरूपी कमल उत्पन्न झाले झणून तो ईश्वर जगत्कारण आहे. - एकच ईश्वर बहुरूप कसा झाला याविषयी दृष्टान्त - वीने ही शेतास एंग्शी अमना ती एङ्कन नमुन जगादिसंज्ञाने अनेकरूप होतात; तद्वन् ईश्वर एक अमुन मायाशक्तीने अनेकरूप झाला. ॥ २० ॥ - हे सर्व जग मागजिज्जमिन अनव्यामूढे इंद्रगतिनच आहे * इंद्रगहन निह

* प्रपञ्च हा ईश्वरहून भिन्न नाही असाविषयी नाथ सिद्धिनात -

काष्ठान्वा घोडा केला । अंगे ठाणे अति मिरचला । तो काष्ठपण नाही सुचला । सवांगे शोभला काष्ठत्वे ॥ न्याचे पाहना वेगळाळे अवधव । मूर स्वाडे काष्ठचे मय तेवी महामूले गुणप्रभव । स्वरूप सवेव शिवा चे ॥ सुदृणीने झाले लेणे । ते जीवि मिरवे सेतेपणे । तेवें महाभूते विषय करणे । अस्मिन्नपणे शिवस्व ॥ फडा पुच्छ यास्तु च्या । येवें आकारे स्वरुती नाग । तो नाग नव्हे सोनेच चाग । तेवो हें उग मद्रूप । प्रपञ्च ईश्वरासि अभिन्न । येचि अर्थी अंगारपण । उद्धवासी सांगे आपण । अभिन्न-पण जीवशिवा ॥ एकनाथ, ॥ ७७ ॥ ८१ ॥

काही नाही ह्याला दृष्टात :- तंतुसमूहावर जसे वस्त्र त्याप्रमाणे ईश्वरस्वरूपाचे ठिकाणी हे समष्टिव्यष्ट्यात्मक जगन् ओतप्रोत आहे. - हे आत्मस्वरूपाचे ठायी अज्ञानां-
 आरोपित अमळे वृक्षतुल्य जग जीवास कर्तृत्वादिंसंसारस कारणभूत आहे यासाठी परमात्मस्वरूपाचे विवेचन करून ज्ञान झाल्यानंतर कर्मादिक सर्व ठाकून द्यावे अशा
 अभिप्रायांनी मी सर्वत्यागाविषयी तुला सांगितले :- हे उद्धवा! हा पुरातन झणजे जनादि, व कर्मात्मक - प्रवृत्तिस्वभाव - असा संसारवृक्ष पुष्प (विषयभोग) आणि फळ
 (मोक्ष) प्रसवतो. ॥ २१ ॥ - हा प्रपंच वृक्षरूप कसा याविषयी सांगतो :- वृक्षाप्रमाणे या प्रपंचास (जगास) पुष्प आणि पाप ही दोन बीजे आहेत, असस्य ज्या वा-
 सना त्या या संसारवृक्षाच्या मुळ्या आहेत. सत्व, रज, व तम हे तीन गुण याचे प्रकांड (पर्व, पेंरी) आहेत. पचभूते ही याचे स्क्व (मोठ्या खाद्या) आहेत, नावदस्पर्शदि
 [सः] पुष्पफळे प्रसूते. ॥ २१ ॥ अस्य द्वे बीजे. द्यतमूलाः त्रिनालः पंचस्कंधाः पंचरसप्रसूतिः दशैकराजः द्विसुपर्णनीडः (दोन पक्ष्यांचे घरे ज्यावर आहे असा) त्रिवल्कलः

द्वे अस्य बीजे द्यतमूलत्रिनालः पंचस्कंधः पंचरसप्रसूतिः ॥ दशैकशाखो द्विसुपर्णनीडत्रिवल्कलो

द्विफलो ऽर्कप्रविष्टः ॥ २२ ॥ अदंति चैकं फलमस्य गृध्रा ग्रामेचरा एकमरण्यवासाः ॥ हंसा य

एकं बहुरूपमिज्यैर्मायामयं वेद स वेद वेदम् ॥ २३ ॥

द्विफलः [एषः] अर्कप्रविष्टः. ॥ २२ ॥ ग्रामेचराः गृध्राः (गिबड, व लोभी) अस्या एकं फलं, ग्रण्यवासाः हंसाः च एकं अर्दति. य. एकं मायामयं बहुरूपं इज्यै. (गुरुच्या
 साह्याने) वेद, सः वेदं वेद (जाणतो) ॥ २३ ॥

पाच विषय हे पाच प्रकारचे रस या वृक्षापासून उत्पन्न होतात; दहा इंद्रिये, व मन ह्या अकरा या जगदृक्षाच्या लहान लहान खाद्या आहेत. तसेच दोन पक्ष्यांचे (जीवेश्वराचे)
 घरे यावर आहे वात, पित्त व कफ ह्या तीन ह्यास त्वचा (साली) आहेत. आणि पुढे व दु स ही दोन ह्या भंसारतरुची फळे आहेत असा हा संसारवृक्ष सूर्यमंडलापर्यंत व्याप-
 लेला आहे. ॥ २१ ॥ ह्या वृक्षाची जी दोन फळे सांगितली त्यांपैकी एक फळ (दु.स) गृध्र (एक पक्षी व कामी) ह्मणजे कामी असे गृहस्थ भोगितात; आणि दुसरे फळ अर-
 ष्यांत राहणारे हंस (पक्षी व परमहंस) संन्यासी भक्षण करितात; असो, अशा प्रकारे एकच परमात्मा मायाशक्तीच्या योगाने बहुरूप झाला आहे असे जो सद्गुरुच्या उपदेशाने
 जाणतो तो सर्व वेदांचा वास्तविक (सत्य) अर्थ जाणतो. ॥ २३ ॥

हे उद्धवा, अथा प्रकारे * सद्वृत्ती सेवा करून साईबा एकान्त भक्तीचे तीक्ष्ण केलेल्या जो ज्ञानरुपी कुठार त्याच्या योगाने जीवाच्या त्रिगुणात्मक क्रियाशीलतेतून त्या योगाने एवढे [त्वं] धीरः अप्रमत्तः (सावधान) [त्वत्] गुरुपासनाया एव [आतयः] भक्त्या शितेन (तैः) विद्याकुठारेण जीवाद्यर्थे (लिङ्गैर्) विवृष्ट्य आत्मगत रूपेण

एवं गुरुपासनयैकमक्त्या विद्याकुठारेण शितेन धीरः ॥ विवृष्ट्य जीवाग्रयमप्रनतः

संपद्य चाऽऽत्मानमथ तज्ज्ञानम् ॥ २४ ॥ इति श्रीभारवते महापुराणे एकादशस्कंधे

भगवदुद्धवसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

(प्राप्त होऊन) अथ अक्षर (विद्याकुठार) तज्ज्ञानम् ॥ २४ ॥

॥ इति श्रीभागवतान्वये एकादशस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सावधानपणे छेदून आणि परमात्मस्वरूपास प्राप्त होऊन नंतर अक्षाचा भक्तिज्ञानगनाधनाचा त्याग कर. ॥ २४ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवतार्थदर्शने एकादशस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

* सद्वृत्तेवेवाचूव ज्ञानप्राप्ति व भुक्ति होत नाही आणि गुरुभूषण तो कवस्य होते अद्याविसर्गो नाममहर्षि लिहिताना :-

न करितां गुरुभजन । नव्हे भक्तवृत्ताचे छेदन । जरी कोटि कोटि साधन । आने ज्ञान केलिया ॥ भववृत्ताचे छेदितो । केवळ ज्ञान गुरुभक्ति । नरनिदळी निश्चिनि । उद्धव
निश्चयकी सुपंची ॥ इति करवया दुरित । जेवि गंगाजळ समर्थ । तेवी नवमया भस्म करित । ज्ञान निश्चित गुरुभक्ति ॥ ६९ । ७० ॥

- 'विद्यारूप कुन्दाहीच्या योगीं छिगशीर तोडून टाकून मग माघन सोडून दे' असे सांगितले त्यान अशा शक्तीमार्जनरूपेण उद्भवेच की तम इत्यादि नीत गुणानु-
वृत्ति प्रतिबंध करीत असता ज्ञान उत्पन्न होईल कसे? हणून त्या गुणाची निवृत्ति व ज्ञानावृत्तीचा प्रकाश मागण्यासाठी - श्रीभगवान् ह्यागळे - उद्धवा मत्स्य, रज व तन हे
गुण प्रकृतीचे होत, आत्म्याचे नव्हत (हे आनंदादिकाप्रमाणे जर आत्म्याचे असेने तर आत्म्यावरून टरले असेने व मग ह्याचा निवृत्ति झाली नमनी आणि ज्ञानही उद्भवते नमने,
पण तसा प्रकार नाही). हणून सत्त्व गुण वाढवून त्याच्या योगीं दुसऱ्या दोषाचा (रजस्तमाचा) नाश करावा आणि - मत्स्य इत्यादि वृत्तिरूप - मत्त्वगुणाचा - उपशान्तात -
श्रीभगवान् उवाच - सत्त्वं, रजः, तमः इति गुणा बुद्धेः, आत्मनः न. सत्त्वेन अन्यतमैः, सत्त्वेन सत्त्वं च हन्यात् ॥ १ ॥ वृद्धात् सत्त्वात् पुन मद्भक्तिरुत्तमम्

श्रीभगवानुवाच । सत्त्वं रजस्तम इति गुणा बुद्धेर्न चाऽऽत्मनः ॥ सत्त्वेनान्यतमौ हन्यात्सत्त्वं सत्त्वेन चैव हि ॥१॥ सत्त्वाद्धर्मो भवेद्बुद्धा-

त्पुंसो मद्भक्तिरक्षणः ॥ सात्त्विकोपासया सत्त्वं तनो धर्मः प्रवर्तते ॥२॥ धर्मो रजस्तमो हन्यात्सत्त्ववृद्धिरनुत्तमः ॥ आशु नश्यति तन्मूलो

ह्यधर्म उभये हते ॥ ३ ॥ आगमो ऽपः प्रजा देशः कालः कर्म च जन्म च ॥ ध्यानं मत्रो ऽय सम्कारो दशैते गुणहेतवः ॥ ४ ॥

मत्स्य. सात्त्विकोपासया सत्त्वं ततः धर्मः प्रवर्तते. ॥ २ ॥ सत्त्ववृद्धिः. (सत्त्व गुणाची वृद्धि कारण ज्याला असा) अनुत्तम धर्म. रज, तम. [च] हन्यात् उभये हते [ललिते],
तन्मूलः अधर्मः आशु नश्यति. ॥ ३ ॥ (मूळाधर्मा) ॥ ४ ॥

सत्त्वगुणाच्या योगेच निरास करावा. ॥ १ ॥ - निवृत्ती गुणाच्या वृत्ति परस्पराच्या नारक आहेत मग मत्त्ववृत्तीने उत्तर दोन्ही गुणवृत्तींचाच नियमाने नाश करून वृत्ति
वेईल ! अशी शंका कोणी वेईल तर तिचे उत्तर सांगतो - सात्त्विक * पदार्थांच्या सेवनेने सत्त्वगुण वृद्धि पावतो व त्यापासून वर्माची उत्पत्ति होत पुरुषाचा मत्त्व गुण वाढला असता
त्यापासून माझ्या मत्त्विकेचे पर्यवसान पावणारा (किंवा माझी भक्ति हा) वर्म उत्पन्न होतो ॥ २ ॥ सत्त्वगुणाची वृद्धि ज्यामज्ये कारण असा तो सर्वोत्तम वर्म रजोगुणाचा
आणि तमोगुणाचा नाश करितो. त्या दोघाचा (रजस्तमोगुणाचा) नाश झाला असता तत्काल तन्मूलक अधर्म नाश पावतो ॥ ३ ॥ (सात्त्विक पदार्थांच्या सेवनेने सत्त्वगु-

१ वाळलेला धतूळगुणही नाहीसा केला फारिजे, नाही तर तोच बाघक होळन वगेर उगहरण पडा - ज्याला सर्प चमला असेल त्याने त्यावेळीं विष घ्यावे असता ते उतारा झणून हिनकर होत पा मठ-
त्याच दिवशीं जर कोणी विष खाईल तर तो मरेल. नाथ, १८

२ रजोगुणापासून श्रीति, द्वेष इत्यादि विकार उत्पन्न मनुष्याच्या हाते अधर्म घडवितात, व तमोगुणामुळे अग्राद, काळम इत्यादि विकार उत्पन्न होळन अधर्म वाढवितात, रजोगुण व तमोगुण नष्ट झाले की
अधर्मतेच त्याचे कर्तव्यत अधर्म घडवल्याने होतात.

णाची वृद्धि होते असे सांगितले. ते सत्त्ववृद्धीचे कारणभूत पदार्थ दाखवून देण्यासाठी, प्रथम सामान्यतः नव्ही गुणाची वृद्धि होण्याची कारणे मागून देणाने —) शास्त्र, उदक, प्रजा, देव, काळ, कर्म, जन्म, ध्यान, मंत्र व संस्कार हे देहा पदार्थ गुणोत्पत्तीची कारणे होत. ॥ ४ ॥ ह्यांपैकी ज्या ज्या पदार्थांची दाखविली पुष्प प्रगमा करिताने, तो तो पदार्थ सत्त्विक होय, ते ज्याची ज्याची निवृत्ती करिताने, तो तो पदार्थ तामस समजावा; व न्यायी ज्याची उपेक्षा केली / प्रगमा किंवा निद्रा काहीच केले नाही) तो पदार्थ राजस बुद्ध्याः पर्वां यत् यत् प्रचक्षते (चाळणतात), तत् तत् एव सत्त्विकः [यत्] निर्दिष्टि, तत् तामस, [यत्] तदुपेक्षित (उपेक्षित-चाल) अत्र वदत नव्हीच न वदतें (तत् राजस

तत्तत्सात्त्विकमेवैषां यद्यदृद्धाः प्रचक्षते ॥ निर्दिष्टि तामसं तत्तद्वाजसं तदुमेक्षितम् ॥ ५ ॥

सात्त्विकान्येव सेवेत पुमान्सत्त्विवृद्धये ॥ ततो धर्मस्ततो ज्ञानं यावत्पुनरितरपोहनम् ॥ ६ ॥

॥ ५ ॥ पुमान् सत्त्विवृद्धये सात्त्विकानि एव सेवेत. ततः धर्मः, ततः यावत् स्थितिः (अन्तर्भाव), अपोहन (नेट्टी करून घेणाने अर्थात् पुनर्निराकरणे) [च. ताउत्तर] ज्ञानं [भवति]. ॥ ६ ॥

समजावा. ॥ ५ ॥ पुरुषाने सत्त्वगुणाच्या वृद्धीसाठी सात्त्विक पदार्थांचेच सेवन करावे त्यापामून धर्म घडतो व त्यापामून पुढे ज्ञान प्राप्त होतें - ह्यावर कोणी शक घडेल की महावाक्याचा उपदेश मिळेल तेव्हाच ज्ञान उत्पन्न होतें; तेव्हा सत्त्ववृद्धीचा किंवा धर्माचा नेत्रे उपयोग जाय? नर निचेही उत्तर मागते - आत्ममोक्षार्थ व म्थत मन्मदेहाचा आणि त्याला कारणभूत अशा गुणांचा निराम होईल इतके हे ज्ञान अर्पण (गुप्तता महावाक्योपदेशाची एवढी शक्ति नमते) ॥ ६ ॥

१ शास्त्रे विविध भेद पुढे सहाव्या श्लोकाच्या दिनेत पहा.

१ पदार्थे-	२ सात्त्विक	३ राजस	४ तामस	५ पदार्थे-	६ सात्त्विक	७ राजस	८ तामस
शास्त्रे-	निश्चिंत	प्रवृत्तिपर	प्रकृत	कर्म-	निरा	संशय	जगभोग
उदक-	तीर्थ	सुगंधी उदक	महादि प्रवाही पदार्थ	जन्म-	३ व ४ वा शरीर	सुख	नाश व सुख दोन्ही
प्रजा शूल-अल-	विराट	सगरी	दुराचारी	धन-	विश्व	निश्चय	नष्ट व नष्ट नष्टिजन्य
देह-	एकत	चकटा रसा	दानात्य	मंत्र-	मंत्र	अन्यत्र	सुष्ट अर्थात् टिकाचे
काल-	माहामुहूर्त	प्रदोष	मत्तरात्र	संस्कार-	चित्र-वद	निरास	पुनर्निरास

१ 'यावत्स्थितिरप्योहनम्' ह्याचे न्यायाने अलक्षणीयकारण असे लिहिले आहे — यावजीव तद्विषयिका स्मृतिश्च भवति । तेह्यग्रहमभिमानसपोहन निरासश्च भवति (जन्मभर सात्त्विकीय स्थिति राहते व देशदिमात्रात अहंमत्त्वनिमित्तानेच तेरावत होत) ॥ ६ ॥ सत्त्ववृद्धीकरिता महावाक्योपदेश करून घ्यावा म्हणजे — यांचाच उपपत्ती जे कुशी १ स्तनपान करी अर्थात्ती १ परी ते न देवे माउलीची । दशा नैसी उग्रदेशा ॥ अज्ञातका लावने जाण । मिथ्या भाषण हाजती ने स्तन । त्या परी सत्त्ववृद्धीविषय । बुद्ध्या जाण उपदेश ॥ घाहते उदकां लिहिजे लेख । तळीं अक्षर नुमते एक । तर्वा सत्यवृद्धीविषय देख । निजज्ञान सुटक प्रकटवा ॥ नाथ, ६६।६८।६९

- ह्यावर कोणी संका केईल की 'देह गुणाच्या संविधानें उद्भवलेला आहे, तो स्वनाच्या आश्रयभूत गुणाना आपणापामूनच उत्पन्न झालेल्या ज्ञानाचा योगे दूर करून स्वना उपराम पावतो ही गोष्ट घडायी कशी?' तर त्याविषयीं सांगतो : - वेळू परमरावर घामळे असता त्यापामून अग्नि उत्पन्न होतो व तो आपणापामून उद्भवणाऱ्या ज्वालाच्या योगे त्या वेळून्या वनाला जाळून मग आपोआप विझून जातो, तसाच गुणाच्या परस्परसंबंधापासून जन्मलेला देहही त्या अग्नीसारखेच काम (स्वताच्या चनाकाचा ह्म० गुणांचा वंश) करून लय पावतो. ॥ ७ ॥ उद्धव ह्याणाला :- श्रीकृष्णा, विषय दु खोचे वसतिस्थान होत. ही गोष्ट मनुष्याना कळत असेल, तथापि ते कुत्रे, गर्दभ व बोकड ह्या पशूंसारखे निर्द्विजपण [यथा] वेणुसंघर्षजः (वेळूच्या घर्षणापासून उद्भवलेला) बन्दिः (अग्नि) तद्धनं दग्ध्वा (जाळून) शाम्यति, एवं तत्क्रिय (ला अग्नीमाखी क्रिया ज्याची असा) गुणद्वयत्ययज (गुण-परिणामापासून जन्मलेला) देह- शाम्यति. ॥ ७ ॥ उद्धवः उवाच-— कृष्ण, मर्त्याः प्रायेण विषयान् आपदा (दुःखांचे) पद (स्थान) विवृति, तथा अपि श्व वराजवन् (कुत्रो, गर्दभ वेणुसंघर्षजो वह्निर्दग्ध्वा शाम्यति तद्धनम् ॥ एवं गुणद्वयत्ययजो देहः शाम्यति तत्क्रिय. ॥ ७ ॥

उद्धव उवाच । विदंति मर्त्याः प्रायेण विषयान्पदमापदाम् ॥ तथाऽपि भुंजते कृप्य तत्कथं श्वस्वराजवत् ॥ ८ ॥ श्रीभगवानुवाच । अहमित्यन्यथाबुद्धिः प्रमत्तस्य यथा वृद्धि ॥ उत्सर्पति

रजो घोरं ततो वैकारिकं मनः ॥ ९ ॥

व बोकड आसारखे) तत् कथं भुंजते ? ॥ ८ ॥ श्रीभगवान् उवाच-—प्रमत्तस्य वृद्धि 'अहं' इति अन्यथाबुद्धि यथा (पूर्णपणें) उत्सर्पति (उसळत असते) ततः वैकारिकं (सात्विक) मन विषय योगीत राहतात, हें घडतें तरी कसे (इंद्रियें स्वाधीन रावून सात्विक पदार्थांचें सेवन चालविले असता उत्तम पुरुषार्थ प्राप्त होतो असें असना व राजसादि विषय दु खमय आहेत हें कळत असूनही लोक विषय सेवन करण्यांत गुंततात कसे) ? ॥ ८ ॥ श्रीभगवान् ह्याणाले - उद्धवा, ज्या मनुष्याने तत्त्वविचार केला नाही, त्याच्या हृदयात - देहादिकाविषयी - 'अहं (मी)' अशी मिथ्याबुद्धि पूर्णपणें उसळत असते व त्या अहंबुद्धीमुळे, मन सत्त्वप्रधान असलें तरी त्याला, घोर (दु खरूप) रजोगुण व्यापून

१ हे गोष्टी तूं ह्याणशी कुन्ही । की पक्षी आपुले पांख मोडी । नारळ नारळीते तोडी । स्वमासाची गोडी व्यान्न चाखे ॥ नाथ, ८७.

२ शुनी सकाचें घसकशी । ते गोड लागे श्वानासी । लीवित बांधिलें तिच्या पुन्ही । तीमागमागेसी रिडतु ॥ अंगी अंगा होना मेंदी । पक्कोष्ट शुनी लागे पाठी । तरी न सोडो पुरादी । कुकात उठी कामासी ॥ ... ॥ खरी पळे पुढें पुढे । खरू घावे वाडेकोडे । लाता हाणोनि फोडी जामाडे । तरी पुढे पुढे घसो लागे ॥ . . ॥ ना तरी बोकडाची गति जैसी । तैशी वशा दिसे पुरासी । माकं आपिल्या पशु हंसीपासी । तरी शोळयासी सेविता ॥ नाथ, २०७ । ८ । १३ । १५.

सोडिनो. ॥ ९ ॥ मन रजोगुणयुक्त आलें की लामयें 'हावा अणुक रीतीनें उपभोग ध्याज' विवा 'हैं अशा रीतीनें मंगलें' अशा विचिण्यामहिनें मंगल उर उरानून पुंटे
- 'किती तरी मुदर रूप हे', 'किती मनोहर भाव हा' - अशा प्रकारें, त्या त्या गुणांचे ध्यान करिता त्या दुर्बुद्धे मनुष्या तद्विनाशक अस्विकार करून उठवें ॥
मग इद्विये अिकिलीं नसल्यामुळे कामवासनेच्या अर्वात आलेल्या नो पुरस उपभोगासप्यर्थ, कामामुल परमार्थ, दुःख भोगांचे त्यानें हे करून आनंदही ना (येन) उरानून
कारण, रजोगुणाच्या वेगानें त्याला अमदीं वेडा करून सेंडिजे अर्पणें. ॥ ११ ॥ - तु ह्यनर्गळ अनें ओहें नग कंगडगळ दुःखार्थ, निवृत्ति हे गाग नव्ही
(म्याळ) [प्रति] शोरे (दुखल) रळः [उत्सर्पणे] (व्यर्थे). ॥ ९ ॥ रजोयुक्तस्य मनसः सविकल्पकः 'हैं अनें रेतळ', 'हैं अनें रेतळ' उरानून उठवें
ततः गुणध्यानात् दुर्मेनेः दुःसहः कामः स्वात्. ॥ १० ॥ अधिजिज्ञेक्षियः कामवशात कामाणि दुःखोदकाणि (दुःख हे रतीनें योजावून) सपरमन [अणि] रजोनेना-
भोदितः [सन्] करोति. ॥ ११ ॥ यत् अवि रजस्तमोऽर्थं विक्षितवीः (चवन् बुद्धे ज्येष्ठा अन्) [तथा अदि] अतस्मिन् (नेन्) देवदहि (येन सह) निवृत्ति

रजोयुक्तस्य मनसः संकलः सविकल्पकः ॥ ततः कानो गुणव्यानादु. महः स्याद्वि दुर्मेने. ॥ १० ॥ करोति

कामवशातः कर्माण्यधिजिज्ञेक्षियः ॥ दुःखोदकाणि संपश्यन्नजोद्वगविनोहितः ॥ ११ ॥ रजन्ममोन्या यदपि

विद्वगन्विक्षितधीः पुनः ॥ अतद्वितो मनो युजन्दोषदृष्टिर्न मज्जेत ॥ १२ ॥ अत्रन्तो नुयुजोत मनो

मध्यर्षयन् शनैः ॥ अनिर्विणो यथाकालं जित्वा नो जित्वा नो ॥ १३ ॥ एतावन्त्येग आदिष्टे मच्छिद्यः

सनकादिभिः ॥ मर्दतो मन आकृष्य मय्यह्वाऽऽवेग्यते यथा ॥ १४ ॥

पुनः मन युजन् [सन्] न सज्जेते. ॥ १२ ॥ अत्रन्त अधिर्विण (न बळकात) जित्वा नो यथावत् (संदर्भ) है नयि मन अरान
[सन्] अरुमुजीत. ॥ १३ ॥ मनः सर्वतः आकृष्य (आकर्षण) अह्वा (मद्वत्) मयि यथा (तुल्ये) अवश्यते (अनें के जेन, एतावात् योग मच्छिद्य
मात्र नव्हे - रज काणि तम ह्या गुणानीं यद्यपि बुद्ध्या मोहं धातव्यं नरं विक्की पुनः मय्यह्वा रतून व विमर्शनामयून अनें, अग्न उरानून जिज्ञे जे देवदह नव्हे मन
रून धारितो आणि त्यावर सक हेत नव्ही. ॥ १२ ॥ - अत्रा एकाग्र्य विचार मून यद्वत्त्या अनें के देव देववही मन चवन् देव नव्ही नग ल उरानून म-
न्या निरोध करण्याचा मुख्य उपाय भी सागून देतो. - ननुयाने प्रमन न रहता - व कर्मेभिर्दृष्टं जित्वा नो यथावत् व मागायुजा ज-
करून प्रतिदिनी तीन वेळा मन नजकडे लावून स्थिर वर्णित जावें. ॥ १३ ॥ - विषयान पुनः पुनः ललन से उरानून देवदह नव्ही नग ल उरानून जित्वा

असंभवनीय वाटेक. पण ते तसे नाही : पहा : - माझे शिष्य वे सनकादिक त्यानीं, मन मर्ष विन्यावरून सोडून प्रत्यक्ष माडग टिमणें मृगपत्रें स्थिर करी, एवढाच योग (चित्त निष्कण्याचा उपाय) सांगून ठेविला आहे. ॥ १४ ॥ - ह्यावर उद्धवाला शंका आली की, सनकादि मुनि फार पुरातन अमर्यादमुळे त्यांना श्रीकृष्णाने ह्या अवतारात उपदेश केला असेल हे तर संभवतच नाही, तेव्हा ते रूप (तो अवतार) तरी कोणते असावे. ह्या गळेच्या निवारणा^१ - उद्धवाने प्रश्न केला - केवळ, त सनकादि मुनींचा कोणत्या काळी व कोणत्या रूपाने योगाचा उपदेश केला, तो काळ व ते रूप मनजावे अशी मज्जी इच्छा आहे ॥ १५ ॥ श्रीभगवान् ह्यागळे - उद्धवा आदिष्टः ॥ १४ ॥ उद्धवाः उवाच - केशव, त्व यथा येन रूपेण सनकादिभ्यः योगं आदिष्टवान्, [तं काल] एतन् रज [च] वेदितु इच्छामि ॥ १५ ॥ श्रीभगवान् उवाच - हिरण्यगर्भस्य मानसाः सनकादयः पुत्रा. त्रिनदं सूक्ष्मां (कळजान कठिण) योगस्य ऐकान्तिकीं (अगदी जेवढी) गतिं प्रचच्छुः (विचारते जाले) - ॥ १६ ॥

उद्धव उवाच । यदा त्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशव ॥ योगमादिष्टवानेतद्गमिच्छामि वेदितुम् ॥ १५ ॥

श्रीभगवानुवाच । पुत्रा हिरण्यगर्भस्य मानसाः सनकादयः ॥ प्रचच्छुः पितर सूक्ष्मा योगस्यैकान्तिकीं गतिम् ॥ १६ ॥

सनकादय ऊचुः । गुणेष्वविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो ॥ कथमन्योऽन्यसंलग्नो मुमुक्षोरिति निर्णयोः ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच । एवं पृष्टो महादेवः स्वयंभूर्भूतभावनः ॥ ध्यायमानः प्रक्षदीजं नाम्यपद्यन कर्मधीः ॥ १८ ॥

सनकादयः ऊचुः - "प्रभो, चेतः (मन) गुणेषु (विषयां) आविशते (प्रवेश करितें) गुणाः (विषय) च चेतसि (चित्तात) [आविशते] अतिनितीर्षो (विष्णून पार जाऊं इच्छिणाः) मुमुक्षोः अन्योन्यसंलग्नः (परस्परपासून सोढविण) कथं [भवेत्] ?" ॥ १७ ॥ श्रीभगवान् उवाच - एतं पृष्ट महादेव. नूतभावन (भूताची उत्पत्ति करणारा, सृष्टीसृष्टी ब्रह्मदेवाचे मानस पुत्र जे सनकादिक, त्यानीं आपल्या पित्याला, समजण्यास अति कठिण अशी योगाची निश्चित गति (प्राकाशा) कोणतो, ह्याबद्दल प्रश्न केला ॥ १६ ॥ सनकादिक क्षणभेले :- प्रभो, चित्त - स्वाभाविक प्रेमादिकामुळे - विषयामध्ये प्रवेश करितें व ते विषय - वासनान्तराने - चित्तात प्रविष्ट होतात मुमुक्षूला तर ते विषय उल्लूख्य व जावयाचे असतें. तेव्हा त्याने त्या दोहोना (चित्त व विषय यांना) परस्परपासून सोढवावे कसे ? ॥ १७ ॥ श्रीभगवान् (कृष्ण) ह्यागळे - उद्धवा, ब्रह्मा ह्यणजे सनकादेवांमध्ये मोठा स्वयंभू व सकल भूतांचा उत्पादक. पण, सनकादिकांनीं असा प्रश्न केला तेव्हा, पुढील विचार केला तरी त्याला ह्या प्रश्नाचे बाज (सनकादिकांना कोणत्या गोष्टीचे

१ वासना ह्यणजे अस्ती. - फळ काळ दोनी नाहीत । तरी जैस आंदे गोड पाई । ऐसे विषय चित्ताचे दर्शन । रियाले कही न निदरता ॥ पर्णिदी काता माहेर नरे । चित्तीं रियालीं दुरी न राहे । यापरी विषयी पाहे । जड्या ठायें चित्तेन ॥ नाथ, २७६ । ७७.

अज्ञान अस्तस्यामुल्ले हा प्रश्न उत्तरयत्ना तें) कळेना. कारण, त्याची बुद्धि कर्मात गुंतलेली (कर्मांनीं व्यग्र करून मोडिल्ली) होती ; १८ ॥ शेंवटीं त्या देवने, त्या उदरान पर प्रहण्यासाठीं (त्या प्रश्नाचे उत्तर कळण्यासाठीं), माझे चिंतन केलें. नेव्हा नी हंसरूपानें त्याच्या नक्षिप गेयो. १९ ॥ मया पाहनाच त्या मुनेनीं जगट येउन वरगून बंदन केलें व जबाबदावा पुढें करून (त्याच्या मुखें) मळा ' आरण कोण ? ' असा प्रश्न विचारिला. २० ॥ उडवा, नस्वज्ञान मयादृ दृष्टिग्राह्या ला मुनेनीं मया अमा न्नेत केला; त्या वेळीं मी त्याना जें सांगितलें, तें कवन आता तू मजपासून नीट समजावून घे. - २१ ॥ - देहादिकाहून वेगळ्या अस्त्याचे जन झाले अनता नक्षिप पुर्याना ये-
दिक विकार संपवतच नाहींत व मया आयोजापच विषयाचा आणि विज्ञाचा विदोष होतो. हें सांगण्यासाठीं प्रथम मी प्रश्नाचे वडन काण्याच्या भिंगानें त्याला अन्मान लविविच प्रश्नबीजं ध्यायमान. अपि न-अस्मपद्यत (नाहीं जाणत झाला) [यतः] कर्मधी. (न्यामलें बुद्धि ज्याची अह) १८ ॥ म. देव प्रश्नगारनिर्गया मा अहिन्यन् न्दा अहं हंसरूपेण तस्य सकार्यं (स्वीण) अगमं. ॥ १९ ॥ ते मां दृष्ट्वा उग्रज्य (जवळ येउन) पाठातिवदनें कृत्वा ब्रह्माणं अग्रन कृत्वा ' भवान् क ? ' इति पप्रच्छु. ॥ २० ॥

स मामचितयदेवः प्रश्नपारतितीर्षया ॥ तस्याहं हंसरूपेण सकाशमगमं तदा ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा मा त उपग्रज्य कृत्वा पाठाभिव-

दनम् ॥ ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा पप्रच्छुः को नवानिति ॥ २० ॥ इत्यहं मुनिभिः पृष्टस्तत्त्रजिज्ञासुभिर्मदा ॥ यद्वोचमहं तेभ्यस्तदु-

द्धव निवोष मे ॥ २१ ॥ वस्तुनो यद्यनानात्वमात्मनः प्रश्न ईदृशः ॥ कथं घटेन वो विप्रा वक्तुर्वा मे क आश्रयः ॥ २२ ॥

उद्धव, तत्त्वजिज्ञासुभिः मुनिभिः इति पृष्ठः अहं तेभ्यः यत् अवोचं, तत् मे निवोष- ॥ २१ ॥ विप्रा, यदि वस्तुन (वस्तुन न्ने वस्तुने) अनातात्व (अनेक) ' नाहि ' वा (युक्तवा) [कृतः] आत्मनः ईदृशः प्रश्नः कथं घटेन (योग्य होईल) ? वक्तुः (उतर देणाऱ्या) मे वा कः आश्रयः । इत्यत्र ॥ २२ ॥

सांगण्यास प्रारंभ केला :- मी हाटलें :- अगोदर हा तुमचा प्रश्न आत्म्यावद्दल आहे किवा त्याच्या उपाविकल्प भूतमदुदायाला उद्देशान आहे :- जर आत्म्याला अमेक नर ज्य अमी तो (आत्मा) परमार्थनः सत्य आहे व त्याच्या ठिकाणीं अनेकपणा (भेद) नाहीं त्या अर्थी. ब्राह्मणहो. तुमचा अना प्रश्न योग्य होईल कया ? (तुम्ही कोण ? हा प्रश्न योग्य होईल केव्हा ? अनेक आत्मे अमनील नेव्हा त्याच्यापैकी एका विशिष्ट आत्म्यावद्दल असें विचारणें नरान टरेल पण आले अनेक नाहीं अर्थात हा नही योग्य नाहीं.) नरें त्या प्रश्नाचे उत्तर देणारा जो मी, त्या मया नरी - उतर देण्याला - आश्रय काय । आत्म्याच्या ठिकाणीं भेगांही विंगड बरे नाहीं नेव्हा. मी त्यावर जाति, गुण इत्यादि कोणते निदोष मानून त्याच्या आश्रयानें उतर द्यावे ॥ २२ ॥

१ चित्त व विषय ही एकता पुन मुतेलेलीं वेपळीं काढावचाचीं होतील हून टवेळीं भगवताचीं हनरन उरीले हस भिश्रामून दृव व पानीं हीं न्की करितो.

- तुम्ही ह्याणाल, आमचा प्रश्न मुळीं मृतसमुदायाला उद्देशून आहे. तरी पण, ब्राह्मणहो, - ज्याअर्थी देव, मनुष्य इत्यादिकांचे देह सगळे पात्र भूतांची कार्ये ह्याणून सर्मान योग्यतेचे असतात व पुन्हा परम कारणरूपानेही ते अभिन्नच आहेत त्याअर्थी तुमचा तुम्ही कोण' हा प्रश्न केवळ वाणीनें काहीतरी शब्द उच्चारिला अशाच योग्यतेचा व निश्चयक ठरणे ॥ २० ॥

- त्यापैकी देह पंचभूतात्मक आहेत हे तर प्रत्यक्ष सिद्धच आहे. आता त्याचा परम कारणःशी अमेद कसा ते सांगों. - मनाने, वाणीनें, दृष्टीने व दुसऱ्याही इंद्रियांनी जे जे ग्रहण केले जातें, ते ते मीच आहे, मज्जन वेगळे नाही, असें तुम्ही तत्त्वविचाराने लक्षात घ्या (एवढ्यानें 'मी' सर्वात्मिक आहे' हे उत्तर आपोआप विव्यामारखे होतें) ॥ २१ ॥

- उद्धवा, त्याच्या प्रश्नाचे खंडन करण्याच्या मिषानें प्रथम मी आत्मस्वरूपाचे असे सामान्य निरूपण सांगितले व पुढें, ब्रह्मदेवालाही ज्याचे समाधान करिता आले नाही त्या पंचात्मकेषु भूतेषु स्वभावेषु [पुनः] वस्तुतः (परम कारणरूपाने) च [अभिज्ञेषु सत्सु], 'महान् कः' इति वः प्रश्न वाचारमः (केवळ वाणीचा उच्चार) अनर्थक ॥ २३ ॥

मनसा, वचसा दृष्ट्या, अन्यैः इंद्रियैः अपि [यत्] गृह्यते, [तत्] अह एव. मत्तः अन्यत् न. इति अजसा (तत्त्वविचरनें) बुद्ध्याध्वं. ॥ २४ ॥ प्रजा. (मुलाने), चेत.

पंचात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तुतः ॥ को भवानिति वः प्रश्नो वाचारंभो ह्यनर्थकः ॥ २३ ॥

मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यते अन्यैरपीन्द्रियैः ॥ अहमेव न मत्तोऽन्यादिति बुध्यध्वमंजसा ॥ २४ ॥

गुणेष्वपि विद्यते चेत्तो गुणाश्चेतसि च प्रजाः ॥ जीवस्य देह उभयं गुणाश्चेतो मदात्मनः ॥ २५ ॥

गुणेषु आविद्यते. गुणाः च चेतसि [आविद्यते. सत्यं. तथा अपि] गुणाः, चेतः च [इति] उभय मदात्मनः (ब्रह्मरूप) जीवस्य देहः (आरोपितेन उपाधि) ॥ २५ ॥

प्रश्नाचे उत्तर देण्यास प्रारंभ केला. मी ह्याठे - मुलाने (सनकादिकाने), कित विषयामध्ये प्रवेश करितें व विषय चित्तामध्ये शिरतात - असें जें तुम्ही ह्याठे ते खरे आहे, पण - विषय आणि चित्त हीं दोन्ही मिळून जीवाचा उपाविभूत देह आहेत, - हीं त्यांचे खरे स्वरूप नव्हत, कारण, - तो वस्तुत मद्रूप (ब्रह्मरूप) आहे (ह्याचा आशय असा :- कर्तृत्व, मोक्षत्व इत्यादिक रूपानीं विषयाच्या योगे गुरफाटलेले चित्त - ज्याला बुद्धि, मन इत्यादि नावे आहेत तेच - जर जीवाचे स्वरूप जमने तर चित्तच न विषयाचा परस्परार्शी वियोग झाला नसता, पण जीवाचे खरे स्वरूप मी परब्रह्म आहे. चित्ताध्यासानें तें विषयाशीं मंजळ झाले आहे. ह्याणून, स्वना ब्रह्मस्वरूप आहे अहं अहं मी केलेली, विषय मिथ्यारूप आहेत असे अनुसंधान राखिलें व सर्वथा विरक्त होऊन मगंतांचें भजन चालविले की त्या पुरुषाला परिपूर्ण स्वरूपी स्थिर राहता येते) ॥ २६ ॥

१ कटक कुडले मुकुट माला । करीं मुद्रिका कटी मेखला । बलकार पाहतां डोळा । सुवर्णावेगळा अंशु नाही ॥ का घडो गाडुगे वेळणी । परेकु राजणु म, थणी । हे मृत्ति-
केवाचूनी । ज्ञान कंदीं बजेना ॥ नाथ, ३२४ । २५. १ पुढील श्लोक पहा.

क्षणम्, वारंवार - विषयानि - सेवेन केवलमुक्तं त्वा संस्काराने - विषयमर्थे प्रवेश करणारे चित्त आणि पुढां कामकाजाने चित्तल अनिश्चय उपलब्ध हेणारे ने न्या (निष्ठा) हो दोन्ही, पुरुषाने मद्रूप (ब्रह्मरूप) होऊन, सोडून द्यावी. * ॥ २६ ॥ - ह्यावर कोणी हणेल. * जीवजा जगृने स्वतः इत्यादि अवस्था आहेत तेव्हा त्या त्या निश्चय ब्रह्मरूप- ता यावी कशी ? तर तेही सामान्य - जागृति, स्वप्न आणि सुषुप्ति ह्या बुद्धीच्या अवस्था होत, - जीवाच्या नव्हत त्या देवाड बुद्धा स्वप्न विज आहेत असे नाही ना - गुण- मद्रूपः [सत्] अभीक्षणं (कंठार) गुणसेवका गुणेषु आविधानं (निगारे) चित्तं, चित्तप्रयवाः गुणाः. [इति] इत्य न्यजेत् ॥ २६ ॥ गुणन जाग्रत, स्वप्न सुषुप्त च [इति] बुद्धिवृत्तयः, जीवः तासां विलक्षणः. [यत्] साक्षिनेन वेनिश्चितः. ॥ २७ ॥ याहं अय ससृतिवत् ॥ २८ ॥ अजित् जगृने, ती मद्रूपे २० बुद्धे ति-

गुणेषु चाविशच्चित्तमभीक्षणं गुणमेवया ॥ गुणाश्च चित्तप्रभवा मद्रूप उभयं लजेत् ॥ २६ ॥
जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः ॥ तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चिनः ॥ २७ ॥
याहं संसृतिबंधोऽयमात्मनो गुणवृत्तिदः ॥ मयि तुर्ये स्थितो जहात्स्यागस्तद्रुचनेनमाम ॥ २८ ॥

येनं वष आत्मन गुणवृत्तिदः, [तस्मात्] तुर्ये मयि स्थित. [सत् इमं] जहात् (लढे) वत् (नेट) गुणवेतमा त्याग (पन्नं न वेत्ता) ॥ २८ ॥
मुळे जालेल्या असतात. जीव तर त्या तिहीहून विळखण (त्या निन्ही अवस्थानी रहित) आहे कारण, तो त्या निचिचा मक्षी निश्चिन जगृनेन अमनो ॥ २७ ॥ - ह्यावर अक्षी शंका येण्याचा संभव आहे की, तर मग ' मी जागा आहे ' ! ' मी स्वप्न पाहिजे ' इत्यादि अनुभव कसा येतो - तर त्यांचेही कारण मरणो - मरणोच्या (बुद्धीच्या)

* मी देह हें मानोति चित्तं । निजरूप विमरळा भावार्थे । हें मिथ्याबंधन जीवातें । सत्यवै न्यातें अतिमानु ॥ मिथ्या बुद्धिवृत्तचा खेळ । हार जैती (जन) निष्कट । तरी खेळत्या असिमान प्रवळ । तैसे देहवृत्त जीवासी ॥ त्या खेळाचे धोळे हसी । पहिले काय जीत (जित) होती । मा मारिजे झणोति मडनी । नेत्रां जन्मपर्का जीवासी ॥ हें निरसावया जीवबंधन । कि.शेष साडावा देहाभिमान । अभिमान साडिताचि ज्ञान । मद्रूपण सहजैवी । नाय, ३८३-८६.

सत्त्वाज्ञानरणं विद्यादजसा स्वप्नसादितोन् । प्रस्वाप तमसा जगृनेस्तुगीय त्रिषु सततम् ॥

सत्त्वगुणाप्रसूत जागृति, रजे गुणत्वावर्णे स्वप्न, आणि सचोपने मित्रा श ऊक्त्वा जीवान नय हेमन कर्तव्य (ज्ञान) । मद्रूपः इत्यमन मद्रूप राहिलेले अमन २ संस्करणं देवादिशोनिषु अमणमनयेति ससृति. बुद्धि. तया वध. स्मरण ३० देवादि जैतीन फिरतें, किंवांगे उठते ती मद्रूपे २० बुद्धे निश्चयाने वय वनमनयेति

योगे बंध होऊन तो आत्म्याला त्या गुणकृत धृति (जाग्रदादि अवस्था) प्राप्त करून देतो. असे आहे त्याअर्थी पुरुषाने तिन्ही अवस्थाहून वेगळा असणारा जो मी त्या मनडायोगी राहून हा संसृतिबंध सोडून द्यावा असे केले असना विषय व वित्त ही परस्परास सोडितात. ॥ २८ ॥ - बुद्धिकृत वध तो काय व सोडावा कसा ते सांगतो ऐक - आत्मा मूळ मच्चिदानंदरूप असता त्याला - शरीरादिकाविषयीच्या - सहकारामुळे वध प्राप्त होतो आणि तो वध त्याच्या वास्तव स्थितीमध्ये विपर्यय आणितो (आनदादि आवरून अनर्थ उत्पन्न करितो); हे जाणून पुरुषाने वैराग्य घरावे (ही दुःखमय होत असे समजावे) व तुरीय ब्रह्मरूपां स्वर राहून देहाभिमान व तन्मूलक भोगविता ही सोडून द्यावी ॥ २९ ॥ अहंकारकृत बंध अतमनः अर्थविपर्यय (अनर्थकारक, आनदादि आच्छादणारा अशांत) विद्वान् निर्विद्य (इ ब्रह्म समजून) तुर्ये स्थितः [सन्] ससारविता त्यजेत् ॥ २९ ॥ यावन् पुंसः नानार्थधीः (भेद सत्य अशी बुद्धि) युक्तिभि न निवर्तेत, [तावत्] यथा स्वप्ने जागरणं, तथा अहं. (नाही नीट समजत ज्याला, तो) जागर्ति (जागतो) अपि स्वपन् (स्वप्न ग्राहणारा)

अहंकारकृतं बंधमात्मनोऽर्थविपर्ययम् ॥ विद्वान्निर्विद्य ससारविता तुर्ये स्थितस्त्यजेत् ॥ २९ ॥

यावन्नानार्थधीः पुंसो न निवर्तेत युक्तिभिः ॥ जागर्त्यपि स्वपन्नः स्वप्ने जागरणं यथा ॥ ३० ॥

असत्त्वादात्मनोऽन्येषां भावानां तत्कृता भिदा ॥ गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशो यथा ॥ ३१ ॥

[भवति]. ॥ ३० ॥ आत्मनः अन्येषां भावानां (पदार्थ) असत्त्वात् (सत्य नाहीत झणून) तत्कृता भिदा (भेद, वर्ण आश्रय इत्यादि), गतयः (स्वर्गादि फळे), हेतवः (त्याची कारणमत कर्मे) अपर्यंत पुरुषाची ' भेदच (प्रपंच) यथार्थ होय ' ही बुद्धि युक्तींनी निवृत्त झाली नाही, तोंपर्यंत तो, यद्यपि कर्मादि करण्याविषयी जागा असला तरी, स्वप्नच पहात आहे, असे समजावे कारण, तो अज्ञानी असतो (त्याला खरे काय ते दिसत नसते), त्याची ती स्थिति झणजे स्वप्नातील जागेपणा होय ॥ ३० ॥ आत्म्याहून अन्य सकल पदार्थ (देहादिक) मिथ्या असल्यामुळे त्या पदार्थांनी केलेला भेद (वर्णाश्रमादिरूप), त्याच्या स्वर्गादि गति (फळे), आणि त्याची हेतुभूत कर्मे ही सर्व आत्म्याला निरुपयोगी होत, उदाहरण, स्वप्न ग्राहणाराचे (स्वप्नात दिसलेले अनेक पदार्थ त्याला काही उपयोगी पडत नाहीत वेदामध्ये जी वर्णाश्रमाला उद्देशून भिन्न कर्मे सांगितली आहेत. ती अज्ञा-

१ हो का लोखंडकाम घडतां । लोहाचे घाय अग्नीचे माथा । प्रत्यक्ष विसती वाजता । लोहतदात्मतासयोगे ॥ तेणें अग्निसगे घाडेकोडे । लोहकामवि घडे मोडे । परी अग्नीसी घडमोड व घडे । तेणें पडिपाडे जीवू येथे ॥ जेवी अग्निविण लोह न घडे । तेवी आत्मसयोगेवीण पुढे । बुद्धि केवळ अड वेडे । कर्मक्रिया नातुडे सर्वथा ॥

नाथ, ४०५ । ६ । ७.

बालप्रबोधिनी

बालप्रबोधिनी

२ नानार्थेषु देवमनुष्यादिशरीरादिषु अहंममात्मिका धीः (विविध पदार्थांवरील अहं देव मनुष्ये इत्यादि शरीरांवरील ' मी ' व ' माझी ' अशी बुद्धि)

३ गुरूपदिष्टास्त्राभ्यासजन्त्याभिः युक्तिभिः (गुरूने उपदेशिलेल्या आस्त्राभ्यास समजलेल्या युक्तींनी)

न्यासाती होत). ॥ ३१ ॥ - येद्विवृतीच्या सुक्ति कोणत्या ते सांगनां : ऐक :- एकाने असा विचार करवा की. - ज्याचे को अंगिक आहेन (ज्याना ज्ञानवशात एकामागून एक बाल्य, तारुण्य इत्यादि अवस्था प्राप्त होत असतात), त्या देहादि पदार्थांना प्रागुनीयत्वे समान इडियाच्या योगे जो उपभोगीत अमनो, तसेच स्वप्न भवे चानुनीत पाहिले- त्या पदार्थासारखे पदार्थ मनामध्ये उत्पन्न करून त्यांचा जो उपयोग वेगो आणि मुपुसीमध्ये जो त्या मर्वांना ओटेपुन टाकिले तो नीन्ते अत्र गत्वा द्रष्टा (अनुभूत) एकच आत्मा असल्या पाहिजे. कारण, जो इंद्रियांचा अधिपति आहे (इंद्रिये, मन व बुद्धि अह अमृत्यामुळे त्यांना स्वता त्या अवस्था पाहता येत नाहीं) नित्यात्मक असून त्या मिळेल तेव्हाच त्याची प्रवृत्ति होते). शिवाय, - ज्याने स्वप्न पाहिले, तो मी जागेत होतो तेव्हा मला काही उज्ज्वल नव्हते व तोच मी आता जगा आहे अशा रीतीने जगून च यथा स्वप्नदृशः [तथा] अस्य मृषा (खोटी). ॥ ३२ ॥ यः जागेत बहिः अनुक्षणधर्मिणः । सर्वक सं वच्य तान्जगदे वन आहेन ज्ञानं लब्धं । अर्थान् (तेहेने उदयन, स्वप्न- स्वरूपैः (सगळ्या इंद्रियांनी) मुक्ते, [यः] स्वप्ने दृष्टि (जगात) तत्सदृशान् (जगतीत पाहिलेला सरलक स्वातन्त्र्य) [मुक्ते य च] मुपुते (इंद्रिये वेळ) उज्ज्वलरति (यथागत) सः अत्रिगुणवृत्तिवत् (तीव्र गुणासून उद्वेगकच्या अवस्था पाहणारा) इंद्रियेशः स्मृत्यन्वयात् (स्मृते सर्वत्र जगती जल्ते नसून) एक . ॥ ३२ ॥ एव विमृश्य (निचर करून) गुणान-

यो जागेत बहिरनुक्षणधर्मिणो ऽर्थान् भुंक्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्तदजान् ॥ स्वप्ने मुपुत उपमंहरते न एकः स्मृत्यन्वयाविगुणवृत्तिद्विगि-
द्रियेशः ॥ ३२ ॥ एवं विमृश्य गुणतो मनसस्वरुपस्था मन्मायया मयि कृता इति निश्चिन्तायाः ॥ मच्छिद्य हार्दमनुमानमदुस्तिनीग-
ज्ञानासिना भजत मा ऽखिलसंशयाधिम ॥ ३३ ॥ ईक्षेत विभ्रमभिदं मनमो विलामं दृष्टं विनष्टमनिलोलमलातचक्रम् ॥ विज्ञानमे-

कमुदयेव विभ्रमि माया स्वप्नस्त्रिधा गुणविमर्गकृतो विकल्पः ॥ ३४ ॥

[याः] मनसः व्यवस्था, [ततः] मन्मायया मयि कृताः (आंगे-लेल्या) [इति] निश्चिन्तायाः. [यतः] अनुमानमदुस्तिने ऽज्ञानासिना (अनुमाने व कथाया इति सं-
साधने तप्येश व भुति गती तर्क्य केलेल्या ज्ञानसङ्गर्गे) अखिलसंशयाधि (सगळ्या संशय दुरुवेले जगतात उज्ज्वल असून) मच्छिद्य हार्द (स्वच्छ मन) भजत ॥ ३३ ॥
मनसः विलस (खेळ) दृष्टं (धिक्छे) विनष्टं (नाशित) अलातचक्रं (वेगवती चक्र) [इव] अनिलोल (अ-वचन) इद (दृज्ज, विभ्रम (मय, ईक्षेद (दृष्टे)
स्मृतिरूपाने त्या तीव्री अवस्थामध्ये अनुसंयान विनूत येत, - ह्यावरूनही आत्मा एक आहे हेच सिद्ध होते. अशाच रीतीने ज्ञान, मनस, उदयन इत्यादि अवस्था-
मध्येही, मी बाल्य व तारुण्य भोगिले आता वृद्धावस्था भोगीत आहे, असे नवेच अनुमानातून जगून जगून अल्पत्वे ऐक्य पाहिले - ॥ ३३ ॥ मन्मद्वि-
मुपुनीये, असाच रीतीने निचार करून तुम्ही अनुमानाने, आणि माधुंचे उपदेश व श्रुति याच्ये योगे आनंद जगवत दे जग उद्वेग त्या जग उद्वेग असा आनन्त्यावद्वत विचर टावा
याची याद (अहंकार) तोडून टाका, गुणामुळे मनाच्या ज्या गीत अवस्था होताना त्या अर्कवेद्येने समस्त आगेपिड्या चकन वचून नव्हतीत, असा आनन्त्यावद्वत विचर टावा
आणि हृदयात राहणाऱ्या मला भजत गा. ॥ ३३ ॥ - अनुमानादिक कशी करवी, ते ऐसा - हे जग हागेने केवळ नुच आहे - हे केवळ मनाचा खेळ असून

दृश्य व विनाशि आहे. उदाहरण स्वप्नाचे (स्वप्न मनाचा खेळ, दिसणारे व नष्ट होणारे असते, तसेच जग आहे ह्याणून जग हे स्वप्नासारखी भूत होय) तसेच हे (जग) कोळीच्या चक्राप्रमाणे अतिचंचल असते (पेटलेली उडवती गरगर फिरविली ह्यागळे विस्तवाचे छाल कडे दिसते, ती जगी क्षणिक थूत तसेच जग क्षणिक मूल आहे) - आतां ज्ञान झाल्य तरी आधार सारा असल्याशिवाय होत नाही ही गोष्ट खरी, तसाच जगाचा आधार सारा आहे पहा - ज्ञान एक असताना ते जगाच्या रूपाने त्रिविध भावान् असेने ह्याणून गुणच्या परिणामानीं जो त्रिविध भेद रचिलेला आहे तो केवळ माया होय. ॥२४॥ एवढ्यासाठीं पुरुषाने त्या दृश्य पदार्थावरून दृष्टि परतवून आत्ममुक्ताचा अनुभव भेत विधाने पदं लब्धा (नानाप्रकारें) इव विमर्शित. [यः] गुणविसर्गकृतः त्रिधा विकल्पः, [सः] माया, स्वप्न [च]. ॥ ३३ ॥ नत. (त्या दृश्य जगा-यत्न) दृष्टि प्रतिनिवर्त्य (परतवून) निवृत्तचरणः, निवृत्तचरणः निवृत्तः (कोणतेही व्यापार न करणारा) [च सच] तूष्णीं (त्वस्य) भवेत्. कच यदि इव सह-सुखे, [तत्] अवस्तुबुद्ध्या (भिध्या अथा ज्ञानाने) त्यक्त ज्ञमाय न भवेत्. स्मृतिः अनिपातात् (देह पदेपर्यंत) ॥ ३५ ॥ यथा मदिरामदाय. (मद्याच्या मदने बुद्ध) परिकृतं

दृष्टिं ततः प्रतिनिवर्त्य निवृत्तचरणस्तूष्णीं भवेन्नियमस्त्वानुभवो निरीहः ॥ संदृश्यते क च यदीदमवस्तुबुद्ध्या त्यक्तं

अमाय न भवेत्स्मृतिरानिपातात् ॥ ३५॥ देहं च नभरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतो ऽध्यगमत्स्वरूपम् ॥

दैवादपेतमुत दैववशादुपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदायः ॥ ३६ ॥

(पंजरलेळें) वासः (बस) [न वेष्टि, तथा] सिक्. नभरं देह अवस्थित (बसलेला) लक्षितं (लढलेला) वा दैवात् असेतं (दूर गेलेला) उत (किंवा) दैववशात् उपेतं (जवळ आलेला) वा न पश्यति. यतः स्वरूपं अध्यगमत् (आपिता झाल) ॥ ३६ ॥

राहोरे व तीच स्थिति निश्चल राहण्यासाठीं विषयेच्या सोडून स्वस्थ काही व्यापार न करितां बसोवे (मनाचे, वाणीचे किंवा शरीराचे कामलेही व्यापार करूं नयेत). - ह्यावर कोणी झगेल, देह आहे तर सर्वथा द्वैतदृष्टि दूर होणे संभवत नाही ह्याणून पुन्हा संसार पाठीस लागेलच. तर त्याचे ही उत्तम सागतो. - कचिद् आहारादि आवश्यक कर्तव्याचे प्रसंगी यद्यपि प्रपंच विसून आला, तरी पूर्वी मिथ्या मानून त्याचा त्याग केलेला असल्यामुळे तो आत्मनिष्ठ पुरुषाला पुन्हा मोह घालूं शकत नाही आता देह पडेपर्यंत ससाराचा संस्कारमात्राने मास हा ब्दावयाचाच. ॥ ३५ ॥ मद्याच्या मदने बुद्ध्या मनुष्याला जसे आगावर पाडलेल्या वस्त्राचे - ते आगावर आहे की नाही ह्याबद्दल - मान

३ देह, इति चे अ नवेन स्वप्नमनायां सांस्कृतिकता

ठिकाणींचा संग सौंदर्य मन तुजवर लागले आहे, तो निष्काम भक्तियोग हेच - उत्तम सावन - असे सांगेनले. (ह्याचा आशय असा - मोक्षसाधन ह्याणून त्या जो भक्तियोग सांगितला व दुसरे लोक इतर जो साधने वर्णनात, ती सर्वच साक्षात् मोक्षसाधने ह्याणून मुख्य समजावयाची किंवा त्यापैकी काही प्रमान व बाकीची त्याची अगे अशी व्यवस्था

न्यासही होता) ॥ ३१ ॥ - भेदनिवृत्तीच्या युक्ति कोणत्या ते सांगतो : ऐक :- पुरुषाने अपा विचार करावा की, - ज्याचे असे अतीत आहेत (ज्यांना कालवशात एकामागून एक पुरुष, सासव इत्यादि अवस्था प्राप्त होत, प्रकृत), त्या देहादि पदार्थांना नागृणीण्या समान इद्रियाच्या योगे जो दुर्बोधीन असतो, नेमच स्वप्नमध्ये जगृणीत पटिते-
नित्य निष्ठा करिता असले - ईश्वराला तो यत्कृमिली पडलेल्या असत, - एकाकीमध्ये जो त्या (जिवन्) अथवा त्या (निवृत्त)
अधीन आत्मवामुळे, स्वतःचे उत्पादक कर्मे जोपर्यंत अमर्ते पोषाहे (ईश्वरियामहवर्तमान) देव प्रबल (जिवन्) अथवा अत, ज्याला मनाचे यत्न देत निवृत्त जाले
दैवचक्षण लाभतः (प्रमद व ईश्वर यासहित) देहः अपि यावत् स्वारथक कर्मे, [तावत्] प्रतिसमीक्षते (ब्रह्मण्ड-जलन झाले) एव त्वत् अधिकृतसमाधिनो (निवृत्त-
समाधीपर्वत योग न्याने कला) प्रतिबुद्धवस्तु (जालिळे आत्मबलु व्यक्त तो) स्वातंत्र्य (स्वतंत्र्य) संपन्न त पुनः न भजते. ॥ ३३ ॥ विप्र, सांन्ययोगी यत् गुह्य एतन् मया व.
देहो ऽपि दैवचक्षणः त्वत् कर्म यावत् स्वारंभकं प्रतिसमीक्षित एव सामु ॥ त सप्रपंचमधिरुद्रमुममाधियोगः स्यात् पुनर्न
भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥ ३७ ॥ मयैतदुक्तं वो विप्रा गुह्यं यत्सांख्ययोग्यो ॥ जतनीनमग्न यज्ञं युष्मद्धर्मविवक्षया ॥ ३८ ॥

अहं योगस्य सांख्यस्य सत्यस्य तस्य तेजसः ॥ पराशरणं द्विजश्रेष्ठा. श्रियः कीर्तनमम्य च ॥ ३९ ॥
इच्छं. मां युष्मद्धर्मविवक्षया (गुह्यांय वसे मातृण्याच्या इच्छे) आगतं यज्ञं जनीनं. ॥ ३८ ॥ द्विजश्रेष्ठा, अह योगस्य, सातस्य (अस्तित्ववैक्येच), सत्यस्य (ज्ञान-
जायच्या धर्माचे), सत्यस्य (प्रमाणसिद्ध वार्ताचे) तेजसः (प्रमद वसे), श्रियः, कीर्ते, दमस्य च परायण ३९ ॥

व आत्मवस्तूचा साक्षात्कार वज्र्य तो पुढे तर त्या सप्रपंच्य मंत्रचमहित देहावर कदापि अमन्य व्हावयाच नाही ३७ जतनीनो मग्न (अस्मानोन्मत्तवैक्येच),
योग, (अष्टांग) या साक्षात् रहस्य असे हे नत्त मी तुहांन्य मागितले ही नेष्ट व्यक्तन या की. तुलाय, न्याच उपदेश करणाराही मी वेणु देवे अलंका यज्ञे ३८
श्रेष्ठ ज्ञातार्थानो, योग, सांख्य, अनुष्टिअ नाणारा धर्म, प्रमाण नानिअ जणरा प्रम, प्रमद, कीर्ते, इद्रियमिश्र या मर्वाचा प्रम आदर मी आहे ३९
॥ जो का ईश्वरयोगे गालखा चढे । ता पृथक्

१ जेवीं कां माझ्याचे सोढे । जेथे खाणिले निजघामा रोकाडे । ते आहे कीं गेले कोणाकडे । हे स्मरेता पुढे हरिले । नथ, ५२०।१२.

मुन देहाविलीं त्वी निरमेयान वसतो, त्या आत्मकी दृष्टान -
जन्मोनि छाया सारलीं घाटे । माही ऐशी अहंता न चढे । तेसच देह आत्म्याकडे । मी छत्रोनि पुढे येवे त मक मठा ज्या सासो यले, परे वडे अतं केतु तने ।
हे न्याची वो न पुसे । देहाचे तेस चवेन झाले । छाया विष्टेवरी पडे. का पाटलीमाखी चढे. पुराणर्मा मुख दुःख न जांहे ज्ञान्यास तेन, पण्डे देहमेग । नथ ६८७।८८६९

माझ्या ठायीं गुण नाहीत व मी त्याची अपेक्षा घरीत नाही, पंतु समता, असंग इत्यादि सर्व गुण—हे सत्त्वादि गुणांचे परिणाम नव्हत, अर्थात नित्य आहेत—मला मजत असतात मी सर्वांचा हितकर्ता, प्रिय व आत्मा आहे ॥ ४० ॥ उद्धवा, अशा रीतीने मी त्या सनकादि मुनींचे सगळे तोडून टाकिले, तेव्हा त्यांनी परममक्तिपुर सर सन्मानून स्तोत्राच्या जोर्ने माझी स्तुति केली. ॥ ४१ ॥ त्या महर्षींनी उत्तम प्रकारे पूजा व स्तुति केली तेव्हा, मी ब्रह्मदेवाच्या समक्ष तेथून परत गेलों ॥ ४२ ॥ इति त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

- एतावता, भगवद्भक्तीने मोक्ष प्राप्त होतो, असे भगवतांनी सांगितले. आता, दुसरे किलेक लोक मोक्षाची मागने दुसरीच सागत असतात, त्यांनील विशेष समजून घेण्यामाठी साम्यासंगदयः (समता, अनसक्ति इत्यादि) अगुणाः (गुणपरिणाम नव्हत असे) सर्वे गुणाः निर्गुणं निरपेक्षक सुहृद् प्रिय आत्मान मा मज्जति. ” ॥ ४० ॥ इति मे छिन्नसंदेहा. सनकादयः मुनयः [मां] समाजयित्वा (सत्कारून) परया मक्त्या संस्तवैः अगुणत (स्तुति करिते झाले) ॥ ४१ ॥ तेः परमर्षिभिः सम्यक् पूजितः, सस्तुत. [च] अह परमेष्ठिन.

मां मज्जति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम् ॥ सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासंगादयोऽगुणाः ॥ ४० ॥

इति मे छिन्नसंदेहा मुनयः सनकादयः ॥ समाजयित्वा परया मक्त्या अगुणत संस्तवैः ॥ ४१ ॥

तैरहं पूजितः सम्यक् संस्तुतः परमर्षिभिः ॥ प्रत्येयाय स्वकं धाम पश्यतः परमेष्ठिनः ॥ ४२ ॥

॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

उद्धव उवाच । वदंति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः ॥ तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता ॥ १ ॥

भवतोदाहृतः स्वामिन्भक्तियोगोऽनपेक्षितः ॥ निरस्य सर्वतः संगं येन त्वय्याविशेन्मनः ॥ २ ॥

पश्यतः [सतः], स्वकं (व्यापत्या) धाम (स्थानास) प्रत्येयाय (परत गेलों), ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवतान्वये एकादशस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

उद्धव. उवाच— कृष्ण, ब्रह्मवादिनः बहूनि श्रेयांसि (मोक्षसाधने) वदति. तेषां विकल्पप्राधान्य (पक्षी मुख्यपणा) उताहो एकमुख्यता ? ॥ १ ॥ स्वामिन्, भवता अनपेक्षित उद्धवाने प्रश्न केल्या :- श्रीकृष्णा, ब्रह्मवादी पुरुष कल्याणाची (मोक्षप्राप्तीची) साधने बहुत वणितात. तेव्हा त्यांना विकल्पाने प्राधान्य आहे (तीं सगळीच वेगवेगळ्या कारणांने प्रधान हणता येतात) किंवा त्यापैकी एकाद्यालाच मुख्य ह्याणावयांचे ? ॥ १ ॥ स्वामिन्, - शका येण्याचे कारण असे की, - त्या तर जेणेकरून मी ठिकाणीचा सग सोडून मन तुझवर लायलें आहे, तो निष्काम भक्तियोग हेंच - उत्तम साधन - असे सांगितले (ह्याचा आशय असा - मोक्षसाधन हणून त्या जो भक्तियोग सांगितला व दुसरे लोक इतर भी साधने वणितात, ती सर्वच साक्षात् मोक्षसाधने हणून मुख्य समजावयाची किंवा त्यापैकी काही प्रधान व बाकीची त्याची अर्गे अशी व्यवस्था

आहे : तसेच समीचीन मुख्य असतील तर त्या सर्वोच्च फलें सारलीं आहेत किंवा त्याच्या फलान काही न्यूनविकसित असले.) १२. श्री. पुरुषोत्तम ऋग्वेद - उद्देश्य - न किं हेच मुख्य साधन होय. इतर सर्व फलें सामान्य असतांना लोक आपापल्या मुख्य लक्षणात. पक्षाः - ही वेदसंज्ञक वाणी प्रत्येकाचे वेडीं करून घ्याव्यात. पुन मन्त्री होतें अर्थ करून त्या त्या मन्त्रा-
(निष्कार) सक्तियोनाः उदाहरण देव मन्त्रः सर्वतः सयं विरस्य (हा कस) त्वयि आविशोय. ॥ २ ॥ श्री. मत्स्य उवाच - कालेन प्रत्ये नष्टा वेदमज्ञेन इदं दृष्टी नष्टा उद्देश्य-
ब्रह्मणे प्रोक्ता, यस्यां प्रदत्तमका (माझा शिष्यां वित्त व्याचक्षते, अत्र) धर्मः. ॥ ३ ॥ त्या ब्रह्मणेन मत्स्य उवाच पुन मन्त्री होतें अर्थ करून त्या त्या मन्त्रा-
श्रीमत्पुत्रानुवाच । कालेन नष्टा प्रत्ये वाणीयं वेदसंज्ञेना ॥ मया ऽऽहं ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्या मदात्मकः ॥ ३ ॥ तेन नोत्त-
च पुत्राय मनवे पूर्वजाय सा ॥ ततो भृगवादयो ऽग्रहस्तस ब्रह्ममहर्षयः ॥ ४ ॥ तेभ्यः प्रिनुभ्यन्तपुत्रा देवदानवगुह्यकाः ॥
मनुष्याः सिद्धगंधर्वाः सविद्याधरचारणाः ॥ ५ ॥ किं देवाः किन्नरा नागा रक्ष किंपुरुषादयः ॥ ब्रह्मचर्येण प्रकृतयो रजःमत्स्वननो-

मुनयः ॥ ६ ॥ याभिर्भूतानि भिद्यते भूतानां मतयस्तथा ॥ यथाप्रकृति सर्वथा चित्रा वाचः स्रवंति हि ॥ ७ ॥
तेभ्यः पितृभ्यः तनुषाः देवदानवगुह्यकाः, मनुष्याः, सविद्याधरचारणाः सिद्धगंधर्वाः, ५. किं देवाः, किन्नराः, नागा रक्ष किंपुरुषादय [व अष्टगुरु] तेन नोत्त-
तमोमुखः प्रकृतयोः ब्रह्मचर्यः ॥ ६ ॥ याभिः भूतानि, तथा भूताना मनयः [व] भिद्यते. हि सर्वथा दयागुह्ये चित्रा, दिवा । वाच कथानि मनुष्याः ॥ ७ ॥
त्याच्यापासून ती सप्त प्रजापति जे सृष्टप्रभृति सहर्षि, त्यांनी ब्रह्मण केली. ॥ ४ ॥ त्या निरुत्पन्नान् त्यांचे पुत्र जे देव दानव, मनुष्य, मित्र गर्भ, विद्वाग्-
व्यापुर्लोक तिच्या (देवादि संततीच्या) वासनाही बहुत प्रकारच्या झाल्या. ॥ ६ ॥ त्या वासनामुळे प्राणी भिन्न भिन्न प्रकारचे होताना व सृष्टा बुद्धि भिन्न भिन्न नियमन अर्था-

१ स्वरूपसामान्ये ऽपि मेदेन व्यवहियते (स्वरूप नारचे उत्पन्न तर मेदेने व्यवहार पकवत) ब्रह्मचर्येण. २ अन्तरिक्षे, मन्त्रे, अनेक, पुरुष, पुन इ. हे करून न-
३ हे ईश्वरसर्वोच्च मनुष्य समजावे. आपल्या अंतरीक्षा स्ताने, ज्ञान, इत्ये इत्यादि ब्रह्मचर्ये हे देव की मनुष्य असा होऊना हा गज वेगवेगळ्या असून
४ पुढावे किवा अंतरीक्षे मनुष्यांसारखे दिसावे, देव जेव्हावेसुद्धा ५ हे सर्व मनुष्यांचे असून अष्टादशे ते, ज्ञानादिक

त्या सर्वोच्या वाणीही स्वभावानुसार चित्रविचित्र निघतात (जो तो आपल्या प्रकृत्यनुरूप वेदाचा अर्थ करित असतो). ७ ॥ अग्नी एकदर ज्यवन्मा आहे असो स्वभाववै-
चित्र्यामुळे मनुष्यांच्या बुद्धि भेद पारतात. कित्येक पुरुष अध्ययन वगैरे काहीं करित नाहीत पण उपदेशपरंपरेने त्यांच्या बुद्धीन भेद उत्पन्न होतो, काही लोकांच्या बुद्धि तर
तर वेदविरुद्ध अर्थीकडेच लागलेल्या असतात. ॥ ८ ॥ हे पुरुषश्रेष्ठा, - सगळ्या प्रकृतींना मूळ कारण मायेचे गुण होत अर्थात - माझ्या मायेने बुद्धीना मोह घातल्यामुळे ते
एवं प्रकृतिवैचित्र्यात् नृणा मतः मिथ्यते (भिन्न होतात) केषांचित् पारंपरेण (उपदेशपरंपरेने) [मिथ्यते]. अपरे पाखडमतयः. ॥ ८ ॥ पुरुषर्षभ, मन्मायाभोगोहित-

एवं प्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यते मतयो नृणाम् ॥ पारंपरेण केषांचित्पाखंडमतयोऽपरे ॥ ८ ॥

मन्मायाभोगोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ ॥ श्रेयो वदंस्नेकांतं यथाकर्म यथारुचि ॥ ९ ॥

धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमम् ॥ अन्ये वदंति स्वार्थं वा ऐश्वर्यं त्यागभोजनम् ॥

केचिद्यज्ञतपोदानं व्रतानि नियमान्यमान् ॥ १० ॥

धियः पुरुषाः यथाकर्म यथावदि अनेकांतं (नानाप्रकारचे) श्रेयः वदति. ॥ ९ ॥ एके धर्म, अन्ये यशः, [एके] कामं, [एके] सत्य, दम, शम च, [एके]
लोक स्वताच्या कर्मानुसार व रुचिप्रमाणे कल्याणमार्ग अनेक प्रकारचे सागत असतात ॥ ९ ॥ कित्येक लोके नित्यनैमित्तिक कर्मच - मोक्षसाधन झणतात, - दुसरे कैति - पु-
रुषार्थसाधन असे सागतात; - कोणी कामोपभोगच कर्तव्य मानितात, कित्येक नेण सत्य, दम व शम, हीं कल्याणमार्ग झणतात, दुसरे काही लोक ऐश्वर्यच स्वार्थ होय असा

१ शास्त्रमयोदात्यागपूर्वकं मोक्षन विषयभोगमेव पुरुषार्थं वदंति-भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शृणु कृत्वा नृन पिबेतिवक्तव्यं शास्त्रमयोदा-
लोहूय विषय भोगमेव ह्यच पुरुषार्थं झणतात कारण, 'सरीर जळून भस्म झाल्यावर पुन्हा मिळेल कोठून ? झणून होवीत तितक्या प्रयत्नांनी जग करून नूप प्यावे' असे त्यांचे वक्तव्य आहे
२ हे भीमास्फुट होत. शाचे झणणे असे असते - मोक्षार्थी न प्रवर्तते तत्र कायनिधिष्ठयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायिजिज्ञासया ॥
(कर्म चारे वेद्य आहे १० श्लो ४ दीप पहा) ३ हे अलंकारशास्त्री होत. शाचे झणणे-

याघत्कीर्तिर्मुमुक्षुस्य पुण्या लोकेषु गीयते । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
(ज्योत्स्नित मनुष्याची निर्मल कीर्ति लोकामध्ये वणिळी जात असते, तोंपर्यंत हजारों वर्ष तो स्वर्गलोकांत आनदाचे नादत राहतो). ४ कामशास्त्रकार वात्स्यायनादि.

५ बोभेयास्फुट ६ व्यवहारशास्त्रज्ञ. शाचे झणणे साम दान इत्यादि उपाय हेच पुरुषार्थसाधन होत.

उपदेश करितात, कोणी संन्यास व कोणी योग हेच मुख्य कर्तव्य समजतात: आणि दुसरे यज्ञानुष्ठान (देवतांचे पूजन), तप, दान, त्रैवे, निग्रह व यम ही पुण्यार्थाची साधने होत असे सांगत असतात ॥ १० ॥ परंतु, उद्धवा, ह्या सर्वांची ण्ड (ह्याची मिकावेळेचे स्वर्गदि लोक) कर्तव्याचे तें गवित्वाचे अमन्ययुद्धे उत्पन्नितनवनच अमतात (निद्र नव्हत), त्याचा (फळाचा) परिणाम दुःख हा होतो. त्याचे पर्यवमान अहम्येय उद्धे त्यात अनेक अक्षर्य अमता व उद्धे नव्हती ते - दुष्ट, निद्रा दुःखदिनाने युक्त आ- स्वाभुद्धे - शोकाचे व्यापलेलेच असतात. ॥ ११ ॥ हे मय्य (उद्धवा), आने विषयाची इच्छा मेदुत मय्या उक्ताची चित्त चित्त व्यच्या अमती ने समानदराने प्रजापति ने त्यामनोजनं, अथ्य ऐश्वर्ये स्वार्थ वदंति. केचित् यक्षतपोदान, ब्रताने, नियमात्, यमान [च वदंति] ॥ १० ॥ दया कर्मविनिर्मिता लोका. आश्वनवन एव, दु - दर्का (दुःख हे परिणामी फल त्याचे असे), तमोविद्या, सुदानद, शुचा कर्मात् (व्यक्त) [च] ॥ ११ ॥ सम्य, मयि मयिनामन्त, सर्वत, निरपेक्षस्य आत्मना मया यन् सुव

आद्यैर्वतं एवैवां लोकाः कर्मविनिर्मिताः ॥ दुःखोदकास्तमोनिताः सुदानदा शुचा अपिना ॥ ११ ॥

मय्यपिनात्मनः सम्य निरपेक्षस्य सर्वतः ॥ मया ऽऽत्मना मुखं यत्तुत, म्याद्विषयात्मनान् ॥ १२ ॥

अकिंचनस्य दानस्य दानस्य समचेतसः ॥ मया ऽऽसंयुतमनः सर्वाः मुखमया दिशः ॥ १३ ॥

तन् विन्यात्मना कुतः स्यात् ॥ १२ ॥ अकिंचनस्य दानस्य समचेतस, शातस्य मया आसंयुतमनस (स्वयं मनुष्य मन उच्च अहंता) सर्वा दिश मुखमया ॥ १३ ॥ होतो, मया त्या स्वस्वरूपभूत परमानंदाच्या योगे त्याला जे सुत प्राप्त होतें ते (सुख) विषयांनी ज्याची चित्ते व्यापिलेगी अमतात, त्या पुण्याना मिळत कोटन - कटनीय भक्ति हेच साधन श्रेष्ठ होय. - ॥ १२ ॥ - इतर साधकांचे सुख त्या त्या (स्वर्गादि) दानापुरतेच अमते आणि भक्तांचे मुख तर सर्वत्र परिपूर्ण अमते रहा - ज्याने कोणत्याही इच्छा समग्र करणे मोडिले, इद्रिये अकलिली, मन दान केचे, सर्वत्र मम बुद्धि ठेविली व माझ्या योगेच (इच्छाच्याच नेमानेच) चित्त सर्वथा मनुष्य राविते, त्याला सर्व दिशा मुखमयच

१ यत्कुलकं तद्वत्पदमिति व्याख्ये. ('जे कुलें ते तद्वत ' असा नियम आहे यत्न)

२ चामाक भताचे, कलिक, मणील पृष्ठावरील पदार्थ टांग पहा

३ सांझी फळाचा देहासिमान । मज नापैनी जे साधन । त्याचे फल दुःखरूप जण । अममरणदायक ॥ तिहीं साधनीं साधिले लोक । ते अतवन नखर देव । ने कोर्ताचे जे सुख । सात्करेचि विख राधिले ॥ त्याचे जिह्वाची गोडपण । परिपाकी अनुक मरण । तैसा तो भुजानक जाण । शोकातो कारण समुद्र ॥ नाथ. ५८. ७९. ८०

४ आभाळ गेलिया सधिता । सहजेचि दिसे मानौता । तेवी गेलिया विनयावस्था । मी स्वभावता प्रकटची ॥ नाथ, ९०.

असतात. ॥ १३ ॥ ज्याने माझ्या ठिकाणी चित्त ठाविले तो भक्त ब्रह्मदेवाच्या स्थानाची इच्छा धरीत नाही, मہेंद्रपदाची अपेक्षा ठेवीत नाही, सार्वभौम राज्य भागत नाही, रमातऱ्याचे व्याधिपत्य कांहीत नाही, - अणिमामहिमा इत्यादि - योगसिद्धीची आशा बाळगीत नाही, फार तर काय मोक्ष सुद्धा इच्छीत नाही त्याला मजवाचून दुसरे काही अपेक्षित नसने (मीच त्याला अत्यंत प्रिय असतो) ॥ १४ ॥ उद्धवा, ब्रह्मदेव माझा पुत्र खरा तरी पण तू (माझा भक्त) मला जितका अत्यंत प्रिय आहेस, तितका तो प्रिय वाटत नाही. शक्र केवळ भक्तस्वरूप आहे पण मला तुझ्याइतका प्रिय नाही, संकर्षण प्रत्यक्ष भाऊ, पण त्यावर आणि लक्ष्मी तर पत्नी पण तिजवरही माझी तुझ्यावर आहे तितकी प्रीति नाही, फार तर मणि अर्पितात्मा मत्त विना अन्यत् पारमेष्ठ्यं (सल्लोक) च, महेन्द्रधिष्यं न, सार्वभौमं न, रसाधिपत्यं (पानाळीचें आधिपत्य) न, योगसिद्धी, अनुभवं (मेऽ) च न इच्छानि. ॥ १५ ॥ यथा सवात् मे प्रियतमः, तथा आत्मयोनिः न, शंकरः च, संकर्षणः न, श्रीः न, आश्या (हो श्रीणें) च न एव ॥ १५ ॥ अहं निरपेक्ष जात निवैर समदर्शन

न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ॥ न योगसिद्धीरपुनर्मवं वा मय्यर्पितात्मेच्छति मद्दिना अन्यत्

॥ १४ ॥ न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शंकरः ॥ न च संकर्षणो न श्रीर्नैवाऽऽत्मा च यथा भवान् ॥ १५ ॥ निरपेक्षं

मुनिं शतं निर्वैरं समदर्शनम् ॥ अनुब्रजाम्यहं नित्यं पूयेत्येवंधिरेणुभिः ॥ १६ ॥ निष्कचना मय्यनुरक्तचेतसः शाता

महांतो ऽखिलजीववत्सलाः ॥ काभैरनालब्धधियो जुषंति यत्तन्नैरपेक्ष्यं न विदुः सुखं मम ॥ १७ ॥

मुनि 'अंधिरेणुभिः (पायबुडीनें) पूयेय (पवित्र करून घेईन)' इति नित्यं अनुब्रजामि (सांगून जातो) ॥ १६ ॥ [ये] निष्कचनाः (कसलही सगृह न करणारे) मयि अनुरक्त चेतसः (श्रीतिपुक्त चित्तें ज्यांची असे) अखिलजीववत्सलाः काभैः अनालब्धधियः (अच्छ बुद्धि ज्यांच्या असे) शाताः मदातः मम (माझे भक्त) यत् नैरपेक्ष्य सुखं जुषन्ति (सेवितात), काय पण स्वताच्या ह्या मूर्तीवरही माझे तुझ्यावरच्यासारखे प्रेम नाही. ॥ १५ ॥ ज्याने सकल इच्छा सोडिल्या, मन शांत केले, वैराभाव गाळून टाकिला व सर्वत्र समदृष्टि ठेविली, त्या मुनीच्या पाठीमागून मी, त्याच्या पायबुडीच्या योगें - आपल्या उदरातील ब्रह्माडाना - पवित्र करून घ्यावे ह्यासाठी, नित्य फिरत असतो. ॥ १६ ॥ - शिवाय, माझ्या भक्तांना सुख इतके इतके मिळते, असे सांगण्यास समर्थ आहे कोण? कारण, ते ज्याचे त्यालाच केवळ समजण्याजोगें व निरुपम असते. पहा - ज्यानी कोणत्याही वस्तू-

१ विष्टेमाजील सगळे वणे । ते सुकरासी गोडपणें । त्यातें कंटाळनी शाहाणे । तेवी मझ्झर्कीं साडणें सार्वभौमता ॥

२ माझा भक्त मला जितका अतिप्रिय असतो ' असें मनांतून बोलावयाचे असताना भगवंताच्या मुखापुन ' पू जितना अतिप्रिय आहेस ' असे उद्गार निघाले ह्याचें कारण हर्षातिरेक हे होय

चा संस्कार करणे सोडून दिले, मनस्वर सत्ताचे प्रेम ठेविले, चित्त शान केले, अभिमान दूर घालविला, सकल प्राण्यांवर दया कालविली. व चित्ताना विषयच्छात्रा संगोडोनील हे उ-
 देण्याचा नियम पाळिला, त्या माझ्या भक्तांना कसलीही अपेक्षा नसल्यामुळे जे मह प्रेमपात्रास मिळते, त्याची उपायना करणा देवता करिता दानाची नाही ॥ १९ ॥
 - शिवाय, उत्तम भक्ताची गोष्ट तर एकीकडेच राहू द्या. पण सामान्य भक्त देखील कृपापत्र अन्वितो रहा - माझ्या भक्तांची उद्दिष्टे निकृष्ट नसतील व विनय त्याग पंडित उद्दे-
 (आपल्याकडे आकर्षण करू) लागले तरी तो, त्याच्या जवळ भक्ति हे महाप्रवक्त साधन असल्यामुळे निच्या प्रभावानेच आप विषयानी पराभविता जात नाही ॥ २० ॥
 तव [ते एव] विदुः, [अन्ये] न. ॥ १७ ॥ अजितेंद्रियः मद्रक्तः विषयैः बाध्यमानः (संहित ज. रा.) अपि प्राय प्रगल्भया (उक्त) नक्रया विषयै न अभिभूयते ॥ १८ ॥
 उद्धव, यथा सुसमिद्धाक्षिः (पर पेशत्या ज्ञाना ज्ञाच्या क्षण) अक्षिः पद्यासि (काहे) तथा मद्रियया भक्तिः कृत्स्नया. (दुर्गत) एतासि (पाद) अस्मत्साम् करोति ॥ १९ ॥

बाध्यमानोऽपि मद्रक्तो विषयैरजितेंद्रियः ॥ प्रार्थः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते ॥ १८ ॥

यथाऽग्निः सुसमृद्धाक्षिः करोत्येधासि भस्मसात् ॥ तथा मद्रियया भक्तिरुद्धैर्नाभिः कृत्स्नयाः ॥ १९ ॥

न साधयति मां योगो न साख्यं धर्म उद्धव ॥ न स्वाध्यायस्तपस्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिता ॥ २० ॥

उद्धव, यथा ऊर्ध्वता (कळेली) मस भक्तिः मां साधयति, [तथा] योग न, साख्यं, धर्म. [च] न, स्वाध्याय. तपः, त्यागः [च] न. ॥ २० ॥
 उद्धवा, जसा अग्नि (प्रकाशितसाठी पेशविलेला) ज्ञाना पुच्छळ घडाडून पेटल्या अनल्या रूपाने काठे जळून त्याचे भस्म करून टाकिले, त्याप्रमाणे भक्तिविषयीची भक्ति -
 ती प्रेम, द्वेष कोणत्याही कारणामुळे उद्धवेना-समस्त पापे जाळून निर्मूल करिते. ॥ १९ ॥ उद्धवा, मजविषयी वृद्धागन झालेने भक्ति जरी मला वश करून देते तशा गीतने योग
 भक्ता आकर्षित नाही, सांख्य व धर्म कशा करित नाहीत. आणि वेदाध्ययन, तप व दान ही मावत घेत नाहीत. ॥ २० ॥

१ किंवा, 'ज्यांना कसलीही अपेक्षा नव्हते, त्यांचाच ते मुक्त मिळवयाचे. कारणे शुद्धता, फार तर क्वच न जवळी इच्छा करणा मुक्त, वे मिळून नही' असा अर्थ करावा
 २ नाथ शब्दातः - चंद्रकिरणाने समृद्ध. जेव्हा वायनां अग्रस्त. तेव्हा माझे विजयुक्त निश्चित. नव्हेचि प्राप्त अभक्ता ॥ २१२ ॥
 ३ कोचिच्छात्रासासवंतोऽभिभूता अपि दृश्यन्त इति प्रायोगहणम् (ज्याच्या ज्ञाना) तुला भक्तांचा धे इतना भक्त म्हणजे असे किंवा पुढील पाठान् हे उद्देशाने नसावे
 केव 'प्रायः' पद घालले
 ४ जेव्हा भक्तांची भक्ति (सोभा) ॥ कां विरहीण अवयव । भर्तारहीण अहेव (संनरा) ॥ जाण पा ले सर्व विटंद् ॥ तसें माझे भक्तीवीण । सखळ लायने वा मुडा जाण
 नाथ २५७/५८

साधूंचा प्रिय व आत्मा असा मी केवळ श्रद्धामूलक भक्तीच्या योगे वश केला जातो. भजवर भक्ति जडवी अमता तर्ग चढालानामुद्धा नीच कुत्रातील जन्म ह्या दोषापासून दंडविल शुद्ध करिते. ॥ २१ ॥ अंतःकरण माझ्या भक्तीने रहित असेल तर त्याला सत्य, दया ह्या गुणांनी युक्त वरं किंवा तपश्चर्येने युक्त अशी विद्या (उपासना किंवा ज्ञान) होमूद्ग नीटपणे पवित्र करू शकून नाहीत. - एकंदरीत, भक्तीवाचून इतर मार्गाने व्यर्थ होत - ॥ २२ ॥ आगावर रोमाच थरात नाहीत, अंत करणाला पाझर मुटून नाहीत व नेत्रातून अभुयारा चालत नाहीत तर भक्ति व्हावी कशी? व भक्तीवाचून चित्त शुद्ध व्हावे कसे? ॥ २३ ॥ - ईश्वराचे गुण वर्णन करिताना प्रेमभरान्तव - ज्याची वाणी सद्गतिन सर्वां प्रियः आत्मा अहं श्रद्धया एकया भक्त्या प्राह्यः भविष्या भक्तिः श्रवपाकान् [वापि] (चाखलापर्वत सर्वाना) समवात् (जन्मदोषापासून) अपि पुनाति (पवित्र करिते) ॥ २४ ॥ सत्यदयोपेतः धर्मः, तपसा अन्विता विद्या वा मद्भक्त्या अपेत आत्मानं सम्यक् न प्रयुनाति. ॥ २५ ॥ रोमहर्ष विना (रोमाचावाचून), द्रवता (गर्हिलेल्या) चेतसा विना, शानदाश्रुकलया विना [भक्ति.] कथं [गम्यते]? भक्त्या विना आशयः (चित्त) [कथं] शुद्धेव? ॥ २६ ॥ यस्य वाक् गद्गदा, चित्तं च द्रवते, [य.] असीक्ष्य

भक्त्या ऽहमेकया ग्राह्यः श्रद्धया ऽऽत्मा प्रियः सताम् ॥ भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्रवपाकानपि संभवात् ॥ २७ ॥

धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसाऽन्विता ॥ मद्भक्त्या ऽपेतमात्मानं न सम्यक्प्रयुनाति हि ॥ २८ ॥ कथं विना

रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना ॥ विना ऽऽनंदाश्रुकलया शुद्धेभक्त्या विना ऽऽशयः ॥ २९ ॥ वागगद्गदा द्रवते

यस्य चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति कचिच्च ॥ विलज्ज उद्रायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति ॥ ३० ॥

यथा ऽग्निना हेम मलं जहाति ध्मातं पुनः स्वं भजते च रूपम् ॥ आत्मा च कर्मानुशयं विधूय

मद्भक्तियोगेन भजत्यथो माम् ॥ ३१ ॥

रुदति, कचिच्च हसति, [कचिच्च] विलज्ज. [खन] उद्रायति, नृत्यते च [खः] मद्भक्तियुक्त भुवन पुनाति. ॥ ३२ ॥ यथा अग्निना ध्मात (तापविलेले) हेम मलं जहाति (दाकिते), स्वं रूपं भजते च, [तथा] आत्मा मद्भक्तियोगेन कर्मानुशय विधूय (दूर करून) अथो मा भजति. ॥ ३३ ॥

होते, ज्याच्या चित्ताच्या द्रव सुद्यतो, जो वारंवार रडतो, केव्हा हसतो, निर्लज्जपणे गातो किंवा थपथपा नाचतो, - एकंदरीत अशी मजविषयीच्या सप्रेम भक्तीची लक्षणे ज्याच्या ठिकाणी घडून आलेली दिसतात, - तो पुरुष सगळ्या भुवनाला पवित्र करितो. ॥ ३४ ॥ जसें सुवर्ण अग्नीने तापबावे तेव्हाच आतील सगळे मळ टाकून देते व पुन्हा आपले मूळ रूप स्वीकारिते (वरून पुष्कळ भुवने किंवा घासले तरी आतले मळ जात नाहीत), तशाच रीतीने आत्माही माझ्या भक्तियोगाच्या योगे ससत्त कर्मवासना दूर करून मग माझ्या

स्वरूपास प्राप्त होतो - इतर सामान्य हे सामर्थ्य नसते. - ॥ २९ ॥ माझ्या पवित्र कथा ऐकिल्या व वणिगल्या अमता त्याच्या देगे जमनेचि निज दुष्ट होण जने नमने पुनर्जात
अंजन व्रतलेखा नेत्राप्रमाणे, मूर्ख वस्तु दिसू लागते (ज्ञान हा मकीचाच अकार त्यापर होय, ते मकीहून वेगळे नाही.) ॥ २९ ॥ - निव द जन हणने चिनचा म-
इया जाकाराने परिणाम होय. आणि तो कल मलू लागले असता आसोआप होतो, त्यामाठी निराश्रय बल कावा लागत नाही पहा - विद्वदेचे चिन अगगनेचि चिन निर
यांवर आसत होते, तसे मला स्मरणार्थे निच फक्तारच हय लागून राहने. ॥ २७ ॥ - एतवत, ज्याअर्थी इतर माषने व यची फळे - स्वतामलाजे किवा मनोरज्यामार्गने
वसो आत्मा मत्पुण्यवायाअवधमिधानैः कथा कथा परिरुज्यते (गुढ होजे), तथा तथा. यथा एव अंजनसप्रयुक्त चक्षु [तथा] मूखन वस्तु दृश्यति ॥ २६ (सु०, ॥ २७ ॥
तस्माद् यथा स्वप्नमवेत्यर्थ, [तथा] वसदक्षिध्यानं (विद्या कल्याणव) हित्वा (रूढून) मद्रावभाविन मन मदि समाधत्स्व च्च) ॥ २८ ॥ स्त्रीणा, स्त्रीसंगिना (इत्यन्तः)

यथा यथा ऽऽत्मा परिमृज्यते ऽमो मत्पुण्यगाथाश्रवणानिधानैः ॥ तथा तथा पश्यते वस्तु मम
चक्षुर्यैवांजनसंप्रयुक्तम् ॥ २६ ॥ विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विभज्जते ॥ मामनुममनश्चित्तं
मध्येव प्रविलीयते ॥ २७ ॥ तस्मादमदक्षिध्यानं यथा स्वप्नमनश्चम ॥ हित्वा मयि ममावत्स्व
मनो मद्रावभाविनम् ॥ २८ ॥ स्त्रीणा स्त्रीसंगिना नगं लब्ध्वा द्रुत आत्मवान् ॥ क्षमे
विविक्त आसीनश्चित्तयेन्मामर्तद्वितः ॥ २९ ॥ न तथा ऽम्य भवेत्तद्देशो वंशश्चान्यप्रमंगतः ॥

योषित्संगाद्यथा पुंसो यथा तत्संगिसंगतः ॥ ३० ॥

[च] संगं द्रुतः त्यक्त्वा आत्मवान्, क्षमे (निर्भय) विविक्ते (एतले) आसीनः, अनर्द्रित (नेत्य) [च सत्] मा चिनयेत् ॥ २९ ॥ अम्य पुन यथा योषित्संगान्
(स्त्रीसंगाने) वंशः, यथा च तत्संगिसंगतः (जो अष्ट पक्षाच्या बहवाकाने) कुश, तथा अन्यप्रसंग न. ॥ ३० ॥
केवळ मिथ्या कल्पनामय आहेत, त्याअर्थी त्याचा त्याग करून, माझ्या प्रमाने शुद्ध वेगळे मन मनवर लाव. ॥ २८ ॥ पुन्यन वेय वगवे श्रियावा व स्त्रीसंगी
लोकाचा समापन दूर सोडून निर्भय आणि निमन अशा स्थानी जमावे, व नेथे निरन्मरणे माझे चिन चळवने ॥ २९ ॥ पुन्यात, क्षेत्रा नेकाच्या समानमाने
जसे कुशा सोसावे लगतात, व स्त्रियांच्या संगतीने जसे ववन प्राप्त होतें, तसे कुश किवा तसे ववन इतर कोणाच्याही महवापान प्राप्त होत नाही ॥ ३० ॥

उद्धव क्षणालः— हे कमलनयना, मुमुक्षूनें तुझ्या कोणत्या स्वरूपाचे ध्यान करावे, त्या ध्यानाचीं अंगे कोणतीं व ध्येय स्वरूपाचे वर्णन कसे, ते ध्यान त्या मला कथन करावे ॥ ३१ ॥ श्रीभगवान् क्षणाले— उद्धवा, साधकांनें अति उच नाही व विशेष सखळही नाही अशा मध्यम प्रमाणाच्या आसनावर शरीर सरळ ठेवून (पेंक येऊ न देता) सुख बाटेल तशा रीतीनें (स्वस्तिकादि आसनं घातलीं पाहिजेत असा नियम नाही) बसावे. - चित्त स्थिर राहावे बाहेर फाकू नये ह्यासाठी - नासिकेच्या अग्रावर दृष्टि लावावी व उद्धवः उवाच—अरविदाक्ष, मुमुक्षू त्वा यथा (जथा अंगाली), यादृशं (जथा प्रकारचा अशा), यदात्मकं (ज्या स्वस्थाच्याला) वा ध्यानेत्, एतन् ध्यान त्व मे वक्तुं अर्हसि. ॥ ३१ ॥ श्रीभगवान् उवाच—समे आसने यथासुखं समकायः (सरळ शरीर ज्याचे असा) [सन्] आसीनः उत्संगे (भावीवर) हस्तौ आधाय (ठेवून) स्वनासाग्रकृते-

उद्धव उवाच । यथा त्वामरविदाक्ष यादृशं वा यदात्मकम् ॥ ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मे ध्यानं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच । सम आसन आसीनः समकायो यथासुखम् ॥ हस्तावुत्संग आधाय स्वनासाग्रकृतेक्षणः ॥ ३२ ॥

प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ॥ विपर्ययेणापि शनैरभ्यसेन्नित्तिर्तैर्द्रियः ॥ ३३ ॥ हृद्यविच्छिन्नमोकारं घंटानादं

विसोर्णवत् ॥ प्राणेनोदीर्यं तत्राप्य पुनः संवेशयेत्स्वरम् ॥ ३४ ॥

क्षण. (आपल्या नाकाच्या अग्रकटे दृष्टे ज्याची असा) ॥ ३२ ॥ निर्विर्तैर्द्रियः पूरकुम्भकरेचकैः प्राणस्य मार्गं शोधयेत्, विपर्ययेण अपि शनैः अभ्यसेत्. ॥ ३३ ॥ घटानादं अविच्छिन्न (सतत) ओंकार इदि प्राणेन विसोर्णवत् (कमळाच्या नाळतीळ तत्प्रमाणें) उदीर्यं (वर घेऊन) अथ पुनः तत्र स्वर संवेशयेत् (ठेवो). ॥ ३४ ॥ हात माडीवर ठेवावे. ॥ ३२ ॥ पूरक, कुम्भक आणि रेचक करून प्राणाचा मार्ग शोधावा आणि उलट (रेचक, कुम्भक व पूरक अशा) क्रमानेही हळूहळू प्राणायामाचा अभ्यास चालवा. इंद्रिये विषयावरून सोडवावी. ॥ ३३ ॥ - प्राणायाम दोन प्रकाराचा आहे एक सगर्भ आणि दुसरा अगर्भ त्यामध्ये प्रणवगर्भ प्राणा-

१ 'मे ध्यानं मे वक्तुमर्हसि' असा कोठें पाठ आहे, क्षणमे त्यात 'मे' ही दोन पदे आहेत त्याचा विनियोग लावण्यासाठी असा अर्थ करावा— " मुमुक्षूनें तुझे ध्यान कसे करावे तें जिज्ञासून सांगण्यासाठी 'मला' सांग 'मग' ज्ञानशील तर तुम्ही सेवा हाव पुरवार्थ घाटतो, ध्यानाशीं मला काही कर्तव्य नाही "

२ कुम्भक हा० प्राणवायु एका नाकपुढीनें ओढून आत मरणें, कुम्भक हा० तो वायु आत काढून व रेचक हा० वायु बाहेर सोडणें

३ इडेनी करावा प्राण पूर्ण । तो कुम्भिनी राखावा जाण । मग तिनें चि करावा रेचन । हे एक लक्षण अभ्यासी ॥ कां पिंगळेनी करावा पूर्ण । तो निर्मैची करावा रेचन । हे एक अपार लक्षण । विचक्षण बोलनी ॥ सर्वसंमत योगलक्षण । इडेनी करावा प्राण पूर्ण । तो कुम्भक राखावा स्तम्भून । कर्गवे रेचन पिंगलया ॥ हो का पिंगळेनी पूरावा प्राण । तोही कुम्भक राखावा कुंसून । मग इडेनी सांडावा रेचून । हे विपरीत लक्षण अभ्यासी ॥ नाथ, ४२० । २१ । २२ । २३ ।

एषं शणवच्युक्तं श्राणं एष विशवर्षं (शिखल) वृक्षद्वयः (द्वा वेला) समभ्यसेत् [एव कृते सति] मायात् अर्वाक् (अन्तिमे) नितामिल (निम्न)
[भवति] ॥ २५ ॥ ऊर्ध्वनाल (ऊर्ध्वमुखं कक्षा) अधोमुखं (खर्ज, मुख आनि अना) अदपत्र सकर्णक (अन्तिमे) अत एव हनुडरीक (अन्तिमे)

हृत्पुंढरीकर्मतस्थमूर्ध्वनालमधोमुखम् ॥ ध्यात्वाज्वलमवाग्निद्वयमष्टपत्र नवःपत्रेन ॥ ३६ ॥

समं प्रशान्तं ममखं दीर्घचारुचतुर्भुजम् ॥ मुचारु मंदग्रीवं मुकण्ठं शुचिस्मिन्म ॥ ३८ ।

दृष्टान्ते सरोवरातील कमलदलप्रमाणे - त्याचे पुढे वर आहे असे चिन्तन करावे, तसेच ते दुसऱ्याकडे असून त्याकडे अठरा पाकण्या आहेत व त्याच्याने येऊ शकते. त्याने
 आम्हांला आणवे. ॥३९॥ त्या सर्वांकडे असून एक सुख, चंद्र व अग्नि आणी त्या अग्निमध्ये माझ्या दगडचे आन व त्याचे. त्याने

सुंदर चार बाहु आहेत; मूर्ति अत्यंत रमणीय आहे, मान सुंदर, व गाल मनोहर असून हास्याची शुभ्र प्रण पटत आहे, ॥ ३८ ॥ दोन्ही कान सारखे असून त्यामध्ये दातलेली शंकराकार कुंडले चमकत आहेत, आभावर भरवरी वस्त्र आहे, कांति मेघासारखी रंगमवर्ण आहे, - वसत्यावर अनुक्रमे उजव्या व डाव्या बाजूस - श्रीवत्स आणि लक्ष्मी ही चिन्हे वसत आहेत, ॥ ३९ ॥ शंख, चक्र, गदा, पद्म, आणि धनमाला ही मृतीला विशेष शोभा देत आहेत, तूफाराच्या योगे पाय शोभत आहेत, कौस्तुभ मण्याची प्रभा शरीरावर पसरली आहे, ॥ ४० ॥ तेजःपुंज अशा किरीट, कडी, कटिभूष, बाहुभूषणें ह्या अलंकारानी त्याला चहूकडून शोभा आणिली आहे, मूर्ति सर्व अवयवानी सुंदर व हृदयंगम समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुंडलं (सारख्या कानात घातलेली चमकतात मकराकार कुंडले ज्यांची अशा) हेमांबरं (सुवर्णाचे वस्त्र ज्याचे अशा) घनश्याम श्रीवत्सश्रीनिकेतन ॥ ३९ ॥ शंखचक्रगदापद्मधनमालाविभूषितं नूपुरैः विलसत्पादं कौस्तुभप्रभया युतं ॥ ४० ॥ धुमत्किरीटकटकटिसूत्रांगदायुतं सर्वांगसुंदरं हृद्य प्रसादसुमुखेक्षणं ॥ ४१ ॥

समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुंडलम् ॥ हेमांबरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ॥ ३९ ॥

शंखचक्रगदापद्मधनमालाविभूषितम् ॥ नूपुरैर्विलसत्पादं कौस्तुभप्रभया युतम् ॥ ४० ॥

धुमत्किरीटकटकटिसूत्रांगदायुतम् ॥ सर्वांगसुंदरं हृद्य प्रसादसुमुखेक्षणम् ॥ ४१ ॥

सुकुमारमभिध्यायेत्सर्वगेषु मनो दधत् ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यो मनसा ऽऽकृष्य तन्मनः ॥

बुद्ध्या सारथिना धीरः प्रणयेन्मयि सर्वतः ॥ ४२ ॥ तत्सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् ॥ नान्यानि चिंतयेद्बुद्धयः सुस्मितं भावयेन्मुखम् ॥ ४३ ॥

धारयेत् ॥ नान्यानि चिंतयेद्बुद्धयः सुस्मितं भावयेन्मुखम् ॥ ४३ ॥

सुकुमार [रूपं] सर्वगेषु मनः दधत् (ठेवणारा) [सत्] अभिध्यायेत्. धीरः मनसा इंद्रियार्थेभ्यः (इंद्रियाच्या विषयावरून) इंद्रियाणि आकृष्य (ओढून) तत् मनः सारथिना (सहाय) बुद्ध्या सर्वतः मयि प्रणयेत् (जव्ही) ॥ ४२ ॥ तत् सर्वव्यापक (सर्व मूर्ति व्यापणारे) चित्त आकृष्य एकत्र धारयेत् बुद्धयः अन्त्यानि न चिंतयेत् असून प्रसन्न मुद्रें मुखाला व नेत्रांना शोभा आलेली आहे, ॥ ४१ ॥ अशा त्या सुकुमार (अतिक्रामळ) मूर्तीचे, सर्व अवयवावर मन लावून, ध्यान करावे धैर्यावान् पुरुषांनी मनाच्या योगे सर्व इंद्रियें त्याच्या उपमोग्य विषयावरून आकर्षून घ्यावी, व तें मन, बुद्धिरूप सारणीच्या साहाय्याने, सर्वावयवयुक्त अशा माझ्या ठिकाणी पूर्णपणे लावून ठेवावे ॥ ४२ ॥ - ही ध्येय वस्तूची विशेषणें सांगितली. आता मुख्य ध्येय मूर्तीला व्यापणारे ते चित्त काढून वेवट एका ठिकाणी लावावे, पुन्हा

दुःसत्या अंगोचै ध्यान कर्तुं तये, तर मुहुरासयुक्त अथा मुसौचै तेवदे ध्यान करौवे. ॥ ४३ ॥ चित्त त्या आश्रयावर (मुहुरास वडनावर) स्थिर झाले अमना तेनून ज्ञानन सर्वकारणरूप आकाशाच्या ठिकाणी धारण करौवे नंतर त्याचा (कारणत्वाचा) ही त्याग करून शुद्ध नल्बळणी आरुढ व्हावे व मग कर्मलोही चित्तन ' ध्यान करग्रग व ज्ञय' स्वरूप ही वेपळी आहेन हेही चित्तन) कर्तुं नये. ॥ ४४ ॥ अद्या रीतीने जिवाची एकाग्रता केरी अनना, जयें तेज नेजान मिळून जाले, त्याप्रमाणें तो पुन्हा मल्लव (ईश्वराला) आल्याच्या ठिकाणी पाहूं लागतो व आत्माच सर्वात्मक अद्या माझ्याशी मिळून गेअ ओं पाहनां । ४५ जे योगी अशा अन्नन तीव्र न्यानाच्या योगे मांडा सुस्मितं मुखं सावयेत्. ॥ ४६ ॥ तत्र लब्धपदं (भिळले स्थान उरला अने) चित्त आकृष्य व्योम्नि (अकाश) धारयन् तत् न्यक्त्वा मंड गेह । मन्दिरेणो पुगेमल्ल [सन्] किंचित् अपि न क्तिनयेत्. ॥ ४७ ॥ एवं समाहितमतिः ज्योतिषि ओति. [इव] मा एव धारयते, आत्मन [च] सर्वात्मन् मयि सशुभ विचष्टे ॥ ४८ ॥

तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत् ॥ तच्च त्यक्त्वा मंडारोहो न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ ४७ ॥

एवं समाहितमतिमभिवाऽऽत्मानमात्मानि ॥ विचष्टे मयि मर्वात्मन् ज्योतिर्व्योनिषि मयुनम् ॥ ४८ ॥

ध्याननेत्यं सुतीव्रेण युंजतो योगिनो मनः ॥ मंथास्यलागु निर्वाणं द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ॥ ४९ ॥

॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवमंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीभागवानुवाच । जितेंद्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः ॥ मयि चारग्रनश्वेन उपनिष्ठानि मिद्धयः ॥ १५ ॥

इत्यं सुतीव्रेण व्यावेद मनः युंजतः (लक्षणच्या) योगिनः द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रम. आशु निर्वाण । मन्दिरे (मंथना) मंथास्योनि (ज्वेन) । ४९ ।

॥ इति श्रीभागवतान्वये एकादशस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीभागवान् उवाच— जितेंद्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य मयि चेत् धारयत योगिनः सिद्धयः उपनिष्ठानि । १५ ॥

ठिकाणी बल लावितो, त्याचा द्रव्य, ज्ञान व क्रिया (अनुक्रमे अविभूत, अविच्छेद व अशून्य अना दिवा हृदय, दृष्टा व दर्शन अन, हा अन्न उग्रकन्न योगीने उमन नते । ६

॥ इति श्रीमद्भागवतान्वयेन एकादशस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीभागवान् उवाच— उद्धवा, जो पुरत प्राणवायु व इंद्रिये निरुन चित्त स्थिर करीत आणि न चित्त मज्जटावी गकाग्रयें नव लंगेल, त्याला मित्र प्राप्त होवान (त्या मित्र साह्या प्राप्तीची विषे होत. हाअून योग्याने त्याना येहून जाउं तये) । १ ।

उद्धव ह्याणाल्या - अच्युता, कोणती धारणा केळी असता कोणत्या नांवाची व कशा प्रकारची सिद्धि प्राप्त होते आणि त्या वागणा व त्या सिद्धि किती आहेत. ते मला सांग - ह्या मोठ्या तुलाच ठाऊक असावयाच्या, कारण, - योग्याना सिद्धि देणारा तू होस. ॥ २ ॥ श्रीभगवान् ह्याणले - उद्धवा. योगशास्त्रामध्ये निपुण पुरुषांनी सिद्धि अठरा प्रकारच्या सांगून दिल्या आहेत व धारणाही तितक्याच आहेत. त्यांपैकी आठ सिद्धि माझ्याच आश्रयाने राहतात (माझ्या स्वरूपतेम पावणाराच्या माझ्याहून थोड्या न्यून अशाने प्राप्त होतात), आणि बाकी दहांच्या प्राप्तीला कारण सत्त्वगुणाचा उत्कर्ष हेच होय. ॥ ३ ॥ - त्या सिद्धीची नावे व स्वरूप सांगतो ऐक - (१) अणिमा (गरीर सूक्ष्म होणे), उद्धवः उवाच - अच्युत, कया धारणया सिद्धिः कास्विच्? सिद्धयः कति वा? ब्रुहि मवान् योगिना सिद्धिदः. ॥ २ ॥ श्रीभगवान् उवाच - योगपारंगे.

उद्धव उवाच । कया धारणया कास्वित्कथंस्वित्सिद्धिरच्युत ॥ कति वा सिद्धयो ब्रुहि योगिना सिद्धिदो भवात् ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच । सिद्धयो ऽष्टादश प्रोक्ता धारणा योगपारंगैः ॥ तासमष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुणहेतवः ॥ ३ ॥

अणिमा महिमा मूर्तेर्लघिमा प्राप्तिरिन्द्रियैः ॥ प्राकाशं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमिदिता ॥ ४ ॥ गुणेष्वसंगो वशिना

यत्कामस्तदवस्यति ॥ एता मे सिद्धयः सौम्य अष्टावौत्पत्तिका मताः ॥ ५ ॥

सिद्धयः, धारणाः [च -] अष्टादश प्रोक्ताः. तासां अष्टौ मत्प्रधानाः दश गुणहेतवः एव. ॥ ३ ॥ श्रुते अणिमा, महिमा लोबेमा, इन्द्रियै प्राप्ति, श्रुतदृष्टेः प्रोक्ताः ३. ॥ ५ ॥ शक्तिप्रेरणः ईशिता, ॥ ४ ॥ गुणेषु असंग, वशिना, यत्कामः, तत् अवस्यति, सौम्य, एता अष्टौ सिद्धयः मे औत्पत्तिका (स्वाभाविक) मताः. ॥ ५ ॥

(२) महिमा (शरीर मोठे होणे), व (३) लघिमा (शरीर हळूक होणे) ह्या सिद्धि देहाच्या होत, (४) प्राप्ति नावाची सिद्धि ह्या सर्व प्राण्याच्या इन्द्रियाशी योग्याचा त्या त्या इन्द्रियाच्या अधिष्ठात्री देवताच्या रूपाने सबंध घडणे ही होय, (५) आपल्याला जी ऐकून ठाऊक आहेत त्या स्वर्गादि पारलौकिक स्थानी व जी दिसण्याजोगी आहेत त्या इह लोकीच्या स्थली भोगदर्शनाचे सामर्थ्य ही प्राकाशय नावाची सिद्धि समजावी, (६) शक्तीची ह्या मायेची व तिच्या अशाची - अनुक्रमे ईश्वराच्या ठिकाणी व इतरांच्या ठिकाणी - प्रेरणा ही ईशित सिद्धि होय, ॥ ४ ॥ (७) विषय भोगीत असूनही त्याच्या ठिकाणी आसक्त न होणे ह्याला वशिना सिद्धि म्हणतात, आणि

१ ह्यावरून त्रिकालज्ञान इत्यादि सुदृढ सिद्धि इतरांनाही ठाऊक असतात हे सूचित होत

२ दश तु गुणहेतवः विषयप्राप्तिहेतुमृता एव तुच्छा इत्यर्थः (दहा तर विषययोगप्राप्तीला कारणमूत एवढ्याच, अर्थात तुच्छ होत)

३ बालप्रबोधिना ह्या सिद्धीचे स्वरूप ' दुसऱ्याच्या इन्द्रियाना व अत करणाना यथेच्छ प्रेरणा देता येणे ' एवढेच समजतात

भा. ३.
सा. ३.
३५ ॥

(८) ज्या ज्या मुखाची इच्छा करावी तें तें सुख अर्थाद प्राप्त होणें. ही प्राकृत्य नवाची सिद्धि होय. हे मौल्य पुनः उदका, का, पाड्या अन्त मिद्धि मानविक
- आणि निरतिशय - मानिलेल्या आहेत. ॥ ९ ॥ - आता गुणमूलक मिद्धि मगतां - (१) या देहाच्या उक्तीं - पुनः, तुला, मेह, जग, मृत्यु हा महामुक्ती - को-
णत्याही लहरी न उचलळी; (२) दूरचे स्वानि हेऊणें, (३) दूरचे पदार्थ पाहणें (४) मनामग्नाने जगने देहाची गती, (५) इच्छेम घेऊन तें स्वकृत्य जेणें (६)
दुसऱ्याच्या देहात प्रवेश करणें, ॥ ६ ॥ (७) इच्छेम घेऊन नेहा मणें. (८) अप्पगनगेवर जेव ज्या क्रीडा करिता त्या पाहणें, ९, मकळमृत्तुन त्या म्हा, जन्मकी
प्राप्ति घडणें, आणि (१०) आत्मा निकडे निकडे अकुंठित चालणें - या दहा मिद्धि गुणनिमित्त हेन - ७ - जन्म उद निद्धि माने. ॥ १० ॥ इच्छा-सुख ७
आसिम्ब देहे अनुर्मिमत्त्व; दूरप्रवणदर्शन; मनोजवः; कामरूप; पगकावप्रवेश. ६. स्वच्छन्दमृत्यु, देव ना म्हा ऊडे तुज्जंत यथासक्यममिद्धि अप्रतिहतागानि - जन्म
सर्वत. सवार भिचा कवी) आत्मा [पला: गुणहेतव' दहा]. ॥ ७ ॥ त्रिकालब्रह्म. गडुळ. निवे-के - म्हा - म्हा - पर्विवल्ल दमिडम थरकविचिदादीना इतिटम / जन्म

अनुर्मिमत्त्वं देहेऽस्मिन्दूरश्रवणदर्शनम् ॥ मनोजवः कामरूप परकायप्रवेशनम् ॥ ६ ॥ स्वच्छन्दमृत्युदर्शनम् । नष्ट कीडलुटदर्शनम् ॥
यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाऽप्रतिहता गतिः ॥ ७ ॥ त्रिकालज्ञत्वमहदं परचित्तद्योन्निजतां, अत्यर्कवृचिदादीना प्रनिटमोऽनगजय
॥ ८ ॥ एताश्चोद्देशतः प्रोक्ता योगधारणमिद्धयः ॥ यथा धारगया या म्याद्यया वा स्याद्विशेष मे ॥ ९ ॥ नूनमुन्नतपनि मयि तन्नान्न
धारयेन्मनः ॥ अग्निसनमवाग्गतिं तन्नात्रोपायको मम ॥ १० ॥

चालु व देणे), क्षणराज्य, ॥ ८ ॥ एताः योगधारणमिद्धयः उद्देशन प्रोक्ता. यथा धारणया दा, यथा वा स्यात्, [एतन्] ने नितोऽ ॥ नूनमुन्नतपनि माद तन्नात्र
मनः धारयेत्, तन्नात्रोपायको मम अग्निसनं शक्यते. ॥ १० ॥
शीतोष्णादिकांसमूत्र त्रास न होणें (१) दुसऱ्याचे नलमन करणें (२) अग्नि मय, उदक विष इत्यादिकच्छा शक्ति यत्तज्ज म्हा, व ७ जेण म्हा जन्म न पत्रेण
- ह्या पाच शुद्ध मिद्धि होत. ॥ ८ ॥ योगधारणेत्त्व येणें प्राप्त होणाऱ्या ह्या मिद्धि नमून मुच्छन्ने पतिकत्व आत्मा के मय्य गजोच्च, येणे कोणते मिद्धि म्हा मिद्धि ने पत्र-
पासून ऐकून वे. ॥ ९ ॥ मूल्य मून ज्याच्या उपावे अशा म्हा टिकणी के पुनः मून मुच्छन्ने अग्नि म्हा मिद्धि या नश्यतुन की, उद म्हा, उगळ म्हा म्हा
अग्निमा मिद्धि (शरीर मूल्य होणें ही) * प्राप्त होत. ॥ १० ॥

* तो अचिच्छिद्रो निधोवि जाये । जगच्या डाल्यामाजी समये । कोडेही चुपना पणे । जगनेही लाहे ने, पिडें । ला ३, ७२

ज्ञानशक्ति महत्तत्त्व माझेच रूप होय, त्या माझ्या ठिकाणी जो पुरुष महत्तत्त्वाकार असे आपले मन धरण करितो तो, आणि तसाच भूतात्री (आकाशादि भूतोपावि अशा माझी) वेगवेगळी उपासना करणारा पुरुष महिमा (शरीर मोठे होणे) ही सिद्धि पावतो. ॥ ११ ॥ वायु तेच उत्पत्ति भूताचे परमाणु ज्याचे उपावि अशा (परमाणुरूप) माझ्या ठिकाणी आपले चित्त रमविणारा योगी कालाच्या परमाणूइतके स्वरूप होणे ह्या लविमा नामक सिद्धीस पावतो ॥ १२ ॥ सात्विक अहंकार ज्याचा उपावि अशा माझ्या ठिकाणी एकाग्रपणे महति परे (ज्ञानशक्ति) अन्तर्गन् मयि मन. दधत् [सन्] यथासंस्थ (महत्तत्त्वाकार) महिमान अवाप्नोति. भूताना च पृथक् पृथक् [तत्तद्भूतोपावौ मयि मन' दधत् सन् तत्तन्महिमानं प्राप्नोति]. ॥ ११ ॥ भूताना परमाणुमध्ये मयि चित्त रजयन् योगी कालसूक्ष्मार्थता (कालाच्या सूक्ष्म-परमाणु) लविमान अवाप्नुयात् ॥ १२ ॥ वैकारिके

महत्यात्मन्मयि परे यथासंस्थं मनो दधत् ॥ महिमानमवाप्नोति भूताना च पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥ परमाणुनये चित्त भूतानां मयि रंजयन् ॥ कालसूक्ष्मार्थतां योगी लविमानमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥ धारयन्मय्यहंतत्त्वे मनो वैकारिकेऽखिलम् ॥ सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं प्राप्तिं प्राप्नोति मन्मनाः ॥ १३ ॥ महात्यात्मनि यः सूत्रे धारयेन्नयि मानसम् ॥ प्राकाश्य पारमंठ्यं मे विदतेऽन्यक्तजन्मनः ॥ १४ ॥ विष्णौ त्र्यधीश्वरे चित्तं धारयेत्कालविग्रहे ॥ स ईशित्वमवाप्नोति क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनाम् ॥ १५ ॥

(सात्विक) अहंतत्त्वे मयि अखिलं (एकाग्र) मन. धारयन् मन्मनाः सर्वेन्द्रियाणां आत्मत्वं (अधिष्ठातृव) प्राप्तिं प्राप्नोति ॥ १३ ॥ य महति आत्माने सूत्रे मयि मानसं धारयेत्, [सः] अन्यक्तजन्मनः (प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले महत्तत्त्व उपावि ज्याचा अशा) मे पारमेष्ठ्य प्राकाश्यं विदते ॥ १४ ॥ [यः] त्र्यधीश्वरे कालविग्रहे (कालमात्र, सर्वानां चित्त लवणारा पुरुष मजकडे मन लागून गेले की सर्वांच्या इन्द्रियाच्या अधिष्ठात्री देवता * होणे ह्या प्राप्ति नामक सिद्धीस पावतो ॥ १३ ॥ क्रियाशक्तिप्रधान व ज्याला मूत्र झणतात त्या महत्तत्त्वरूप माझे ठिकाणी जो कोणी आपले चित्त लावील, त्याला ज्याची उत्पत्ति प्रवनापासून झाली ते मूत्र ज्याचा उपावि त्या माझी सर्वोत्कृष्ट अशी प्राकाश्य नावाची सिद्धि प्राप्त होईल. ॥ १४ ॥ त्रिगुणात्मक मायेचा नियता झणून कालरूपी (सर्वांचे आकलन करणारा अतर्क्यमी) व सर्वव्यापी अशा माझे ठिकाणी जो चित्त

१ तुळिता त्याच्या समान माय । न पुरे सगळी संपर्वेन धर । एवढ्या महत्त्वाच्या उभारा । सिद्धिद्वारा तो पावे ॥ नाथ, ७४

२ जडवण अर्धो नसतो, हे दर्शविण्यासाठी ' कालाच्या परमाणूस रखा ' असे झटले पृथ्वीच्या परमाणु झटला की त्याला थोडा तरी जडपणा असणारच कालाचे उपाविभूत परमाणु कोणते आहेत इतकीच अ. ११ पृष्ठा

* जे कां इन्द्रिय व्यापार जगाचे । प्रकाशने हा देखे साचे । येवढ्या इन्द्रिय प्राप्तीचे । साधो, सिद्धीचे वैभव ॥ नाथ, ८१०.

खडील, त्या पुरुषाळा ईशित्व कृपेने जीवांना व त्याच्या उपाधीना (उद्देष्ट्यांना) प्रेरणा देणं हो भित्ति निष्ठे. १५ । उपाधा तुरंग्य द्युतन व जे उपाधः विनियम्ये आजी कारण ह्या तीर्तही उपाधीनी रहित आहे) व कैयवत् ह्या शब्दांनं स्वचे वर्णन करूं नातें अने जे मागे लाग्यमरूप रम्येचं टिक्कें विनियम्येन व मजे नसे व कृपेने योगी वशिता (विषय योगीत असताही आसऊ न हाण) हो भिद्ध पावतो । १६ ॥ जो केंपां आनंद मन निमित्त करून निर्गुण ब्रह्मचर मजे टिक्काी जिवीने तो पुनः कावळ्या रा-वतयांनी मळा) विष्णूने चिचें धारयेत्, सा खेयशेषकोटिनां ईशित्वं अवगम्येति. १७ । तुरंग्यहरे । तुरंग्य-वत-मन्त्रे) मगवच्छुद्धगच्छिडे (मगवच्छुद्धगच्छिडे वगैरेच्या म्म० पद्वैकैकसंख) नारायणे मयि मन सादयस् मज्जमां योगी वशिनां इयान्. १८ । निर्गुणे ब्रह्मणि मयि विगड (निमन्) मन धारयन् गगमानन्द आनेनेति नारायणे तुरीयास्यै मगवच्छुद्धशब्दिदत्ते ॥ मनो मय्याद्वयद्योगी मद्धनां वशिनामियात् ॥ १९ ॥ निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन्निगडं मन ॥

परमानंदमाप्नोति यत्र कामो ऽवसीयते ॥ २० ॥ श्वेनद्वीपपतौ चित्त शुद्धे धर्ममये मयि ॥ धारयन् श्वेततां याति षड्विंशतिनां नर ॥ २१ ॥

मय्याकाशात्सनि प्राणे मनसा घोषमुद्धहन् ॥ तत्रोपलब्ध्या भूतानां हर्मो वाचः शृणोत्यमो ॥ २२ ॥
यत्र कामः अवसीयते (समाप्त होतो) ॥ २० ॥ श्वेनद्वीपपतौ शुद्धे धर्ममये मयि चित्त धारयन् नरः षड्विंशतिनां [मन] श्वेततां श्रुद्धान् यान्ति. ॥ २१ ॥
आकाशात्सनि प्राणे मयि प्रकसा घोषं (नावळ) उद्धहन् (तिनन मरता) अतो हम् तत्र उपलब्ध्या भूतानां वाच शृणोति २२ ।
परमानंद पावतो. हा परमानंद प्राप्त शास्त्र असनां मकल इच्छा मगम होतन (हेंच नाकान्य नाचची मिळि होव) २३ । अत्र द्वंद्वच अनेमि अनेमनेन व शुद्धम-
त्त्वान्मक जो मी (अनिरुद्धमूर्ति), त्या माझे टापी, चित्त धारय कर्णगर्भे स्वरूप शुद्ध होतें व त्या मनुष्याला सुखा, तुष, शोक, मंद चण अजी मुन्युद्ध महा उरि मर्ह, वाधा करीन नाहीत. ॥ २४ ॥ * आकाशरूपी व ममन्त भूतचा मनाष्टि प्राण जो मी त्या मनाष्टी मनाच्या येतें नाचचे तें, तिनन करितें, तो जेव त्या आकाशा न मग

१ तो आपुलेनि प्रताप स्वमाची । मयाका हाती मेर विमाडवी । नीचहर्सेन मुष्टि विज्वसुनि माडवी का दृष्टां म रवां उदितग हाती । ना २, ११
२ श्रिता, नाग कण्ठगत— जीव, शिव काणे प्रकृति काढून नर वंश उपाधा उपाधि नव्द अने मुनि दान् मन्त्रिहव, विवा, मन्त्र, इत्यादि दान् दान् १२ ११ १२
३ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ब्रान्वैराग्ययोश्चैव वृष्णा, मग इतीरणा ॥
ऐश्वर्य, धर्म, कीर्ति, संपत्ति, ज्ञान व वैराग्य ह्या महा पारंगती मग अने दान् ३३ ३३ ३३ ३३
* सर्वोप प्राणैस्ती शब्द महिमा अवदग विश्रुतीस ये व्योमा । त्या आकाशाचाही मी आम्हा । मत्र मनी व्योमा रहित्वाम् ॥ नाय १०९
४ किंता उपलब्ध्या प्रचां अर्थ ज्ञाना, ज्ञानापादा, अज्ञा कल्लगद्वय अर्थ 'ते हन्तं देउल त्या अकल्लगद्वय अर्थ 'ते हन्तं देउल' ॥ १०९ ॥

येणाच्या दूरदूरच्या वाणी श्रवण करितो (त्याला ' दूर प्रदेशातून वेळवेळी ऐकू येणे ' ही मिडि प्राप्त होते). ॥ १९ ॥ नेत्रेंद्रियाचा सूर्याचे ठायी आणि सूर्याचाही नेत्रेंद्रियाचे ठायी संयोग करून त्या दोहोंच्या संयोगामध्ये जो कोणी नात्रे मनाने चितन करितो त्याची दृष्टि सूक्ष्म (दूरचे पदार्थ पाहणारी) होते व तो समस्त विषय पाहू शकतो ॥ २० ॥ मनाला व देहाला त्याचा अनुयायी जो प्राणवायु त्या सहवर्तमान, मज्जित्काणीं लावून जो माझी धारणा केेली असे तिच्या प्रभावाने जेथे मन जाईल तेथे देहाही जाऊन पोचवा. ही सिद्धि प्राप्त होते. ॥ २१ ॥ मनाला उपादानकारण करून योगी जे जे देवादिकांचे रूप घेऊ इच्छितो त्या वेळी योगी ते ने मनाचे इच्छितेले रूप घेऊ शकतो - कारण, अचिंत्यशक्ति व नानारूपधारी जो मी त्या माझ्या ठिकाणीं मनाची धारणा करणे ह्या योगाचे सामर्थ्यच त्याला आश्रय असते (ह्या योगवृत्त्याच्या आकारावर त्याला पाहिजे तमचे रूप त्वष्टरि (सूर्याचे कणी) चक्षुः, चक्षुषि त्वष्टारं अपि सयोज्य मनसा तत्र मा ध्यायन् सूक्ष्मदृक् विषयं पश्यति ॥ २० ॥ मयि मय, देह [च] तदनुवायुना [सह] सुसंयोज्य मद्धारणानुभावेन यत्र मनः, तत्र आत्मा [दति]. ॥ २१ ॥ यदा मनः उपादाय यत् यत् रूपं बुभूगति (होऊ इच्छितो) तत् तत् मनोरूपं भवेत् मद्योगबल

चक्षुस्त्वष्टरि संयोज्य त्वष्टारमपि चक्षुषि ॥ मां तत्र मनसा ध्यायन्विषयं पश्यति सूक्ष्मदृक् ॥ २० ॥ मनो मयि सुतंयोज्य देहं तदनु वायुना ॥ मद्धारणाऽनुभावेन तत्राऽऽत्मा यत्र वै मनः ॥ २१ ॥ यदा मन उपादाय यद्यद्रूपं बुभूषति ॥ तत्तद्भवेन्मनोरूपं मद्योगबलमाश्रयः ॥ २२ ॥ परकायं विशन्सिद्ध आत्मानं तत्र भावयेत् ॥ पिंडं हित्वा ऽऽविशेन्प्राणो वायुभूतः षडंघ्रिवत् ॥ २३ ॥

पाण्यो ऽऽपीड्य गुदं प्राणं हृदुरःकंठमूर्धसु ॥ आरोप्य ब्रह्मरंध्रेण ब्रह्म नीत्वोत्सृजेत्तनुम् ॥ २४ ॥

आश्रयः ॥ २२ ॥ परकायं विशन् (प्रवेश करणारा) सिद्धः तत्र आत्मानं भावयेत्. पिंड (देह) हिरया (टाकून) माण. वायुभूत (वायूमध्ये प्रविष्ट) षडंघ्रिवत् (अथवाप्रमाणे) काविसोत्. ॥ २३ ॥ पाण्यो (बाहेले) गुदं कापीड्य (रुद्ध करून) हृदुरःकंठमूर्धसु प्राण आरोप्य ब्रह्मरंध्रेण ब्रह्म नीत्वा तनु उत्सृजेत् (सोडो) ॥ २४ ॥ धारिता येते). ॥ २५ ॥ दुसऱ्याच्या शरीरात प्रवेश करावयाचा असेल. तेव्हा योग्याने त्या देहामध्ये आत्म्याची भावना करावी व असा प्रारंभ एका फुलावरून दुसऱ्या फुलावर अन्यायास उडून जातो तसा, आपला स्थूल देह सोडून, प्राण ज्यामध्ये मुख्य त्या लिंगशरीरासह, बाह्य वायूमध्ये प्रविष्ट होऊन त्या मार्गे त्या दुसऱ्याच्या देहात प्रवेश करावा ॥ २६ ॥ - आता शरीर सोडाने कसे व इच्छामरणसिद्धि ती काय ते सांगतो - योग्याने आपल्या पायाच्या खोटेने गुदद्वार बंद करून प्राणाला (प्राण ज्याच्या उपावि त्या आत्म्याला) हृदय, उर, कंठ व मस्तक ह्या स्थानीं चढवावे आणि ब्रह्मरंध्रमार्गेने ब्रह्मरूपी (हे एक उपलक्षण होय - किंवा आपल्या इच्छेस येईल त्या स्थानीं मनाने)

१ किंवा ' मन ह्. स्वतः स्वतः व प्राणवायूसह देहाला मागेठिकाणीं आणून जेथे जाईल तेथे देहाची जातो, ' असा अर्थ करतात.

मिच्छन्त मया शरीरात् त्वाम-करात् ॥ २४ ॥ अतः श्लाघायाः मनास देवांच्या उच्यते अथ कर्मका अशी इच्छा असेल. नर-त्याने मनांतल्या शुद्ध मंत्रांचे कितीत जात-
वाने तेमकल्ल सत्तांशपासून उज्रलेल्या देवांना (अप्सरा) विनावाच्या योगे नेच नास होऊन. " २५ : नाडे लक्ष्मण मंदेरा मय उच्यते. मोडे टिकणी नन न वृणा-
व भाड्या उपासनेमचे तत्पर आता पुरुष बुद्धीने कोणत्याही वेळी कराही प्रकरणा - मंदेल कोणे, लाच्य मंदेलनटन का का नडे वल्ल लाला पंगरी प्रान हे नेच.
॥ २६ ॥ मी सर्वांचा न्यायक व स्वतंत्र आहे; ओ पुरुष ध्यानप्रधाने माझ्या भक्तांचा प्रम द्याय, त्याची आज्ञा मंडे आज्ञा केटीही तुहेजिने जव नही मंडीचे.
सुराकीडे विहरिष्यन् मत्स्यं सत्वं विभावयेत्. सत्ववृत्तः (उच्यते) उपविष्टि. ॥ २७ ॥ पुनल मय मयि मतः पुनल [लन्-
तुच्या यथा संकल्पयेत्, यथा वा मत्परा [मवति], तथा तव सनुपाश्रुते. ॥ २८ ॥ यः पुनल हंदिनुः वरिनुः मंडलं, मंडः नलनन आदशः, नदय आता यथा मम-
विहरिष्यन् सुराकीडे मत्स्यं सत्वं विभावयेत् ॥ विमानेनोपतिष्ठेन मत्स्यवृत्तः मग्नियः ॥ २९ ॥ यथा मंकरययेदुदृष्टा यथा
वा मत्परः पुमान् ॥ मयि सत्ये मनो पुनंस्तथा तत्समुपाश्रुते ॥ २६ ॥ यो दे मल्लवनात इतिदुर्बलेतः पुमान् ॥ कुतोश्चन
विहन्येत तस्य चाऽऽज्ञा यथा मम ॥ २७ ॥ मल्लतया शुद्धमत्स्यस्य योगिनो धारणादिदः ॥ तस्य त्रेकलिको बुद्धिजनमम-
तूपूष्यहीता ॥ २८ ॥ अन्यदिभिर्न हन्येत सुनयोंगनयं वयुः ॥ नद्योगश्रीनचिन्म्य दाम्नानुदके यथा ॥ २९ ॥

[तथा] कुतोश्चन न-विहस्येत (कोटि अत्र मल्ल) ॥ २७ ॥ मल्लतया शुद्धमत्स्यस्य धारणादिदः योगिनः त्रेकलिकः इत्यनुपपुष्टिः यथा वृत्तिः [लयेने २८]
मद्योगश्रीनचिन्म्य (आत्मा योगने धनंके चित्त लयेने अत्र) मुनेः योगमयं वयुः यथा यादनां [लयेने] अग्न्यादिनि. त हल्येन. २९
कोणाकडूनही मोडिली जाणार नाही. - ह्या गुणनिमित्तक मिद्धि होत. ॥ २७ - अन्तो इदं मिद्धि निवेदन केने [लयेने] अर्क-इत्या योगे उपांचे चिन्म तुरु इत्ये
व मन त्रिकालक ईश्वरी धारणा ज्याच्या कडून आत्मा त्या योग्याच्या पुन यदित्य केनेमन निद्धि कण्टक्या कडंइत्ये के व ललनन लल्लमुपुष्टेई इत्ये नम होने लल्लमुपुष्ट्या
मग्निले अग्न्यास ह्या धारणेनेच जाणिवा येतात. ॥ २८ ॥ मंडी योगनगश करायले लनी उपांचे अफे चिन्म अर्क-इत्ये व उपांचे अर्क-इत्ये योगने योगने इत्ये
(अग्नि उदक इत्यादिकांची ज्याच्या कपा होत नाही अशा भक्तल्लवकांची धारणा लल्लवकांची धारणा [लयेने] त्या लल्लवका मग्न-इत्ये, उदक इत्ये इत्ये ईश्वरी हेच

१ जे सत्ये म्यां जाण : स्वर्गी स्थापिले सुरगण । त्या सत्वगुणांचे धारण । निज हृदयां जाण जो गले । त्यांना मुर सिद्धयांचे कर्मांगण । तो दाग मुरस्वर्गांना
प्राविष्टा । विमानां चढोनि वरिष्ठा । करी कामकेष्टा अस्तरांस ॥ नाथ, १५३ । ३०.

नाहीं. उदाहरण पहा :- अक्षर प्राण्याना उदकाचा प्राप्त करीच होत नाही (तरीच योग्याच्या त्या योगमय शरीराला अभ्यादेकाची बाधा होत नाही) - शीत उष्ण, सुख दुःख इत्यादि द्वंद्वे सहन करण्याची शक्ति ह्या धारणेनेच प्राप्त होणे - ॥ २९ ॥ श्रीवत्सादि किंहे व सुदर्शनादि आयुधे यांनी मुशोमित व ध्वज, छत्र, चामर ह्या लक्षणांनी युक्त अशा माझ्या अवताराचे जो ध्यान करितो त्याचा केवढी पराजय होत नाही. ॥ ३० ॥ अशा रीतीने वेगवेगळ्या योगधारणेच्या योगे माझी उपासना करणाऱ्या मुनीला पूर्वी सांगितलेल्या सिद्धि सर्वथा प्राप्त होतात. ॥ ३१ ॥ ज्याने आपली ज्ञानेन्द्रिये स्वीचीन करून घेतली, नाह्य इन्द्रिये टमविली, आणि प्राणवायु व चित्त वश करून घेऊन माझे (अवस्था- [यः] श्रीचत्सालाखिविभूषिताः मदिभूतीः भजतपत्रव्यजनैः [सह] अभिधायन् [भवति], सा अपराजितः भवेत् ॥ ३० ॥ एव योगधारणया मा उपासकस्य मुने पूर्वकथिता. मदिभूतोरभिधायन् श्रीवत्सालाखिविभूषिताः ॥ भजतपत्रव्यजनैः स भवेदपराजितः ॥ ३० ॥

उपासकस्य मामेवं योगधारणया मुनेः ॥ सिद्धयः पूर्वकथिता उपतिष्ठत्यशेषतः ॥ ३१ ॥ जितेन्द्रि-

यस्य दांतस्य जितश्चासत्मानो मुनेः ॥ मद्धारणां धारयतः का सा सिद्धिः सुदुर्लभा ॥ ३२ ॥

अंतरायान्वदंतेता गुंजतो योगमुत्तमम् ॥ मया संपद्यमानस्य कालक्षपणहेतवः ॥ ३३ ॥

सिद्धयः अशेषतः उपतिष्ठति. ॥ ३१ ॥ जितेन्द्रियस्य दातस्य जितश्चासत्मानः मद्धारणा धारयतः मुने. का सा सिद्धिः सुदुर्लभा ? ॥ ३२ ॥ उत्तम योग गुंजत. मया संपद्यमानस्य कालक्षपणहेतवः. (काळ कालविषयास कारण) एताः अंतरायान् (विघ्न) वदति. ॥ ३३ ॥

त्रयतीत नारायणाचे) ध्यान चालविले, त्या पुरुषाला विशेष दुर्मिळ अशी सिद्धि आहे कोणती ? - कोणतीच नाही एवढी धारणा केळी की पुरे आहे, विविध धारणांचे प्रयास अनावश्यक होत. - ॥ ३२ ॥ - अशा प्रकारे योगाभ्यासी पुरुषाला सिद्धि मिळताना स्वच्या, पण त्याने त्या सिद्धीची इच्छा घरू नये. कारण, - उत्तम योगाभ्यास करणाराला ह्या सिद्धि झणजे विघ्न होत असे झणतात जो पुरुष लवकरच माझी प्राप्ति करून घेणार, त्याला ह्या सिद्धि निरर्थक वेळ मोडण्याला कारण होताना (झणून योग्याने ह्याच्या नादी १ शाला नायचीं अविशय उत्तम दृष्टात दिव्य आहे पहा. - पावत पावता वाराणसी । तो वरुनीसि गेला वेदयागृहासी । तेथे मुळोनि त्याच्या भोगासी । सर्वस्व तिथेसी समर्पि ॥ इयेपासुनि जीवे प्राणे । सर्वथा वेगळे नाही जाणे । पेसा संकल्प करोनि तेथे । वश्य होणे वेदयेसी ॥ अंब असे गाठी गाठोडी । तंब ते त्यापारां जुडवुडी । निःशेष वेंचळिया कवडी । बाहेरी दवडी तत्काळ ॥ तो स्वर्गि- सांधी न जाये । निळेज निःसंग होऊनि राहे । तरी आपणनि साइनि जाये । तैशाचि पाहे मटसिद्धि ॥ नाथ, १८९ ते १९२.

१ शाला नायचीं अविशय उत्तम दृष्टात दिव्य आहे पहा. -

पावत पावता वाराणसी । तो वरुनीसि गेला वेदयागृहासी । तेथे मुळोनि त्याच्या भोगासी । सर्वस्व तिथेसी समर्पि ॥ इयेपासुनि जीवे प्राणे । सर्वथा वेगळे नाही जाणे । पेसा संकल्प करोनि तेथे । वश्य होणे वेदयेसी ॥ अंब असे गाठी गाठोडी । तंब ते त्यापारां जुडवुडी । निःशेष वेंचळिया कवडी । बाहेरी दवडी तत्काळ ॥ तो स्वर्गि- सांधी न जाये । निळेज निःसंग होऊनि राहे । तरी आपणनि साइनि जाये । तैशाचि पाहे मटसिद्धि ॥

लभूं नये । ॥ ३३ ॥ जन्म, ओषधि, तपश्चर्या व मंत्र यांच्या योगे ह्या जगत जेवढ्या मोठे सिद्धन्त, त्या मंगल्य योगेनामोक्त योगे (ह्या मृगीय तपश्चर्याना) प्राप्त होवात. इतर (कर्मादि) पावनांच्या योगे पुरुषाला योगसिद्धि (मध्येकतामुक्ति इत्यादि) मिळत नाहीत ॥ ३४ ॥ अन्ना, वा मद्यक्याही पिटावर स्नानिष्ठ मजे आहे मीच त्या सिद्धि देणारा व त्याचे रक्षण करणारा आहे. - केवळ सिद्धीचाच अधिपति असे नव्हे तर - मी मोक्षच, मंथन, जन्म, ज्ञानच वर्माचा व त्याचा उपदेश करणारा आहे जन्मौषधितपोमंत्रैर्यावतीः सिद्धयः, ताः सर्वाः योगेन अप्नोति. अन्ये. योगरत्नं न त्रयेत् ॥ ३४ ॥ अहं सर्वस्या अधिपतिः सिद्धीना हेतुः, पति प्रभु [च] अहं

जन्मौषधितपोमंत्रैर्यावतीः सिद्धयः ॥ योगेनाप्नोति ताः नर्वा नान्येयोगानि व्रजेत् ॥ ३४ ॥

सर्वोसामपि सिद्धीना हेतुः पतिरहं प्रभुः ॥ अहं योगस्य माव्यम्य धर्मस्य ब्रह्मवादिनाम् ॥ ३५ ॥

अहमात्माऽतरो बाह्यो ऽनावृतः मर्वदेहिनाम् ॥ यथा भूतानि भूतेषु बहिर्गन्तः स्युः तथा ॥ ३६ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवद्ब्रह्मव्यासे पञ्चदशो ऽध्यायः ॥ ३५ ॥

योगस्य, सांख्यस्य, धर्मस्य ब्रह्मवादिना [च प्रभुः]. ॥ ३५ ॥ अहं सर्वदेहिनां आनर इत्यर्थः (अन्तरात्) आहूतः । अन्ना यथा भूतानि भूतेषु बहिः, अंतः [च], तथा स्वयः ॥ ३६ ॥ । इति श्रीभागवतान्वये एकादशस्कंधे पञ्चदशो ऽध्यायः । ३५ । पुरुषाचाही सामी आहे. ॥ ३६ ॥ कारण, मी मत्तक जीवाचा अंतर्भावी अर्थीत आत्मा होय - मी पण मंडग स्वहृत्त मयादा नाही मग - मी वाह्य हृत्तने व्यापक असतो. कारण, मी कर्मांन्ही आलादिकेला नाही, तर जशी महाभूते उद्भज्जाडि चारही प्रकारच्या भूतान्ही उद्भिट यत्तर्ही ब्रह्मर न्यायन अन्नान तत्तर्ही सर्वांच्या अंतरी व बाहेरून व्यापून असतो. ॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्भागवतार्थदर्शने एकादशस्कंधे पञ्चदशो ऽध्यायः ॥ ३५ ॥

१ कोणाला जन्म, ओषधिसाधने, कोणाला तपो व कोणाला मंत्रज्ञानार्थने सिद्धि प्राप्त होऊन अमुक उद्देष्टेने गत -

सर्वांसि वायुधारण । ओषधिसि जलनरण । परमांसि नमोगमन । हे जन्मसिद्धि ज्ञाण स्वाभाविक । हे जन्मसिद्धि गजानन । आनरकृत्ये तुयी साधित्या ज्ञाण । सकल विद्यांते होय ज्ञान । धनधान्यमसृष्टि । पिबुमद (निव) नित्य सेवित्या देख । त्यासी बाधीता केणी येव ॥ नम भेदि ज्ञान - हृच्छ पराक साधक्य । आसार अलाशय धृष्टगान । नम करी जें जें भावून । ते ते सिद्धि ज्ञाण तो पावे ॥ ऐक मन्त्रसिद्धि लक्षण । प्रभावरी वेत्सति आपण । एक गज गेहया अनुष्ठान । प्रेतदेवता संपूर्ण प्रसन्न होय ॥ इत्यादि नाथ, २०१-२१०.

उद्धव ह्यणाला ~ भगवंता, ज्याला उत्पत्ति व नाश नाहीत तेसच ज्याला आवरण नाही ते साक्षात् परब्रह्म तू होस तुजपामूनच सकल प्राण्याची रक्षण, उपजीवन, नाश व उत्पत्ति ही चालतात (तू संयक्या जगाचे उपादान कारण आहेस) ॥ १ ॥ तू लहान मोठ्या सकल प्राण्याच्या ठिकाणी राहतोस, पण ज्यांनी आपले चित्त भिक्ले नाही त्यांना समजण्यास कठिण आहेस. भगवन्, वेदाचे तात्पर्य जाणणारे पुरुष यथार्थपणे (सर्वकारणभूत अशा तुला जाणून) तुझी उपासना करितात ॥ २ ॥ - एतावता तू सर्वांसाठी आहेस हे उघड होय. तथापि, भगवंता, - ते मोठेमोठे ऋषि ज्या ज्या वस्तूच्या ठिकाणी यत्किपूक तुझी उपासना चालवून उत्तम सिद्धि पावतात, त्या त्या वस्तु (तुझ्या विभूति) उद्धवः उवाच-- त्वं अनाद्यतनं (उत्पत्तिनिराहित) अपावृतं (अनच्छादित) साक्षात् परमं ब्रह्म, सर्वेषां अपि भावानां (पदार्थांचा) त्राणस्थित्यप्ययोरुद्धवः ॥ १ ॥ भगवन् ब्राह्मणाः अकृतात्मभिः (नाही भिक्ले चित्त ज्यांनी त्यांनी) दुर्ज्ञेयं त्वा उच्चावचेषु भूतेषु यायातथ्येन (यथार्थतः जाणून) उपासते ॥ २ ॥ परमर्षयः अकथा त्वा येषु, येषु च भावेषु उपासीनाः [संत.] ससिद्धिं प्रपद्यन्ते (पावतात), तत् मे वदस्व. ॥ ३ ॥ भूतभावच, भूतात्म [त्व] भूताना गूढ वरसि ते मोहितानि भूतानि पश्यत त्वा

उद्धव उवाच । त्वं ब्रह्म परमं साक्षादनाद्यतनमावृतम् ॥ सर्वेषामपि भावानां त्राणस्थित्यप्ययोरुद्धवः ॥ १ ॥

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः ॥ उपासते त्वा भगवन् याथातथ्येन ब्राह्मणाः ॥ २ ॥ येषु येषु च भावेषु अकथा त्वां परमर्षयः ॥ उपासीनाः प्रपद्यन्ते ससिद्धिं तद्वदस्व मे ॥ ३ ॥ गूढश्चरसि भूतात्मा भूतानां भूतभावन ॥ न त्वां पश्यन्ति भूतानि पश्यन्तं मोहितानि ते ॥ ४ ॥ याः काश्च भूमौ दिवि वै रसाया विभूतयो

दिक्षु महाविभूते ॥ तां मह्यमाख्याह्यनुभावितास्ते नमामि ते तीर्थपदाविपद्यम् ॥ ५ ॥

न पश्यन्ति. ॥ ४ ॥ महाविभूते, भूमौ (भूमीवर) दिवि, रसाया (पाताललोकी), दिक्षु (दिशाकडे) च या. का. विभूतयः, ते अनुभाविता. ताः मह्यं आख्याहि (सांग) ते तीर्थपदाविपद्यम् (तीर्थाने स्थान अर्था चरणकमलास) नमामि. ॥ ५ ॥

मला सांग. ॥ ३ ॥ तू प्राण्यांमध्ये गूढपणे वागत असतोस, कारण, तू आत्मा व नियामक होस त्या ह्या समस्त प्राण्यांना मोह घातला आहे ह्याणून, भगवता, हे प्राणी तुला पाहू शकत नाहीत. तुझी दृष्टि मात्र सर्वोवर असते. ॥ ४ ॥ हे महाविभूते, तुझ्या ज्या काही विभूति भूमीवर, स्वर्गामध्ये, पाताललोकी किंवा दिशाच्या ठायी असतील ह्यांजेल त्या ज्या कोणत्याही स्थळी आपली विशेष शक्ति ठेविली असेल, त्या सर्व विभूति किंवा तीं सर्व स्थळे मला निवेदन कर सकल तीर्थांचा आश्रय अशा तुझ्या चरणकमलास मी वंदन करितो ॥ ५ ॥

श्रीमत्पान् छणाले :- उद्धवा, तुं प्रश्न बाणाय्या लोकान् अष्ट आह्वयः - साप्रत त्वा मन्त्र जो प्रश्न विचारिया अमाव हा प्रश्न, पूर्वो मन्त्रेनाऽन्ये शत्रुगो शुद्ध करण्यल्या इच्छेनें जालेख्या अर्जुनानें मला केला होता. ॥ ६ ॥ - बुद्धप्रसर्गो विभूति समजून खेण्याचा प्रमग आला कया तेहो मंगलो ऐक - अर्जुनाच्या मतात राज्यप्रप्त मं टी शायीचा वध करणे अकर्म व निव होय, असें अष्टे व त्याला 'मी मारणारा' आणि 'हा मेलेला' अशीं मगान्य मनुष्यामार्गवो बुद्ध उपजून ने बुट्यापन्न विमुच झाला. ॥ ७ ॥ तेव्हां मी युक्तीनें त्या नरवीराची समजूत घातली. नंतर त्यानें मापन तूं मला विचारीन आहेम हाच प्रश्न बुद्धाच्या प्रारब्ध मला विच रला हेना - त्याप्रसर्गा मे व्याज के श्रीमत्पान् उवाच - प्रश्नविदां भवद् विदग्धाने (कुलेश्वराने) सपत्नेः (शत्रूनी) युयुत्सुना अर्जुनेन अहं एव एतन् प्रश्न पृष्ट (विचारेले) ॥ ६ [अर्जुने] ' अह हवा अय हतः " इति लौकिक. (सामान्य समजूतीचा) [सन्] राज्यहेतुक ज्ञातिवध मख (निव), अयनं [च] इत्या नत. निवृत्त ७ । तदा स पुरावशात्र मे युयुत्या प्रनिबोधित

श्रीमत्पान्नुवाच । एवमेतदहं पृष्टः प्रश्नं प्रश्नविदां वर ॥ युयुत्सुना विनशने मपत्नैर्जुनेन वै ॥ ६ ॥

ज्ञात्वा ज्ञातिवधं गर्ह्यमधर्मं राज्यहेतुकम् ॥ ततो निवृत्तो हंता ऽहं हंतो ऽयमेति लौकिक ॥ ७ ॥

स तदा पुरुषव्याघ्रो युच्यता मे प्रतिबोधितः ॥ अभ्यसापन मासेवं यथा त्व रगमूर्धनि ॥ ८ ॥

अहमात्मोद्धवार्मीषां भूतानां सुहृदीश्वरः ॥ अहं सर्वाणि भूतानि तेषा भ्यित्युद्धवाप्यय ॥ ९ ॥

अहं गतिर्गतिमतां कालः कलयतामहम् ॥ गुणानां चप्यह माम्यं गुगिन्यैत्यतिको गुणः ॥ १० ॥

(समजालेका) [सन्] यथा त्वं, [तथा] त्व.मूर्धनि (बुद्धाच्या प्रारब्ध) एवं मा मय्यभावन । ८ । उद्धव. अह वर्मीषा भूताना अत्मा, सुहृद ईश्वर [च] अहं सर्वाणि भूतावि, तेषां स्थित्युद्धवाप्ययः. ॥ ९ ॥ अह गतिमता गतिः. माहं कलयता (वर मारणारा) कालः. अहं गुणानां अर्ध मास्य (मय्य उत्र मय्युत्तः) उच्चर सांगितले तेच आतां गुळाही ममानो . ऐकः - ॥ ८ ॥ उद्धव, मी ह्या भूताचा आत्मा. प्रिय मित्र व ईश्वर (मर्गच यममन्त्रां उद्धव, च ह मंच मव ननें अनेन त्याच्या पालनचें. उत्पत्तीचें व प्रलयचें कारण आहे ॥ ९ ॥ गतिमान् पदार्थाची गति मी आहे. दुसऱ्याला आपल्या अर्जुन करणाने मल्ल्य जो काळ तो मे समनाच गुणामध्ये सर्वत्र समता मी होय (किंवा सत्त्वदि गुणामध्ये मन्व्य ह० प्रधान मी आहे) रगमन् पदार्थाच्या प्रिकर्माचे आकाशाच्या ठिकाणी

* मराठवाड्यासुतसंवादिस्वाचवाय प्रश्न. सार्थः यातेनि मूचयन् संबोधयति । प्रश्नविदावरोति । प्रश्नविदावर ' हे संबोधन आहे) विशेष बाणव्य होय असें सुचविषासुतें ' प्रश्नविदावर ' हे संबोधन आहे)

सुबद्धं, तो मी. ॥ १० ॥ त्रिगुणात्मक पदार्थातील - प्रथम सुष्टि जे - सूत्र (क्रियाशक्तिप्रधान) तें मी आहे. महतामध्ये महत्तत्त्व मी होय सूक्ष्मामध्येही मी अत्यंत सूक्ष्म जीवरूपी समजावा (सूक्ष्म शरीर जीवाचा उपाधि असल्यामुळे व जीव समजण्यास कठिण असल्यामुळे त्याला सूक्ष्म असें म्हणजे) दुर्जय कोटीमध्ये अग्राण्य जे मन तें मी होय ॥ ११ ॥ वेद पढविणारामध्ये मी ब्रह्मदेव समजावा. मंत्रामध्ये त्रिवर्णस्मिक (अकार-उकार-मकाररूपी) अकार मी आहे अक्षरामध्ये अकार मोडून स्वरूप होय छानमध्ये त्रिपदा गायत्री मी आहे. ॥ १२ ॥ सकल देवामध्ये इंद्र हा मत्स्वरूप होय. अष्टवसूमध्ये जो वसु हविर्भाग ज्याचे त्या देवाला नेऊन पंचवितो तो अग्नि मी आहे अदितिपुत्रामध्ये विष्णु शुक्रिणि [या] औत्पत्तिकः (स्वाभाविक) गुणः, [स. अहं]. ॥ १० ॥ अहं शुणिनां अपि सुत्र (पहिले कार्य क्रियाचि सूत्र) अहं महता महान् (महत्त्व) अहं सूक्ष्मणा अपि जीवः. अहं दुर्जयानां मनः. ॥ ११ ॥ [अहं] वेदानां (वेद पढविणारामध्ये) हिरण्यगर्भः, मंत्राणां त्रिवृत् (त्रिवर्णस्मिक) प्रणवः, अक्षराणां अकार अस्मि अहं छंदसा पदानि (त्रिपदा गायत्री) ॥ १२ ॥ अहं सर्वदेवानां इंद्रः, वसूनां हव्यवाद् (अग्नि) अस्मि अहं वादित्यानां विष्णु, रुद्राणां नीललोहित. (रुद्र) ॥ १३ ॥ अहं ब्रह्मर्षीणां भृगु अहं

गुणिनामप्यहं सूत्रं महतां च महानहम् ॥ सूक्ष्माणामप्यहं जीवां दुर्जयानामहं मनः ॥ ११ ॥ हिरण्यगर्भो वेदानां मंत्राणां प्रणवस्त्रिवृत् ॥ अक्षराणामकारो ऽस्मि पदानि च्छंदसामहम् ॥ १२ ॥ इंद्रो ऽहं सर्वदेवानां वसूनामस्मि हव्यवाद् ॥ आदित्यानामहं विष्णु रुद्राणां नीललोहितः ॥ १३ ॥ ब्रह्मर्षीणां भृगुरहं राजर्षीणामहं मनुः ॥ देवर्षीणां नारदो ऽहं हविर्धान्यस्मि धेनुषु ॥ १४ ॥ सिद्धेश्वराणां कपिलः सुपर्णो ऽहं पतञ्जिणाम् ॥ प्रजापतीनां दक्षो ऽहं पितृणामहमर्यमा ॥ १५ ॥ मा विष्टुष्टव दैत्यानां

प्रह्लादमसुरेश्वरम् ॥ सोमं नक्षत्रौषधीनां धनेशं यक्षरक्षसाम् ॥ १६ ॥

राजर्षीणां मनुः. अहं देवर्षीणां नारदः धेनुषु हविर्धानी (कामधेनु) अस्मि. ॥ १४ ॥ अहं सिद्धेश्वराणां कपिलः, पतञ्जिणां (पक्ष्यामध्ये) सुपर्ण अहं प्रजापतीनां दक्ष अहं पितृणां अर्यमा. ॥ १५ ॥ उद्धव, मां दैत्यानां असुरेश्वरं प्रह्लाद, नक्षत्रौषधीनां सोमं, यक्षरक्षसा धनेश विद्धि (जाण) ॥ १६ ॥ (कामन) मी समजावा. रुद्रामध्ये शंकर माझी विभूति होय ॥ १३ ॥ ब्रह्मर्षीमध्ये भृगु मी, राजर्षीमध्ये मनु मी, देवर्षीमध्ये नारद मी व धेनुमध्ये कामधेनु माझी विभूति समजावी. ॥ १४ ॥ सिद्धेश्वरामध्ये कपिल व पक्ष्यामध्ये गरुड मी होय. प्रजापतीमध्ये अर्यमा मी आहे ॥ १५ ॥ उद्धवा, दैत्यामध्ये असुरेश्वर प्रह्लाद मी, असें समज. नक्षत्रे व औषधि याचा राजा चंद्र माझी विभूति होय. यक्ष व राक्षस यामध्ये घनाविपति कुबेर मी समजावा ॥ १६ ॥

१ ओंकाराची वर्णश्रेणी । ते जाण बालकाची काहाणी । मन्त्री ओंकार मी चक्रपणी । सकल मंत्र त्याचेनि पावन ॥ नाथ, १७२.

२ गायत्री ब्रह्मा अपूर्व केला । शिवाचा नैवेद्य त्यागिला । विष्णूचे हृदयीं लाता हागिला । भृगु वासागिला श्रीवत्स ॥ नाथ, १७७.

यवेन्द्राय्यो मी ऐरावत. अलङ्कार्यो मी त्वात्ता अत्रिपति वरुण आहे. लोकाना नापविणारे व प्रकाशमान अशा पदार्थांमध्ये मयं मन्त्रो विदुर्नि पद्मजात्रा ननुन्नामध्ये त्याचा मन्त्रो मी अस्तसो ॥ १७ ॥ अद्यांमध्ये उषै अत्रा (इंद्राचा बौद्ध) व वारूंमध्ये मुखर्ण मी आहे. लोकांचे निदलन करणारा दे खन व मयंमध्ये व द्रुक्ते मी आहे मोठमोठ्या नागामध्ये दोष हा मात्री विभूति होय. व ज्यांना क्षिणें किंवा दाढा अपमान त्यामध्ये (पशुमध्ये) मिह मी आहे. वा पुण्यदुष्का अश्रनामध्ये वनुर्यश्रम । सत्याय) व वर्षामध्ये पहिला (ब्राह्मण) मी असतो ॥ १८ ॥ तर्हिमध्ये आणि प्रवाहामध्ये गंगी मी व मरोजगमध्ये (अचल उदकमनुहन) समुद्र गह्वर समनवा आयुगमध्ये वनुर्य मं [मां] गजेन्द्राणां ऐरावतं, खावसां (कलकवृद्धं) प्रसु वरुणं, नपतां (नाविनाराम्यं) सुमनां (तेजस्वमध्ये) सूर्य, मनुष्याणा च भूयानि [विहि] ॥ १७ । दुराणा उषै-अवा, पादूना कांचनं अस्मि. अहं संवसतां यमः, सपर्यट वासुकिः अस्मि. ॥ १८ ॥ अतय. अहं नार्गेद्राणा अन्न, अर्गेद्राणां सुगेद्र (हि) अहं अश्रमनां दुर्धः (ववया), वर्णानां प्रथमः (ब्राह्मण) ॥ १९ ॥ अहं तीर्थाना, सोतसां (प्रवृत्तमध्ये) च । गंगा सरस्वा समुद्र गह्वराणा घन घनमत्ता विगुण

ऐरावतं गजैर्द्राणां यादसां वरुणं प्रभुम् ॥ तपनां द्युमनां भूर्य मनुष्याणां च भूर्यनिम् ॥ १७ ॥ उच्चैः श्रुवाग्मन्गणाणां

धातूनामस्मि कांचनम् ॥ यमः संयमनां चाहं सर्पाणामस्मि वामुकिः ॥ १८ ॥ नागद्वानाननोऽहं मृगदः शृंगिदः

द्रिणास् ॥ आश्रमाणामहं तुयं वर्णानां प्रथमोऽन्य ॥ १९ ॥ तर्थाणां श्रान्ता गङ्गा नमदुः समामहम् ॥ आयुधाना

निपुणो धनुष्मताम् ॥ २० ॥ विष्ण्यानामग्न्यहं मेगाहना हिमालयः । वनस्पतीनामश्वत्थ ओषधीनामहं

यथः ॥ २१ ॥ पुराधसा वासिष्ठा उह ब्राह्मिष्ठाना बृहन्मानः ॥ स्कन्दा उह मनमनान्यान्मग्र्य, भगवानजः ॥ २२ ॥

(अंश १) ॥ २० ॥ अहं विष्णुनामो (कर्मस्वानाम्) भेट, गह्वरानां दुःखानाम् (हिमाक्ष) हिमाक्ष इह स्मि. नह दसपन्नाः अधः, अपोना इव ॥ २१ ॥ अहं पुनः ॥

[illegible]

१. केषांविद्वांसः पृथक् पृथक् तयारं कालं कथं मरणं पश्यन्ति तेषां मरणं

यज्ञाभार्ये ब्रह्मयज्ञ मी व व्रतामर्त्ये अहिमा व्रत माझे स्वरूप समजाव. शोधकासंगेही (वृणे, नानंण, घामणं इत्यादिकामध्ये) अत्यंत पवित्र असा वायु, अग्नि, सूर्य, उदक व वैष्णो एतद्गुण मी आहे. ॥ २३ ॥ अष्टांग योगामध्ये मयावि मी असून जय मिळवू इच्छिणारामध्ये त्याची नीति (मसलनी, मत्र) मी असतो विवेकाति कौशलामध्ये आत्मनात्म-विवेकविद्या मी असून स्वातिवैद्यामध्ये कधी नहीसा न होणारा 'हे की हे' असा विकल्प मी आहे ॥ २४ ॥ स्त्रियामध्ये मी शतरूपा असूनपुरुषामध्ये मी स्वायम्बुव मनु समजावा अहं यज्ञाना ब्रह्मयज्ञः, व्रतानां अविहिंसनं. चाख्यन्यकर्तुवागात्मा अहं शुचीना अपि शुचिः ॥ २३ ॥ योगाना आत्मसरोध, विजिगीषता (जय भिळवू इच्छिणारामध्ये) मत्र (नीति, मसलनी) अस्मि. कौशलानां आन्वीक्षिकी (बाल्यावालाविवेक). स्वातिवादिना विकल्प (मसल) ॥ २४ ॥ अहं स्त्रीणा तु शतरूपा, पुसा स्वायम्बुव मनु, मुनीना

यज्ञाना ब्रह्मयज्ञो ऽहं व्रतानामविहिंसनम् ॥ वाख्यन्यकर्तुवागात्मा शुचीनामप्यहं शुचिः ॥ २३ ॥ योगानामात्मसरोधो मंत्रो ऽस्मि विजिगीषताम् ॥ आन्वीक्षिकी कौशलानां विकल्पः ख्यातिवादिनाम् ॥ २४ ॥ स्त्रीणा तु शतरूपा ऽहं पुसा स्वायम्बुवो मनुः ॥ नारायणो मुनीनां च कुमरो ब्रह्मचारिणाम् ॥ २५ ॥ धर्माणामस्मि संन्यासः क्षेमाणामबहिर्भूतिः ॥ गुह्यानां सनूतं नौनं मिथुनाना-मजस्त्वहम् ॥ २६ ॥ संवत्सरो ऽस्म्यनिमिषामृतूनां मधुमाधवौ ॥ मासानां मार्गशीर्षो ऽहं नक्षत्राणां तथा ऽभिजित् ॥ २७ ॥

नारायणः, ब्रह्मचारिणां कुमारः.. ॥ २५ ॥ धर्माणां संन्यासः, क्षेमाणां (निर्मय स्थानात) अबहिर्भूति (अतर्निष्ठा) अस्मि अहं गुह्यानां सनूत (मरुर भाषण), मौन [च], मिथु नाना अजः. ॥ २६ ॥ अनिमिषां (सवय असणारामध्ये), संवत्सरः अस्मि. ऋतूनां मधुमाधवौ. अहं मासानां मार्गशीर्षः. तथा नक्षत्राणां अभिजित् ॥ २७ ॥ मुनीमध्ये मी नारायण व ब्रह्मचार्यामध्ये मी सनत्कुमार आहे ॥ २६ ॥ धर्मांमध्ये मी संन्यास (प्राणिमात्राला अमय देणे), अहं व निर्भयस्थानामध्ये अतर्निष्ठा हें माझे स्वरूप होय गुह्या गोप्यमध्ये गोढ बोलणे व मौन मी आहे (कारण, गोढ बोलणाराचे तसेच मौन धरणाराचेही हृदय कोणाला कळू येत नाही) जोडप्यामध्ये - ज्याच्या देहापासून पहिले स्वायम्बुव मनु व शतरूपा हें जोडपें जन्मलें तो - प्रजापति मी समजावा ॥ २६ ॥ जे कधी प्रमत्त (बेसावय) नमनात, त्यामध्ये मुख्य जो सवत्सर तो मी होय (काल कधी चुकत नाही,

१ एका वायूच्या पवित्रपण । एक अग्नीस्तव पवित्र ज्ञाण । एकांत पवित्र करी जीवन । एक पावन वचनमात्रे ॥ नाथ, १९९

वाक्यी येथे व्यक्तीचे प्रत्ये वायूने शुद्ध होतात, सुवर्णादि धातु अग्निने शुद्ध होतात, कर्पासवत्तादि पदार्थ उदकात पवित्र होनात, व पातळी लोक ब्राह्मणाच्या वक्त्रात (प्रायश्चित्त देऊन प्रक्षणात) शुद्ध झालास' कटले की) शुद्धि घडतात.

२ बाधाभाषी वाद अनंत । जेथ विकल्पा नाही अंत । तो वाद मी झाले अच्युत । ऐक निश्चित विकल्प ॥ अख्याति अन्यथाख्याति । शून्यख्याति सत्त्वानि । यतिवच-नीय के ख्याति । तो वाद निश्चिर्ता मी उद्धवा ॥ नाथ, २०५ । ७.

मेहमौ सारसा चालत आसतो । अर्धमध्यं मेषु च माधव हे दोन महिने (वर्गनक्रतु) मी आहे. भाहेन्यामध्यं मागनाय मी व नवरात्रमध्ये अंगित् । उन्नयपदका चक्रा २३ व
 श्रवणाचा पहिला पाद । २३७ ॥ युगामध्यं मी कृत्वण अयून धैर्यमपन्न पुरुषामध्यं देवत व अग्नि मी आहे. वेदेचे विभाग कर्मगन्धर्व्य द्वययन (आय १६ इहे
 आपि कर्वांमध्यं असा शुक्लचार्य मी होय. ॥२८॥ भवर्वांमध्यं (आणिनात्र ची टत्तन्ति, प्रत्यय, अनामन, गमन, विद्या अग्निय अविद्या हो महा ज्ञान मनजनन नून
 अहं युगानां कृतं, धीराणां देवल, आसितः स. व्यासना (वेदेचे विभाग करारंमध्यं) दैषायनः, कवीनां (विद्वन्मध्यं) आत्मवाच काव्यः (बुद्ध, अस्मि. १२८ अहे नाहन
 (सर्वज्ञामध्यं) *मासुदेव. भागवतेशु तु त्वं (१, उक्त) . किंपुरुषाणां (वनरात्रमध्यं) हनुमान्. विद्याशानां सुदर्शनः । २९ ॥ रत्नाना दत्तगः अस्मि. सुंदराना

अहं शुभानां च कृतं धीराणां देवलोऽपसतः ॥ ह्यपायनां ऽस्मि व्याप्तानां कदाचानां काञ्च आत्मवान् ॥ २८ ॥
वासुदेवो भगवतां त्वं तु मागवतेष्वहम् ॥ किंपुरुषाणां हनुमान्विद्ययाणां नुदर्शनः ॥ २९ ॥ गन्तानां प्रह्वगानां
ऽस्मि यत्नकोशः सुपेक्षसाम् ॥ कुशो ऽस्मि दम्भजानीनां गन्धर्वाभ्यं हनिष्वहन् ॥ ३० ॥ व्यवनायिनानहं

कोमल पदार्थोद) पञ्चकोशः- दर्मवार्तानां कुशाः अस्मि. अहं हविषु गव्यं (पदत्रे) आन्यं. ॥ ३० अहं व्यवसर्यतां. अत्रेते तुल्यं (नन्द) के-
कल्यण्डः (कण्ठयोग) विविक्त्या विविक्त्या अस्मि. अहं सत्त्वतां सत्त्वं. ॥ ३१ ॥

‘भगवान्’ *अमे क्षणवात, त्यामध्वे) व.मुद्रे (श्रीकृष्ण) मी आहे व भावद्रुक्तांम्ये तुं (उद्धव) मी, हे ये. किमुनामध्वे) विनामध्वे) हनुमत् व विद्वाःमध्वे) मुद्रांशे हे न इत।
 विमूढी होत. ॥ २९ ॥ रत्नांमध्वे) पद्मराग व अनिकोमर वस्तुमध्वे) कमलवा गाभा मी आहे. काम, दुर्वा उज्यादि दुर्भक्ष्य जन्ममध्वे) कुल व हृदिउज्यामध्वे) गुरूंचे तत्त्व आहे.
 ॥३०॥ उद्योगी पुरुषांची वनादि संपत्ति मी व कपटी लोकांच्या कैयट्युक्ति मी आहे. महन्शील पुरुषांची महन्शीलता मी अन्न नैऋतिक पुत्रांचे सत्त्व मी अन्नते. ३

१ मघ व मधव स्या० अनकर्मै नैत्र व कृपाह.

बालगोविन्द.

सक । हे जाणोति अर्कत बोलेला ॥ धानरांभाजी हनुमंत । तो मां हागे कृपवाध । तेंच उद्धव नाहला गर्वत । राजका पोटुने काढें , देण वातन अणि कच्छर नक ।
हनि कृष्णाचे प्रियकर । न कढे हरिमळांचा पार । मो वीण फिर ते ठायीं ॥ नव्य २३९ । ३१ । ३६

५ अर्थात् प्रत्यक्षैव भूतानामागतं गन्तिन् । तैस्त विगमविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ।

६ कपटाभिरे कपटार्त । अगम्य जे छल्लण स्थिति । तं मो वृण मादिक्खी । अतर्क्य युक्कि छल्लणाचो । नाय. ३२८

बलवान् पुरुषांचे शरीरबल, इन्द्रियबल व मानसिक सामर्थ्य (उत्प्राह) मी असून भगवद्भक्तांचे भक्तीने केलेले कर्म मी असे समज तमाच त्या भगवद्भक्ताच्या उपास्य नऊ मूर्तीमये (नवव्यूहपूजेतील वासुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न, अनिरुद्ध, नारायण, हयग्रीव, वराह, नृसिंह व ब्रह्मा ह्या नऊ मूर्तीनि) पहिली व मुख्य जी मूर्त (वासुदेव) ती मी आहे ॥ ३२ ॥ गंधर्वांमध्यें मी विश्वावसु व अप्सरामध्ये पूर्वचित्ति मी होय पर्वताचा स्थिरपणा हा गुण मी आहे व पृथ्वीचा विशेष गुण गंधर्वांमध्यें मी होय ॥ ३३ ॥ उदकाचा मधुर रस मी आणि तेजस्वी पदार्थांमध्यें सूर्य मी आहे सूर्य, चंद्र व तारका यांची प्रभा मी व आकाशाचा गुण परमज्ञक (मूर्ख, अनाहता) शब्द मी आहे. ॥ ३४ ॥ ब्रह्मभक्त्यामध्ये बलि मी व बलवान् ओजः, सद्यः [च] अहं सात्वता कर्म (ईश्वरापत कर्म) [इति] विद्धि अहं सात्वतां नवमूर्तीनां परा (सर्वांश) आदिमूर्ति (प्रथम मूल वासुदेव) ॥ ३५ ॥ अहं गंधर्वांमध्यें विभावसुः, पूर्वचित्ति [च] अहं भूधराणां स्थैर्यं अहं भुव गंधमात्रं ॥ ३६ ॥ अहं अपां परम. रसः, तेजिष्ठाना विमानसु, सूक्ष्मदुतराणा

ओजः सहो बलवतां कर्माहं विद्धि सात्वताम् ॥ सात्वतां नवमूर्तीनामादिमूर्तिरहं परा ॥ ३२ ॥ विश्वावसुः पूर्वचित्तिगंधर्वा-
प्सरसामहम् ॥ भूधराणामहं स्थैर्यं गंधमात्रमहं भुवः ॥ ३३ ॥ अपां रसश्च परमस्तेजिष्ठानां विभावसुः ॥ प्रभा सूक्ष्मदुतराणा
शब्दो ऽहं नमसः परः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मण्यानां बलिरहं वीराणामहमर्जुनः ॥ भूतानां स्थितिरुत्पत्तिरहं वै प्रतिसंक्रमः ॥ ३५ ॥
गत्युत्सुत्सर्गोपादानमानंदस्पर्शलक्षणम् ॥ आस्तादश्रुत्यवघ्राणमहं सर्वेन्द्रियेंद्रियम् ॥ ३६ ॥ पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिरहं
महान् ॥ विकारः पुरुषो ऽव्यक्तं रजः सत्त्वं तमः परम् ॥ अहमेतत्प्रसंख्यानं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयः ॥ ३७ ॥

प्रभा, नमसः परः शब्दः ॥ ३४ ॥ अहं ब्रह्मण्यानां (ब्रह्मण्याच्या भक्तांमध्यें) बलिः. अहं वीराणां अर्जुनः. अहं नूताना उत्पत्तिः, स्थितिः, प्रतिसंक्रमः (लय) [च] ॥ ३५ ॥
अहं गत्युत्सुत्सर्गोपादानं, आनंदस्पर्शलक्षणं, आस्तादश्रुत्यवघ्राणं, सर्वेन्द्रियेंद्रिये [च] ॥ ३६ ॥ पृथिवी, वायु, आकाश, आप ज्योति, अह, महात्मा, विकार, सूक्ष्म, वीरांमध्ये अर्जुन माझी विभूति होय. भूतांचे पालन, उत्पत्ति व प्रलय हे मी आहे ॥ ३५ ॥ चालणे, बोलणे, मलेंतसर्ग, घेणे, आनंद, स्पर्श, दर्शन, रुचि घेणे, ऐकणे, हुणणे हे इन्द्रिय-
व्यापार व सर्वेन्द्रियांच्या विषयग्रहणशक्तीही मी आहे ॥ ३६ ॥ पृथिवी (गंध), वायु (स्पर्श), आकाश (शब्द), उद्भूत (रस), तेज (तेज), अहंकार आणि मह-
त्त्वं ह्या सात प्रकृतिविकृति, पंचमहाभूते व एकादश इन्द्रियें भिळून सोळा प्रकारची कार्ये, जीव, प्रकृति, रज, सत्त्व व तम असे तीन गुण, आणि परब्रह्म ही सर्व मीच आहे ह्या
तत्त्वाची संख्या, ज्ञान व त्यांचे फल तत्त्वविनिश्चय मीच होय ॥ ३७ ॥

१ ज्ञान कर्म डमय इन्द्रिये । त्या इन्द्रियांचें मी इन्द्रिय आहे । त्याची क्रिया जे जे आहे । ते माझे नि होये अभिव्यक्त ॥ नाथ, २६५

२ ज्ञान कर्माची साक्ष्यकारिका—
मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरः ॥

जीव आणि ईश्वर अशीं माझीं दोन प्रकारचीं रूपें आहेत. गुणगुणरूप किंवा क्षेत्रज्ञक्षेत्रज्ञ रूपेणालीं भगवत् (सृष्टी) परमात्मन नाहीं. तर मीच भगवत्, मीच जीव. उद्धतां, तूं ह्मणशील 'असें थोडक्यांत काय सांगवोस, चांगडें विस्तरांनें सांगें.' तर का. - नीं पुढेकडे काळपर्यंत लोटत केव्हां नग मज्जा घुडो इत्यादिकांचे भगवत्, किती अहं-नीं संख्या काढितां येईल; परंतु तशी विमूर्तीची गणना करितां येणार नाही. कारण मी केवळ मी असलों. नीं निर्मिळल्या द्रव्याद्वारेच भगवत् मज्जा, एका पंचाईत, तेव्हां त्यांतील विमूर्तीची गणना करितां यावी कशी? ॥ ३९ ॥ - वृद्धा, मी नुसत थोडक्यांत विदोषनः मज्जा विमूर्ति मागलों. एवढें लक्षांत ठेव की - प्रमाद, संतति. अक्षयकृतं, सत्त्वं, रजः, तमः, परं [च सर्व अहं पत्र] अहं पत्रसंस्थानं, ज्ञानं, तत्त्वविनिश्चयः [च ॥ ३७ ॥ ईश्वरेण जीवेन गुणेन गुणित्वा सर्वगुण अत्रि मया विना क्वचित् भावः (पदार्थ) न विद्यते. ॥ ३८ ॥ मया कालेन परमाणूनां संस्थानं (लक्षण) क्रियते, तथा कोटिगः अडानि सृजनः मे विमूर्तीनां [भक्त्यानां] न [प्रियते].

मयेश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना ॥ सर्वात्मनाऽपि सर्वेण न भावो विद्यते क्वचित् ॥ ३८ ॥

संस्थानं परमाणूनां कालेन क्रियते मया ॥ न तथा मे विमूर्तीनां सृजनोऽडानि कोटिगः ॥ ३९ ॥

तेजः श्रीः कीर्तितैश्वर्यं ह्यस्त्यागः सौभगं भगः ॥ वीर्यं निनिक्षा विज्ञानं यत्र यत्र न संशयः ॥ ४० ॥

एतास्ते कीर्तिताः सर्वाः संक्षेपेण विभूतयः ॥ मनेविकारा एवैते यथा वाचा उभिधीयते ॥ ४१ ॥

॥ ३९ ॥ यत्र यत्र तेजः (प्रकाश), श्रीः (संगति), कीर्तिः, ऐश्वर्य, रजः (मंदक), त्यागः (दण्ड), सौभगं (मनोहृत), भगः (लक्ष), वीर्य, निनिक्षा, वेदत [च] सः मे संशयः ॥ ४० ॥ यतः सर्वाः विभूतयः ते संक्षेपेण कीर्तिताः. यथा [किंचित्] वाचा अभिधीयते, [तथा] पने मनोविकाराः मज्जा केव्हां—उद्धतां, मज्जा ॥ ४१ ॥ कीर्ति, ऐश्वर्य, लज्जा, दान, मनोहरपणा, मास्य, वद, सहनशीलपणा, अग्नि विज्ञान हे गुण जेव्हा जेव्हा संस्थानांत ते ते मज्जा अंदा हेत. ४० वा मज्जा विमूर्ति नो नुसत तेव्हा पावे निवेदन केल्या. - उद्धता, आतां तात्पर्याची गोष्ट सांगलों. एवढें ध्यानांत घेव की - ह्या माझ्या विमूर्ति मज्जा विकारां चित्त जगावें ह्मणजे अहंतेन उद्धता फारसा अभिनिवेश ठेवूं नये. - हे मज्जा केवळ मजाचे वेळ, वागणें उच्चर करितां दण्ड. ह्मण कल्पिते अहंतेन (अहंताद्वय, मज्जाचे अहंताद्वय) जेव्हा नमने

१ जीव आणि ईश्वर । गुणी आणि गुणावतार । क्षेत्रज्ञक्षेत्रज्ञ निर्धार । सधेही ताचार मीच मी । नाथ, २५८.

२ किंवा, 'कालेन' हे 'मया' ह्मणजे निमित्त कहेव नये असें लक्षात घ्यावे. - पृथ्वीच्या परमाणुकणा । मी काळखंड करी गणता । परो विमूर्तिमय्याप्रकाश । मांसेविही जाणा न गणवती ॥ म्यां अजिळे अवतन ब्रह्मगोळ । ने मज गणवती नार सकळ । मा विमूर्ति माट्या केवळ । के. प. तोटाळ गण शके । नाथ, २८२ । ८३.

कल्पनेने घडलेले असनात-जगामध्ये वास्तविक ते पदार्थ असत नाहीत, तशाच ह्या विभूति कार्पनिक समजल्या) ॥ ४१ ॥ ह्मणून उद्धवा, तू आपल्या वाणीचे निगमन कर, मन शिक, प्राण व इंद्रिये आवळून घे आणि मत्तसंख बुद्धीच्या योगे बुद्धीचा निग्रह कर ह्मणजे पुन्हा संसारमार्गात पडणार नाहीस ॥ ४२ ॥ ने यति आपल्या वाणीचे व मनाचे बुद्धीच्या योगे उत्तम प्रकारे नियमन करणार नाही त्याचे व्रत, तप व दान कच्च्या घड्यालील पाण्याप्रमाणे पात्रातून जाते ॥ ४३ ॥ एवढ्यासाठी माझ्या सेनेत तत्पर राहणारांनी आपली बुद्धि माझ्या भक्तीने युक्त करून तिच्या योगे मन, वाणी व प्राण याचा निग्रह करावा ह्मणजे पुढे तो हक्कहू कुतार्थ होतो ॥ ४४ ॥ वाचं यच्छ (अन्तर) मनः यच्छ. प्राणाव, इन्द्रियाणि च यच्छ. आत्मना आत्मानं यच्छ. भूय अध्वने (योऽयं होणार नाहीस) ॥ ४५ ॥ य यति धिया वाङ्मनसी सम्यक् असंयच्छन् (न अवरणारा) [भवति], तस्य व्रतं, तप, दानं [च] आमघटाबुवत् (कच्च्या घड्यालील पाण्याप्रमाणे) झवति (पावते) ॥ ४६ ॥ तस्मात्

वाचं यच्छ मनो यच्छ प्राणान्यच्छन्द्रियाणि च ॥ आत्मानमात्मना यच्छ न भूयः कल्पसे ॥ ४२ ॥

यो वै वाङ्मनसी सम्यगसंयच्छन्धिया यतिः ॥ तस्य व्रतं तपो दानं स्रवत्यामघटाबुवत् ॥ ४३ ॥

तस्मान्मनोवचःप्राणान्नियच्छेन्मत्परायणः ॥ मद्भक्तियुक्त्या बुद्ध्या ततः परिसमाप्यते ॥ ४४ ॥

॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ॥

उद्धव उवाच । यस्त्वया उभिहितः पूर्वं धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः ॥ वर्णाश्रमाचारवता सर्वेषा द्विपदामपि ॥ १ ॥

यथा अनुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणा भवेत् ॥ स्वधर्मेणारविदाक्ष नत्समाख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥

मत्परायणः मद्भक्तियुक्त्या बुद्ध्या मनोवचःप्राणान् नियच्छेत्, ततः परिसमाप्यते (इतकळ होतो) ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवताच्च ये एकादशस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ उद्धवः उवाच— त्वया सर्वेषा वर्णाश्रमाचारवतां द्विपदा अपि यः त्वद्भक्तिलक्षण. धर्म पूर्व अभिहितः, ॥ १ ॥ अरविदाक्ष, [तेन] अनुष्ठीयमानेन स्वधर्मेण नृणां

॥ इति श्रीमद्भागवतार्णवोद्देशे एकादशस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ उद्धव ह्मणाला— भगवंता, वर्ण, आश्रम व आचार उजाना लागू आहेत त्या व - ते ज्यांना नाहीत त्याही, अशा एकंदर - सकळ मनुष्यांना जेणेकरून तुम्हां भक्ति प्राप्त होईल, असा धर्म त्वा पूर्वी (कल्पारंभी) सांगून दिला आहे, - परंतु धर्मानुष्ठान करणाऱ्या मनुष्यांचे लोकाना भक्ति प्राप्त होत नाही एवढ्यासाठी मी विचारितो की, - ॥ १ ॥ हे कमजूरयना, तो स्वधर्म कोणत्या प्रकारे आचरित असता त्यायोगे मनुष्याची नुजवर भक्ति

नन्दे सो अकार त्वां मया समीपम् ॥ ३ ॥ भविष्य - तू स्वर्गशास्त्र तो धर्म मुझ समीपस्थान करे देव. यथे त्वां तुहो कान् कथायः अथे पण्डिते. ना - हे महाशय. समीपं शत्रुमर्दना, तू पूर्वी हंसकर केउन स्पर्शमे जो परस्मिन्मूल धर्म ब्रह्मदेवालय मानिना, तो, ला नोटोअ अनिहान् काल ओउज्ज्वलं, पूर्व, चागत्रा निकटिनेत्र हेन तरी, आतां सुखलोकांत प्रायः नष्ट - होत आला आहे, व हस्तद्वय नामशेष - होणार. ॥ ३ ॥ ४ ॥ अच्युता. नुझ्यामारवा हुमरा यमोचा उपदेकर अनुष्ठानकर्ता व रक्त क्रोधी पृथ्वीच्या पाठीवर नाही इतकेच नव्हे तर प्रत्यक्ष ब्रह्मसम्पद्य-की नेथे मानिंत वेदादि विद्या गहन अगतांत तेथेही - नही. १ कटूत, हे मधुमुदना, धर्माच, अ-
 त्वयि यथा भक्तिः सवेत्, तत् समाख्यातुं अर्हसि. ॥ २ ॥ महाबाहो, प्रभो, माधव, पुरा किल तेन हंसरूपेण यत् परमकं (ननु भवत्, धर्म प्रज्ञाने अभ्यास्य (धर्म, प्र-
 ॥ ३ ॥ अभिप्रेक्ष्यते, (दर्शना वाच करण्वा), प्राक् कटुशास्त्रितः सः इदानीं मर्त्यलोके समुद्रता कालेन प्रायः नभविता (न हंते). ४ ॥ अच्युत, भुवि, यत्र कलाः (नि-
 मूर्तिधरा, [तस्यां] वैरिण्यां (ब्रह्मदेवाच्च) समयां अपि धर्मस्य वक्ता, कर्ता, अविद्या (रज्ज्व) [च ते ज्ञानः न. ॥ ५ ॥ देव, मधुमुदना, कर्ता अविद्या प्रवक्त-

पुरा किल महाबाहो धर्म परमकं प्रभो ॥ यत्तेन हंसरूपेण ब्रह्मणे उप्यात्य नाथव ॥ ३ ॥ न इदानीं नुमदना कालेना-
 मित्रकर्शन ॥ न प्रायो भविता मर्त्यलोके प्रागनुशासितः ॥ ४ ॥ वक्ता कर्ता विना नान्यो धर्मस्याच्युत न भुवि ॥
 समायासपि वैरिण्यां यत्र मूर्तिधराः कलाः ॥ ५ ॥ कर्ता विद्या प्रवक्ता च भवता मधुमुदना ॥ न्यूनं नर्हन्ते देव
 विनष्टं कः प्रवक्ष्यति ॥ ६ ॥ तत्त्वं नः सर्वधर्मज्ञ धर्मस्त्वहं किलक्षणः ॥ यथा यस्य विर्येयन तथा वर्णज्ञ मं प्रभो ॥ ७ ॥
 श्रीशुक उवाच । इत्थं स्वभृत्यमुखेन वृष्टः स नगवान्दर्शः ॥ प्रीतिः क्षमाय मन्यानां धर्मानन्द मनाननान् ॥ ८ ॥

(तपस्वक) च भवता महीतले एक [सति], विमष्टं [धर्म] कः प्रवक्ष्यति? ॥ ६ ॥ तत् सर्वधर्मज्ञ, प्रभो, त्वहं किलक्षणः धर्मः तस्य यथा विर्येयन, तथा न्हे मे ॥ ७ ॥
 ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच - इत्थं स्वभृत्यमुखेन (देवकिलक्षणं धर्मं अहं वक्ष्यामि) वृष्टः सः नगवान् दर्शः प्रीतिः [सत्] मन्यानां क्षमाय नमानान् धर्मान् आह - ८ ॥
 नुमानकर्ता, रसक व उपदेशक तू हे भूतल माहून गेलस की मज, देव, नष्ट झालेल्या धर्माचा तुम्हें देव अर्हते. हे महाशय! प्रभो, तुला नये अन्न
 देणारा तो धर्म आसां समुप्यासप्ये कोणी कथा प्रकार आभरण करीक (वेणव, वोगाल किंवा अन्न, न करीक घडत दिवत अन्ने, ने दिव मज न न्हे ॥ ७ ॥
 चर्य समाप्ते :- राजा, स्वतंत्र्या सेवकातीक मुस्य जो उद्धव, त्याने अमा प्रश्न केला, तेव्हा भवतार हर्षिता मनेस घडत व त्याने नुमदाचंग जव्य ममानां भन ॥ ८ ॥
 गण्यस प्राप्तं केला :- ॥ ८ ॥

श्रीभगवान् ह्मणाले :- उद्धवा, तुझा हा प्रश्न वर्णाश्रमाचार्युक्त मनुष्यांचे कल्याण करणारा (त्याच्या अंतरी भक्ति उत्पन्न करणारा) अर्थात धर्मीला आनंदनच आहे ह्मणून मी तुला तो धर्म - सांगतो, - लक्ष देऊन ऐक :- ॥ ९ ॥ कल्याच्या प्रारंभी नै (पहिले) कृतयुग झाले, त्यामध्ये सर्व मनुष्याचा वर्ण हस* नावाचा एकच असे, व त्यातील लोक केवळ माझी उपासना चालवीत, दुसरे काही करीत नसत, ह्मणून - वन्मत च कृतकृत्य असत, एवढ्यासाठीच त्याला कृतयुग ह्मणतात. ॥ १० ॥ पूर्वी वेद केवळ प्रणवरूपच (उक्ता एवढाच) असे व धर्म (मानसिक) तरी वृषरूपधारी (तप, सत्य, दया व शुद्धता हे चार पाय ज्याचे आसा) मी असे त्यावेळेचे निष्पाप लोक मनाची व इद्रिगची श्रीभगवान् उवाच— उद्धव, धर्म्यः (धर्मीला अनुसरून असलेला) एवः तव प्रश्नः वर्णाश्रमाचार्यतां नृणा नैः श्रेयसकरः. तं मे निबोध. ॥ ९ ॥ आदौ कृतयुगे नृणां वर्णः “ हंसः ” इति स्मृतः [तत्र] प्रजाः आत्या (जन्मतः च) कृतकृत्याः.. तस्मात् कृतयुगं विदुः ॥ १० ॥ अग्रे वेदः प्रणवः एव धर्मः अह वृषरूपधृक् (वतुष्पाद रूप वरणारा)

श्रीभगवानुवाच । धर्म्यं एष तव प्रश्नो नैः श्रेयसकरो नृणाम् ॥ वर्णाश्रमाचारवतां तमुद्धव निबोध मे ॥ ९ ॥ आदौ कृतयुगे

वर्णो नृणां हंस इति स्मृतः ॥ कृतकृत्याः प्रजा जाता तस्मात्कृतयुगं विदुः ॥ १० ॥ वेदः प्रणव एवाग्रे धर्मो ऽहं वृषरूपधृक् ॥

उपसते तपोनिष्ठा हंसं मां मुक्तकिल्बिषाः ॥ ११ ॥ त्रेतामुखे महाभाग प्राणान्मे हृदयाच्चयी ॥ विद्या प्रादुरभूत्तस्या अहमांसं

त्रिवृन्मसः ॥ १२ ॥ विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा मुखबाहूरुपादजाः ॥ वैराजात्पुरुषाज्जाता य आत्माचारलक्षणाः ॥ १३ ॥

तपोनिष्ठाः मुक्तकिल्बिषा हंसं मां उपासते. ॥ ११ ॥ महाभाग, त्रेतामुखे मे प्राणान् हृदयात् चयी विद्या प्रादुरभूत् अहं तस्या. त्रिवृत् (तान प्रकारच्या कर्मांनी युक्त / मल्ल भासं. ॥ १२ ॥ ये आत्माचारलक्षणाः (स्वताचा आचार लक्षण ज्याचे असे) [ते] मुखबाहूरुपादजाः विप्रक्षत्रियविट्शूद्राः वैराजात् पुरुषात् जाता. ॥ १३ ॥

एकाग्रता हीच तपश्चर्या आचरण करून (एकाग्रपणे) शुद्ध अशा माझ्या स्वरूपाचे ध्यान चालवीत ॥ ११ ॥ हे महाभाग, त्रेतायुगाचे प्रारंभी माझा (विराट्स्वरूपाचा) प्राण ह्या निमित्ताने माझ्या हृदयापासून वेदत्रयीरूप विद्या प्रकट झाली. त्या तीन वेदापासून - होत्र आध्वर्यव आणि औद्गात्र ह्या - तीन कर्मींनी विशिष्ट आसा मी यज्ञ उदय पावले ॥ १२ ॥

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र हे वर्ण अनुक्रमे विराट् पुरुषापासून त्याच्या मुख, बाहू, माळ्या आणि पाय या अवयवाच्या ठिकाणी जन्म पावले त्याचे स्वताचे आचार त्याची

१ न तु क्रियाविशेषो यस्मादिः (कृतयुगामध्ये यज्ञयागादि क्रियाविशेषरूप धर्म नव्हता)

२ मत्सर्व्वेन्द्रियाणां च स्वैक्यं परमं तपः । (मन व इद्रिय यांची उत्तम प्रकारे एकग्रता हे परम तप होय)

* नैः स्वकल मनुष्यार्थी जाण । सोहंसोचाचे अर्थात ह्यान । बालार्थी हंस हा एकचि वर्ण । सर्वाही जाण ते काली । नाथ, ६४.

बालप्रबोधिनी

लक्षणं होत (तो तो वर्ण ओळखण्याची स्था त्याचा त्याचा आचार ही समजावी) ॥ १३ ॥ गृहस्थाश्रम कटिपुंगवापासून झाला नोष्ठिक ब्रह्मचर्य साध्या दृश्य गमन
अन्न घातले; वानप्रस्थाश्रम वसस्पत्यापासून (हृदयाच्या सालच्या भागापासून) उदय परवळ आणि मन्याश्रम तर नाड्या मन्त्रांनी रचिलेला आहे । १४ ॥ वानप्रस्था
आणि आश्रमांच्या जन्मभूमीला अनुसरून मनुष्यांच्या प्रकृति सार्या ह्मणजे ज्याच्या वर्णाक्याचे जन्मापासून नोंद त्याच्या प्रकृति मंद व उग्रत्या वर्णाश्रमांचे ह्मणजे ते उच्च नसून
प्रकृति उत्तम झाल्या (ब्राह्मणवर्ण) मुल ह्या उत्तम स्थानापासून जन्मला ह्मणून त्याची प्रकृति उत्तम. सत्रिय, वैश्य, व शूद्र ह्या वर्गांच्या प्रकृति उत्तम नसून पंचयणा दुसऱ्या
कवी अशा योग्यतेच्या समजाव्या. तसेच ब्रह्मचर्य व मन्यास ह्या आश्रमांची उद्भवस्थाने अनुक्रमेण हृदय व मन्त्रक ही उत्तम असल्यामुळे त्यांची योग्यता अनुत्तम समजावी त्याच्या
मम जयनत गृहाश्रम.. हृदय ब्रह्मचर्य. वसस्पत्यापासून वनेवास. न्यासः शीर्षाणि (मलकी) सस्थित. ॥ १४ ॥ नृणा वर्णाना, आश्रमाणा च जन्मभूम्यनुसारिणी. नोचर्तवात्तमा
समाः प्रकृतयः साधन. ॥ १५ ॥ शमः, दमः, तपः, शौचं, संन्येय, क्षाति, आर्जव, मद्रक्ति, दया, सत्यं च इमा ब्रह्मभूतय । १६ ॥ तेज, बल, धृति इते त्रिविधा.

गृहाश्रमो जयनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम ॥ वक्षःस्थानादने वासो न्यामः शीर्षाणि मस्थितः ॥ १४ ॥

वर्णानामाश्रमाणां च जन्मभूम्यनुसारिणीः ॥ आमन्मकृतयो नृणां नोचर्तवात्तमाः ॥ १५ ॥

शमो दमस्तपः शौचं सतोपः क्षातिर्जवम् ॥ मद्रक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्मभूतयस्त्विमाः ॥ १६ ॥

तेजो बलं धृतिः शौर्यं नितिऔदार्यमुद्यमः ॥ त्रैयं ब्रह्मण्यनैश्वर्यं क्षत्रप्रकृतयस्त्रिमाः ॥ १७ ॥

आस्तिक्यं दाननिष्ठा च अदंभो ब्रह्मसेवनम् ॥ अनुष्टिर्धौपचर्यैवैश्यप्रकृतयस्त्रिमाः ॥ १८ ॥

औदार्यं, उद्यमः, त्रैयं, ब्रह्मण्यता, ऐश्वर्यं [च] इमाः क्षत्रप्रकृतय. ॥ १७ ॥ आस्तिक्य, दाननिष्ठा, अदंभ ब्रह्मसेवन, अयोपचर्यं अनुष्टि च इमा वैश्यप्रकृतय. ॥ १८ ॥
सालोवाल योग्यतेन चानप्रस्थाश्रमः व जवनापासून झालेल्या गृहस्थाश्रम सर्वांनी वसी प्रतीचा समजावी. ॥ १५ ॥ मनोनिग्रह, वाचोदियनिग्रह, तत्त्वविचार, शुद्धता मनोय मनोनिग्रह
परलक्षणा, माझी भक्ति, दया व सत्य हे ब्राह्मणाचे स्वभावमिद्व र्ग होत ॥ १६ ॥ प्रताप, बळ, धैर्य, शौर्य, क्षमा, अंदाज, उद्योग, धैर्य, ब्राह्मणाची भक्ति, वीर्य हे क्षत्रियाचे लक्षण
वर्ग समजावे. ॥ १७ ॥ ईश्वर व गुरु यावर श्रद्धा, दानाविषयी आदर दंडना अभव, ब्राह्मणाची सेवा, व द्रव्य चिर्तही भवचिर्त नसणे हे वैश्यांचे औत्पत्तिक गुण
होत. ॥ १८ ॥

ब्राह्मणाची * गार्हची व देवांचीही निष्कपटपर्णे सेवा करणे व त्यामध्यं जे मिष्टिल नेवड्याने मनोष मानून राहणे हे गृहाचे प्रकृतिधर्म ममजावे ॥ १९ ॥ - आता वर्णवाह्य मनुष्याचे स्वभावधर्म सांगतो, ऐक :- अयवित्रपणा, असत्य, चोरी, नास्तिकता, विवाकारण कलह, काम, क्रोध आणि लोभ हे वर्णवाह्य चडालादिकाचे स्वभाव होत ॥ २० ॥ अहिमा, सत्य, चोरी न करणे, काम क्रोध व लोभ न घरणे, आणि प्राणिमात्रांचे प्रिय व हिन करण्याचा उद्योग हे सर्व लोकांचे सामान्य धर्म ममजावे ॥ २१ ॥ - आता प्रथम चार आश्रमांपैकी ब्रह्मचार्यांचे धर्म सांगतो. ब्रह्मचारी दोन प्रकाराचा आहे एक उपर्युवाणक आणि दुसरा नैष्ठिक त्यातील पहिला जो उपर्युवाण. त्याचे धर्म प्रथम सांगतो, द्विजगर्वा, देवानां च अपि अमायया शुश्रूषण, तत्र लब्धेन संतोषः [च] इना. शत्रुप्रकृतयः ॥ १९ ॥ अशौच, अनृत, स्नेय (चोरी), नास्तिक्य, दुष्कविग्रह. (निष्कारण कलह), काम, क्रोध, तर्पण (लोभ) च संतेवसायिनं (चंडालादि वर्णवाह्य जातीचा) स्वभाव ॥ २० ॥ अहिंसा, सत्य. अस्नेह अकामक्रोधलोभता, नृतामिय-

शुश्रूषणं द्विजगवां देवाना चाप्यमायया ॥ तत्र लब्धेन संतोषः शूद्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १९ ॥ अशौचमनृतं स्तेयं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहः ॥ कामः क्रोधश्च तर्षश्च स्वभावोऽतेवसायिनाम् ॥ २० ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता ॥ भूतप्रियहिंतेहा च धर्मोऽयं सार्ववर्णिकः ॥ २१ ॥ द्वितीयं प्राप्यानुपन्याज्जन्मोपनयनं द्विजः ॥ वसन् गुरुकुले दातो ब्रह्माधीयीत चाहुतः

॥ २२ ॥ मेखलाजिनदंडाक्षब्रह्मसूत्रकमंडलून् ॥ जटिलो ऽधौतद्वहसोरक्तपीठः कुशान् दधत् ॥ २३ ॥

विदोहा च अयं धर्मः सार्वधर्मिकः. ॥ २१ ॥ श्रिज. आनुपूर्व्यात् (ज्ञाने) द्वितीय उपनयनं जन्म प्राप्य गुरुकुले वसन्, दातव्यं, आहुत. (बोलाविडेल) च [सन्] ब्रह्म
अर्वाधीत (अभ्यास करे). ॥ २२ ॥ मेखलाजिनंदाक्षब्रह्मसूत्रकमण्डलून्, कुशान् [च] दधत्, जटिल, अथौतद्वासोर कपीठ (नहीं धुतलेई इत व बने ही ज्याची असा
ऐक. - ब्राह्मण, क्षत्रिय किंवा वैश्य ह्यांपैकी कोणत्याही वर्णांत जन्मलेल्या पुरुषाने - गर्भांगानाटि संस्काराच्या - क्रमाने उपनयनमज्ञक दुसरे जन्म प्राप्त झाल्यावर गुरुगृही
राहोवें, इंद्रिये आवरून ठेवचीं व गुरुजी बोलावून सांगतील* तेन्हा वेदाध्ययन व वेदार्थविचार ही करावी. ॥ २२ ॥ भेसला, कुण्याजिन, टड, असमाला, यज्ञोपवीत व दर्भ धा-
रण करणे; भस्मावर भस्म वागवाल्या (अभ्यगस्तान करूं नये ह्याजने आपोआप जया होतीलच), दंतधावन व वस्त्रसांज्जन करूं नये, आसनला - कौतुकाने - रंग देऊ नये

१ साश्रनाचे स्वभावावरूनच समजून घ्यावे * करावे गृहस्थाचें गोरक्षण । चाराव्या जेथें तृणजोवन । श्यापदमय आलिया जाण । वेडुनि प्राण रक्षान्या ॥ गोरक्षणी वेचिल्या प्राण । त्यासि उत्तम मति जाहली जाण । न्यासि गाईचा कळवळा गहन । त्यासि मी श्रीकृष्ण सदा साह्य ॥ नाथ, ८७ । ८८

२ उच्यते । पूर्वे गृहसंश्रम एव न भवात् असतो, तौ
३ नाथानि 'कलसात्मनः करु नये' व 'आहत रग्वं नये' 'बोन्धाने धनदेहि

॥ मञ्जु पदौं सौं गै असां । हा आग्रह न करावा गुरुनाथा ॥ नाथ, २८२ ॥

गुरुची शुश्रूषा करण्यास नित्य दक्ष राहावे व आगदी नीच प्रतीच्या सेवकाप्रमाणे त्याची नित्य सेवा चाट्याची (गुरुमेवेच्या मामीं आपण उच्च वर्णीत जन्मऱ्हे आहों हा विचार उपयोगाचा नाही). - गुरुची कोठे बाहेर जाऊं लागले तर - त्याच्या मागून जावे, - निवले तर, फारसें खाव नाही अशा ठिकाणीं मावघपणे - शयन करावे, - श्रमले अमर्नाल नेव्हा व चरण कुरवाळीत - जवळ बसावे; व - स्वस्थ वसले जसतीळ तेव्हा आज्ञेची वाट पाहत - फार दूर नव्हे अशा ठिकाणीं हात जोडून उभे अमावे ॥ २९ ॥ अमे आवरण पाळून व उपयोग करून विद्या समाप्त होई तो अखंड ब्रह्मचर्य व्रत धारण करीत गुरुगृही राहावे ॥ ३० ॥ - हे उपक्रुर्वाणचे धर्म सांगितले. आता नैष्ठिक ब्रह्मचाऱ्यांचे विशेष धर्म सांगतो - जर तो ब्रह्मचारी छंदोलेकी (महोत्तरी) व तेथून पुढे ब्रह्मलेकी आरोहण करावे अशी इच्छा करीत अमेल नर त्यानें नैष्ठिक (जन्मभर पाळ्याचे) ब्रह्मचर्यव्रत वरून स्वाध्यायासाठी सदा शुश्रूषमाणः नातिदुरेण कृतांजलिः [सन्] यानद्यासतस्तथानैः आचार्यं नीचवत् उपासीत. ॥ २९ ॥ एववृष्ट भोगविवर्जित यावत् विद्या समाप्यते, तावत् जन्मविते ब्रह्म विम्रप [सन्] गुरुकुले बसेन्. ॥ ३० ॥ यत्ति असौ छंदसां लोकं ब्रह्मविष्टप (ब्रह्मलोक) आरोहयन् [भवेत्, तर्हि] बृहद्भूत (मोठे व्रत-जन्मभर ब्रह्मचर्य) शुश्रूषमाण आचार्यं सदोपासीत नीचवत् ॥ यानद्यासतस्तथानैः तिदुरे कृतांजलिः ॥ २९ ॥ एवंवृत्तो गुरुकुले वसेद्भोग-विवर्जितः ॥ विद्या समाप्यते यावद्ब्रह्मव्रतमखंडितम् ॥ ३० ॥ यद्यसौ छंदसां लोकमारोहयन् ब्रह्मवर्चस्यकल्मषः ॥ ३२ ॥

स्वाध्यायार्थं बृहद्भूतः ॥ ३१ ॥ अमौ गुरवात्मनि च सर्वभूतेषु मां परम् ॥ अपृथग्धीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्यकल्मषः ॥ ३२ ॥

स्त्रीणां निरीक्षणस्पर्शसंलापस्वेल्नादिकम् ॥ प्राणिनो मिथुनीभूतानगृहस्थो ऽग्रतस्त्यजंत ॥ ३३ ॥
 (वरणा) स्वाध्यायार्थं देहं गुरवे विन्यसेत् (कर्पण करो) ॥ ३१ ॥ अपृथग्धीः (भेदबुद्धि न ठेवणारा) ब्रह्मवर्चस्वी (वेदविद्येचें तेज उवाळा अशा) अकल्मष (निष्पाप) अमौ, गुरौ, आत्मनि, सर्वभूतेषु च परं मा उपासीत. ॥ ३२ ॥ अगृहस्थाः स्त्रीणां निरीक्षणस्पर्शसंलापस्वेल्नादिकं, मिथुनीभूतान् प्राणिनः [च] भग्नतः त्यजेत् (टाळो) ॥ ३३ ॥ (अधिक अध्ययनासाठी व केलेल्या अध्ययनाच्या निष्क्रयासाठी) आपला देह गुरूला अर्पण करावा. ॥ ३१ ॥ वेदाध्यासापुढे उक्कवलेले तेज आगी वागविणाऱ्या व निष्पाप अशा त्या ब्रह्मचाऱ्यानें अभि, गुरु, आत्मा व सकल भूते यांच्या ठिकाणीं मी एक परमात्मा वसतो अशी भावना ठेवावी व भेदबुद्धि सोडून उपासना चालवावी ॥ ३२ ॥ जो गृहस्थाश्रमी नव्हे, त्यानें (नैष्ठिकब्रह्मचारी, वानप्रस्थ किंवा संन्यासी यानें) स्त्रियाकडे कामवृद्धीनें पाहणें, स्पर्श, संलाप, स्पर्श, त्याच्याशीं भाषण व यद्वात्मकरी इत्यादि आणि मिथिनीभूत प्राण्यांचे आमिषुल्य (दर्शन) वर्ज्य करावे. ॥ ३३ ॥

१ स्त्री ते अभिर्कुंडासमान, पुरुष तो बृहत्कुंड आण. तेथे प्रवृत्ता अंतःकरण. अर्धे क्षण लांगेना ॥ घटालि जाहलिया चरें सार्ढां. १ तरो अग्नीशी आहलिया भेदी. प्रवृत्ता पोर्छी तोही धरी ॥ तेचीं वार्धक्य वदेसी. एकांत जाहलिया स्त्रियेसी. गोष्टी मान विनोदेसी. कामाचा ह्यासी नाळा पडे ॥ नाथ ३४४. ३५. ३६ २ मत्स्यमेधुन देखिवासाठी. खचळरुपा कामाच्या परिपाठी. सौमर ऋषीश्वरें तपकोटी. भेधुनासाठी गोशिरया ॥ नाथ, ३५९.

- आत्मा त्याचेच सर्व आश्रमास उपायुक्त असे साधारण धर्म सांगतो :- या कुलनृत्वा (उद्धवा), शुद्धन, आचमन, स्नान, मंड्योपासना, मरुत्करण, तीर्थमेवा, जप, उपासना, योग, कर्मा-
अयोग्य त्या वस्तूना स्पर्श न करणे, अस्वस्थ पदार्थ न खाणे, न्यासी खेलेणे निषिद्ध त्याशी न बोळणे, सर्व भूताने तिकाणी माफी न देवणे, आणि मरुत् वणि, व देह त्याचे म्यगन
करणे हे नियम सर्व आश्रमास लागू आहेत. ॥१४॥१५॥ अशा प्रकारे नैष्ठिक अष्टाचरित्र पाठणारा अर्धनारदा नेम पुनः नेम ब्रह्मगुरुप्रार्थनेची उद्वेग उगारत आहे. तर काही
तपश्चर्येच्या योगी त्याचे अंतःकरण (वास्तव्य) दृष्ट होतें व मग त्याची मजबूत भूक्ति मंडन (त्याला मोक्ष मिळतो), ३६॥ अन्नाच्या गृहस्थश्रमन (किंवा कुलनृत्वा कोणत्याही
कुलनंदन, शौच, आचमन, स्नान, संधोपासन, आर्जव, तीर्थसेवा, जप, अस्तुदयाभस्यासमाप्यवर्जन, सर्वभूतेषु मद्भाव मनोवाक्यावमयस [च] अथ सर्वोपश्रमप्रपु-
नियमः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ यदे बृहद्भूतधरो अग्निः इव ज्वलन् (नेमार्च) ब्राह्मण. अमल. [चेत् तर्हि] तं श्रममा दग्धकर्मयोग (उद्धाते न्यवे पृष्ठ वापर - इत इत - प्रो. - ३५)

शौचसाधनं स्नानं संध्योपासनमार्जवम् ॥ तीर्थमेवा जपोऽस्तुदयाभद्यानं माप्यवर्जनम् ॥३४॥

सर्वश्रमप्रयुक्तोऽयं नियमः कुलनंदन ॥ मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्यावमयस ॥ ३५ ॥

एवं बृहद्भूतधरो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ मद्भक्तनीत्रनपमा दग्धकर्मयोगोऽमलः ॥ ३६ ॥

अथानंतरमावेद्यन्यथाजिज्ञासिनागमः ॥ गुरवे दक्षिणा दत्त्वा स्नायादुर्वनमोदितः ॥ ३७ ॥

गृहं वनं वोपविशेत्प्रव्रजेहा हिनांतमः ॥ आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथाऽमरुत्श्रमेन ॥ ३८ ॥

[सन्] मद्भक्तः [भवति]. ॥ ३६ ॥ अथ अनंतर मावेद्यस्य (अश्रमन प्रवेष्टव्यं) यथाजिज्ञासिनागम [सन्] गुरवे दक्षिणा दत्त्वा गुरुभूमौ दितः [सन्] श्रमः ३७
द्विजोत्तमः गृहं, वनं वा उपविशेत् (प्रवेश करो), मद्भक्तैव (संन्यस देव) व, आश्रमात् आश्रमं गच्छन्. अमरुत्. ॥ ३८ ॥ अथ अन्यथा न चरन् ॥ ३८ ॥
आश्रमांत) प्रवेश करण्याची इच्छा असेल त्याने, पूर्णपणे वंद्यार्जन करून घेतल्यावर गुरूला दक्षिणा देऊन व गुरूचे अर्जमंडन देऊन स्नान करावें. अयोग्याने स्नान करून
कारणें). ॥ ३७ ॥ - मगळे आश्रम अनुक्रमाने प्रत्येकाचे लीकाने पहेल्य अथ न्याय नार्ह मग त्याच्या वायुमुने योगागुरुचे उद्वेग असेत त्याने - उद्धाते न्यवे पृष्ठ
कारणा; - ज्याला अंतःकरणशुद्धि करावी अथ वाटत असेल त्याने - वाक्यमार्गाने याका निवा - त्याचे जिन शुद्ध वसे असेल - ते नष्टत आनेत नर याचे अन्तःकरण शुद्ध

१ ' द्विजोत्तमः ' हे गुरु याचें नावें आत्मक, माहात्म्यसिद्धि दत्त द्वेजानेन (द्वेजानेन व वेगाने) लक्ष्म. मधु - प्रवेष्टव्यं व वेगाने) लक्ष्म. मधु - प्रवेष्टव्यं व वेगाने)

॥ ४१ ॥ - अथा रीतिर्नै काम्योक्त निर्वोह चालणार नारी ही गोष्ट खरी. परंतु ब्राह्मणाने कर्तव्ये योगे उपनिषदा चालणुन अर्थाचे दाखणे इति. काम्य - ब्राह्मणांचा हा देह क्षुद्र कामसुख योग्यासाठी नव्हेच; तर त्याचा सदा उपयोग कष्ट सोमावे, तत्कधी करावी व पर्यायी अन्नेन मुक्त झालेचे हेच हेतू. ४२. शिष्टे अर्थाचे उद्देश्या दोन वर्तनी - शिष्टेले तेवढ्याच धान्यादिकांनी - ज्याने आपणें चित्त मर्मादा रांग ठेविले. शिष्टेन अन्न अतिथिभक्त्यादि नेष्टा अर्थाचे कर्तव्याचे व दाखले गेलेले अन्नेने विशेष आसक्त न होवां मजकडेच चित्त लावून ठेविले, तो पुरुष यांति (मोक्ष) पावतो. ४३ - अन्नेने केवळानी उन्नत करु शिष्टेकडचा उपाय येथे मान ठेविले. आपण त्यावर) [जीवेत] वा. ॥ ४१ ॥ हि ब्राह्मणस्य अर्थ देहः क्षुद्रकामाय (दुष्ट विषयभोगाचे) न इत्येते. [किंतु] इह दुष्टाद्य. नदने. प्रेय अन्नेन तु चय च [उन्नते] ॥ ४२ ॥ शिष्टोच्छृष्ट्या वीर्यवृत्तिः महावं विरजं (निर्मल, निष्कल धर्म जुगायः) अचरुत. मयि आरताया तातप्रत्यक्तः [ननु] दुष्टं एव निष्ठुन [मयि न] ज्ञानेन ननु ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं क्षुद्रकामाय नेष्यते ॥ कुच्छाय तपमे चेह प्रेयानंतनुवाय च ॥ ४२ ॥ शिष्टोच्छृष्ट्या परिनुटचिना धर्मं महातं विरजं जुषाणः ॥ मय्यर्पितात्मा गृह एव तिष्ठन् नानिप्रनक्तः ननुयंति ज्ञानिन् ॥ ४३ ॥ मनुद्वर्गंति ये विप्रं मीढंते मत्परायणम् ॥ तानुद्धरिष्ये नचिरादापद्भ्यो नौरिवार्णवान् ॥ ४४ ॥ मयाः मनुद्वर्गद्वजः पितेव व्यसनतद्वजः ॥ आत्मानानामना धीरो यथा मजपतिर्गजान् ॥ ४५ ॥ एवंविधो नरपतिर्विमानेनार्कवर्चना ॥ विभूयद्गजानुनं कुम्भमिंद्रेण ननु मोढते ॥ ४६ ॥

४३ ॥ ये सीदंत (दुष्ट भोग्याच्या) मत्परायणं विश्वं समुद्धरीते, तात् अर्णवान् (समुद्राचे नौः) दंष्ट्रा इव आसन्नय. नचिरात् उद्धरिष्ये. ॥ ४४ ॥ राजा रिता इव सर्वोः मन्त्राः यथा यजमपतिर्गजान्, [तथा] व्यसनान् (दुष्टात्तुन) समुद्धरेत्. धीरः आत्मना आप्तानं [च समुद्धरेत्]. ४५. एवंविधः नरपतिः इह कुम्भेन अशुभ विधुय माझ्या सेवकचर्ये पूर्णपणे तत्पर असा कोणी ब्राह्मण - हे एक उपयुक्त संपत्तिने अ० कोणत्याही ज्ञातवां पुरुष - जग दृष्टिानुद्धेकट मनेनेन आहे, तर त्याला ने कोणी दुर्बि जाणून मोचविलेल, त्या लोकांना, मशी नौका समुद्रांतून पार पाडिते. मया मी मत्परायण पर पाडिते. मया मी मत्परायण पर पाडिते. ४६. कुम्भेन अशुभ विधुय आपल्या मुलांना संकटग्रस्त सोडून स्वर्गाचीही मृत्तना करीना आणि जमा कळतंतिल मुल्य ही आपल्या अश्रित हर्षीना मूल्य करून म्वनही मुटून घेतो. तसेच गजनेहें येथे धरून आपल्या सगळ्या प्रजेची आपत्तीतून मुक्ततः करत आणि स्वर्गाच्या येथे म्वतच उडार मदन झकव. ४६. असा प्रकार व गुण गज हा.

१. हाणे सांक्षितिकेन 'देतानं पश्यते दाकलेनं पश्यते' इति 'किं' इति 'ननु' इति. २. उच्छृष्टि इति का० काजाराच्या जमिनीवर पडलेले घात दिव्य आनंद. ३. उच्छृष्टि इति का० काजाराच्या जमिनीवर पडलेले घात दिव्य आनंद.

लोकीं आपल्या समस्त पायांचा श्रेष्ठ कोरनो व न्यायासारख्या तेज पुन विमानच्या योगे स्वर्गो जाउन - इंद्र मह आनंद योगीन गहनो ॥ ४६ ॥ - आता आपलीच्या वेळी कोणी कोणत्या रीतीने उपजीविका वाढवावी, ते सांगतो :- ब्राह्मणाच्या न्यवृत्तीने निर्वाहाची अडचण पडू लागेल तर त्याने विक्रय करण्यास योग्य अशाच पदार्थांचा मर्म उभय इत्यादि पदार्थ व्यापाराम वर्ज्य आहेत, त्याचा नव्हे - व्यापार करून त्यायोगे उपजीविका चालवावी आणि आपलीतून पार पडावे अथवा, आपत्तीनी फारच गाजून सोडिले तर शस्त्राचार्यायोगेही (क्षत्रियाच्या वृत्तीने) संकटाचे निराकरण करावे मात्र श्वानवृत्तीचा कधीही अवलंब करू नये (नीचार्चसेवा कमीही पतकरू नये) अर्कचर्चेसा विमानेन [स्वर्ग गन्वा] इंद्रेण सह मोदते. ॥ ४६ ॥ सीदन् (कष्ट पावण्या) विमः पण्ये (विकण्यास योग्य ३. आ पदार्थाने) एव षणिम्बुत्ता आपद तरेत् [तत्र अपि] आपदाकर्तः रुद्धेन वा [तरेत्], कथंचन श्ववृत्त्या (वीच सेवेने) [आपदे] न [तरेत्]. ॥ ४७ ॥ राजन्य (क्षत्रिय) आपदि वैश्यवृत्त्या जीवेत्, [तत्र अपि] आपदि [सत्या]

सीदन्विप्रो वणिग्वृत्त्या पण्यैरेवापदं तरेत् ॥ खडेन वा ऽऽपदाक्रान्ते न श्ववृत्त्या व्यद्वेन ॥ ४७ ॥ वैश्यवृत्त्या तु राजन्यो जीवे-
न्मृगयया ऽऽपदि ॥ चरेद्वा विप्ररूपेण न श्ववृत्त्या कथंचन ॥ ४८ ॥ शूद्रवृत्तिं भजेद्दशयः शूद्रः कारुकटक्रियाम् ॥ कुच्छान्मुक्तो
न गह्वरेण वृत्तिं लिप्सेत कर्मणा ॥ ४९ ॥ वेदाध्यायस्वधास्वाहावल्यन्नाद्यैर्यथोदयम् ॥ देवर्षिपितृभूतानि मद्रूपाण्यन्वहं यजेत् ॥ ५० ॥

मृगयया, विप्रकूपेण वा चरेत्, कथंचन श्ववृत्त्या न [चरेत्] ॥ ४८ ॥ [आपदि] वैश्यः शूद्रवृत्तिं, शूद्र क रुकटक्रियां (बुडाच्या दोपल्या विण्णे इत्यादि कामान्) भजेत् कुच्छात् (सकटातून) मुक्तः गह्वरेण (निच) कर्मणा वृत्तिं न—लिप्सेत (भिळविण्याची इच्छा न करो) ॥ ४९ ॥ अन्वह (प्रतिदिनीं) यथोदय (वैमवानुसार) वेदाध्यायस्वधास्वा-
॥ ४७ ॥ - क्षत्रियाने आपत्तिप्रसंगी वैश्यवृत्तीने (व्यापारावर) निर्वाह चालवावा त्यातही विशेषतः सकट पडेज तर मृगयेने उपजीविका करावी अथवा ब्राह्मणाच्या रूपाने (शिष्यांना अध्ययन सांगत) वागावे, पण श्वानवृत्ति (नीचसेवा) कदापि अंगीकारू नये ॥ ४८ ॥ वैश्याने - आपत्काली - शूद्राची वृत्ति (सेवार्थ) स्वीकारावी व शूद्राने - तसा प्रसंगी - बुरुड इत्यादि प्रतिलोमज जातीची चट्या व दोपल्या विण्णे इत्यादि कामे करित जावे आपत्ति दूर झाली की मग मात्र कोणीही त्या त्या निद्र कर्माने उपजीविका चालविण्याची इच्छा धरू नये. ॥ ४९ ॥ - ही निर्वाहसाधनाची व्यवस्था सांगितली आता पुन्हा गृहस्थाची आवश्यक कर्तव्ये मागतो - देव, ऋषि, पितर, भूत ही

१ औदार्यव्याप्तये व्यापारपेक्षा क्षत्रियवृत्ति श्रेष्ठ झणून ब्राह्मणने प्रथम तिचा अवलंब कराना, निजवरही निर्वाह न चालेल तर मग व्यापार आगवा, असा क्रम आहे, व त्याला स्पृतीचाहा आगर आहे, हे खरे; परंतु क्षत्रियवृत्ति हिंसाप्रचुर असल्यामुळे निजपेक्षा वाणिज्यवृत्ति श्रेष्ठ असे मगवताचे मत दिशते झणून त्यानी प्रथम व्यापार ग्राह्याम मागून त्याने निर्वाह न चालत्यास मग क्षत्रियवृत्ति स्वीकारावी असे सांगितले.

व अहंकार बाळगीत नाही, तो गृहाच्या योगें कवीच बंध पावन नाही. ॥ ५४ ॥ गृहस्थाश्रमातील उक्त कर्मांनी मर्जी आणून, जेव्हा तर नतिमान पुन्हा ते पाहिजे तर गृहस्थाश्रमातच राहिले किंवा वनात प्रवेश करावा अथवा मनीने झालेली अमेल तर मन्याम स्वीकारावा. ॥ ५५ ॥ ३३ पुष्पाचे बुट्टे दृष्टावर आसक्त असे आणि जो पुत्र व द्रव्य ह्याच्या इच्छाची व्याकुळ झालेला व स्त्रीरूप अमनो, त्याची बुद्धि दीन होऊन जाते आणि तो मूर्ख पुढील असे दर्शित करिता वः पावतो.

॥ ५६ ॥ - कसा तें पहा. - 'अहो! माझी आईवापे झालारी शास्त्रेची ओहंत, बायकोची मुल लहान आहेत, मुलांना मंणाचा आधार नाही, त्या विचार्याचे मनवाचून जो-मक्तिमान् गृहमेधीयै. कर्मसिः सा एव शृणु (यत्न कल्ल) तिष्ठेत्, वनं उपविशेत् वा, प्रजावत् परिब्रजेत् (सन्यास वेवो) वा. ॥ ५५ ॥ य स्ते शमस्करोति पुत्र वैचैरगतुः (पुत्रेच्छेनै व वित्तैच्छेनै विवृणु), क्षेणः (क्षीणपट), कृपणधीः. मूढः [च साः] "मम अह" इति वदते ॥ ५६ ॥ "अहो मे बुद्धो पितरौ वल्लभमजा (लहान मुलें तिनो अजा) म र्म, दीनाः दुःखिताः आत्मजाः [च] मां श्रुते (वाचून) वनाथाः [सन्तः] कथं जीवति!" ॥ ५७ ॥ एवं गृहाद्याथा क्षिणुद्वयः सुदुर्गं अमृतं जयं तात् उदु-शायन् वृत्त [सन्]

कर्मभिर्गृहमेधीरिष्टा मामेव भक्तिमान् ॥ तिष्ठेद्वनं उपविशेत्प्रजावान्वा परिव्रजेत् ॥ ५५ ॥ यस्त्वामस्तं नतिर्हे पुत्रदि-
क्षेणतुरः ॥ क्षेणः कृपणधीर्मूढो ममाहमिति बध्यते ॥ ५६ ॥ अहो मे पितरौ वृद्धौ भार्या वालात्मजाऽऽत्मजा. ॥
अनाथा मामृते दीनाः कथं जीवति दुःखिताः ॥ ५७ ॥ एवं गृहाशयाऽऽक्षिप्तहृदयो मूढधीरियम् ॥ अतुस्तस्मिन्नुध्याय-
न्मृतोऽपि विद्यते तमः ॥ ५८ ॥ इति श्रीभा० महा० एकादश० सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ श्रीमगवानुवाच ।
वनं विविधुः पुत्रेषु भार्या न्यस्य सहैव वा ॥ वन एव वसेच्छंतस्तृतीयं भागमायुषः ॥ १ ॥

अर्थं तमः विद्यते. ॥ ५८ ॥

॥ इति श्रीमगवानुवाचै एकादशस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः. ॥ १७ ॥

श्रीमगवान् उवाच— वनं विविधुः (पर्वत कर इच्छिणारा, पुत्रेषु भार्या न्यस्य (वेवून) सह एव वा शान. [सन्] आयुः नृत्तय भाग वने एव वसेत् ॥ १ ॥
वनं कसे चाले! त्यांना फार कष्ट होतील! ' ॥ ५७ ॥ अशा रीतीने गृहावर वासना जडलेली अमली की ती मनुष्याने हृदय ओढून घेते, मग त्याची बुद्धि मूढ होऊन जाते, आणि असे करिता तो अतुल व त्या स्त्रीपुत्रादिकांचे संतत चिंतन करणारा पुरुष मेल्यावर शेवटी अज्ञानपूर्ण तामस योनीम जातो ॥ ५८ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवतार्थदर्शने एकादशस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ श्रीमगवान् ह्याणले - - उद्धवा, हे ब्रह्मचाऱ्याचे आणि गृहस्थाश्रम्याचे धर्म सांगितले आता अनुक्रमाने प्राप्त झालेले वानप्रस्थाचे धर्म सांगतो - ज्याच्या मनात वनामध्यें नेवेष्टा करावा अशी इच्छा उत्पन्न होईल त्याने आपल्या मागे उग्र पुत्राजवळ देवांचे किंवा नित्या

कंदमलपल्लवैर्न्यम्बैर्वृत्तिप्रकल्पयेत् ॥ वर्मानवशकलं वामन्तृणयतिनति च ॥ २ ॥

केशरोमनखरभश्चमलानि विभृयादनुः ॥ न धावेदप्नु मज्जनं त्रिकालं स्थण्डिलशयः ॥ ३ ॥

श्रीभो तव्येत पंवादीन्वर्षस्वानरापाइ जले ॥ आकंठममः शिशिरः पुनं पुनं लक्ष्मण ॥ ४ ॥

अभिप्रेतं समश्रियात्कालपक्रमथापि वा ॥ उत्तरवर्त्यहन्कहे वा देनाल्लग्नं पुत्र वः ॥ ५ ॥

(कृष्टि सोमगारा) निमिरे (क्षिरिकन्तु) उले आकन्दमसाः एवंतुः [सन्] तपः चरन् । १८
 (उलकत विना दण्डाद्वयं कण्ठा) : देतोलखलः (दंतच च्छेद इव) एव यां भवेत् । १९

[illegible][illegible]

आपल्या निर्वाहाला लागणारे सगळे पदार्थ स्वता आपणच आणि पुढे अगून देवदेव्या पदार्थाचा मुठे काढताना उपयोग करू नये (वेळच्यावेळी निर्वाहापुढे पदार्थ आपणाने जावे, कारण, संग्रह केला की त्या पदार्थाच्या जतनेसाठी वेळचा अखत्यय होईल, आणि त्या पदार्थावर आपणिते जेडून ज्ञानप्रस्थाश्रमाचा खग उपयोग असित्ति मुटून वेगळ होणे हा आहे. समजून तो उद्देश सार्व होणार नाही) य.च, देश, जात व आपण वळ नजकडे जस पुढून व गत असो (एकदा स्थली एकाच, मळी, निवाहाय जोगतेही पवित्र पदार्थ मिळण्याबरोबर नमस्कार, उदाहरणार्थ पावसाच्यात अग्नीमाता इवें वेगळे, नर तेथ वेढ्या त्यावेळेपुरता मग्नह केले, तरी चालेल तसेच आपल्या आगत शक्ति नमेल नर हुसत्याने जाणून दिलेले पदार्थही केव जावे इत्यादि). १६ ॥ वनात उत्पन्न होणाऱ्या - वन्या, राजगिग न्याडि वान्यांचे - चरपुगडाशक्तिक करून त्याच्य, योगे त्या त्या काळी स्वयं आप्तमनः सर्व वृत्तिकारण संचिबुधान् (निव्वो) देशकालवलाभिज्ञः अग्नदा आहूतं (अपल्ले) [अन्यदा] न-आदटीन (न घेवो) ॥ १६ ॥ वनाश्रमी वन्यै (वनात चमराण्याची बीवरादि वन्याच्या) चरपुगडाः कालचोदितान् (काळ विहित) निर्वपेत्; औनेन (वेदेक) पशुना तु मां न यजेत. ॥ १७ ॥ नैगमै (वेदेन-१.नी) मुने अग्निहोत्र, वर्ग, स्वयं संचिबुधान् सर्वमात्मनो वृत्तिकारणम् ॥ देशकालवलाभिज्ञो नाददीतान्यदा ऽऽदतम् ॥ १८ ॥ वन्यैश्चरपुगडाशैर्निर्वपेत्कालचोदितान् ॥ न तु श्रौतेन पशुना मा यजेत वनाश्रमी ॥ १९ ॥ अग्निहोत्रं च दर्शश्च पूर्णमासश्च पूर्ववत् ॥ चातुर्मास्यानि च मुनेसाम्नातानि च नैगमैः ॥ २० ॥ एवं चीर्णेन तपसा मुनिर्धर्मनिस्ततः ॥ मा तपोमयमाराध्य ऋषिलोकादुपैति माम् ॥ २१ ॥

यस्त्वेतत्कृच्छ्रतश्चीर्णं तपो नि.श्रेयसं महत् ॥ कामयालपीयसे युंज्याद्बालिशः को ऽपरस्ततः ॥ २० ॥ पूर्णमासः, चातुर्मास्यानि च पूर्ववत् (पूर्णमासमण्ये) आह्वातानि. ॥ २१ ॥ एव चीर्णेन (आचारेलेल्या) तपसा धर्मनिस्तत (विरान् व्यास-मामगहित) मुनि तपोमयं मा आराध्य ऋषिलोकात् मा उपैति. ॥ २२ ॥ य. कृच्छ्रतः (कष्टने) चीर्णं (आचारेले) महत् नि.श्रेयसं (मोक्षदायक) एतत् तप. अलपीयसे (उग्र) कामाय (तपसुस्वामिनी) युज्यात् (लवील), विहित अशी कर्मे (अग्रयणेष्ट्यादिक) करावी. मात्र वानप्रस्थाने वेदोक्त पशुयाग करून त्या योगे माझे यजन अगदी करू नये ॥ २३ ॥ वेदार्थ सागणारानी वानप्रस्थमुनीला पूर्णमासप्रमाणेच अग्निहोत्र, वर्ग, पूर्णमास व चातुर्मास ही कर्तव्य ठरविली आहेत. ॥ २४ ॥ अशा रीतीने - यावज्जन्म - तपश्चर्या करिता ज्याच्या आगावर दुमने शिराचे ऋते राहिले (आलील मांम सुकून गेले), तो मुनि, तपोमूर्ति अशा माझी आराधना केल्यामुळे, महलोकद्वारा मजगत प्राप्त होतो (ह्याचा अभिप्राय असा - मुनीने निष्कामपणे अशी तपश्चर्या केली तर अंतःकरणशुद्धि आणि भक्ति ह्याच्या द्वारानी तो जीवन्मुक्त होतो; अथवा, प्रतिबंधक कर्मे पुढील अस्तील तर महलोकद्वारा कमश मजगत प्राप्त होतो) ॥ २५ ॥ एकादा कोणी पुरुष अनेक संकटे सोसून संपादिलेल्या व मोक्ष देण्यास समये अशा ह्या मोठ्या तपाचा शुद्ध कामनासाठी (सत्यलोकासुद्धा सगळीं मुले शुद्धच समजावी) विनि-

- १ ग्रामे नारदस्यै कथितं आहेच की, लब्धे नवे तवे ऽष्टाचे पुराण तु परित्यजेत् नवीन नवीन अतिरिक्त निव्वले की पुढीचे ते दाखून आवे.

दाहवून मोडा घालितात); - पण त्याने तिकडे स्नान देऊ नये. ॥ १३ ॥ - आता चतुर्थश्रम्याचे अंग मागणे. - त्या मुलाने (सन्यास प्रस्थाने) वस्त्र धोवच झाले नर पुश्याआ दनासुरतेच तेवढे घोरण करावे, त्यावाचून दुसरे घेऊ नये. - त्याने अथोचारापूर्वी सगळ्या वस्तूंच - त्याने केलेल्या अपमाना, हाणत दुड, पात्र अशा आवडत्या नदथावाचन दुसऱ्या कशाचाही, आपत्तीचा प्रसंग नसेच तर, परित्हाह करू नये. ॥ १४ ॥ दुष्टाने शुद्ध अंग पाऊन दुष्टांचे (चाळनाला अथ पाऊन दाकायाचे त्या पागेवर काही अपवेत्र पदार्थ किंवा जीवजंतु नाहीत असे पाहून मग तेथे पाऊळ ठेवावे). वस्त्राने गळून शुद्ध केलेले पाणी प्यावे. मत्याने शुद्ध अंगे भाषण बोलावे अंगी मनाने विचार करून देवाः “ अर्थ अस्मान् आक्रम्य (उग्रवृत्त) परं समिधाय (जाईल), ” इति विद्मन् कुर्वन्ति ॥ १४ ॥ मुनि वान्न (वस्त्र) [धारितुं इच्छन्ति] चेत् [नाई] प- कौ- नी- नाच्छादनं (शुभ आच्छादणने) बिभृयान् (घोरण करो); अनायदि (सकृदप्यग्नं नमना), त्यक्त वडपात्राभ्या अन्यत् किंचिन् न [विदुःशय] ॥ १५ ॥ दृष्टिपूर्व गड नयसेन

बिभृयान्चेन्मुनिर्वीसः कौपीनाच्छादनं परन् ॥ त्यक्तं न दंडपात्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि ॥ १५ ॥ दृष्टिपूर्व नयसेनपाठ वस्त्रग्रन् पिबेज्जलम् ॥ सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ १६ ॥ मौनानीहानिलायामा दंडा वाग्देहचेतसाम् ॥ न ह्येने यस्य सत्यग वेणुभिर्न भवेद्यतिः ॥ १७ ॥ मिक्षां चतुर्षु वर्णेषु त्रिगह्यान्विर्जयश्चरेत् ॥ मसागारानसकृत्सांस्तुप्येच्छव्येन तावता ॥ १८ ॥

वरूपपूतं जळं पिबेत्. सत्यपूतां वाचं वदेत्. मनःपूत (मनाने विचार करून शुद्ध ठरलेले) समाचरेत्. ॥ १६ ॥ अग, यस्य वाग्देहचेतसा मौनानीहानिलायामा (येन, निष्कामकर्म व प्राणायाम) पते दंडाः न संति, [स] वेणुभिः (वेळ्या दंडांनी) यति न भवेत्. ॥ १७ ॥ त्रिगह्यान् (त्रिच अशांना) वर्जयन् [सन्] चतुर्षु वर्णेषु असकृत्ताम् (वेळे अमुक मिळेऊ नें शुद्ध वाळेले तेच आचरण चालवावे. ॥ १६ ॥ वा उद्धवा, (१) मौन, (२) काम्य कर्माचा त्याग आणि (३) प्राणायाम हे तीन अनुक्रमे (१) वाणी, (२) शरीर आणि (३) चित्त याचे दंड होत, हे - अंतर्गत तीन - दंड जो वागवत नाही त्याने बाहेरून वेळेचे दंड हानी वरीले तरी तेवढ्याने तो यति होत नाही ॥ १७ ॥ यतीने चारी वर्णपैकी जे वहिष्कृत किंवा पतित असतील तेवढे सोडून इतराच्या सात घरी, - अमक्या घरी गेले असता अमुक मिळेऊ - असा काही उद्देश न ठेविता, भिक्षेस फिरावे आणि तितक्या घरात जे काही मिळेऊ तेवढ्याने स्तोत्र मानावा. ॥ १८ ॥

१ हाव्या वेण्यांनी वस्त्रदंड, देहदंड, व मनोदंड अशीं नावे दिली आहेत. ह्या त्रिदंडाची लक्षणे आल्या १६-१७-१८ ह्यात सांगिली आहेत

२ श्रीवरींनी ‘चतुर्षु वर्णेषु’ ह्याची व्याख्या ‘ब्राह्मणेप्येव वृत्तिमेवेन चतुर्विधेषु पूर्वपूर्वसंभवे वा’ इति ‘ब्राह्मणमर्थेन च त्राच्या चार प्रकारच्या वृत्तींच अनुसरून जे (१) प्रतिग्रह घेणारे, (२) शिष्यवचन सांगणारे, (३) कर्मानुष्ठान करविणारे आणि (४) शिष्येच्छवृत्तीवर निर्वाह चालविणारे असे चार भेद होताना त्यांच्याच वर्गा, किंवा ब्राह्मणाची जे नवतीत तर क्षत्रियगवडे, क्षत्रियाची नवतीत तर वैश्यगवडे, वैश्याची शूद्रगवडे चार शूद्रगवडे’ असा अर्थ केला आहे. पण मूलकाराचा समा आश्रय असावा असे दिसत नाही

नंतर गाढावाहेर एस्तव्हा म्हाशयान्नर चाऊन तेथे उदकास्पर्श (हस्तपादप्रक्षालन व आचमन) करावा, मौन घरावे, आणिजेले भिक्षान्न * प्रोक्षून विभागवें - आणि विष्णु, ब्रह्मा. सूर्य व मुने यांस अर्पण करून अवशिष्ट राहिलेले सर्व आपण मखावे. ॥१९॥ यतीने ह्या पृथ्वीच्या पाठीवर एकाकी फिरावे, कोणाची संगति (आसक्ति) धरूं नये, इद्रिये आव-
रून ठेवावी, आत्मस्वरूपीच-क्रीडा करावी, आत्मस्वरूपीच संतोष मानावा, वृत्ति धैर्यसंपन्न रावावी, व सर्वत्र समदृष्टि ठेवावी. ॥ २० ॥ त्या मुनीने एकान् आणि निर्भय अशा
असा संकल्प केला नाही ज्याबद्दल असा संस्र अगारान् (घराघ) भिक्षां चरेत्, तावता लब्धेन तुष्येत् ॥ १८ ॥ बहिः (गाढावाहेर) जलाशय गत्वा तत्र उपस्पृश्य (उदकास्ये
करून) पावितं (योक्षिलेले) विमज्ज्य (देवतांना विभाग करून) वाग्यत. (यौनी) [सन्] शेष अशेष (सगळे) आहर्जं मुंजीत ॥ १९ ॥ एक, निःस्रग, संयतोद्दिश्य, आत्मकीड,
आत्मरतः, आत्मवान्, लमदर्शनः [च सन्] पतां महीं चरेत् ॥ २० ॥ विविक्तक्षेमशरणः (एकात व भयरहित स्थान लज्जवें असा) मद्भावाविमलाशय मुनि. मया
बहिर्जलाशयं गत्वा तत्रोपस्पृश्य वाग्यतः ॥ विमज्ज्य पावितं शेषं मुंजीताशेषमाहृतम् ॥ १९ ॥ एकश्चरेन्महीमेना निःस्रगः

संयतोद्दिश्यः ॥ आत्मकीड आत्मरत आत्मवान्समदर्शनः ॥ २० ॥ विविक्तक्षेमशरणो मद्भावविमलाशयः ॥ आत्मानं चिन्तयेदेकम-
भेदेन मया मुनिः ॥ २१ ॥ अन्वीक्षेताऽऽत्मनो बंधं मोक्षं च ज्ञाननिष्ठया ॥ बंध इन्द्रियविक्षेपो मोक्ष एषां च संयमः ॥ २२ ॥
तस्मान्नियम्य षड्वर्गं मद्भावेन चरेन्मुनिः ॥ विरक्तः क्षुल्लकामेभ्यो लब्ध्वा ऽऽत्मनि सुखं महत् ॥ २३ ॥

अभेदेन एकं आत्मानं चिन्तयेत्. ॥ २१ ॥ आत्मनः ज्ञाननिष्ठया बंधं, मोक्षं च अन्वीक्षेत (विचार करी) इन्द्रियविक्षेपः (इन्द्रियाची विषयावर कोट) बंध. एषां संयम (अवरणें)
मोक्षः. ॥ २२ ॥ तस्मात् मुनिः षड्वर्गं (सहा इद्रियांचा सगळ) नियम्य क्षुल्लकामेभ्य (नियम्य) आत्माने महत् सुख लब्ध्वा मद्भावेन चरेत्. ॥ २३ ॥
स्थानी राहोवें, मनवर माव ठेवून चित्त निर्मल राखावें आणि आत्मा एक असून मनशी (ईश्वराशी) अभिन्न आहे असें चिंतन चालवावें. ॥ २१ ॥ जीवाचा वचन मोक्ष करानें
प्राप्त होतात त्याचा ज्ञाननिष्ठेने विचार चालवावा. इन्द्रियाची विषयाकडे ओढ लागणें हा बंध आणि इद्रिये विषयावरून आवरणें हा मोक्ष होय. ॥ २२ ॥ ह्मणून, त्या मुनीने आपला

१ 'सर्व भक्षावें' ह्मणजे 'आत्म्याला एतून उरणेसारखें अधिक लागूच नये' असा भाव. ४ 'विमज्ज्य याचित शेषं' असा कोट पठ आहे; लागली अर्थ - 'न मुक्तीं मान अन्न च जि
असेल तर विमायून देवतांना नैवेद्य अर्पणें, अयाचित्यादि इतर वृत्तींनी प्राप्त झालेले वन्न विमायू नये' कारण, अशी स्मृति आहे -

माधुकरे तु नैवेद्य नैवेद्ये नान्येषु विद्यते । नैवेद्यकं क्षिपेदप्सु त्रिनयं मौनिकं बहिः ॥
(माधुकरिने आणिजेच्या भिक्षाभातून नैवेद्य बावे, इतर वृत्तीमध्यें नैवेद्य नाही, तीन नैवेद्य उदकात टाकावे आणि मृताचा भाग वाहेरच ठेवावा). निःस्रग, मुसरा काप निःस्रगान् इंग अन्न मोती ॥
तर त्याला थोडे विमायून देऊन बाकीचे सगळे आपण मखावे' असा आवाज

सहा इंद्रियांचा समूह (पांच ज्ञानेंद्रिये व मन) आवावा, मजवर यक्ति ठेवावी, शुद्ध विषयमुक्ताविषयी वैराग्य घरावे आणि आत्मरूपीच अत्यंत सुख पावून फिरत असोवे ॥ २३ ॥
 त्याने नगरे, गाव, मौळवाडे, यात्रिकजनांचे समुदाय ह्यामध्यें भिमेमाठी मात्र प्रवेश करावा आणि पृथ्वीवरील पवित्र देश नद्या, पर्वत, वने व आश्रम ह्याच्या यात्रा करीत फिरत असोवे ॥ २४ ॥ वानप्रस्थाच्या आश्रमस्थलीं भिसेस वारंवार जात असोवे. कारण, नेथील अन्न गिद्ध वृत्तीनें पण्डितेंद्र अन्नानें त्या अन्नान्या योगं चित्तशुद्धि होऊन मुनींचा मोह नाश पावतो आणि तो लवकर मुक्त होतो. ॥ २५ ॥ - मिष्टान्न सोडून न्दस शिद्धवाकडे प्रवृत्ति व्हावी अशी नेहो लागतो - मुनीनें हें दृढयमान (मिष्टान्नादि दृढय पदार्थ) पत्य सिद्धार्थ पुरव्यामज्जन, सार्थान्न [च] प्रविशान्न [सन्न] पुण्यदेशसरिच्छेदवनाश्रमवर्ती महो वरेत् ॥ २६ ॥ अनीक्षण (बाजार) वानप्रस्थाश्रमपदेपु मेक्ष्य आचरेत् शिलाग्रमा (धन्यानें दळकेडी कणसें घेताहून चोळा रसून सालये ह्याड शिथ हणतान. न्या अमने) शुद्धसत्त्वः (शुद्ध चित्त ज्याचें अन्न) [सन्न] असमोह आशु (लवकर) समिद्धयानि (मोह)

पुरव्यामज्जान्सारथान्निमक्षार्थं प्रविशंश्चेत् ॥ पुण्यदेशात्तरिच्छैलवनाश्रमवती महीम् ॥ २४ ॥

वानप्रस्थाश्रमपदेचमीक्षणं भैक्ष्यमाचरेत् ॥ संसिध्यत्याश्रमसंमोहः शुद्धसत्त्वः शिलाघसा ॥ २५ ॥

नैतद्वस्तुतया पश्येद्दृश्यमानं विनश्यति ॥ असत्त्वचित्तो विरमेदिहामुत्र चिकीर्षितात् ॥ २६ ॥

यदेतदात्मनि जगन्मनोवाक्प्राणसंहतम् ॥ सर्वं मायेति तर्केण स्वस्थस्त्यक्त्वा न तत्स्मरेत् ॥ २७ ॥

पश्यते ॥ २५ ॥ यतः (हें मिष्टान्नादि) वस्तुतया (संस्पृष्टाने) न पश्येत्. दृश्यमानं विनश्यति. इहामुत्र असत्त्वचित्त. [सन्न] चिकीर्षितात् (कर्तव्येच्छेपसून) विरमेत् ॥ २६ ॥
 यत् यतः अतः मनोवाक्प्राणसंहतं, [तत्] सर्वं आत्मनि "माया" इति तर्केण त्यक्त्वा स्वस्थ [सन्न] तत् न स्मरेत् ॥ २७ ॥
 असें समजून नेथे. कारण, तें सर्व नाश पावतें. तर ह्या लोकावर व परलोकावर चित्त गुंतून देता त्याच्या प्राप्तीसाठीं कर्तव्य अशा कर्मापासून उपराम पावावे. ॥ २६ ॥ - तथापि नाश पावतो तरी ते मिष्टान्नादि पदार्थ सुख देत असतात अर्थात त्याचें चित्त चालयाचेंच मग वैराग्य होईल कोटून' अशी कोणी शका घेईल तर तिचें उत्तर सागतो - हें दृश्यमान व भस्मतेचें स्थान असे - जग, मन, वाणी आणि प्राण यांनी सहित व अहकाराचे स्थान असे - हें शरीर, आणि त्यापासून मिळण्याजोगें सगळें सुख, असें हें सर्व आत्मरूपी मायेनें कल्पिल्लें होय, असें तर्काने (संभ्रादिकांच्या दृष्टान्ताने) ठरवून त्याचा त्याग करावा आणि आत्मनिष्ठ होऊन त्याचें चित्तनच सोडून द्यावे ॥ २७ ॥

१. जैमा स्वामींचा व्याख्यान. तेथे मसले चराचर । तेथे मिथ्या जाणोनी साचार । पुढती स्मरणादर स्फुरता ॥ ७३ ॥ जो जागा झाला इत्यर्थ ॥ ते स्वयमोग न वाळी चिच । तेवीं स्वरूपीं सुनिश्चित । तो प्रपंचज्ञात स्मरेता ॥ ७४ ॥ नाय.

हे बहूदकादिक-यतीचे धर्म सांगितले. आता परमहंसाचे धर्म सांगतो - बाह्य विषयांचे ज्याला वैराग्य झाले त्या (ममसु अशा) ज्ञाननिष्ठ पुरुषाने किंवा ज्याला मोक्षाचीही अपेक्षा नाही अशा माझ्या भक्ताने त्रिदत्तादि चिन्हासहित सगळे आश्रमधर्म (धर्मचरणावरील आसक्ति) सोडून यथायोग्य धर्माचरण करीत असावे (मुळीच सोडावे असे मात्र नव्हे कारण, पुढे त्याला धर्म सांगितले आहेतच). - हावर कोणी शुका वेईल की 'परमहंसाला देखील जर धर्म सांगितले आहेत तर त्याच्यामध्ये आणि कुटीचरादि मन्माशांमध्ये किंवा श्रेणता ' तर तेही सांगतो - परमहंसाने विधींचा दास होऊन राहू नये. (ह्याचे स्पष्टीकरण पुढे ३६ व्या श्लोकात आहेच) ॥ २८ ॥ - त्याने कसे वागावे ने मागनां एक - सगळे समजत असूनही त्याने लहान मुलाप्रमाणे - जसे काही मान अपमान काही कळतच नाही अशा वृत्तीने - क्रीडत असावे. निपुण असूनही एखाद्या जडाप्रमाणे - फलप्राप्तीची विरक्त, ज्ञानविष्ठ, अनपेक्षक, मरुक्त. वा सर्लिंगान् (दबादि चिन्हासहित) आश्रमान् (आश्रमधर्म) त्यक्त्वा अधिगोचर. (श्रुत्युक्त विधीक, दास नव्हे असा) [मन् धर्म] चरेत्. ॥ २८ ॥ बुध. (ज्ञान) बालकचत् कीडेत्. कुशलः (निपुण) जडवत् चरेत्. विद्वान् उन्मत्तवत् (वेङ्गाण्णखे) वदेत् नैगमः (वगध्वेत्ता) गोचर्या (पञ्चमत्त वा) चरेत्. ॥ २९ ॥ वेदवादरतः न स्यात्, पाखंडी (श्रुतिस्मृतिविस्वा वागणारा) न, हेतुक. (तर्कवादी) [च] न [स्यात्] शुक्कवादविवादे कश्चिन् पक्ष न समाश्रयेत् ॥ ३० ॥

ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मरुक्तो वा उन्मत्तको वा चरेद्विधिगोचरः ॥ २८ ॥ बुधो बालकवन्की-

डेत्कुशलो जडवच्चरेत् ॥ वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्गोचर्या नैगमश्चरेत् ॥ २९ ॥ वेदवादरतो न स्यात् पाखंडी न हेतुक ॥

शुक्कवादविवादे न कंचित्पक्षं समाश्रयेत् ॥ ३० ॥ नोद्विजेत जनाद्धीरो जनं चोद्विजयेत्तु ॥ अतिवादास्तिनिक्षेप

नावमन्येत कंचन ॥ देहमुद्दिश्य पशुवद्भैरं कुर्यान्न केनचित् ॥ ३१ ॥

धीरः जनात् न - उद्विजेत (न भिक्ते), जनं च न उद्विजयेत्. अतिवादान् (दुर्भाषणं) तितिक्षेन (सेवो) कंचन न अवमन्येत पशुवन् देह उद्दिश्य न कुर्यात्. ॥ ३१ ॥

इच्छा न धीरता कोद्विती - फिरत जावे, आमी विद्वत्ता असूनही वेङ्गाप्रमाणे काहीतरी बोलवे, आणि वेदार्थचे पूर्ण ज्ञान असनाही पशुमारेण (अनियमितपणे) देह उद्विजेत ॥ २९ ॥ वेदवृत्तील कर्मकांडाचे व्याख्यानादि करूं नये, पाखंडी (श्रुतिस्मृतिविरुद्ध धर्म आचरणारा) होऊ नये. केवळ तर्कावर निष्ठा ठेवू नये, निरर्थक व उद्विष्ट उन्मत्तको कोणताच पक्ष घेऊं नये. ॥ ३० ॥ त्या धैर्यसपन्न पुरुषाने लोकांपासून त्रास करून घेऊं (भिऊं) नये, तसेच लोकाना त्रास (भीति) देऊ नये कोणी शत्रुगळ मोल्य नये ने सोसावे, कोणाचा अवमान करूं नये, एखाद्या पशूप्रमाणे देहाला उद्दिश्य (देहाच्या रक्षणासाठी) कोणासाठीही वैर चालवू नये ॥ ३१ ॥

कारण, जसा एकच चंद्र उदकाने भरलेल्या अनेक पात्रासदृश्ये प्रतिबिंबलेला असतो, तसा देहादिकांहून वेगळा अना एकच आत्मा मग्न प्राण्याच्या आगे आपल्याही शरीरात राहिलेला आहे, आणि ती समळी (इतर प्राण्याची व आपले अशी सर्व) शरीरही - त्याची कारणे पाहिलीं अमना - एकरूपच (पचमहानुरूपच) आहेत (अर्थात कोणाशी वैर धरण्याचे कारणच नाही) . ॥ ३२ ॥ एखादे प्रसंगी वेळव्य, वेळीं अन्न न मिळाले तरी विषाद मानूं नये. नरे मिळाले तरी आनंदून जाऊ नये, नर वैश्य उद्वन असावे कारण. दोन्ही गोष्टी (अन्न मिळणे व न मिळणे ह्या) देवावीन असतात. ॥ ३३ ॥ - हाणून भिक्षेचा प्रयत्न करू नये, असे मात्र नव्हे तर - आहारप्राप्तीसाठी उद्योग करवाच कारण, यथा ईदु (चंद्र) उदपात्रेषु (पाण्याच्या माव्यात), [तथा] एक एव परः आत्मा भूतेषु. आत्मनि [च] अवस्थित भूतानि च एकात्मकानि ॥ ३२ ॥ दृष्टिमान् काले काले क्वचित् अशनं (अन्न) अलब्ध्वा (मिळवून—मिळाले नाही तरी) न—विधीदेव (बंद व पावो), लब्ध्वा न हृष्येत्. उभय दैवतजित (द्वावीन) ॥ ३३ ॥ आहारार्थं समीहेत (बल करो) तत् प्राणधारणं युक्त. तेन (प्राणधारणं) तत्त्वं विमृश्यते (विचार केला जातो) तत् विज्ञाय विमुच्यते ॥ ३४ ॥ मुनि. यद्वच्छया उपपन्ना (मिळाले अन्न)

एक एव परो ह्यात्मा भूतेष्व्वात्मन्यवस्थितः ॥ यथेदुरुदपात्रेषु भूतान्येकात्मकानि च ॥ ३२ ॥ अलब्ध्वा न विधीदेन काले काले ऽशनं क्वचित् ॥ लब्ध्वा न हृष्येदृतिमानुभयं दैवतं त्रितम् ॥ ३३ ॥ आहारार्थं समीहेत युक्तं तत्प्राणधारणम् ॥ तत्त्वं विमृश्यते तेन तद्विज्ञाय विमुच्यते ॥ ३४ ॥ यद्वच्छयोपपन्नासमधाच्छेदमुतापरम् ॥ तथा वासस्तथा शब्दा प्राप्तं प्राप्त भजेन्मुनिः ॥ ३५ ॥ शौचमाचमनं स्नानं न तु चोदनया चरेत् ॥ अन्यांश्च नियमान्ज्ञानी यथा ऽहं लील्येश्वरः ॥ ३६ ॥ न हि तस्य विकल्पाख्या

या च महीक्षया हता ॥ आदेहांतात्क्वचित्ख्यातिस्ततः संपद्यते मया ॥ ३७ ॥

भेष्टं, उत अपरं अद्यात्. तथा वासः (वस्त्र), तथा शब्दा, प्राप्तं प्राप्त भजेत्. ॥ ३५ ॥ यथा ईश्वरः अहं लीलया, [तथा] ज्ञानी शौच, आचमन, स्नानं, अन्यान् नियमान् च आचरेत्; चोदनया (विधीनं) न. ॥ ३६ ॥ हि तस्य विकल्पाख्या (भेष्टप्रतीति) न. या [आसीत्, सा] महीक्षया (माझ्या ज्ञानां) हृष्टः क्वचित् आदेहांतात् ख्यातिः (नेद) त्याला प्राणधारण करणें अगत्याचें आहे - कसें ते पहा - प्राणधारणाच्या योगें तत्त्वविचार करिता येतो व तत्त्वविचार केला असता तत्त्वज्ञान होऊन तो मुक्त होतो ॥ ३४ ॥ - एवढ्यावरून, मिष्टान्न-मुखी वेडेंच नये, असे मात्र नव्हे. तर - सहजगत्या जें प्राप्त होईल ते अन्न - चांगले किंवा वाईट कोसेही असो - भक्षण करावें, तसेच वस्त्र, तशीच शस्त्रा जें जें मिळेल तें तें मुनीनें सेवीत जावें. ॥ ३५ ॥ शुद्धता, आचमन, स्नान व दुसरेही नियम ज्ञान्याने वेदाज्ञा हाणून चालवू नये, तर जसा मी ईश्वर लीलें कर्मे करितो. त्याप्रमाणें करितो असावे (ज्ञान्यानें विधींचा दास होऊन राहूं नये, कारण. तो तसा वागेळ तर त्याच्या ज्ञाननिष्ठेला विरोध येईल) ॥ ३६ ॥ - त्याला वेदोक्त विधीचें

दास्य करवें आगत नाही कां, तें ऐक्यः - त्याला मुळीं भेदभावाची प्रतीतिच नसते. जी काही भेदप्रतीति पूर्वी होती, ती माझे ज्ञान होनाच नष्ट झाली. असें अमन. केव्हा केव्हा जी थोडी भेदप्रतीति भासते, ती देखील देह फेकण्यांतच असावयाची. पुढे तो मत्स्वरूप मिळून जातो (मुक्त होतो). ॥ ३७ ॥ - एतावता, ज्याला वैराग्य व ज्ञान ज्ञान आहे त्याच्यासाठी सन्यास आणि त्याचे धर्म सांगितले. आता ज्याला केवळ वैराग्य आहे, त्या ज्ञानसाधनेच्छा पुरुषाचें काय करावें तें मागणें - विषयमूलकामून परिणामी नष्ट प्राप्त होतें, हा निश्चय होय. झणून त्या विषयाविषयी ज्याला वैराग्य झाले, पण माहीती प्राप्त करून देणाऱ्या धर्माचे मात्र ज्ञान लाघवे नाही त्या पुरुषाचें अर्प धरून एकात्रा ब्रह्मज्ञानी गुरूला शरण जावे. ॥ ३८ ॥ त्यानें गुरू केवळ ईश्वर होत अशी मावना घरावी, त्यावर प्रेम ठेवावे, - 'हेच आपल्याला कृतार्थ करिनील' अन्ना - विद्वान् अमो छावा.

ततः मया संपद्यते. ॥ ३७ ॥ दुःखोदकैः (दुःख परिणाम ज्याचा अन्ना) कामेषु जातनिर्वेदः (झालें वैराग्य ज्याला अन्ना) अजिज्ञासितमद्वयं (नाहीं जाणिले माणवत धर्म ज्यानें अन्ना) मुनिं गुरुं उपाश्रयेत् (शरण जावो) ॥ ३८ ॥ अद्वयान् अन्तस्सूक्त (दोष व देणारा) आहूतः सक्तः यावन् ब्रह्म विजानीयान् (जाणिले),

दुःखोदकैः कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान् ॥ अजिज्ञासितमद्वयं गुरुं मुनिमुपाश्रयेत् ॥ ३८ ॥ तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धावान्न-सूयकः ॥ यावद्ब्रह्म विजानीयान्मायेव गुरुमाहृतः ॥ ३९ ॥ यस्त्वसंयतषड्गुणः प्रचंडेन्द्रियसारथिः ॥ ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदं डमुपजीवति ॥ ४० ॥ सुरानात्मानमात्मस्थं निन्दते मां च धर्मेहा ॥ अविपककषायोऽस्मादमुष्माच्च त्रिहीयते ॥ ४१ ॥

तावन् मा (मद्वय) एव गुरुं परिचरेत् (सेवाभ्यु). ॥ ३९ ॥ यः तु असंयतषड्गुणः (नाहीं दंडिल सहाचा अगुह ज्यानें अन्ना), प्रचंडेन्द्रियसारथिः (उच्छृङ्खल बुद्धे ज्याची अन्ना), ज्ञानवैराग्यरहितः [च], त्रिदं उपाश्रयेत्, ॥ ४० ॥ धर्मेहा अविपककषायः (नाहीं जळाले मल ज्याचे अन्ना) [स.] सुरान् (देवता), आहूतः, आत्मस्थ मा च त्याची कदापि निंदा करूं नये, आणि ब्रह्मज्ञान प्राप्त होईतों त्याची सतत सेवा चालवावी (ज्ञान प्राप्त झाल्यावर मग 'एकाकी फिरणें' इत्यादि यतिभर्म पाळावे) ॥ ३९ ॥ - ज्याला अधिकार नाही (वैराग्य झालें नसेल) त्यानें सन्यास घेणे केवळ उपहासास्पद होय पहाः- ज्याची सहा इंद्रिये (मन व ज्ञानेन्द्रिये) स्थावीर नाहीत (किंवा ज्यानें कामक्रोधादि सहा शत्रु निकाले नाहीत), ज्याची बुद्धि विषयावर अत्यासक्त असते, ज्याला ज्ञान आणि वैराग्य ही नाहीत आणि असें अमन जो त्रिदंडीचा (मन्यमानाचा) वेष धरून वागतो. ॥ ४० ॥ तो मनुष्य धर्माचा घातक होय. तो आराध्य देवाना, आपणा स्वताला आणि आत्मस्थ अन्ना मन्त्र - इनक्याना - फमवितो असें होतें त्याच्या.

१ झाला नाश द्यात देतात :-

उद्यमे संगम प्रवाह यती । सरितेचो नामरूपस्थती । जेवीं प्रलयोदकीं हरपती । तेवीं समरसनी मज्जाजी झाले ॥ नाथ, ६८

विषयवासना निर्मूल झालेल्या नसतात. शेवटी त्याला धड हा लोक नाही आणि धड पर लोकही नाही अशी त्याची दोहोकडून फसगत होणे (मर्यास घेतल्यामुळे विषयमुक्त भोगता येत नाही, वरं कर्म न केल्यामुळे परलोकप्राप्ति नाही, आणि चित्तशुद्धिही नाही) ॥४१॥ - आता चारी आश्रमांचे प्रवान कर्म सांगतो, एक - ज्ञानि आणि प्राणिमत्ताला पीडा न देणे हा यतीचा धर्म होय तपश्चर्या आणि तत्त्वविचार हे वानप्रस्थांचे मुख्य कर्तव्य प्राण्यांचे रक्षण आणि यजन हे गृहस्थांचे धर्म होत. आणि गुरूची सेवा करणे हा ब्रह्मचर्याचा धर्म समजावा. ॥ ४२ ॥ ब्रह्मचर्य, तपश्चर्या, शुद्धता (राग द्वेषादि न धरणे), संतोष आणि प्राणिमात्राशी प्रेमभावनें वर्तून, हे कर्म गृहस्थानेही (अर्थात हे कर्म सर्वांचे निवृत्ते (फसविले), [स.] अस्मात् (आ लोकापासून), अमुष्मात् (पर लोकापासून) च विहीयते (च्युत होतो) ॥ ४१ ॥ मिश्रो. (यतीचा) शम, अहिंसा [च] धर्म वनौकन (यावस्थेचा) तप., ईक्षा (तत्त्वविचार) [च], गृहिणः मूतरक्षा, इज्या [च], द्विजस्य आचार्यसेवन. ॥ ४२ ॥ ऋतौ गतु गृहस्थस्य अग्नि ब्रह्मचर्य, तन. शौच, सतोषः, मूतसौहार्द [च], सर्वेषां मदुपासनं [धर्मः]. ॥ ४३ ॥ इति स्वधर्मेण अनन्यमाक् सर्वभूतेषु मद्राव यः नित्यं मा भजन् [मनेन्, ल. अचिरान् मद्रक्ति

मिक्षोर्धर्मः शमो ऽहिंसा तप ईक्षा वनौकसः ॥ गृहिणो भूतरक्षेज्या द्विजस्याचार्यसेवनम् ॥ ४२ ॥ ब्रह्मचर्यं तपः शौचं

संतोषो भूतसौहार्दम् ॥ गृहस्थस्याप्यृतौ गंतुः सर्वेषां मदुपासनम् ॥ ४३ ॥ इति मां यः स्वधर्मेण भजन्नित्यमनन्यभाक् ॥

सर्वभूतेषु मद्रावो मद्रक्ति विदते ऽचिरात् ॥ ४४ ॥ भक्त्योद्धवानपयिन्या सर्वलोकमहेश्वरम् ॥ सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्मकारणं

मोपयाति सः ॥ ४५ ॥ इति स्वधर्मनिर्णक्तसत्त्वो निर्ज्ञातमद्रतिः ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो नचिरात्समुपैति माम् ॥ ४६ ॥

विदते. ॥ ४४ ॥ उद्धव, सः अनपयिन्या (न बळणाच्या) भक्त्या सर्वोत्पत्त्यप्यय सर्वलोकमहेश्वरं ब्रह्मकारण (वेदाचा दत्तादक) मा उपयाति (जवळ येतो) ॥ ४५ ॥ इति स्वधर्मनिर्णक्तसत्त्वः (स्वधर्माने शुद्ध केले विना ज्याने असा) निर्ज्ञातमद्रति (जाणले माझे ऐश्वर्य ज्याने असा) ज्ञानविज्ञानसंपन्नः नचिरात् मा समुपैति ॥ ४६ ॥

होत) पाळोवे. गृहस्थ ऋतुकालीच सार्येची गमन करण्याचा नियम पाळील तर ते त्याचे ब्रह्मचर्यच होय. माझी उपासना करणे हा सर्वांचाच विहित धर्म आहे ॥ ४३ ॥ अशा प्रकारे जो इतर स्त्रीपुत्रादिकावरील आसक्ति सोडून व सर्व भूतांचे ठायी माझी भावना ठेवून स्वधर्माच्या योगे नित्य मला भजतो, त्याला खबरच माझी दृढ भक्ति प्राप्त होणे ॥ ४४ ॥ उद्धवाः नंतर त्या अचल भक्तीच्या योगे तो पुरुष मज ईश्वराच्या समीप प्राप्त होतो मी सकल लोकांचा महाधिपति आहे, कारण सर्वांचे जन्म नाश मजपासून चालनात वेदांचा उत्पादक तरी मीच ॥ ४५ ॥ अशा प्रकारे स्वधर्माचरणाच्या योगे त्याचे चित्त शुद्ध होतें, मग त्याला माझे ऐश्वर्य कळून येतें, आणि नंतर अप्रत्यक्ष ज्ञान व शेवटी अप-

१ स्वधर्माची योग्य वर्णन करतात. — स्वधर्म ऐसा दिनमणी । नैराश्ये उगवलिवा स्वभुवनी । तो अज्ञाननिशा निरक्षनी । स्वप्रकाशपूर्ण सदा वर्ते ॥ स्वधर्मा ऐसे निज असुत । जे निर्विकल्प सेवू बाणत । त्यासी जन्ममरणाचा आवर्च । मी श्रीवर्तन लागो वेदी ॥ नाथ, ८१ । ८२.

रोसानुभव प्राप्त होऊन तो लवकरच साक्षात् स्वर्ग मिळतो (मुक्त होतो) ॥ ४६ ॥ ज्यांना वर्ण व आश्रम आहेत, त्या लोकांचा जो हा आचारग्रह-अर्थाचे फल पितृलोक-
प्राप्ति आहे असा कर्मानुष्ठानरूप-धर्म, तोच जर माझ्या भक्तोंने शुच (ईश्वरार्पणबुद्धीने निष्कामपणे केलेला) असल, तर उत्तम व मोक्षदायक होतो. ॥ ४७ ॥ वा मावो
(उद्धवा), त्या मला जो प्रश्न केला त्याचे उत्तर, स्वधर्मावरण करणारा भक्त गज परमात्म्याला कसा प्राप्त होतो ते, हे मी तुम्हा मागितलें ॥ ४८ ॥

वर्णाश्रमवर्तां [य] एवः आचारलक्षणः धर्मः, सः एव मङ्गलियुतः [सन्] परः निश्चेयसकरः. ॥ ४७ ॥ साधो, भवान् मां यत् पृच्छति, एतन् ते वया स्वधर्मेनमग्न-
मक्तः परं मां समियात् (प्रवेत्) [तथा] अभिहित (मागितलें). ॥ ४८ ॥ ॥ इति श्रीभागवताख्ये एकादशस्कंधे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वर्णाश्रमवर्तां धर्मे एष आचारलक्षण. ॥ स एव मङ्गलियुतो निःश्रेयसकरः परः ॥ ४७ ॥ एतत्ते

अभिहितं साधो भवान्पृच्छति यच्च माम् ॥ यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां सनियात्परम् ॥ ४८ ॥

॥ इति श्रीभा० महा० एकादश० अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच । यो

विद्याश्रुतसंपन्न आत्मवाद्यानुमानिकः ॥ मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् ॥ १ ॥

श्रीभगवान् उवाच— यः विद्याश्रुतसंपन्नः (धनुमवापर्यंत ज्ञानने संपन्न) आत्मवान् (प्राप्त झाले आत्मतत्त्व ज्याला अक्षा), नादुमानिक (केवळ द्रव्यज्ञानवाद् तढे अन्तः) [च] [स]
॥ इति श्रीमद्भागवतार्थदर्शने एकादशस्कंधे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीभगवान् हर्षणाले - उद्धवा, ज्याला अनुभववापर्यंत ज्ञान होऊन आत्मतत्त्व ज्ञान झाले व तो
केवळ शब्दिक ज्ञानवानच राहिला नाही, त्याने, हे द्वैत आणि त्याचे निवृत्तिसाधन हा मजवर शुद्ध मायेचा खेळ होय, असे जाणून त्या ज्ञानभावनाचाही त्याग करवा

१ देशदि प्रपच अनमनाने बाधित ठरला तरी जोपर्यंत आत्मसाक्षात्काराच्यायोगे नष्ट झाला नाही, तोपर्यंत ज्ञानाभ्यास चालवावा; तेणेकरून मुक्ति प्राप्त होई असे मार्ग व इत्यन्तः ॥ ११३ ॥

अर्थात अपरोक्षज्ञान होऊन प्रपच जीनप्राय झाला अस्ता आत्म वर्तनच असे काहीच नसत असे सांगतात
१ पूर्वे आहे माझे गमन ! पूर्वे जाय तरून स्मरण ! परी दिग्गम चढत्या जाण ! पश्चिमे आपण पूर्व मानी ॥ तैलें द्याद्विच शालुक्ष्ण ॥ बोले ज्ञान करो ज्ञान ! नेले
बव्हे समाधान ! सर्वथा जाण साधका ॥ नाथ १८ । १९.

२ आत्मच विद्वत्संन्यास क्षणतात.

कारण, ज्ञान्याला अपेक्षित फल काय तो मीच. तें फळ मिळविण्याचें साधन मीच मान्य असतों आणि त्याचा स्वर्ग (अभ्युदय) व मोक्ष (मत्सरनिवृत्ति) ही मीच एकंदरीत त्याला मज्जून अन्य कोणतीच वस्तु प्रिय नसत. - द्वाणूनच त्याला काहीं भिळवावयाचें किंवा त्यासाठी काही करावयाचें नमते - ॥ २ ॥ - अज्ञाविषयी विद्वानाचा अनुभवही प्रमाण आहे पहा : - परोक्ष आणि अपरोक्ष ह्या उभय ज्ञानांनी संपन्न पुरुष माझे पदच श्रेष्ठ असे समजनात ह्मणूनच ज्ञानी मज्जा अत्यंत प्रिय असतो इदं मायामात्रं ज्ञात्वा ज्ञानं मयि संन्यसेत्. ॥ १ ॥ ज्ञातिवत् तु अहं एव इष्ट. (अपेक्षित) स्वायं (फल), हेतुः (लाबें साधन), च संमतः. मन् ऋते (वाचने) अन्य अर्थः. स्वर्ग (अमुदय), अपवर्गः. (मोक्ष) एव च प्रियं त्. ॥ २ ॥ ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः नम श्रेष्ठं पदं विदुः अतः ज्ञानी मे प्रियतमः. असौ ज्ञानेन मम विभक्ति (वागविते) ॥ ३ ॥ तपः, ज्ञानिनस्त्वहमेवैष्टः स्वार्थो हेतुश्च संमतः ॥ स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्यो ऽर्थो महते प्रियः ॥ २ ॥ ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः

पदं श्रेष्ठं विदुर्मम ॥ ज्ञानी प्रियतमो ऽतो मे ज्ञानेनासौ विभक्तिं माम् ॥ ३ ॥ तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्राणीतराणि च ॥

नालं कुर्वति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता ॥ ४ ॥ तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो

भज मां भक्तिभावतः ॥ ५ ॥ ज्ञानविज्ञानयज्ञेन मामिष्टु ऽऽत्मानमात्मनि ॥ सर्वयज्ञपतिं मां वै ससिद्धिं मुनयो ऽगमन् ॥ ६ ॥

तीर्थं, जपः, दानं, इतराणि पवित्राणि च, या ज्ञानकलया कृता, तां सिद्धिं न अलं (अतिक्रय) कुर्वति. ॥ ४ ॥ तस्मात् उद्धव, ज्ञानेन सहितं [यथा तथा] स्वात्मानं ज्ञात्वा ज्ञानविज्ञानसंपन्नः [सन्] भक्तिभावतः मां भज. ॥ ५ ॥ मुनयः ज्ञानविज्ञानयज्ञेन आत्मनि सर्वयज्ञपतिं आत्मानं मां इष्टु (आराधन) ससिद्धिं मां अगमन् ॥ ६ ॥ कारण, तो ज्ञानानें मला अंतरीं धारण करितो. ॥ ३ ॥ ज्ञानाच्या एका अंशाने जी सिद्धि मिळते, ती तपश्चर्या, जप, दान व इतर पवित्र पदार्थ या सर्वांच्या योगेही पूर्णपणे प्राप्त होत नाही. ॥ ४ ॥ ह्मणून, उद्धवा, साक्षात्कार बघेपर्यंत स्वात्मज्ञान संपादन कर आणि परोक्ष व प्रत्यक्ष दोन्ही ज्ञानांनी संपन्न होतसाता माझेच भक्तिपूर्वक भजन करीत रहा (इतर सगळे सोडून दे). ॥ ५ ॥ - प्रार्थन काळी अनेक - मुनि, सकल यज्ञाचा अधिपति व अतरात्मा जो मी, त्या मला आत्म्याच्या ठिकाणीच ज्ञानविज्ञानयज्ञाच्या

१ ज्ञान कशाच्या ह्मणतात व विज्ञान कशाच्या ह्मणतात व कशाच्या यज्ञ कशाचे नाथानीं वर्णन केले आहे ते असे -

स्वयं स्वयंपाक केला जाण । न जाणो कट्टु मधुर लवण । जप चाखिला नाही आपण । ते दशा सज्जन ज्ञान ह्मणती ॥ केलिया रसाचे रसस्वादन । स्वयं गोडी सेवी आपण । ऐसी दशा ते विज्ञान । उद्धवा जाण निश्चिती ॥ किंवा जीव परमात्मा दोनो एक । ऐवें जाणणें ते ज्ञान वैद्य । वैद्य भोगण परमात्मसुख । विज्ञान सम्यक् त्या नाथ ॥ ६३६३६५-

(भूटे नाट)

योगे आराधून उत्तम सिद्धि पावले. ॥ १ ॥ - त्वाच्च ज्ञानाचा संश्लेषतः उपदेशो करितो - उद्धवा, तुझ्या ठिकाणी - देह, इंद्रिये व देवता असा - त्रिविव जो विकार (कार्यवर्ग) राहत आहे, तो केवळ माया होय, - यथार्थ मळे - कारण, तो गुस्ता मध्ये काही वेळ मासत असतो, आरंभीही नसतो व अर्भीही असत नाही (उदाहरण - दोरीवर होणारा सर्पाचा भास. तो जमा मध्ये तेवढा कांही वेळ असतो, पूर्वी तीच दोरी आपण पुष्कळ वेळा पाहिली होती तेव्हा नव्हता व पुढे दोरी खरी असे कळले की नाहीसा होणारच, अर्थात तो सर्प सदा नव्हे तसे हा देहेन्द्रियादि प्रापंच पूर्वी नव्हता, पुढे नसणार व मध्येच काहीवेळ भासतो म्हणून त्या देहेन्द्रियादि विकाराला जेव्हा जन्मनाशदि उद्धव, स्वयं यः त्रिविवः विकारः (कार्यवर्ग) आद्यवर्गयोः न. यत् (जेव्हा) अस्य अमी जन्मादयः स्युः त्वय्युद्धवाऽऽश्रयति यस्मिन्विधो विकारो मायाऽतः पतति नाद्यपवर्गयोर्यत् ॥ जन्मादयो ऽस्य वदमी तव तस्य किं स्यु- राद्यंतयोर्यदसतो ऽस्ति तदेव मध्ये ॥ ७ ॥ उद्धव उवाच । ज्ञानं विशुद्धं विपुलं यथैतद्वैराग्यविज्ञानयुतं पुराणम् ॥

आख्याहि विश्वेश्वर विश्वमूर्ते त्वद्भक्तियोगं च महद्भिष्टुर्यम् ॥ ८ ॥

तदा तस्य तव किं ? यत् असतः (भिन्नासूत पदार्थाच्या) आद्यतयो. अस्ति, तत् एव मध्ये. ॥ ७ ॥ उद्धवः उवाच - विश्वेश्वर, विशुद्ध वैराग्यविज्ञानयुत पुराणं एतत् इति विपुलं यथा [तथा कथय]. महद्भिष्टुर्यं त्वद्भक्तियोगं च आख्याहि. ॥ ८ ॥
विकार होतात, तेव्हा त्याचा आश्रयभूत अशा तुला त्याचे काय असावयाचे? - काही नाही - मिथ्याभूत सर्पाच्या आरंभी व अर्भी जे कांही (दोरी) असते, तेच नव्हेही असते. त्याप्रमाणे देहेन्द्रियाच्या उत्पत्तीपूर्वी जे असते व नाशानंतर जे असणार ते आत्मरूपच तू निविकार ब्रह्म होस ॥ ७ ॥ - ज्ञानादिकांचा विशेष ममज्ञान वेण्यामांडी - उद्धवाने ऽश्च केला - हे विश्वाधिपते समस्त विश्व तुमी गुंते होय. भगवंता, वैराग्य आणि शब्दिक ज्ञान यासहित हे पुराणन विशुद्ध ज्ञान निश्चिन कशा प्रकारे होईल, ते मला माग तसेच भोक्तापुत्र पुरुष (ब्रह्मादि देव) ज्याचा शोध करितात तो तुझा भक्तियोग मला निवेदन कर ॥ ८ ॥

आका बह - जे ज्ञानचर्चे अतिसंपन्न । परम पवित्र विज्ञाने जाण । ऐसे ब्रह्मभूत जे ब्राह्मण । यज्ञद्वारा करितो मज्जन माझे ॥ हृदयाच्या निज भुवनी । दिक्पटाची नृ प्रक्षणेनी । शम सम विरक्ति कुंडे तीन्ही । केळी आवो साधूनी भस्मेचा ॥ तेथे क्षराक्षर अरणी दोन्ही । गुरुमजे दृढ मथुनी । काढिला सूक्ष्म निर्धूसाग्नी । कुडी स्वागुनी पेट- पिल्ला ॥ शुद्ध सत्त्वाचे घृत तेथ । रजतमद्रव्येसी मिश्रित । वैराग्य खुबेने आहुति देत । मंत्र तेथ युक्तीचे ॥ घेऊनी विद्याशाल लखलखित । सकल पशूना कर्तनी घात । तेथे यज्ञपति श्रीकान्त । केळा तुम निज बोध ॥ तेथे पूर्णाहुति सकारण । घालिता आचमावाचे अबदान । यज्ञ-मोक्षा श्रीनारायण । परमात्मा जाण सुखी केला ॥ ५२॥ सन ७५

१ ज्ञानचे माथर्ण नदाहरण दिठे आहे ते असे. - सूर्याभादी मृगजळ नसे. अस्तमानेनी उरले न विसे । मने काही आभासे । तेथही नसे जळलेक ॥ ५२

ईश्वरा, मी ह्या मयंकर् संसारमागौतील तापत्रयांनी गाऊन व तपून गेलो आहे व मला तुझ्या चरणद्वयाहून वेगळा दुसरा आधार काही दिसत नाही. तुमचे चरण हे चहूकडून अमृताची वृष्टि करणारे छत्र होय ॥९॥ हे महादुःखावा, हा जन (मी) संसारकृपात पडला असून तेथे ह्याला कालसज्जक सर्प चावला आहे ह्याला सुद्र सुखाची इच्छा ही अनिश्चय तहान लागने झालून तू ह्याला कृपातून बाहेर काढ आणि मोक्षबोधक वचनाची ह्यावर वृष्टि कर ॥१०॥ श्रीभगवान् ह्याला - उद्धव पूर्वी अजातशत्रु (वर्म) राजाने अशाच प्रकारचा हा प्रश्न, धर्मरक्षक जनमन्यो अष्ट ने भीष्माचार्य, त्यांना केला होता त्याप्रसंगी आह्मी सगळेजण तो सवाद ऐकण्यासाठी बसलेले होतो. ॥ ११ ॥ भारती युद्ध समाप्त झाले असता, ईश, तापत्रयेण अभिहतस्य धोरे भवाध्वनि संतप्यमानस्य अमृताभिवर्षात् (अमृताची वृष्टि करणारे अशा) तव अभिर्द्विद्वातपत्रात् (चरणद्वयरूप छत्राहून) अन्यत् शरण न पश्यामि ॥९॥ महादुःखाव, अस्मिन् बिले (संसारकृपात) संपतित कालाहिना (कालरूप संपत्ते) दष्ट (दश केलेल्या) क्षुद्रसुखोद्वर्ष (क्षुद्र सुखाविषयी पुष्कळ वृथा झे. इच्छा ज्याला अशा) एव जने कृपया समुद्धर, आपवर्ग्यैः (मोक्षबोधक) वचोभि आलिच. ॥१०॥ श्रीभगवान् उवाच—पुरा अजातशत्रु राजा सर्वथा न अनुशृण्वता [सता], इत्य एतत् धर्मभृता व.

तापत्रयेणाभिहतस्य धोरे संतप्यमानस्य भवाध्वनीश ॥ पश्यामि नान्यच्छरणं तवाधिर्द्विद्वातपत्रादमृताभिवर्षात् ॥ ९ ॥ दष्ट जने

संपतितं बिले प्रस्मिन् कालाहिना क्षुद्रसुखोद्वर्षम् ॥ समुद्धरेनं कृपया उपवर्ग्यैर्वचोभिरासिच महानुभाव ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच ।

इत्यभेतत्पुरा राजा भीष्मं धर्मभृतां वरम् ॥ अजातशत्रुः पप्रच्छ सर्वेषां नोऽनुशृण्वताम् ॥ ११ ॥ निवृत्ते भारते युद्धे सुहृदि-

धनविह्वलः ॥ श्रुत्वा धर्मान्त्रहून्पश्चान्मोक्षधर्मानपृच्छत ॥ १२ ॥ तानहं तेऽभिधास्यामि देवव्रतमुखाच्छ्रुतान् ॥ ज्ञानवैराग्यदि-

ज्ञानश्रद्धासक्त्युपबृंहितान् ॥ १३ ॥ नवैकादश पंच त्रीन्भावान्मतेषु येन वै ॥ ईक्षेताथैकमप्येषु तज्ज्ञानं मम निश्चितम् ॥ १४ ॥

भीष्म पप्रच्छ. ॥ ११ ॥ भारते युद्धे निवृत्ते [सति], सुहृद्विधनविह्वल. [धर्म] बहून् धर्मान् श्रुत्वा पश्चात् मोक्षधर्मान् अपृच्छत ॥ १२ ॥ अह ते देवव्रतमुखात् (भीष्माच्या मुखें) श्रुतान् ज्ञानवैराग्यविज्ञानश्रद्धासक्त्युपबृंहितान् तान् अभिधास्यामि (सांगेन) ॥ १३ ॥ येन नव एकादश पंच औन् भावान् मतेषु, अथ एषु अनि एक आसजनाच्या मृत्युमुळे शोकाकुल होऊन गेलेल्या धर्मराजाने, - भीष्माचार्याच्या मुले - बहुत धर्म श्रवण केले आणि नंतर त्यांना मोक्षधर्म विचारिले ॥ १२ ॥ त्यावेळी भीष्माचार्यांच्या मुलातून ऐकिले ते धर्म मी आता तुला निवेदन करितो. त्यात ज्ञान (परोक्ष), वैराग्य, विज्ञान (अपरोक्ष), श्रद्धा व भक्ति ह्या अंगाचे निरूपण केलेले आहे ॥ १३ ॥ - पहिल्याने ज्ञान ह्याणजे काय तें सांगतो, ऐक :- नव (प्रकृति, पुरुष, महत्तत्त्व, अहंकार व पांच सूक्ष्मभूत), अकरा (पाच ज्ञानेन्द्रिये पाच कर्मेन्द्रिये व मन). पाच

१ उद्धवस्य विश्वास येण्यासाठी विद्वानाच्या समेत ठरलेला निर्णयच सांगता अशा विचाराने सांगतान् लागले -

(महाभूते) व चीन (सत्व, रज, तम हे भूण) - मिळून ही अडावीस तत्वे - ब्रह्मदेवापासून स्थावरापर्यंत समस्त कार्यांमध्ळे प्रविष्ट झालेली आहेत असे ज्या ज्ञानाने निर्मून येते आणि ह्या सकळ तत्त्वांमध्ये एक परमात्मतत्त्वच भरून राहिले आहे असे ज्या ज्ञानाच्या योगे पाहता येते (कार्यकारणात्मक हें विविध विषय डिमन अमन ही हे परमकारणात्मकच होय, त्याहून वेगळें नाही, असे ज्या ज्ञानाच्या योगें पुरुषाला दिसून येईल), ते माझे ज्ञान (परोक्ष) होय हा निश्चय आहे ॥ १४ ॥ - आता अपरोक्षज्ञान क्षणबले काय ते, ऐक - पूर्वी (परोक्षज्ञानाच्या वेळी) ज्या एक परमात्मतत्त्वाने व्यापलेली अनेक तत्वे पाहून होना, त्यांना आता नग दृष्टीने पाहत नाही, तर ते एक परमकारणरूप ब्रह्मच, असे पाहतो ह्या ज्ञानालाच विज्ञान ह० अपरोक्ष ज्ञान क्षणालात (ह्याचा एकंदर आशय असा - एकाद्याला पूर्ण दिशामूल झालेली आहे, तर ती मूल दुसऱ्याने नुसतें त्याला, ती असुक दिशा नव्हे, असुक आहे, असे सांगितले तरी निवृत्त होत नाही, त्या निवृत्तीला सावन त्याला तसा निश्चिन अनुभव पटला पाहिजे हे होय. तसेच, मनुष्याला हें जगत् किंवा द्वैत प्रत्यक्ष दिसत असते, त्याला नुसतें पूर्वीचें परोक्षज्ञान असले ह्या जगात एक आत्मा भरून राहिला आहे अम नो पाहू नगत्या ईक्षेत (पाहील), तत् ज्ञानं (परोक्ष ज्ञान) मम निश्चितं. ॥ १४ ॥ यत् एकेन येन त्रिगुणात्मना मावाना स्थित्युत्पत्त्यप्ययान् तथा (पूर्वाप्रमाणे) न ईक्षेन एतत् एव विज्ञानं

एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन येन यत् ॥ स्थित्युत्पत्त्यप्ययान्पश्येद्भावाना त्रिगुणात्मनाम् ॥ १५ ॥

आदावते च मध्ये च सज्यात्सुखं यदन्विताव ॥ पुनस्तत्प्रतिसंक्रामे यच्छिष्येत तदेव सत् ॥ १६ ॥

(अपरोक्ष ज्ञान) ॥ १५ ॥ आदौ, मध्ये, अंते च सुखात् (कार्यांतून) सुखं यत् अन्विताव (मागोमाग जाईल), पुनः तत्प्रतिसंक्रामे (त्याचा लय झाला अमना) यत् शिष्येत तरी जग आत्म्याहून वेगळें सत्य असे त्याला वाटणारच. आता अपरोक्षज्ञान झाले कीं तो, असे वक्तव्य जेव्हा तरी त्या राखाडीत देखील त्याची बीण, तंतु ही जशीच्या नशी डिमनान, तसे जग मिथ्या ठरले असून संस्कारमात्रानें उरलेले आहे असे पाहतो, त्याहून वेगळी जगाची सत्ता त्याला वाटत नाही) - आता एकच आत्मा सकल कार्यांत प्रविष्ट होतो कसा व कार्ये कारणाहून भिन्न नाहीत कशीं ते सांपत्तो, ऐक - जर ह्या कार्यांना उत्पत्त्यादिक विकारच नसते, तर त्यांचे कारण एक क्षणता आले नमने व ही एककच व मिथ्या ठरली नसती. परंतु तसा प्रकार नाही : कारण, - ह्या त्रिगुणात्मक (सावयव) पदार्थांचे उत्पत्ति. स्थिति व प्रलय होतात, हे पहावे ॥ १६ ॥ आणि जे वस्तु वेगत्याही कार्यांच्या उत्पत्तिसमर्थी व अंती (दुसरा पोरणाम होण्याच्या वेळी) त्यांचे कारण असतें मर्यावर्त्येन त्यांचे आश्रय असतें, एका कार्यांतून दुसऱ्या कार्यांतून त्यांच्या अनुगतानें नातें व त्या कार्यांचा लय झाला असता अवशिष्ट राहते तेच वस्तु सत् होय असे पहावे ॥ १६ ॥

१ ह्या सत् वस्तूने उदाहरण नाथती दिले आहे ते :- जेव्हा अलंकारा पूर्वी सोने । अलंकारा सोने सोनेपणे । अलंकाराशी नारा नणे । जेव्हा का सोने निज स्थिती । १४ ॥

वेदवचने, ग्रेत्वक्ष, मोठमोठ्या लोकातील प्रसिद्धी आणि अनुमान ही चार प्रमाणे होत विकल्प ह्य० भेदप्रपञ्च हा चारी प्रमाणांमध्ये बांढित ठरतो ह्यणून, - सर्वत्र आत्मतत्त्व भरलेले आहे असे पाहणारा - तो पुरुष त्या प्रपञ्चापासून विरक्त होतो ॥ १७ ॥ - त्याला स्वर्गादि सुखाची आशा नसतेच कारण, - तो विवेकी पुरुष, कर्मे विनाशी असल्यामुळे त्यांपासून भिळणारे ब्रह्मलोकापर्यंत सगळे ब्रह्म (आपण जे पाहिलेले नाही ते) सुखही ऐहिक सुखाप्रमाणेच दुःखरूप व नश्वर होय असे पॉहतो (उरते), तत् एव सत्. ॥ १६ ॥ श्रुतिः (वेदवाक्ये), प्रत्यक्ष, ऐतिह्य (लोकप्रसिद्धि), अनुमानं [एव] चतुष्टयं. प्रमाणेषु अनयस्थानात् (ठिकत नाही ह्यणून) स विकल्पात् विरज्यते. ॥ १७ ॥ विपश्चित् (विवेको) आविर्त्वात् (परिणाम ह्यणून) अमगल (दुःखरूप) ब्रह्म (न दिसलेले पारलौकिक सुख) आपे दृष्ट-
विरज्यते. ॥ १७ ॥

श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम् ॥ प्रमाणेष्वनयस्थानाद्विकल्पात्स विरज्यते ॥ १७ ॥ कर्मणां परिणामित्वादाविरिचादम-
गलम् ॥ विपश्चित्त्वध्वरं पश्येद्ब्रह्मपि दृष्टवत् ॥ १८ ॥ भक्तियोगः प्रीयमाणाय ते उनघ ॥ पुनश्च कथयिष्यामि
मद्भक्तेः कारणं परम् ॥ १९ ॥ श्रद्धाऽस्मत्कथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनम् ॥ परिनिष्ठा च पूजाया स्तुतिभिः स्तवनं मम ॥ २० ॥

आदरः परिचर्यायां सर्वगैरभिवंदनम् ॥ मद्भक्तपूजाऽभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मनिः ॥ २१ ॥

वत् नश्वरं पश्येत्. ॥ १८ ॥ अनघ, भक्तियोग. पुरा एव उक्त. पुनः प्रीयमाणाय (स्तोत्र पावणाच्या) ते मद्भक्ते. परं कारणं कथयिष्यामि. ॥ १९ ॥ शश्वत् मे अस्मत्-
कथायां श्रद्धा, मदनुकीर्तनं, पूजाया परिनिष्ठा. स्तुतिभिः मम स्तवनम्. ॥ २० ॥ परिचर्यायां (सेवेविषयी) आदरः, सर्वांगैः अभिवंदनं, अभ्यधिका मद्भक्तपूजा, सर्व-
॥ १८ ॥ हे पुण्यपुरुषा, मी तुला भक्तियोग पूर्वीच सांगितला आहे, परंतु त्यामुळे तुझे चित्त सतोष पावते ह्यासाठी मी तुला माझ्या भक्तीची निश्चित कारणे पुन्हा निवेदन
करितों. ॥ १९ ॥ माझ्या अस्मत्तुल्य कथा ऐकण्याविषयी नित्य आदर माझ्या कथांचे निरंतर व्याख्यान, माझी पूजा करण्याविषयी नेहमी आवड, स्तोत्रांनी माझी स्तुति करणे,
॥ २० ॥ माझी सेवा करण्याबद्दल प्रीति, मला सर्वांगांनी प्रणाम करणे, माझ्या भक्तांची विशेषतः पूजा, सर्वभूती मी भोरलेला आहे अशी बुद्धि, ॥ २१ ॥

१ 'नेह मानाऽस्ति किंचित्' इत्यादि वचने २ पट तत्तूहून वेगळा नाही, षट् श्रुतिवैदून वेगळा नाही, एकद्वीत कार्यं कारणाहून वेगळे नसते तसेच चैतन्यव्यतिरिक्त काही दिसत नाही
३ प्रपन्न, सिध्दा होय, कारण, तो दृश्य आहे; अदाहरण विशेषर भासणारे रूप इत्यादि ४ जसे. - काळे पांढरे दोनी सुणी (कुत्री) । जेवी सम अपवित्रपणी । तेवीं इहपरलोक मोनी ।
नश्वरपणी सामान ॥ नाथ, २११. ५ जसे १- दीर्घ, वक्र आणि चतुर्ल । दिसती मिष्ट मिष्ट इंगळ । परी आग्ने एकाचि केवळ । तेवी भूने सकळ मद्रूप ॥ नाथ ॥

मज्झिमा निक्खयिणी (माझ्या मज्झिमा निक्खयिणी) वाणीने माझ्या गुणांचे वर्णन, मज्झिमा निक्खयिणी मोडून देणे, ॥ २२ ॥
माझ्या मज्झिमा निक्खयिणी करील त्या वस्तूचा, स्वच्छेदनादि भोगसाधनाचा आणि पुत्रलाभनादि सुखाचाही त्याग करणे, आणि यजन, दान, होम, जप, व्रत आणि तप ही कर्मा
मज्झिमा निक्खयिणी करणे, - ही मज्झिमा निक्खयिणी करणे होत. - ॥ २३ ॥ उद्धवा, असे धर्म आचरून मला आत्मनिवेदन करणाऱ्या मनुष्याची मज्झिमा निक्खयिणी मज्झिमा निक्खयिणी मग त्या
मज्झिमा निक्खयिणी कोणता कार्यभाग (साध्य किंवा साधन) अवशिष्ट राहिलो वर? - कोणताच नाही, तर मज्झिमा निक्खयिणी साध्य व साधन त्याला आयोगात प्राप्त होताना. - ॥ २४ ॥
भूतेषु मज्झिमा निक्खयिणी, ॥ २५ ॥ मज्झिमा निक्खयिणी अंगवेष्टा, वचसा मज्झिमा निक्खयिणी (माझ्या गुणांचे कीर्तन), मनस मज्झिमा निक्खयिणी, सर्वकामविसर्जन, ॥ २६ ॥ मज्झिमा निक्खयिणी (माझ्या मज्झिमा निक्खयिणी) अर्थपरि-
त्यागः (त्यात विरोध आणणाऱ्या अर्थाचा त्याग), भोगस्य, सुखस्य च [त्यागः], यत् व्रत, तप. च [तत्]. इष्ट, दत्तं हुत. जप्तं च मज्झिमा निक्खयिणी ॥ २७ ॥ उद्धव, एव धर्म
आत्मनिवेदिना मनुष्याणां मज्झिमा निक्खयिणी सक्तिः संजायते. अस्य अन्यः कः अर्थ. अवशिष्यते? ॥ २८ ॥ यदा स्वोपवृत्तिं शतं चित्तं आत्मनि अर्पितं, [तदा] धर्म, ज्ञान, सर्व-

मज्झिमा निक्खयिणी च वचसा मज्झिमा निक्खयिणी ॥ मज्झिमा निक्खयिणी च मनसः सर्वकामविवर्जनम् ॥ २९ ॥ मज्झिमा निक्खयिणी
मज्झिमा निक्खयिणी भोगस्य च सुखस्य च ॥ इष्टं दत्तं हुतं जप्तं मज्झिमा निक्खयिणी यद्वत तपः ॥ ३० ॥ एवं धर्म-
मज्झिमा निक्खयिणी मुद्धवाऽऽत्मनिवेदिनाम् ॥ मज्झिमा निक्खयिणी संजायते मक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते ॥ ३१ ॥
यदाऽऽत्मन्यर्पितं चित्तं शान्तं सत्त्वोपवृत्तिम् ॥ धर्मं ज्ञानं सवैराग्यमैश्वर्यं चाभिपद्यते ॥ ३२ ॥
यदर्पितं तद्विकल्पे इन्द्रियैः परिधावति ॥ रजस्वलं चासच्छिष्टं चित्तं विद्धि विपर्ययम् ॥ ३३ ॥
धर्मो मज्झिमा निक्खयिणी ज्ञानं चैकात्म्यदर्शनम् ॥ गुणेष्वसंगो वैराग्यमैश्वर्यं चाणिमादयः ॥ ३४ ॥

सर्वं वैश्वर्यं च अभिपद्यते ॥ ३५ ॥ यत् तत् चित्तं विकल्पे (देह, गृह इत्यादि प्रपंचावर) अर्पितं [सत्] इन्द्रियैः परिधावति, [तदा] रजस्वलं, अमच्छिष्टं (निषिद्ध निष्यावर
आसक्त) च [मद्यति ततः] विपर्यय (उलट प्रखर अघाति) विद्धि. ॥ ३६ ॥ मज्झिमा निक्खयिणी धर्म, प्रोक्त . ऐकात्म्यदर्शनं ज्ञान. गुणेषु असंग वैराग्य अणिमादयः देवद्वय ॥ ३७ ॥
- अर्थ किंवा अनर्थ प्राप्त होण्याला कारण चित्तच होय. पहा. - चित्त आत्मरूपी लाविकेळ, सत्त्वगुणानं भलेलें व ज्ञान असेल, तेव्हा पुरुषाच्या नर्मा, ज्ञान, वैराग्य आणि ऐश्वर्य
ही प्राप्त होतात. आणि ज्या वेळी तेच चित्त शरीर, गृह इत्यादि प्रपंचावर लाविकेळ असेल व इन्द्रियद्वारा विषयावर यात्र घेत मुष्टेज तेव्हा ते अधिक मलमुक्त व निःश्यामन विग-
यांवर आसक्त होवू नये आणि तेव्हा त्या पुरुषाच्या हातून विपर्यय कार्ये (अधर्मादिक) घडताना अर्भ समय ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ जेणेकरून मज्झिमा निक्खयिणी चित्तं उन्मूल्य होईल, तेच

धर्म होय. कारण तोच शास्त्रांत उत्तम द्वाणून प्रतिपादिलेला आहे सर्वत्र एक आत्मा भरेलेला आहे अशी दृष्टि जेणेकरून होईल तेच ज्ञान विषयावरील आसक्ति मुष्टेने हे वैराग्य आणि अणिमादि सिद्धि हे ऐश्वर्य होय ॥ २७ ॥ - धर्मादिकाचीं लक्षणे लोकामध्ये वेगळीच प्रसिद्ध आहेत व भगवतांनी वेगळीच सांगितली त्यावरून भगवतांच्या मते यमनि-यमादिकाच्या सख्या व लक्षणे वेगळी असतील अशी उद्धवाच्या मनात करण्या आल्यामुळे त्याने प्रश्न केला - उद्धव द्वाणाला - हे शत्रुमर्दना प्रभो श्रीकृष्णा, यम किती प्रकर्षा-रचा आहे ? तसेच नियमांचे प्रकार किती ? शम द्वाणने काय ? दम कोणता ? तितिक्षेचे स्वरूप काय ? धृति कशाला द्वाणवे ? ॥ २८ ॥ दान ते काय ? तप कोणते ? शौर्य कशा-उद्धवा उवाच - अरिर्करोन, यमः, नियमः च कविविष प्रोक्तः ! कृष्ण, शमः कः ? दमः कः ? प्रभो, तितिक्षा, धृति. च का ? ॥ २८ ॥ दान कि ? तप. कि ? शौर्य कि ? सत्यं, श्रुतं [च कि] उच्यते ! त्यागः कः ? किं धनं इह ? यज्ञः कः ? दक्षिणा का ? ॥ २९ ॥ श्रीमन्, पुंसः बल किंस्वित् ? केशव, भग, ताम. च क ? परा विद्या का,

उद्धव उवाच । यमः कतिविधः प्रोक्तो नियमो वा ऽरिर्करोन ॥ कः शमः को दमः कृष्ण का तितिक्षा धृतिः प्रभो ॥ २८ ॥

किं दानं किं तपः शौर्यं किं सत्यमुतमुच्यते ॥ कस्यागः किं धनं चेष्टं को यज्ञः का च दक्षिणा ॥ २९ ॥ पुंसः

किंस्विद्वलं श्रीमन् भगो लाभश्च केशव ॥ का विद्या ह्रीः परा का श्रीः किं सुखं दुःखमेव च ॥ ३० ॥ कः पंडितः

कश्च मूर्खः कः पंथा उत्पथश्च कः ॥ कः स्वर्गो नरकः कः स्वत्को बंधुरत किं गृहम् ॥ ३१ ॥ क आढ्यः को

दुरिद्रो वा कृपणः कः क ईश्वरः ॥ एतान्प्रश्नान्मम ब्रूहि विपरीतांश्च सत्यते ॥ ३२ ॥

ह्रीः, श्री. [च] का ? सुखं, दुःखं एव च कि ? ॥ ३० ॥ पंडितः क ? मूर्खः का ? पथा ? क ? उत्पथ. क. ? स्वर्ग. क. ? नरक. क. स्विच् बंधु क ? उत गृहं कि ? ॥ ३१ ॥ आढ्यः क ? दुरिद्रः वा कः ? कृपणः क. ? ईश्वरः क. ? सत्यते एतान् प्रश्नान्, विपरीतान् च मम ब्रूहि. ॥ ३२ ॥

छा द्वाणवे ? सत्य व श्रुत कशाला द्वाणतात ? त्याग कोणता ? इष्ट धन कोणते ? यज्ञ कोणता ? दक्षिणा कोणती ? ॥ २९ ॥ हे श्रीमन् केशवा, पुरुषांचे बळ कोणते ? भाग्य कोणते ? शम कोणता ? उत्तम विद्या कोणती ? उत्तम दत्ता व उत्तम शोभा कोणती ? सुख कशाला द्वाणवे ? दुःख ते काय ? ॥ ३० ॥ पंडित कोणाला द्वाणवे ? मूर्ख कोण ? मार्ग कोणता व कुमार्ग कोणता ? स्वर्ग कोणता ? नरक कोणता ? बंधु कोण ? गृह कोणते ? ॥ ३१ ॥ संपन्न कोणाला द्वाणवे ? दुरिद्री कोण ? कृपण कोण ? न ईश्वर कोण ? हे म-त्यालका, ह्या माझ्या प्रश्नांची उत्तरे व विपरीत प्रकार (अशम, अदम इत्यादिकांची द्वाणवेही) मला साग ॥ ३२ ॥

श्रीभगवान् ह्यणले :- (१) प्राणिमात्राणां छल न करणे, (२) सत्य, (३) मनानेही परद्रव्याचा अपहार न करणे, (४) विषयादिकावर अनासक्ति, (५) छद्मा, (६) सचय न करणे, (७) वर्मावर विद्यास, (८) ब्रह्मचर्य, (९) मौन, (१०) स्थिरता, (११) क्षमा आणि (१२) अभय ॥ ३३ ॥ तमेव (१) मानसिक शुद्धता, (२) बाह्यशुद्धि, (३) जप, (४) तप, (५) होम, (६) श्रद्धा, (७) अतिथीचा सत्कार, (८) माझे पूजन, (९) तीर्थयात्रा, (१०) दुसऱ्याच्या हितासाठी उद्योग, (११) संतोष, व (१२) गुरुची सेवा ॥ ३४ ॥ हे बारा ग्यम व बारा नियम दोन श्लोकात अनुक्रमेण सांगितले आहेत वा श्रीभगवान् उवाच— (मूळप्रमाणे) ॥ ३३ ॥ (मूळप्रमाणे) ॥ ३४ ॥ तात, एते द्वादश सनियमाः यमाः उभयोः (दोन श्लोकात) स्मृतः हि [एते] पुला उपसिन्ता.

श्रीभगवानुवाच । अहिंसा सत्यमस्तेयमसंगो ह्रीरसंचयः ॥ आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मौनं स्थैर्यं क्षमाऽभयम् ॥ ३३ ॥
शौचं जपस्तपो होमः श्रद्धाऽऽतिथ्यं मदर्चनम् ॥ तीर्थोत्थं परार्थेहा तुष्टिराचार्यसेवनम् ॥ ३४ ॥ एते यमाः सनियमा
उभयोर्द्वादश स्मृताः ॥ पुंसामुपसिन्तास्तात यथाकामं दुहंति हि ॥ ३५ ॥ शमो मभिष्टता बुद्धेर्दम इन्द्रियसंयमः ॥

तितिक्षा दुःखसंमर्षो जिह्वोपस्थजयो द्युतिः ॥ ३६ ॥

[संतः] यथाकामं (इच्छेणमाणे) दुहंति (पुरवितात) ॥ ३५ ॥ बुद्धेः मभिष्टता शमः इन्द्रियसंयमः (शरीरे जावरणे) दमः दुःखसंमर्ष (दुःख सोपणे) तितिक्षा. जिह्वोपस्थजयः द्युतिः ॥ ३६ ॥

उद्धवा, हे आचरिले असतां पुरुषाला त्याच्या इच्छेप्रमाणे अस्युद्धय किंवा मोक्ष देतात (सकाम पुरुषाचा उत्कर्ष करितान व निष्काम पुरुषाला मोक्ष देतान) ॥ ३५ ॥
- मुमुक्षूनें ब्राह्म गुण जे शमादिक व त्याज्य जे दुःखदिक, त्याची लक्षणें लोकामध्ये प्रसिद्ध आहेत, त्याहून माझ्या मनाप्रमाणे निराळी आहेत, पहा - शम हा जे दुर्दर्शनी
मजवर निष्ठो हा होय; - गुप्तत्या सातीला शम अशी संज्ञा नाही, - दम हा जे इन्द्रियाचा जय, - चोरादिकाना दमविणे हा नव्हे - तितिक्षा ही जे जे दोषांनीं प्राण होणारी न्यश्चर्या-

१ किंवा ' उभयोः ' याचा अर्थ ' सकाम व निष्काम अशा उभयविध लोकाना ' असा करावा २ ब्राह्म उदाहरण नाय देतात — बुद्धि परमात्मी मिळते जाण । जेव्हा सागरासो लक्षण !
३ गोफणेचा सुवर्ण पाषाण । लागतां दुःख होय परम । तोचि ओळखिलिया सुवर्ण । दुःख जाऊनी सुख होये । किंवा, स्वामीच वरिष्ठ आणि सवन्नतः । जागृतं सः दोर्दर्श
मिश्रया । तेवी सुखदुःखा परता । देखणे तत्त्वता ते तितिक्षा ॥ नाथ

॥ ३६ ॥

दिव्याची दुःखे सोसणे, - मार सोसणे नव्हे, - धृति ह्मणजे निव्हा आणि उपस्य ह्या इंद्रियांचे वेग आवलून घरणे ही होय, - केवळ उद्विग्न न होणे ही नव्हे, - ॥ ३६ ॥
 प्राणिमात्राचा द्रोह करणे सोडून देणे हे उत्तम दान होय, - नुसते द्रव्य देणे दान नव्हे, - उपभोगाविषयी उदासीन असणे हेच तप होय, कृच्छ्रचाद्रायणादिकाना खरे तप ह्मणता येत नाही, - वासनाचा प्रतिबध करणे हच खरे शौर्य, - छ्दया निकणे हा शूरपणा नव्हे, - ब्रह्मविचार हेच सत्य होय, - नुसते खरे बोलणे ह्मणजे सत्ता नव्हे, - ॥ ३७ ॥
 अत ह्मणजे सत्य व मधुर भाषण, असे कवींनी ह्मणून ठेविले आहे, शौच (शुद्धता) कर्माचे ठिकाणी आसक्ति न ठेवणे हे होय, व त्याग ह्मणजे कर्माचा मन्यसास (कर्मे सोडणे) हा झटला जातो, ॥ ३८ ॥ धर्म हेच मनुष्याचे हितकर द्रव्य होय, - लोकप्रसिद्ध धन जे गेढेरे इत्यादि त्याला घन ह्मणता येत नाही - यज्ञ ह्मणजे मी परमेश्वर दंडन्यास. (श्रम्याचा श्रेष्ठ सोबत) पर दान कामस्याग. (भोगाविषयी उदासीनता) तप स्मृतं. स्वमावविजय (वासनेचा प्रतिबध) शौर्य समदर्शन सत्ता ॥ ३७ ॥ कविभिः कृतं सूत्रता (सत्य व मधुर) बाणी परिकीर्तता. कर्मसु असंगमः (अनलक्ति) शौच. त्याग. सन्यासः उच्यते ॥ ३८ ॥ नृग्न इष्ट (चांगले) धन वर्म भगवत्तम अह यज्ञ ब्रान-
 दंडन्यासः परं दान कामत्यागस्तपः स्मृतम् ॥ स्वभावविजयः शौर्यं सत्यं च समदर्शनम् ॥ ३७ ॥
 दंडन्यासः परं दान कामत्यागस्तपः स्मृतम् ॥ ३८ ॥

ऋतं च सूनृता वाणी कविभिः परिकीर्तता ॥ कर्मस्वसंगमः शौचं त्यागः संन्यास उच्यते ॥ ३८ ॥
 धर्म इष्टं धनं नृणां यज्ञो ऽहं भगवत्तमः ॥ दक्षिणा ज्ञानसंदेशः प्राणायामः परं बलम् ॥ ३९ ॥

भगो म ऐश्वरो भावो लामो मद्भक्तिरुत्तमः ॥ विद्या ऽऽत्मनि भिदाबाधो जुगुप्सा ह्यैरकर्मसु ॥ ४० ॥
 सदेशः (ज्ञानोद्देश) दक्षिणा. प्राणायामः परं बलं. ॥ ३९ ॥ मे ऐश्वर्य भाव (षड्गुणैश्वर्य) भग. मद्भक्ति उत्तम. लाम. आत्मनि भिदाबाध (भेदाचा निरास) विद्या हाच होय (ईश्वरार्पणबुद्धीने यज्ञ करावा, क्रियाबुद्धीने करू नये), यज्ञाकरिता दक्षिणा ह्मणजे ज्ञानोपदेश ही समजावी, - सुवर्णादि देणे ही दक्षिणा नव्हे (कारण, त्या ज्ञानोपदेशरूप दक्षिणेच्या योगे यज्ञरूप विष्णूची प्राप्ति होते), प्राणायाम हेच श्रेष्ठ बळ होय (कारण दुर्जय जे मन ते प्राणायामाच्या योगे जिकिता येते). ॥ ३९ ॥
 - ऐश्वर्य, धर्म, कीर्ति, संवत्ति, ज्ञान व वैराग्य - हे माझे षड्गुणैश्वर्य, ह्यालाच भाग्य अशी संज्ञा आहे, माझी भक्ति हा उत्तम लाम होय, - पुत्रप्राप्ति हा लाम नव्हे, - आत्मरूपी प्रतीतीला येणाऱ्या भेदाचे निरसन हीच विद्या होय, - एकदर सगळ्या ज्ञानाला विद्या ह्मणता येत नाही, - अकार्य कर्माविषयी त्यागबुद्धि ही लब्धा होय, - केवळ लोकप्रसिद्ध

प्रतीतीला येणाऱ्या भेदाचे निरसन हीच विद्या होय, - एकदर सगळ्या ज्ञानाला विद्या ह्मणता येत नाही, - अकार्य कर्माविषयी त्यागबुद्धि ही लब्धा होय, - केवळ लोकप्रसिद्ध

१ हे कसे प्राप्त करून घ्यावे ते वाच सांगतात -
 हे दोन्ही (निव्हा आणि शिष्ट) घरिजे तैशिया रीती । अलुमाळ विलावितां धृति । परतोति स्वाती घरिन्यासी ॥ ४४५ ॥

लज्जेला छत्ता झणता येत नाही. - ॥४०॥ निरपेक्षता इत्यादि गुण हेच भूषण होय, - किरीट कुंडल भूषणें नव्हत, - सुखदुःखांकाडे लक्ष न देणें हेच सुख होय, - विषयभोग सुख नव्हे, - विषयभोगाची इच्छा घेणें हेच दुःख समजावे, - हात मागणे किंवा रोग होणें ही दुःखे नव्हत, - सप्ताववातून कसे सुटोवे, किंवा वय काय व मेस काप हें ज्याला नमजनें तोच पडित, - सगळे विद्वान् तेवढे पडित नव्हत, - ॥ ४१ ॥ देहादिकावर अहंता व ममता ठेवितो तो नूखें समजावा, - लौकिक वेडेचार करणारा मूखें नव्हे - माझी प्राप्ति करून देणारा निष्काम मार्ग, तोच मार्ग होय, - सडक हा मार्ग नव्हे, - चित्ताला चंचल करणारा प्रवृत्तिमार्ग तो कुमार्ग समजावा, - चोरादिकांनीं व्यापलेल्या रानटी रस्त्यालाच कुमार्ग अकर्मसु (निव कर्माविषयी) जुगुप्सा (खाजबुद्धि) च्छी. ॥ ४० ॥ नैरपेक्षाचाः गुणाः श्रीः. दुःखसुखात्पथः सुखं कामसुखापेक्षा दुःखं वधमोक्षविद् पठिन ॥ ४१ ॥

श्रीगुणा नैरपेक्षयाद्याः सुखं दुःखसुखात्पथः ॥ दुःखं कामसुखापेक्षा पंडितो वधमोक्षवित् ॥ ४१ ॥

मूर्खो देहाद्यहंबुद्धिः पंथा मन्निगमः स्मृतः ॥ उत्पत्तिश्चित्तविक्षेपः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः ॥ ४२ ॥

नरकस्तमउन्नाहो बंधुर्गुरुरहं सखे ॥ गृहं शरीरं मानुष्यं गुणाढ्यो ह्यात्मा उच्यते ॥ ४३ ॥

देहाद्यहंबुद्धिः मूर्खः. मन्निगमः (माझी प्राप्ति करून देतो तो) पंथाः स्मृतः. चित्तविक्षेपः उत्पत्तिः (कुमार्ग) सत्त्वगुणोदय स्वर्ग ॥ ४२ ॥ तमउन्नाह (तमोगुणाची बुद्धि) नरक, सखे, मूर्ख अहं बंधुः. मानुष्यं शरीरं गृहं. गुणाढ्यः आत्मा. (सगळ) उच्यते. ॥ ४३ ॥

झणता येत नाही; - सत्त्वगुणाची विपुल वृद्धि हाच स्वर्ग होय, - इंद्रलोक स्वर्ग नव्हे, - ॥४२॥ नमोगुणाची वृद्धि नरक समजावा. - कुमोपाकाडि नरक नव्हत - मर्यादा (उद्धवा), गुरु हाच बंधु होय, - सहोदर आता बंधु नव्हे; - आणि तो (गुरु) झणजे मी प्रत्यक्ष परमात्मा समजावा मनुष्यांचे शरीर हेच गृह होय (कारण, त्यात मकल मांथन नग्नजी आहेत व तेच योगस्थान होय), - मोठमोठे वाडे, इमारती हीं घरे नव्हत, - ज्याच्या आगी विपुल गुण वमत अमनील नाच घनी होय - पुष्कळ पैमावाला श्रीमंत नव्हे - ॥४३॥

१ सकळ साम्राज्य वैभवी ! चतुर्दश भुवन विलासेसी । अर्गो लक्ष्मी आलिया जयापाशी । परी शुद्धोनी निसी पुसेता ॥ नाथ, ॥ ५१२ ॥ बावळन निरपेक्षता हा० काळ ह सद्गज लयात येत.

२ एक एव परो बहुविषये समुत्सिद्यते । गुरुः सकलधर्मात्मा यत्राक्रियन्तो हः ॥

संकट उत्पन्न झाले असता त्यातून थार पाहणारा आस झणजे एक सकलधर्ममूर्ति गुरु हाच होय. कारण, सर्वसत्परिस्वामी माधुनो गाळेग हरी त्या गुरुमूर्तीचे उक्ताणीं वान करितो

ज्यांचे चित्त संतुष्ट नसते तोच दरिद्री समजावा, - जवळ पैसा नसेल तो दरिद्री नव्हे, - ज्याने आपली इंद्रियं जिकिलीं नाहीत त्या मनुष्याची स्थिति शोचनीय होय, - केवळ दीन दुबळ्याबद्दल तितके वाईट वाटण्याचे कारण नाही, - विषयावर ज्याची बुद्धि आसक नसते तो स्वतंत्र समजावा, - राजा इत्यादि लोक स्वतंत्र नव्हत, - आणि विषयावर जो आसक असतो तो परतंत्र होय (एवढ्यावरून ह्या लक्षणाच्या उलट असतील तीं अशमादिकांचीं लक्षणे समजावी) ॥ ४४ ॥ उद्धवा, ही तुझ्या सर्व प्रश्नाची उत्तरे मोक्षाला उपयोगी पडतील अशी उत्तम प्रकारे सांगितलीं फार सागून उपयोग काय? गुणदोषांचे लक्षण थोडक्यात अस आहे - गुण व दोष पाहणे हा दोष समजावा आणि ते य. असंतुष्ट, [स.] दखि. य. अजिर्नैद्रिय, [स.] कृपणः (शोचनीय), गुणेषु (विषयावर) असक्तधी ईशः (स्वतंत्र) गुणसग (विषयावर आसक) विपर्यय. ॥ ४४ ॥ उद्धव, ते सर्वे एते प्रश्नाः साधु निरूपिताः बहुना वर्णितेन किं? गुणदोषयो, लक्षण [शृणु] गुणदोषद्विंशः (गुण व दोष पाहणे) दोषः. उभयवर्जित (गुणदोषाद्विंशतस्मात्) उद्धव, ॥ ४५ ॥

दरिद्रो यस्त्वसंतुष्टः कृपणो यो ऽजितेन्द्रियः ॥ गुणेष्वसक्तधीरीशो गुणसंगो विपर्ययः ॥ ४४ ॥ एत उद्धव ते

प्रश्नाः सर्वे साधु निरूपिताः ॥ किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः ॥ गुणदोषद्विंशदोषो गुणस्तूभयवर्जितः ॥ ४५ ॥

उद्धव उवाच । विधिश्च प्रतिषेधश्च निगमो हीश्वरस्य ते ॥ अवेक्षते ऽरविंदाक्ष गुणं दोषं च कर्मणाम् ॥ १ ॥

वर्णाश्रमविकल्पं च प्रतिलोमानुलोमजम् ॥ द्रव्यदेशवयःकालान्स्वर्गं नरकमेव च ॥ २ ॥

उद्धवः उवाच— अरविंदाक्ष, विधि प्रतिषेध. ईश्वरस्य ते निगमः (आज्ञारूप वेद) कर्मणा गुण, दोष च अवेक्षते (पाहतो) ॥ १ ॥ वर्णाश्रमविकल्प (वर्णाचा व आश्रमाचा

वेद गुणदोषरूप), प्रतिलोमानुलोमज, द्रव्यदेशवयः कालान्, स्वर्ग, नरक एव च [अवेक्षते] ॥ २ ॥

दोन्ही न पाहणारा जो स्वभाव तो गुण होय. ॥ ४५ ॥

उद्धव ह्याणाला - कमलनयना परमेश्वरा, विवि आणि निषेध तुजी आज्ञा वेद होय तो कर्माचे गुण व दोष पाहत असतो (वेद काही कर्मे करावयास सांगतो अर्थात त्याचे

फळ पुण्य असं त्याला दिसत असतं व तो काही कर्मे करण्याचा निषेध करितो अर्थात त्याचे फल पाप हें त्याला दिसत असते, हे उघड होय). ॥ १ ॥ वर्णांचे आणि आश्र

मांचे वेद ह्यांमधूनही वेदाला गुणदोष दिसतात (काही वर्ण व काही आश्रम उत्तम आणि इतर कमी प्रतीचे असं वेदांचे मत दिसते अर्थात वेदाला गुणदोष दिसतात हे उघड आहे)

प्रतिलोमन व अनुलोमन प्रज्ञा हे गुणदोष (अनुलोमन लोक चांगले व प्रतिलोमन वाईट असे) वेदाळा दिमतात. द्रव्य, देश, वय व काल ह्याला गुणदोष आढळतात (वेदाळा काही द्रव्ये, देश, वय व काळ कर्ममुष्टानास योग्य व काही अयोग्य वाटतात) व त्याने त्याची फळें स्वर्ग व नरक हीं गुणदोषरूप पाहून ठेविली आहेत. ' १ ॥
- देवा, तु ह्याणतास 'गुण व दोष पाह्ये ह्याच दोष होय,' असे असेल व - गुण आणि दोष ही भेदद्वष्टि ठेवायाची नसेल तर तुझी विविचिनिषे रूढप वेदाणी (कर्मकांडांनील) प्रवृत्त व्हावी कशी ? - होऊंच नये :- आणि वेदवचनावाचून मनुष्याचे आत्यंतिक कल्याण (मोक्षप्राप्ति) तरी व्हावे कसे ? - कारण ज्ञानग्रासीसाठी नरी मार्गनिवि व निपेव पा गुणदोषभिदत्तपि अंतरेण निषेधविधिद्विरूपं तव वच. कथ' [तच्च] तव वचः अठरेण नृणां नि.श्रेयस [कथ स्यात्]' ॥३॥ ईश्वर, तव वेद, पितृदेवमनुध्याणा अनुपलब्धे

गुणदोषमिदाद्वष्टिमंतरेण वचस्तव ॥ निःश्रेयसं कथं नुगा निषेधविविधलक्षणम् ॥ ३ ॥

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुस्तवेश्वर ॥ श्रेयस्त्वनुपलब्धे ऽर्थे साध्यसाधनयोरपि ॥ ४ ॥

(अप्राप्त) अर्थे, साध्यसाधनयोः अपि श्रेष्ठः (श्रेष्ठ) वस्तुः (नेत्र, प्रमाणक) ॥ ४ ॥

ज्योवे लागतातच. ती वचने तर गुणदोष पाहणारी अर्थात दुष्ट उरली तेव्हा मानणार कोण' - (किंवा ह्याच श्लोकाचा दुसऱ्या रीतीने अर्थ करावा तो असा - 'तुम्ही वेदवाणी विधि-निषेधरूप अर्थात गुण व दोष ह्या भेददृष्टीने भरलेली आहेत. त्या वेदवाणीवाचून मनुष्याचे कल्याण हे ईड कर्मे' अथवा ह्याच श्लोकाचा निमग अर्थ असा - 'गुण व दोष अनी भेददृष्टि वेवस्थ्यावाचून विधिनिषेधरूप तुम्ही सगळी वेदवाणी - तत्त्वमस्यादि वाक्याप्रमाणे - मोक्षपर होईल कशी' सगळ्या वेद तर निवृत्तिपर अनीकारिज्य जाले हे जमावे क्रमे') ॥ ३ ॥ - तुं ह्यणशील ' पितर व देव सर्वज्ञ आहेत. ते प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन मनुष्याना कल्याणमार्ग मागतीलच ' तर त्याबद्दलही मागतां ईश्वरा, पितर काय, देव काय.

१. सप्तवर्षी बीच्या ठिकाणीं हूनवर्ष पुष्पापासून झालेलीं सतरा 'प्रतिलोमज' होय उदाहरण-सूत (ब्रह्मणाच्या ठिकाणीं) वटहळ (ब्रह्मणाच्या नेट्टीं वरपापासून झालेला) । इत्यादि सप्तवर्षी पुष्पापासून हीनवर्ष झोच्या उदरीं झालेलीं संतति 'अनुलोमज' होय उदाहरण-मर्धावसिक्त (ब्रह्मणापासून अत्रिय वर्णाच्या पोटीं झालेला पुत्र) । अवट (ब्रह्मणापासून वडयत्रीच्या पोटीं झालेला पुत्र) । अससंततगु विद्येया प्रतिलोमासुलोमजाः । प्रतिलोमज वाईट व अनुलोमज नागले समजावे. २. 'स्वाच्या' शोतव्ये मन्वयो निदिश्चतःसिनव्यः । (वेदांश्च अध्ययन्, श्रवण, मनन व निदिश्यासन चाल्वावै) । इत्यादि ३. 'नासुध्यायेष्टान् शब्दान् वाचो विग्लानं हि तत् ।

(पुष्कटसे प्रथम पङ्क्ति नच
२ आश्रय आश्रय—

४ सापक्षौ बन्वय— गुणदोषमिदादृष्ट निषेधविधिलक्षण तव सच अतरेण नृणा निश्चयस कथ ?

५ सापक्षौ बन्वय— गुणदोषमिदादृष्ट अतरेण निषेधविधिलक्षण [अपि] तव सच नृणा निश्चयसं कथ [स्थान] ?

आणि मनुष्य काय, ह्या सर्वांचे उत्तम नेत्र क्षणजे तुझी वेदवाणी होय त्यांना अगम्य वस्तूचें (स्वर्ग मोक्ष इत्यादिकांचें) व साध्यसाधनावेही (अमुक असुकाचे साधन आणि हे ह्याचें साध्य असें) ज्ञान वेदाच्या आधारेच होत असते. - एतावता गुणदोषदृष्टि नसली की मोक्षरूप कल्याण प्राप्त होणार नाही. - ४ ॥ गुण व दोष अशी भेददृष्टि तुझ्या आज्ञेपासून (वेदामुळेच) उद्भवलेली आहे, आपोआप झालेली नव्हे, आणि तुझ्या वचनानेच त्या भेदाचा अपवादही मी ऐकते. ह्याणून मला असा हा भ्रम उत्पन्न झाला आहे, - ह्याची तू निवृत्ति कर. - ॥१॥ श्रीभगवान् ह्याणले - उद्धवा, - विषय एक असताही अधिकारिभेदानें विरोध दिसून येतो पहा - मी मनुष्यांना मोक्षसाधन प्राप्त व्हावे अशा इच्छेने ज्ञान, कर्म (निष्काम) आणि भक्ति असे तीन उपाय सांगून दिले आहेत (ज्ञानाच अनुक्रमे ज्ञानकांड, कर्मकांड व उपासनाकांड ह्याणतात) ह्याहून अन्य मोक्षप्राप्तीचा उपाय कोठेच नाही. ॥६॥ गुणदोषाभिदादृष्टि, ते निगमात् [भवति], स्वतः न. निगमेन (तुझ्या वचनानें) भिदाया. अपवाद इति इ भ्रम [भवति तं निवर्तय]. ॥ ५ ॥ श्रीभगवान् उवाच - मया नृणां श्रेयोविधिस्तथा ज्ञानं, कर्म, भक्तिः च [इति] त्रयः योगाः प्रोक्ताः कुत्रचित् अन्य उपायः न अस्ति ॥ ६ ॥ इह कर्मसु निर्दिष्टानां (इह लप्प मया नृणां श्रेयोविधिस्तथा ज्ञानं, कर्म, भक्तिः च [इति] त्रयः योगाः प्रोक्ताः कुत्रचित् अन्य उपायः न अस्ति ॥ ६ ॥ इह कर्मसु निर्दिष्टानां)

गुणदोषाभिदादृष्टिनिगमात्ते न हि स्वतः ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच ।
योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्तया ॥ ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ॥ ६ ॥
निर्दिष्टानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ॥ तेष्वनिर्दिष्टाणां कर्मयोगस्तु कामिनाम् ॥ ७ ॥ यदृच्छया

मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ॥ न निर्दिष्टो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥ ८ ॥

समजून कर्मफलविषयीं विरक्त) न्यासिनां (कर्म सोढ्यारणा) ज्ञानयोग. तेषु शान्तिर्विष्णुचिन्ता (नाटां विरक्त चित्तं ज्याची भक्ता) कामिना कर्मयोग ॥ ७ ॥ य. पुमान् गृहच्छटा मत्कथादौ जातश्रद्धः, ननिर्दिष्टः, नातिसक्तः [च], अस्य भक्तियोगः सिद्धिदः. ॥ ८ ॥

ह्यापैकी, ज्यांना कर्माचा कंटाळा आला (कर्मफळे दुःस्वरूप होत असे बाटून त्याविषयीं वैराग्य झालें) आणि अर्थात ज्यांनी कर्म करणें सोडिले, त्यांना ज्ञानयोग सिद्धि देतो, तसेच, ज्यांना कर्मफळे दुःस्वरूप वाटत नाहीत व ती भोगण्याविषयीं विरक्ति प्राप्त झाली नाही, त्या पुरुषांना तर कर्मयोगच सिद्धिप्रद होय, ॥ ७ ॥ आणि ज्या पुरुषांच्या अंतरी काही साग्यवशात् माझ्या कथा ऐकणें, गाणें इत्यादिकांविषयीं श्रद्धा उत्पन्न झाली. बरं जो कर्मफळें भोगण्याबद्दल विरक्तही झालेला नाही व अनिशय आसक्तही नव्हे, त्या पुरुषांला मत्कियोग सिद्धिदायक होतो (साग्याचा आशय असा :- कांय कर्म करण्याकडे ज्याची प्रवृत्ति त्याकडे विविधिवेधाचा सर्वथा जविकाय पोचतो, निष्काम कर्म करणाराकडे त्याच्या शस्त्रयनुसार न्यूनाधिक प्रमाणानें तो असतो, व तो देखील ज्ञान व भक्ति याचा अधिकार येईपर्यंतच असतो; ज्ञानाचा व भक्तीचा अधिकार आला की विविधिवेधाचा अ-

धिकार पुष्कळच कमी होतो; आणि भक्तीने व ज्ञानाने जे सिद्ध झाले, त्यांजकडे विविधविधांचा अगदी संबंध राहत नाही) ॥ ८ ॥ - कर्मयोग किती दिवस बगवा ते मागनां जेंपर्यंत वैराग्य झाले नाही किंवा माझ्या कथाचें श्रवण व क्रीतेन इत्यादि करण्याविषयी अंतरी श्रद्धा उद्भवली नाही, तेंपर्यंत पुरुषाने नित्यनैमित्तिक कर्मे आचरवी ॥ ९ ॥ उद्धवा, स्वधर्माकरणाभ्यर्थे इत्थे असा मनुष्य, जर फलप्राप्तीची इच्छा न धरिता यज्ञानुष्ठान करीत राहील, मात्र त्यानें निषिद्ध किंवा कांम्य कर्मे करिता कामा नये, तर तो स्वर्गाहा किंवा नरकी जाणार नाही (नरकांत पडण्याची कारणे दोन :- एक विहित कर्म न करणें व दुसरें निषिद्ध कर्म करणे हा पुरुष स्वधर्माचरण.म.ये तत्पर असतो. ह्याजें विहित कर्मे करीत असतो आणि निषिद्ध नीं काम्य कर्मे तीं कधीही करीत नाही अर्थात नरकास जात नाही. बरें, तो यत्तकर्म स्वर्गादि लोक मिळवे ह्या उच्छेनें करीत नाही यावता न निषिद्धेत, यावत् वा मत्कथाश्रवणादौ श्रद्धा न जायते, तावत् कर्माणि कुर्वीत. ॥ ९ ॥ उद्धव, स्वधर्मस्थ येव. यज्ञान् अनाशी काम (फलाची इच्छा न करणारा) यदि अन्यत् न समाचरेत्, [तर्हि] स्वर्गनरको न भवति. ॥ १० ॥ अस्मिन् लोके वर्तमान. स्वधर्मस्थ. अनव. (निषिद्धाच लाग करणारा) शुचि (रागादिमल्लहित) विदुः

तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ॥ मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥ ९ ॥ स्वधर्मस्थो यजन्यज्ञानाशीःकान

उद्धव ॥ न याति स्वर्गनरकौ यद्यन्यन्न समाचरेत् ॥ १० ॥ अस्मिन्लोके वर्तमानः स्वधर्मस्थो ऽनवः शुचिः ॥ ज्ञान विशुद्ध-

माप्नोति मद्भक्तिं वा यदृच्छया ॥ ११ ॥ स्वर्गिणो ऽप्येतमिच्छन्ति लोकं निरयिणस्तथा ॥ माधकं ज्ञानभक्तिभ्यामभयं तदग्रा-

धकम् ॥ १२ ॥ न नरः स्वर्गतिं काक्षेन्नारको वा विचक्षणः ॥ नेमं लोकं च कांसेत देहावेशात्प्रमाद्यति ॥ १३ ॥

ज्ञानं, यदृच्छया मद्भक्तिं वा आप्नोति. ॥ ११ ॥ [यथा] निरयिणः तथा स्वर्गिणः अपि ज्ञानभक्तिभ्या साधक एव लोक (नरदेह) इच्छति. उ नव (स्वोत्पन्न व न्यक्तस्य देह) तदसाधक. ॥ १२ ॥ विचक्षणः (विवेकी) नरः [यथा] नारको, [तथा] स्वर्गतिं न काक्षेत्, इमं लोकं च न चांसेत [यत्र] देहावेशात् प्रम द्याति (अज्ञानगहित होले) ॥ १३ ॥ ज्ञान स्वर्गलोकीही जात नाही) ॥ १० ॥ तर तो स्वधर्मनिष्ठ. निषिद्ध कर्मे वर्ज्य करणारा व निर्मल (रागद्वेषादि मलानीं रहित असा) पुरुष ह्याच देहान् अयनान् विमोहं ज्ञानं पावते किंवा काही दैवयोगाने त्याला मात्री भक्तीही प्राप्त होते. ॥ ११ ॥ हा नरदेह ज्ञान आणि भक्ति ह्या देहांचा मावक होय ह्याणून जेमं नरकर्तृनील येन मनुष्यदेह मिळण्याची इच्छा करितात, तसेच स्वर्गस्य देवर्हा ह्याच्या प्राप्तीची आशा करीत असतात. कारण स्वर्ग आणि नरक ह्या दोन्ही ठिकाणचीं जगिरे ज्ञान व भक्ति साधण्याच्या कामाची नाहीत. ॥ १२ ॥ एवढ्यासाठीं विवेकमपव पुरुषाने. अशी त्याला नरकास जाण्याची इच्छा नमते, नदीच स्वर्गा जाण्याची इच्छा वरून नये आणि नरदेह अत्युत्तम आहे तरी आपण पुन्हा मनुष्यजन्मास यावें, अशीही कामना ठेवू नये कारण, देहावर आमक्ति असली कीं मनुष्याचें स्वार्थाकडे अवधान राहत नाहीमं होतें ॥ १३ ॥

तर त्या मनुष्याने हा देह पाकि आणि ज्ञान साधून देणारा आहे असे जाणवे व जरी हा पुरुषार्थ सिद्ध करून देणारा आहे तरी नश्वर आहे हे लक्षात वागवून, प्रसन्न न राहता, मृत्यु येण्यापूर्वी, मोक्ष मिळविण्याच्या यत्नास लागवे ॥ १४ ॥ पक्षी ज्यावर आपले चरटे नावून राहतो त्या वृक्षाला यमासारखे निर्दय पुरुष तोडू लागले तर तो (पक्षी) त्या आपल्या आश्रयभूत वृक्षाला मोडून ठेऊन सुख पावतो, कारण, त्याची वृक्षावर आसक्ति नसते, ॥ १५ ॥ त्याचप्रमाणे राज आणि दिवस ही आयुष्य तोडीत आहेत हे लक्षात येताच मयामुळे ज्या मनुष्याचा आगाचा शरकाप होतो, आणि जो कसलीही दृष्ट्या न धरिता देहादि सर्व िकाणची आसक्ति सोडून देतो, तो परमात्म्याचे ज्ञान संपादून शांति प्राप्त करतो. (यमासारखे दुष्ट) एवढे छिद्यमान कुतनीड (केले चरटे ज्यावर अशा) स्वकेत (आपल्या आश्रयभूत) वनस्पति (वृक्षात) उस्तुज्य (सोडून) क्षेम याति. ॥ १५ ॥ अहोरात्र. छिद्यमानं आयु. दुःखा मयवेपथु (मया व कप ज्याला अशा) मुक्तसंग. परं बुद्धा निरीह [सन्] उपशाम्यति. ॥ १६ ॥ आद्य (सकल फळांचे मूल) सुदुर्लभ

एतद्विद्वान्पुरा मृत्योरभवाय घटेत सः ॥ अप्रमत्त इदं ज्ञात्वा मर्त्यमप्यर्थसिद्धिदम् ॥ १४ ॥ छिद्यमानं यमैरतैः कुतनीडं वनस्पतिम् ॥ खगः स्वकेतमुस्तुज्य क्षेमं याति ह्यलंपटः ॥ १५ ॥ अहोरात्रैश्छिद्यमानं बुद्धा ऽऽयुर्भवेपथुः ॥ मुक्तसंगः परं बुद्धा निरीह उपशाम्यति ॥ १६ ॥ नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं पुत्रं सुकलं गुरुकर्णधारम् ॥ मया ऽनुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा ॥ १७ ॥ यदा ऽऽरंभेषु निर्दिष्टो

विरक्तः संयतेन्द्रियः ॥ अभ्यासेनाऽऽत्मनो योगी धारयेदचलं मनः ॥ १८ ॥ (नोद्यवधि उद्योगानीं मिळव्यास कठिण) सुलभ (अनायासे प्राप्त) सुकल्प (फार हट) गुरुकर्णधारं (गुरु हा नावाही ज्याचा अशा) अनुकूलेन नभस्वता (वायूने) मया ईरित (प्रेरिल्या) नृदेहं पुत्रं (नैकेस) [माप्य य] पुमान् भवाब्धिं न तरेत्, स आत्महा ॥ १७ ॥ यदा आरंभेषु निर्दिष्टो (उद्दिष्ट), विरक्त. [च, तदा] संयतेन्द्रिय योगी [सन्] (परम सुख) पावतो. ॥ १६ ॥ नरदेह सकल फळांचे मूल होय (ह्यामध्ये कर्मे करून पाहिजेत ती फळे मिळविता येतात). हा - कोट्यवधि प्रयत्नांनीही - प्राप्त करून घेणे अशक्य असते, पण - सहज - देवयोगाने मिळाल्या ह्यापून - सुलभ वाटतो हे शरीर संसारसमुद्रातून तरून जाण्याचे साधन नौकाच होय ही नौका चांगली दृढ आहे, गुरु (त्या त्या शरण गेले पुरे की) हिळा, चालविणारा नावाही होतो, मी ईश्वर (स्मरण केले पुरे की) अनुकूल असा वारा होऊन हिळा इष्ट स्थानी नेण्यास साह्य करितो, अशी उत्तम साधने अनुकूल असता जो मनुष्य संसारसमुद्रातून तरून जाणार नाही तो केवळ आत्मघाती समजावा. ॥ १७ ॥ - एतावता, कर्मयोग हा वैराग्यद्वारा ज्ञान व मक्ति साधून

देणारा आहे ह्मणून ज्याला वैराग्य झाले नसेल त्याने निष्काम कर्मे करावी, हा मार्ग उक्त होय. आता ज्याला उत्तम वैराग्य झाले असेल त्याने काय करावे व काय सोडावे ते मा-
गतां, ऐक - ज्यावेळीं पुरुषाला कर्मे दुःसमस होत असे दिवून आल्यामुळे तीं करण्याविषयी उद्वेग प्राप्त होईल व त्याच्या फळाबद्दल कटाळा वाटू लागेल त्यावेळीं त्याने योगाभ्यासद्वारा
इन्द्रियांचे नियमन करून आत्मविषयक वृत्ति संतत राखण्याचा यत्न चालवावा आणि मन निश्चल राहील असे करावे ॥ १८ ॥ - एकदमच पूर्ण धारणा होणे शक्य नाही कारण
थोडे मनाच्या कळोनेच घेत जावे. पहा - धारणा करताना जेव्हा मन झटकन भ्रमण करू लागेल (विषयाकडे जाईल) व चक्कल होईल तेव्हा, सावधपणे, थोडीशी त्याची अपेक्षा पु-
नः करून, त्या मार्गाने त्याला आपल्या अधीन करून घ्यावे. ॥ १९ ॥ - तुं ह्मणशील 'मनाच्या इच्छा पुरवू लागले तर ते पहिल्यासारखेच चक्कल होईल' तर त्याबद्दलही सा.न. -
आत्मनः अभ्यासेन मनः अचलं [यथा तथा] धारयेत्. ॥ १८ ॥ धार्यमाणं मम. याहें आशु झाल्यान् अनवस्थित (चक्कल) [मघाति, तदा] अतः, तिन. सन् भुजोर्ध्वेन
(कळने, थोडे इच्छित पुरवून त्या द्वारे) मार्गेण आत्मवशं नयेत्. ॥ १९ ॥ जितप्राणः, जितेंद्रिय. [च सन्] मनोगति (मनाचा मार्ग, गिच्छ) न विसृजेत् सत्त्वसंपल्लवः दुः-

धार्यमाणं मनो याहें आत्म्यदाश्वनवस्थितम् ॥ अतंद्रितोऽनुरोधेन मार्गेणाऽऽत्मवशं नयेत् ॥ १९ ॥

मनोगतिं न विसृजेज्जितप्राणो जितेंद्रियः ॥ सत्त्वसंपन्नया बुद्ध्या मन आत्मवशं नयेत् ॥ २० ॥

एष वै परमो योगो मनसः संग्रहः स्मृतः ॥ रुदयस्त्वमनिच्छन्दम्यस्यैवावर्ततो मुहुः ॥ २१ ॥

मनः आत्मवशं नयेत्. ॥ २० ॥ [यथा] मुहुः दम्यस्य (शिक्वावयोजोग्या) अर्धतः (घोड्याला) रुदयज्जत्व (न्न ओळखणास झ० अणुला पडिजे ती चाल जितजिण्याडा) अनिच्छन्द-
(अपेक्षा करणारा) [तद्वर्ति अशुवर्तते, तथा] एषः मनसः संग्रहः (आचरणे) परमः योगः (उगल) स्मृतः. ॥ २१ ॥

मनाच्या गतीबद्दल उपेक्षा करू नये (तें कोठें जातें तें सावधपणे पाहत असावे तसें न केल्यास व्हाकेल), प्राण निमवा, इन्द्रिये स्वाधीन करून घ्यावी आणि मत्त्वगुणानुक्त
बुद्धीच्या साहाय्याने मनाला आपल्या अंकित करून घ्यावे. ॥ २० ॥ अशा प्रकारें मनाला त्याच्या कळोने वागून स्वाधीन करून घेणे हा योग (उपाय) उत्तम झटला आहे ह्याला
दृष्टांत पहा :- एकाद्या - उच्छृंखळ - घोड्याला शिक्वावय्याचें आहे तर शिक्वावय्या पुरुष त्याला आपले मन कळोने (आपल्याला पाहिजे नशा गतीवर त्याने जायजे)
झाताशी वारंवार हाच उपाय योजितो (पहिल्याने काही वेळ घोड्याला हव्या त्या गतीवर चालू देतो, तरी तेव्हा त्यास वरूनच चालवतो, त्याची उपेक्षा करीत नाही व
असे करिता करिता तो त्याला आपल्या अंकित करून घेतो). ॥ २१ ॥

- अशा रीतीने मन किंचित् वश झाले असता त्याला अत्यंत निश्चल कसे करावे ते सागतो - महत्तत्त्वापासून देहापर्यंत सर्व पदार्थांची-अनुक्रमाने (प्रकृतीपासून महत्तत्त्व, महत्तत्त्वापासून अहंकार अशा क्रमाने) उत्पत्ति व उलट क्रमाने (पंचभूते अहंकारात लय पावतात अशा उलट रीतीने) लय-ही होतात असे तत्त्वविवेकाने चिंतन, मन निश्चल होई तोपर्यंत, करीत जावे ॥ २२ ॥ - ह्यावर तुं ह्मणशील की ' सहस्रावधि उपाय केले तरी मन विषयाकारता सोडणार नाही मग वारवार उपदेशाचा शीण पाहिजे कशाचा ? ' तर त्याविषयीही सागतो. महत्तत्त्वापासून देहापर्यंत सर्व पदार्थ उत्पत्ति व नाश पावणारे आहेत, त्या सर्वांचा आधार आत्मा होय; त्याच्या अविकामुळे हा ससार शाला ।' तर त्याविषयीही सागतो.

यावत् मतः प्रसीदति, [तावत्] साख्येन (तत्त्वविवेकाने) सर्वभावानां प्रतिलोमानुलोमत. (उलटकुलट) मवाप्ययौ अनुध्यायेत्. ॥ २२ ॥ निर्विण्णस्य विरक्तस्य उक्तवोदिनः (गुरुचा उपदेश लक्ष्यात वेगान्या) पुरुषस्य मन. चिंतितस्य अनुचितया दौरात्म्य (देहादिकाचा अभिमान) त्यजति ॥ २३ ॥ मनः यमादिभिः योगपथैः, आन्वी-

सांख्येन सर्वभावानां प्रतिलोमानुलोमतः ॥ मवाप्ययावनुध्यायेन्मनो यावत्प्रसीदति ॥ २२ ॥ निर्विण्णस्य विरक्तस्य पुरुषस्योक्तवोदिनः

मनस्यजति दौरात्म्यं चिंतितस्यानुचितया ॥ २३ ॥ यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्या च विधया ॥ ममाचोपासनान्निर्वा नान्यैर्योन्यं

स्मरेन्मनः ॥ २४ ॥ यदि कुर्यात्प्रमादेन योगी कर्म विगर्हितम् ॥ योगेनैव दहेदंहो नान्यत्तत्र कदाचन ॥ २५ ॥

क्षिक्या (तत्त्व व लक्षणां उभय पदांचा योग ह्या) विधया. मम अचोपासनादिभिः. (पूजन ध्यान ह्यादींनी) वा योग्य (स्मरणार्थ योग्य अशा परमात्म्यास) स्मरेत्, अन्यैः न [स्मरेत्]. ॥ २४ ॥ योगी यदि प्रमादेन विगर्हितं (निय) कर्म कुर्यात्, [तां हि] योगेन (ज्ञानान्यासां) एव अहः (पाप) दहेत् (जाले) तत्र कदाचन अन्यत् (प्रायश्चित्तादि) न ॥ २५ ॥ प्राप्त झाला आहे; ह्या संसाराविषयी - पुरुषाला उद्वेग वाटून वैराग्य झाले आणि गुरूने केलेला उपदेश लक्ष्यात वेळून तो त्याचे चिंतन व पुन पुन निदिध्यासन करू लागला की त्याचे मन देहादिकांवीरल अभिमान सोडिने ॥ २३ ॥ तसेंच, यमनियमादि योगमार्ग, ' तत् ' आणि ' त्वं ' ह्या पदार्थांचे शोधन ही विद्या, किंवा माझे पूजन व ध्यान, ह्या उपायांनी मन योग्य अशा परमात्म्याला स्मरू लागते, इतर उपायांनी स्मरत नाही, - ह्मणून इतर साधनें करू नये - ॥ २४ ॥ - ह्यावर कोणी ह्मणेल ' पाप घडले तर योगे-

१) तत्त्वविवेक झाले हें सर्व जप वस्तू (परमेश्वरा) पासून उत्पन्न होऊन पुन्हा त्याच्याच ठिकाणी लय पावणार ह्या विचार जसे -

नग न बद्धतां सोर्नेति सार्चं । नग घडवितां स्पर्शे न वचे । नग मोडिता सोन्याचे । घडमोडीचे मय नाही ॥ मेघापूर्वी शुक्ल गगन । मेघ विरल्या गगनीं गगन । मेघा रुबा-
ह्या गगन जाण । झालित जाण संचलें ॥ नाथ, २३० । ३१. १ ह्या उद्वेग कला झाला पाहिजे याने नाथ उदाहरण देतात -

मधमघीत भसुतफल । त्यावरी सर्पें घातलीं गतल । देखे केवळ महाबाधा ॥ नाथ, २४५.

त्याला प्रायश्चित्त घेतलेच पाहिजे ' तर तसे नाही. : येत्याच्या हातून प्रमादामुळे जर काही निव्व कर्म घडेल, तर त्याचे तें पाप क्षान्म्यासानेच जळून जातं, त्यासाठी दुसरे (कृच्छ्रादि प्रायश्चित्त) नको. ॥ २५ ॥ - उद्धवा, ह्यावर तुला शका येईच की, ' नित्यनैमित्तिक कर्म अंत करणाऱ्या शुद्धीला कारण आहे, आणि हिंमादिकर्म अशुद्धिकारक झणून दोष होय, त्यामध्ये त्या दोषाची निवृत्ति करणारे कृच्छ्रादि प्रायश्चित्तही गुणच, असे विधिविधानी सांगितले आहे. तेव्हा ते प्रायश्चित्त केल्यावाचून तुमच्या ज्ञानाभ्यासरून योगानेच पापांचे निरसन करिता यावे कसे ? ' तर त्याबद्दलही सांगतो. - गुण हटवें आहे कशाचा ? तर आपापल्या अधिकाराच्या ठिकाणी निष्ठा ठेवणे एवढ्यालाच पहा - कर्म मुर्त्या स्वभावतःच अशुद्ध आहेत. - विधिविधिवचनानी - अमुक कर्म गुण रूप व अमुक दोषरूप असे विधान सांगून तद्द्वारा त्या कर्माचा संकोच केला आहे उद्देश हा की, स्वे स्वे अधिकारे या निष्ठा, सः गुण. परिकीर्तितः. अनेक गुणदोषविधानेन जाण्यशुद्धाना (स्वभावतः अविवेक) कर्मणा, संगाना (आसक्तौचें) [च] त्याज्येच्छया (नेट- स्वे स्वे अधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः ॥ कर्मणां जात्यशुद्धानामनेन नियमः कुतः ॥ गुणदोषविधानेन संगाना

स्वाजनेच्छया ॥ २६ ॥ जातश्रद्धो मत्कथासु निर्विण्णः सर्वकर्मसु ॥ वेद दुःखात्मकान्कामान्परित्यागे ऽप्यनीश्वरः ॥ २७ ॥

विष्णूच्या इच्छेन) नियमः (संकोच) कुतः. ॥ २६ ॥ [यः] मत्कथासु जातश्रद्धः.. सर्वकर्मसु निर्विण्ण, कामान् दुःखात्मकान् वेद, परित्यागे अपि अनीश्वर. ॥ २७ ॥ पुरुषांची त्यावर असलेली आसक्ति सोडवावी (ह्याचा अभिप्राय असा - पुरुषाला प्रवृत्तीहून वेगळी अशुद्धि झणून काही नाही, प्रवृत्ति हीच अशुद्धि होय कारण, स्वभाविक प्रवृत्तीनेच तो मलिन झालेला असतो आणि त्याला एकदम सर्वथा निवृत्त करणे शक्य नाही, झणून विधिविधिवचनानी अमुकच करावे व अमुक करू नये असे सांगून त्याच्या स्वाभाविक प्रवृत्तीचा संकोच केलेला असतो, व त्याचे पूर्वमान निवृत्ति करण्याकडेच असते. वेद प्रवृत्तिपर नव्हे. ही गोष्ट पुढीं अघायान येणार आहेच एतावता. योग्या त्याभाविक प्रवृत्ति नसते, झणून प्रायश्चित्तादि विवि त्याला लागू नाहीत) ॥ २६ ॥ - अता मकीचा अधिकारी कोण व त्याने मत्कियोग कमा करावा तें समजतों - उजाल

१ हे उत्पन्न होय श्रावण ' परतून, तुकून काही पाप घडल्यास, त्याच्या शाल्मासाठी नामपर्वतेनादि करावे ' असे सूचित होते

२ श्रावण्या नाय झगनन -

इदर्थो नाही अनुतापवृत्ती (वरी वरी गा शास्त्रोक्ती । लावून जाता शेण साती । पाप निश्चिती ठेवणे न साय ॥ नाथ, ३०७. ३ ह्याचा अनिप्राय नादानां श्रुतिना आहे - न प्रेरिता शास्त्रे श्रुती । विषयः स्वभाविक प्रवृत्ती । तिची करावया निवृत्ती माझी वेदोक्ती प्रवर्तली ॥ एकाएकी विषयत्याजन । करावया अनाक्त उग । त्यासी वेद दाखो दोषगुण । त्यागावया जाण विषयांसी ॥ हे माता हे सहोदर । येथ करू नये व्यवसाय । ते येथे जाऊन विषयाचा ॥ नाथ ३०४-६ विषयांची ले प्रवृत्ती । तेंची अविद्यावाद्या निश्चिती अ विषयाची अति निवृत्ती । ती नाव मुक्ती उद्धवा ॥ करावया निपयनिवृत्ती । वेदे द्योतिली कर्ममवृत्ती । वर्णाश्रम-चारस्थिती । विषयासक्तिछेदक ॥ नाथ, ३१३-१८

माझ्या कथाविषयी श्रद्धा उत्पन्न झाली व ह्यापुनच इतर सकल कर्मांवद्दल कंटाळा वाटू लागला (मात्र त्याची फळे नकोतशीं झालीं नाहीत), आणि जो विषय दुःखरूप होत असें जाणतो पण त्याचा परित्याग करण्याला मात्र घनत नाही, - तो मक्तीचा अधिकारी होय - ॥ २७ ॥ अशी योग्यता प्राप्त झाल्यावर त्या श्रद्धालु पुरुषाने मक्तीच्या योगेच सकल पुरुषार्थ साध्य होईल असा पूर्ण निश्चय करून प्रेमपुरस्सर माझी भक्ति चाळवावी ते विषय सेवन करीत जावे - पण त्यावर आसक्ति मात्र ठेवू नये, तर - ते परिणामी दुःख देणारे होत ह्यापुन त्याची निंदा करीत असावे ॥ २८ ॥ पूर्वी मी जागोजाग जो भक्तियोग सांगून दिल्या आहे, त्या योगे जो पुरुष माझे नित्य भजन करितो, त्याच्या [स.] ततः प्रीतः श्रद्धालुः हृदनिश्चयः बुद्धिनिश्चयः (दुःख परिणामो ज्याच्या वशा) तान् कामान् गर्हयन् (निंदणारा) [स.] जुषमाण (भोगणारा) मा भजेत. ॥ २८ ॥ प्रोक्तेन (पूर्वी सांगितलेल्या) भक्तियोगेन असकृच्च (तिल) मा भजत. मुने' हृदि मयि स्थिते [सति], हृदय्याः (हृदयत उद्भवणारे) सर्वे काया. नश्यति ॥ २९ ॥

ततो भजेत मां प्रीतः श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः ॥ जुषमाणश्च तान्कामान्दुःखोदकींश्च गर्हयन् ॥ २८ ॥

प्रोक्तेन भक्तियोगेन भजतो मा ऽसकृन्मुनेः ॥ कामा हृदय्या नश्यति सर्वे मयि हृदि स्थिते ॥ २९ ॥

भिद्यते हृदयग्रंथिच्छिद्यते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयते चास्य कर्माणि मयि दृष्टे ऽखिलात्मनि ॥ ३० ॥

तस्मान्महत्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ॥ न ज्ञानं न च वैराग्यं प्राय. श्रेयो भवेदिह ॥ ३१ ॥

अखिलात्मनि मयि दृष्टे [सति], अस्य हृदयग्रंथि (बहकार) भिद्यते, सर्वसंशयाः छिद्यते, कर्माणि (प्रारब्धव्यतिरिक्त कर्मे) च क्षीयते. ॥ ३० ॥ तस्मात् महत्तियुक्तस्य मदात्मनः. योगिनः हृद्द्वाराः ज्ञानं श्रेयः (कल्याणाचे साधन) न, वैराग्यं च न. ॥ ३१ ॥

हृदयात मी राहू लागतो व मग अर्थातच त्याच्या हृदयातील समस्त विषयेच्छा नष्ट होतात ॥ २९ ॥ मी सर्वांचा अंतर्गामी आहे मक्काला माझा साक्षात्कार निळा झाला की त्याचा अहंकाररूप हृदयग्रंथि तुटून जातो, - असभावना, विपरीतभावना इत्यादि - समस्त संशय फिटतात, व त्याची सप्तामूलक कर्मे (सचित व क्रियमाण) श्रेय पावतात. ॥ ३० ॥ - उद्धवा, याप्रमाणे मी तुला कर्म, ज्ञान व भक्ति ह्या तिहींची व्यवस्था सांगितली. आता, त्या सर्वांतही भक्तिच श्रेष्ठ होय कारण, मक्तीला कर्माची किंवा ज्ञानाची अपेक्षा नसते, आणि कर्माचे व ज्ञानाचे तर मक्तीवाचून चालण्याचे नाही पहा - एकंदरीने सिद्धात ह्या की ज्याने माझा भक्तियोग आरंभिला व मनकडे चित लाविले त्या

१ विषय वस्ते सेवन करावे ह्याचे उदाहरण नाथ देतात - त्यागाऽया नाही सामर्थ्य शक्ति । त्याही विषययोग जेव्हा येतो । ते मोगी येथिया रीती । जेवी श्रृंगारिती छुळीं घावया ॥ नाथ, ३४६. २ हीं कर्मे कवीं सुय पावतत ह्याचे उदाहरण नाथानी दिले ने. - घुर्द दाटली चट्टकडे । ते चडवाते तत्काळ उडे । तेवी माझ्या प्रकाशापुढे । वात-नेवें उपडे समुल्लंजळ ॥ नाथ, १ ७७ ॥

योग्याला ह्या लोकीं कल्याणप्राप्तीला साधन ज्ञान नव्हे किंवा वैराग्य व्हावे लागत नाही, - तर भक्तीनेच तो कृतार्थ होतो - ॥ ३१ ॥ कर्मानुष्ठानाने जे मिळते, तपश्रयंच्या योगे जे प्राप्त होतें, ज्ञानाने व वैराग्याने जे लाभते; योग्याभ्यासाने, दानधर्माने किंवा तीर्थयात्रादि इतर पुण्यसाधनानेही जे मिळविळें जाते, ते वित्तशुद्धि इत्यादि सर्व फल माझ्या भक्ताला माझ्या भक्तियोगाकरूनच अनायासे प्राप्त होतें. - हेचसे काय पण, - जर कदाचित् तो इच्छा करील तर त्याला स्वर्ग, मोक्ष व माझे वैकुण्ठपद हीं मुद्धा निळें-तातच. ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ - 'इच्छा करील तर' असे ह्याण्यार्थे कारण हें. - बुद्धिमान् व साधु असे जे माझे अनन्य भक्त, ते - केवळ मनवरच प्रेम करीत आनंदाने अद्वान्त कर्माणि यत्, तपसा यत्, ज्ञानवैराग्यतः, योगेन, दानधर्मेण, इतरेः (दुसऱ्या तीर्थयात्रादि) श्रेयोभिः. (कल्याणयोगावानी) अपि च यत्, ॥ ३२ ॥ [तत्] स्वयं भक्तियोगेन मद्भक्तः संजसा लभते. कथंचित् यदि चांछति, [तर्हि] स्वर्गापवर्गं, मद्भक्तम [च लभते], ॥ ३३ ॥ साधव. मम एकान्तिन धीरा. भक्ताः किंचिन् न चांछन्ति मदादत्तं अपुनर्भव (पुनर्जन्मपरहित, आत्यंतिक) कैवल्यं (ऐक्य, मोक्ष) अपि [न गृह्णन्ति]. ॥ ३४ ॥ नैरपेक्ष्यं (निरिच्छण्य) पर अनल्पकं (मोठें) नि. श्रेयस्स (कल्याण) कथागतं मानसं, प्राहुः.

यत्कर्माभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ॥ योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥ ३२ ॥ सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽनन्यः

स्वर्गापवर्गं मद्भक्तम कथंचिद्यदि वांछति ॥ ३३ ॥ न किंचित्साधनो धीरा भक्ता ह्येकान्तिनो मम ॥ वांछन्त्येन मदादत्तं

कैवल्यमपुनर्भवम् ॥ ३४ ॥ नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकम् ॥ तस्मान्निराशिषो भक्तिनिरपेक्षस्य मे भवेन् ॥ ३५ ॥

न मध्येकांतभक्तानां गुणदोषोद्भवा गुणाः ॥ साधूना ममचिचाना बुद्धेः परमुपेयधाम् ॥ ३६ ॥

तस्मात् निराशिषः (याचना न करणारा) निरपेक्षस्व (अपेक्षा न धरणाटला) मे भक्ति भवेन्. ॥ ३५ ॥ साधूना समचिचानां बुद्धेः पर (पलित्कटंगला ३० ईश्वरान्) इत्येवम् (प्राप्त झालेला) मयि यकांतभक्तानां गुणदोषोद्भवा. (विहित व विषिद्ध कर्मापमून उद्भवणारे) गुणाः (पुण्यमानादिक) न ॥ ३६ ॥

त्यानां दुसरी कथाची अपेक्षा नसते - मी आपण होऊन त्याना आत्यंतिक कैवल्य देऊं लागलों तरी ते देवीछ ते येन नाहीं मग ने कशाचीही इच्छा करीत नाहीत - हे देवाळे सांगितले पाहिजे कशाखाः - ॥ ३४ ॥ निरपेक्षपणा हेच उत्कृष्ट व मोठे कल्याण आणि कल्याण प्राप्तीचे मावन होय ह्मणून जो पुरुष कदाही मागणार नाही व मागण्याचे दान्यु नी अपेक्षा ती धरणार नाही, त्यालाच माझी भक्ति प्राप्त होते. ॥ ३५ ॥ एतावता, जे पुरुष माझी अनन्य नावे भक्ति करिताना, रागादि दोष दुर्वाच्यविनाद व सर्वत्र मनबुद्धे ठेविताना ते, ज्याच्या विकारणीं बुद्धीचा प्रवेश नाही, त्या ईश्वरस्वरूपी प्राप्त होतात. ह्मणून त्याना विहित व निषिद्ध कर्मांच्या योग उद्भवणारे पुण्यमापादि गुण अगु आनन ॥ ३५ ॥

१ तो प्राय. भक्तीवाकून दुसरी कसली इच्छा करीतच नाही असे 'अर मदादित्' ह्या पदावरून उघड होते

ने कोणी पुरुष मी सांगितलेल्या अशा ह्या मार्गाचें (माझ्या प्राप्तीच्या उपायाचें) अनुष्ठान करितात, ते निर्भय (जेथे काळाचें व मायेचें भय नाही) अशा माझ्या पदीं प्राप्त होतात. व परम ज्ञान मिळवितात. ॥ ३७ ॥ इति विशतितमो ऽध्यायः ॥ २० ॥ श्रीमगवान् हाणेंले - उद्धवा, जे पुरुष मी सांगितलेल्या ह्या मार्ग, ज्ञान व निष्काम एवंच मया आदिष्टान् पताच् मे पथ. (मार्गध) [ये] अनुतिष्ठति (आचरितात), [ते] क्षेमं (निर्भय झाल, माया यातीं रहित अशा) मत्स्थान विद्वति (पावतात), यत् दग्ध ब्रह्म तत् [ये] विदुः ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवतान्वये एकादशस्कन्धे विशतितमो ऽध्यायः ॥ २० ॥ श्रीमगवान् उवाच - ये एतान् भक्तिकान्तियाः स्मरन् (जे मागितलेले मार्ग)

एवमेतान्मया ऽऽदिष्टाननुतिष्ठति मे पथः ॥ क्षेमं विदति मत्स्थानं यद्ब्रह्म पलानु ॥ १ ॥ नृणां ज्ञानक्रियात्मकान् ॥ क्षद्रान्कामाश्चलैः नृणां ज्ञानः

विंशतितमो ऽध्यायः ॥ २० ॥ श्रीभगवानुवाच । य एतान्मत्पथा । ह्येता सातशे न विदुः ।
 स्यादभयोरेप निश्चयः ॥ २ ॥

[illegible][illegible]

पकुलता । ते ब्रह्म तत्त्वता पावती ॥ अथ तेहो वणाजन । अथ ग्राह्येण ॥ ४४७-५२ ॥
 २ श्रांगील अख्याच्या शब्दालुमार नित्यनैमित्तिक कर्म करणें जा-
 ने स्वामने सदेवित् । ते ब्रह्म प्राप्त मद्धका ॥
 साधितले. पैकीं जे मुख्य ज्ञानासिद्ध व भक्तिसिद्ध वसतील त्यांना गुणदोष काहीच नव्हित साधकापैकीं ज्यानीं निवृत्तिकर्मनिष्ठेला प्रारम केला आहे त्यानीं प्रथम शब्दालुमार नित्यनैमित्तिक कर्म करणें जा-
 गळें; कारण तीं विस्तृतद्वे करणारी आहेत त्यानीं निखनैमित्तिक कर्म न केळें मित्रा निबिद्ध कर्म आचरिलें तर तो दोष होय त्याच्या निवृत्तीसाठीं प्रायश्चित्त हा गुण समजावा आता ज्याची अत करणें
 शुद्ध झालीं व ज्यानीं ज्ञाननिष्ठा सारंगिणी, त्यांना ज्ञानाभ्यासच सिद्धिदायक अर्थात गुण होय, त्याविरुद्ध वागणें झालें प्रायश्चित्तादि घेणें हा दोष समजावा भक्तिनिष्ठाना तर श्रमण कर्तितन इत्यादि करणें हाच
 गुण, त्याविरुद्ध वागणें झालें प्रायश्चित्त करणें दोष समजावा. असा इतका वेळ भावेंतों निर्णय ठरवा. आता येथून पुढें जे सिद्धी नव्हत व साधकही नव्हत, तर ज्यांना काम्य कर्म करणेंच मुख्य वाटतें
 त्यांच्यासाठीं सकळ पदार्थांचें गुणदोष विस्ताराने सांगायचे आहेत. त्याच्या प्रारंभी, अतिविषयासक्त पुरुषांची यगवान् निंदा कर्तितात.

कियेकांना होतो व कियेकांना होत नाही असे कधी घडत नाही. 'तर त्याचेंही उत्तर सांगतों - आपणत्या अधिकाराच्या डिमाणी जो निष्ठा, निरा गुण ह्यांना व लहान उलट जो प्रकार तो दोष होय. गुण आणि दोष ह्या दोहोच्या लक्षणाचा निश्चय असा ठरविला आहे (अर्थात काही कर्मे गुणरूप व काही दोषरूप असे आहे, उग्रेच नाही. त्याचा जे कर्म करण्याचा अधिकार त्याने ते केले असता गुणरूप होतें, ते दुसरा कोणी ह्याने अनधिकारी करील तर दोष घडतो) । २ ॥ पदांते तत्कं असताना त्याच्या ठिकाणी योग्यता, अयोग्यता, ग्राह्यता, अग्राह्यता आणि अर्थ व अनर्थ, सांगून दिले जातें. उद्देश हा की लोकांना त्या त्या पदाची इच्छा कोण दि, अयोग्य असा संदेह उत्पन्न होऊन त्याद्वारे त्याच्या स्वभाविक प्रवृत्तीस प्रतिबंध करावा ॥ ३ ॥ हे पुण्यपुरुषा, त्यामध्ये शुद्धि (योग्यता) आणि अशुद्धि (अयोग्यता) एषः निश्चय. ॥ २ ॥ अनर्थ, द्रव्यस्य विचिकित्सा र्थ (संशयद्वारा स्वभाविक प्रवृत्तीला प्रतिबंध करण्यासाठी) दर्शय, दयवहार र्थ, यात्र र्थ इति ॥ ३ ॥ वस्तुषु शुद्धशुद्धी, गुणदोषौ, शुभाशुभौ [च] विधीयेते. मया धर्मं धुरं (यार) उद्धृतां (वाहणारचा) अर्थ आचार दर्शन ॥ ३ ॥ ४ ॥ आत्मनः शुद्धिः ॥ ३ ॥

शुद्ध्यशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुषु ॥ द्रव्यस्य विचिकित्सा र्थ गुणदोषौ शुभाशुभौ ॥ ३ ॥

धर्मार्थं व्यवहारार्थं यात्रार्थमिति चानर्थ ॥ दर्शितो ऽयं मया ऽऽचारो धर्ममुद्धृत धुरम् ॥ ४ ॥

मम्यं बन्धन्यनिलाकाशा भूतानां पंच घातवः ॥ आत्रह्यस्थावरादीनां शरीरा आत्मसंयुता ॥ ५ ॥

निलाकाशाः पंच घातवः आत्रह्यस्थावरादीनां भूतानां शरीरा (अरीरचे व्यावक) ॥ ५ ॥

धर्मासाठी सांगितल्या आहेत (शुद्धीने धर्म होतो व अशुद्धीने अधर्म घडतो असे ठरविले आहे), गुण (ग्राह्यता) आणि दोष (अग्राह्यता) व्यवहारासाठी मागिले आहे (उद्देश-हरण-अशौचादि प्रसंगीही राजादिकांनी प्रजांचे न्यायव्यवहार इत्यादि पहावे, दुसरे मात्र काही करू नये, असा निर्णय ठरविला आहे) आणि अर्थ व अनर्थ हे जे मन्त्रिह-साठी सांगितले आहेत (आपत्तीचे प्रसंगी उपजीविकेपुरतेच साधन घेतले असता पाप नाही अधिक घेतले तर मात्र पाप लागते असे ठरविले आहे) मर्मरूप मय वाहान्य (कर्मजड) लोकासाठी मी (मन्वादि रूपांनी) असा हा आचार दाखवून दिला आहे. ॥ ४ ॥ - उद्धृता, आता मी तुम्हा शुद्धि व अशुद्धि यांचे विभागने निवेदन मग्न आहे. परंतु, ते वेदोक्त आहे तरी त्यावर विशेषता अभिनिवेश ठेवू नये कारण, मी पूर्वी (मजे तिसरा श्लोक पहा) मागितलेच आहे की जेवढे ह्याने पदार्थ नेवढे मागचे अन्य-

१ ह्याची उदाहरणे नथ देतात -

मुखाचा (अधिकारी) व्यापार मोलन । तो नाके (अनधिकारी) करू जाता जाण । तुल्ल तुल्लवूनी दारण । तुल्ल आण सयं मोगी ॥ नाथ ३६

गजार्थे (अधिकारी) खानरण । गढवाति (अनधिकारी) नव्हे मृपग । परी मोरे चार्ग, मरण । नेर्वा कर्म लाग ललभिजारं ॥ नाथ, ३९.

तात. कसे ते पहा :- ब्रह्मदेवापासून स्यावरादि समस्त प्राण्याची शरीर निर्माण करणारा कारणे भूमि, उदक, अग्नि, वायु व आकाश ही पांचच होत - अथोन सर्वान् शरीरं भारत्याच योग्यतेची आहेत हे उघड झाले इतकेच नव्हे तर ती एकाच आत्म्याने युक्त आहेत (जीवरूपांनही ती मारखीच आहेत) ॥ १ ॥ उद्धवा, देह सगळे सारले असताना वेद त्याच्या ठिकाणी वेगवेगळ्या नामरूपाची (वर्ण, आश्रम ह्याची) कल्पना करितो उद्देश हा की, त्या प्राण्याचे स्वार्थ सिद्ध व्हावे (त्याच्या प्रवृत्तीत नियम लागून तद्द्वारा त्याना पुरुषार्थ साधिता यावे) ॥ ६ ॥ हे सत्पुरुषवरा (उद्धवा), - ही कल्पना केवळ देहावरच केलेली आहे असे नव्हे, तर - देग, काळ, फळे, निमित्त, अविकारी याना व ग्राह्य जे तादृक इत्यादि पदार्थ त्या सर्वांना मी गुण व दोष सांगून ठेविले आहेत. उद्देश हा की प्राण्याच्या स्वाभाविक प्रवृत्तीचा तत्वेच शब्दच, वेदेन समेषु अपि धातुषु एतेषा स्वार्थसिद्ध्ये (वर्णादि पुरुषार्थाच्या सिद्धीसाठी) विषयाणि नामरूपाणि कल्प्यन्ते (रचिली आहेत) ॥ ६ ॥ सरून, मग वेदकाळात भावाना, वस्तूना [च] गुणदोषौ कर्मणा नियमार्थं विधीयेते. ७ ॥ देशाना अकृष्णसारः (नाहीं हरिण च्यात तो) अशुद्धिः अकृष्णः (मक्षणाप्रतिपत्तिः) [प्रत्य

वेदेन नामरूपाणि विषयाणि समेष्वपि ॥ धातुषूद्धव कल्पन्त एतेषां स्वार्थसिद्ध्ये ॥ ६ ॥

देशाकालादिभावानां वस्तूनां मम सत्त्वम् ॥ गुणदोषौ विधीयेते नियमार्थं हि कर्मणाम् ॥ ७ ॥

अकृष्णसारो देशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेत् ॥ कृष्णसारोऽप्यसौवीरकीकटासंस्कृतेरिणम् ॥ ८ ॥

कर्मण्यो गुणवान्कालो द्रव्यतः स्वत एव वा ॥ यतो निवर्तते कर्म स दोषोऽकर्मकः स्मृतः ॥ ९ ॥

अशुचिः [भवेत्. कृष्णसारः (हरिणमुळे घेऊ) अपि असौवीरकीकटासंस्कृतेरिणं (ज्यामध्ये सुवीर म० सत्पुरुष नाहीं तो कीकटदेग, व जेथे सडासमान वीर नसतो तेव्हा तो किंवा ज्यात म्ळेच्छाची वसति विशेष तो आणि क्षार म्मीचा प्रदेश) [अशुचिः] ॥ ८ ॥ द्रव्यतः, स्वतः. एव वा [य] कर्मण्यः (कर्माळा योग्य) कालः, [स] शुद्धिः २-३ करावा (त्या प्रवृत्तीला काळा घालावा). ॥ ७ ॥ - आना शुद्धि व अशुद्धि सागतो - ज्या प्रदेशात कृष्णसार (काळवीट, हरिण) नाहीं, तो प्रदेश अपवित्र होय त्यातूनही जेथे ग्राह्याविषयी भक्ति वसत नाही, तो देश तर अत्यंत अशुद्ध. आत हरिण फिरतात ह्याणून ज्याला श्रेष्ठत्व आले आहे, पण त्यात सत्पुरुष राहत नाहीं त्या अर्थी तो कीकट (अंम, वग, कल्मि इत्यादि) देश अपवित्र होय (कीकट देशामध्येही सत्पुरुष असतील तर तो पवित्रच समजावा) तसेच जेथे सडासमानादि सत्पुरुष होत नसतील (किंवा, जेथे म्ळेच्छाची वसति विपुल असेल) तो देश व लखर (क्षारयुक्त मृत्तिकेचा) प्रदेश हेही अपवित्र होत ॥ ८ ॥ कर्मोपयोगी द्रव्यसाधना शिथिल तेव्हा

- १ स वै पुण्य उभो देशाः सत्यान् यत्र लभ्यते । (जेथे सत्यान् मिळते तो देश कालत पवित्र समजावा).

किंवा त्या कर्मांचा विहित वेळा (पूर्वांशदि) असले तेव्हा तो काल तें कर्म करण्यास योग्य व गुणवाद् समजावा. आणि जेव्हा - मामात्री न भिन्नत्वाभूते विना गठनशक्ति कारणास्तव - कर्म चालत नाही तो तसेच - ज्या वेळीं दहा दिवस अशौच वगैरे असल्या कारणानें - कर्म करणें अयोग्य असतें, तो काल दोषरूप (अशुचि) झटण असे ॥ ९ ॥ पदार्थाची शुद्धि किंवा अशुद्धि (१) दुसऱ्या पदार्थाच्या योगें, (२) वचनानें, (३) संस्कारानें, (४) कालानें, किंवा (५) त्याच्या अविक-उणेंगावर अवलंबून होत असते - उदाहरणें पहा - (१) पदार्थाची दुसऱ्या पदार्थानें शुद्धि किंवा अशुद्धि अशी तेंदुलदि पदार्थ दुसऱ्या उदकादि पदार्थाच्या योगें शुद्ध होतान व मज्जादि पदार्थाच्या संस्कारानें अपवित्र ठरतात, (२) वचनानें शुद्धि किंवा अशुद्धि अशी एकाद्या पदार्थानेदल हा शुद्ध किंवा अशुद्ध आहे असा संग्रह आला असता झाडणाऱ्या नमें विचारानें, त्यानें 'शुद्ध' झटल्यास शुद्ध अथवा अशुद्ध झटल्यास तो तसा समजावा, (३) संस्कारानें शुद्धि किंवा अशुद्धि अशी फुले प्रोक्षण केल्यानें शुद्ध होतान व हुंगली तर अप-कर्म निवर्तते (दूर होतें), [य. व.] अकर्मकः (कर्मास अयोग्य), सः दोषः स्मृतः ॥ ९ ॥ द्रव्यस्य शुद्ध्याशुद्धौ द्रव्येण, वचनेन, संस्कारेण अथ कालेन अथवा महत्त्वाद्यतन-

द्रव्यस्य शुद्ध्याशुद्धौ च द्रव्येण वचनेन च ॥ संस्कारेणाथ कालेन महत्त्वालपनया ऽथवा ॥ १० ॥

शक्त्या ऽशक्त्या ऽथवा बुद्ध्या समृद्ध्या च यदात्मने ॥ अघं कुर्वति हि यथा देशवस्थानुसारतः ॥ ११ ॥

(मोक्षपानें व लहानपणानें) ॥ १० ॥ शक्त्या, अशक्त्या अथवा बुद्ध्या, समृद्ध्या च [भवतः] [द्रव्यादयः] आत्मने यत् अघं (दोष) कुर्वति, [तत्] देशवस्थानु-वित्र होतात, (४) कालानें शुद्धि किंवा अशुद्धि अशी वृष्टीचें नवें उद्क त्यावरून नऊ दिवस गेले कीं पवित्र होतें, वरें, अन्न काहीं काल गेला (दिळे झाले) कीं अपवित्र होतें, (५) अधिकउपेक्षानुळे शुद्धि किंवा अशुद्धि अशा चाढाळादिकाचा स्पर्श झाला तरी तत्काळ इत्यादिकांचें पाणी मोंठा मंचय असल्यामुळे शुद्धच मानले जातें, तेंच पुन्हा माळ्यातलें पाणी थोडे असतें झणून शूद्रस्पर्श होताच त्याज्य मानितात - ॥ १० ॥ - तसाच शुद्धचशुद्धीचा निर्णय कित्येक प्रसंगी - (१) शक्ति किंवा अशक्ति (२) ज्ञान व (३) समृद्धि वाच्यावर अवलंबून होतो. - उदाहरणें पहा (१) मूर्धप्रहरणादिनिवर्था मृतकान्न वगैरे मशक्त मनुष्याना अपवित्र, पण तेच अशक्त्या शुद्ध असे (२) पुत्रजननादिकांचे वेळीं दहा दिवसांपलिकडे कळल्यास शुद्धि (जननाशौच नाही), दहा दिवसाच्या आत कळल्यान अशुद्धि असते (जननाशौच बराच जागें) (३) जुनीं मळकट वस्त्रें श्रीमंताला अशुद्ध होत, दरियाला तींच शुद्ध समतात त्यातही पुन्हा विशेष आहे :- द्रव्य, वचन, संस्कार, काल इत्यादिक हीं पदार्थांचा अशुद्ध ठरवून तत्काल

१ काळे मोघादक ग्राह्य वडनं तु ज्यहमेव हि । अकाले दशरात्र स्यात्त शुद्धिर्विधीयते ॥

(यथाकालीं पर्जन्यवृष्टे झाली असतां ते पाणी केवळ तीनच दिवस वर्ज्य असतें, पुढें उपयोगास ध्यानें मान्य झालीं वृष्टे झाल्यास तें उद्क दहा दिवस वर्ज्य असें नंतर रात्री गुढि प. निन्ही अने)

आपल्याला अं पाप उत्पन्न करितात, ते देश व अवस्था यांचे तारतम्य पाहून बेताबेताने कारितात, सर्वत्र सारख्या प्रमाणाने करीत नाहेंत - कर्म ते पहा. निर्भय प्रदेश असून तेथे मनुष्य अशुद्ध पदार्थांचा उपयोग करील तर त्याला पाप लागेल, पण देश जर चोरांनी व्यापलेला आणि मरण आहे तर ते दोष नाही तेच जमान रोग वारे नही, चांगले तारुण्य आहे अशा अवस्थेत मनुष्याला अपवित्र पदार्थ उपयोगात आणल्याने दोष लागतो, बाल्य, रोग इत्यादि अवस्थेत लागत नाही ॥ ११ ॥ - द्रव्याची शुद्धि द्रव्याने होण्याचे प्रकार अनेक आहेत पहा :- धान्य, काष्ठ (लौकिक काष्ठे व यज्ञानील ग्रह, चमस इत्यादि क, छपाडे), अस्त्र, (हरिचन्दन कोर), तन्व (वस्त्रे), रस (तेल तूप इत्यादि), तैजस पदार्थ (सुवर्णादि) चर्म, व पार्थिव पदार्थ (रस्ते, विसल, घरे, विटा, इत्यादि) याची शुद्धि दान, दानु, अग्नि, मृत्तिना व उदक ह्या व दुसऱ्याही द्रव्यांच्या योगे होते, कित्येक काच्या शुद्धीला ह्यांपैकी अनेकाच्या योगाची अपेक्षा असते, कित्येक ह्यांपैकी एकेकाच्या योगेच शुद्ध होताना. - उदाहरण पहा धान्य सारतः यथा (जेवण) [कुर्वति] ॥ ११ ॥ धान्यदावस्थितं तूनां (धान्य, काष्ठे, हार्वे व तनु याची) रसतैजसचर्मणा पार्थिवाना (मृत्ते जल व मातीचे, कोर याची) [च]

धान्यदावस्थितं तूनां रसतैजसचर्मणाम् ॥ कालवायवमिमृचोयैः पार्थिवानां युतायुतैः ॥ १२ ॥

अमेध्यलिप्तं यद्येन गंधं लेपं व्यपोहति ॥ भजते प्रकृतिं तस्य तच्छौचं तावदिष्यते ॥ १३ ॥

युतायुतैः कालवायवमिमृचोयैः [शुद्धि] ॥ १२ ॥ अमेध्यलिप्त (अपवित्र पदार्थांचे लिपले) यत् [यावता] येन गंधं, लेप [च] व्यपोहति (सेविते) प्रकृतिं वायूने व उन्हांने शुद्ध होते. काष्ठे व काष्ठपात्रे सूचिकेने व उदकाने शुद्ध होतात, अत्यंत अपवित्र पदार्थांचा स्पर्श झाला असेल तर काष्ठे तासवी क्षणाने शुद्ध होतात हस्तिदन्त वायूने व उन्हांने शुद्ध होतो. तंतुवस्त्रे उदकाने शुद्ध होतात दूध, तूप, मध इत्यादि रस गाळले व तापविले की शुद्ध होतात सुवर्ण तापवले व धुतले की पवित्र होतें चर्माची तैलाचे व धूने शुद्ध होतो. मार्ग वायूने पवित्र होतो इत्यादि त्यात देखील अपवित्रतेचे कारण लहान मोठे असेल त्याप्रमाणे व देश, काल, अवस्था यांच्या तारतम्याने शुद्धीचे प्रकार शुद्धि होते. मार्ग वायूने पवित्र होतो इत्यादि त्यात देखील अपवित्रतेचे कारण लहान मोठे असेल त्याप्रमाणे व देश, काल, अवस्था यांच्या तारतम्याने शुद्धीचे प्रकार असतात. काकस्पर्श झाला तर मातीची घागर टाकण्याचे कारण नाही धुवून घेतली क्षणाने झाले; तोच अंत्यजाचा स्पर्श झाला तर ती त्याज्य होते इत्यादि - ॥ १२ ॥ अगवित्र पदार्थांचा लेप लागलेला जो पदार्थ ज्या व अतक्या प्रमाणाच्या उपायाने तो लेप आणि गंध टाकून देखील व आपले मूळ रूप स्वीकारील तो व तितक्या प्रमाणाचा उपाय

अगवित्र पदार्थांचा लेप लागलेला जो पदार्थ ज्या व अतक्या प्रमाणाच्या उपायाने तो लेप आणि गंध टाकून देखील व आपले मूळ रूप स्वीकारील तो व तितक्या प्रमाणाचा उपाय

१ सृष्टि धसेच साणते-

देशं कालं तथा ऽऽरमानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥

(देश, काल, याला, द्रव्य, द्रव्यप्रयोजन, उपपत्ति आणि अवस्था इतके सगळे मनात घेऊन शुद्धीचा निर्णय ठरवावा)

त्या पदार्थाचा शोधक समजावा (उदाहरण, एखाद्या काष्ठपात्राला घागेच्या अर्धवित्र पदार्थाचा छेप घडला, तर तो छेप व ती गाण ज्या उपयोगाने साक निवून जडेल-जग ने उपयोग पाण्याने पुणे, क्षार किंवा अन्न खावणे किंवा सूत दोन सुते भाग तापून काढणे काही असो, तो उपाय त्याचा शुद्धिकर समजावा) ॥ १३ ॥ - ही द्रव्यगुण्टि नाति नली. आता कर्त्याची शुद्धि सांगतो . - आत्म्याची (साहकार ह्य० कर्मकर्त्या पुरुषाची) शुद्धि स्नान, दान, नप, कौमारादि अवस्था, शक्ति, उपवयनादि संस्कार, मय्योग्यनादि कर्म व माझे (ईश्वराचे) स्मरण ह्याच्या योगे सांगितली आहे (जे कर्म करावयाचे असेल तदनुसार तारतम्याने शुद्धिप्रकार समजावे) द्विजने - हे एक उपायच होय चांगे वर्षांपैकी कोणत्याही मनुष्याने - पूर्वोक्त प्रकारांनी शुद्ध होऊन कर्म आचरण करावे. ॥ १४ ॥ मंत्राची शुद्धि - सद्गुरुच्या मुखातून - त्याचे पूर्ण ज्ञान वचून जेणे ही हेय कर्मशुद्धि झाले सत्कल कर्म मला (ईश्वराला) अर्पण करणे ही. - हा शुद्धचतुर्द्धीचा विचार झाला. आता वर्म व अवर्म काय ते एक देण, कल, उदय कर्मा, मन्त्र व मन्त्र (मूल रूपाने) भजने (स्वीकारिते) [च] तावत तव तस्य शौच इत्येते. ॥ १३ ॥ ज्ञानदानतपोवस्थावीर्यसंस्कारकर्माभि नस्त्वस्या च आनन हो च शुद्ध होत. कर्म आचरेत्. ॥ १४ ॥ मन्त्रस्य परिज्ञानं (गुरुबुद्धे पूर्ण ज्ञान) [शौचकं]. मन्त्रपेणं कर्मशुद्धि . पद्धति. धर्मः संपद्यते. विपर्यय. तु अवर्म ॥ १५ ॥ क्वाचिन् गुण. अति.

स्नानदानतपोवस्थावीर्यसंस्कारकर्माभिः ॥ मत्स्मृत्या चाऽऽत्मनः शौचं शुद्धः कर्माचरोद्विजः ॥ १४ ॥

मंत्रस्य च परिज्ञानं कर्मशुद्धिर्मद्वर्पणम् ॥ धर्मः संपद्यते षड्भिरधर्मस्तु विपर्ययः ॥ १५ ॥ क्वचिद्रूपो

ऽपि दोषः स्यादोषो ऽपि विधिना गुणः ॥ गुणदोषार्थनियमस्तद्विदामेव वाधते ॥ १६ ॥

दोषः स्यात्. दोषः अपि विधिना गुणः गुणदोषार्थनियमः. (गुणदोषाचा एक पदार्थविपर्यय नियम, ज्या गुणदोषाचाही नियमकाल) तद्विदामे (गुणदोषाचा नियमकाल) एव वाधते. ॥ १६ ॥

ही सहा असली हणजे त्याच्या योगे धर्म वळतो. ह्यात काही विपरीत प्रकार असला की तो अधर्म समजावा ॥ १५ ॥ - हा सांगितलेला गुणदोषविभाग तरी वळतो आहे असे समजू नकोम कारण, - कोठे गुण देखील दोष होतो (उदाहरण, आपत्तिकाली प्रतिग्रह केला ह्य० दान घेतले तर तो दोष होतो. दुसरे उदाहरण - हुसक्याचा धर्म त्याला गुणकारक पण आपल्याला दोषावह होय). तसेच, कोठे दोष देखील विधिवाने गुण होतो (उदाहरण - कुटुंबाचा त्याग हा देण आहे पण विधिवाने नुसत्या त्याग केला तर तो दोष नव्हे, तर उलट गुण होय). एताना, गुणदोषाचा एक अर्थविपर्यय अंग नियम तो त्या गुणदोषाच्या भेदाचाच नव्हे करीतो (किंवा गुणदोषाचा जो शास्त्ररूप नियम तो त्या गुणदोषाच्या भेदाचाच नव्हे करीतो अर्थाने हे गुणदोष वामन नव्हत) ॥ १६ ॥

- दोष कित्तेक स्थलीं दोष नमतो व कित्तेक ठिकाणीं तर तो उल्ट गुणरूप होतो पहा:- एकाच प्रकारचें कर्म आचरणं - शुद्धाला दोषासद असतें पण - तेंच पतित मनुष्याना पतक नमतें - जसे, मद्यपान शुद्ध मनुष्याने केले असता त्याला दोषावह होतें, पण तेंच एखाद्या पतिताने केले तर त्याला पुन्हा अधिक त्रष्ट करू शकत नाहीं कारण, तो मूढ-चाच पतित झणून येथे दोषाला दोषत्व नाहीं असे झाले - तसेच, स्त्रीसंग - हा यतीचा दोषप्रद आहे, पण - गृहस्थाने तो प्रथम स्त्रीकारेच्छा असल्यामुळे हा - दोषावह होत नाही इतकेंच नव्हे तर उल्ट - गुणावह होतो - कारण, 'ऋतुकाली स्त्रीशी गमन करावे' असा विविच आहे येथे दोष देखील गुणप्रद झालेला आहे दोन्ही गोष्टीला दृष्टांत पहा, अगोदरच जो खाली निजलेला, तो खाली पडायचा नाही ॥ १७ ॥ - एतावता, गुणदोषाचे नियम करणारे जे विधि आहेत, त्याचें तात्पर्य प्रवृत्तीचा समोच कःन तद्द्वारा निवृत्ति कर-समानकर्मादरपण (एकाच प्रकारचे कर्म करणें) पतिताना पातक न. संग [शुद्धस्थस्य] औत्पत्तिकः (पूर्वी अणी झालेला) गुण कःन शयान न पतति ॥ १७ ॥ यत यत. निवर्तत, ततः ततः विमुच्येत शोकमोहमयापह. एष चर्म नृणा क्षेम. ॥ १८ ॥ पुनः विषयेषु गुणाव्यासान् [रमणीयमादुर्बि] तत संग भवेत् तत्र संगत

समानकर्माचरणं पतिताना न पातकम् ॥ औत्पत्तिको गुणः संगो न शयानः पतत्ययः ॥ १७ ॥

यतो यतो निवर्तेत विमुच्येत ततस्ततः ॥ एष धर्मो नृणा क्षेमः शोकमोहमयापहः ॥ १८ ॥

विषयेषु गुणाध्यासात्पुनः संगस्ततो भवेत् ॥ संगत्तत्र भवेत्कानः कामादेव कलिर्नृणाम् ॥ १९ ॥

कलेर्दुर्विषहः क्रोधस्तमस्तमनुवर्तते ॥ तनसा अस्यते पुसश्चेतना व्यापिनी द्रुतम् ॥ २० ॥

काम. भवेत्. नृणा कामात् एव कलि. (कलह) ॥ १९ ॥ कले. दुर्विषह (तीव्र) क्रोध तम (सत्ता) त अनुवर्तते, तम ग पुस व्यापिनी (सर्वत्र चार करणारी) प्र्याकडेच असतें : पहा - ज्या ज्या विषयापासून पुरुष निवृत्त होतो, त्या त्यापासून तो मुक्त होतो आणि हाच धर्म शोक, मोह व मय दूर करणारा अर्थीन मनुष्याना कल्याण-प्रद होय. ॥ १८ ॥ - करून करून वेदाचा अर्थ प्रवृत्तिपर दिसतो सारा, पण वास्तविक तो तसा नव्हे कारण, प्रवृत्तिमार्ग किती अनर्थावह आहे पहा - विषम चांगले, असे झटले की मनुष्याला ते चांगले वाटू लागतात नतर त्याची त्यावर आनंदीक जडते, आसक्तीपासून काम (प्राप्तीची इच्छा) उद्भवतो, कामपापूनच, - त्यामध्ये कोणी जड मळा आणल्या की त्याच्यावरोबर, - कलह उत्पन्न होतो, ॥ १९ ॥ कलहापासून तीव्र क्रोध उत्पन्न होतो, त्या क्रोधापासून समोह उद्भवू लागतो, त्या समोहाने लवकरच मनुष्याची

१ खाली नाथ उदाहरणे देतात :-
जे निळीमात्री कालें केले । त्यासो काय बाधावे काजळें । कां अंबारासी मसी माझिलें । तेणे काय मळले त्याचे ॥ नाथ, १८५ ॥

सर्वप्रसन्नचारीणी कार्योकार्थस्युति आसिद्धी जते. ॥ २० ॥ हे साधो (उद्धवा), कार्योकार्थस्युति नाहींशी झाली कीं तो प्राणी नसल्यासारखाच होतो. पुढे तो मरिउ व मेल्यासारखा असतो व त्याच्या पुरुषार्थची हानि होते. ॥ २१ ॥ - त्याला मूर्खन व मेल्यासारखा का दळले ते ऐक. - विषयावद्गल त्याच्या अंतरी पूर्ण अभिनिवेश नग्लेन असल्यामुळे तो स्वतांजही ओळखीत नाही व दुसऱ्यालाही जाणत नाही, तर केवळ वृत्ताप्रमाणे उपजीवनमात्रेने मिळवून जीवन असतो व ज्योहारच्या आत्माप्रमाणे धर्मोच्छ्रान् करित राहतो एवढेच (अर्थात तो वृत्तासारखा मूर्च्छित व आत्माप्रमाणे मृततुल्य होय) ॥ २२ ॥ - ह्यावर कोणी ह्मणेल की यज्ञ करणाराला स्वर्गादि फळे मिळताने अशी वेदवचने आहेत. तेव्हा प्रवृत्तिमार्गी लोक स्वार्थाला मुकतात असे कसे ह्मणता येईल? तर त्याचेही उत्तर सांगतो - ही फलश्रुति (स्वर्गादि फळे मिळताने अने मा- चेतना (कार्योकार्थस्युति) द्रुते (न्वकर) प्रस्यते. ॥ २० ॥ साधो, तथा विरहितः जतु. शून्याय (नाहीं सारखेपणाने) कल्पते. तन. मूर्च्छिततर मृतस्य अस्य स्वार्थविभ्ररा ॥ २१ ॥ विषयार्थमभिनिवेशेन आत्मानं न वेद, अपरं [च] न [विव. य] व्यर्थं वृक्षजीविकया (वृक्षासारख्या आयुष्कमाने) जीवन् [वर्तते, स मूर्च्छिततुल्यः], य. मर्द्धा (नांना) इव

तथा विरहितः साधो जंतुः शून्याय कल्पते ॥ ततो ऽस्य स्वार्थविभ्रशो मूर्च्छितस्य मृतस्य च ॥ २१ ॥

विषयार्थमभिनिवेशेन नाऽत्मानं वेद नापरम् ॥ वृक्षजीविकया जीवन्व्यर्थं मस्तेव यः श्वसन् ॥ २२ ॥

फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् ॥ श्रेयोविवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम् ॥ २३ ॥

श्वसन् [वर्तते, स. मृततुल्यः], ॥ २२ ॥ नृणा इयं फलश्रुतिः श्रेयः (खरे कल्पण) न पर रोचन (गोडी लावण्याचे मास) यथा भैषज्यरोचनं (औषध घेण्याचें उचन करणारी वचने) मनुष्याना परम पुरुषार्थ साधून देणारी (स्वर्गादि फळे हाच उत्तम पुरुषार्थ असं सांगणारी) नव्हे - तर जे लोक अस्य चरिमुन (विषयामक्त) अन्नानां त्यानाच पुढे मोक्षाचा उपदेश करायचा, पण प्रथम त्याची चित्ते शुद्ध झाली पाहिजेत, ती होण्यासाठी त्यांनी कर्म करणे अवश्य आहे, - ह्मणून ही फलश्रुति अना- तर स्वर्गादि फळे देऊं करुव कर्म करण्याविषयी केवळ हचि उत्पन्न करणारी होय ह्याला लोकातीलच उदाहरण पहा - मुत्राला औषध पानायाचे असतं ह्यागज आपण काही तरी खाऊ देऊं करतो (पण औषध पिण्याचे खरे फळ खाऊ मिळणें हें असने काय) नव्हे तर रोगनिवृत्ति हे खरे फळ होय स्व ऊ हे अवतार मृत त्याप्रमाणेच देता- मध्ये ज्योतिष्ठोप करणाराला स्वर्ग मिळतो, इत्यादि ज्या फलश्रुति मागितल्या आहेत, त्याचा उद्देश तरी मनुष्यांनी कर्म करार्हा, चित्त शुद्ध करून घ्यावे व ननुऽप्य मोक्ष नि-

१ पितृ निर्वं प्रदास्यामि खलु ते खंडलदुःखान् । पितृचनुक्त. पिधानि व फलं तावदेव तु ।

(' बाळ्या, एवढ्या कष्टांवाचा रस थी. मग मी तुज्या खडीसखर आणि काढू देईन ' असे वागते सगितले कीं मल्ला ते औषध पिनी पण त्याचे फळ स्वर्गदंडार जिवा लहू निळगे जेवढेच नव्हे) तसेच आई सांगते—शिखा ते वर्धते वत्स गुडूची शब्दया पिव । (बाळ्या, हा गुळवेर्लीचा काढा पो ह्मणजे कीं नाही तुझी ईडी राव होईल ') आई तान्ये ती नसेच.

ज्यावा, हाच मुख्य होय. स्वर्गादि फळे केवळ खाऊसारखी गोडी लावण्यासाठी देऊ केलेली अवातर फळे समजावी ॥ २३ ॥ - आणली असे पहा - विषय (घटार, गुरेढोरे इत्यादि भोग्य पदार्थ), प्राण (आयुष्य, इद्रिये, शक्ति इत्यादि), आणि आस जन (खोपुत्रादि), हीं आत्माला अनर्थावह (पारिणामी दुःखायक) आहेत खरी, पण मनुष्यप्राण्याची मने जन्मत च त्याच्यावर आसक्त असतात, त्यांना (मनुष्यांना) परम मुब कोणते ते कळत नसते, ते पापमार्गात (काममार्गात ह्म० देवादि योनीत) भ्रमण करीत असतात व शेवटी बुद्धादि तामस योनीत पडतात, मात्र ते वेदाला नमून असतात (वेद सांगेल ते प्रमाण, अमा विश्वास ठेवितात), असे आहे, तर स्वता ज्ञाना वेद त्या खाल) [तथा] श्रेयोविवक्षया (शेक्समार्ग सांगण्याच्या इच्छेने) प्रोक्त ॥ २३ ॥ मर्त्या आत्मन. अनर्थहेतुषु कामेषु, प्राणेषु, स्वजनेषु च उत्पत्त्या एव जन्तु जन्मन च ॥ २४ ॥ बुध. (ज्ञाता, वेद) स्वार्थ अविदुः नतान् (नम्र, आपल्या वचनावर विश्वास ठेवणाऱ्या) वृजिनाभवन्ति (काममार्गात—देवादि योनीत) भ्राम्यन् तप (तामस योनीत) विशन् त न् तुल

उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च ॥ आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु ॥ २४ ॥ नतानविदुषः स्वार्थं भ्रान्त्यनो उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु कुबुद्धयः ॥ फलश्रुतिं कुसुमिता वृजिनाभवन्ति ॥ कथं युज्यात्पुनस्तेषु तास्तमो विशतो बुधः ॥ २५ ॥ एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः ॥ फलश्रुतिं कुसुमिता न वेदज्ञा वदन्ति हि ॥ २६ ॥ कामिनः कृपणा लुब्धा. पुणेषु फलबुद्धयः ॥ अग्निमुग्धा धूमतांताः स्वं लोकं न विदति ते ॥ २७ ॥

तेषु कथं युज्यात्? ॥ २५ ॥ केचित् कुबुद्धय एवं व्यवसित (अभिप्राय) अविज्ञाय कुसुमिता (फुल्लेली, ऐकण्यास मनोहर, नॉकदार) फलश्रुति वदति हि वेदज्ञा. [तथा] न वदति. ॥ २६ ॥ कामिनः कृपणाः लुब्धा पुणेषु (फुल्लेने ठिकाणीच) फलबुद्धय (फळ अशी बुद्धि ज्याची धने) अग्निमुग्धा (अग्निपात्र कर्मांनी वेढे झालेले) धूमतांताः (धूम लोकांना पुन्हा त्याच काममार्गात प्रवृत्त करील कर्मा) - असे करील तर तो अनास (योग्य उपदेश न करणारा-लोकाचा हितशत्रु) होईल ह्मणून तसा प्रकार मुळीच नव्हे - ॥ २४ ॥ २५ ॥ असा वेदाचा अभिप्राय न जाणून कित्येक दुर्बुद्धि (मीमांसक) लोक फुल्लेल्या (फुल्लेल्या वेलीसारख्या मनोहर) फलश्रुति सागत बसतात - त्यांना दुर्बुद्धि ह्मणण्यास मला अगदी शंका वाटत नाही - कारण, ज्यांना वेदांचे खरे तात्पर्य कळते ते व्यासादिक तसे कधी सागत नाही ॥ २६ ॥ - त्याच्या बुद्धि किती कुत्सित होऊन जा- तात पहा :- अंतरी भोगेच्छा प्रबळ असल्यामुळे ते दीन होऊन गेलेले असतात, पुढे त्यांना विषयाचा अतिलोभ सुटतो, व फुले (फुलासारखी स्वर्गादि अवातर फळे) तीच

१ वाल्म्योक्तिचक्र ह्मणतात :- 'स्वर्गादि दुःखार्थवत्' १ वेद असे करणार नाही ज्ञाना दृष्टात नाशाना ङिल आहे तो अया - मरतया तरटमार (चाचकाचा मार) केला १ बुद्ध्याचे खोर्षी दमद विचरला १ बांधळा अंधकूर्पी घातळा १ तैसा वेद ज्ञाला धनर्षी ॥ वेदु ३ विपयी गोवी ॥ तै प्राणिय. तै कोण उगवी १ राजा सर्वस्व नागवी १ तै कोण सोडवी दीनाते ॥ नाथ, २५० ॥ २५१ १ हो फलश्रुती कधी आहे पहा :- घोडा विकोनी पलाण (जीन) घेणे १ लोणी देऊनी ताक मागणे १ मात साड्हीने वेलण पिणे १ तैसे फळ भोगणे सकामी ॥ नाथ, २७०.

मानों मनुष्याची मने वंचल होऊन आवात; त्यांना त्याबद्दल अभिमान वाटू लागतो, शेवटी ते गर्वाने अनिशय फुगून जाणात, व मग त्यांना माझी वातांमुद्रा आवडत नाही (हागन ते माझ्या सेवेकडे लक्ष देत नाहीत व अर्थात ह्या ससारामध्ये 'पुनरपि जनन पुनरपि मरणं' अशा फेऱ्या घालीत राहतात) ॥३४॥ ज्यामध्ये कर्म, ज्ञान आणि उपासना अशा तीन कांडे (भाग) हे विषय आहेत, त्या ह्या सगळ्या वेदांचे पर्यवसान 'आत्मा (जीव) ब्रह्मच होय, - ससारी नव्हे -' हेच मागण्याकडे आहे - आता वरून उगडत, त्या अर्थी दिसत नाही हे खरे, पण त्याचे कारण मी पूर्वी मागितलेच आहे व पुन्हा सांगतो की - मत्र (किंवा त्याचे द्रष्टा कर्ता) स्वरा आश्रय मानून जन्मना न जन्मना विष्णूविषयाः इमे वेदाः, ब्रह्मात्मविषयाः (ब्रह्मच असा हे प्रतिपादन विषय उगडा असे), ऋषयः परोक्षवादाः (उगड दिसणारा अर्थ वेगळा व ह्या काळात वेगळा कर्ता देऊन) तरेतरे मम प्रियं च. ॥ ३५ ॥ प्राणेन्द्रियमनोमयं (मा, मल्लमा व पंचवती एतद्रूप) अनंतपारं गभीरं (अर्थ समजण्यास कठिण ज्यांना असे) समुद्रवत् दुर्विगाहं (उगडून उडत असून असे,

वेदा ब्रह्मात्मविषयास्त्रिकांडविषया इमे ॥ परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं मम च प्रियम् ॥ ३५ ॥

शब्दब्रह्म समुद्रवत् प्राणेन्द्रियमनोमयम् ॥ अनंतपारं गंभीरं दुर्विगाहं समुद्रवत् ॥ ३६ ॥

शब्दब्रह्म समुद्रवत् ॥ ३६ ॥

अशा गूढ रीतीने बोलत असतात व मला तरी असे परोक्ष भाषणच (वर दिसणारा अर्थ वेगळा व आतील आशय भिन्न असे वोलणेच) आवडतं - कारण, ते ज्याचीअत करणे शुद्ध दाली त्यानाच कळवें असे आहे, सामान्य जनाना कळून उपयोगी नाही. नाही तर अविचार नसला तरी जो उठला तो विनाकारण कर्म मोडून देऊं लोलेन, आणि इतक्या स्तोत्राष्टः होईल. - ॥ ३९ ॥ - ह्यावर कोणी शंका घेईल की 'मग नैसर्गिकते वेदवैते पुरुष तसे (मगळा वेद निवृत्तिपर असं) वर्गना वा करीत नाहीत' तर वा

* जीव ब्रह्म कसा होतो ह्याचे मागणी नर्तन केले आहे -

हे बाणूनी वेदशुद्धा ज्ञान । जो जीव झाला ब्रह्मसंपन्न । तेथ कर्ता मिथ्या जाण । आश्रम वर्ण मग कैचे ॥ तेथ केचं ध्येयभगता भयान 'केचं ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान । नाही भल्ल, मल्लक, मज्जन, । ब्रह्मा परिपूर्ण पूर्णत्वे ॥ तेथ कैचें कर्म कर्मचरण । कैचा वेद वेदाध्ययन । कैचें साम्य आणि साधन । ब्रह्म परिपूर्ण पूर्णत्वे ॥ तेथ केचें दे दे दे केचं गुण । कैचें पाप कैचें पुण्य । कैचें उत्तम कैचें मरण । ब्रह्म परिपूर्ण पूर्णत्वे ॥ तेथ कैचा भेद कैचा बोध । सदेविन परमानंद । हा वेदायं शुद्ध उद्धवा ॥ नाथ, ३५५ पानून ३५९

१ हे वरम बाणूनी दयात देऊन स्पष्ट केले आहे ते असे -

पारधी लावूनी बडिसापिंडी (गळाले लवलेल्या मास पिंडाज) । मीनासी जळाबाहेर काढा । तेव्हा दावूनी स्वर्गसुख गोडी । वेद जीवास बोडो परमायें ॥ नाथ, ५८

२ मागे काळ भाषायाचाच २२ वा श्लोक पहा.

उद्धवा, वेदांचे किंवा वेदार्थांचे तत्त्वतः ज्ञान मजबूतून दुसऱ्या कोणाबाही नाहीत कारण, - शब्दब्रह्म ह्मणजे वेद - स्वरूपत व अर्थान अशा दोन्ही प्रकारांनी - समजण्यास अत्यंत कठिण आहे - शब्दब्रह्माचे स्पष्ट आणि सूक्ष्म असे दोन प्रकार आहेत पैकीं सूक्ष्माचे तीन भेद असून त्यांचे स्वरूप समजणे दुर्बल होय. ते भेद असे - पहिला प्राणमय-ज्याला परा वाणी असे ह्मणतात तो-; दुसरा मनोमय-ज्याला पश्यती वाणी असे ह्मणतात तो-; आणि तिसरा इन्द्रियमय - ज्याला मध्यमा वाणी ह्मणतात व जो वाणी ह्या इन्द्रियाचा व्यक्क आहे तो-; शिवाय, त्या सूक्ष्म शब्दब्रह्माचा अत किंवा पार लागत नाही. - कारण, ते समाष्टिप्राणादिरूप (सगळ्या जीवांची जी पाण, मने व इंद्रिये ह्यांचा सघान एतद्दूष) असल्यामुळे व त्याच्या ठिकाणी कोणतेही विशेष धर्म नसल्यामुळे देशत आणि कालतः अमर्यादित आहे - आणि त्याचा ठाव लागणे समुद्राच्या प्रमाणे अशक्य होय ॥ ३६ ॥ भूज्ञा (अपरिच्छिन्न) ब्रह्मणा (निर्विकार) अनंतशक्तिना मया उपबृंहित (बाढविलेले) [तप] मृतेषु घोषरूपेण (नादरूपाने) विलेखु (कमळाच्या नाळात) ऊर्णा (बारीक तडु) इव मयोपबृंहितं भूम्ना ब्रह्मणा अनंतशक्तिना ॥ मृतेषु घोषरूपेण विसंघर्षेण लक्ष्यते ॥ ३७ ॥

यथोर्णानामिह्दयादूर्णमुद्रमते मुखात् ॥ आकाशादघोषवान्प्राणो मनसा स्पर्शरूपिणा ॥ ३८ ॥

लक्ष्यते. ॥ ३७ ॥ यथा ऊर्णनाभिः (घाते बेबीत ज्याच्या तो कोळी) हृदयात् मुखात् ऊर्णा उद्गमते (बाहेर ओक्तो), [तथा] उद्गोमय (वेदमते) अमृतमयः घोषवान् (नाद ह्या - लापैकी, अंतर्दृष्टि पुरुषानाच कळण्याजोगे) शब्दब्रह्माचे सूक्ष्मरूप सांगतो - ते सर्व प्राण्याच्या अतरी नादरूपाने वमत असते आणि जसा कमळाच्या नाळामध्ये असलेला बारीक छर्णांतु सूक्ष्मदृष्टि पुरुषाना मात्र दिसतो तसे ते शब्दब्रह्माचे नादसन्नक सूक्ष्म रूप अंतर्दृष्टि पुरुषाना मात्र दिसून येते. अतर्थाभीं राहत असून ज्याच्या स्वरूपाला मर्यादा किंवा हयत्ता नाही तो मी त्याला आश्रय देऊन वृद्धिगत करित असतो. तरी पण मी ब्रह्मरूप आहे ह्मणून माझ्या स्वरूपाला विकार नाही - विकार नाही तरी मला त्याला प्रेणा देता येते; कारण - माझ्या शक्ति अनंत आहेत ॥ ३७ ॥ - आता शब्दब्रह्माचा स्पष्ट भेद जी वैखरी वाणी, ती कशी उत्पन्न होते ते मागतो, ऐक - जसा कोळी (माश) व

१ शाच कर्माची श्रुति - स्वत्वारि वाक्पारमिना पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा ग्रीणि निहिता नेमयन्ति तुरीय वाचो मनुया चदन्ति ॥ अर्थ-— शब्दब्रह्माचीं मोजलेलीं स्वरूपे चार आहेत अंतर्दृष्टि पुरुषानाच तीं बारी स्वरूपे अगणत असतात, इतरांना नसतात कारण, लापैकीं तीन रूपे देहाच्या आत ठेविलेलीं असल्यामुळे आपले रूप अकाशित करित नाहीत ह्मणून वाणीचा चवअच भाग (वैखरीरूप) कायतो प्राणी वेळत असतात तो देखीक बोकून मात्र दाखवितो एवढेच, त्यांना त्यांचे तत्त्वज्ञान नसते.

२ विकार नसताही विकार दिसतात ह्याचा दृष्टांत नाथ देतात — तेणे म्या वेद बांधिल्ले उपगृहित । अधिष्ठिता विकारी होत । जेदी अस्मात चंद्रमा ॥ जां अश्रु काठीं बांधिल्ले । त्यालीं तारकाळ ये साकारता । मग प्रबळ आणि शांतता । या विकारावस्था अर्वासी ॥ यापरी विकारी नव्ह जाण । मी अतर्धानो नारायण । ब्रह्मस्वरूपे परिपूर्ण । विकारनिर्दळ स्वये कर्तो ॥ ३९०१९११९२॥

पुंरुदीं परण्यासाठीं उजेडाच्या समोर कोनाकोप्यांतून जाळीं बाघणारा प्राणी) हृदयातून मुखद्वारा तंतु बाहेर काढितो, त्याप्रमाणें प्राणोपाधि अर्थात त्या रूपानें वेदमूर्ति व स्वना अ-
स्तमित्य असता हिरण्यगर्भरूप भगवान्, नाद हें उपद्राव कारण घेऊन, क, ख, ग, घ इत्यादि वर्णांचे मकल्य कारणें मन् ह्या निमित्तां हृदयाकाशापमून वृहती (वृत्तर्ग)
वाणी उत्पन्न करितो. - त्या वाणीला बृहती (मोठी) ह्यणण्याचें कारण असें :- तिचे मार्ग सहस्रावधि ओहेत - कोणते ने पहा - पहिला ओंकार (हा ठेवें हृदयस्य मूळम
ध्यावयाचा. अकार, उकार व मकार एतद्वृत्त नव्हे कारण तो व्यग्य कोटीत पुढें येणारच). त्यापासून पुढें - उर, कंठ इत्यादि स्थानाच्या संवधानें - स्फट होणारे स्पर्श (ववर्ग,
चवर्ग, टवर्ग, तवर्ग व पवर्ग हे कपासून मर्यात पंचवीस वर्ण) स्वर (अ, आ इत्यादि सोळा), ऊष्मे (श, ष, स, ह) आणि अंतस्य (य, र, ल, व) हे वर्ण त्या वाणीला मूळ-
उपादानकारणानें युक्त) प्राणः (प्राणोपाधि हिरण्यगर्भ) स्पर्शरूपिणा (क पासून स पर्यंत पचवीस वर्णना स्वर्ग ह्यणतात त्या स्वर्गाचा सकल्य करणारे अक्षा) मनसा आकाशान् (ह्रदवाक दान मन)
सहस्रपदवीं (सहस्र सर्व ज्याचे अक्षा) ओंकारस्य व्यञ्जितस्पर्शस्वरौष्मातस्थभूषिना विचित्रभाषावितता चतुरश्रैः (चार चार वर्ण उत्तरोत्तर आविरु ज्यात अक्षा) (४१ सू०)

छंदोमयो ऽमृतमयः सहस्रपदवी प्रभुः ॥ ओंकाराद्व्यञ्जितस्पर्शस्वरौष्मातस्थभूषिताम् ॥ ३९ ॥

विचित्रभाषाविततां छंदोभिश्चतुरश्रैः ॥ अनंतपारां बृहतीं सृजत्याक्षिपते स्वयम् ॥ ४० ॥

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पंक्तिरेवच ॥ त्रिष्टुप् जगत्यतिच्छंदो ह्यत्यष्ट्यतिजगद्विराट् ॥ ४१ ॥

किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् ॥ इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मदेद कश्चन ॥ ४२ ॥

[पदैः] छंदोमिः [उपलक्षितां] अनंतपारां बृहतीं (मोठ्या वैखरीला) सृजति, स्वयं आक्षिपते (स्फूर्ति) [च] ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ “ किं विधत्ते ? किं आचष्टे
(आक्षिपते करितो) ? किं अनूद्य (अनुवाद करून) विकल्पयेत् (निवेष्टावली कल्पितो) ” इति अस्याः हृदयं (तात्पर्य) लोके मत् विना अन्य कश्चन न वेद ॥ ४२ ॥
विद्वान् पुंश्च तीच वाणी वैदिक व लौकिक अस्या विचित्र भाषांनीं विस्तारिली जाते. नंतर तीमर्थ्ये, एकापेक्षा एक चार चार अक्षरांनीं मोठेले असे छंद (वृत्ते) होनात अशा
रीतीनें ती अनंत व अपार होते. शेवटीं कोळी असा स्वता पसरलेले जाळें आपणव आटोपून घेतो, तसा तो भगवान् हिरण्यगर्भ ह्या वाणीचा उपसंहार स्वनाच करितो ॥ ३९ ॥
॥ ४० ॥ ४१ ॥ - त्यापैकी गोल्याशा छंदांचीं (वृत्तांचीं) नावे येथे देतो. - ने छंद गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुप्, बृहती, पंक्ति, त्रिष्टुप्, जगती, अनिजगती, अष्टि अ-
त्यष्टि, विसर्ग आणि अतिविराट् हे होत (पैकीं गायत्रीची अक्षरे चोवीस, उष्णिक्ची अष्टावीस अर्शां अनुक्रमे प्रत्येक छंदाचीं मागील छंदापेक्षां चार अक्षरे अधिक समजावीं)
- एतावता, वैखरी वाणीचें सुद्धा स्वरूप सर्वथा कळणें अशक्य आहे, हें उघड होय. - ॥ ४१ ॥ ही वाणी - कर्मकांडामध्ये विविचरनांनीं - विधान कसले करिते, - उपासना

क्राडोत्त मंत्रवचनानी - काय प्रकाशित करिते, - आणि शान्तकांडामध्ये - कथाचा अनुवाद करून विकल्प (निषेधासाठी) करिते, असें हिचें हृदय मजवाचून ह्या लोकामध्ये कोणीही जाणत नाही. ॥४२॥ - ह्यावर तुं ह्यागदील की, 'तुला वेदवाणीचें हृदय ठाऊक आहे, तर कृपा करून तेवढें मला साग.' तर ठीक आहे. सागणें ऐक. - ती वेदवाणी - कर्नकाडा-मध्ये यज्ञरूपी - माझेच विधान करिते, - उपासनाकांडामध्ये तत्तदेवतारूपी माझेच वर्णन करिते, - मजहून वेगळ्या देवतेचे करित नाही, - आणि ज्याचा (आकाशादि पपचसमूहाचा) - 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत' इत्यादि वचनानी - विकल्प करून निषेध करिते, तें देखील मीच होय, - मजहून भिन्न नाही कारण, - सगळ्या वेदाचा मां विघत्ते, मां असिघत्ते (घातते). [पर] विकल्प्य (कल्प) अणोह्यने (निषेध केला जातो), [सः] अह. एतावान् सर्ववेदार्थः - शब्दः मां (परमेश्वरास) आस्थाय (आश्रय करून) सिद्धी (अपच) मायामात्रं (क्लेश माया) अनूय (असें बोलून), प्रतिषिद्धय (निषेधन) अंते प्रसीदति (स्वल्प राहतो). ॥ ४४ ॥

मां विघत्ते ऽभिघत्ते मां विकल्प्यापोह्यते त्वहम् ॥ एतावान्सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदाम् ॥

मायामात्रमनूद्याते प्रतिषिध्य प्रसीदति ॥४३॥ इति श्रीभा० महा० एकादशस्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥२१॥

इति श्रीभागवतान्बये एकादशस्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

संक्षेपत अर्थ एवढाच आहे की, शब्द (वेद) परमार्थरूपी माझा आश्रय करून 'जेवढा ह्याणून भेद तेवढा सगळा केवळ मायामय होय' असे सांगतो व शेवटी 'नेह नाना ऽस्ति किंचन' अशा वचनानें सकल भेदाचा निषेध करून प्रसन्नपणें स्वल्प राहतो (ह्याचा अभिप्राय असा - अकुरात जो रस असतो तोच त्या वृक्षाच्या विस्तारामध्ये ह्य० त्याच्या खोळात, साधात, डाहाळ्यात, पानांत असा सर्वत्र पसरलेला असतो, तद्वत् प्रणवाचा ह्य० उक्तीचाच अर्थ जो परमेश्वर तोच सगळ्या वेदाच्या कांडाचा व शाखाचाही अर्थ असणे योग्य आहे, दुसरा तसा नाही) ॥ ४३ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवतार्थदर्शने एकादशस्कंधे एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

१ नाच (१) कर्मेकांड, (२) उपासनाकांड व (३) ज्ञानकांड ह्यांचें स्पष्टीकरण करतात -

मी कर्मविशेष्यधर्मी । मी कर्मकर्ता क्रियाशक्ती । कर्मफलदाता मी श्रीपती । हा इत्यर्थ निश्चिती कर्मकांडाचा ॥ मीच देवो मीच भक्त । पूजोपचार मी समस्त । मीचि मातें पूजित । हे इत्यमूर्त उपासना ॥ ज्ञानकांड अलोल्लिख । वेद आपला योक्तक (स्वरूप प्रगट करणारा) । अवघा ससार कालपनिक । तेथ वेद नियामक कोण अर्थ ॥ मूल संसारनिव मथियेक । तेथ वेद तोही तद्गुण देख । घुगजळीं नाही उचक । पर खोलही देख असेना ॥ जेथ मुळी मुख्य अद्वैतता । तेथ कैचा वक्ता कैचा श्रोता । कैचे कर्म कैचा कर्ता । मा वेदवार्ता ते कैची ॥ जळगाय जळीं विरे । तेवो वेद अद्वैतां मुरे । हे ज्ञानकांड साबोकार (बल) । तुज म्या बरे सांगितले ॥ नाथ, ४०५

- सर्व वेदांचे पर्यवसान मोक्षाकडे आहे, प्रवृत्तिमार्गाकडे नाही, असे सिद्ध केले खरे तथापि त्यांत अवातर कित्येक भेद आहेत, ते असे की कित्येक विद्वानांचा तत्त्वमन्त्रे-विषयी मतभेद दिसतो, कित्येकांचा बाह्य विषयाच्या सत्यत्वविश्रवाविषयी व आत्म्याच्या एकत्वनानात्वाविषयी परस्परविरोध आहे असे त्रिमते त्यान निश्चितार्थ कथ्य नो मम-जावा ह्मणून - उद्धवानें प्रश्न केला - हे विश्वेश्वरा, वेदामध्ये ऋषींनी तत्वाची संख्या पुष्कळ प्रकारची मागितली आहे. त्यात खरी तत्वे किती? आपण तर तत्वे नऊ, अद्वय-पंच व तीन - अशी अष्टावीस - आहेत असे थोडे (१९ सांग्या अभ्यासात) सांगितले तें मी श्रवण केले आहे. ॥ १ ॥ कित्येक ऋषींनी तत्वे मन्वीस आहेत असे ह्मटवें आहे कि-त्येकानी पंचवीस ह्मटली आहेत, इतर कित्येकांनीं मात, कित्येकांनीं नऊ, सहा, चार, अकरा व कित्येकांनीं सतरा, सोळा व तेरा ठरविली आहेत. अशा निगनिराज्या प्रकारची

उद्धवः उवाच— विश्वेश, प्रभो, ऋषिभिः कति तत्त्वानि संख्यातानि? त्वं इह नव, एकादश, पंच त्रीणि च आन्य (साता ह्मणत) [वय तानि] शुभ्रम् ॥ १ ॥ केचित् षड्विंशति (सर्वांस), अपरे पञ्चविंशति, एके सप्त, [अपरे] नव, [एके] बट्, केचित् चत्वारि, अपरे एकादश प्राहुः ॥ २ ॥ केचित् सप्तदश, एके वोढश, [एके] त्रयो-

उद्धव उवाच । कति तत्त्वानि विश्वेश मंत्र्यातान्यृषिभिः प्रनो ॥ नवैकादश पंच त्रीण्यात्य त्वमिह शुभ्रम् ॥ १ ॥ केचित् षड्विंशतिं प्राहुरपरे पञ्चविंशतिम् ॥ सप्तैके नव षट् केचिच्चत्वार्येकादशारे ॥ २ ॥ केचित्सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश ॥ एतावत्त्वं हि संख्यानामृषयो यद्विवक्षया ॥ गायंति पृथगाशुभमभिदं नो वक्तुमर्हमि ॥ ३ ॥ श्रीमगवानुवाच । युक्तं च संति सर्वत्र भाषंते ब्राह्मणा यथा ॥ मायां मदीयामुद्बुद्धा वदता किं नु दुर्धटम् ॥ ४ ॥ नैतदेवं यथा ऽऽत्य त्वं यदहं वच्मि तत्तथा ॥ एवं विवदता हेतु शक्तयो मे दुरत्ययाः ॥ ५ ॥

दश प्राहुः. आयुष्मन्, ऋषयः पृथक् संख्याता एतावत्त्वं यद्विवक्षया (जें सगण्याच्या इच्छेंतें) गायति, इदं न' वक्तुं अर्हसि ॥ ३ ॥ श्रीमगवान् उवाच— ब्राह्मणा यथा मा-पते, [तत्] युक्त. [वतः] सति च सर्वत्र [सर्वाणि तत्त्वानि]. मदीया माया उद्बुद्धा (स्वीकारून) वदता दुर्धट किं नु? ॥ ४ ॥ "त्व यथा आन्य, एव एतत् न इह तत्वाची गणना ऋषींनी कोणत्या उद्देशानें केली आहे तें आह्मास सांगण्यास, हे नित्यपूर्ण पंगवन्, आपण योग्य आहा ॥ १ ॥ श्रीमगवान् ह्मणाले - (उद्बुद्ध,) ब्राह्मण जें जें व्याख्यान करितात तें सर्व - जरी व्याख्यान करणाराच्या उद्देशभेदानुजे एकमेकांच्या विमूढ दिमनें तथापि - शुक्तिमिद्ध आहे वगैरे. खरे पाहू गेजे तर मनें (विरुद्ध) नव्हेही; कारण, - सर्वत्र अंतर्भूत स' तत्वे आहेतच. शिवाय, माझ्या मायेचा स्वीकार करून जे भाग करितात त्यांना - निगनिराज्या प्रकारानी विवेचन करणे - काय दुर्धट आहे? - सगळ्यांच्या परिणामाविषयी वाद चालविला असता अवघटिण असें काहीच नाही - ॥ ४ ॥ - जर सर्वत्र मयुक्तिक आहे व भेद दिमनो तो मायेच्या अवलंबनामुळे आहे, तर त्या भेदाने हेतु सिद्ध करण्याविषयी वाद का असावे असें तू ह्मणशीत तर त्यांचे कारण असें - तू ह्मणतोस तें बराबर नाहीं, माझेच मत समजण आहे, अना

प्रकारे निरनिराळे हेतु मनांत धरून वाद करणाऱ्या - अंतःकरणाच्या वृत्तिरूपी - माझी त्रिगुणात्मक मायाच कारण आहे ती माया तरून जाणें फार कठीण आहे. ॥ १ ॥ या त्रिगुणात्मक अंतःकरणातील वृत्तीत क्षोभ झाला असता (ह्मणजे सत्व, रज आणि तम या गुणांचें साम्य नाहीते झालें ह्मणजे) व्याख्यानकारात मनभेद उत्पन्न होतो परंतु शम व दम याचा उदय झाला असता (ह्मणजे अंतर्दृष्टीचा व बाह्यवृत्तीचा निग्रह केला ह्मणजे) हा मतभेद नाहीसा होऊन वाद मिटतो. ॥ ६ ॥ - मर्न प्रकारची व्याख्यान सयुक्तिक कर्त्री आहेत ते स्पष्ट करून सांगतो. - हे उद्धवा, तूं सर्व पुरुषांत श्रेष्ठ आहेस. तत्वाचा कार्यकारणरूपानें परस्परत प्रवेश असतो - ह्मणजे मृतिका ही घटाचे कारण आहे व घट हा मृत्तिकेचें कार्य आहे. ह्मणून मृतिका नेहमी घटाला व्यापून असलीच पाहिजे तसेच आकाशतत्त्व हें वायुतत्त्वाचें कारण असल्यामुळे त्या आकाशतत्त्वाचा वायुतत्त्वात नेहमी प्रवेश मृत्तिकेचें कार्य आहे. ह्मणून मृतिका नेहमी घटाला व्यापून असलीच पाहिजे तसेच आकाशतत्त्व हें वायुतत्त्वाचें कारण असल्यामुळे त्या आकाशतत्त्वाचा वायुतत्त्वात नेहमी प्रवेश यत् ब्रह्मि (ह्मणतो) तत् तया " एवं हेतुं विवदता (वाद करणारास) मे दुरत्ययाः (दुर्तिक्रम) शक्तयः [हेतु], ॥ १ ॥ याला व्यतिकरात् (क्षोभामुळे) वदता पद (विषय) विकल्पः (भेद) आसीत्. शमदमे माते [सति, विकल्पः] अप्येति (व्य पवतो). ॥ ६ ॥ पुरुषर्षभ, तत्त्वाना परस्परशट्प्रवेशात् यथा

यासां व्यतिकरादासीद्विकल्पो वदता पदम् ॥ प्राप्ते शमदमे ऽप्येति वादस्तमनु शाम्यति ॥ ६ ॥ परस्परानुप्रवेशात्तत्त्वानां पुरुषर्षभ ॥ पौर्वापर्यप्रसंख्यानं यथा वक्तुर्विवक्षितम् ॥ ७ ॥ एकस्मिन्नपि दृश्यते प्रविष्टानीतराणि

च ॥ पूर्वस्मिन्वा ऽपरस्मिन्वा तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः ॥ ८ ॥

वक्तु. विवक्षितं, [तथा] पौर्वापर्यप्रसंख्यानं (कारण व कार्य असे कथन किंवा ब्रह्मन मोठ्या संख्येभे गणता) [भवति] ॥ ७ ॥ एकस्मिन् अपि इतराणि प्रविष्टानि दृश्यते पूर्वस्मिन् (कारणतत्त्वात), अपरस्मिन् (कार्यतत्त्वात) वा तत्त्वे सर्वशः तत्त्वानि. ॥ ८ ॥ ह्मणजे अन्यय आहे. असा तत्त्वाचा कार्यकारणरूपानें परस्परत प्रवेश आहे ह्मणून - तत्त्वाची गणना कार्यकारणरूपानें वसयाच्या मनेगताप्रमाणे अधिकउणी केलेली आढळते ॥ ७ ॥ एकाच कारणतत्त्वात इतर सर्व कार्यतत्त्वाचा प्रवेश असतो - जसे आकाशतत्त्वात त्यापासून होणाऱ्या वायुतेजादि कार्यतत्त्वाचा सूक्ष्मरूपाने प्रवेश असतो. तसेच पुर्वीत अनेक अलंकाराचा प्रवेश आहे ह्मणजे तेच सुवर्ण कर्त्याच्या इच्छेनुरूप अनेक अलंकाररूपाने वनाविले जाते - अथवा एका कार्यतत्त्वात इतर कारणतत्त्वाचा अन्ययरूपाने प्रवेश असतो - जसे पृथ्वीतत्त्वात उदक आणि वायु इत्यादि तत्त्वाचा अन्यय आहे. घटात मृत्तिकेचा अन्यय आहे - ॥ ८ ॥

१ कार्य व कारण यांचें नाथानें थोडक्यात लक्षण सांगितलें आहे तें असे :- पूर्णस्थित जें तें कारण । त्यापासून उपजे कार्य जाण । हे कार्यकरणाचें लक्षण ।

तत्त्वविलक्षण बोळवती ॥ २ एकाच कारणापासून अविच्छेदनीं कार्ये कशी होतात याचा नाथानीं दक्षात दिला आहे :- साकरेचीं नात्रळें केळीं । पारे नां साकराचा नाहीं मुकलो । तेवीं कारणाचीं कार्ये जडाळीं । असता संचकीं कारणत्वे ॥ नाथ, ८६.

सृष्टम व्याख्यानाच्या अभिप्रायाला अनुसरून ऋषींनी या तत्वाची कार्यकारणरूपाने जी अधिकउर्गा गणना केली आहे ती सधुक्तिक असल्यामुळे आह्मी निचा स्वीकार करितों. ॥ ९ ॥ - आता ईश्वर आणि जीव यांचा भेद व अभेद दर्शविण्याच्या अभिप्रायाने तत्वाची गणना सवीस व पंचवीस केली आहे. ते साधतो : जीव आणि ईश्वर ही दोन भिन्न तत्वे आहेत असे करून तत्वाची संख्या सवीस मानण्याचे कारण, उद्धवा, असे आहे की - अनादि अविवेने जीव हा बद्ध आच्छाद असून त्याला ईश्वराचे साहाय्याशिवाय स्वस्वरूपाचे ज्ञान स्वतःप्रण होण्याचा संभव नाही. ईश्वर हा आत्मज्ञानी असून त्याच्या कृपेने जीवाला स्वरूपसाक्षात्कार होतो - या का-
अतः अभीष्टा पौर्वापर्ये (कार्यकारणत्व) प्रसंगाने (गणना) [च] अभीष्टतां यथा यद्वक्तं (व्याचक्षुः) युक्तिसंभवात् त्रिविक (त्रिविक) गृह्यते ॥ ९ ॥ अनाद्यविद्यायुक्तस्य पुरुषस्य आत्मवेदनं (आत्मज्ञान) स्वतः न संभवेत्. अन्य. तत्त्वज्ञानं. भवेत्. ॥ १० ॥ अत्र पुरुषेश्वरयोः अणु (बोह) अपि वैलक्षण्यं (वे-ळे) पौर्वापर्यमतोऽमीषां प्रसंगान्नमसीप्सताम् ॥ यथा त्रिविकं यद्वक्तं गृह्यते ॥ ९ ॥ अनाद्यविद्यायुक्तस्य पुरुषस्याऽऽत्म-वेदनम् ॥ स्वतो न संभवादन्वस्तत्त्वज्ञो ज्ञानदो भवेत् ॥ १० ॥ पुरुषेश्वरयोश्च न वैलक्षण्यमपि ॥ तदन्यकल्पनाऽपार्थो ज्ञानं च

प्रकृतेर्गुणः ॥ ११ ॥ प्रकृतिर्गुणसाम्यं वै प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ॥ सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यनहेतवः ॥ १२ ॥

पणा) न. तत्त्व साम्यकल्पना (वेळेपणाची कल्पना) अपार्थो (व्यर्थ) ज्ञान प्रकृतेः गुणः ॥ ११ ॥ गुणसाम्यं प्रकृतिः. स्थित्युत्पत्त्यनहेतवः. सत्त्वं, रजः, तमः इति गुणाः. प्रकृतेः. आत्मनः. न. ॥ १२ ॥

रणास्त्व जीव ईश्वर यांचा भेद मानिला आहे. - ॥ १० ॥ असे जीव आणि ईश्वर हे चैतन्यरूपी असल्यामुळे त्यामध्ये भेद मुळीच नाही त्याच्या भेदाची कल्पनाही अगदी व्यर्थ आहे. (म्हणून तत्वाची संख्या पंचवीस केली आहे) - आता जीवेश्वराच्या ऐक्याचे ज्ञान त्या ज्ञानाला एक निराळेच तत्त्व का मानू नये अशी शक्ता येत नर त्याचेही उत्तर असे की - ज्ञान हे सत्त्वगुणाची वृत्ति असल्यामुळे तो प्रकृतीचा गुण आहे. त्याचा प्रकृतितत्वात अंतर्भाव होतो, म्हणून ज्ञान हे निराळे तत्त्व नाही ॥ " - आता ज्ञान हा जीवाचा धर्म दिसत असून तो प्रकृतीचा गुण कसा असे विचारशील तर त्यावरून सांगतो ऐक - सत्त्व, रज आणि तम या निन्ही गुणांची ममान अवस्था, जी

१ जीव आणि ईश्वर सामवील भेद गायानी दाखविला आहे. - जीव निधस्व ईश्वर निवता । जीव अज्ञान ईश्वर ज्ञानदाता । जीव परिच्छिन्न एकदेशात् । ईश्वर सदा सदा सर्वदा । जीव हीन वीन अज्ञान । ईश्वर समर्थ सर्वज्ञ । जीवास दृढ कर्मबधन । ईश्वर तो जाण निष्कर्मी ॥ नाथ, १०१ । २ । जीवाच्या आत्मज्ञान ज्ञानानंतर मात्र जीव भेद गहन नाही कारण तो जीवही स्वरूपस्थिति एकच. भेद हा अविवेने वसित असतो तो आत्मज्ञानात नष्ट होतो. १ ज्ञानाचा नय दृष्टत वेदात - स्वभाव पहातां दर्पण । एकाचे देखिजे दुजेपण । परि द्विध-दृष्टेची व्यापण । या परि जाण जीव भिन्न ॥ अज्ञानप्रतिबिंबित जीव । याचा द्रष्टा तो सदाशिव । तरी ऐक्यतेचे जे वैभव । तो निज स्वभाव मोडेना ॥ नाथ, ॥ ११२, १३ ॥

सिद्धाच्च प्रकृति द्वाणवान्. ती समान अवस्था मोहून त्या गुणांचा न्यूनाधिकभाव झाला द्वाणजे तेच गुण जगाचो उत्पत्ति, स्थिति आणि प्रलय ही होण्याला कारणीभूत होतात आता ज्ञान हे सत्व गुणाची वृत्ति आहे द्वाणून ते प्रकृतीचाच गुण आहे, नीवाचा नेव्हे कारण जीव हा अकर्ता असल्यामुळे त्याच्या ठिकाणी जगाच्या उत्पत्त्यादिकाना कारण जे गुण त्या गुणाचें आश्रयत्व सभवत नाही. ॥ १२ ॥ द्वाणून सत्वगुणात्मक ज्ञान - हा प्रकृतीचाच गुण होय - तसेच रजोगुणात्मक कर्म व तमोगुणात्मक अज्ञान ह्यांचाही प्रकृतीच्या गुणातच अंतर्भाव समजावा. ही निराखीं तत्वे नव्हेत. त्याचप्रमाणें गुणात होणें द्वाणजे न्यूनाधिकभाव करणारा कालरूपी ईश्वर. व स्वभाव द्वाणजे प्रथमच जे मायेचे स्वा-
[प्रकृतेः गुण.], रजः कर्म, तम अज्ञान उच्यते, गुणव्यापिनकर (गुणतम्यै क्षीम व्यापयन् तो) काल, स्वभाव. च सुत्र एव [एतेषा प्रकृतौ अतर्भाव] ॥ १३ ॥
मे पुरुषः, प्रकृतिः, व्यक्त (महत्त्व), अहंकार, नन (बाकाश), अनिल. (वायु), ज्योतिः (तेज), आप. (उदक), क्षिति. [च] इति नव तत्त्वानि उक्तानि ॥ १४ ॥

सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमो ज्ञानमिहोच्यते ॥ गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सुत्रमेव च ॥ १३ ॥

पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमहंकारो नमो ऽनिलः ॥ ज्योतिरापः क्षितिरीति तत्त्वान्युक्तानि मे नव ॥ १४ ॥

श्रोत्रं त्वग्दर्शनं द्वाणो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः ॥ वाक्प्राण्युपस्थपाख्यं द्विः कर्माण्यगोभय मनः ॥ १५ ॥

शब्दः स्पर्शो रसो गंधो रूपं चैत्यर्थजातयः ॥ गत्युत्पत्त्यर्गशिल्पानि कर्मायतनसिद्ध्यः ॥ १६ ॥

अंग, भ्रौर्ध, त्वक्, दर्शनं, द्वाणः, जिब्हा इति ज्ञानशक्तयः, वाक्पाण्युपस्थपायु, अग्नि [च इति] कर्मोग्नि, उभय मनः [पच एकादश] ॥ १५ ॥ शब्दः, स्पर्शः, रसः, गन्धः, रूप च अर्थाजातयः (विषयरूप) [पंच], गत्युक्त्युत्सर्गशिष्टाग्नि (गति, माषण, मलमूत्रोत्सर्ग व शिल्पमौल्ल) कर्मोद्यतनसिद्धय (कर्मद्विधावी फलं) ॥ १६ ॥ भौतिक स्फुरण, ज्वाला सूत्र अथवा महत्तत्त्व क्षणतात, त्याचाही प्रकृतीतच अतर्भाव होतो (एतावता ज्ञान, कर्म, अज्ञान इत्यादिकाचा प्रकृतीमध्ये अतर्भाव असल्यामुळे कोणत्याही पक्षामध्ये तत्त्वाची वृद्धि होत नाही) ॥ १७ ॥ - आता अडावीस तत्त्वे कोणती तें सांगतो :- पुरुष, प्रकृति, महत्तत्त्व, अहंकार, आकाश, वायु, अग्नि, उदक, व पृथ्वी हीं नऊ तत्त्वे मी (पूर्वी) सांगितलीं आहेत, ॥ १४ ॥ श्रोत्र (कान), चक्षु, जिह्वा, नासिका, त्वचा, हात, पाद, उपस्थ व गुद हीं पाच कर्मेन्द्रिये, व ह्या दोहोंना चारूक झणून उभयेन्द्रियात्मक मन, अर्शा, हे उद्धवा, हीं अकरा तत्त्वे, ॥ १५ ॥ आणि शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध ह्या पाच त्रिषयांच्या रूपानी परि-

१ जस्यै — चंद्र निखल निख स्वभाव । तोच चाले त्या अन्नासत्रे । दिसे जेवी सवेग घावे । तेवी गुणस्वभावे जीवात्मा ॥ नाय-पावणें (दार्ष्टान्तिकज्ञान) हा अत्रा गुण असून व्यापण तो द्वाचा (दार्ष्टिकीजीवाचा) गुण असे समजतों. ४५

गाम पावलेली पंच महाभूतें व सत्व, रज आनि तम हे तीन गुण, मिळून एकंदर अद्यावीस तत्वे शालीं. परंतु गमन, भाषण, उत्सर्ग हाणजे मलमूत्रत्याग व कटाकौशल्य अशी ही कर्माद्रियाची फळे आहेत, - हाणून ही अविक दुसरी तत्वे नव्हेत. - ॥ १६ ॥ - असे तिन्ही मतांतील तत्वसंख्येचे भेद दाखविले आता ते ते भेद सांगणाराचा तात्पर्याची मागणे - हे विश्व उत्पन्न करण्याच्या आरंभी कार्यकारणरूपी (अकरा इद्रिये व पांच विषय मिळून सोळा कार्ये व महत्तत्त्व अहंकार व पंचमहाभूत अशी मान कारणे मिळून बनलेली) प्रकृति ही सत्व, रज व तम गुणांच्या योगानें उत्पत्ति, स्थिति व प्रत्यात्मक अवस्था धारण करते. ही प्रकृति जगताचें उपादान कारण (घडान्या मानी या न्यायानें, प्रकृति. कार्यकारणरूपिणी [सर्वा] अस्य सर्गादौ सत्त्वादिभिः गुणैः [सुव्यावस्था] धत्ते अव्यक्तः (परिणाम न पावणारा, निमित्तभूत) पुरुष केवळ ईक्षते (पाहते)

सर्गादौ प्रकृतिर्हास्य कार्यकारणरूपिणी ॥ सत्त्वादिभिर्गुणैर्धत्ते पुरुषो ऽव्यक्त ईक्षते ॥ १७ ॥

व्यक्तादयो त्रिकुर्वाणा धातवः पुरुषेक्षया ॥ लब्धवीर्याः सृजंयुः संहताः प्रकृतेर्वलात् ॥ १८ ॥

सप्तैव धातव इति त्रयार्थाः पंच खादयः ॥ ज्ञानमात्सोभयाधारस्ततो देहेन्द्रियासवः ॥ १९ ॥

॥ १७ ॥ त्रिकुर्वाणा व्यक्तादयः (महत्त्वार्थिक) धातवः पुरुषेक्षया लब्धवीर्याः संहताः (एकत्र झालेले) [सतः] प्रकृतेः सत्ता अहं सुजंति. ॥ १८ ॥ “ सप्त एव धातव ” आहे हाणून ती विकाराव्य धातव. पुरुष हा विविंकार, असंग आहे. तो प्रकृतीचें ईक्षण (पाहणे) मात्र करितो. - यामुळे तो जगाचें निमित्त कारण मात्र होतो - ॥ १७ ॥ महत्तत्त्व, अहंकार इत्यादि तत्वे विकाराव्य धातवतात. पुरुषाच्या (ईश्वराच्या) अवलोकनांत त्यात शक्ति उत्पन्न होते व प्रकृतीच्या आश्रयानें ती तत्वे एकत्र होऊन ब्रह्मांड उत्पन्न करितात. ॥ १८ ॥ - आता तत्वे सात आहेत हाणून जे झटले आहे त्याचें निरूपण असे - आकाशादि पांच महाभूत, त्याचा द्रष्टा जीव (हा महात्मा, व दृश्य व द्रष्टा या दोहोंनाही आधार जो ईश्वर (तो सातवा). या साताधामून देह, इद्रिये, प्राण, हीं उपलब्ध होताना - हाणून याचा कार्यवाने व प्रकृति, महत्तत्त्व व अहंकार यांचा कारण -

१ प्रकृति आणि पुरुष हातील भेद नाथ सांगतातः— जगाचें आधारकारण । प्रकृति होय मग आपण । प्रकृति तेजकारी पुरुष जाण । तो महाकारण या हेतू ॥ प्रकृति दृढत पुन्य अव्यक्त । हे विकारी तो विकारपरहित । हेगुणभरी गुणभरित । नो गुणार्ति मिजार्ते ॥ प्रकृति स्वयार्थे चंचल । पुरुष अन्वयार्थे अचर । प्रकृति ब्रह्मार्थे सच्चल । पुरुष केवळ वेदातीत ॥ प्रकृति स्वभाव सदां शून्य । पुरुष केवळ चैतन्यधन । प्रकृतीस होय अवसान । पुरुष नो जण अचन ॥ प्रकृति केवळ विरात । याल ती तेय विषयदृष्ट । पुरुष पूर्ण परमार्थद । विषयकंदुल्लेखक ॥ नाथ, १८० पासून ८४ २ जशी कासवीण हत पाय व झळविता व सनतान न करिता केवळ अपत्या दृष्टीने निळाचें पोषण करीने त्याप्रमाणें पुरुषाच्या केवळ ईक्षणें (पाहण्यानें) प्रकृति छत्रि करू शकते. ती स्वता जड असल्यामुळे पुरुषाच्या अरलेक्याशिवाय निच्यानें उभते वगैरे कथें करवत नार्हे

तत्त्वाने पंचमहाभूतात् अंतर्भाव संगजावा. - ॥ १९ ॥ - आता तत्वे सहा हणतात तीं अशीं - महाभूत पाच व सहावा ईश्वर तो ईश्वर आपण उत्पन्न केलेल्या पचभूताशी युक्त होऊन हे सर्व ब्रह्माह उत्पन्न करून त्यात आपण प्रवेश करिता झाला ॥ २० ॥ - आता तत्वे चारच मानिली आहेत ती अशीं आत्म्यापासून जन्मलेली तेज. उदक व पृथ्वी ही आत्म्यासहवर्तमान चार तत्वे होती. या चार तत्त्वानी ब्रह्माडरूपी कार्याचे जन्म झाले - नाम, रूप आणि क्रिया एतद्दुपच सृष्टि मुख्यते करून दिसत असल्यामुळे ही इष्टीला प्रत्यक्ष होणारी तीन तत्वे व त्यात क्रिया उत्पन्न करणारा चेतन आत्मा, इतक्याने ह्या सृष्टीची व्यवस्था लागते ह्यातून अशा मताने मुख्य तत्वे चारच ठरविली आहेत - इति [पक्षः] तत्र पञ्च साध्य-अर्थोऽज्ञानं (जाणणारा, इच्छा, जीव), उभयाधार. आत्मा [च]. तत-देहेन्द्रियासच [जायते]. ॥ १९ ॥ “ बद्ध ” इति अत्र अपि पञ्च भू-इति [पक्षः] तत्र पञ्च साध्या समुपाविशत्. ॥ २० ॥ चत्वारि एव इति [पक्षः] तत्र अपि तेज आपः, अन्न [च] आत्मन जानानि [आ-वानि, बध् । परः पुमान् आत्मसम्भूतैः तैः युक्तः [सत्] इदं सङ्ग्रा समुपाविशत्. ॥ २० ॥ सप्तदशके सख्याने एकमनसा [सह] पञ्च पञ्च भूतमात्रेन्द्रियाणि, आत्मा सप्तदशः स्मृत-ल्लना सह चत्वारि [तैः अवयवितः (कार्याने) इदं जन्म जातं कलुः ॥ २१ ॥ सप्तदशके सख्याने एकमनसा [सह] पञ्च पञ्च भूतमात्रेन्द्रियाणि, आत्मा सप्तदशः स्मृत-

चत्वारि] तै. अवयविनाः (कार्योर्ध्वं) इदं जन्म जातं कथुः ॥ २१ ॥ सप्तदशकं सत्यान एकमगता [२२] चत्वारि तेज आणो

षाड्व्यत्राप भूतानि पच षष्ठः परः पुमात् ॥ तद्युक्तं आलस्यभूतं ॥ पंच पंचैकमनसा
ऽन्नमात्मनः ॥ जातानि तैरिदं जातं जन्मावयविनः खलु ॥ २१ ॥ सध्याने सप्तदशके भूतमात्रेन्द्रियाणि च ॥

आत्मा सप्तदशः स्मृतः ॥ २२ ॥ तद्वत्षोडशसंख्यानं आत्मैव मन उच्यते ॥ नूतद्वियाणि पंचैव मन आत्मा त्रयोदश ॥ २३ ॥
 आत्मा सप्तदशान् आत्मा षडै सहासतेदियाणि च ॥ अष्टौ प्रकृतयश्चैव पुरुषश्च नवेत्यथ ॥ २४ ॥

एकादशत्वे आत्मा इसी महाभूतद्वयान्न च ॥ अष्टा त्रिकुटयध्वजमुत्तमं योऽनन्य ॥ २२ ॥ एकादशत्वे असौ

॥ २२ ॥ तद्वत् कोकशर्षणाने आत्मा एव मन उच्यते. [त्रयोदशपक्षे] पंच एव भूतैर्द्रियाणि, मनः, [द्विविधं] आत्मा [च एव] त्रयोदश. ॥ २३ ॥

॥ २३ ॥ तद्वत् कोकशर्षणाने आत्मा एव मन उच्यते. [त्रयोदशपक्षे] पंच एव भूतैर्द्रियाणि, मनः, [द्विविधं] आत्मा [च एव] त्रयोदश. ॥ २४ ॥

आत्मा, महाभूतेंद्रियाणि च. अथ अष्टौ प्रकृतयः, पुरुष. च इति नवः ॥ २४ ॥
॥ २१ ॥ - तत्वाची संख्या सतरा सतरा उरविही आहे ती अशी - महाभूते पाच, विषय पाच, ज्ञानेन्द्रिये पाच, एक मन व सतरा आत्मा ॥ २२ ॥ त्याचप्रमाणे तत्वाची संख्या
सोळा उरवितांना आत्म्याळाच सकल्प विकल्प केल्याने मन ही संज्ञा येते, - ह्मणून आत्मा व मन ही भिन्न तत्वे नाहींत असे कल्पून वरील सत्रा तत्वात एक तत्त्व उणे करून
सोळा तत्वे मानिताव. - पाच महाभूते, पाच इंद्रिये, मन एक आणि आत्मा दोन प्रकारचा (जीव व ईश्वर), अशी तेरा तत्वे कल्पितात - यात पाच विषयांचा पाच महाभूतांतच
अंतर्भाव करितात. - ॥ २३ ॥ तत्वे अकरा कल्पितात तीं अशी. पाच महाभूते पाच ज्ञानेन्द्रिये व एक आत्मा. - यात जीव व मन यांचा आत्म्यातच अंतर्भाव करितात - आठ
राजा जिहाखनी बैसला । तो राज्यत्यै पूज्य झाला । वरंत

[illegible]

(दीप पुढें चालू)

प्रकृति (क्षणमे प्रकृति, महत्त्व, अहंकार व धाव महाभूते) व एक पुरुष भिन्न तत्त्वे नरु कल्पितान् - यात इतर सर्व विचारवा अर्थाव करीनात - ॥ २४ ॥ - प्रकृति व पुरुष याचा भेद समजावा हणून अर्थीनी अशा नानाप्रकारांनी तत्त्वाची गणना केली आहे ते सर्व प्रकार सयुक्तिक अमल्यामुळे न्यायाच्या अनुसरूनच आहेत विद्वानांचे कोणते याषण अयोग्य आहे बरे? कोणतेच नाही - ॥ २५ ॥ - प्रकृति आणि पुरुष याचा भेद तर प्रत्ययास येत नाही मग सत्वादि गुण हे प्रकृतीचेच आहेत, आत्म्याचे नव्हे ही गोष्ट कशी समजवी, असे विचारण्याच्या उद्देशाने - उद्धव क्षणाळा - हे कुणा, जरी प्रकृति आणि पुरुष बड व वेतन अशा विभागकरून परस्परगामून मिळ आहेत ही गोष्ट इति तत्त्वाना नाना प्रसंगाने अर्थीभि. कृतं युक्तिमत्त्वात् (युक्तिविद् आहे क्षण) सर्व न्याय्य. विदुषा अशोभन किं ॥ २६ ॥ उद्धवः उवाच - क्षण, प्रकृति, पुरुष च उभे.

इति नाना प्रसंगानं तत्त्वानामुपिभिः कृतम् ॥ सर्व न्याय्यं युक्तिमत्त्वादिदुषा किमशोभनम् ॥ २५ ॥ उद्धव उवाच ।

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ ॥ अन्योऽन्यापाश्रयात्कृष्ण दृश्यते न भिदा तयोः ॥ प्रकृतौ लक्ष्यते ह्यात्मा प्रकृतिश्च तथा ऽऽत्मनि ॥ २६ ॥ एवं मे पुंडरीकाक्ष महतं संशयं हृदि ॥ छेतुर्महसि सर्वज्ञ वचोर्निर्णयनैपुणैः ॥ २७ ॥

यदि कापि आत्मविलक्षणौ, [तथा अपि] अन्योन्यापाश्रयात् तयोः भिदा न दृश्यते. प्रकृतौ आत्मा तथा आत्मनि प्रकृतिः च लक्ष्यते ॥ २६ ॥ पुंडरीकाक्ष, सर्वज्ञ, एव मे हृदि खरी आहे तथापि ती एकमेकांपासून भिन्न रूपांत कोठेच प्रत्ययास येत नसल्यामुळे त्याचा भेद लक्षात येत नाही. प्रकृतीच्या ठिकाणी आत्म्याचे व आत्म्याच्या ठिकाणी प्रकृतीचे मान होतें. - क्षणजे प्रकृतीचे कार्य जो देह तोच आत्मा व आत्मा तोच देह असे असक ज्ञान उत्पन्न होते. अहंस्फुरणरूपी वेतन आत्म्याचा देहव्यनिर्गुण केंद्र मन्त्रप्रगाने प्रत्यय येत नाही यासुळे परस्पराचा भेद समजत नाही. - ॥ २६ ॥ हे कमज्जयना श्रीकृष्णा, तू सर्वज्ञ आहेस क्षणून युक्तिकौशल्याने परिपूर्ण अशा आपल्या भावगाने तू माझ्या अत करणातील संशयाचे छेदन करण्यास समर्थ आहेस. ॥ २७ ॥

(भागीक दीप पुट चालू)

-२ जीव मग आणि आत्मा ही तिन्ही एकच झाला दृष्टत नाथानी दिला आहे - हनि (कोप, पित्रवी) मधु (मकरंद) आणि पिबळा । तीं नावे एकच आहेत । सुत्रसु सुस्वाद सुनीळा । एकत्र मेळा आसकळी ॥ तेवी जीव शिव आणि मन । तिन्ही एक रसचि जाण । जेवी हेममणी सपूर्ण । हेम सूत्र । लहान घोटिनी ॥ २४५ ॥ २४६ ॥ जेवी उसाची निज गोडी । गुळसाकरेच्या मोडी । तेवी दिसे चढोवडी । तेवी तत्वपरवडी निज तरे ॥ नाथ, २४३ ॥ २४४ ॥ प्रकृति व पुरुष एकच मानून ह मने नै मल - जैसा नस लोहाचा गोळ । दिसे अक्षिची के मळ । तेवी प्रकृतिपुरुषाचा मेळ । दिसे सबळ एकल ॥ गोडीभेगळी साकर होये । परिमळविंगळी साकर राह । ते अ नम - भेगळी पाहे । प्रकृति त्याहे अव्यक्ता ॥ नाथ, २४५ ॥

तुझ्या कृपेनेच जीवनाचा स्वरूपज्ञानाची प्राप्ति होते व तुझ्या मायेच्या शक्तीनेच त्यांच्या ज्ञानाचा व्हास होतो. - सर्व संशयांचे छेदन करून स्वरूपाचे यथार्थ ज्ञान तुझ्याशिवाय दुसरा कोण देऊ शकेल ! कोणीही नाही कारण - तुझ्या मायेचा प्रभाव तूच एक जाणत आहेस इतर कोणासही तो समजत नाही ॥ २८ ॥ - असा उद्धवने विनयपूर्वक प्रश्न कला असता प्रकृतीला विकारित्व, नानात्व, सापेक्षत्व व अडत्व असून पुरुष तिच्या अगदी उलट ह्मणजे निर्विकार, अद्वितीय, निरपेक्ष व स्वयंप्रकाश असा असल्यामुळे परत्पुरुषाच्या अत्यंत भेद आहे असे दर्शविण्याकरिता - भगवान् उद्धवाला ह्मणाले - हे उद्धवा, तू पुरुषश्रेष्ठ आहेस प्रकृति आणि पुरुष याचा अत्यंत भेद (दिवसरात्रिप्रमाणे) असा प्रकृत संशय नयनैपुण्यः (युक्तीभवेन प्रदीप्य ज्याचें अज्ञा) वचोमिः छेत्तु महसि ॥ २७ ॥ हि त्वत्सर्जनावाना ज्ञान ते शक्ति अत्र (या ज्ञानविषयी) प्रमाद (भ्रम) च त्वत्सर्जनात्ममायायाः गति वैरथ्य अपरः न [वेद] ॥ २८ ॥ श्रीभगवान् उवाच - पुरुषर्षभ, प्रकृति, पुरुषः च इति विकल्पः गुणव्यतिकरः (गुणाच्या क्षोभातें कैलेअ) एषः सर्गः प्रकृतिः । श्रीभगवान् उवाच ॥ २९ ॥

तत्त्वो ज्ञानं हि जीवानां प्रमोषस्तेऽत्र शक्तिः ॥ त्वमेव ह्यात्ममायाया गतिं वेत्स्य न चापरः ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच । प्रकृतिः

पुरुषश्चेति विकल्पः पुरुषर्षभ ॥ एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मकः ॥ २९ ॥ ममांग माया गुणमयनेकधाविकल्पबुद्धीश्च

गणविधत्ते ॥ वैकारिकस्त्रिविधो ऽध्यात्ममेकमथाधिदैवमधिभुतमन्यत् ॥ ३० ॥ द्वाग्रपमार्कं वपुत्र रंध्रे परस्परं सिध्यति यः स्वतः खे ॥

गुणानिवच ॥ प्रकारानुसारात् ॥ १॥ अंग, गुणमयी मम माया गुणैः अनेकधा विकरबुद्धीः विभक्ते. वैकारिक अध्यात्म एक अय अधिदैव (उत्पन्न कैला जाणारा देहादि सवात) वैकारिक (विकारवान्) ॥ २९ ॥ अंग, गुणमयी मम माया गुणैः अनेकधा विकरबुद्धीः विभक्ते. वैकारिक अध्यात्म एक अय अधिदैव अन्वय अधिभूतं च [इति] त्रिविधः ॥ ३० ॥ इक्, रूपं, अन्न रश्मे [त्रिविध] आर्क (सूर्यांचें) वपु (अन्न) [च] परस्परं सियति. यं क्षेत्र (आकृशांत), [स.] सगर गदी उचव आहे - तो कसा असें विचारशील तर - प्रकृतीचे कार्य ओ हा देह, इन्द्रिये, मन, प्राण इत्यादिकांचा संघात (समुदाय) दिसन आहे तो त्रिगुणाच्या मिश्रणापासून उत्पन्न झाला असल्याकारणानें वृद्धि, क्षय, नाश इत्यादि विकारानीं पूर्ण भरला आहे ॥ २९ ॥ - प्रकृतीचे नांनात्व कर्म आहे तें सागतों - हे उद्धवा, माझी त्रिगुणात्मक माया ही नानाप्रकारचे भेद व भेदबुद्धि आपल्या गुणाच्या योगानें उत्पन्न करिते - ते भेद कोणते समजतील तर - हा विकारी कार्यवर्ग केवळ स्थूलरूपानेंच पाहिला तर अध्यात्म अविभूत आणि अधिदैव अशा तीन प्रकारचा दिसतो. ॥ ३० ॥ - ती तीन रूपें (प्रकार) नेत्रेन्द्रियाचा दृष्टान घेऊन दाखवितों - नेत्रेन्द्रिय (अध्यात्म), रूप (अविभूत) व नेत्रे-

१ प्रकृति पुरुष हे दोनी । सदा अत्यंत वेगळेरणी । जैसा दिवस आणि रजनी । एक जोपोनी पक्षु प्रबळे ॥ दिवस लोपताची जाण । अग्रकारेनी परिपूर्ण । येऊनया तार-
गण । रात्री आपण उठ्ठासे ॥ तेथीं लोपता पुढ्याचें मान । घेऊतो काथेंसी (वेदविकर्णी) कारणगुण (सारज ६०) । ज्ञानाज्ञानेंसी परिपूर्ण । प्रकृति जाण योरवे ॥
नाथ, २८० पासून २८२ २ गगनीं गर्ध्वतगर जाण । माझ्या गोपुरें वन उपवन । विले तैशी प्रकृति आपण । नानाकारें जाण भासन ॥ नाथ, २८६.

द्विधा तं भविष्य आलेख्य सूर्यप्रकाश (अविर्भाव) ही तिन्ही जेव्हा असतील तेव्हा परस्परसंधि सिद्धि होते, यापैकी एकाचा अभाव झाला की दुसरी दोन्ही सिद्ध होत नाहीत. -- प्रकाश की त्या विपुलैकी शून्य जर नसेल तर केवळ कार्ये नें रूपपर्यंत ते सिद्ध होते नाही. हाणजे नेत्र व त्याचा विषय (रूप) आहे पण प्रकाश नाही तर रूपदर्शन नाही तेसेच (अंधार) रूप व सूर्यप्रकाश आहेत पण दोळ्याच नाही तरही रूपदर्शन नाही. अर्थां दुसऱ्याच्या साहाय्यावाचून एकाची देखील स्वतंत्र सिद्धि होत नाही - परंतु आकाशातील सूर्याला आपल्या सिद्धीसाठी कोणाचीच अपेक्षा असत नाही तो स्वयंप्रकाश असून आपल्या प्रकाशानें सर्वांच्या नेत्रदेवतेला प्रकाश करितो व स्वतः अस्तित्त्व असतो. तमाचेतन आत्मा अथवा मादि सर्व विपुलैकीं कारिकांकारण असून आपल्या विपुलैकीं सिद्धि करणारा सर्वप्रकाराक एक अस्तित्त्व आहे. - विपुलैकादि जड कार्याची निश्चिती [सिद्धयति] - प्रत्यक्ष आत्मा, [स्व] पक्ष आकाश, अपर (वेळ), स्वया अनुभूता आलेखसिद्धयिनिः (सकल परस्परप्रकाशक पदार्थांचा प्रकाशक) [च. यथा] चक्षु, पर-

आत्मन्, [सः] एषा वाचः, अपर (बाळ), स्वया वनुमुल्या आळालासनासाच ।
 एवं त्वगादिश्रवणादिचक्षुर्जिह्वादि
 प्रविलसिद्धसिद्धिः ॥ एवं स्वया एनमल्या

नामगति न चित्तयत्कम् ॥ ३१ ॥ यो यः सौ गुणक्षोभकृतो विकारः प्रधानमूलान्महतः प्रसृतः ॥

नासादि च चिच्छुक्तम् ॥ ३१ ॥ यां सा गुणवान्मृता । विकारः प्रथममूलात् महत प्रसूतः, असौ वैकारिक (वैविध्य), स्वभादि, श्रवणादि, जिह्वादि, नालादि चिच्छुक्तं [अंतःकरणवितर्क] च. ॥ ३१ ॥ यः गुणहोमकान् महत मुह्यं कथं मशय पडन नाही हान्-माली है चेतन आत्मा नसेल तर कोण ठरविणारः परंतु जड वस्तु असोत किंवा नसोत. चेतन आत्मा आता भी ओहो किंवा नाहीं अपा मुह्यं कथं मशय पडन नाही हान्-आत्मा स्वतःसिद्ध आहे. स्वाच्या सिद्धीला कोणत्याही प्रमाणाची अपेसा नाही. - वर जशी नेत्रेंद्रियान त्रिपुटीची व्यवस्था दाखविली तशीच त्वचा. कर्ण जिह्वा, नासा इत्यादि सर्वे इंद्रियात व मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार याद समजावी हान्मने त्वचा (इन्द्रिय, अचान्त) व स्पर्श (अपिदेव) व शरीर (अपिदेव) इत्यादि । ३१ ॥ अहंकारापासूनच अन्मसारूपी सत्सार उत्पन्न झाल व अहंकाराच्या निवृत्तीनेच तो नाहीसा होईल परा - महत्तत्त्वाचे उपादान कारण प्रकृति आहे. त्या महत्तत्त्वापासून

१ ब्रह्मवास, अभिभूत आणि अविद्वेष्ट ह्याना त्रिपुटी झळले आहे, व त्या विहीळ एकमेकांची अपेक्षा वाप्तेने २ ह्यांना चित्तचतुष्टय बाटून आहे ही सर्व एकराचीच नाई साधना निगलें-न)

व्यापापरत्वेन फळीं आहेत :- चित्तचतुष्टयचक्रप्रकार । मन बुद्धि चित्त अहंकार । हीं एकत्रिपरि मिश्र प्रकार । जैसा व्यापार तैसें नांव ॥ केवळ देहाचे मोघण । ते स्वच्छ अहंकार जाण । संकल्प विकल्प दो गहन । तेंच मी मन उद्भव ॥ गत भोगांचे जें चिंतन । ते चित्ताचे लक्षण । केवळ तिष्ठयात्मक जाण । बुद्धी संपूर्ण

ही नांव ५३५०।५१।५२ २ ह्या लिखाणी नाथ अहंकाराचें व्यक्त्य सांगतात -- स्वस्वरूपोंतें विसरून । हृद जें स्फुरे मीगण । तोचो अहंकार जाण । त्रिगुण क्षोभक ॥ ५ संसार बाबळे काय ! आमुनीचा जो विलस । दोन्ही स्वप्नसुषीचा विस्तार । बिस्तु (कसेबर) विमुख जो महारु । तोची संसार गुणात्मक ॥ नाथ, ३७५ । ७६

गुणस्वीय करणाऽऽ कालरूपी ईश्वराच्या निमित्तानें अहंकार उत्पन्न झाला तो सात्विक, तामस व राजस, असा तीन प्रकारचा असून तो मोहें उत्पन्न करणाऱ्या भेदबुद्धीचे कारण आहे ॥ ३२ ॥ - भेदबुद्धि (किंवा अहंकार) स्वरूपाच्या केवळ विस्मरणानें उत्पन्न झाली असल्याळें तो स्वरूपज्ञानाशिवाय शात होणार नाही : - आत्मा शुद्ध चिन्मात्र आहे ही गोष्ट न समजल्यामुळे प्रकृतीहून (देहाहून) आत्मा भिन्न आहे किंवा अभिन्न आहे अशी भेदबुद्धि (किंवा अहंकार) वरून मनवादां व्यर्थ वाढ करितात भेदवाद धातिमूळक अगदी मिथ्या आहे खरा, - तथापि त्याच्या निवृत्तीकरिता साख्ययोगादि साधनाची अपेक्षा आहे कारण, - स्वस्वरूपभूत नाश्या विस्मरणानें अत्यंत वाहिरुल्लसामस्तः, ते ज्ञेय. (राजस) च भिन्नत्व अहं (अहंकार) मोहविकल्पहेतु ॥ ३२ ॥ “अस्ति” इति [च] विवाद भिन्नार्थनिष्ठ [अपि] आत्माऽगणितात्मयः [एव. अयं] व्यक्ते. अरि स्वलोकात् (स्वस्वरूपभूत) मत्त परावृत्तधियां (परतला बुद्धे ज्याच्या, बहिर्मुख, अज्ञा) पुंसां न एव उपरमेत ॥ ३३ ॥ उद्धव उवाच—

अहं त्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामस ऐंद्रियश्च ॥ ३२ ॥ आत्मापरिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति भिदाऽर्थनिष्ठः ॥ त्रयर्थोऽपि

नैवोपरमेत पुंसां मत्तः परावृत्तधियां स्वलोकात् ॥ ३३ ॥ उद्धव उवाच । त्वत्त. परावृत्तधियः स्वकृतै. कर्मभिः प्रभो ॥ उच्चावचान्यथा देहान् गृह्णन्ति विसृजन्ति च ॥ ३४ ॥ तन्ममाख्याहि गोविंद दुर्विभाव्यमनात्मभिः ॥ न ह्येतद्रायशो लोके विद्वासः संति वचिताः ॥ ३५ ॥

प्रभो, स्वकृतै. कर्मभिः स्वत्त. परावृत्तधिय यथा उच्चावचान् देहान् गृह्णन्ति, विसृजन्ति [च], ॥ ३४ ॥ गोविंद, अनात्मभिः. दुर्विभाव्य तत्त्व मम आत्म्याहि. लोकं प्रायः (ह्मणने विषयासक्त) झालेल्या लोकाची भेदबुद्धि (या साधनाशिवाय) शात होत नाही, - तर ते आपल्या भेदयुक्त केलेल्या कर्मांनीं उच्च नीच योनीत जन्ममृत्युप्रवाहरूपी सार भोगीत फिरतात - ॥ ३३ ॥ उद्धव झणाला, - हे भगवन्, ज्या प्राण्याची बुद्धि स्वतः केलेल्या कर्मांमुळे तुझ्या स्वरूपापासून परावृत्त झाली आहे ते उच्च नीच योनीत देह फसे वारितात व कसे सोडितात ! (प्रश्नाचा भाव असा की सदा सर्वव्यापक, अचल निराकार आत्म्याला एका देहातून दुसऱ्या देहात जाणें कतें संभवतें ? त्याच्या हातून कर्म कशी घडतात ? व त्याला जन्म मृत्यु कसे येतात ?) ॥ ३४ ॥ हे गोविंद, तें सर्व मला सांग आम्ही मदमतीचे असल्यामुळे आह्याम हा (सर्व मायाविलास) अतर्क आहे

१ विकारोऽक्षोभती तिनही गुण । हे विस्मरण मोहाचें लक्षण । तजें विकाराले तीन गुण । ते विकार भिन्न अवघारी ॥ ३७७

२ अत्मा अकृतीहून अगदी भिन्न आहे झालें उदाहरण नाश देतात — अर्थां कृष्ण पीत रक्त श्वेत । स्फटिक ठेविता तेथ तेथ । अरी तदाकार भासत । तरी तो जाति शुद्धत्वे ॥

तैसा गुणसंगे - जीवात्मा बद्ध । विसरे तरी तो अतिसुद्ध । हा नेणोनियां निजबोध । करिती विवाद मतवादी ॥ नाथ, ३८६ । ८७

३ दुसऱ्या देहात जाणें बरे वगैरे उदाहरणें मतानें समवत नाहीं झालीं उदाहरणें नाथ देतात — पृथ्वी हसोति जोसरां (हर) रोहे । आकाश पळोने पन्हा (पळिगडे) जाये . ते हे-
जांचा देहांतर पाहे । आत्मा लाहे संसरण ॥ कारण, आत्म्यावेगळे काही । रिती तंव झल्ले नाही । तरी ये देहांचा ते देही । गमन खिळी पाहीं कैसीनी ॥ ४०९ । १०

हे जाणारे जन बहुधा कोणी नाहीतच. कारण, सर्व दुष्टा यापेने मोहित झाले आहेत. ॥ ३५ ॥ - लिंगदेहाच्या अध्यासाने आत्म्याला जाणें येणें जन्ममरणादि सर्व काही आहेसं दिसतें पण वस्तुन तें मुख्यच नाही असें दाखविण्याकरितां - श्रीभगवान् दणाले - पाच इंद्रियाशी सहवर्तमान मन (ह्मणजे लिंगदेह) हे कर्माच्या अधीन असल्यामुळे ते वासनेच्या योगाने एका देहांतून दुसऱ्या देहांत जातें. असंग, अचल आत्मा त्या मनाहून भिन्न असूनही त्याच्यामागून जातोसा दिमतो, ह्मणजे त्या लिंगदेहाच्या अनिमित्ताने (लिंगदेहाच मी असा अभिमान धरून) आपण जातो येतो असे तो मानितो. - जसे आकाश अवल परिपूर्ण असूनही वेदाच्या जाण्यायेण्यानें वेदातील आकाशाही त्या घटत्रयेजें जातें येतेंसे दिसतें तसे. वस्तुतः तें हालतच नाही. - (येथें लिंगदेह मुख्य पाच इंद्रिये व एक मन भिळून महा तत्वाचा सागितरा आहे त्यात इतर इंद्रियाचा व प्राणाचा, अर्थात शः पल्लु विद्यांसः न सति. हि [मायया] कंचिताः. ॥ ३५ ॥ श्रीभगवान् उवाच - नृणां पचमिः इंद्रियैः युगं कर्ममय मनः लोकान् लोकं प्रयाति अन्य आत्मा तन्व (ल. मनस) अनुवर्तते (अहकाराने अनुसरतो). ॥ ३६ ॥ कर्मतंत्रं मनः दृष्ट्वा क्षय अनुश्रुतान् वा विषयान् अनुव्यायत् [सत्-यायमानेषु विषयेषु] उग्रत् (अस् दृष्टेः) [पूर्वदिग्देहेषु

श्रीभगवानुवाच । मनः कर्ममयं नृणामिंद्रियैः पंचभिर्युतम् ॥ लोकांल्लोकं प्रयास्यत्य आत्मा तदनुवर्तते ॥ ३६ ॥

ध्यायन्मनो ऽनु विषयान्दृष्टान्वा ऽनुश्रुतानथ ॥ उद्यत्सीदत्कर्मतंत्रं स्मृतिस्तदनुशाम्यति ॥ ३७ ॥

च] सीदत् (ख पावणारे) [भवति]. तदनु स्मृतिः शाम्यति. (नाहीची होते). ॥ ३७ ॥

करून देहा इंद्रिये, पाच प्राण व एक मन भिळून घेऊकलात्मक लिंगदेह समजावा). ॥ ३६ ॥ - मनान्त तरी पूर्व देहाचे प्रारब्ध भोग भोगून मण्ळ्यानंतर त्या देहाचे मनु सुस्थाने व संविताप्रमाणे पुढे प्राप्त झालेल्या केदांचे स्मरण झाल्यामुळे पूर्व देह सुटून दुसरा देह मिळतो पहा - मन हे स्वकर्माने बद्ध झालें आहे. अतः काळी त्याच्या वजा वाईट कर्माप्रमाणे त्याच्यापुढे प्राप्त झालेल्या दृष्ट किंवा श्रुत विषयांचे ध्यान करीत असता तदाकार होऊन त्यामुळे प्राप्त झालेला देहान ते मन त्रवेश करीत, व पूर्वीचा देह मुटने नग पूर्व देह सुटला व दुसरा धारिला हे त्यास काहीच स्मरण रहात नाही. - अतः काळी देहांचे स्मरण सुटत चाल्ले ह्मणजे मनाला त्या विषयाची अनिरीति, अनिद्विष किंवा अनिनन

१ नाय नाही हाच दृष्टत घेतला आहे .-

घट जेथ जेथ हिंडो तेथे । आकाश त्यासर्वें जात दिसे । परे ढळणें नाही आकाशें । आत्म्याचें तैसें गमन येथ ॥ ४२५

घट फुटोनी जेथ नाथे । तेथ आकाश आकाशां सहज असे । नवा घट जेथ उपजो तेथे । तो तेथ आकाशें दगमिजे ॥ ४२६

२ हे कर्ते होतें ज्ञान नाथ द्यात देतात :- तेचि विस्मरण कैने । निज बाळवें मोढ वयसे । निशेभ नाठने मानसे । पूर्व देह तेसे विसरौनी जाय ॥ नाथ, ४३७

असेल तोच पुढे दिस् छागतो व त्या स्मृतीच्या अनुरूप जन्म येतो. ह्मणजे मरणानंतर मनुष्ययोनीत अथवा अनेक पक्षादि जीवाच्या योनीत जन्मास येऊन ज्या ज्या विष-
याचें ध्यान करून देही पूर्वी मरलो त्या त्या विषयाचा भोक्ता, अथवा त्या विषयाचा मारवाहता, अथवा त्या विषयाची किंता करणारा
अथवा तो विषय ज्या जीवात आहे त्या जीवाप्रमाणें तद्रूपा धारण करणारा असा होतो. - ॥ ३७ ॥ प्राण्याला अतकाळीं कर्मानें त्याच्या पुढें प्राप्त झालेल्या देवादिकाच्या श
रीरामारल्या शरीराशीं अति प्रीतीमुळे ताढाल्य ह्मणजे त्या शरीराची आकारता प्राप्त होते, किंवा यातनदेहाशीं मयशोकांमुळे ताढाल्य होतें. या ताढाल्यामुळेच त्याला पूर्व
शरीराचें विस्मरण होऊन त्याचो अभिमान अगदीं मुटो जीवाच्या अशा स्मरण मुटण्यालाच त्याचा नृत्य झाला असें ह्मणतात वस्तुतः देहाच्या नाशासारखा जीवाचा नाश होत
नाहीं. - मयश्रीत्यादिकें करून तत्तदाकारता कशी प्राप्त होते यास दृष्टात, कींटीकीला वारवार येऊन टोंचणाच्या शृगांचें अतिभीतीमुळे ध्यान लागल्यानें ती शृगरूप होऊन उ-
विषयाभिविबेदेन आत्माने पुनः न स्मरेत् [इति] यत्, [सा एव] कस्यचित् हेतोः अत्यंतविस्मृति. जतो. मृत्यु उच्यते. ॥ ३८ ॥ भूरिद, यथा स्वप्नमनोरथ, [तथा]
विषयाभिविबेदेन नाऽऽत्मानं यत्स्मरेत्पुनः ॥ जंतोर्वै कस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यंतविस्मृतिः ॥ ३८ ॥ जन्म त्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद ॥

विषयाभिविबेदेन नाऽऽत्मानं यत्स्मरेत्पुनः ॥ ३९ ॥ स्वप्नं मनोरथं चेत्यं प्राक्तनं न स्मरत्यसौ ॥ तत्र पूर्वमिवाऽऽत्मानमपूर्वं चानुपश्यति ॥ ४० ॥

विषयस्वीकृतिं प्राप्नुयथा स्वप्नमनोरथः ॥ ३९ ॥ स्वप्नं मनोरथं चेत्यं प्राक्तनं न स्मरत्यसौ ॥ तत्र पूर्वमिवाऽऽत्मानमपूर्वं चानुपश्यति ॥ ४० ॥
सर्वभावेन आत्मतया विषयस्वीकृतिं जन्म प्राप्नुः ॥ ३९ ॥ इत्थं असौ प्राक्तन स्वप्नं, मनोरथं च न स्मरति, तत्र पूर्व आत्मानं अपूर्वं इव अनुपश्यति ॥ ४० ॥ हे
इत ज्ञाते. परतराबाला अंतकाळीं शृगाचा शोक लागल्यामुळे शृगाचें जन्म आलें. पौद्गला श्रीकृष्णाशीं अतिद्वेष केल्यामुळे अतकाळीं कृष्णस्वरूपच प्राप्त झालें. - ॥ ३८ ॥ हे
उद्धवा, जीवाला जन्म येणें याचा अर्थ त्या जीवानें स्वप्न किंवा मनोराज्य याप्रमाणे दुसऱ्या देहाशीं ताढाल्य करणें ह्मणजे तो देहच मी असें समजून त्याचा अभेदाने स्वीकार
करणें हे होय. - ह्मणून जन्माच्या वेळेस देहासारखी जीवाची उत्पत्ति होत नाही मोठा राजा देखील स्वप्नात दारिद्री होऊन दु ख भोगितो तेव्हा जागृतीतील माझे राज्यपद होतें
तें आता गेलें असें त्यास काहींच स्मरत नाही मी मूळचा दारिद्रीच आहे असें त्यास वाटतें तसेंच मनोराज्यात अतिदारिद्री देखील आपणास सर्वभौम समजून अधिकारान्या
वळानें मनानेंच प्रसाद करू लागतो त्याचा परिणाम जागृत शरीरावर होऊन कधीकधी फार नुकसान होतें - ॥ ३९ ॥ स्वप्नात किंवा मनोराज्यात असणाऱ्या पुरुषाला आपला

१ जन्म आणि मरण ह्या शब्दाचा अर्थ करतात — मजूर राडळीचें (देवळतील, राजवाड्यातील) घृत वेता । ता तुरंगीं चड्ढे मनोरथा । मन नाचू लागे उबहासता । स्वकल्पिता कल्पना ॥
सबळ चारूचें उराण । ह्मणुनि उडूं जाता आपण । पडोनीं घुलुंघु होय मग । पुसती जन काय झाले ॥ बळे उडाला माझा घोडा । परे स्मरेना तो फुटला घडा । बंदी
पडला रोकडा । नेणे बापुडा मनोरथे ॥ येथवरी तीय जें विस्मरण । त्या नाच देहाचे मरण । अति उद्यत जें मनाचें ध्यान । तेंची जन्म प्राण्यांशी ॥ नाथ, ४५२ पासून ५५५
२ पुत्रादिनांचा करितो दसा केवळ अतिप्रियमुळे मळे.

पूर्व देह स्मरत नाही तो पूर्वभिद्व असूनही त्या अवस्थेत मी मवीनच उत्पन्न झालो आहे असे समजतो. ॥ ४० ॥ मन हे इंद्रियाचे रहाण्याचे स्थान आहे. त्या मनाने अन्यदेहांशी ऐक्य मानित्योमे आत्म्याच्या ठिकाणी उत्तम मध्यम नीच असे देहाच्या अभिमानाने तीन प्रकार भासतात ज्या पुरुषाला दुष्ट पुत्र होतो त्याची सर्वांचे ठिकाणी समबुद्धि असली तरी पुत्राच्या भिन्नबुद्धि व शत्रुशी शत्रुबुद्धि अशी त्याची भेदबुद्धि होते तशी बाहेरचे विषय व आतली मुखदुःखादि अशी आत बाहेर भेदद्वटि आत्म्याच्या ठिकाणी मनामुळे उत्पन्न होते. ॥ ४१ ॥ - आता सूक्ष्मरूपाने देहाला नित्य जन्म मृत्यु क्रमे आहेत ते सांगतो - हे उद्धवा, शरीराला जन्म व मृत्यु हे प्रत्येक सणाला होत असतात - काळाची गति सद्मन इंद्रियायनसुखा (इंद्रिया वा आधार जे मन त्याची कल्प देहाच्या अभिमानाने जी शृष्टि तिने) वस्तुनि इदं त्रैविध्यं भाति. यथा असज्जनकृत् (दुष्टपुत्राचा जनक) जनः. [तथा आश्वा] बाहिरतर्भिदाहेतुः [भवति]. ॥ ४१ ॥ धंग, कलस्यवेगेन (बाह्य क्लेशत वैषम्यजोभावेन ज्यावा अशा) कालेन नित्यदा मृतानि भवन्ति, न भवन्ति (नहीवीं होतान) च. स-मन्वात् तन् न दृश्यते

इंद्रियायनसुखेदं त्रैविध्यं भाति वस्तुनि ॥ बहिरंतर्निदाहेतुर्जनो ऽसज्जनकृद्यथा ॥ ४१ ॥

नित्यदा हांग भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ॥ कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात्तन्न दृश्यते ॥ ४२ ॥

यथा ऽर्चिषां स्रोतसां च फलानां वा वनस्पतेः ॥ तैव सर्वमतानां वयोऽवस्थादयः कृताः ॥ ४३ ॥

सो ऽयं दीपो ऽर्चिषा यद्वत्स्रोतसा तदिदं जलम् ॥ सो ऽयं पुमानिति मृणां मृषा मीथोर्द्वेणायुयाम् ॥ ४४ ॥

॥ ४२ ॥ यथा अर्चिषां (ज्वलन्ने), स्रोतसां (प्रवाहने), वनस्पतेः फलानां च, तथा एव सर्वमतानां वयोवस्थादयः कृताः ॥ ४३ ॥ यद्वन् अर्चिषा ' स अय दीप ' [इति, तथा च] स्रोतसा " तव इदं जलं " [इति प्रत्यभिज्ञा, तथा] मृणयुगा (निरर्थक आयुष्य ज्याचे सा अविवेकी) मृणां " स अयं पुमान् " इति मी (वचन) मी [च] मृन् । ४३ ॥ असल्यामुळे त्याने केलेले हे जन्ममृत्यु अविवेकी पुरुषाच्या लक्ष्यात येत नाहीत. ॥ ४२ ॥ जरी दिव्याच्या ज्योतीला नी एकसारखी परिणाम पावन असूनाने, नदीच्या उदकाच्या त्याच्या एकसारख्या गमनाने व वनस्पतीच्या फळांला त्याचे रूप वारंवार बदलत असल्याने क्षणोक्षणां पित्त अवस्था प्राप्त होत असते, त्याच अनुगमने मने द्रव्याच्या शरीर-संना काळच्या अदृष्ट-यतीने क्षणोक्षणां वास्त्य, यौवन, तेज, बळ, इत्यादि प्रकारांनी त्याच्या पूर्व अवस्थेचा नाश होऊन दुसरी अवस्था प्राप्त होत असते. ॥ ४३ ॥ दिव्याच्या ज्योती जरी क्षणोक्षणी बदलत असताना तरी त्याच्या सारस्वेषणामुळे पूर्वीची नी ज्योत नीच ही अने वाटने नदीच्या एकसारख्या प्रवाहामुळे ज्योति जे उदक तेच हे अने

१ हे कसे होते ह्याचा दृष्टांत वाच देतात. - निजमाता बालवयसी । प्रकटावयसी । काडवी पुत्रासी । नेची माता प्रौढवयसी । होळ ग्या पुत्रा सलज्ज । ते बालनावस्था काळें नेली । हे प्रौढवयसा नवी काळी । घालागीं माना सज्ज झाली । हे काळें केळी घडमोडी ॥ ना. य. ४८० पामून ८१

मासतै. तसै प्रतिशणी देहाचा अवस्था बदलत असून पूर्वीचा जो तोच हा पुरुष असे अविवेकी जनानें मिथ्या भाषण व भ्रलताच समज असतो. ॥ ४४ ॥ 'देहात्मवाद्याला (देहच मी असे समजणारां) कर्म, जन्म, मरण ही आहेत, इतरास नाहींत हें कसे? एकाच घटाला एक मनुष्य तो घट आहे व दुसरा तो नाहीं असे कसे ह्याण शकेल? ' अशी कोणी शंका घेईल तर तिचें उत्तर सांगतों :- वस्तुतः अज्ञानी पुरुषाला (जीवाला) देखील आपल्या कर्माप्रमाणें जन्म मृत्यु येत नाहींत. जसे पंचमहाभूतांपैकीं अग्नि हा जरी कल्प संपेपर्यंत राहणारा आहे तथापि काष्ठाच्या संयोगानें तो उत्पन्न होतो व वियोगानें नाश (मृत्यु) पावतो असे आपणास आत्मीनें वाटतें तसें आत्मा अजन्मा व अमर असूनही देहाच्या संयोगवियोगामुळे त्याचा जन्म व मृत्यु झाला असें जे वाटतें ती केवळ झूटि होय. ॥ ४५ ॥ देहाच्या अवस्था किती त्या सांगतान - १ निपेक (पित्याच्या देहात रेनो-सः अपि पुमान् स्वस्य कर्मबीजेन जायते, म्रियते वा यथा दारुचंयुतः (काष्ठयुक्त) अग्निः, [तथा] अय [अजन्मा अपि जायते इव] अमर [अपि म्रियते इव] ॥ ४५ ॥

मा स्वस्य कर्मबीजेन जायते सोऽप्ययं पुमान् ॥ म्रियते वाऽमरो भ्रात्या यथाऽमिर्दारसंयुतः ॥ ४५ ॥

निषेकगर्भजन्मानि वाल्यकौमारयौवनम् ॥ वयोमध्यं जरा मृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव ॥ ४६ ॥ एता

मनोरथमयीह्यन्यस्योच्चावचास्तनूः ॥ गुणसंगादुपादत्ते क्वचित्कश्चिज्जहाति च ॥ ४७ ॥

ततोः निषेकगर्भजन्मानि (निषेक श० मातेच्या उदरी प्रवेश), वाल्यकौमारयौवनं, वयोमध्यं, जरा, मृत्युः [च] इति नव अवस्थाः ॥ ४६ ॥ एता मनोरथमयी उच्चावचाः अ-रूप होऊन तेथून मातेच्या उदरात प्रवेश), २ गर्भ (तेथें वृद्धि वाढणे), ३ जन्म (उदरातून बाहेर येणे), ४ (वयाच्या पाच वर्षे पर्यंत) बाल्यावस्था, ५ (सोळा वर्षे पर्यंत) कुमार अवस्था, ६ (पन्नास वर्षे पर्यंत) तारुण्य, ७ (साठ वर्षे पर्यंत) वयोमध्यमा, ८ जरा, ९ मृत्यु, अशा देहाच्या नऊ अवस्था आहेत ॥ ४६ ॥ ह्या लहान मोठ्या सर्व अवस्था देहाच्या आहेत (आत्म्याच्या नव्हेत). त्या मनाच्या संकल्पापासून उत्पन्न होतात व त्रिगुणाच्या संगामुळे (अज्ञानामुळे) जीव त्या आपल्या आहेत असे मानितो कदाचित् - ईश्वराच्या रूपेण एखाद्या पुरुषाला विवेकाच्या वळानें ज्ञान झाले कीं आत्मा देहाचा द्रष्टा असल्यामुळे त्याला ह्या अवस्थांचा मुळीच सग नाहीं तर तो त्याचा त्याम करितो (देहान्मिबुद्धि सोडून अलिप्त राहतो). ॥ ४७ ॥

१ जैसा मिथ्या भाशुलाचा भेवो । बाळकें सत्य मानिला पहाहो । तैसा मृपा (खोटा) कातपनिक देहो । सत्यत्वे पहाहो मानिला ॥ ५०३ ॥

२ आत्मा अलिप्त कस राहतो ह्याचा तथ इष्टात देतात :-

झालिया सूर्यकिरण प्राप्त । जेवीं अग्नि सवे सूर्यकांत । तेणें बाग का दाद होत । त्या कर्मानांत सूर्य जैसा ॥ नाथ, ५१५ ॥

- आपल्या जन्माच्या व मृत्यूच्या वेळी जन्ममरण आपल्या प्रत्यक्षास येत नाही हा गुण-पित्याच्या देहाचा मृत्यु व पुत्राच्या देहाचा जन्म पाहून आपल्या देहाच्या जन्म-मरणानुमान करावे. पित्याच्या आत्म्याचा मृत्यू किंवा पुत्राच्या आत्म्याचे जन्म कधीही आपल्या दृष्टीस पडत नाही. यावरून आत्मा जन्ममरणवर्ती जे देह त्याचा द्रष्टा जन्मल्यामुळे तो स्वतः कधीही जन्ममरणवान् होणार नाही. ॥ ४८ ॥ - ह्याला दृष्टात असा - वृक्षाची बीजापासून उत्पत्ति व छेदनादिकेकरून नारा पाहणारा जसा त्या वृक्षाहून जन्मलेला मित्र असतो त्याच न्यायाने देहाचा द्रष्टा (देहाचे जन्ममरण पाहणारा) आत्मा देहांत असूनही मित्र रूपाचा विवेकी आहे (देहाचे जन्ममरणाने घर्ष त्यास स्पष्ट नसून देहाच्या) तद्गुण (अवस्था) गुणसंगान् उपादये कश्चित् जहाति (सोडून देतो) च. ॥ ४९ ॥ आत्मनः भवाप्ययौ पितृपुत्राभ्यां जनुमेयौ, भवाप्ययवस्तूनां बान्धव्यौ (द्रष्टा) इत्यलक्षणः (ती दोन्ही बा. जसति व मातृ हे धर्म ज्याचे असा) न [भवति]. ॥ ४८ ॥ यः बीजविपाकाभ्यां (विष्णु ४० शेंकड्या परिणाम किंवा मातृ) ततोः जन्मसंयमौ विद्वान्,

आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ ॥ न भवाप्ययवस्तूनामभिज्ञौ इत्यलक्षणः ॥ ४८ ॥
ततोर्बीजविपाकाभ्यां यो विद्वान् जन्मसंयमौ ॥ ततोर्विलक्षणो द्रष्टा एवं द्रष्टा तनोः पृथक् ॥ ४९ ॥
प्रकृते रेवमात्मानमविविध्याबुधः पुमान् ॥ तत्त्वेन स्पर्शसंमूढः संसारं प्रतिपद्यते ॥ ५० ॥
सत्त्वसंगादृषीन्देवाजसो सुरमानुषान् ॥ तमसा भूततिर्यक्त्वं आमितो याति कर्मभिः ॥ ५१ ॥

[सः] द्रष्टा [यथा] ततोः विलक्षणः, एवं ततोः द्रष्टा [ततः] पृथक्. ॥ ४९ ॥ एवं अबुधः पुनान् प्रकृतेः आत्मानं तत्त्वेन अविविच्य स्पर्शसंमूढः (विष्णु ४० शेंकड्या) [सत्] संसारं प्रतिपद्यते. ॥ ५० ॥ कर्मभिः आमितः [सत्] सत्त्वसंगात् ऋषीन्, देवान् [च] रजसा असुरमातुगान्. तमसा भूततिर्यक्त्वं यानि कर्मांशकृतं नाहींत. ॥ ४९ ॥ अज्ञा यथार्थं दृष्टीनें प्रकृति आणि पुरुष याच्या भिन्नत्वाचे विवेचन न केल्यामुळे अज्ञानी विषयामक्त होतो व जन्ममरणरूपी सत्त्वसंगान् जन्मल्या होतो. ॥ ५० ॥ - देहाभिमानाने केलेल्या - नानाप्रकारच्या कर्मांनी नानाप्रकारच्या योगीत तो अमण करीन असतो सत्त्वगुणाच्या संगाने ह्यांगेन सात्त्विक कर्मे केल्याने जन्मल्या किंवा देवाच्या जन्माळा आतो. राजसकर्मच्या आवरणाने वैत्य किंवा मनुष्य योगीत उत्पन्न होतो. तामस कर्मे केल्याने भूतयोगीत किंवा पशुपक्षीवृक्षपाशादि निजयोगीत जन्म घेतो. ॥ ५१ ॥

१ ह्याचे मातृ स्वरूप देतात :-

ततोः काळपित्या संज्ञतः । ततोः काळे हांण बीजन । परि विप्रतिरिक्तां ज्ञान । काळेपण हांगेना ॥ मातृ, ५६४.

[illegible]

नृत्यतो गायतः पश्यन्थैवानुकरोति तान् ॥ एवं बुद्धिगुणान्पश्यन्ननाहा उप्यनुकायत ॥ ५२ ॥ यथा उपपन्नो दाराहं विषयानुनवो मृषा ॥ स्वप्नदृष्टाश्च यथा उपपन्नो दाराहं चला इव ॥ वक्षुषा आम्यमाणेन दृश्यते अमतीव भूः ॥ ५३ ॥ यथा मनोरथधियो विषयानुनवो मृषा ॥ स्वप्नदृष्टाश्च यथा उपपन्नो दाराहं चला इव ॥ वक्षुषा आम्यमाणेन दृश्यते अमतीव भूः ॥ ५४ ॥ व्यायतो विषयानस्य स्वप्ने अनर्थगमो यथा ॥ ५५ ॥

तथा संसार आत्मनः ॥ ५४ ॥ अर्थ ह्यविद्यमाने ऽपि संसृतिने निवर्तते ॥ व्याख्या । विषयानुरूप स्वप्न उपनिषत् । अर्थ अविद्यमाने अपि संसृ-
स्वप्नदृष्ट्याः च मृणा, तथा आत्मन विषयानुभवः संसारः [मृणा] ॥ ५४ ॥ यथा विषयान् ध्यायत अस्य स्वप्ने अनर्थान्न, [तथा] अर्थ अविद्यमाने अपि संसृ-
द्धीच्याच वृत्ति (कल्पना) असून बुद्धि त्याचा आरोप विषयावर करिते, ह्मणजे सुवटु ख हें विषयात आहे असे मानिते - ॥ ५३ ॥ - विषयाचा उपभोग प्रत्यक्ष घडतोतें वाटणे ही
केवळ भ्रांति आहे हें स्वप्नाच्या व मनोराज्याच्या दृष्टातांनी उघड करून घेते. उद्धवा, तू पवित्र दाशार्हकुलात जन्मला आहेस पहा कीं जसे मनोराज्यात व स्वप्नात आपणाला
चडलेले विषयाचे नरेवईत भोग जागृतीप्रमाणे अगदी सत्य वाटतात, परंतु त्या अवस्था गेल्यावर ती केवळ भ्रांति होती असे प्रत्ययास येतें तसा हा आपणाला खरा वाटणारा
विषयानुभवरूपी संसार हें एक दीर्घ स्वप्न आहे, ह्मणजे अगदी मिथ्या (काल्पनिक) आहे ॥ ५४ ॥ - जर संसार हा मृगजलवत् मिथ्या आहे तर त्याच्या निरासार्थ विवेक-
वैराग्यादिक यत्न कशासाठी करावे असे विचारशीलं तर - स्वप्न अगदी मिथ्या खरे, तथापि त्यात प्राप्त झालेल्या सकटाचा परिहार जागृति अवस्था आल्याखेरीज होत नाही,
॥ ना. य. ६३४

वैराग्यादिक यत्न क्रियासार्थी करावे असे विचारशाल तर - स्वप्न अगदी मिथ्या स्वर, तयान त्यात यात नासत नासत पाट जाण कोणी काढीना ॥ नाथ, ६३४

तस्य संसारं चरी विद्या आहे, तथापि विषयसक्त झालेल्या जीवाला विवेकवैराग्यादि साधनांनी ज्ञान प्राप्त झाल्याशिवाय जन्ममरणरूपी दुःखपरंपरेची निवृत्ति होत नाही.

॥ १५ ॥ ह्मणून उद्भव, तू या दुष्ट इन्द्रियांच्या नांदी जमून विषय भोगू नको आणि ही स्वरूपाच्या विस्मरणामुळे झालेली प्राप्ति ह्मणजे वत्सनामात्र आहे असे जण - जातूत शरीराच्या विस्मरणानेच स्वप्नसृष्टि भासू लागते व ती खरीशी वाटते, व जाणूतीच्या स्मरणबरोबर ती मिष्टा उरते व अदृष्ट होते तशी आत्म्या ज्ञानस्वरूपाच्या विस्मरणानेच पंचभूतांचा जड देह व सर्व पंचभूतात्मक सृष्टि ही भासू लागतात. ती स्वरूपाच्या स्मरणबरोबर अशी अगदी नष्ट होतात की ज्यासारखे त्याचे मागाहून नुमते माझिच देखील राहत नाही. - ॥ १६ ॥ आपण अत्यंत कल्याण (आत्मप्राप्ति) इच्छणाऱ्या पुरुषाचा दुष्टलोकांनी तिरस्कार केला, अपमान केला त्याचा उपहास दिवा त्याची निन्हा केली,

ति न निवर्तते. ॥ १५ ॥ तस्मात् उद्भव, असादिन्द्रियैः विपयान् मा भुंक्स्व. आत्माग्रहणनिर्भातं (आत्म्याच्या अज्ञानमुळे भ सलेला) वैकल्पिक भ्रम पश्य ॥ १६ ॥ असाद्विः क्षिप्तः, अवमानितः, प्रलब्धः (लपटव केलेला), असुखितः (निदोलेला) अथवा ताडितः, सन्निवद्धः, दुराग परिहारितः. (डाकठेली उगळून अज्ञ) वा, ॥ १७ ॥

तस्मादुद्भव मा भुंक्स्व विषयानसादिन्द्रियैः ॥ आत्माग्रहणनिर्भातं पश्य वैकल्पिकं भ्रमम् ॥ १६ ॥

क्षिप्तोऽवमानितोऽसक्तिः प्रलब्धोऽसुखितोऽथवा ॥ ताडितः सन्निवद्धो वा दुराग परिहारितः ॥ १७ ॥

निष्ठितो भूत्रितो वाऽजैर्बहुधैवं प्रकंपितः ॥ श्रेयस्कामः कृच्छूग्न आत्मनाऽऽत्मानमुद्धरेत् ॥ १८ ॥

उद्भव उवाच । यथैवमनुबुध्यं वद नो वदतां वर ॥ सुदुःसहमिमं मन्य आत्मन्यसद्विक्रमम् ॥ १९ ॥

अत्र निष्ठितः (शुद्धी झकली ज्यावर असा), भूत्रितः वा एवं बहुधा प्रकंपितः [अपि] कृच्छूग्नः [अपि] श्रेयस्काम आत्मना आत्मान उद्धरेत्. ॥ १८ ॥ उद्भव, उवाच - वदतां वर, एवं यथा अनुबुध्यं, [तथा] न वद. विन्वात्मन्, त्वद्धर्मेवितान् शातात् ते चरणाऽथान् (चरणाच अग्न ज्वाल ला भजान्) ऋते (जलून) विदुगा अपि त्वाव्य मारिलें, बांधिलें किंवा त्याच्या उपलीविकेचें साधन नाहीसे केले, म्हणून लोकांनी त्याच्या आगावर धुकी किंवा नृत्र टाकिले व अशा बहुत प्रकारांनी आत्मचित्तनापायन त्याचे मन अष्ट करण्याविषयी यत्न केले, अशी मोठी संकटं जरी प्राप्त झाली तरी झुमझुने ती विवेकाने सहन करून आत्मनिष्ठेने आपल्याला समाग्न मानून मोडवावे ॥ १९ ॥ उद्भव ह्मणाला :- हे श्रीकृष्ण, तू उपदेश करणारामध्ये अष्ट अहिंस. दुर्जनानीं किनीही छळ केला तरी तो सहन करणे हे - विवेकी पुरुषास देखील - अशक्य आहे असे पण वाटले वर ॥ १९ ॥ यथैवमनुबुध्यं वद नो वदतां वर ॥ सुदुःसहमिमं मन्य आत्मन्यसद्विक्रमम् ॥ १९ ॥

युद्धे वर ॥ १९ ॥ यथैवमनुबुध्यं वद नो वदतां वर ॥ सुदुःसहमिमं मन्य आत्मन्यसद्विक्रमम् ॥ १९ ॥

सर्ग ॥ ६९ ॥ हे विश्वव्यापका देवा, जे साधु पुरुष शांत असून तुझ्या धर्माचरणात निमग्न असतात व तुझ्या चरणांचा आश्रय करून राहतात त्याखेरीज इतर मोठ्या वि-
 द्वाय् पुरुषांचेही बळ प्रकृतीच्या प्रभावापुढे चालत नाही - कपिल, मारुद, सनकादि मोठ्या ज्ञात्या पुरुषाच्या ठिकाणी देखील अल्प कारणाने क्रोध उत्पन्न करून प्रकृतीने त्यास
 घोंटाळ्यात घातले आहे. ह्मणून सदा शांत राहून दुर्जनाचे अपराध सहन करणे ही गोष्ट फार दुर्घट दिसते. - ॥ ६० ॥ इति द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥
 श्रीशुक्राचार्य ह्मणाले - राजा, भगवद्‌कांतील अग्रगण्य जो उद्भव, त्याने द्वाशाईकुलाधिपतीची (श्रीकृष्णाची) अशा रीतीने प्रार्थना केली तेव्हा ते भगवान् मुकुट ३५-
 इमं आत्मने असद्वृत्तिक्रमं (दुर्जनेकृत अनर्थादा) छुट्टु नव्हं मन्ये. हि प्रकृतिः (समाव) बलीयसी. ॥५९॥६०॥ इति श्रीभागवतान्वये एकादशस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
 बादरायणः उवाच - एव भागवतमुख्येन उद्धवेन आशंसित. अवर्णयिष्ये द्वाशाईमुख्यं स. मुकुटः भृशयववः समाजयन् [सन्] त आबभावे ॥१॥ श्रीभगवान् उवाच -

विदुषामपि विधात्मन्प्रकृतिर्हि बलीयसी ॥ ६० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
 एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥ बादरायणिरुवाच । स एवमाशंसित उद्धवेन भागवतमुख्येन द्वाशाई-
 मुख्यः ॥ समाजयन्भृत्यवचो मुकुदस्तमावभाषे श्रवणीयवीर्यः ॥१॥ श्रीभगवानुवाच । बार्हस्पत्य स वै नात्र सार्धुर्वै दुर्जनेरितैः॥
 दुरत्तैर्भिन्नमात्मानं यः समाधातुमोन्धरः ॥ २ ॥ न तथा तप्यते विद्धः पुमान्बाणैः सुमर्मैः ॥ यथा तुदंति मर्मस्था ह्यसता
 परुषेषवः ॥ ३ ॥ कथयंति महत्पुण्यमितिहासमिहोद्धव ॥ तमहं वर्णयिष्यामि निबोध सुसमाहितः ॥ ४ ॥

बार्हस्पत्य (बृहस्पतीच्या शिष्या), या दुर्जनेरिते. दुरत्तैः. भिन्नं आत्मानं समाधातुं ईश्वरः, सः साधुः अत्र न. ॥२॥ यथा असता मर्मस्था' पुरुषेषवः (खोरयाणरूप बाण) तुदति (पी-
 वा देतात), तथा सुमर्मैः. बाणैः. विद्धः पुमान् न तप्यते ॥३॥ उद्धव, इह महत्त [यथा तथा] पुण्यं इतिहासं कथयति. अहं त वर्णयिष्यामि [त्व] सुसमाहित [सन्] निबोध ॥४॥
 त्या सेवकाच्या भाषणांचे गौरव करीत त्याला सांगू लागले. भगवताची एकंदर चरित्र ऐकण्यानेगी असतात. ॥ १ ॥ श्रीभगवान् ह्मणाले - हे बृहस्पतीच्या शिष्या (उद्धवा),
 असा सत्पुरुष ह्या जगात कोणीच नाही की जो दुर्जनानीं उच्चारिलेल्या अपशब्दाच्या योगे सुख झालेल्या मनाला शमविष्याम समर्थ होईल. ॥ २ ॥ कारण, दुष्टांचे दुर्लक्षिरूप
 तीक्ष्ण बाण नेहमी अचूक मर्मालाच जाऊन मोंबतात, व त्यांच्या योगे मनुष्याला जसे अतिशय दुःख भोगावे लागते, तसे लोखंडाचे बाण किती जरी मर्मावर नेमके येऊन लागले
 तरी त्यांच्या योगे तसेच दुःख होत नाही. ॥३॥ • तथापि मी सांगिलेल्या उपायानीं सर्व काही सोसता येते. - उद्धवा, ह्यानिषयीच एक महत्पुण्यकारक इतिहास उदाहरणार्थ सांगत

असत्तात्. तो मी शुद्ध निवेदन करितो, अर्थात् एकाग्र चित्तानें ऐक. ॥४॥ - तो इतिहास झणजे - कोणी एका यतीनें केलें गायन (तत्त्ववैभार) होय त्याला दुर्जनानें अनिष्टाय करितो, अर्थात् स्वर्गाच्या कर्माचा विपाक आठवू लागला. अशा प्रसंगी धैर्य धरून त्यानें - जी विचारमुक्ताफळे गोंबिलीं त्याची ती माळ खरोखर प्रत्येकांनें हडयों वागविण्यामागची आहे ॥५॥ - प्रथम त्याचें धोडेंतें चरित्र सांगतों, नंतर त्यानें गाडलेली गायी निवेदन करीन. - माळव देशामध्ये कोणीएक मोठा धनसंपन्न ब्राह्मण राहत असे. तो दोनी व्यापा, उदीन इत्यादि व्यवसाय करी, त्याचा स्वभाव पराकाष्ठेचा कैदू (कवडीचुंवक), काभी, लोभी व अतिशय रागीट असा असे ॥ १ ॥ त्याच्या घरी कर्बी धर्मकर्म न्हावयाचे नही किंवा कर्बी [नव] दुर्जेने. परिभूतेन निजकर्मणा विपाकं स्मरता धृतियुक्तेन केनचित् मिश्रुणा गीत [श्रुत्यु]. ॥५॥ अवतिषु कश्चिन् श्रिया भाज्यतम (अग्नि श्रमन) वार्तावृत्ति (नें व्यापार ही वृत्ति ज्याची असा) कर्कर्यः (इष्ट) काभी लुब्धः अतिकोपन. द्विजः आसीत्. ॥ ६ ॥ तस्य ज्ञातयः, अतिथय [च] वाङ्मात्रेण (तुल्यः कर्माची) आदे न अर्जिता

केवचिन्मिश्रुणा गीतं परिभूतेन दुर्जनैः ॥ स्मरता धृतियुक्तेन विपाकं निजकर्मणाम् ॥ ५ ॥

अवतिषु द्विजः कश्चिदासीदाढ्यतमः श्रिया ॥ वार्तावृत्तिः कर्कर्यस्तु काभी लुब्धो उतिकोपनः ॥ ६ ॥

ज्ञातयोऽतिथयस्तस्य वाङ्मात्रेणापि नार्चिताः ॥ शून्यावसथ आत्माऽपि काले कामैरनर्चिनः ॥ ७ ॥

दुःशीलस्य कर्कर्यस्य दुहते पुत्रबाधवाः ॥ दारा दुहितरो भृत्या विषण्णा नाचरन् प्रियन् ॥ ८ ॥

तस्यैवं यक्षवित्तस्य च्युतस्योभयलोक्तः ॥ धर्मकामविहीनस्य चक्रुधुः पंच भागिनः ॥ ९ ॥

काले, शून्यावसथे (अस्वादासाररूपा घरात) आत्मा अपि कामैः अनर्चिनः. ॥ ७ ॥ दुःशीलस्य कर्कर्यस्य पुत्रबाधवाः दुहते (द्वेष करितात) दारा, दुहितरः (स्नन) भृत्याः [च] विषण्णाः [संत.] प्रियं न आचरन्. ॥ ८ ॥ एवं यक्षवित्तस्य (समवायान्ने केवळ राखून ठेवतांचें द्रव्य ज्याला असा) धर्मकामविहीनस्य उभयलोक्तः च्युतस्य तस्य ज्ञातिजनाची व पायस्थाची नुस्त्या गोड शब्दांनीं देखील संभावन्या व्हावयाची नाही, फार तर काय पण तो आपल्या शरीराची मुद्धा कधी चांगले वळपात्र ठेवत की कधी निगव मगुर अन्न खाऊन जोपासना करित नसे ! ॥ ७ ॥ असा त्याचा स्वभाव पराकाष्ठेचा साष्ट व कृपण असल्यामुळे मुन्गे, आसजन, वायको, मुली, चाकरमागम मगळीं ज्ञानजी व त्याचा द्वेष करूं लागलो. त्याच्या मनाप्रमाणें कोणी वागेना ॥ ८ ॥ यक्षांचें (समवायें, मुनांचें) काम जमैं द्रव्याचें रक्षण करायचें तेच ह्या ब्राह्मणाचेही काम द्रव्य मा-

१ कर्कर्ये लक्ष्मण स्वर्गसिद्धे असें सांगितें:- आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदाराश्च पीडयन् । देवतातिथिभृत्याश्च स कटयं शतिं हनुन. १ । स्वदाच्या पोटला खानचा नाहीं, चनेक उचें नास नको, मुलीना, वायकोला, देवताला, अतिथीना व चाकरमागसना सर्वतोपरी नास थायबा, असा त्याचा स्वभाव तो कर्कर्य झटला जातो.

देवायचें (त्याचा उपयोग अगदीं करतायाचा नाही) एवढेंच असे. त्यानें धर्मही साधिला नाही व कामही भोगिला नाही अर्थात तो दोन्ही लोकाना (द्वा लोकांना व पर-
लोकांलाही) मुकला होता. शेवटीं पंचमहायज्ञदेवता त्याच्यावर कोपल्या. ॥ ९ ॥ उद्धवा, तूं मोठा दाता आहेस (तुला काही त्याच्यासारखी भीति नाही काळजी नको)
- पुढे काय प्रकार झाला तो ऐक :- त्या देवतांच्या अनादरामुळे त्याचा पुण्याश नष्ट झाला, व त्यानें जें मिळाविण्याच्या कामी शेतीभाती इत्यादि आयासांनीं अत्यंत परिश्रम केले
होते, ते सगळे त्याचे घन नाश पावले. ॥ १० ॥ - द्रव्य कसे गेलें तें ऐक - उद्धवा, काही ज्ञातीनीं घेतले, काही चोरानीं हारिले, काहीं दैवानें (घर जळून बोरें) नष्ट झाले,
हेतो, ते सगळे त्याचे घन नाश पावले. ॥ ११ ॥ अग्निदः तद्वचनानि विशस्तपुण्यस्कंधस्य (लाच्या अपमानामुळे नष्ट झाला पुण्याश ज्याचा अशा स्थावा) बहुधायासपरिश्रमः (पुष्कळ भा-

पंचमांगितः (पंचमहायज्ञदेवता) बुभुक्षुः ॥ १० ॥ उद्धव, ब्रह्मदेवाः आपः, वायुः, अग्निः, पृथिवीः ॥ १० ॥

तदवव्यानिवृत्तिस्तपुण्यस्कंधस्य मूरिदु ॥ अथाऽप्यगच्छाम्यन्यथा ॥ ११ ॥
 किंचिद्व्यवधानोर्द्वर्णार्थवात् ॥ १२ ॥
 कालतः ॥ १३ ॥

ज्ञातयो जगद्भुः किंचित्कावेदस्यैव उद्धव ॥ दुर्वपः भालेन चान्नमृत् ॥ १२ ॥

स एवं द्रविणे नष्टे घमेकामाववाजितः ॥ उपाक्षतम् निर्वेदः समहानभूत् ॥ ३३ ॥

तस्यैवं ध्यायतो दीर्घं नष्टरायस्तपस्विनः ॥ विद्यतां बोधकठस्य । गन३ः पु० १६ । १०० । नष्टरायः । (नष्ट इत्युच्चार्य भक्षा)

नृपाधिवात् [च] किञ्चित् [नष्टं]. ॥११॥ एवं प्रविणे नष्टे [सते], स्वर्गमावाजत. ॥ १३ ॥

तपस्विनः (साध पाठनाम्ना) दीप्ति ध्यायतः सिद्धतः साधनात् । रागादि कर्मणात् । तपस्विनः (साध पाठनाम्ना) दीप्ति ध्यायतः सिद्धतः साधनात् । रागादि कर्मणात् । तपस्विनः (साध पाठनाम्ना) दीप्ति ध्यायतः सिद्धतः साधनात् । रागादि कर्मणात् ।

काही कालवधाय (पंचात ०५७७ ना-पा-२२, १२ ॥ अशा रीतीने
आचरण केला नाही नागाला दुर्निवार चिन्ता उत्पन्न झाली ॥

(त्याच्याकडे कोणी लक्ष्य देईना की त्याला थारा दईना) ज्यात त्या आणखी दुःखाचा उल्लेख आहे।

मंषन्ति नष्ट आस्थायुक्ते सताप यावन् तो ब्राह्मण पुष्कळ वेळ विचारात मग अस, खेदामुळ त्याचा पाठ घेतला म्हणे

ਮੇਰਾ ਹਵਾ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਮਾਗੀ ਹੋਵੇਗੀ.

आमि तो आपल्याशीच असे सांगला :- अहो मोठ्या दुःखाची गोष्ट की, मी आपल्या शरीराला निरर्थक ताप दिव्हा • माझा द्रव्य मिळविण्याचा एवढा खटोप धर्म्याच्या कामी पडला नाही की सुख भोगण्याच्याही उपयोगास आला नाही. ॥ १४ ॥ अथवा, जगात बहुधा अमा नियमच आढळतो की, कृपणांना द्रव्य कदापि सुखदायक होत नाही, ते त्यांना इहलोकी शरीराला कष्ट आणि भेक्यावर नरक (कारण, त्याच्या योगे धर्मानुष्ठान केलें नसतें) मिळण्याला कारण व्हावयाचे. ॥ १५ ॥ कीर्तिनाम्न पुरुषाची निर्मळ कीर्ति - कितीही पसरलेली असो; - व गुणवत्ताचे गुण कितीही प्रशस्तनीय असोत, पण जर त्याच्या मार्गी थोडा तरी छेन असेल तर तो त्याच्या त्या सगळ्या कीर्तीची व गुणांची माती करून दाकितो. उदाहरण एवढे - सगळे रूप मनोहर असले तरी जर एकेचठिकाणी तोंडावर थोडें पाडें कोड उठले आहे तर ते त्या मनसाः इदं आहे - " अहो काय ! मे आत्मां वृथा अनुतापितः, यस्य ईदृशः अर्थोपासः धर्मोय न, कामाय न ! ॥ १४ ॥ जगणे कटव्याणा (कृपणाचे) अर्थोः (द्रव्ये) कदाचन सुखाय न, इह आत्मोपतायाव (आत्म्याला त्रास देण्यास), मृदस्व नरकाय च [भवति]. ॥ १५ ॥ श्वित्रः (पादरं कोड) ईत्सित रूप इव स्वल्पः अपि लोभः यशस्विना

स चाहेदमहो कष्टं वृथा ऽऽत्मा मे ऽनुतापितः ॥ न धर्माय न कामाय यस्यार्थायास ईदृशः ॥ १४ ॥ प्रायेणार्थोः कदर्याणो न सुखाय कदाचन ॥ इह वाऽऽत्मोपतायाय मृतस्य नरकाय च ॥ १५ ॥ यशो यशस्विनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः ॥ लोभः स्वल्पो ऽपि तान् हन्ति श्वित्रो रूपमिवेप्सितम् ॥ १६ ॥ अर्थस्य साधने सिद्ध उत्कर्षे रक्षणे व्यये ॥ नाशोपभोग आयासस्त्रास-स्थिता भ्रमो नृणाम् ॥ १७ ॥ स्तेयं हिंसा ऽनृतं दंभः कामः क्रोधः स्मयो मदः ॥ भेदो वैरमविश्वासः संस्पृधो व्यसनगनि च ॥ १८ ॥

शुद्धं यशः, शुणिनां ये श्लाघ्याः गुणाः, तान् च हन्ति. ॥ १६ ॥ नृणां अर्थस्य साधने, [अर्थे] सिद्धे [स्वार्थ, तस्य] उत्कर्षे, रक्षणे, व्यये, नाशोपभोगे च आयास, त्रास, चिन्ता, भ्रम [च भवति]. ॥ १७ ॥ (सू.) ॥ १८ ॥

व्या सौन्दर्याचा नाश करिते. ॥ १६ ॥ मनुष्यांना द्रव्य मिळवितांना व मिळाल्यावर त्याची वाढ कारताना आयास पडतात, पुढे रक्षण करताना चोराडिकाचे भय वागवाचें. लग्नांत नंतर स्वर्चन संपेल कीं काय ही काळजी व भोगिलें तर - रोगादि उद्भववील कीं काय हें - भय असतेंच; आणि नाश झाला असता चिन्ताला भ्रम पडतो - एकदूर द्रव्य हें आरंभापासून समाप्तीपर्यंत दुःखदायक होय. - ॥ १७ ॥ शिवाय, चोरी, हिंसा, असत्य, दन, काम, क्रोध, गर्व, मद (उन्मत्तपणा), भेद (किनुरी), वैर, अविश्वास, मय (घुरस) व तीन व्यसने (स्त्री, द्यूत व मद्य हीं तीन), ॥ १८ ॥

१ चोरीपासून क्रोधापर्यंतचे सहा जन्ये इत्यव्याप्तीसाठीं अतिशयोक्तीने सांगतात, व धर्मोपासून पुढील नरक (तीव्र व्यसनासुद्धा) इत्य मिळाल्यावर त्रास होताना

हे पंथरा अनर्थ मनुष्यांना एका द्रव्यामुळे प्राप्त होतात, ही गोष्ट सर्वगान्य आहे ह्मणून ज्याला कल्याणप्राप्तीची इच्छा असेल त्याने, ज्याला 'अर्थ' अशो मंज्ञा आहे, तो मूर्खित अनर्थ दूर टाकून द्यावा. ॥ १९ ॥ - द्रव्यामुळे भेद, वैर व स्पर्धा ही कर्त्री उद्भवतात पहा - भाऊ, बायको, आईबाप, तसेच मित्र अर्त्री एकत्रिवाची व अतिप्रेमळ याणसे दुमडीसाठी खेह सोडितात आणि ती दुमडी एका क्षणात त्या सर्वांना शत्रु करून सोडिने ! ॥ २० ॥ ही मढळी अल्पस्वल्प द्रव्यासाठी वळळतात आणि क्रोधाच्या भरात चटकन एकमेकांला सोडून जातात. - एवढेच नव्हे तर - एकाएकी सगळे प्रेम दूर झगारून देऊन द्वेष आरभितात व परस्परांचे घात करितात ! ॥ २१ ॥ हे मनुजजन - ह्या पटे पचवदा अनर्थाः नृणा अर्थमूला मताः. तस्मात् अर्थोर्थी अर्थोर्थी अनर्थ दूरत. त्यजेत्. ॥ १९ ॥ एकास्त्रिधा. (एक जीवाचे व अति प्रिय) ज्ञातः, दारा (पत्नी), पितरः तथा सुहृदः च मिच्छते, काकिणिना (बीस कवढ्यानी) सद्यः सर्वे अरय कृताः. ॥ २० ॥ सरब्धा. (खवळले) दीप्तमन्यव. स्पृध (द्वेष करणारे) एते अल्पीयसा अर्थेन

एते पंचदशानर्था ह्यर्थमूला मता नृणाम् ॥ तस्मादनर्थमर्थोर्थी श्रेयोऽर्थी दूरतस्त्यजेत् ॥ १९ ॥ निद्यते आतरो दाराः पितरः सुहृदस्तथा ॥ एकास्त्रिधाः काकिणिना सद्यः सर्वे ऽरयः कृताः ॥ २० ॥ अर्थेनाल्पीयसा ह्येते संरब्धा दीप्तमन्यवः ॥ त्यजंत्याशु स्पृधो भ्रंति सहसोरसृज्ज सौहृदम् ॥ २१ ॥ लब्ध्वा जन्मामरप्राथ्य मानुष्य तद्विजाग्र्यताम् ॥ तदनादृत्य ये स्वार्थं भ्रंति याल्यशुभा गतिम् ॥ २२ ॥ स्वर्गपर्वगर्गोद्धारं प्राप्य लोकमिमं पुमान् ॥ द्रविणे को ऽनुषज्जेत मर्यो ऽनर्थस्य धामनि ॥ २३ ॥

देवर्षिपितृभूतानि ज्ञातीन्बन्धूंश्च भागिनः ॥ असंविभज्य चाऽऽत्मानं यक्षविचः पतत्यधः ॥ २४ ॥

सहसा सौहृद उत्खल्य (कोडून) आगु त्यजते, भ्रंति [च]. ॥ २१ ॥ अमरप्राथ्य मानुष्य जन्म, तत् विजाग्र्यता लब्ध्वा तत् अनादृत्य ये स्वार्थं भ्रंति, [ते] अशुभा गतिं याति. ॥ २२ ॥ स्वर्गपर्वगर्गो. द्वारं इमे लोक प्राप्य क मर्यः पुमान् अनर्थस्य धामनि द्रविणे अमुदज्येत ? ॥ २३ ॥ यक्षविच देवर्षिपितृभूतानि, ब्राह्मण, बधूय, मार्गिन णने क्तिती दुर्भिक्षः - देव देखील ह्याच्या प्राप्तीची इच्छा धरून आहेत. - पण ते अनायासे प्राप्त झाले आहे नुसते मनुष्यत्वच नव्हे तर - त्यात आणखी अत्युत्तम असा न्न ह्यणपणा भिक्खला आहे, असे असताना त्या जन्माचा अनादर करून जे स्वार्थाचा नाश करतात (आत्महित मावीत नाहीत) ते अशुभ गतीस जातात - एकदरीत द्रव्याच्या लोभास गुंतणाऱ्या पुरुषांना ह्मणेकी व परत्रही अनर्थच भोगावे लागतात - ॥ २२ ॥ स्वर्ग व मोक्ष मिळविण्याचे द्वार असा हा नरदेह प्राप्त जाला असता जोगता ने भरणं, पुनश्च अनर्थांचे केवळ माहेरघर अशा द्रव्यावर आसक्त होईल ? - कोणी होणार नाही - ॥ २३ ॥ जो मनुष्य देव, ऋषि, पितर, भूते, गात्रन, आस (विवाहादिकर्मां सनद्ध) तुंगेही

विभागार्थे लोक व स्वतांचे शरीर यांना यथायोग्य विभाग न देतां (अबाधिकांच्या योगें तुम न करितां) संप्रदायप्रमाणें द्रव्याचें तुमनें रक्षण करितो तो अयोध्यासुद्धि जणें मी द्रव्याचें संपादन व रक्षण करण्याच्या भरीस भरून राहिलों; त्यामुळे माझे द्रव्य, वय आणि बल सगळें नारा पावेल. विवेकी पुरुष त्या वित्तादिकाच्या योगें तिडें जे व्यवितात. आतां मी तर बृद्ध झालों. यापुढें मला कोणती बरे गोष्ट साध्य करून घेतां येईल ! ॥ २५ ॥ - द्रव्य ह्या अर्थान्याचें कारण होय असें - जगद अस्तुति जे जे करितात. आतां मी तर बृद्ध झालों. यापुढें मला कोणती बरे गोष्ट साध्य करून घेतां येईल ! ॥ २५ ॥ - द्रव्य ह्या अर्थान्याचें कारण होय असें - जगद अस्तुति जे जे करितात. घनोद्यमानांनीं वारंवार आपल्याला क्लेश कां बरे करून घेतो ! - मला वाटते - खरोखर कोणाच्या तरी मायेनें हा लोक अत्यंत मोहून गेलेला आहे ! ॥ २६ ॥ - कोणी हजेर न तसेही हजेर मोहून गेला नाही आणि कांहीं नाही. घनादिकांच्या योगें उपभोगादि संपादाचे अशा हजेरमुळे लोक क्लेश भोगीत असनात दुमरे काय ! असें कोणी हजेर न तसेही हजेर मोहून गेला नाही आणि कांहीं नाही. घनादिकांच्या योगें उपभोगादि संपादाचे अशा हजेरमुळे लोक क्लेश भोगीत असनात दुमरे काय ! असें कोणी हजेर न तसेही हजेर

व्यर्थया ज्येष्ठया वित्तं प्रमत्तस्य वयो वलम् ॥ कुशला येन सिध्यति जरठः किं नु साधये ॥ २५ ॥
कस्मात्संक्षिश्यते विद्वान्व्यर्थया ज्येष्ठया प्रसक्त ॥ कस्यचिन्मायया नूनं लोकोऽचं सुत्रिमोहितः ॥ २६ ॥
किं धनैर्धनैर्वा किं क्लामैर्वा कामदैरुत ॥ मृत्युना प्रस्यमानस्य कर्मभिर्वीत जन्मदैः ॥ २७ ॥ नूनं मे
भगवांस्तुष्टः सर्वदेवमयो हरिः ॥ येन नीतो दशमेतां निर्वेश्वात्मनः सुतः ॥ २८ ॥ सोऽहं कालावशो-

षेण शोषयिष्येऽगमात्मनः ॥ अग्रमत्तोऽखिलस्वार्थे यदि स्यात्सिद्ध आत्मनि ॥ २९ ॥

घनदैः वा किं ! इत कामैः वा किं ! इत क्लामैः कर्मभिः वा किं ! ॥ २७ ॥ नूनं मे भगवान् सर्वदेवमयः हरिः तुष्टः येन [अहं] एतां वशां शीतः, प्रसक्तः हरः (तारक गीता) निर्वेश्वा च [असक्त] ॥ २८ ॥ यद्ये [कालावशेषः] दशात्, [तर्हि] सा अहं आत्मनि सिद्धः, अखिलस्वार्थे अग्रमत्तः [च सत्] कालवशेन सत् आत्मनि सांगतो :- अहो, ह्या देहाला मृत्यु प्राप्तीत आहे; तेव्हां त्याला घनांचा उपयोग काय ! किंवा वनदात्याशीं तरी काय कर्तव्य आहे ! उपयोग कदाळ पाहिजेन अने उपभोग देणारांचे तरी काय कार्याचे ! तसेच कर्म तरी हवीत कशासाठी ! ती एकाभागून एक अनेक जन्म मात्र प्राप्त करून देतात. ॥ २७ ॥ - चिःसंज्ञा सत्ता सर्वदेवतारूप भगवान् हरिस्तुष्टः साक्षा अस्माकं; व त्यानेच मला ह्या स्थितीस आणून पोचविले असावे. तो प्रसक्त झाला ह्मणूनच आत्म्याला तल्लु झाला होता असे वैराग्य मला प्राप्त झाले. ॥ २८ ॥ तो मी आतां अवशिष्ट राहिलेल्या कालान - थोडीकडून आयुष्यपर्याया उरलेली अमेळ म - आत्मरूपी मनुष्य राहोव

(धर्मादिसाधनार्थं) दस असेन व आपले शरीर - तपश्चर्येच्या योगे - शोषवीन (किवा, विद्येने लीन करीन) ॥ १९ ॥ मात्र, त्याकामी त्रिपुवनविपदि अद्या दृढं स्था
अनुमोदन द्यावे. - कोणी झणेल की 'देवांनी अनुमोदन दिले तरी तू झतारा बोडक्या काळांत सिद्धि मिळविशील कशी!' तर त्याबद्दलही सांगतो :- लट्वांग जमवत रात
वीने एका मुहुर्तीतच ब्रह्मलोक साध्य करून घेतला. ॥ २० ॥ श्रीभगवान् झणाले :- उद्धवा, त्या अवंतिदेशीय ब्राह्मणोत्तयाने मनमल्लये असा निश्चय दृढतः हुडकून घेतला. ॥ २१ ॥
मतादि ग्रंथि सोडिले आणि तो शांत व विचारशील असा यति झाला. ॥ २१ ॥ तेव्हापासून पुढे तो मन, इंद्रिये व प्राण ही वश करून व सर्व टिकवची ज्ञानलि त्रेहून
अनं शोषविषये (लुक्वीन). ॥ २२ ॥ त्रिपुवनेश्वराः देवाः तत्र मां अनुमोदेरन् (अनुमोदन देतील). ब्रह्मर्वागः मुहुर्तेन ब्रह्मलोकं समसाधयत्. ॥ २३ ॥ श्रीभगवान् उवाच -
इति व्रतसा अभिप्रेत्य आर्वल्यः द्विजसत्तमः हृदयग्रंथीन् उन्मुच्य शांतः मुनिः भिक्षुः अभूत्. ॥ २४ ॥ संयत्ताल्लेन्द्रियानिलः सः एतां महीं चचार, अत्येताः बलहिनः [च
इति व्रतसा अभिप्रेत्य आर्वल्यः द्विजसत्तमः हृदयग्रंथीन् उन्मुच्य शांतः मुनिः भिक्षुः अभूत्. ॥ २४ ॥ संयत्ताल्लेन्द्रियानिलः सः एतां महीं चचार, अत्येताः बलहिनः [च

तत्र मामनुमोदेरन् देवास्त्रिमुवनेश्वराः ॥ मुहुर्तेन ब्रह्मलोकं स्वर्गागः समसाधयत् ॥ २० ॥ श्रीभगवानुवाच ।
इत्यभिप्रेत्य मनसा ह्यार्वल्यो द्विजसत्तमः ॥ उन्मुच्य हृदयग्रंथीन् शांतो भिक्षुरभून्मुनिः ॥ २१ ॥
स चचार महीमितां संयतस्त्रैन्द्रियानिलः ॥ भिक्षार्थं मगरग्रामानसंगो ऽलक्षितो ऽविशत ॥ २२ ॥
तं वै प्रवयसं भिक्षुमवधूतमसज्जनाः ॥ दृष्ट्वा पर्यभवन् भद्र पर्यभूतिभिः ॥ २३ ॥
केचिच्चिवेणुं जगद्वरेके पात्रं कर्मण्डलुम् ॥ पीठं चैके ऽक्षसूत्रं च कंथां चिराणि केचन ॥ २४ ॥
प्रदाय च पुनस्तानि दर्शितान्यादवमुनेः ॥ अक्षं च भैक्ष्यसंपन्नं भुंजानस्य सरित्ते ॥ २५ ॥

सन] भिक्षार्थं मगरग्रामान् आविशत्. ॥ २२ ॥ भद्र, असज्जनाः तं प्रवयसं (धृ) भिक्षुं अवधूतं (लब्ध) दृष्ट्वा बह्वीभिः परितृप्तिभिः (तिरस्कारांनी) लुब्धकाः ॥ २३ ॥
केचिच्च त्रिवेणु, एकं पात्रं, कर्मण्डलु, पीठं च, एकं अक्षसूत्रं, केचन कंथां चिराणि [च] जगद्वरं. ॥ २४ ॥ मुनेः दर्शितानि [क्षंति] तानि प्रदाय पुनः लब्धः [तन] त-
त्या मूमीवर पर्यटण करी, भिक्षेसार्थं मात्र नगरांत व गांवांत शिरे पण आपली श्रेष्ठ योग्यता कोणालाही दाखवीत नते. ॥ २२ ॥ वा सुशीला (उद्धवा), त्या दृष्ट्वा दृढ-
लिन भिक्षुला पाहून दुर्जन नानाप्रकारच्या तिरस्कारांनी त्याचा अवमान करूं लागले :- ॥ २३ ॥ कोणी त्याचा त्रिदंड हिसकीत; कोणी पात्र कर्मण्डलु ओढीत; तसेच कोणी
आसन, कोणी स्त्रदासांची माळ, कोणी कंथा (गोखडी), कोणी छाट्या ओढून घेऊन त्या मुनीला - ' अहो महाराज, ही आपली व्या ' असें ह्मणून - ती तो झगडु दाखवीत.
स्याच्या हातीं घेत आणि पुन्हा त्याजवळून हिसकून घेत. तो भिक्षा मागून अन्न मिळवून आणून नदीच्या तीरावर भोजन करीत बसला की, ॥ २४ ॥ २५ ॥

ते नराधम त्याला धर्मापासून घेईविष्याचें सत्न करीत व आशुद्ध छळीत, पण तो पुरुष सात्विक धैर्य धरून राहिला आणि स्वर्मापासून कधीही टप्पला नाही असे नाराधम त्याला धर्मापासून घेईविष्याचें सत्न करीत व आशुद्ध छळीत, पण तो पुरुष सात्विक धैर्य धरून राहिला आणि स्वर्मापासून कधीही टप्पला नाही असे पुढील गाथा गाईली :- ॥ ४२ ॥ ब्राम्हण क्षणाच्या - मला सुख किंवा दुःख प्राप्त होण्यास निमित्त हे लोक नव्हत, देवता नव्हत, आत्मा नव्हे, ग्रह, कर्म व बळ हे नव्हत, तर सुखदुःखाचे कारण केवळ मनच होय असे झणतात तेच ससारचक्र फिरवीत असते. ॥ ४३ ॥ प्रबळ असे मनच विविध गुणवृत्ति उत्पन्न करते त्यांनाच दुष्टे दुष्ट एवम् विविक्षण अशी शुक (पाहरी - सात्विक), कृष्ण (काळी - तामस) व लोहित (तांबडी - राजस) कर्मे उत्पन्नतात आणि त्या कर्मांमुळे त्यांचा नाराज वर्णाश्रय (त्यांना [तत्] प्रातें प्रातें आत्मन मोक्तव्यं विष्ट अनुब्रूयत. ॥ ४१ ॥ पातयन्नि नराधमैः परिसूत. स्वधर्मस्थ [स] सान्विकीं धृतिं आस्थाय इमं यत्नं हनन्ति. ॥ ४२ ॥ त्वि [तत्] प्रातें प्रातें आत्मन मोक्तव्यं विष्ट अनुब्रूयत. ॥ ४१ ॥ पातयन्नि नराधमैः परिसूत. स्वधर्मस्थ [स] सान्विकीं धृतिं आस्थाय इमं यत्नं हनन्ति. ॥ ४२ ॥ त्वि उवाच - " अयं ज्ञान. मे सुखदुःखहेतु न. देवता, आत्मा, ग्रहकर्मकाळाः [च अपि] न मताः परं कारण आत्मनोति (झणतात), यत् सत्त्विकः, रजस्विकः, तामसिकः. ॥ ४३ ॥

परिभूत इमां गाथामगायत नराधमः ॥ पातयार्कः स्वमर्यादादृष्टगोचरे तातयामास ॥ ४३ ॥ अतो गुणान्ते मृजते
मुखदुःखहेतुर्न देवताऽत्मा ग्रहकर्मकालाः ॥ मनः परं कारणमामनन्ति संसारचक्रं परिवर्तयेद्यत् ॥ ४३ ॥ अतो गुणान्ते मृजते
बलीयस्तत्तत् कर्माणि विलक्षणानि ॥ शुक्लानि कृष्णान्यथ लोहितानि तेभ्यः सर्वणाः सूतयो भवन्ति ॥ ४४ ॥ उनीह आत्मा
बलीयस्तत्तत् कर्माणि विलक्षणानि ॥ शुक्लानि कृष्णान्यथ लोहितानि तेभ्यः सर्वणाः सूतयो भवन्ति ॥ ४४ ॥ उनीह आत्मा

मनसा समीहता हिरण्यमयो मत्सख उद्विचेष्टे ॥ मनः स्वर्णिगं परिगृह्य कामान् जुषान्नबद्धा गुणसंगता उत्सा ॥ ४३ ॥

मनः शुणान् चञ्चते. तव. विळक्षणानि शुक्लानि, कृष्णानि अथ लोहितानि कर्मणि, तेभ्यः सवर्णा (सर्वास अनुरूप) सुनयः (गते) भवति ॥ ४४ ॥ मत्सखः हिरण्यव अनु रूप अशा - पादय्या, काळ्या, तांबड्या - अनुक्रमे उत्तम, अधम, व मध्यम अशा देव, तिर्यक् व नर इत्यादि) गति प्राप्त होतात. ॥ ४५ ॥ - तर मग मनात्रच ससार असावा व्यात्म्याल असूं नेये' असे कोणी झगेल तर त्याबद्दल सागतो - मन सगळे व्यापार करीत असते व परमात्मा त्याच्या बरोबर नियामकत्वात राहूनो पण त्याला मनाच्या कोणत्याही क्रियेचा संबंध नसतो, कारण तो माझा (बीवाचा) सखा असल्यामुळे ज्ञानशक्तिप्रधान आहे व झणूनच तो केवळ कधीही गुप्त न होणाऱ्या आ-

१ साधिरु दूर्तवैर् गीतैर् बसे धर्मेण भाहे—
घृत्या यया धारयते मनःप्राणैर्द्विक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या दृष्टिः सा पार्थ सात्त्विको ॥

१ जीव आर्णो मत् हाया उदव नाथ सागदाव —
मुर्ती जीव मानाचा नियम । दोन्ही मतांजग
एकात्मता । मतांनिया सुपहु, खव्यथा । आपु ने माया नाथिल्या सोडी ॥ १३० ॥

पत्न्याः सान्त्वय्य योगे सर्वं व्यवहारं ग्राह्यं अस्तीति; आणि इकडे हा (पी जीव) तर वापल्या संसार प्रकाशित करणाऱ्या मनाला 'हे आत्माच' अशा बुद्धीने स्वीकारून त्या मनाच्या कर्मावर व्यासक्ति घडल्यामुळे योग योग्य लागतो व बळ होतो त्याचा भाव असा :- ही संसृति अविद्यामूलक अध्यासने आत्म्याला लागली आहे, एतः हेतुः तदेव; कारण, अविद्यारहित जो ईश्वर त्याला ती नाही तर अविद्यासहित जीवाला तेवढी अस्ते). दान, स्वधर्म (नित्यवैभित्तिकर्मे), नियम, यम, अष्टांगन, मुद्रां (समादिह्यकालादिना) च इतर समर्प्य कर्मे ह्या समष्ट्या उपप्राप्त फळ काय ते मनाचा निग्रह पूर्ववत् होय. कारण, - यद्यपि तो ज्ञानार्थी अर्गे ह्याणून प्रसिद्ध आहेत, तथापि - मनः ह्या निग्रह इह

आत्मा समीहता मनसा [सह वर्तमानः अपि] मनीषः. असौ स्वर्णिगं मनः परिपृष्ट्वा कामान् लुप्य गुणरुंगता निबद्धः ॥ ४५ ॥ इति, स्वर्णः, निवृत्तः, यमः, धृतं, कर्माणि सद्गतानि च सर्वे मनोनिग्रहलक्षणाः. हि मतसः समाधिः (निग्रह) परः योगः (ज्ञान). ॥ ४६ ॥ यस्य मनः समाहितं [सत्] प्रशांतं, तस्य इहलोकः धृतं, दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतं च कर्माणि च सद्गतानि ॥ सर्वे मनोनिग्रहलक्षणाः परो हि योगो मनसः सनादिः ॥ ४७ ॥ समाहितं यस्य मनः प्रशांतं दानादिभिः किं वद तस्य कृतम् ॥ असंयतं यस्य मनो विनश्यद्दानादिभिश्चेदपरं किमेभिः ॥ ४८ ॥ मनोवशे ऽन्ये ह्यमवं स्म देवा मनश्च नान्यस्य वशं समेति ॥ भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान् गुंज्याद्वशे तं स हि देवदेवः ॥ ४९ ॥

किं कृतं वद. यस्य मनः असंयतं सत् नित्यवत् (जीन होणारे) [भवति] चेत्, [तर्हि] एभिः दानादिभिः अपरं किं ॥ ४७ ॥ अन्ये देवाः (इतिदेवता) मनोवशे च मनश्च नान्यस्य वशं च समेति. भीष्मः (सर्वत्र मनोदेवता) देवः सहस्रः (सहस्रांशून्) सहीयान् (नृत्वात्) [यः] तं वशे गुंज्यात्, सा देवदेवः ॥ ४८ ॥ उत्तम ज्ञान होय (एतावता, मनोनिग्रह केली की समूर्ते केल्यासारखे होतें; त्याचाचून सर्व व्यर्थ होय). ॥ ४९ ॥ ज्याचे मन निश्चल व अत्यंत शांत असेल त्याला देवदेव विष्णूच्या योगे कर्तव्य काय सांग करे : आणि ज्याचे मन चंचल असून - आत्मस इत्यादि कारणांमुळे - लय पावत असेल तर त्याला तरी ह्या दानादि यत्नांचे उपदेश होणार :- काहीच नाही. - ॥ ४७ ॥ - कोणी झणेल की 'त्या साधनांचा उपयोग इतर इतिवैभित्तिकर्मे हा होईल' तर त्या लक्षणाने काही अर्थ नाही, इति - इति

१ ह्याचा वाच घ्यात देतात :-
मना उत्तरावस्था मद्यापरी । अतिप्रयासी तोंफा करी । तोची पूर कोढतल्याषी । ताका आग्नेरी निशेष ॥ तेवी कामक्रोधादि वेगशून्य । त्याचे निवृत्तही होऊन ।
पुन । त्यासी दानादिकी प्रयोजन । नाही जाण निश्चित ॥ तेवी सूर्योदय झाल्या पाडी । जेव्हा मये रुद्ध पिवडी । तेवी निवृत्तहीता मनी उठी । ते लाघनकरी दुनोड ।
वाच, १५२ ग्राह्य ५४.

देव (इंद्रिये किंवा इंद्रियांच्या अधिष्ठात्री देवता) मनाच्या स्वाधीन असतात, पण मन दुसऱ्याच्या अंकित कवीच होत नाही कारण, मन हा देव बघाहून किंवा बलाढ्या इतकी बळवत्तर असल्यामुळे - योन्यानाही - भयंकर वाढतो ह्मणून त्याला जो स्वाधीन करून घेईल तो देवाचाही देव (सकल इंद्रियाना जिकणारा) होतो ॥ ४८ ॥ मनाचे वेग (रगद्वेषादि) असल्या होत ह्मणूनच मन हा शत्रु मर्माळा पीडा देणारा व दुर्नय आहे त्याला न जिकता ने कोणी लोक ह्या जगात त्याच्यासाठी कित्येक लोकाबरोबर दुष्ट कलह मज्जा वितात व कोणाला भिन्न (अनुकूल), कोणाला उदासीन (मित्रही नव्हत व शत्रुही नव्हत असे) आणि कोणाला शत्रु (प्रतिकूल) करून घेतात, ते मूढ होत. ॥ ४९ ॥ त्याच्या बुद्धे केवळ अंध समजाव्या. ते मनुष्य केवळ मनाने कल्पित अशा ह्या स्वदहाला 'मी' व - पुत्रादिकांच्या शरीराला - 'माझी' असे मानून 'हा मी' आणि 'हा दुसरा' अशा भ्रमागुळे ह्या अपरंपार संसारात भ्रमण करीत राहतात ॥ ५० ॥ - एनावता, मनच दुःखाचे कारण होय (१) मन, (२) देवता, (३) आत्मा, (४) ग्रह, व (५) काल ही दु

तत्त्व [ये] केचिद् दुर्जय असह्यवेगं अरुतुः (गर्भभेदी) त ह्मणु न विजित्य अत्र मर्त्यैः असडिग्रह कुर्वन्ति, मित्राणि, उदासीनरिपून् च [कुर्वन्ति, ते] विमूढाः ॥ ४९ ॥

तं दुर्जयं शत्रुमसह्यवेगमरुतुदं तन्न विजित्य केचित् ॥ कुर्वत्यसद्विग्रहमत्र मर्त्यैर्मित्राण्युदासीनरिपून्विमूढाः ॥ ४९ ॥

देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्वा ममाहमित्यंधधियो मनुष्याः ॥ एषोऽहमन्योऽयमिति भ्रमेण दुरतपारे तमसि भ्रमंति ॥ ५० ॥ जनस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत् किमात्मनश्चात्र हि भौमयोस्तत् ॥ जिह्वां क्वचित्सदशति स्वदद्विस्तद्वेदनाया

इमं देह " अहं मम " इति गृहीत्वा अंधधियः मनुष्याः " एषः अहं, अयं अन्यः " इति भ्रमेण दुरतपारे तमसि भ्रमन्ति. ॥ ५० ॥ जनः सुखदुःखयो हेतुः चेत्, [तर्हि] अत्र आत्मनः किं ? हि भौमयोः (शुष्कीच्या कार्यानां) तत् क्वचित् स्वदद्विः (आपल्याच दातांनीं) जिह्वा सदशति (चावतो) तद्वेदनाया कतमाय कुर्व्येत् ? ॥ ५१ ॥

स्वाचीं कारणे नव्हत. कशी ती पहा (येथून पुढे सहा श्लोकापर्यंत अनुक्रमाने ह्यांपैकी एकेक दुःखाचे कारण नव्हे असे प्रतिपादन आहे) - (१) हे लोक जर सुख किंवा दुःख मिळव्याचें निमित्त होत असे मानिले तरी ह्या पक्षामध्ये सुद्धा आत्म्याकडे त्याचा काय संबंध आहे ? - आत्मा सुखदुःख भोगणारा नव्हे व देणाराही नव्हे - ते (सुखदुःखदातृत्वा व मोक्षत्वा) शुष्कीचीं कार्ये ने दोन देह (सुखदुःख देणारा व भोगणारा) त्याकडे असतें, - आत्म्याकडे नसतें, कारण आत्मा अमूर्त व अक्रिय असल्यामुळे तो कोणत्याही क्रियेचा कर्ता किंवा कर्म होत नाही. ह्यावर कोणी ह्मणेल की, 'तरी पण सुखदुःखाचे पर्यवसान आत्म्याकडेच व्हावयाचें तर त्याला उत्तर देई की, दोन्ही देहात ज्या अर्थी आत्मा एकच आहे

(२) ग्रह सुखदुःखाचें निमित्त झणावें तर त्यापासून तरी जन्मरहित आत्म्याला काय व्हावयाचें आहे? - कांही नाही - कारण, ग्रह पीडा देतात कोणाला? जन्मास येणाऱ्या देहाला (देह ज्या लयावर जन्मला त्यापासून बाराव्या किंवा आठव्या इत्यादि राशीला ग्रह आले की त्या देहाला सुखदुःख देण्यास निमित्त होतात). शिवाय, ग्रहाच्या पीडा अंतरिक्षस्थ ग्रहालाच (त्याच्या पाद किंवा अर्ध अशा दृष्टीच्या भेदांनी) होतात. - त्याच्या दृष्टीत जो नसेल त्याला पीडा होत नाहीत (देहाला जी ग्रहाची पीडा होते ती तरी तो ज्या लयावर जन्मास आला असेल त्या राशीबद्दल अभिमानमुळे होते), असें झणतात. पुरुष (आत्मा) तर त्या ग्रहाहून व देहाहून वेगळा होय. तेव्हा त्यानें रागावावे कोणावर? ॥ ५४ ॥

(३) आता कर्मच जर सुखदुःखाचें निमित्त असेल, तर - कुशल असो बापडे. - त्यापासून आत्म्याला काय असणार? - काहीं नाही. - कारण, कर्म मुळीं एकालाच जर जडत्व व अजडत्व ही असतील तर उद्भवणार (जड असेल तर विकार होणें संभवतें व तोच चेतन असेल तर हिताच्या अनुसधाने कर्म करण्यास प्रवृत्त होईल). - पण तशी गोष्ट मुळीच नाही -

ग्रहाः सुखदुःखयोः निमित्त चेत्, [तर्हि] यजस्य आत्मनः किं? ते जनस्य चै [सुखदुःखदाः] ग्रहैः ग्रहस्य एव पीडा वदति. ततः अन्यः पुरुषः कस्मै कुञ्चेत? ॥ ५४ ॥

कर्म सुखदुःखयोः हेतुः अस्तु चेत्, [तर्हि] आत्मनः किं? हि तत् जडाजडत्वे. देहः तु अचित्. अयं पुरुषः सुपर्णः (शुद्धज्ञानरूप). कस्मै कुञ्चेत? हि मूल कर्म न. ॥ ५५ ॥

ग्रहा निमित्तं सुखदुःखयोश्चेत् किमात्मनो ऽजस्य जनस्य ते वै ॥ ग्रहैर्ग्रहस्यैव वदंति पीडां कुञ्चेत कस्मै पुरुषस्ततो ऽन्यः ॥ ५४ ॥ कर्मास्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत् किमात्मनस्तद्धि जडाजडत्वे ॥ देहस्त्वचित्पुरुषो ऽयं सुपर्णः कुञ्चेत कस्मै न हि कर्म मूलम् ॥ ५५ ॥ कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत् किमात्मनस्तत्र तदात्मको ऽसौ ॥ नाग्रेहि तापो न हिमस्य तत्स्यात् कुञ्चेत कस्मै न परस्य दंडम् ॥ ५६ ॥

कालः सुखदुःखयोः हेतुः चेत्, [तर्हि] तत्र आत्मनः किं? असौ तदात्मकः.. हि अग्नेः [हेतोः तदस्य ज्वालादेः] तापः न. हिमस्य तत् [तदंशस्य नाशकं] न देह जड - झणून त्याची कर्माकडे प्रवृत्ति सभवाणार नाही. - आणि पुरुष (जीव) तर चेतन झ० शुद्ध ज्ञानरूप (अकर्ता). तेव्हा आता रागावायाचे कोणावर? कारण सुखदुःखाचे मूलभूत कर्मच मुळीं नाही. ॥ ५४-॥ (६) आता कालच जर सुखदुःखाचा हेतु असेल तर त्यापासींही आत्म्याला काय असणार? कारण आत्मा मुळीं काळरूपच (ज्वाला) होय - स्वतापासूनच स्वताला ताप किंवा पीडा होणें कधीच संभवत नाही. उदाहरण पहा:- अग्नीपासून त्याच्या अंशभूत ज्वाला जळून नाश पावल्या असे कधीच होत नाही. - ह्यावर कोणी झणेला की 'तुम्हा ज्वालांना उपाधिभूत जीं काष्ठं ती जळली कीं ज्वाला नाहीतशा होतातच' तर दुसरे उदाहरण ह्या:- हिमाचें (वर्फीचें) शैत्य हिमाच्या बारीक बारीक झणून झालेले व ते वेळोवेळीं काप नष्ट झाले असे कधीं होत नाही. - शिवाय, अंशाची गोष्टच एकीकडे असुं द्या. - वस्तुतः हा मुळीं परमात्माच होय. परमात्म्याचा व सुखदुःखादि द्वधाचा

कांहीं संबंध नाही. ॥५६॥ - एकदरीत मुखदुःखाची ही सहाही कारणे नव्हत असं ठरले. ब्राह्मून वेगळं व कोणी उमे कंठ लागेल तर तेही संभवाचे नाही कारण, पहा - अहंकार हाणजे नसत्याच संसाराच्या प्रकाशित करणारा (उत्पारणारा) होय, त्याला जसा मुखदुःखादि द्वंद्याचा संबंध होईच, तसा प्रकृतीहून पर जो परमात्मा त्याला तो (मुखदुःखादि द्वंद्याचा संबंध) कोणत्याही निमित्ताने, कोठेही व कशाही प्रकारे व्हावयाचा नाही (एकदरीत तो संबंध अहंकारादि निमित्तामुळे उद्भवणारा आहे, वामन नव्हे) असे ज्याला समजेल तो पुरुष प्राण्याच्या निमित्ताने असाय पावत नाही. ॥ ५७ ॥ पार प्राचीन काळचे मोठमोठे ऋषि ह्याच परमात्मनिष्ठेचा आश्रय करून राहिले ह्यातून तो मीही हिचा आचार वलून स्याव कसमै कुछोट ? परस्य (प्रकृतीहून पर-असा आत्म्याला) द्वंद्वं (मुखदुःखादि) न. ॥ ५६ ॥ यथा संसृतिरूपिण अहमः (अहंकारात्), [तथा] परत परस्य अस्य क अपि केनचित् कथंचन द्वंद्वोपराग. न स्यात्. एवं प्रबुद्धः मृतैः न विभेति. ॥ ५७ ॥ सः अहं मुकुंदांघ्रिनिषेवया एव पूर्वतमैः महर्षिभिः अद्वयसिद्धा एता परात्मनिष्ठ. आ-

न केनचित्कापि कथंचनास्य द्वंद्वोपरागः परतः परस्य ॥ यथा उहमः संसृतिरूपिणः

स्यादेवं प्रबुद्धो न विभेति मृतैः ॥ ५७ ॥ एतां स आस्थाय परात्मनिष्ठामध्यासिना

पूर्वतमैर्महर्षिभिः ॥ अहं तरिष्यामि दुरंतपारं तमो मुकुंदांघ्रिनिषेवयैव ॥ ५८ ॥

श्रीसगवानुवाच । निर्विद्य नष्टद्रविणो गतक्लमः प्रव्रज्य गां पर्यटमान इत्थम् ॥

निराकृतो ऽसाक्षिरपि स्वधर्मादकंपितो ऽमुं मुनिराह गाथाम् ॥ ५९ ॥ मुखदुःखप्रदो

नान्यः पुरुषस्याऽऽत्मविभ्रमः ॥ मित्रोदासीनारिपवः संसारस्तमसः कृतः ॥ ६० ॥

स्थाय दुरंतपारं तमः तरिष्यामि. ॥ ५८ ॥ श्रीसगवान् उवाच— इत्थं नष्टद्रविणः निर्विद्य (वैराग्य पावून) गतक्लमः (अमरहित) प्रव्रज्य (मत्वाच करून) गा पर्यटमान (भ्रि-
णारा) असाक्षिः निराकृतः (अवसानिलेख) अपि मुनिः स्वधर्मात् अकंपितः (अकळ) [सन्] अमुं गाथा आट. ॥ ५९ ॥ पुरुषस्य मुखदुःखप्रदं अन्य न मित्रोदासीन-
मी मुकुंदाच्या चरणांची सेवा हेच चालवीन. ॥ ५८ ॥ श्रीसगवान् हाणाले - उद्धवा, अशा प्रकारे द्रव्य नष्ट झाल्यामुळे त्या ब्राह्मणाच्या वैराग्य उडवले लागलेच न्याचे कष्ट
दूर झाले. पुढे त्या मुनीने संन्यास घेऊन, पृथ्वीपर्यटन चालविले, आणि असज्जनानीं पांडा दिली तरी स्वधर्मापासून न दळता, ही (मागे मागितली) गाथा गाईली ॥ ५९ ॥
- ह्यातील सारांश एवढाच की, - पुरुषाला मुख किंवा दुःख देणारा दुसरा कोणी नाही. मित्र, उदासीन व शत्रु हा सगळा समार केवळ अज्ञानाने मनाचा केले रचिलेला

होय, - वास्तव नव्हे - ॥ ६० ॥ क्षणन्, ना उद्धवा, बुद्धि माझे ठिकाणीं निश्चल लावून तिच्या योगें सर्वतोपरी मनाचा निग्रह कर योगाभ्यासाचा मुख्य साध्य निष्कर्ष होय, तो एवढाच होय. ॥ ६१ ॥ भिन्नर्त गाइलेली ही ब्रह्मनिष्ठा जो कोणी एकाग्रपणें चितीं घरील, लोकाना ऐकवील किंवा श्रवण करील, त्याला सुखदुःख, जयअपजय इत्यादि द्विधाची बाधा अगदीं होणार नाही. ॥ ६२ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवतार्थदर्शने एकादशस्कंधे त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥

रिपवः संसारः तमसः कृतः आत्मविघ्नमः ॥ ६० ॥ तस्मात् तात, मयि आवेशितया धिया युक्त [सन्] सर्वात्मना मन निगृहाण. एतावान् योगसंग्रहः ॥ ६१ ॥ य. स-
माहितः [सन्] एतां भिक्षुणा गीता ब्रह्मनिष्ठां धारयन्, शृण्वन्, आवयन् [च सवति, सः] ब्रह्मैः न एव अभिभूयते ॥ ६२ ॥
इति भागवतान्वये एकादशस्कंधे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

तस्मात्सर्वात्मना तात निगृहाण मनो धिया ॥ मय्यावेशितया युक्त एतावान्योगसंग्रहः ॥ ६१ ॥
य एतां भिक्षुणा गीतां ब्रह्मनिष्ठां समाहितः ॥ धारयन् श्रावयन् शृण्वन् ब्रह्मैर्नैवाभिभूयते ॥ ६२ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे भिक्षुगीतानाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
श्रीभगवानुवाच । अथ ते संप्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वैर्विनिश्चितम् ॥ यद्विज्ञाय पुमान्सद्यो जह्याद्वैकल्पिक भ्रमम्
॥ १ ॥ आसीज्ज्ञानमथो अर्थ एकमेवाविकल्पितम् ॥ यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगेऽयुगे ॥ २ ॥

श्रीभगवान् उवाच— अथ (आता) ते (तुल) पूर्वैः (पुरातन 'रुषीनीं') विनिश्चितं (निश्चित केलेले) सांख्य (तत्त्वविचारालोक शास्त्र) सवक्ष्यामि, (सागेन) यत् (जे) विज्ञाय (जाणून) पुमान् (पुरुष) सद्यः (तात्काळ) वैकल्पिक (भेदरूपी) भ्रमं खट्वात् (टाकील), ॥ १ ॥ अयुगे (प्रलयशालीं) आदौ कृतयुगे, यदा (जेव्हा) विवेकनिपुणा (विचारी) श्रीकृष्ण क्षणालेः— अद्वितीय परमात्म्यापासून मायेच्या योगानें प्रकृतिपुरुषद्वारा सर्व द्वैत उत्पन्न होतें आणि पुन्हा तें त्याठिकाणीच लय पावतें, असें अनुसंधान ठेवणाऱ्या सा-
धकाचा द्वैताभ्रम निवृत्त होतो यासाठी - उद्धवा ! तुला कपिलादिक पूर्वाचार्यांनी निश्चित केलेले ' सांख्य ' शास्त्र सांगतों ते बाणले असता मनुष्याचा भेदनिमित्तक सुखदुःखादिक-
रूप भ्रम तत्काळ नाहीसा होतो. ॥ १ ॥ पूर्वी प्रलयकाली द्रष्टा, दृश्य इत्यादि सर्व प्रपंच भिळून एक ज्ञानरूपच पदार्थ होता, त्यात तित्कामात्रही दुसरा काहीं विकल्प नव्हता.

१ प्रकृतिपुरुषाचे व्युत्पत्तीचे शास्त्र (वेदान्तशास्त्र) श्लोक १६ अध्याय १४ टीप पहा.

अशी स्थिति जशी प्रत्यक्षदर्शने द्वैती. त्यांचे श्रमणें कृतयुगांत व अन्य युगांतही जेव्हां जेव्हां विचारनिष्ठा असे बन उत्पन्न होतात तेव्हा ती असते किंचित्मात्रही ज्ञानस्वरूपाचे ठायीं भेदाचे मान कधीच असत नाही. ॥ २ ॥ असे निर्विकल्प ज्ञानरूप जें ब्रह्म तेंच केवळ माया आणि फल (प्रतिबिंब) अशा रीतीनें दोन प्रकारांचे होऊन बाणी व मन यास योग्य (विषयभूत) असे झाले. ॥ ३ ॥ या दोन प्रकारामध्ये एक पदार्थ कार्यकारणरूप प्रकृति होय; आणि दुसरा पदार्थ ज्ञान होय, यासच पुरुष असे संबोधित, [तदा अयि] अथो ज्ञानं, अर्थः [य] अविकल्पितं (नेदृश्य) एक एव आसीत्. ॥२॥ केवलं निर्विकल्पितं सत्यं तत् ब्रह्म मायाफलरूपेण (दृश्य व त्याचें स्फुरण या रूपानें) वाङ्मनोगोचर (नाणीत व मनास रिक्त) [अथा तथा] द्विधा (दोन प्रकारांचे) समभवत्. ॥ ३ ॥ तयोः (दोहोंपैकीं) एकतरः (एक) अर्थः प्रकृतिः. सा उभयादिप्रका. (कार्यकारणरूप). अन्यतमः (दुसरा) भावः ज्ञानं. सा पुरुषः अभिधीयते. ॥ ४ ॥ मया, पुरुषानुमतेन च प्रक्षोभ्यमाणायाः (कुव्व केळेच्या) प्रकृतेः तमः, रजः, सत्त्वं इति गुणाः

तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् ॥ वाङ्मनोगोचरं सत्यं द्विधा समभवद्ब्रह्म ॥ ३ ॥

तयोरेकतरो द्वर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका ॥ ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ॥४॥

तस्यो रजः सत्त्वमिति प्रकृतेरभवन्गुणाः ॥ मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन च ॥ ५ ॥

तेभ्यः समभवत्सूत्रं महान्सूत्रेण संयुतः ॥ ततो विकुर्वतो जातो योऽहंकारो विमोहनः ॥ ६ ॥

अभवत् (झाले) ॥ ५ ॥ तेभ्यः (त्यांपासून) सूत्रं (सूत्राला) समभवत्. [ततः] महान् (महत्त्वाचे). [सः] सूत्रेण संयुतः. यः विमोहनः अहंकारः, [सः] विकुर्वतः (विकार घडणान्या) ततः (त्या महत्त्वापासून) जातः. ॥ ६ ॥

ज्ञापतात. ॥ ४ ॥ तम, रज आणि सत्व हे तीन गुण प्रकृतीपासून उत्पन्न झाले. उद्धवा । भी जो परमेश्वर त्यानें पुरुषाच्या अनुमानां प्रकृतीम क्षेम केला अमना त्या गुणांपासून क्रियाशक्तियान् 'सूत्र' नावाचा प्रथम विकार झाला. त्यापासून महत्त्व - ज्ञानशक्तिप्रधान - झालें. त्या महत्त्वाम विकार होऊन त्यापासून जीवाम मोह करणारा अहंकार उत्पन्न झाला. ॥ ५ ॥ ६ ॥

१ जेव्हां जालें तीस सोभती । दोन्ही दर्जे उलटवून १ ठिक (बंदुर) निघाला त्यांतून । तत्तरुनी तिघणा (विपद) पै ॥ १०६॥ नाथ.

तो अहंकार सात्त्विक, राजस, आणि तावस याप्रमाणे तीन प्रकाराचा होय तो विज्जडअंशिरूप असून शब्दादि पंचविषय, इंद्रिये, मन व देवता याच्या उत्पत्तीस कारण होतो. - यद्यपि "तत्साक्षात् एतत्साक्षात्त्वान आकाश सभूत" इत्यादि श्रुतीवरून प्रथम पंचमहामूर्ते आकाशादि क्रमाने होतात ती मूर्ते अपचीकृत (एकमेकात निश्रण न पावलेली) अस-
तात त्यांपासून प्राणादिक्रमाने समष्ट्यात्मक सूक्ष्मशरीर उत्पन्न होते. आणि पचीकृत (एकमेकात मिश्रण पावलेल्या) मूर्तापासून हे स्थूल ब्रह्मांड उत्पन्न होतें त्या ब्रह्मांडात वैराज पुरुष वास्तव्य करतो. त्याचा अंतर्भावही लीलाविग्रहधारी क्षीरसमुद्ररायी श्रीनारायण होय. त्याच्या नाभिकमलापासून ब्रह्मदेव झाला नंतर त्यापासून यथाकाली इतर जीवांची उत्पत्ति झाली. अशी उत्पत्तीची सरणी आहे तथापि येथे आधी महत्तत्त्वापासून अहंकार आणि नंतर त्यापासून मूर्तेन्द्रियादिक सर्व प्रपञ उत्पन्न होतो अशा रीतीने महत्तत्त्वादि क्रमाने सृष्टी सांगितली आहे म्हणून विरोध मनात आणण्याचे कारण नाही, काकी, निहापूच्या मनात येण्याकरिता मूर्तिका व घट, लोह व लोखंडी पदार्थ, वैकारिकः (सात्त्विक) तैजसः (राजस), तामसः च इति त्रिवृत् (त्रिगुणत्वाक) विद्वच्चिन्मयः (विजडरूप) अह (अहंकार) तन्मात्रेन्द्रियमनसा कारणं. ॥ ७ ॥ तन्मात्रिकाव (शब्दादि तन्मात्राव कारण अज्ञा), तामसात् अर्थः (महाभूते) जज्ञे (उत्पन्न झाले), तैजसात् इंद्रियाणि [ब्रह्मिणे] (झाले) वैकुणात् (सात्त्विक अहंकारापासून) एकादश देवता. आ-
वैकारिकतैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवृत् ॥ तन्मात्रेन्द्रियमनसा कारणं चिदचिन्मयः ॥ ७ ॥ अर्थस्तन्मात्रिकाजज्ञे तामसादिन्द्रियाणि च ॥ तैजसादेवता आसन्नैकादश च वैकुंतात् ॥ ८ ॥ मया संचोदिता भावाः सर्वे संहत्यकारिणः ॥ अंडमुत्पादयामासुर्ममायतनमुचमम्

॥ ९ ॥ तस्मिन्नहं समभवं मंडेसल्लिखंस्थितौ ॥ मम नाभ्याममूत्पद्यं विश्वाख्यं तत्र चाऽऽत्मभूः ॥ १० ॥

सन्. ॥ ८ ॥ मया संचोदिताः (प्रेरित) सहत्य (सचातस्माने) कारिणः (कार्य करणारे) सर्वे भावाः मम उत्तम आयतन (त्यात) अंड (ब्रह्मांड) उत्पादयामासु. (उत्पन्न करिते झाले). ॥ ९ ॥ तस्मिन् सल्लिखंस्थितौ अंडे अहं समभवं. मम नाभ्या विश्वाख्य पद्म (कमल) अमूर्त तत्र च आत्मभू (ब्रह्मदेव) [आविरन्त] (पण्ट झाला) ॥ १० ॥ आणि अग्नि व दिव्यया इत्यादि दृष्टातावरून निरनिराळ्या प्रकारे सृष्टिक्रम सांगितला आहे तो केवळ बुद्धीत येण्याकरिता आहे त्यावरून त्यात मतभेद आहे असे समजू नये. - ॥ ७ ॥ असो. त्रिविध अहंकारांपैकी शब्दादि विषयास कारणभूत जो तामस अहंकार त्यापासून महाभूते झाली राजस अहंकारापासून दश इंद्रिये झाली आणि सात्त्विक अहंकारापासून दिशा, वायु, सूर्य, वरुण, अश्विनीकुमार, अग्नि, इंद्र, विष्णु, मित्र आणि चंद्र ह्या देवता आणि मन उत्पन्न झाले ॥ ८ ॥ भी प्रेरणा केलेले हे सर्व सृष्ट पदार्थ एकमेकाचे साह्याने कार्ये करणारे झाले आणि त्यांनी वैराजतयांनी जो भी त्या माझे निवासस्थान हें ब्रह्मांड उत्पन्न केले ॥ ९ ॥ तें ब्रह्मांड पाण्यात स्थित असता त्यामध्यें श्रीनारायणरूपी मी लीलाविग्रहानें प्रादुर्भूत झालों. मग माझ्या नाभीचे ठायी सर्व जगतास कारणभूत असे कमल उत्पन्न झाले. आणि

त्याचे ठायीं ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला; आणि मूर्तिमुक्त भौमार्थ-देह धारण करून पुढां वैराज पुरुषच तेथें प्रकट झाला. ॥ १० ॥ तो रजोगुणानें युक्त असून माझ्या अनुग्रहानें तप करून भूलोक (जतलादि सप्तमातात्मसदृश भूमी) भुवलोक (अंतरिक्षलोक) आणि स्वर्लोक (अंतरिक्षलोक) यातच महलोक, जननेक, तपोलोक आणि सत्यलोक हेही सम- जावे) याप्रमाणें तीन लोक (निवासस्थाने) आणि त्यांचें पालन करणारे यास उत्पन्न करिता झाला. ॥ ११ ॥ - आता ही लोकव्यष्टि करण्याचें प्रयोजन तुला मागतो - या- पैकीं स्वर्गलोक देवाचें निवासस्थान झाला. भुवलोक हा मूर्ताचें (पिशाचादिकांचें) निवासस्थान झाला, भूलोक मनुष्यादिकांचें स्थान झाला, महर्लोकदिक निडाचीं स्थान झालीं. रजसा युक्तः विश्वात्मा सः मदनुग्रहात् तपसा सफलान् (लोकपालमदित) भूः, भुवः, स्वः इति त्रिधा लोकान् असृजत् (उत्पन्न करिता झाल) ॥ ११ ॥ स्व देवानां ओम् (स्थान) आसीत्. मृतानां भुवः (भुवलोक) पृथं (स्थान). सः मर्त्यादीनां लोकः. सिद्धानां त्रितयात् (भूलोक, भुवलोक, आणि स्वर्लोक वाहून) परं. ॥ १२ ॥ प्रभु असुराणां, नगानां

सो ऽसृजत्तपसा युक्तो रजसा मदनुग्रहात् ॥ लोकान्सपालान्विश्वात्मा भूर्भुवःस्वरिति त्रिधा ॥ ११ ॥

देवानामोक आसीत्स्वर्मातानां च भुवः पदम् ॥ मर्त्यादीनां च भूलोकः सिद्धाना त्रितयत्परम् ॥ १२ ॥

अथो ऽसुराणां नागानां भूमेरोको ऽसृजत्प्रभुः ॥ त्रिलोक्यां गतयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् ॥ १३ ॥

योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयो ऽमलाः ॥ महर्जनस्तपः सत्यं भक्तियोगस्य महतिः ॥ १४ ॥

मया कालात्मना धात्रा कर्मयुक्ताभिदं जगत् ॥ गुणप्रवाह एतस्मिन्भुज्जति निमज्जति ॥ १५ ॥

[च] भोकः भूमेः कथः असृजत्. त्रिलोक्यां त्रिगुणात्मनां कर्मणां सर्वाः गतयः [अति]. ॥ १३ ॥ योगस्य, तपसः, न्यासस्य (न्यासाची) च ए३ महः, जल, नय- सत्यं [च इति] अमला गतयः. भक्तियोगस्य महतिः (वैकुण्ठलोक). ॥ १४ ॥ कर्मयुक्त इदं जगत् कालात्मना धात्रा (निर्माण करणारा) मया एतस्मिन् गुणप्रवाह उन्मज्जति ॥ १५ ॥ आणि भूमीचे अधोऽर्धाची जी अतलवितलादि सप्त तले आहेत तीं असुर व नाग यांची निवासस्थाने झालीं. - उद्धवा ! अशी व्यवस्था करण्याचें करण एक - नागा- आदिकांसहित या लोकत्रयासम्ये (भू, भुवः व स्वः) त्रिगुणात्मक कर्माच्या सर्व गति होनात. ॥ १३ ॥ महर्लोक, जननेक, तपोलोक, आणि सत्यलोक ह्या योग, तप, आणि सत्या- यांच्या बाबतीने यांनी साध्य होणाऱ्या निर्मल गति होत; आणि भक्तियोगाची किंवा भक्तियोगानें माध्य होणारी गति माझा लोक वेकूंत होय. ॥ १४ ॥ वा उद्धवा ! त्यान मल्लोका व कुंठ) गतीवांचून इतर चंचल आहेत. कालात्मक आत्मा मी परमेश्वर जीवास तत्तत्कर्माची फले देत असल्यामुळे हे कर्माधीन सर्व जग या गुणत्रयप्रवाहकपी मयाराज्य उन्मज्जन व

विचिन्तनं करीत आहे ह्मणजे सत्यलोकापर्यंत उर्ध्वगतीस आणि स्वावर योगीपर्यंत अधोगतीस सत्कर्मदुष्कर्मोच्या योगानें प्राप्त होत आहे. ॥ १५ ॥ हे उद्धवा ! लहान, मोठा, कुश, व स्थूल जो जो पदार्थ प्रसिद्ध आहे तो तो सर्व प्रकृति आणि पुरुष या उभयतानीं सम्युक्त आहे ॥ १६ ॥ जो पदार्थ ज्याचा आदि (कारण) आणि अन्त ह्मणजे व्युत्पन्न आहे तोच त्याचा मध्यही होय जसे अलंकारास आदि व अंत, किंवा कारण व लयस्थान सुवर्ण असल्यामुळे त्याचा मध्यही सुवर्णच होय तद्वत् आणि अशा रीतीने कार्याच्या आधीं मध्ये आणि अंतीं असणारा जो पदार्थ तोच सत्य होय. जसे सुवर्ण, किंवा मृत्तिका केवळ मध्येच भासणारा आणि आदिअंतीं नसणारा तो पदार्थ खरा नाही जसा अलंकार किंवा घट. - तर मग ही मिथ्या कार्यसृष्टी करण्याचें प्रयोजन काय ह्मणशील तर एक - हे उद्धवा ! विकार ह्मणजे कार्य केवळ व्यवहाराकरितां आहे जसे शरीरावर सुदोषित रीतीनें घारण करण्याकरितां अलंकार किंवा नलनयनादि व्यवहाराकरितां घट तद्वत् ॥ १७ ॥ जो कारणरूप पूर्व पदार्थ उपादान कारणास घेऊन अन्य कार्य उत्पन्न (उत्पन्नते), निमज्जति (बुडवें) ॥ १५ ॥ अणुः, बृहत् (मोठा), कृशः, स्थूलः [च] यः यः भावः (पदार्थ) प्रसिद्धयति, सर्वः अपि प्रकृत्या, पुरुषेण च उभयसंयुक्तः ॥ १६ ॥ यः यस्य आदिः, अंतः च, सः तस्य मध्यः. [सः एव] सन्. यथा तैजसपार्थिवाः, [तथा] विकारः व्यवहारार्थः. ॥ १७ ॥ पूर्वः भावः यत् उपादाय अपरं विकुरुते,

अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो यो यो भावः प्रसिध्यति ॥ सर्वोऽप्युभयसंयुक्तः प्रकृत्या पुरुषेण च ॥ १६ ॥ यस्तु यस्यादिरंतश्च स वै मध्यं

च तस्य सन् ॥ विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थिवाः ॥ १७ ॥ यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरुतेऽपरम् ॥ आदिरंतो यदा यस्य तत्सत्यमभिधीयते ॥ १८ ॥ प्रकृतिर्द्वैतस्योपादानमाधारः पुरुषः परः ॥ सतोऽभिव्यंजकः कालो ब्रह्म तच्चितयं त्वहम् ॥ १९ ॥

[सः एव सन्. यद्] यदा यस्य आदिः अंतः [च] विवक्ष्यते, तदा [तत्] अत्य समिधीयते. ॥ १८ ॥ अस्य सतः उपादान (मूलकारण), [या] प्रकृतिः, [यः तस्याः] आधारः करतो तोच सत्य होय; जसाः मातीचा पिंड (गोळा) मातीस उपादानत्वांन स्वीकारून आपण निमित्तभूत होतसाता घटरूपी कार्यास उत्पन्न करतो तसेच - महत्त्वादिक सद्रूपास उपादानत्वांन स्वीकारून अहंकारादि कार्यास उत्पन्न करतात. येथें (घटरूप) कार्यदृष्टीनें नशी मृत्पिंडास सत्यता आहे, तशी अहंकारादि कार्यदृष्टीनें महत्त्वादिकास सत्यता आहे. - तर मग श्रुतीनें मृत्तिकाच सत्व असें का हटवें पिंड सत्य का हटवें नाहीं असें ह्मणशील तर एक - परम कारण जें परब्रह्म त्यासच सत्यता प्रतिपादन करण्याची श्रुतीची इच्छा असल्यामुळे तिणें दृष्टतांत मृत्तिकेसच सत्य हटवें आहे. मृत्तिकेचा गोळा नरी घटसंबंधानें कारण ह्मणून सत्य हटवला तरी मृत्तिकादृष्टीनें तो कार्य असल्यामुळे सत्य असही; तद्वत् अहंकाराच्या - महत्त्वादि कारणास सत्यता मानिली तरी ब्रह्मदृष्ट्या तीं कार्येच असल्यामुळे त्यास सत्यता नाही. तर एक ब्रह्मच परम सत्य होय ॥ १८ ॥ उद्धवा ! ते कांतां कदाचित् असे ह्मणशील कीं, प्रकृति, पुरुष, आणि काल हे स्वता कार्यभूत नसून जगद्रूप कार्यास निमित्त कारणे आहेत, तर मग जगत्कारण परमात्म्यास

अद्वितीयत्व कसे ? तर याविषयी सांगतो. - ह्या जगताचे उपादान कारण नी प्रकृति नी, आणि तिचा आगार जो पुरुष तो, आणि गुणांचा सोम करून जगत्कार्यास व्यक्तता देणारा जो काल तो, याप्रमाणे हे त्रयही ब्रह्मरूप मीचे होय हे मज्हान भिन्न नाही कारण, प्रकृति तर माझी शक्तीच आहे आणि पुरुष व काल हे माझ्या अवस्था होत. ॥१९॥ या प्रकारे कालत्रयीही अव्यभिचारी असल्यामुळे ब्रह्मच सत्य आहे असे सांगण्याकरिता ते (ब्रह्म) सृष्टिकारण असल्याने जगाचे आर्वा त्याचे मत्पत्व सांगून मध्येही त्याचेच सत्यत्व उपादान करून शेवटी लवकाळीही मर्यादारूपाने तेच सत्य आहे असे दर्शविण्याकरिता सृष्टीची नी प्रवाहरूप स्थिति आहे तिचा अर्वावे (मर्यादा) तुला सींगतो. - उद्धवा ! नानाप्रकारच्या देहात जन्म पावणाऱ्या जीवाला विविष मोग भिळवून देण्यासाठी केलेली ही सृष्टी पिता, पुत्र, पौत्र इत्यादि रूपाने अविच्छिन्न असून फार मोठी आहे. ही स्थितिकाल आहे तोपर्यंत अशीच राहते - स्थितिकालाचा अर्वावे कोणता झगशील तर - जोपर्यंत परमेश्वराचे अवशोकाक आहे तोपर्यंत स्थिति-धारः परः पुरुषः, [य] अभिव्यंजकः (स्पष्ट करणारा) कालः, तत् त्रितयं ब्रह्म अहं. ॥ १९ ॥ बावत् ईक्षणं, तावत् स्थित्यंतः. [यावत् सः, तावत्] महान् गुणविसर्गोऽयं सर्गः (सृष्टि) पौर्वापर्येण नित्यशः प्रचलते. ॥ २० ॥ लोककल्पविकल्पक. विराट् मया आसद्यमान. (व्यापन जाणारा) [सत्] भुवनैः सट् पंचत्वाय (त्व) विशेषपाय

सर्गः प्रवर्तते तावत्पौर्वापर्येण नित्यशः ॥ महान् गुणविसर्गः स्थित्यंतो यावदीक्षणम् ॥ २० ॥

विराण्मया ऽऽसाद्यमानो लोककल्पविकल्पकः ॥ पंचत्वाय विशेषाय कल्पते भुवनैः सह ॥ २१ ॥

अन्ने प्रलीयते मर्त्यमन्नं धानासु लीयते ॥ धाना भूमौ प्रलीयते भूमिर्गन्धि प्रलीयते ॥ २२ ॥

कल्पते. ॥२१॥ मर्त्ये अन्ने प्रलीयते. अन्नं धानासु (बीजाचेठायी) लीयते. धानाः भूमौ प्रलीयते. भूमिः गन्धे प्रलीयते. ॥ २२ ॥

काल समनाव. ॥२०॥ - आतां प्रलय तुला मागतो :- ह्या लोकाचे सृष्टिप्रलय अनेक जेथे नेहमी घडतात असे मी व्यापलेले हे भुवनासहित ब्रह्माड स्थितिकाल संपल्यावर पंचत्वाम यास्य होतें. झणजे पंचभूतांचे ऐक्यापासून झालेले सर्व ज्या पाच प्रकारांनी विभागस प्राप्त होऊन नाश पावतें. ॥ २१ ॥ - त्या ह्या आत्म्यापासून आकाश उत्पन्न झाले, आकाशापासून वायु, वायूपासून अग्नि, अग्नीपासून पाणी, पाण्यापासून पृथ्वी, पृथ्वीपासून ओषधी, ओषधीपासून अन्न आणि अन्नापासून पुरुष अशा प्रकारे शुनीन सांगितलेल्या सृष्टिक्रमाच्या उलट जगछायाचा प्रकार आता सांगतो - हे शरीर, - ज्यापासून सृष्ट होतें ते अन्न शमस्वर्षे अनावृष्टि होऊन क्षीण (नष्ट) झाले अमना - त्यानच दीन होतें. ते अन्न बीजामध्ये लय पावते ह्मणजे बीजे मात्र शेष राहतात ती बीजे भूमिचिदायी लय पावतात ह्मणजे पेरिची अमना उगवत नाहीत. भूमि गधान लीन होतें ह्म०

१ जेथीं तंतु गसाच कोटी पट । कोटी पटी तत् पृकवट । पहाता आविमध्य रोवट । उताचे नोट रिघेना ॥ ४६६. तरगा आदिमध्य अवसाना । जेवी पाणीपणें असे पाणी । तेथीं उत्पत्ति स्थिति निघानी । वस्तु वस्तुपणीं अनन्तर ॥ नाथ, ४७२.

प्रलय कालीच्या सूर्यतापानें शुष्क होऊन व शेवाच्या मुळांतल्या अग्नीनें दग्ध होऊन गंधरूपानें मात्र अवशिष्ट राहते ॥२॥ तो गंध - शभरवर्षे अतिवृष्टि झाल्यामुळे कुजून जाऊन - उदकांत लीन होतो. याचप्रकारें उदकें - तेजानें शुष्क होऊन - रसात लीन होतात ह्य० रसरूपानें मात्र शेष राहतात. नंतर तो रमही त्या तेजात नाहींसा होतो तेज वायूनें परा-भूत होऊन - रूपमात्रानें अवशिष्ट राहतें. ॥ २३॥ तें रूप वायूंत नाहींसें होऊन जातें व तो वायु कालप्रेरित अशा आकाशानें अस्त होऊन स्पर्शमात्र अवशिष्ट राहतो. नंतर स्पर्श आकाशात लीन होतो, आणि ते आकाश भूतादि जो अहंकार त्याजकडून प्राप्त होऊन शब्दतन्मात्रामध्ये (सूक्ष्मशब्दात) लीन होते. याप्रकारें तामसाहंकाराचे कार्याचा शब्दाप-येंत लय आपणास प्रवर्तक अशा अविद्याची देवतामध्ये (सूर्य, दिशा इत्यादिक पूर्वोक्त १० मध्ये) होतो इन्द्रियाची प्रवृत्ति देवताधीन असल्यामुळे त्याचा लय देवताचे ठिकाणीं गंधः अप्सु प्रलीयते. आपः स्वगुणे रसे [प्रलीयते] रसः ज्योतिषिः (तेजामध्ये) लीयते ज्योतिः रूपे प्रलीयते. ॥ २३ ॥ रूप वायौ, सः च स्पर्श लीयते. सः क्षपि अंबरे, (आकाशात) अंबर शब्दतन्मात्रे [लीयते]. इन्द्रियाणि स्वयोनिषु [लीयते]. ॥ २४ ॥ सौम्य, योनि. ईश्वरे मनसि, [मनः च] वैकारिके लीयते शब्द भूतादि (अ-अप्सु प्रलीयते गंध आपश्च स्वगुणे रसे ॥ लीयते ज्योतिषि रसो ज्योती रूपे प्रलीयते ॥ २३ ॥

रूपं वायौ स च स्पर्श लीयते सोऽपि चांबरे ॥ अंबरं शब्दतन्मात्र इन्द्रियाणि स्वयोनिषु ॥ २४ ॥

योनिवैकारिकं सौम्य लीयते मनसीश्वरे ॥ शब्दो भूतादिमध्येति भूतादिर्महति प्रभुः ॥ २५ ॥

स लीयते महान्स्वेषु गुणेषु गुणवचमः ॥ तेऽव्यक्ते संप्रलीयते तत्काले लीयतेऽव्यये ॥ २६ ॥

हंकारात) अयेति (लीन होतो), प्रभु भूतादिः महति [लीयते] ॥ २५ ॥ सः गुणवचमः (ज्ञानक्रियाशक्तियान्) महान् स्वेष्टु गुणेषु लीयते ते अव्यक्ते (प्रकृतीमध्ये) सप्र सामितलौ आहे. वस्तुतः इन्द्रियास कारण जो राजसअहंकार त्याचेवार्थी लय होतो असा शास्त्राचा अभिप्राय आहे. ॥ २४ ॥ त्या देवता सर्वेन्द्रियाचें नियामक जे मन त्याचेवार्थी लीन होतात. आणि ते मन सर्व देवतासह सात्विक अहंकाराचे ठिकाणीं लीन होतें तामस अहंकाराच्या कार्यापैकी अवशिष्ट राहिलेला शब्द तामसअहंकारात लीन होतो व तो सर्वजगन्मोहक त्रिविध (सात्विक, राजस आणि तामस) अहंकार महत्त्वाचे ठिकाणीं लय पावतो ह्मणजे जडाशाचा त्याग करून केवळ ज्ञानक्रियाशक्तिरूप असा होतो ॥ २५ ॥ ते महत्तत्त्व ज्ञान व किम्या याशक्तीनीं युक्त असल्यामुळे अत्यंत गुणसंपन्न असून ते आपणास कारण जे सत्त्व, रज, तम हे तीन गुण त्यात लीन होतें ते तीन गुण अव्यक्तामध्ये लीन होतात ह्मणजे प्रकृतिसाम्यावस्थेस प्राप्त होतात आणि ते अव्यक्त कालाधीन असल्यामुळे त्या काळाचेठिकाणीं लीन होतें ह्मणजे त्या कालाशी एक होऊन राहतें ॥ २६ ॥

नैसर्गिकीं स्वैर्वापारं शान्तं शोले ओहेत अस्मि तो काळ मायाप्रवर्तक अथवा क्षान्तमय असून सर्वांस जीवन देणारा जो मनुष्य त्याचेठर्यां लीन होतो आणि तो (मनुष्य) जन्ममरणरहित, जो सर्वांना मी त्या मध्येठावीं लय पावतो हणवे जीव हा प्रकृतीमय्ये लीन झाल्यानंतर त्यास भेदाचा किंवा द्वैताचा अभाव झाल्यामुळे तो परिपूर्ण व संपूर्ण स्थिर होतो. आतां तो आत्मा (मी) मात्र आपलेच ठिकाणीं स्थित असल्यामुळे त्याचा लय अन्यत्र कोठे होत नाही कारण तो निरुपाधि असून सर्व जगताच्या उत्पत्तीस व प्रलयास अधिष्ठान व अवधि आहे. ॥ २७ ॥ उद्धवा अशा रीतीनें सृष्टि व लय ह्याचा विचार करणाऱ्या मनुष्याच्या मनात भेदनिमित्त लीनते. तत्त्वच्ये काळे लीनते. ॥ २६ ॥ काळः मायाप्रवर्तक जीव, जीव. अस्त्रे आत्मनि भवि [लीनते] विकल्पापायलक्षणः (व्यपतिप्रधानो लक्षित जागर) केवल. आत्मा आत्मस्थ. ॥ २७ ॥ यत्वे अन्योक्तमात्रस्य (विचार करणाराच्या) मनसः वैकल्पिकः (भेदनिमित्तक) भ्रमः इय स्यात् ! [जातः वा] न्योक्ति अर्कोदये तमः इव हृदि [कथं] तिष्ठेन. ॥ २८ ॥ परावरदृष्टा (मृतमविष्य जाणारा वक्ता) मया संशयब्रंदिमेदूनः एषः सांख्यविधिः प्रतिलोमानुलोमाभ्यां (उलटदृष्ट रीतीनें) प्रोक्तः. ॥ २९ ॥

कालो मायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे ॥ आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापायलक्षणः ॥ २७ ॥ एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पिको भ्रमः ॥ मनसो हृदि तिष्ठत व्योम्नीवाकोदये तमः ॥ २८ ॥ एष सांख्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रंथिमेदूनः ॥ प्रतिलोमानुलोमान्या परावरदृष्टा मया ॥ २९ ॥ इति श्रीभा० महा० एकादशस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ श्रीमद्भगवानुवाच । गुणानामसमिश्राणां पुमान्येन यथा भवेत् ॥ तन्मे पुरुषवर्त्येदमुपधारय शंसतः ॥ १ ॥

इति श्रीभगवान्त्वच्ये एकादशस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीभगवान् उवाच — पुरुषवर्त्ये, पुमान् असमिश्राणां (विमक्त) गुणानां येन यथा भवेत्, तत् इदं शंसतः मे उपधारय. ॥ १ ॥

अम कसा मे उत्पन्न होईल आणि शास्त्र तरी हृदयगत स्थिर कसा राहील! उदाहरण पहा:- सूर्योदय झाल्यावर आकाशात अवकाराचा उद्वेग व स्थिति दोन्हीही हात नाहीं. ॥ २८ ॥ हे उद्धवा, पूर्वापर जाणणाऱ्या अशा मी हा संशयग्रंथीचा भेद करणारा सात्त्विक शास्त्राचा वीचार उलटमुलट रीतीनें तुला सांगितला. ॥ २९ ॥ इति चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ श्रीकृष्ण आपले :- हे पुरुषश्रेष्ठा! उद्धवा! आता परस्परविमक्त जे हे सत्त्वादि तीन गुण त्यापैकी कोणत्या गुणानें मनुष्य कसा होतो हे मी तुला नागनां ने ऐक. ॥ १ ॥

१ उत्पत्ति स्थिति प्रलयांत । अस्त्र ब्रह्म निश्चिन्त । हेंच सात्त्विकीये प्राप्त । जाण निश्चित साधका ॥ ५९५ ॥ लिग देह सध्व निरिचर । सात्त्व अत्यंत प्रलदः गर । अवलला विस्वमी करी चीर । एकाकार निजालता ॥ सकल संशयाचे च्छेदन । लिगदेहाचे भेदन । करी ते सात्त्विकोगतान । उद्धवा जाण निश्चित । २८ । २९ ॥ नाय,

अस्य ह्यणने अंतर्निद्रियांचा निग्रह, कस ह्यणने बाह्येन्द्रियांचा निग्रह, तितिक्षा ह्यणने सहनशीलता, इंद्रा ह्यणने विचार, तप ह्यणने स्वधर्माचरण, सत्य, दया, पूर्वापरगोष्टीचें अनुतं-
धान, मिळेल तेवढ्याचें संतोष, स्वचिकपणा, विषयावर अप्रीति, श्रद्धा ह्यणने गुरु, देव इत्यादिकावर विश्वास. अनुचित कर्माविषयी लज्जा, दान, सरलता, विनय आणि आत्मरूपी
श्रुति - ह्या सत्वगुणांच्या वृत्ति होव. - ॥२॥ अगिलाष (इच्छा), क्रिया (व्यापार), उन्माद ह्यं विद्येचा गर्व, तृष्णा ह्यं लाभ झाल्यावरही असतोष, स्तम ह्यं गर्व, आशा
ह्यं अनदिक्तेजें देवतादिकाची प्रार्थना, भेदबुद्धि, सुख ह्यं विषयभोग, मदयुक्त उत्साह, स्तुतिप्रियता, अन्याचा उपहास, वीर्य ह्यं स्वताचे पराक्रमाचा आविर्भाव, आणि न्याय न
पाहतां शक्तीच्या जोरावर उद्योग करणें - ह्या रजोगुणांच्या वृत्ति होत. - ॥ ३ ॥ क्रोध, लोभ, असत्यमाषण, परपीडा, याचना, दोंग, श्रम, कलह, शोक, भ्राति, दुःख (वेद),
(सूळ्याप्रमाणें) ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ सत्वस्य, रजस्य, तमसः च अनुपूर्वशः (अनुक्रमानें) पृता. वृत्तयोः वर्णितप्रायाः अथो सन्निपात (मिश्रण) शृणु ॥ ५ ॥ उद्धव, "अह"

शमो दृष्टस्तितिक्षा तपः सत्यं दया स्मृतिः ॥ तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहा श्रद्धा ह्रीर्दयादिः स्वनिर्वृतिः ॥ २ ॥
काम ईहा मदस्तृणा स्तंभ आशीर्भदा सुखम् ॥ मदोत्साहो यशःप्रीतिर्हास्यं वीर्यं बलोद्यमः ॥ ३ ॥
क्रोधो लोभोऽनृतं हिंसा याच्या दंभः क्लमः कलिः ॥ शोकमोहौ विषादार्त्तो निद्राऽऽशा भीरनुद्यमः
॥ ४ ॥ सत्त्वस्य रजसश्चैतास्तमसश्चानुपूर्वशः ॥ वृत्तयो वर्णितप्रायाः सन्निपातमथो शृणु ॥ ५ ॥
सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः ॥ व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिः ॥ ६ ॥

इति या मतिः, [सः] सन्निपातः मनोमात्रेन्द्रियासुभिः व्यवहारः सन्निपातः ॥ ६ ॥
हैव्य, तंद्रा (आळस), आशा, मय आणि अनुयोगिता - ह्या तमोगुणांच्या वृत्ति होत. - ॥ ४ ॥ याप्रमाणें तुला सत्व, रज, आणि तम या तिन्ही गुणांच्या वृत्ति क्रमानें सा-
गितल्या. अवशिष्ट राहिलेल्या यातच तर्कोने समनाव्या. आता या गुणांच्या मिश्रणापासून होणाऱ्या वृत्ति तुला सागतों त्या ऐक. - ॥ ५ ॥ अहता आणि ममता ह्यणजे मी, माझे
अशी बुद्धि ही सन्निपातात्मक ह्यणजे सुगुण्याच्या मिश्रणापासून उत्पन्न झालेली वृत्ति होय. - जसे मी शात, मी कामी, मी क्रोधी, तसेच मला शांति आहे, काम आहे, मला
क्रोध आहे, इत्यादि सर्व वृत्ति अहंता आणि ममता यांनी सबद्ध आहेत ह्यणून त्रिगुणसंनिपातरूप आहेत - अर्थात् तन्मूलक सर्व व्यवहारही गुणत्रयसंनिपाताचेच कार्य होय,
कारण, मन, शब्दादि विषय, इंद्रिये आणि प्राण यांच्यायोगानें सर्व व्यवहार होतो. त्यात मन सात्विक, शब्दादि विषय तामस, आणि प्राण व इंद्रिये (कर्मेन्द्रिये) हीं राजस

१ कफ चात व्याप्ति पित्त । तिन्ही एकत्र जेथ होत । तेथ उपजे सन्निपात येथ त्रिगुणाचा ॥ नाथ, १३५.

आहेत. - ह्यण्णं यापसून् होणारा लब्धव्यं सुखं, संनिपातकार्यं होय. ॥ १ ॥ ज्यावेळीं हा पुरुष धर्म, अर्थ, आणि काम या तिहींचे ठागी निष्ठावाद होतो त्यावेळीं तिहीं-उ-गी निष्ठा ती सन्निपातकार्य होय. कारण कर्म हा सौत्त्विक, अर्थ तामस, आणि काम हा राजस होय या निष्ठेपासून होणारें फळही सन्निपातकार्यच समजावें. कारण वर्तनेने ठेपासून श्रद्धा होते, कामनिष्ठेपासून रति होते आणि अर्थनिष्ठेपासून धनप्राप्ति होते, व हीं क्रमानें सत्त्व, रज आणि तम या गुणांचीं कार्ये आहेत ॥ ७ ॥ - आता केवळ धर्मेने ठाही सन्निपातकार्य होते याविषयी तुला समजतें - मनुष्याची निष्ठा जेव्हा काम्य धर्माचे ठिकाणीं असते, तशीच जेव्हां गृहस्थाश्रमाचे ठागीं आसक्ति असते आणि नंतर निवृत्त्यनैमित्तिक स्वधर्माचे ठिकाणीं स्थिति होते त्यावेळीं ती तीनप्रकाराची निष्ठा सन्निपातकार्यच समजावी. कारण, काम्य कर्म राजस, गृहस्थमनिक तामस आणि केवळ स्वधर्मेने ठा ती सौत्त्विक होय यदा असतो धर्म, अर्थ, कामे च परिनिष्ठित, [तदा] श्रद्धारतिधनावदः अयं गुणानां सन्निकर्षः (सुबुध्य). ॥ ७ ॥ [यदा] प्रकृति लक्षणे निष्ठा, [तदा] यदा पुमान् दृ- राश्रमे, स्वधर्मे च मदुतिष्ठेत्, [तदा] सा गुणानां समित्तः (सुबुध्य). ॥ ८ ॥ पुरुषं शमदमादिभिः सत्त्वसंयुक्तं, कामादिभिः रजोयुक्तं, क्रोधाद्यै तमसा युक्तं मदुर्न यान् धर्मे चार्थे च कामे च यदा उसौ परिनिष्ठितः ॥ गुणानां सन्निकर्षोऽयं श्रद्धारतिनिधनावहः ॥ ७ ॥

प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठा पुमान्यर्हि गृहाश्रमे ॥ स्वधर्मे चानुतिष्ठत गुणानां समितिर्हि सा ॥ ८ ॥

पुरुषं सत्त्वसंयुक्तमनुमीयाच्छमादिभिः ॥ कामादिमी रजोयुक्तं क्रोधाद्यैस्तमसा युजन् ॥ ९ ॥

यदा भजति मां भक्त्या निरपेक्षः स्वकर्मभिः ॥ तं सत्त्वप्रकृतिं विद्यारूपं स्त्रियमेव वा ॥ १० ॥

यदा आशिष आशास्य मां भजेत स्वकर्मभिः ॥ तं रजःप्रकृतिं विद्यार्द्धिसामाशास्य ताममम् ॥ ११ ॥

(अनुयायाने-जाणार्थं). ॥ ९ ॥ यदा निरपेक्ष [सत्] भक्त्या स्वकर्मभिः मां भजति, [तदा] तं पुरुषं, स्त्रियं एव वा सत्त्वप्रकृतिं विद्यात्. ॥ १० ॥ यदा आशिष आशास्य (दच्छन्) स्वकर्मभिः मां भजेत, [तदा] तं रजःप्रकृतिं विद्यात्. [य.] हांसां (सर्पादेव) आशास्य [भजेत, तं] तामसं [विद्यात्]. ॥ ११ ॥

अर्थात् तिन्हींचा समुच्चय हा संनिपातकार्य होय. ॥ ८ ॥ - असो. या प्रकारें मिश्र व अभिश्र गुणवृत्ति दामवून आता कोणत्या गुणानें पुष्प कना होतो हे तुला मागतो - पुष्- पांचे ठिकाणीं पूर्वेक-शमदमादि वृत्ति असतील तर तो सत्त्वगुणी आहे असें अनुमान करावें. काम, त्यापार इत्यादि द्यग्भावकन तो मनुष्य राजस (रजोगुणी) समजाता अणि क्रोध, लोभ इत्यादीं वृत्तींवरून तो तमोगुणी जाणावा. ॥ ९ ॥ पुरुष असे किंवा स्त्री असो, जो जेव्हा निष्कामपणानें स्वकर्मोचरणेकरून भक्तिपूर्वक माझी सेवा करितो तो सत्त्वगुणी तमक समजावा. ॥ १० ॥ जो मनुष्य जेव्हा काही विशेषेच्या मनांत घरून स्वधर्माची माझे आरादन करितो तेव्हा तो राजसप्रकृति समजावा, आणि शत्रुवधादिक इच्छा,

धरुत जो माझे मजन करितो तो तामस स्वभावाचा होय. ॥ ११ ॥ - आतां उद्धवा ! तू ह्मणशील की, "गुणाच्या योगानें कर्तृत्व जसे जीवचे ठिकाणीं आले जेव्हां ते तुझेठावीही आहे. सग तुजमध्ये असा कोणता विशेष आहे की ज्याकारणनें तूं सेव्य आणि जीव सेवक हा नियम असावा ? आणि ज्यामुळे तूही वारंवार ह्मण त्वीस की जीवानीं माझे मजन करावें ?" तर याविषयीं तुला सांगतो:- सत्व, रज, तम हे गुण जीवासच आहेत, मला (आत्म्यास) नाहीत, कारण ते जीवाचा उपाधि, व अप-
चीकृत भूताचे कार्य नें चित्त त्याचे ठिकाणीं अभिव्यक्त होतात व त्याच्यायोगानें तो जीवच देहेद्रियादिकांचेठिकाणीं आसक होऊन बंधन पावतो मी या भूतकार्यांचेठिकाणीं सक्त नसल्यामुळे त्या गुणाच्या नियतत्वांनं सृष्टिस्थितिलयकर्ता असूनही नित्यमुक्त आहे. हा मजमध्ये जीवापेक्षा मोठा विशेष आहे. ॥ १२ ॥ - असो. याप्रमाणें मिश्र व वि-
सत्त्वं, रज, तमः इति चित्तजाः गुणाः जीवस्य, मे न एव भूतानां [मध्ये] सज्जमानः (मक्त होणारा) [स.] ये. निबद्धते. ॥ १२ ॥ यदा मास्वरं (प्रकाशमय) विजद शोन सत्व इ-
तरो जयेत्, तदा पुमाच सुखेन, धर्मज्ञानादिभिः [च] युज्येत (युक्त होतो). ॥ १३ ॥ यदा सत्त्वं मिदा बलं रजः तमः, सत्व [च] जयेत्, तदा दुःखेन, कर्मणा, यशसा,
ततरो जयेत्.

सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे ॥ चित्तजा यैस्तु भूतानां सज्जमानो निबध्यते ॥ १२ ॥ यदेतरो जयेत्सत्त्वं मास्वरं

विशदं शिवम् ॥ तदा सुखेन युज्येत धर्मज्ञानादिभिः पुमान् ॥ १३ ॥ यदा जयेत्तमः सत्त्वं रजः सगं मिदा बलम् ॥ तदा

दुःखेन युज्येत कर्मणा यशसा श्रिया ॥ १४ ॥ यदा जयेद्रजः सत्त्वं तमो मूढं लयं जडम् ॥ युज्येत शोकमोहाभ्यां निद्रया

हिंसया ऽऽशया ॥ १५ ॥ यदा चित्त प्रसीदित इन्द्रियाणा च निर्वृतिः ॥ देहे ऽभयं मनो ऽसंगं तत्सत्त्वं विद्धि मत्पदम् ॥ १६ ॥

[श्रिया (कस्मीनें)] [च] युज्येत. ॥ १४ ॥ यदा मूढं लयं जडं तमः रजः, सत्त्वं च जयेत्, [तदा] शोकमोहाभ्यां, निद्रया, हिंसया, आशया [च] युज्येत. ॥ १५ ॥ यदा चित्त प्रसीदित, इन्द्रियाणां निर्वृतिः (उपरति), देहे अभयं, मनः असंगं च [मयेत्] तत् सत्त्वं [उद्धिक्] विद्धि ॥ १६ ॥

मक्त अशा गुणांचीं कार्यें तुला सांगितलीं, आतां एकेक गुणाच्या आधिकापासून होणारी कार्यें सांगतो - प्रकाशमय, निर्मल आणि शांत असा सत्वगुण जेव्हा इतरास (रजतमास) जिकतो ह्मणजे इतर दोन गुणापेक्षा त्याचें आधिक्य जेव्हा असतें, तेव्हा पुरुषास (मनुष्यास) सुख, धर्म, ज्ञान आणि शम, दम, इत्यादि वृत्तीचा योग होतो ॥ १३ ॥ जेव्हा संपन्नं, भेदबुद्धीस कारण, आणि प्रवृत्तिस्वभाव अशा रजोगुणाचा इतराहून (सत्वतयाहून) उद्रेक (आविक्य) असतो, तेव्हां मनुष्यास कीर्ति, संपत्ति, दुःख, आणि कर्म (न्यायार) या वृत्तीचा योग होतो. ॥ १४ ॥ जेव्हां विचारभ्रंशक, आवरणस्वभाव आणि अनुद्योगशील अशा तमोगुणाचा इतर दोन गुणाहून (सत्वरगाहून) उत्कर्ष असतो, तेव्हां मनुष्य शोक, मोह, हिंसा, निद्रा व आशा या वृत्तींनीं युक्त होतो. ॥ १५ ॥ जेव्हा चित्त प्रसन्न असतें, सर्व इन्द्रियास विषयापासून उपरति होते, देहसंवाधाने निर्भयता

असून मन निस्संग असते तेव्हा स्मरणगुणांचा उद्रेक झाला आहे असे समज. ॥ १६ ॥ जेव्हा मनुष्य कर्मलौल्याने विकार पा-
वून त्याचे बुद्धीस विक्षिप्तता (व्यंगता) होते; ज्ञानेन्द्रियास विषयापासून उपरति होत नाही, कर्मेन्द्रियाचे ठिकाणी अवस्थता, आणि मन श्रान्तिकरा व चंचल अशी स्थिति होते, तेव्हा
रजोगुणांचो उद्रेक आहे असे समजावे. ॥ १७ ॥ जेव्हा चित्त हे नाहीसे होतं होत, निद्राकारत्वातून गरीणाम होण्याविषयी असमर्थ होऊन छैन होते आणि सकल्यात्मक मनही
नष्ट होतं, व जेव्हा अज्ञान, स्मृति, आणि हेतू हे विकार असतात, तेव्हा तमोगुणांचे अधिक्य आहे असे समज. ॥ १८ ॥ हे उद्धवा ! सत्त्वगुणांचा उत्कर्ष झाला असता देवांचे बळ
[यदा] क्रियया विकुर्वन् आधी (विक्षिप्तबुद्धि) [भवति], चेतसा (ज्ञानेन्द्रियाची) अनिर्वृत्ति; मात्रास्वास्थ्यं, मनः च श्रान्तं [भवति तदा] एतैः रजः [उद्विक्तं] निशामय
(समज). ॥ १७ ॥ [यदा] स्मरणं चित्तं चेतसाः श्रद्धये अक्षमं [सत्] विलीयते, मनः नष्ट, तम, ग्लानिः [च भवति], तत् तमं. [उद्विक्तं] उपधारय. ॥ १८ ॥ उद्धव, सत्त्वे
मुणे पचमाने (बुद्धिगत) [सति] (अवतारा), देवता बळ पचते. रजसि [पचमाने] रक्षसा [बळं विद्धि]. ॥ १९ ॥ जंतोः सत्त्वान् जागरण

विकुर्वन् क्रियया चाधीरनिर्वृत्तिश्च चेतसाम् ॥ गात्रास्वास्थ्यं मनो श्रान्तं रज एतैर्विशामय ॥ १७ ॥ सीदच्चित्तं विलीयते
चेतसो ग्रहणे ऽक्षमम् ॥ मनो नष्टं तमो ग्लानिस्तमस्तदुपधारय ॥ १८ ॥ एवमाने गुणे सत्त्वे देवाना वलमेधते ॥
असुराणां च रजसि तमस्युद्धव रक्षसाम् ॥ १९ ॥ सत्त्वाब्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् ॥ प्रस्वापं तमसा जंनोस्तुरीयं
त्रिषु संततम् ॥ २० ॥ उपर्यपरि गच्छति सत्त्वेन ब्राह्मणा जनाः ॥ तमसा ऽबोऽय आमुख्याद्रजसान्तरचारिणः ॥ २१ ॥

विद्यात् (जाणवें). रजसा स्वप्नं आदिशेत्. तमसा प्रस्वापं [विद्धि]. तुरीयं त्रिषु संततं (व्यापक). ॥ २० ॥ ब्राह्मणाः जनाः सत्त्वेन उपरि उपरि गच्छति. आमुख्यात्
(स्वाभ्युपार्येत) तमसा अधः अधः [गच्छन्ति]. रजसा अंतरचारिणः [मंथति]. ॥ २१ ॥

वाढते, रजोगुणाची बुद्धि झाली असता असुरांचे बळ वृद्धिगत होतं आणि तमोगुणाची बुद्धि असता राक्षसांचे बळ वाढते. ॥ १९ ॥ - आता गुणांच्या उत्कर्षा-
वरून अवस्थाभेद होतो तो बुद्धा सांगतो :- सत्त्वगुणांच्या उद्रेकापासून जागृति होई, रजोगुणांच्या उत्कर्षाने स्वप्न होई, आणि तमोगुणांच्या उत्कर्षापासून मुषुति होई. निव्ही
अवस्थांचे ठिकाणी एकरूप जे आत्मतत्त्व (साक्षीस्वरूप) ती दुर्धावस्था होय. ॥ २० ॥ - आता गुणोत्कर्षद्वारातून कर्मगर्भाचा भेद दर्शविता :- वेदोक्त अनुष्ठान करणारे ब्राह्मण म-
त्त्वगुणांच्या उत्कर्षाने ब्रह्मलोकार्थीत उर्ध्वगतीस जातात; तमोगुणांच्या योगे स्वपारार्थीत अवोर्ध्वगतीस पावतात, आणि रजोगुणांचे उद्रेकातून मन्व्यचारो अय मनुज हे नात. ॥ २१ ॥

१. जागृती स्वप्न मुषुती । निव्ही अवस्थार्थे प्रकाशतो । बालांगी ते चौथी । तुरीय झणतो सज्जन ॥ जे जागृतात जागवीत । जे स्वप्नी स्वप्नात जागवीत । जे सुषुतीत निजवीत ।
त्यात तुरीय झणत उद्धवा ॥ २० ॥ २१. नष्ट झाला द्यत देतत - जेव्हा पुत्राचे निद्रा लोपणें । पुरेपें पिता नाव पावणें । तेव्हा तिहो अवस्थायुगे । तुरीय झणें वस्तूनी ॥ २८०.

- अतो देहात्प्राप्तं प्राणोत्कर्षणं होताना असलेल्या गुणोत्कर्षाची फळे दुःख सांगतो :- सत्वगुणाची वृद्धि असतां मृत झालेले लोक स्वर्गलोकास जातात, रजोगुणाच्या वृद्धीत ज्याचा स्वयं द्याला आहे ते मनुष्यलोकास प्राप्त होतसत; तमोगुणाच्या उत्कर्षात मृत झालेले नरकास जातात, आणि जे निर्गुण आहेत ते मत्स्वरूपास प्राप्त होतात ॥ २१ ॥ - आता गुणोत्कर्षामुळे कर्मांचे तीन प्रकार होतात ते दुःख सांगतो :- माझ्या प्रीतीकरिता मदर्पणबुद्धीने केलेले किंवा केवळ दास्यत्व मनात आणून निष्कामबुद्धीने केलेले स्वकर्म (यज्ञा-स्थयनादि) ते सात्त्विक होय, फलविषयी संकल्प करून केलेले कर्म राजस होय, आणि हिंसेच्या उद्देशाने अथवा हिंसात्मक, व दामिकपणाने किंवा मत्सराने केलेले कर्म 'तामस' असे प्रलीनाः स्वः यांति. रजोळयाः नरलोके [याति]. तमोळयाः निरयं याति. निर्गुणाः मा एव [प्राप्नुवन्ति]. ॥ २२ ॥ मदर्पण, निष्फल (निष्काम) वा [यत्] निजकर्म, तत् सात्त्विकं. फलसंकल्पं राजसं. हिंसामायादि तामसं. ॥ २३ ॥ कैवल्यं (ऐक्यविषयक) सात्त्विक ज्ञानं. यत् वैकल्पिक (भेदविशिष्ट), तत् रजः प्राकृतं तामसं

सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्गाति नरलोके रजोळयाः ॥ तमोळयास्तु निरयं याति मामेव निर्गुणाः ॥ २२ ॥

मदर्पणं निष्फलं वा सात्त्विकं निजकर्म तत् ॥ राजसं फलसंकल्पं हिंसामायादि तामसम् ॥ २३ ॥

कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं च यत् ॥ प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम् ॥ २४ ॥

वनं तु सात्त्विको वासो ग्रामो राजस उच्यते ॥ तामसं द्यूतसदनं मन्निकेतं तु निर्गुणम् ॥ २५ ॥

सात्त्विकः कारको ऽसंगी रागांधो राजसः स्मृतः ॥ तामसः स्मृतिविभ्रष्टो निर्गुणो मदपाश्रयः ॥ २६ ॥

ज्ञानं. मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतं. ॥ २४ ॥ वनं सात्त्विकः वासः. ग्रामः राजसः उच्यते. तामसं द्यूतसदनं मन्निकेतं (माझे स्थान-देवालय) तु निर्गुणं. ॥ २५ ॥ असंगी कारकः (कर्ता) सात्त्विकः. रागांधः राजसः. स्मृतिविभ्रष्टः तामसः. मदपाश्रयः निर्गुणः. ॥ २६ ॥

होय. ॥ २३ ॥ - सांप्रतं सगुणं निर्गुणं अशा वेदाने ज्ञानादिकाचे चार प्रकार तुला सांगतो :- कैवल्यज्ञान झणजे देहादिकाहून भिन्न अशा आत्मस्वरूपाचे ज्ञान ते सात्त्विक होय. देहात्सर्वविषयक ज्ञान (भेदबुद्धिज्ञान) ते राजस झणजे स्वगुणी होय, बाल, मुके यासारखे जे प्राकृत ज्ञान ते तामस होय, आणि परमात्मविषयक ज्ञान ते निर्गुण समजावे. ॥ २४ ॥ वनामध्ये वास करणे सात्त्विक, ग्रामास हा राजस, द्यूतस्थानी विवास तो तामस आणि माझे गदिह हा निर्गुणवास होय. ॥ २५ ॥ कर्मफलाचे ठिकाणीं सक नसणारा

१ देवालयं यज्ञविही ॥ देवोनी माझी निजमूर्ती । साचार सुखाचे चिह्नवृत्ती । ते निर्गुण वस्ती उद्धवा ॥ नाथ, ३४०.

कर्तो सात्त्विक होय; अतिविषयासक्त असाणारा कर्तो राजसः पूर्वपरानुसंधानरहितत्वात् कर्म करणारा तामस आणि केवळ मंदैकनिष्ठ अमून निरभिमानत्वात् कर्म करणारा तो त्रि-
गुण होय. ॥ २६ ॥ आत्मज्ञानाविषयी जी श्रद्धा ती सात्त्विकी होय; कर्माविषयी श्रद्धा ती राजसी; अधमचित्तिकाणीं वर्म अशी जी श्रद्धा ती नामनी; आणि मांड्या मेंढविषये
श्रद्धा ती निर्गुण होय. ॥ २७ ॥ शरीरास हितकारक व शुद्ध असून आयास न करितां प्राप्त झालेले मध्यभोज्यादिक तो सात्त्विक आहार होय; इंद्रियांस पिव असा कटु अन्ध-
खण इत्यादि आहार तो राजस; पीडादायक अमून अशुद्ध (अपवित्र) असा जो आहार तो तामस आणि मला निवेदित केलेला तो निर्गुण आहार समजावा. ॥ २८ ॥ त्रि-
लवण इत्यादि श्रद्धा सात्त्विकी. कर्मश्रद्धा तु राजसी. अधर्म या श्रद्धा, [सा] तामसी. मत्सेवायां [या श्रद्धा, सा] निर्गुणा. ॥ २९ ॥ पृथक् पृथक् अन्नगृहं (आन्नगृहेन)
अध्यात्मिकी श्रद्धा सात्त्विकी. कर्मश्रद्धा तु राजसी. अधर्म या श्रद्धा, [सा] तामसी. मत्सेवायां [या श्रद्धा, सा] निर्गुणा. ॥ २९ ॥ पृथक् पृथक् अन्नगृहं (आन्नगृहेन)
आहार्य सात्त्विकं स्मृतं. इंद्रियप्रेष्ठं राजसं. आर्तिदाशुचि (आलदायक व अपवित्र) तामसं. ॥ २८ ॥ आत्मोत्थं सुखं सात्त्विकं. विषयोत्थं राजसं. मोहैर्दैन्योत्थं तान्तं. मदपाश्रदं

सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी ॥ तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणा ॥ २७ ॥

पृथक् पृतमनायस्तमाहार्यं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ राजसं चेंद्रियप्रेष्ठं तामसं चार्तिदाशुचि ॥ २८ ॥ सात्त्विकं

सुखमात्मोत्थं विषयोत्थं तु राजसम् ॥ तामसं मोहैर्दैन्योत्थं निर्गुणं मदपाश्रयम् ॥ २९ ॥ द्रव्यं देशः

फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकः ॥ श्रद्धा ऽवस्था ऽऽकृतिनिष्ठा त्रैगुण्यः सर्व एव हि ॥ ३० ॥ सर्वे

गुणमया भावाः पुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः ॥ दृष्टं श्रुतमनुध्यानं बुद्ध्या वा पुरुषधन ॥ ३१ ॥

विर्युषं. ॥ २९ ॥ द्रव्यं, देशः, फलं, कालः, ज्ञानं, कर्म, कारकः, श्रद्धा, अवस्था, आकृतिः, निष्ठा (स्थाति स्ति) च [एवं] सर्वः एव त्रैगुण्यः (त्रिगुण्यः) ॥ ३० ॥ द्रव्यं, देशः, फलं, कालः, ज्ञानं, कर्म, कारकः, श्रद्धा, अवस्था, आकृतिः, निष्ठा (स्थाति स्ति) च [एवं] सर्वः एव त्रैगुण्यः (त्रिगुण्यः) ॥ ३१ ॥
दृष्टं, श्रुतं, बुद्ध्या अनुध्यानं (चित्त क्लेशं) [एवं ये] पुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः, [ते] सर्वे भावाः गुणमयाः. ॥ ३१ ॥
षयांचान् आपलेचित्तिकाणीं प्रादुर्भूत झालेले सुख ते सात्त्विक, विषयभोगाशामून होणारे नुब ते राजस, मोह दैन्य यातमून होणारे सुख ते तामस आणि केवळ मंदैकनिष्ठ अमून निरभिमानत्वात् कर्म करणारा तो त्रि-
गुण होय. ॥ २९ ॥ उद्धवा! याप्रकारे द्रव्य (पदार्थ काहासि) देश, फल, काल, ज्ञान, कर्म, कारक, श्रद्धा, अवस्था, आकृति, निष्ठा (स्थाति स्ति) हे सर्व पदार्थ त्रिगुणात्मक आहेत. ॥ ३० ॥ हे पुरुषप्रेष्टा! उद्धवा! केवळ वर्तिल पदार्थ त्रिगुणात्मक आहेत असे नही, तर प्रकृति व पुरुष यांच्या अश्रद्धाने
होणारे सर्व पदार्थ गुणसयच आहेत; जे काही नेत्रांनी पाहिले, कानांनी ऐकिले अथवा जे काही मनाने चिंतिले ते सर्व त्रिगुणात्मक आहे. ॥ ३१ ॥

अस्मिन् पुरुषस्य गुणकर्ममुच्यते ह्य अनेक संसृति (गति) होतात; उद्धवा ! ज्या पुरुषाने, ह्या चित्ताने ठिकाणीं व्यक्त होणा-या संसृति अथवा गति जिकल्या आहेत ॥३२॥ ते
अभिक्योगाने मासेठिकाणीं निष्ठावान् होऊन मद्रूपतेस (मोक्षप्राप्तीस) योग्य होतो. - या करितां विचारी पुरुषास हेच योग्य आहे की, - ज्यामध्यं ज्ञान व आत्मानुभव होण्याचा
निष्ठा आहे असा हा मनुष्यदेह भिन्न असा ॥३३॥ बुद्धिमान् मनुष्यानी या गुणाची आसक्ति सोडून माझे मजन करावे विद्वान् पुरुषाने सावयपणाने सः दृष्टेने जितून व जि
आसक्ति सोडून माझे मजन करावे ॥३४॥ सत्त्वगुणाच्या सेवनाने अर्थात् सात्विक पदार्थाच्या सेवनाने रज व तम या गुणास निष्कावे. नंतर निरपेक्षत्वाने हाणजे उपासनात्मक गत तत्त्व
पुंसः यताः गुणकर्मनिबंधनाः संसृतयः (गति). सौम्य, येन जीवेन चित्तज्ञाः इमे गुणाः निर्जिताः ॥३२॥ [सः] भक्तियोगेन भविष्यः [सत्] मद्भावाय प्रपद्यते (३४)
कस्मात् ज्ञानविज्ञानसंभव इमे देहे लब्ध्वा ॥३३॥ विचक्षणाः शुणसर्ग विनिर्धूय मां भजंतु. विद्वान् निःसंगः, अग्रमत्तः, जिहोद्विव. [च सत्] या मते ॥३३॥ इति. रत्नसूत्रे-

एताः संसृतयः पुंसो गुणकर्मनिबंधनाः ॥ येनेमे निर्जिताः सौम्य गुणा जीवेन चित्तजाः ॥ ३२ ॥
भक्तियोगेन मन्निष्ठो मद्भावाय प्रपद्यते ॥ तस्मादेहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसंभवम् ॥ ३३ ॥
गुणसंगं विनिर्धूय मां भजंतु विचक्षणाः ॥ निःसंगो मां भजेद्विद्वानग्रनचो जितेन्द्रियः ॥ ३४ ॥
रजस्तमश्चाभिजयेत्सत्त्वसंसेवया मुनिः ॥ सत्त्वं चाभिजयेद्युक्तो नैरपेक्षेण शांतधीः ॥ ३५ ॥
संपद्यते गुणैर्मुक्तो जीवो जीवं विहाय माम् ॥ जीवो जीवविनिर्मुक्तो गुणेश्चाशयसंभवः ॥ सदैव
ब्रह्मणा पूर्णो न बहिर्नीतरक्षरेत् ॥ ३६ ॥ इति श्रीमा. महा. एकादश. पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वया रजः, तमः च अभिजयेत्. शांतधीः नैरपेक्षेण युक्तः [सत्] सत्त्व अभिजयेत् ॥३५॥ शुणैः सुक्त जीवाः जीवं (जीवत्वात् कारण जे लिगशरीर त्याल) विहाय मा संपद्यते. ॥ ३५ ॥
मतेः गुणैः [मुक्तः] अभिजयेत्मुक्तः जीवः ब्रह्मणा मया एव पूर्णः [सत्] न बहिः, न आतर. चरेत्. ॥३६॥ इति श्रीभागवतान्वये एकदशस्कंधे पदविंशेऽध्यायः ॥ २५ ॥
गुणाने शांतचित्त होऊन सत्परतेने त्या सत्त्वगुणासही जिकावे ॥३५॥ असे हाणे असता जीव हा गुणत्रयापासून मुक्त होऊन व नीवत्वास कारणभूत जे लिगशरीर त्याचा आंतरात्तो
त्यास करून मळ्या प्राप्त होतो; याप्रमाणे जीव नीवत्वापासून व चित्तोत्पन्न गुणापासून मुक्त होऊन परब्रह्मरूपी जो मी तेणेंकरून पूर्ण होत्सता मग बाहेर विषयोपयोगी, किंवा
अंतःकरणोत् विषयोपेतनातें तो सुचार करीत नाही. - अर्थात् त्यास मांदी प्राप्ति झाल्यावर पुन्हा ससारगति होत नाही - ॥ ३६ ॥ इति पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीकृष्ण हाणाले :-

असें मी तुला सांगितले. सोरुसुत तुमच्या स्वर्गात अशी शंका येईल की, तर मग जीवन्मुक्तास मुद्दां संग (विषयासक्ति) हा दुर्निवार आहे मग त्यास मुळा विषयमगापासून अनर्थ प्राप्त होईल, तर याविषयी तुला संतर्कः- माझे स्वरूपाचे ज्ञान ज्यामध्यें होतें असा हा नरेदह मिळाल्यावर जो माझ्या भक्तिरसग वमोचि ठिकाणी स्थिर राहतो, तो आणजे ठिकाणीच नियामकत्वानें स्थित असलेला परमानंदरूप जो परमात्मा मी त्या मला प्राप्त होतो. ॥ १ ॥ - अर्थात अशा मद्रूपास विषयामात्रिक ह्मणून कधीही होत नाही, कारण - तो ज्ञाननिष्ठेच्या योगानें गुणमय असा जीवोपाधीपासून मुक्त होतो आणि हे प्रायारूपी गुण (अर्थात त्रिगुणात्मक विषय) निरुद्धा आहेत असें पाहतो, यामुळे तो सर्व विषयांचे ति शी भगवान् उवाच - मल्लक्षण इमे कायं (शरीर) लब्ध्वा मद्धर्मं आस्थितः [सन्] आत्मस्थं पर आनंदं आत्मानं मा सनुभूतिः ॥ १ ॥ ज्ञाननिष्ठ्या शुभान्ध्या जन्मना न्या विमुक्तः अवस्तुतः (मिथ्यात्वानें) दृश्यमानेषु मायामानेषु गुणेषु वर्तमाना अपि पुमान् अवस्तु मे गुणं न युज्यते ॥ २ ॥ क्वचित् शिक्षोदरतृया असता सग न कुर्वन्

श्रीभगवानुवाच । मल्लक्षणमिमं कायं लब्ध्वा मद्धर्मं आस्थितः ॥ आनंदं परमात्मानमात्मस्थं समुपैति

मायम् ॥ १ ॥ गुणमस्या जीवयोऽन्या विमुक्तो ज्ञाननिष्ठया ॥ गुणेषु मायामात्रेषु दृश्यमानेष्ववस्तुनः ॥

वर्तमानोऽपि न पुमान्युज्यतेऽवस्तुभिर्गुणैः ॥ २ ॥ संगं न कुर्यादसता शिक्षोदरतृपा क्वचित् ॥

तस्यानुगतमस्यैवे पतयंथानुगांऽधवत् ॥ ३ ॥ ऐलः सम्राडिमां गाथासगायत वृहच्छत्राः ॥

उर्वशीविरहान्मृह्मन्निर्विण्णः शोकसंयमे ॥ ४ ॥

तस्य बहुधा अंशानुपपन्नं अंशे तस्मिन् पतति ॥ ३ ॥ दृढच्छत्राः (मोठकीटिगान्) ऐलः (पुरुषा) सम्राट् (सर्वान्) उर्वशीविरहात् मुह्यन् शोकसंयमे [मनि] नि-
कामी व्यवहार करीत असताही त्या मिथ्या गुणांचे ठिकाणी संग (सकृता) पार्वत नाही. ॥ २ ॥ उद्वा ' असें जरी आहे तरी बुद्धिमान् मनुष्याने शिक्ष व उदर याचीच तृति करणारे ने विषयीनव यांचा समासम करू नये. असज्जनाचा संग करणारा मनुष्य अवलयाच्या पाठीमागे जणाच्या अवाप्रमाणे अधनमास्ये (नरनात) पडतो ॥ ३ ॥ - या निवेची तुला एक इतिहास सांगतो :- मोठा कीर्तिमान् असा सार्वभौम असा सार्वभौम राजा ऐत्र (पुरुषा) उर्वशीच्या वियोगाने मोहित होऊन - पुढे कुरुक्षेत्रामध्ये तिची गट पडल्यावर गंधर्वांनी ति ऐक्या अग्नीच्या वेगाने देवांचे वनव करून त्यायोगाने उर्वशीलोकाम प्राप्त होऊन - वियोगदुःखाचा परिहार झाला अमना मिथ्यागी वृहच्छत्रा रममाण होऊन कटाळल्यवर

१ त्यासाठी विषयाचे दर्शन । समुल्लेखे मिथ्या आष । करितां मृगजळाचे पान । कदा भोलोपण वाचेता ॥ ३७ ॥ नाथ.

त्याने ही माथा गाइली आहे ती मी तुला सांगतो. ॥ ४ ॥ - ह्या राजाची पूर्वीची मृदावस्था तुला सांगतो - ज्यावेळेस माथाबंध मोडल्यामुळे उर्वशी आपणाम सोडून जात आहे असे राजाने (पुरुषव्याने) पाहिले तेव्हां तो नव्न असतो तसाच उन्मत्ताप्रमाणे विलाप करीत 'हे प्रिये! उभी रहा, मला या घोर अरण्यात एकट्याला सोडू नको तू आणि मी एकनात काही मायगे बोलू' अशा रीतीने बोलत विव्दळ होऊन तिच्या मार्गे जाऊं लागला. ॥ ५ ॥ - इतका विव्दळ होण्याचें कारण काय ह्मणशील तर ऐक - वित्येक वर्षाच्या राजी चिड्यानेवर शुद्ध विषयसेवन करीत असून तिने (उर्वशीने) त्याचें मन अगदी आकर्षण केलें होतें. यामुळे त्यास किती रात्रि गेल्या व किती आल्या हें काहीं समजलें नही - अर्थात् किंवा वियोग होण्याचा प्रसंग आला असतां त्यानें व्याकुळ होणें साहजिकच आहे. - ॥ ६ ॥ - तो पुढे गंधर्वलोकास जाऊन तेथें पुष्कळ काळ उर्वशीशीं मयोग करून विरक्त झाल्यावर विषणः (विष) [सन्] इतर् माथां अगायत. ॥ ४ ॥ नृपः आत्मानं सक्त्या व्रजंतीं तां " जाये, घोरे तिष्ठ. " इति विलपन् विक्लव. (नवल) उन्मत्तवत् नम्र [च हट्.] अन्वगात् ॥ ५ ॥ छुडकान कामान् अमुग्ध (सेवक इत्यादि), अतस्त. [नृपः] उर्वश्याकृष्टचेतनः [सन्] यातीः वर्षयामिती. (वर्षातील रात्रि) न वेद, आयांजी. न

[illegible]

ल्यक्त्वा ऽऽत्मानं व्रजतां तां नम्रं उन्मत्तवन्तृषः ॥ ५ ॥ ऐल उवाच । अहो मे
 ऽनुजुषन्सुछकान्वर्षयामिनीः ॥ न वेद यातीर्नायातीरुर्वश्या ऽऽकृष्टचेतनः ॥ ६ ॥
 मोहविस्तारः कामकश्मलचेतसः ॥ देव्या गृहीतकंठस्य नायुःखंढा इमे स्मृताः ॥ ७ ॥ नाहं वेदाभिनिर्मुक्तः
 आत्मसंमोहो येनाऽऽत्मा

सूर्यो वा ऽप्युदितो ऽमुष्या ॥ मुषितो वषपगानां बतहिानं गतान्युत ॥ ८ ॥ अहो न
योधितां कृतः ॥ क्रीडामृगश्चक्रवर्ती नरदेवशिखामणिः ॥ ९ ॥

योषितां कृतः ॥ कांडामृगश्चक्रवर्त। नरद्वयशोखानाजः ॥ ५ ॥

[वे] ॥ १६ ॥ पेल, सवाच — “अहो देव्या गृहीतकंठस्य कामकमलचेतसः (मदनं ज्यावं चित दूषित केलें आहे क्या) मे मोदविस्तारः । इमे आयुःखंडाः न स्मृताः ॥ ७ ॥ खलैः क्रबिन्मुक्तः, अम्भुक्षितः वा [इति] अहं न वैध असुया मुपितः (आकर्षण केलेला) बत । उत वर्षपूणाचां मतानि अहानि [न वेद] ॥ ८ ॥ अहो मे कारमखदेहः, धेन ख- त्यानें ही पुढील गाथा (कथा, गीत) गाथिली आहे ती तुला सांगतो - पुरुरवा क्षणाल — ‘ अहो माझ्या मोहाची पराकाष्ठा झाली ! कामानें माझे मन दूषित असून त्यात या देवीनें (उर्वशीनें) माझे कंठस आर्त्तिमान दिव्यावर मग त्या आनंदात आयुष्याचे साग जे रात्रि आणि दिवस ते किती गेले यांचें मला स्मरणही राहिलें नाहीं ॥ ७ ॥ मी इजबरोवर रमाणा (उर्वशीनें) माझे कंठस आर्त्तिमान दिव्यावर मग त्या आनंदात आयुष्याचे साग जे रात्रि आणि दिवस ते किती गेले यांचें मला स्मरणही राहिलें नाहीं ॥ ७ ॥ मी इजबरोवर रमाणा असतां मर्ये अस्तात्यो केव्हा गेल्या किंवा उदयाचलास केव्हां आला हेही मला समजळें नाहीं. एकंदरीत या उर्वशीनें मला मोहित केल्यामुळे कित्येक वर्षसमूह व त्यातील गोष्टच्या दिवस- रात्रि मी काही नाणस्या नाहीं ! ॥ ८ ॥ काय हें आश्चर्य ! काय हा माझा मनोमोह की ज्यामुळे मी सर्वराजशिरोमणि सार्वभौम अस्त्रा मी आपला देव स्त्रियांचा क्रीडाभूम

(लेख्य, च्या-हरिणाप्रमाणे अस्मिन्नेति इति ॥ ९ ॥ सार्वभौम राघवादि ऐश्वर्यावा घनी असा भी चक्रवर्ती असून तुणाप्रमाणे माया त्याग करून जाणाना अगाही स्त्रीच्या मार्गे मी उन्नत्ताप्रमाणे रहित वारंवार ॥ १० ॥ लताप्रहारानी ताडण केले तरी गर्दप जसा चिड्जणाने गर्दपीच्या मार्गे लागतो तसा जो मी उर्मीने उन्नतून जात असता तिच्या मार्गे लागलो त्या भीमोत्क्रांती पराक्रम, बळ, आणि प्रमुख तरी कसले ? ॥ ११ ॥ ज्याचे मन स्त्रियानी हरण केले त्याच्या विद्येन काय नसेना त्याचे तपही निरर्थक; त्याच्या संन्यासाचे किंवा आश्वाप्ययनाचे काय फळ ! त्याचा एकावतास आणि मौन सर्व काही व्यर्थ ममकोवे. ॥ १२ ॥ तस्मात् जो मी स्वतः ॥ १३ ॥ कचर्ती (सार्वभौम) नरवेवशिवायानि कोत्या गोविता कोढासुगः कृताः ॥ १५ ॥ सपरिच्छदं (राज्यादि सामग्रीवहिन) ईश्वरं आत्मानं तुणं इव हित्वा (टाकून) यतीं हि प उन्नतवर्तन रुदन् [सन्] अन्नगमे ॥ १७ ॥ याः गृहे खरखर पावलादितः [सन्] यतीं स्त्रियं अन्नगच्छ, तस्य [मे] अनुभाव' (पराक्रम). तेजः, ईश्वरं एव वा कुतः ? ॥ ११ ॥ ह्येति उन्नत मनः हते, [तस्य] विद्यया किं तपसा किं त्यागेन, सुतेन वा किं विविक्तेन, मौनेन च किं ॥ १२ ॥ स्वार्थस्य अकोविदं मूलं पंडितमनिनं मां धिक्, यः उन्नतवर्तन ॥ १३ ॥

सपरिच्छदमात्मानं हित्वा तुणमिवेश्वरम् ॥ यातीं स्त्रियं चान्वगमं नम उन्नतवर्तदुदन् ॥ १० ॥
कुतस्तस्यानुभावः स्यात्तेज ईशत्वमेव वा ॥ योऽन्वगच्छं स्त्रियं यातीं स्वरत्पादताडितः ॥ ११ ॥
किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन श्रुतेन वा ॥ किं विविक्तेन मौनेन स्त्रीमिर्यस्य मनो हतम् ॥ १२ ॥
स्वार्थस्याकोविदं धिक् मां मूलं पंडितमनिनम् ॥ योऽहमीश्वरता प्राप्य स्त्रीभिर्गोश्वरवज्जितः ॥ १३ ॥
मेवतो वर्षपूगान्ने उर्वस्या अधरासवम् ॥ न तुप्यत्यात्मभूः कामो वह्निराहुतिनिर्यया ॥ १४ ॥
पुंश्वल्याऽपहृतं वित्तं को न्वन्यो मोचितुं प्रभुः ॥ आत्मारामेश्वरमृते भगवंनमघोऽक्षजम् ॥ १५ ॥

गोखरवत् स्त्रीभिः जितः ॥ १३ ॥ वर्षपूगान् उर्वस्याः अधरासवं सेवतः मे आत्मभूः (सतत इदं हेनरा) कानः यथा वह्निः आहुतीने, [तव] न तुप्यति ॥ १४ ॥ पुंश्वल्याः (जातिनीं) अपहृतं वित्तं मोचितुं आत्मारामेश्वरं भगवंनमघोऽक्षजं कः अन्यः प्रभुः ॥ १५ ॥

प्राप्त होऊनही स्त्रियांनी ज्या मंत्र पशूप्रमाणे किंवा गर्दमाप्रमाणे निश्चिळे, त्या स्वार्थोविषयी मूढ असून आदणाम पडित मयज्जाब्ज' मज मूर्खाने विकृत झाले ! ॥ १३ ॥
- आन कित्येक वर्षे मी उर्वशीचे अधरामृत सेवन करीत असतां, आहुतीच्या योगने अग्नि जसा तुस होत नाही त्याप्रमाणे माझा ज्ञान पुन पुन उद्वेग पावताना, जम तुन होत नाही. ॥ १४ ॥ असे ! आता आपणें किंवा त्याच्या योगाने ज्ञानात अगोचर असा रश्मिदेवसंपन्न ज्ञानमय उभरा जे गत पत्तन का भवेरणी,

[illegible]

या कि पिबो! स्वं (यावत्पत्ता), तु भार्यायाः, स्वाग्रित, अग्रे, अगृह्या- [वा स्वः], कि भावनाः [१९] विपल्लवै (सख्यो), ॥ २० ॥
॥ १९ ॥ तस्मिन् यमये (अपवित्र) तुच्छनिष्ठे कलेचरे "महो स्त्रियः मुख सुमद्र, सुनर्त, सुस्मित वा ।" [इति] विपल्लवै (सख्यो), ॥ २० ॥
आपल्या बुद्धिनिच कल्पिल्ले आहेव. पहा, - हा मलिन व दुर्गतीनें परलेला अपवित्र देह कोणीकडे! आणि सौमनस्य, शुचित्व, सौगव्यादि गुण कोणीकडे? पंतु तिचे (देहाने) - ठिकाणी या सर्व गुणांचा आरोप मी अज्ञानाने केला । ॥ १८ ॥ देहानर ममत्वाभिमान हा मुद्दा कल्पितच आहे - पहा की, - हा देह का मत्ता-पितरांचा सणावा (त्यानीं उत्पन्न केला झणून)? की धन्याचा (तो वतन देतो झणून)? किंवा अग्रीचा (शेवटीं अंल्लेष्टाच्या वेळेस त्याची आहुति होतो यामुळे)? किंवा कुत्री गिवाडे याचा (अंती त्यानें मरत्य होतो झणून)? अथवा आपल्या (त्यानें ह्म० देहानें केलेल्या शुभगुणांचा परिणाम आपणाला मोगावा लागतो झणून)? अगर इष्टमित्रांचा हाणावा (कारण ते याज्वर अनेक उपकार करितात झणून)? - एवंच हा देह अमक्याचाच वाहे असा निश्चय करिता येत नाही - ॥ १९ ॥ अंतीं कृमि, पिछा-किंवा भ्रम यापैकी काही तरी होणाऱ्या अशा या अपवित्र व तुच्छ होत्या शरीरावर 'महाहा किमी मनोहर या खींचे मुख आहे! नामिका किती

सुरस! मनुष्यस्य काय मनेने।' इत्यादि रीतीने माझ्यासारखा मूढ सक होतो. ॥ २० ॥ अतएव खींचे शरीरावर अनेक गुणांचा आरोप करून समान होणारे माझ्यासारखे नर कुणी (किडे) दुसऱ्याच समजावे. - कारण, त्वचा, मांस, रक्त, स्नायु, (शिरा), मेद, मज्जा आणि हाडे यांचा संगत (समुदाय) व विष्टा, मूत्र, पृ यांचे कोठार जो देह त्वचे किंवा अंतर्गत रक्ताण होणारे जे नराकडून त्यात आणि विष्टामूत्रादिकांचे ठिकाणी कुणी (किड्या) मध्ये कितीसे नरे अन्तर आहे? ॥ २१ ॥ - असो अशा रीतीने शिवा ज्योत कीमत्त (किड्यासारखा) आहेत - तथापि विचारी मनुष्याने त्याचे ठिकाणी अवलोकनादि प्रकाराने सुद्धा सकृत्ता ठेवू नये. कारण विषय व इद्रिये यांच्या संगत्या-मुन यांचा सौम होतो, - व मग किड्यासारखा पदार्थाची देखील किड्या येत नाहीशी होते. - याचप्रमाणे खीळपट ननाशीही संपर्क ठेवू नये. ॥ २२ ॥ - आता कधीकधी जेवणाचे स्वभावासारख्यायुग्मेदोमज्जा स्थिरसहर्तौ विष्णूत्रपूये रमतां, कुमीणां [च] अंतरं क्रियत् ॥ २१ ॥ अथ अपि अर्थवित् खीळ, खीणु च न उपलब्धेत विषदं द्रियसंज्ञं गच्छन्ना कुम्यति. अन्यथा न. ॥ २२ ॥ अदृष्टाद् अश्रुताद् भावाद् भावः न उपजायते. प्राणान् (इद्रियाल) असंप्रयुजतः (निष्कृत करणारचे) मनः स्तिमित (निवळ) [सन्] शान्त्यति. ॥ २३ ॥

त्वद्दुर्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जाऽस्थिसंहतौ ॥ विष्णूत्रपूये रमतां कुमीणां कियदंतरम् ॥ २१ ॥

अथाऽपि नोपसज्जेत खीषु खीणेषु चार्थवित् ॥ विषयैर्द्रियसंयोगान्मनः क्षुभ्यति नान्यथा ॥ २२ ॥

अदृष्टादश्रुताद्भावाद् भाव उपजायते ॥ असंप्रयुजतः प्राणान् शान्त्यति स्तिमितं मनः ॥ २३ ॥

तस्मात्संगो न कर्तव्यः खीषु खीणेषु चोद्रियैः ॥ विदुषां चाप्यविश्रब्धः षड्गुर्गः किमु मादृशम् ॥ २४ ॥

तस्मात् इद्रिये खीषु, खीणेषु च संग न कर्तव्यः. विदुषां अपि षड्गुर्गः (सत्त्वद्रियसमूह) अबिश्रब्धः (अविवर्त्तित), मादृश [अविवर्त्तित] मिमु? ॥ २४ ॥ दर्शन न होता, बोळे मिळले असूनही मनाचा श्रेम होतो ही गोष्ट खरी, तथापि तो तरी पूर्वी माझे विषयदर्शनावाचून होत नाही. पहा की, - जो पदार्थ पूर्ण कधी नही व ऐकिलही नाही त्यापासून मनःशेष होत नाही. यासाठी इद्रियांचा विषयापासून निग्रह करणारा जो मनुष्य त्याचे मन निश्चल होऊन राहत होतो. ॥ २३ ॥ यास्तव मुक्त पुरुषाने शिवा व खीण क्वचि ठिकाणी इद्रियांची आसक्ति ठेवू नये व यांचा संग करू नये. कारण, मन सह हा इद्रियमग्न होऊनमात्र विद्वानाममुद्धा न्निवर्त्तन आहे मग मत्तसारख्या अविचारी मनुष्याची काय कथा? ॥ २४ ॥

१ मारवें विनोदचर्चा । कृष्णपत्नी भागितल्या साठी । तो मारवें केला मंगलार्थ । तेथ जन्मले पोटी साठ पुत्र ॥ नाथ २७३ ॥

श्रीकृष्ण ह्यणालेः— हे उद्धवा ! याप्रमाणे गायन करित तो नरलोकी व देवलोकी प्रसिद्ध असा पुरुरवा रागा उर्वशीलोकाचा त्याग करून आपणैतिकाणीच (हृदयात) मज परमात्म्यास जाणून आणि ज्ञानाने सर्व मोहाचा त्याग करून उपरम (विरक्ति) पावता माला ॥ २९ ॥ यामुळे हे उद्धवा ! बुद्धिमान् पुरुषाने दुःसगाचा त्याग करून सत्सगति शिरंतर करावी. कारण सज्जन हे हितोपदेशानी मनाची विषयासक्ति नाहीशी करितात ॥ २६ ॥ - आता सज्जनाचे लक्षण तुला सांगतो - सज्जन (साधु) निरिच्छ, मदेकचित्त, सन्न, समद्विष्टि, अहंतासमसारहित, द्वैतबुद्धिहीन आणि असंग्रही असतात. ॥ २७ ॥ - उद्धवा ! अशा सज्जनाच्या समागमास असता उपदेशाचीर्हा अपेक्षा नाही देवळ त्याचे सा-

श्रीभगवान् उवाच— एव प्रगायन् सः नृपदेवदेव. ज्ञानविधूतमोहः [सन्] उर्वशीलोकं विहाय अथो आत्मनि आत्मानं मा अवगम्य उपारयत् ॥ २५ ॥ तत बुद्धिमान् दुःसंगं उत्सृज्य सत्सु सज्जेत. संत. इक्ति.भिः एतस्य मनोव्यासंगं छिंदति ॥ २६ ॥ मच्चित्ताः अनपेक्षाः समदर्शिनः प्रशान्ताः निरुद्धकाराः निर्ममाः निर्द्वन्धाः निष्परिग्रहाः (अग्रहहित) संतः [सर्वेति] ॥ २७ ॥ महाभाग, तेषु महामागेषु मत्कथाः नित्य संभवन्ति इति ताः श्रुत्वा (सेवन करणाऱ्या) नृणां अथ प्रपुनति. ॥ २८ ॥ ये आहताः

श्रीभगवानुवाच । एवं प्रगायन्नृपदेवदेवः स उर्वशीलोकमथो विहाय ॥ आत्मानमात्मन्यवगम्य मां वै उपारमज्ज्ञानविधूतमोहः ॥ २५ ॥

ततो दुःसंगमुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान् ॥ संत एतस्य च्छिंदन्ति मनो व्यासंगमुक्तिभिः ॥ २६ ॥ संतोऽनपेक्षा मच्चित्ताः प्रशान्ताः

समदर्शिनः ॥ निर्ममा निरहंकारा निर्द्वन्धा निष्परिग्रहाः ॥ २७ ॥ तेषु नित्यं महाभाग महामागेषु मत्कथाः ॥ संभवन्ति हि ता नृणां

जुष्टां प्रपुनंलघम् ॥ २८ ॥ ता ये शृण्वति गायन्ति ह्यनुमोदन्ति चाऽऽहताः ॥ मत्पराः श्रद्धानाश्च भक्तिं विदन्ति ते मयि ॥ २९ ॥

भक्तिं लब्धवतः साधो किमन्यदवशिष्यते ॥ मय्यनंतगुणे ब्रह्मण्यानंदानुभवात्मनि ॥ ३० ॥ यथोपश्रयमाणस्य भगवंतं विभावतुम् ॥

शीतं भयं तमोऽप्येति साधून्संसेवतस्तथा ॥ ३१ ॥

[संतः] ताः शृण्वन्ति, गायन्ति, अनुमोदन्ति च, ते मत्पराः, श्रद्धानाः (श्रद्धालु) च [संतः] मयि भक्तिं विदन्ति. ॥ २९ ॥ साधो, अनंतगुणे आनंदानुभवात्मनि प्रह्लादि मयि भक्तिं लब्धवतः किं अन्यत् अवशिष्यते ? ॥ ३० ॥ यथा भगवंतं विभावतुं (अभि) उपश्रयमाणस्य शीत, भय, तमः [च], तथा साधून् संसेवत. शीत, भय, [तम्] च]

निश्चय तत्सक आदे. - हे महामागस्यवंता ! त्या महामाग्यांशाली सज्जनाचे ठिकाणी शिरंतर माझ्या गुणकथा चालू असतात त्या श्रवण करणाऱ्या जनांचे पाप नि नेप नाहीसे करितात. ॥ २८ ॥ ने लोक माझ्या कथा ऐकतात, गातात, व त्यास आदराने अनुमोदन देतात, ते मच्चित्त व श्रद्धावंत होऊन माझे ठिकाणी भक्ति पावतात ॥ २९ ॥ अनंतगुण, ब्रह्मरूप,

आणि आनंदानुभवस्वरूप अशा माझे ठिकाणी ज्यास भक्ति उत्पन्न झाली आहे त्या सपुरुषांचे कोणते कर्तव्य अवशिष्ट राहते? - तर कोणतेही नाही. - ॥ ३० ॥ ज्याज्याने तेजस्वी

असा अतीक्षा आश्रय करणाऱ्याचें शीत, भय आणि अंधकार नाहीसे होतात; त्याप्रमाणें सार्धची मंगति करणाराचें कर्मजाड्ये, संसारभय, आणि मूलाज्ञान हीं नाहीशी होतात. ॥ ३१ ॥ साध्यांत बुडणारांस जशी नौका आश्रय होते तद्वत् या मयंकर संसारसमुद्रामध्ये वारंवार निमज्जन व उन्मज्जन करणाऱ्या ह्मणजे उच्चनीच योनींस प्राप्त होणाऱ्या जीकांस शीत व ब्रह्मनिष्ठ असे संत हेच परम आश्रय आहेत. ॥ ३२ ॥ प्राणिमात्रास जीवन जसें अन्न, दुःखितांस रक्षक जसा मी, मनुष्यांस परलोकी उपयोगी पडणारे धन जसा धर्म, तसें संसारगतीपासून भिणारांस सज्जन आश्रय होत. ॥ ३३ ॥ संत हे आश्रितास नेत्र (अर्थात् सगुण व निर्गुण स्वरूपाचें ज्ञान) देतात. सूर्य हा सर्वलोकाला आपल्या उदयाने अग्न्येति. ॥ ३१ ॥ अस्तु (पाव्यात) मज्जातां दडा नौः इव घोरे भवाब्धौ निमज्ज्य उन्मज्जातां परमायनं (मुख्य आश्रय) ब्रह्मविदः शांताः संतः. ॥ ३२ ॥ [यथा] प्राणिनां नाणः (जीवन) अन्नं, [यथा] अहं आर्चाना शरणं, [यथा च] नृणां प्रेत्य (परलोकी) धर्मः वित्तं, [तथा] अर्वाक् विम्यतः संतः अरणं. ॥ ३३ ॥ संतः चक्षुःपे दिशति.

निमज्ज्योन्मज्जातां घोरे भवाब्धौ परमायनम् ॥ संतो ब्रह्मविदः शांता नौर्दंडवाप्नु मज्जनाम् ॥ ३२ ॥

अन्नं हि प्राणिनां प्राण आर्तानां शरणं त्वहम् ॥ धर्मो विचं नृणां प्रेत्य संतो र्वाग्विम्यतो ऽरणम् ॥ ३३ ॥

संतो दिशंति चक्षूषि बहिरर्कः समुत्थितः ॥ देवता बांधवाः संतः संत आत्मा ऽहमेव च ॥ ३४ ॥

दैतसेनस्ततो ऽप्येवमुर्वदया लोकनिस्पृहः ॥ मुक्तसंगो महीमेतामात्मारामश्चचार ह ॥ ३५ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे ऐलगीतं नाम षड्विंशो ऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ३५ ॥

समुत्थितः अर्कः बहिः [चक्षुः ददाति]. संतः देवताबांधवाः. संतः आत्मा अहं एव. ॥ ३४ ॥ ततः दैतसेनः (ऐल, किंवा पुल्लवा) अपि एवं उर्वदयाः लोकनिस्पृहः मुक्तसंगः [सन] आत्मारामः [भूत्वा] एतां महीं चचार ह. ॥ ३५ ॥

प्रकाश देतो सदा; - परंतु त्याचा प्रकाश बाह्यविषयाचे ठिकाणी मात्र उपयोगी पडतो, अंतरात्मज्ञानाविषयी त्याचा काही उपयोग होत नाही, तन्मात्र अंतर्बाह्य प्रकाश देणारे साधुच होत. - उद्धवा! साधु हेच देव, साधुच बंधु, साधुच आत्मा, किंबहुना साधुच मी (परमेश्वर) होत. ॥ ३४ ॥ असो उद्धवा! याप्रकारे उर्वशीच्या लोकाविषयी किंबहुना उर्वशीचे मुखावलोकाविषयीही ज्यास इच्छा राहिली नाही असा तो पुल्लवा राजा खिया व त्रैण यांचा संग सोडून सत्समागमकरून आत्मवर्ष्पीच रममाण होताना येथे चळ संचार करिता झाल. ॥ ३५ ॥ इति श्रीमद्भागवतार्थदर्शने एकादशस्कंधे षड्विंशतितमो ऽध्यायः ॥ २६ ॥

१ ह्या अध्यायाचा सारांश माथ देतातः - न करिता भगवद्भक्तो । चिरक्तीर्षण भगवत्प्राप्ती । नव्हे कल्पंती साधका ॥ अध्याय २७।२०.

उद्धव हाणाला :- हे महाशक्तिमंता, तुझे आराधन हे ज्याचे स्वरूप तो पूजाविधि मला निवेदन कर ह्मणजे कोणते मक्त कोणत्या कारणासाठी, कोणत्या आश्रयावर (मूर्ति-
 स्थादि स्थानी), कशा प्रकारे तुझी पूजा करितात, - ते मला सांग. - तू सात्वताचा (मक्ताचा किंवा यादवाचा) अधिपति आहेस. ॥ १ ॥ - ह्याबद्दल पुन्हा प्रश्न कर-
 णाचे कारण असे :- नारद, भगवान् व्यास, अंगिराऋषीचे पुत्र सुरगुरु बृहस्पति व दुसरेही मुनि वारवार असे सागत आले आहेत की मनुष्याना कल्याणप्राप्तीचे (मोक्ष मिळ-
 याचे) साधन हेच (भगवताचे आराधनच) होय. ॥ २ ॥ तो पूजाविधि प्रथमतः तुमच्या मुलकमलातून बाहेर निघाला असता (तुझी ब्रह्मदेवाला त्याचा उपदेश केला तेव्हा) भग-
 वताचे उद्भव :- प्रभो, भरतर्षभ, भववाराधनं क्रियायोगं (पूजाविधि) समाचक्ष्व (सांग). ये सात्वताः (भक्त) यस्मात् त्वां यथा अर्चयन्ति, [तत् कथय] ॥ १ ॥
 उद्धवा उवाच :- प्रभो, भरतर्षभ, आचार्यः अंगिरसः - छुतः (बृहस्पति) [इत्यादयः] मुनयः सुदुः पतत् नृणां निःश्रेयसं (कल्याणसाधन) वर्दति. ॥ २ ॥ भगवान् अज. (ब्रह्मा) यत् ते
 नारदः, भगवाद् व्यासः, आचार्यः अंगिरसः - छुतः (बृहस्पति) [इत्यादयः] मुनयः सुदुः पतत् नृणां निःश्रेयसं (कल्याणसाधन) वर्दति. ॥ २ ॥ भगवान् अज. (ब्रह्मा) यत् ते
 उद्धव उवाच । क्रियायोगं समाचक्ष्व भवदाराधनं प्रभो ॥ यस्मात्त्वां ये यथा उर्चति सात्वताः सात्वतर्षभ ॥ १ ॥
 एतद्वदंति मुनयो मुहुर्निःश्रेयसं नृणाम् ॥ नारदो भगवान्यास आचार्योऽंगिरसः सुतः ॥ २ ॥ निःसृतं ते मुखांभो
 जायदाह भगवानजः ॥ पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्यो देव्यै च भगवान् भवः ॥ ३ ॥ एतद्वै सर्ववर्णानामाश्रमाणां
 च संमतम् ॥ श्रेयसामुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां च मानद ॥ ४ ॥ एतत्कमलपत्राक्ष कर्मबंधविमोचनम् ॥
 भक्त्या चानुरक्ताय ब्रूहि विश्वेश्वरेश्वर ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच । न हंतोऽन्तपारस्य कर्मकांडस्य चोद्धव ॥

संक्षिप्तं वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ६ ॥

मुखांशुजातं निःसृतं भृगुमुख्येभ्यः पुत्रेभ्यः, भगवान् भवः (शंकर) देव्यै च आह ॥ ३ ॥ मानद, सर्ववर्णानां, आश्रमाणां, स्त्रीशूद्राणां च संमतं (मान्य) एतत् श्रेयसां उत्तम
 मन्ये. ॥ ४ ॥ कमलपत्राक्ष, विश्वेश्वरेश्वर, कर्मबंधविमोचनं एतत् भानुरक्ताय (भक्त) भक्त्या ब्रूहि. ॥ ५ ॥ श्रीभगवान् उवाच - उद्धव, अन्तपारस्य कर्मकांडस्य अतः न, य-
 वान् ब्रह्मदेवांस्तो आपस्यां स्युप्रयुति पुत्रानां निवेदनं केला, नंतर भगवान् शंकरांनी तो पार्वतीला सांगितला. ॥ ३ ॥ भगवंता, आपण लोकाना उत्तम पदवी प्राप्त करून
 देता. प्रभो, माझ्या शूद्रांचा तर असा निश्चय आहे की, सकल वर्ण, आश्रम, स्त्रिया आणि शूद्र ह्यांच्या कल्याणाचे उत्तम साधन हा पूजाविधिच होय, आणि ही गोष्ट
 सर्वांना मान्य आहे. ॥ ४ ॥ हे कमलदलनयना, विश्वाचे अधिपति जे ब्रह्मादि देव त्याचाही नियामक व होत माझी तुजवर पूर्ण भक्ति व निस्सीम प्रेम आहे, त्या अर्थी
 कर्मकांडातून मुळ्यांचे साधन, असा तो पूजाविधि मला सांग. ॥ ५ ॥ श्रीभगवान् हाणाले :- उद्धवा, कर्मकांडाचा अत कधीच लागावयाचा नाही कारण, त्या विषयाचे

प्रतिपादनं करणारे अथ अनंत आहेत, व त्यांत अनुष्ठानाचे प्रकारही अपंगार सांगितले आहेत तरी मी तुला पूजाविवि गोडक्यांत अनुक्रमानें यथामाग निवेदन करितों ॥ ६ ॥
माझे यजन (पूजा) करण्याचे प्रकार तीन आहेत.— एक केवळ वैदिक (ज्यात वेदोक्त मंत्र आणि वैदिकच अंगे आहेत तो पुरुषभूक्तात वगैरे सांगितलेला), दुसरा नात्रिक (तं-
त्रोक्त मंत्र व तंत्रोक्तच अंगे ज्यात तो, पंचमंत्रादि आगमात धरिलेला), आणि तिसरा मिश्र (ज्यात वेदोक्त व तंत्रोक्त अशा दोन्ही पद्धतींचा समावेश असतो तो अष्टाक्षरग-
द्या तीन प्रकारांपैकी ज्याला जो प्रशस्त वाटेल त्या मार्गानेंच त्यानें माझी पूजा करावी ॥ ७ ॥ पुरुषाने प्रथम निहित काळी आपल्या अधिकाराप्रमाणे वेदाने सांगितलेले द्विजत्व
थावव अनुपूर्वशः संक्षिप्त वर्णयिष्यामि ॥ ६ ॥ (म्र.) ॥ ७ ॥ पुरुषः स्वस्वित्यमेतं उक्तं द्विजत्वं प्राप्य यदा, यथा श्रद्धया, भक्त्या [च] मा यजेत, तत् मे निबोध ॥ ८ ॥
भक्तियुक्तः [सन्] अर्चाया (मूर्तीवर) स्थंडिले, अग्नी, सूर्ये, अप्सु (उदकात), हृदि, द्विजे वा द्रव्येण, अमायया (निष्कामाणें) स्वगुरु मां अर्चन् ॥ ९ ॥ पूर्वं धौनवंतः [सन्]

वैदिकस्तांत्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मत्वः ॥ त्रयाणामीप्सितेनैव त्रिधिना मां समर्चयेत् ॥ ७ ॥

यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पुरुषः ॥ यथा यजेत मां भक्त्या श्रद्धया तन्निबोध मे ॥ ८ ॥

अर्चायां स्थंडिलेऽग्नौ वा सूर्ये वाऽप्सु हृदि द्विजे ॥ द्रव्येण भक्तियुक्तोऽर्चेत्स्वगुरुं माममायया ॥ ९ ॥

पूर्वं स्नानं प्रकुर्वीत धौतदंतौऽगशुद्धये ॥ उभयैरपि च स्नानमंत्रैर्मृदुग्रहणादिना ॥ १० ॥

अंगशुद्धये उभयैः (वैदिक व तंत्रोक्त) अपि स्नानमंत्रैः सूक्ष्महणादिना स्नानं प्रकुर्वीत. ॥ १० ॥

(उपनयन) प्राप्त करून घ्यावें आणि नंतर मनवर विश्वास ठेवून भक्तिपूर्वक माझी पूजा करावी. ती कशी करावी तें सांगतों व्हास देऊन ऐकः— ॥ ८ ॥ मूर्ते, स्थंडिल, अग्नि, सूर्य, उदक, हृदय व ब्राह्मण हीं माझ्या पूजेचीं अधिष्ठाते (आधार) होत. पुरुषानें अतरीं मनविषयी भक्ति धरून, मीच (ईश्वरच) आपला गुरु होय अशा भावनेनें, ह्यांपैकी कोणत्याही एका अधिष्ठानीं गंधमाल्यादि उपचाराच्या योगें निष्कपट्यणें (ह्या पूजनापासून मला अमुक फळ मिळवें अशी काही इच्छा न धरिता) माझी पूजा करावी ॥ ९ ॥
- पूजेच्या पूर्वी काय करावें तें सांगतों ऐकः— प्रथम दंतधावन करावें आणि वेदोक्त व तंत्रोक्त अशा उभयविधही मंत्रांनीं शरीरशुद्धीसाठीं सृष्टिकाग्रहण, व भग्मगोमयलेपन क-

१ यत्पुरुषेण हविषा देवा यजमतन्वत । बलंतो अस्यास्तीदाज्य ग्रीष्म इभ्यः शरद्धवि' इत्यादि ॥

२ अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे वैकादशे श्रुतिं कृत्वा वैश्यमाषोडशात् इत्यादि ३ हृदयी तें माझे आवाहन । तें पूजास्थान साहायें ॥ नाथ, ५७१.

रून स्नान करावें. ॥ १० ॥ संध्योपासना, ब्रह्मयज्ञ इत्यादि जीं कर्म वेदानें अवश्य करावयास सांगितलीं आहेत, - तीं करणें सोडूं नये, तर - त्या कर्मांसह नित्य माझी पूजा करीत जावें. अंतःकरणाभाष्यें केवळ ईश्वराविषयींच चित्त चालवावें (विषयमोगाचे संकल्प करूं नये). अशा प्रकारें केलेली माझी पूजा सचित्त व क्रियमाण कर्मांचा क्षय क-
रिते. ॥ ११ ॥ - पूर्वी माझ्या पूजेची आठ अधिष्ठानें सांगितलीं त्यापैकी पहिलें अधिष्ठान जी - मूर्ति ती आठ प्रकारची सांगितली आहे - (१) पाषाणमय, (२) काष्ठमय,
(३) सुवर्णादि धातूची केलेली, (४) मृत्तिका चंदन इत्यादिकाची रचलेली, (५) चित्ररूप, (६) वालुकामय, (७) मनोमय, आणि (८) रत्नमय. ॥ १२ ॥

वेदेन [यात्रि] संध्योपासत्यादिकर्माणि आचोदितानि, तैः [स्रष्ट] सम्यक्संकल्पः (उत्तम ज्ञ० ईश्वरविकल्प संकल्प ज्याचा असा) [स्रज्] कर्मपावनी (फर्मोतून शुद्ध करणारी, फर्मोव करणारी असा) से पूजां कल्पयेत्. ॥ ११ ॥ शैली (पाषाणमय), दारुमयी (काष्ठमय), लौही (धातुमय), लेण्या (लिंगलेली-चंदनाची किंवा विकण मातीची), लेख्या (चित्ररूप),

संध्योपासत्यादिकर्माणि वेदेनाऽऽचोदितानि ये ॥ पूजां तैः कल्पयेत्सम्यक्संकल्पः कर्मपावनीम् ॥ ११ ॥

शैली दारुमयी लौही लेण्या लेख्या च सैकती ॥ मनोमयी मणिमयी प्रतिमा ऽष्टविधा स्मृता ॥ १२ ॥

चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमंदिरम् ॥ उद्धासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने ॥ १३ ॥

अस्थिरायां विकल्पः स्यात्स्थंडिले तु भवेद्द्वयम् ॥ स्तूपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम् ॥ १४ ॥

सैकती, मनोमयी, मणिमयी च [इति] प्रतिमा ऽष्टविधा स्मृता. ॥ १२ ॥ चला, अचला (स्थिर) इति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमंदिरं (ईश्वराचें वसतिस्थान) उद्धव, स्थिरायां मर्चने उद्धासावाहने (विसर्जन व आवाहन) न स्तः. ॥ १३ ॥ अस्थिराया विकल्पः स्यात्. स्थंडिले तु द्वयं भवेत्. अविलेप्याया (चंदनाची, मातीची किंवा चित्ररूप नसेल तेथें) ज्याच्या आचारें ईश्वर राहतो तें भगवंताचें मंदिररूप अधिष्ठान (मूर्ति इत्यादि) चल (हलणारें) आणि अचल (न हलणारें) असे दोन प्रकारचे आहे. उद्धवा, त्यापैकी स्थिर अधिष्ठानावर उद्धमन (विसर्जन) आणि आवाहन हीं करावयाचीं नसतात. ॥ १३ ॥ चल अधिष्ठानावर तीं कोणी करितात कोणी करीत नाहींत, असा विकल्प आहे, स्थंडिलवर दोन्ही केलेच पाहिजेत, मूर्ति मातीची, चंदनाची किंवा चित्ररूप नसेल तर तिला ज्ञान घालवें, इतरत्र (मातीच्या, चंदनाच्या किंवा चित्ररूप प्रतिमेवर) नुसतें मार्जनच करावें. ॥ १४ ॥

१ ही मानसपूजेसाठींच सांगितली आहे. २ आत्म्यामावर आवाहन व विसर्जन करू नये; वालुझामयमूर्तीवर तीं करावीच. इतर ठिकाणीं केलेलीं तरी चालतें न केलीं तरी नान्तें

- अर्थात् भक्त सक्राम किंवा निष्क्राम जसा असेल त्याप्रमाणे उपचारासंबंधी विशेष जसतात, ते कसे ते सांगतो ऐकः पूजकाच्या अंतर्गत् काही फलप्राप्तीची इच्छा असेल - तर त्याने - अतिशय चांगली द्रव्ये संग्राहून त्यायोगे प्रतिमादि अधिष्ठांनी मला पूजोपचार अर्पण करावे. निष्कपट (निरिच्छ, फलप्राप्तीची इच्छा न करणाऱा,) भक्ताने तर अशी मिळतील तशाच द्रव्यांनी माझे पूजन केले तरी चालते (झाला, चांगले उपचार मिळविलेच पाहिजेत, हा नियम लागू नाही) अथे चंदनादि द्रव्ये मुळीच मिळणार नाहीत तेथे ते ते उपचार मनासंबंधी भावनेने करपावे (किंवा ' हृदि भावेन चैव हि ' ह्याचा अर्थ ' मानस पूजेत काल्पनिकच उपचार अर्पिते ' असा करावा). ॥ १५ ॥

- अधिष्ठानभेदाप्रमाणे मुख्य मुख्य पूजोपचाराही भिन्न भिन्न योगावे लागतातः पहा :- उद्धवा, स्नान घालणे, अलंकारभूषणे लेखविणे हे उपचार मूर्तीवरच अर्पण करणे अतिप्र- स्नपन, अव्यक्त परित्यार्जनं. ॥ १४ ॥ प्रतिमाविषु प्रसिद्धैः (तपन) द्रव्यैः मद्यागः अमायिनः (निष्क्राम) भक्तस्य यथाळब्धैः (मिळतील तसत्या द्रव्यानी), हृदि भावेन (मनोमय उपचारांनी) च एव [मद्यागः]. ॥ १५ ॥ उद्धव, बर्चोयां स्नानाळंकरण एव प्रेष्टं. स्याद्विले तत्त्वविन्यासः (झाला देवताची स्थापना). वन्हौ आल्यमुतं हविः. ॥ १६ ॥

द्रव्यैः प्रसिद्धैर्मद्यागः प्रतिमादिष्वमायिनः ॥ भक्तस्य च यथाळब्धैर्हृदि भावेन चैव हि ॥ १५ ॥

स्नानाळंकरणं प्रेष्टमर्चयामेव तूद्धव ॥ स्थंडिले तत्त्वविन्यासो वहावाज्यभुतं हविः ॥ १६ ॥

सूर्ये चाम्यहर्णं प्रेष्टं सलिले सलिलादिभिः ॥ श्रद्धयोपाहतं प्रेष्टं भक्तेन मम वार्यपि ॥ १७ ॥

सूर्यप्यभक्तोपाहतं न मे तोषाय कल्पते ॥ गंधो धूपः सुमनसो दीपोऽन्नाद्यं च किं पुनः ॥ १८ ॥

सूर्ये अभ्यर्हणं (उपस्थानादि) प्रेष्टं. सलिले सलिलादिभिः [यजनं]. भक्तेन श्रद्धया उपाहतं वारि (उद्धव) अपि मम प्रेष्टं. ॥ १७ ॥ असक्तोपाहतं शूरि अपि गंधः, धूप, सुमनसः, दीपः, अन्नाद्यं च मे तोषाय न कल्पते. किं पुनः [वक्तव्यं]. ॥ १८ ॥

शुस्त होय. स्थंडिलवर पूजा करावयाची असेल तेव्हा योग्य स्थानी त्या त्या मंत्रांनी अंगदेवताची व प्रधानदेवताची स्थापना करावी. अग्नीमर्च्ये ईश्वराची आराधना क- रणे शास्त्रास आज्ययुक्त हविर्भागाच्या आहुति घाल्या. ॥ १६ ॥ सूर्यमंडलरूप अधिष्ठांनी ईश्वराची आराधना कर्तव्य असेल तर त्यावेळी उपस्थान, अर्घ्यदान इत्यादि उपचार अत्यंत प्रशस्त समजावे. उद्धवरूप अधिष्ठांनी पूजा करणे शास्त्रास उदकाने तर्पण करणे इत्यादि उपचाराच्या योगे करावी. - उद्धवा, तुला मी एक साधारण नियम सांगून ठेवितो की, - भक्ताने केवळ उद्धक जरी शक्तिपुरःसर आणून दिले तरी ते मला अतिशय प्रिय वाटते. ॥ १७ ॥ आणि अमक्ताने गंध, धूप, पुजे, दीप, अन्न इत्यादि

कृत उपचार अर्पण केले तरी त्यापसून माझ्या अंतःकरणाला संतोष होत नाही ब्राह्मण अधिक काय सांगवें ? (ह्यांत सगळा निर्णय समज.) ॥ १८ ॥ - ही अधिकारादि-
कांची व्यवस्था सांगितली आता पूजा कशी करावी तो प्रकार निवेदन करितो :- मनुष्याने - दंतधावन स्नान इत्यादि करून - शुद्ध व्हावें, पूजेसाठी उपचारद्रव्यें मिळावी, पूर्वेकडे
अग्ने करून दर्भ पसरून त्याचे आसन रचावें, आणि त्यावर पूर्वेकडे किंवा उत्तरेकडे तोंड करून नसून पूजा आरंभावी. प्रतिमा स्थिर असेल तर प्रतिमेकडे मुख करून बसावें
॥ १९ ॥ - नंतर गुरु, वडील मनुष्यें इत्यादिकाना नमस्कार करून - उपवेशानुरूप स्वताच्या शरीरावर न्यास करावें; व माझ्या मूर्तीवर हातानें मूलमंत्राचे न्यास करणें शा-
शुचिः, समुत्तसंसारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः, प्राक् (पूर्वेकडे मुख ज्याचें असा), उदक् (उत्तरेकडे मुख ज्याचें असा) वा आसीन अर्चाया संमुख. [सन्] अर्चेत्. ॥ १९ ॥ कृतन्यास-
[सन्] कृतन्यासां मदर्चा पाणिना (हातानें) सृजेत् (सृज् कृते). कलशं, प्रोक्षणीयं च यथावत् उपसाधयेत्. ॥ २० ॥ तदग्नि-देवयजनं, द्रव्याणि, आत्मानं एव च प्रोक्ष्य
शुचिः समुत्तसंसारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः ॥ आसीनः प्रागुदग्वा ऽर्चेदर्चायामथ संमुखः ॥ १९ ॥ कृतन्यासः कृतन्यासां मदर्चा पाणिना
सृजेत् ॥ कलशं प्रोक्षणीयं च यथावदुपसाधयेत् ॥ २० ॥ तदग्निदेवयजनं द्रव्याण्यात्मानमेव च ॥ प्रोक्ष्य पात्राणि त्रीण्याद्विस्तैस्तैर्द्रव्यैश्च
साधयेत् ॥ २१ ॥ पाद्यार्च्योचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि त्रैशिकः ॥ हृदा शीष्णां ऽथ शिखया गायत्र्या चाभिमंत्रयेत् ॥ २२ ॥

आग्निः [प्रतिमां] त्रीणि पात्राणि त्रैः तैः द्रव्यैः साधयेत्. ॥ २१ ॥ त्रैशिकः (गुरुचा उपदेश मिळाले ज्योत असा) पाद्यार्च्योचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि हृदा, शीष्णां अथ शि-
खयावर मग - निर्मास्थ, गंधाचे लेप इत्यादि काढून घेऊन - मूर्ति निर्मेल करावी कलश व प्रोक्षणासाठी वेतेलेणें पात्र याचीही गंध, पुष्प, अक्षता इत्यादि उपचारांनी पूजा करावी.
॥ २० ॥ त्या कलशातील उदकानें देवपूजेचें स्थान, पूजाद्रव्यें आणि स्वताचें शरीर यांवर प्रोक्षण करावें, आणि त्या उदकानेंच पाद्य, अर्घ्य आणि आचमन देण्यासाठी तीन
पात्रें भरून तीं त्या त्या उपचारांना उचित अशीं द्रव्यें आत टाकून सिद्ध करावी. आणि गुरुपदेशाप्रमाणें आचरण करणाऱ्या त्या पुरुषानें त्या तिन्हीपैकी एकेका पात्रावर अनुक्रमे

१ जेथीं रजस्वलेचें पकास । उत्तम परि तें अतिहीन । तेथीं अमर्काचें मजन । कदा जनार्दन स्पर्शना ॥ नाथ, १६१-

२ किंवा ' प्राक् ' याना अर्थ ' पूर्वी ' असा समजावा, आणि ' आसनापर बसण्यापूर्वी सकल उपचाराद्रव्यें जवळ माटून ठेवावी (एकदा आसनावर बसल्यावर पुन्हा बारबार वट नवे) ' असा अर्थ करावा.

३ पाद्ये ह्यासाक पूर्वोक्ताविष्णुकांतादिरिष्यते । पात्रपात्राभ्यं स्थापक (घाचे) द्रव्ये, कमल, विष्णुकोत इत्यादि द्रव्यें अर्घ्याचीं.

गंधपुष्पाक्षतपथकुशाग्राप्रतिलसर्षपाः । द्रव्यां चेति क्रमादर्घद्रव्याष्टकमुदीरितम् ॥

अर्घ्यपात्रास्त्यै रीध, फुलें, अक्षता, धूप, इमोम, तिल, सर्वप आणि द्रव्ये ह्यो याठ द्रव्यें अर्घ्याचीं असें सादलें आहे. आतीलवगककोलेमंतमाचमनीयकम् । आचमनी, लवंग आणि ककोल ह्या

द्रव्याची आचमनीयक विव्र ह्ये.

आंशिकरीच चार माचवे किंवा दुहे मानवे. तीन गुण ह्या पट्ट्या समनाव्या. त्या मंचावर आठ पानांचें कमल आहे अशी कल्पना करून त्या कमलाच्या प्रत्येक पाकळींत पूर्वादि दिशांच्या क्रमानें आठ व मध्यें एक मिळून नऊ शक्तीची स्थापना करावी. त्या नऊ शक्ती विमला, उत्कीर्णिणी, ज्ञाना, क्रिया, योगा, प्रव्ही, सत्या, ईशाना आणि अनुग्रहा ह्या षेति. त्या कमळाचीं कोणिका व केसरे हीं चंद्र, सूर्य व अग्नि एतद्रूप अर्थात देवायमान कल्पावीं. अशा स्थानीं मला वैदिक व तंत्रोक्त ह्या दोन्ही मार्गांनीं उभयसिद्धिसाठीं पाया, आचमन, अर्घ्य इत्यादि उपचार अर्पण करावे. ॥ २१ ॥ २१ ॥ तसेंच सुदर्शन (चक्र), पाचजन्य (शल), गदा (कौमोदकी), खड्ग (नंदक), बाण, धनुष्य (शार्ङ्ग), नागर आणि मुसल ह्या आयुधांचें - अष्टदिशांकडे व - कौस्तुभ, माला (वैजयंती), आणि श्रीवत्सचिन्ह - यांचें वसस्थळीं - पूजन करावें ॥ २७ ॥ नंद, मुनद, प्रचंड, चंड, महाबल, बल, कुमुद आणि कुमुदक्षणा ह्या पार्वदांची आठ दिशांकडे आणि गरुडाची अग्रमार्गी स्थापना करून पूजा करावी. ॥ २८ ॥ दुर्गा, विनायक, व्यास (स.) ॥ २७ ॥ [अष्टविष्ट] नंद, सुनंद, प्रचंड, चंड, महाबल, बल, कुमुद, कुमुदक्षर्ण च [पुल] गरुड, ॥ २८ ॥ स्वे स्वे स्थाने अभिमुखान् दुर्गा, विनायकं, व्यासं, विश्वक्सेनं, सुदर्शनं पांचजन्यं गदासीधुधनुर्हलान् ॥ मुसलं कौस्तुभं माला श्रीवत्सं चानुपजयेत् ॥ २७ ॥ नंदं मुनंदं गरुडं प्रचंडं चंडमेव च ॥

महाबलं बलं चैव कुमुदं कुमुदक्षणम् ॥ २८ ॥ दुर्गा विनायकं व्यासं विष्वक्सेनं गुरुन् सुरान् ॥ स्वे स्वे स्थाने त्वभिमुखान्पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः ॥ २९ ॥ चंदनोशीरकर्पूरकुंकुमागुरुवासितैः ॥ सलिलैः स्नापयेन्मंत्रैर्नित्यदा विभवे सति ॥ ३० ॥ स्वर्णधर्मानुवाकेन

महापुरुषविधया ॥ पारुषेणापि सूक्तं सामभा रजिन॥३३॥

युक्तः, सुप्राप्तः [ब] प्रोक्षणादिभिः (अर्घ्यपात्राणि उपचारात्) पूजयेत्. ॥ २९ ॥ विभवे सति, नित्यदा स्वर्णवसानुवाकनं, महापुरुषविद्या, पाठवनं च
[ब] अपि मंत्रैः सर्वदोशीरकरपूरकुङ्कुमागुरुवासाभिः सखिलैः स्नापयेत्. ॥ ३० ॥ ३१ ॥
आमि विष्ण्वसेन ह्यांची वार कोपच्यात स्थापना करावी; वामभागीं गुरू, परमगुरू, परमेष्ठि गुरू आणि परात्पर गुरू याची स्थापना करावी, अष्टदिशाकडे इंद्रादि लोकपाल आहेत अशी
कल्पने करायची आणि आपापल्या स्थानी ईश्वराकडे मुल करून बसलेल्या त्या सकळ देवतांची अब्यादि उपचारानी पूजा करावी. ॥ ३१ ॥ द्रव्याची अनुकूलता असेल तर
वंदन, वाळू, कपूर, केसर, कुण्यागर ह्या सुगंधी पदार्थानी उदक सुवासित करून त्याच्या योगें नित्य मला समग्रक खान घालवें. ॥ ३० ॥ - स्नान घालताना मंत्र को
णजे ह्मणावे तें समजौ ऐक :- स्वर्णवसानुवाक (सुवर्ण वर्म परिवेदेन हा) ह्मणावा, महापुरुषविद्या (जित ते पुढरीकास हें स्तोत्र) ह्मणावी, पुरुषसूक्ताचा (सहस्रशीर्वेत्यादि)
कोट करायचा आणि राजन (इंद्ररोनेमविवाहवते) इत्यादि सामें गावीं. ॥ ३१ ॥

नैतर माह्या मळानें प्रेसपूर्वक मळा वळ, उपवळ, अळंकार, पत्रावळि (गाळावर, वसत्यळवर व हातावर रंगाच्या काढलेल्या वेली), माळ, फुलें, गंव. उदी याचया योगें उचिन प्रकरें भुंवारावें. ॥ ३२ ॥ तसेंच पूजकांनै मळ घळ, आकसन, गंध, फुलें, अस्ता, धूप दीप आणि नैवेद्य हे उपचार भक्तिपुर सर निवेदन करावे. ॥ ३३ ॥ नैवेद्यासाठी स्वताच्य वैमश्रमुसार गूळ, सीर, तूप, कांज्या, अनसरे, साडे, चिरोटे इत्यादि, व सांजा, देही, नानाप्रकारची तोंडीलावणी इत्यादि पदार्थे सिद्ध करावे. ॥ ३४ ॥ अभ्यगस्तान, अंगाला मुर्गांनि तैले व उटणी इत्यादि लावून साडणें आसो दाखवणें, दंतधावन, पचासतादिकांनी स्नान घालणें, नानाप्रकारचे भक्ष्य भोज्य पदार्थ, व गायन, नृत्य इत्यादि उपचार पर्वादिवर्गो मळक. सप्रेम [बया तथा] मां चक्षोःपवीताभरणपञ्चगव्यं चेतोः यथोचितं अलंकुर्वीत. ॥३२॥ अर्चकः भक्ष्या मे पाष्य, आचमनीयं, गंधं, सुमनस', धूपदीपोपहा. योषि च दद्यात्. ॥ ३३ ॥ [विमर्षे] स्तुति, शुद्धपायसखीषि, राक्षुल्यापूपमोदकान्, संयावद्विधुषान् च नैवेद्यं कल्पयेत्. ॥ ३४ ॥ अभ्यंगोन्मर्दान्दशैवंतधावाभिषेचनं, पाद्यमाचमनीयं च गंधं सुमनसोऽक्षतान् ॥

वस्त्रोष्णीवीताभरणपत्रस्रग्भंगलयेनैः ॥ अलंकुर्वीत सप्रेम मन्त्रका मा यथा ॥ चतम् ॥ ३९ ॥ तत्र ॥ ३८ ॥
धूपदीपोपहार्याणि दद्यान्मे श्रद्धया ऽर्चकः ॥ ३९ ॥ गुडपायससर्पौषि शष्कुल्याणूपमोदकान् ॥ संयावदधिमुपांश्च नैवेद्यं सति कल्पयेत् ॥ ३८ ॥
अभ्यङ्गोन्मर्दनादर्शदंतधावाभिषेचनम् ॥ अन्नाद्यभगीतृत्यादि पर्वणि स्युरुक्तान्वहम् ॥ ३९ ॥ विधिना विहिते कुण्डे मेखलगर्तेवेदिभिः ॥ अग्नि-

साधाय परितः समं हेरयाणि नोदितम् ॥ ३६ ॥ परिस्तीयाथ पयुषदन्वाद्याय यथावाच ॥ ब्राह्मण्यं उपलक्षितं कुंठे अग्नि आधाय (स्थापन कृत्वा) उदितं

अस्माद्योगितनुत्वादि । च] यथाणि अस्माद्य ऋष्येव । यथाविधि अन्वाधानं प्रोक्षणं प्राप्स्य अग्नि मा नाभयतः ॥ २९६ ॥
पाणिना परितः समूहेषु . ॥ ३६ ॥ अथ शरिर्स्तूर्यं पश्येत् . यथाविधि अन्वाधानं प्रोक्षणं प्राप्स्य अग्नि मा नाभयतः ॥ २९७ ॥
(एकादशी, जन्माष्टमी इत्यादि दिवसां) निवेदेन, अथा - अनुकूलता असेल तर - प्रत्येक दिवशी अर्पण करावे . ॥ ३५ ॥ - ज्याला अविक्र फळाची अपेक्षा असेल त्याने अ-
ग्नीच्या ठिकाणीही पूजा करावी ती करणाचा विधि असा - आपल्या गुह्यमुक्तात जो विधि सांगितला आहे त्याप्रमाणें मेखळा, गर्त, भेदि यांनी युक्त असें यथाप्रमाण कुंड वा-
लावें, त्यामध्ये अग्नीची प्रतिष्ठापना करावी, आणि प्रदीप्त झालेल्या अग्नीला हातानें शरीरसमूहन करावें (अग्नि एकत्र जमवावा). ॥ ३६ ॥ दुर्मार्गी परिस्तरागें घालून उडकाने स-
लावें, त्यामध्ये अग्नीची प्रतिष्ठापना करावी, आणि मग यथाविधि अन्वाधान करून (व्याहृति स्मरण समिधाहुति देणें हें कर्म करून) - अग्नीच्या उत्तरेकडे होमोपयोगी - द्रव्यें मा-
गेवतीं प्रोक्षण (पर्यक्षण) करावें, आणि मग यथाविधि अन्वाधान करून (व्याहृति स्मरण समिधाहुति देणें हें कर्म करून) - अग्नीच्या उत्तरेकडे होमोपयोगी - द्रव्यें मा-

आणि मग यथावाच्य अन्वधान करून (व्याख्यान करून) प्रोक्षण (परीक्षण) करावे, असा अर्थ होय ॥ नाथ, २९६-

नैवेद्या वाढिले गरिबर । नैवेद्या वाढिले गरिबर । देव न पाहे उपचार । अद्या भीषर वृत्त होय ॥ नाथ, ३०१-

दक्षि दुग्ध साय साकर । दक्षि दुग्ध साय साकर । नैवेद्या वाढिले गरिबर । देव न पाहे उपचार । अद्या भीषर वृत्त होय ॥ नाथ, ३०१-

द्वयी य प्रोक्षणीपत्रोत्थिल उदकाने त्यावर प्रोक्षण करून - पुढे सागितल्याप्रमाणे - अग्नीमर्च्ये माझ्या स्वरूपाचे ध्यान करावे :- ॥ ३७ ॥ माझा शरीरवर्ण तापविलेल्या सुवर्णासारखा आहे; शंस, चक्र, गदा आणि यंत्र ह्या आयुधांच्या योगे माझे चारी मुज शोभत आहेत; आकृति शांत असून, मी कमळाच्या केसराप्रमाणे पिंगट वर्णाचे वस्त्र परिधान केले आहे, ॥ ३८ ॥ माझ्या शरीरावर किरीट, कटक्रे, कटिसूत्र आणि उत्तम बाहुभूषणे - हे अलंकार त्यांच्या उज्विलेने प्रकाशमान दिसत आहेत; वस्त्रस्यलावर श्रीवत्समिन्ह असून कौस्तुभमणि झळकत आहे; कंठागर्भ्ये वनमाला धारण केली आहे, ॥ ३९ ॥ अशा मूर्तीचे ध्यान करून तिची - मानस उपचारांनी - पूजा करावी, घृताने भिजविलेल्या समिधा अग्नीत टाकाव्या आणि आषाढहोम (प्रजापतये स्वाहा ह्या दोन मंत्रांनी अनुक्रमे कुंडाच्या बायव्य कोणापासून आरम करून अग्नीवरून आग्नेयी (मू०) ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥) ध्यायन करून अग्नेय हविषा (घृताने) अभिघृतानि (सिद्धि) दारुणि (शुक्ल समिधा) प्राप्त (वारून) साधारण, माज्यभाग, दत्त्वा बुध. मूलमंत्रेण, षोडशर्चा,

तप्तजोबूनदप्रख्यं शंसचक्रगदांबुजैः ॥ लसच्चतुर्भुजं शांतं यस्मिंज्जलकवाससम् ॥ ३८ ॥

स्फुरतिक्रीटकटकटिसूत्रवरांगदम् ॥ श्रीवत्सवक्षसं भ्राजतौस्तुभं वनमालिनम् ॥ ३९ ॥

ध्यायन्नम्यर्च्य दारुणि हविषाभिघृतानि च ॥ प्रास्याज्यमागावाधारौ दत्त्वा चाज्यहुतं हविः ॥ ४० ॥

जुहुयान्मूलमंत्रेण षोडशर्चाऽवदानतः ॥ वर्मादिभ्यो यथाम्यायं मंत्रैः स्विष्टकृतं बुधः ॥ ४१ ॥

अम्यर्च्याथ नमस्कृत्य पार्वदेभ्यो बलि हरेत् ॥ मूलमंत्रं जपेद्ब्रह्म स्मरन्मारायणात्मकम् ॥ ४२ ॥

(पुरुषसूक्ताने) मंत्रैः अवदानतः आत्यहुतं हविः वर्मादिभ्यः [च] यथाम्यायं जुहुयात् - स्विष्टकृतं [च हुत्वा] ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अम्यर्च्ये अथ नमस्कृत्य पार्वदेभ्यः बलिं ह- कोणापर्यंत एक व नैर्ऋत्य कोणापासून आरंभून अग्नीवरून ईशानी कोणापर्यंत दुसरी अशा दोन आल्यवारा पाडणे ह्या आषाढहोम क्षणतात ते) करून दोन आल्यमाग द्यावे (अ- म्ये स्वाहा व सोमाय स्वाहा ह्या दोन आल्यमहुति द्याव्या). अग्नि अष्टाक्षरी मूलमंत्राने व तसेच सोळऋचाचा सूक्ताने (पुरुषसूक्ताने) प्रत्येक ऋकेला घृतयुक्त हविर्द्रव्याच्या आ- हुति वेऊन होम करावा. मंतर वर्मा, इमान, वैसम्य, ऐश्वर्य, अर्षम हत्यादि आसनादि स्थानी स्थापित देवतांना पूजाकामाने केवळ नाममंत्राने (वर्माय स्वाहा, ज्ञानाय स्वाहा, अथर्षाय स्वाहा असे साणून) आहुति देऊन त्या ज्ञानसंपन्न पुरुषाने स्विष्टकृत होम कराना (अन्यये स्विष्टकृते स्वाहा साणून आहुति द्यावी). ॥ ४० ॥ ४१ ॥ - आणि अग्नीमर्च्ये चिमिलेल्या अंतर्गामी भगवंताला - पूजोपचार संपूर्ण व नमस्कार करून नंदादि पार्षदांना - अष्ट दिशाकडे बलि द्यावे. - नंतर पूजास्थानी परत येऊन व देवाच्या

१ जुसत्या पुरुषसूक्ताने मूळ्या करणे अथेळ वर सोच मूळमंत्र होय. - सांगेच प्रत्येक पुरुषास अवदान घेऊन होम करावा.

भा.द.
स्म.न्व.
१६२॥

अग्रयणीं वसून् नारायणरूपं परब्रह्मार्चं चिन्तनं करीत शम्भुनुसारं (अष्टोत्तरशतं, सहस्रं, किंवा द्वादश वेळ तरी) मूलमंत्राचा जप करावा. ॥ ४२ ॥ - नंतर उभयस्यानी (अग्नी-
मध्वे व मूर्तीकडे) सगवतांचे भोजन समाप्त झाले असे चिन्तन करून - सगवतांवर आचमन द्यावे आणि उच्छिष्ट भाग विष्वक्सेनाला निवेदन करावा (त्याने अनुमोदन दिले
असे कल्पून मग सर्व आदोपल्याद्वार स्वता भोजन करावे). नंतर मुखवातार्पणं मुग्धयुक्तं तानूयादि अर्पणं करून पुन्हा पुष्पाजलीने पूजा करावी. ॥ ४३ ॥ नंतर माझ्या चारि-
तेव नारायणात्मकं ब्रह्म स्मरन् [सन्] सुखमर्चं जपेत्. ॥ ४२ ॥ आचमनं दत्त्वा विष्वक्सेनाय उच्छेषं कल्पयेत्. अथ सुरभिमतं (सुगंधं) तांबूलाद्य मुखवासं [कल्प-
यित्वा] ग्राहयेत्. ॥ ४३ ॥ उपनायनं, नृत्यनं, मम कर्माणि पूजयन्, मत्कथाः श्रावयन्, शृण्वन् [च सन्] सुहृत् क्षणिकः भवेत्. ॥ ४४ ॥ उच्छ. वचै. पौ.

दत्त्वा ऽऽचमनमुच्छेषं विष्वक्सेनाय कल्पयेत् ॥ मुखवासं सुरभिमतं बूलाद्यमथाहयेत् ॥ ४३ ॥

उपनायनपूजयन् च तत्कर्मार्णयभिनयन्मम ॥ मत्कथाः श्रावयन् शृण्वन् सुहृत् क्षणिको भवेत् ॥ ४४ ॥

स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि ॥ स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वंदेत् दंडवत् ॥ ४५ ॥

शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परम् ॥ प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युग्रहार्णवात् ॥ ४६ ॥

राजैः स्तवैः, प्राकृतैः अपि स्तोत्रैः स्तुत्वा ' भगवन्, प्रसीद ' इति [वदन् सन्] दंडवत् वंदेत्. ॥ ४५ ॥ बाहुभ्यां परस्परं [मत्पादौ शुद्धीत्वा] मत्पादयोः शिरः कृत्वा
" ईश, भीतं प्रपन्नं ममं मृत्युग्रहार्णवात् (मृत्युरूपी विषाचापासून व समुद्रांतून) पाहि. " [इति विज्ञापयन् प्रणमेत्]. ॥ ४६ ॥

प्राचे गायन व कीर्तन करीत देव्यं करावे, माझ्या लीलांचे अभिनय करावे; माझ्या कथा लोकाना ऐकवाव्या, स्वतां श्रवण कराव्या व सुहृत्भर व्यग्रता सोडून उत्सवात निमग्न
व्हावे. ॥ ४४ ॥ पुराणांतील लहान मोठी स्तोत्रे ह्मणावी, प्राकृत पद्ये ह्मणून त्या योगेही माझी स्तुति करावी आणि ' प्रसीद भगवन् ' असे ह्मणून मला दंडवत् नमस्कार
घालवा. ॥ ४५ ॥ - वंदन कसे करावे ते सांगतो :- दोन्ही हातांनी परस्पर माझे दोन्ही चरण - उजव्या हातात उजवा व डाव्या हातात डावा असे-धरावे आणि (किंवा,
१ निर्लज्ज नडाचे पटी । हरिंरगणीं नृत्य करी । हावभाव कटाक्ष कुछरी । अमिनयो घरी कर्मांचा ॥ गोवर्धन उचरण । अंगे द्यावावे आपण । कां माझनिया दड टाण ।
अंबकमज्जन दावावे ॥ ३३५ । ३६ नाथ.

२ स्तुति करतांना आपल्यास ती-शुद्ध रीतीने करितां येते किंवा नाहों झले तसे देऊ नये, - शुद्ध नये स्तोत्र पठन । करितां अवबद्ध गायन । पाठका दोष नळगे आपण । तेथे होय
निर्दोषण महादोषा ॥ नाथ, ३४०.

चोन्दी हात आपल्याच पाठीशी जोडून धरवे. आणि अपराधी मनुष्याप्रमाणे) मस्तक माझ्या वरणावर ठेवून 'ईश्वरा, संसाररूपी पिशाचांला आणि महाभागाला भिऊन मी
जिझा दारण आलों. माझे रक्षण कर.' ॥ ४६ ॥ अशी प्रार्थना करावी, मी प्रसाद दिला अशा भावनेने निर्माल्य आदरपूर्वक मस्तकी घरावा आणि विसर्जन करणे असेल तर
पुर्वी प्रतिमेवर ज्याचा म्यास केला ते तेज युद्धां हृदयस्थ तेजाचे ठिकाणी पोचवावे (हृदयातरी प्रविष्ट झाले अशी भावना करावी) ॥ ४७ ॥ प्रतिमा, त्याहेल, अग्नि, सूर्य
इत्यादि अभिष्टनापैकी (मूर्तीपैकी) ज्यावर ज्यावेळी मनुष्याची श्रद्धा असेल, त्या आश्रयावर त्या वेळी त्याने माझे पूजन करावे (अमुक अधिष्ठान मुख्य आणि अमुक अमुल्य
वस्तु काही प्रकार नाही). कारण, मी सर्वांला सकल भूतांच्या आणि आत्मांच्या (मत्कांच्या) ठिकाणीही राहिलेला आहे. ॥ ४८ ॥ ह्याप्रमाणे वेदमध्यें आणि तत्रात
हृति मया इत्ता शेषा (निर्माल्य) सादर [यथा तथा] शिरसि आधाय उद्गाह्यं चेत्, [ताहें] तत् ज्योतिः पुनः ज्योतिषि उद्गाह्येत् (विसर्जो) ॥ ४९ ॥ यदा यत्र श्रद्धा [तत्र]
तत्र अर्चाविषु (मूर्तीविषु) मां अर्चयेत्, सर्वभूतेषु, वात्मानि च सर्वांला अहं अवस्थित [अस्मि]. ॥ ४८ ॥ एवं वैदिकतात्रिके. क्रियायोगपथे. अर्चनं पुमान् मत्त. अ-

इति शेषां मया इत्ता शिरस्याधाय सादरम् ॥ उद्गासयेच्चेदुद्गाह्यं ज्योतिर्ज्योतिषि तत्पुनः ॥ ४७ ॥ अर्चादिषु यदा यत्र श्रद्धा

मां तत्र चार्चयेत् ॥ सर्वभूतेष्वात्मानि च सर्वांला ऽहमवस्थितः ॥ ४८ ॥ एवं क्रियायोगपथेः पुमान्वैदिकतात्रिकैः ॥ अर्चन्मयतः

सिद्धिं मत्तो विंदत्यभीप्सताम् ॥ ४९ ॥ मदर्चां संप्रतिष्ठाप्य मंदिरं कारयेद्बृहत् ॥ पुण्योद्यानानि रम्याणि पूजायात्रोत्सवाश्रितान्

॥ ५० ॥ पूजादीनां भवार्थं महापर्वस्वयान्वहम् ॥ क्षेन्नापणपुरग्रामान् दत्त्वा मत्साहितामियान् ॥ ५१ ॥

भीक्षुतां उच्यते (हरण) लिखि विवृति. ॥ ४९ ॥ मदर्चां संप्रतिष्ठाप्य इदं मंदिरं कारयेत्. स्वयानि पुण्याद्यानां, पूजायात्रोत्सवाश्रितान् क्षेत्रापणपुरग्रामान् महापर्वसु अथ
अन्वहं पूजादीनां प्रवृत्तार्थं दत्त्वा मत्साहिता (मजसयान ऐश्वर्य) इयात् (पावेळ) ॥ ५० ॥ ५१ ॥

संगितलेखा पुष्पाविधीच्या मार्गांनी जो पुरुष माझी पूजा करितो त्याला ह्या लोकीं व परलोकीही मजपासून अमीष्ट सिद्धि प्राप्त होते. ॥ ४९ ॥ माझ्या मूर्तीची स्थापना करावी,
तिजकरीता बृहद् मंदिर बांधावे; - त्याच्या भोंवतीं - मनोरम पुष्पवाटिका करवाव्या, व प्रतिदिनी पूजा चालावी, - एकादशी जन्माष्टमी यासारख्या विशेष पर्वदिवशीं - बहुजनांचे मेळे
जमोवे झाले यात्रा भराव्या, - आणि वर्सतादिकाळी - उत्सव व्हावे ह्यासाठी देते, बाजाराच्या नागा, नगरे, व गाव देवाकडे उत्पन्न झालून झोपून झोपून ह्या उत्पन्नाचा विनि-
योग महापर्वणीला आभि मंविदिनी पूजा, उत्साह इत्यादि असह चालण्याकडे व्हावा. अशी व्यवस्था जो कोणी करून ठेवील त्याला मजसमान ऐश्वर्य प्राप्त होते. ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ जेवीं चालव्यांकीनि केले । माया मरुतुळ्ळ केले । तेवीं ग्रामाणि येळीले । म्याची कळोले कीडिजे । माथ, ३६७.

मात्री प्रतिमा स्थापन केल्याने सार्वभौम पद मिळते; मंदिर बांधिले असता त्रैलोक्याचे राज्य प्राप्त होतें, पूजादि असंह चालण्याची व्यवस्था केली तर ब्रह्मलोक मिळतो आणि तैन्दिही केली असता तो पुरुष मज्झीं साध्य पावतो. ॥ ५२ ॥ - इतका वेळ सर्व प्रकार सकाम मक्तासाठीं सांगितला. आता निष्काम मक्ताला उद्देशून थोडे सागतो - जो पुरुष निरपेक्ष भक्तियोग चालवील, तो मजस्वरूपीच प्राप्त होतो. - निरपेक्ष भक्ति प्राप्त होईल कशी तेंही सागतो. - जो मनुष्य अशा रीतीने माझे पूजन करील, त्याला निष्काम भक्तियोग प्राप्त होतो. ॥ ५३ ॥ - देवाच्या पुजेस्तवादिकाकडे उत्पन्न तोडून देणाराला फळ काय मिळते, ते सांगितले, आता त्या उत्सवाचा अपहार केल्याने काय होतें तें प्रतिष्ठया सार्वभौम, सन्नता सुवनत्रय, पूजादिना ब्रह्मलोक, त्रिभिः मत्साम्यता इत्याद. ॥ ५२ ॥ नैरपेक्षेण भक्तियोगेन मा एव विदति. यः एव मा पूजयेत्, सः भक्तियोग लभते ॥ ५३ ॥ यः सुरविप्रयोः स्वदत्ता, परदत्ता [वा] वृत्तिं हरेत्, सः वर्षाणां अयुनायुतं विद्वद्भुक् (विष्णु मक्षण करणारा कृमि) जायते. ॥ ५४ ॥ कर्तुं

प्रतिष्ठया सार्वभौमं सद्मना सुवनत्रयम् ॥ पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यतामियत् ॥ ५२ ॥

मामेव नैरपेक्षेण भक्तियोगेन विदति ॥ भक्तियोगं स लभत एवं यः पूजयेत् माम् ॥ ५३ ॥

यः स्वदत्तां परैर्दत्तां हरेत् सुरविप्रयोः ॥ वृत्तिं स जायते विद्वद्भुक् वर्षाणामयुतायुतम् ॥ ५४ ॥

कर्तुंश्च सारथेहेतोरनुमोदितुरेव च ॥ कर्मणां भागिनः प्रेत्य भूयो भूयसि तरफलम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंदे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

[यत् फलं] तत् सारथे (साह करणाराल), हेतोः (प्रेरण करणाराल), अनुमोदितुः एव च प्रेत्य फलं. [यतः एते] कर्मणा नागिनः. भूयसि (अधिक साक्षादिक केले असता) भूयः (अधिक) [फलं]. ॥ ५५ ॥ इति श्रीभागवतान्वये एकादशस्कंदे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

सागतो. - जो कोणी पुरुष स्वता दिलेल्या किंवा दुसऱ्याने दिलेल्या देवनाहणाच्या वृत्तीचा अपहार करितो, तो कृमि होऊन कोट्यवधि वर्षे नरकात विष्टा भक्षण करित पडतो. ॥ ५४ ॥ वृत्तिदान किंवा वृत्तीचा अपहार करणाराला नें फळ मिळतें तेंच त्याच्या साहककृत्याला आणि त्याला प्रेरणा व अनुमोदन देणारालाही परलोकीं प्राप्त होतें. कारण, हे त्या कर्मांचे विभागी आहेत. त्यातही पुन्हा ज्याचें साह्य व अनुमोदन इत्यादि नितक्या अशानीं अधिक असेल त्याला नितक्या अशानीं फळ अधिक मिळतें. ॥ ५५ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवतार्थदर्शने एकादशस्कंदे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीकृष्ण हाणाले :- हे उद्धवा ! विचारी मनुष्याने दुसऱ्याचा स्वभाव आणि कर्मे याची स्तुति किंवा निंदा काहीही करू नये कारण प्रकृति आणि पुरुष यापासून झालेले जग हे एकरूपच आहे. ॥ १ ॥ जो कोणी दुसऱ्याचे स्वभाव आणि कर्मे याची प्रशंसा किंवा निंदा करितो तो या मिथ्या द्वैताचे ठिकाणी अभिमान बाळगीत असल्यामुळे ज्ञाननिष्ठारूप स्वार्थापासून शीघ्र भ्रष्ट होतो ॥ २ ॥ ज्याप्रकारे तैजस वृक्षाने राजस अहंकाराचे कार्य जो इंद्रियसमूह तो निंदने परामृत झाल्यावर देहस्थित जीव केवळ मनाच्या योगाने स्वरूप मायेस प्राप्त होतो, नंतर मनाचाही लय झाला असता त्याची (जीवाची) चेतना नष्ट होऊन जीव मृत्युसमान जी सुषुप्ति (गाढनिद्रा) तीस प्राप्त होतो, त्याच प्रमाणे द्वैताचे ठि-
 श्रीभगवान् उवाच— प्रकृत्या, पुरुषेण च विश्व एकात्मकं पश्यन् [पुरुष.] परस्वभावकर्मणि न प्रशसेत्, न गर्हयेत् [वा] ॥ १ ॥ य. परस्वभावकर्मणि प्रशंसति, निंदति [वा], सः असति (मिथ्याभूत द्वैताचे ठिकाणी) अभिनिवेशतः आशु स्वार्थात् ग्रश्यते ॥ २ ॥ तैजसे (राजसाहकाराचे कार्य जो इंद्रियसमूह तो) निद्रया आपन्ने (वेरले-
 ख) [सति], पिंडस्थ (घरीरात राहणारा जीव) [मनोमात्रेण] मायां (स्वप्नरूप मायेचा) प्राप्नोति, [ततः मनसि लीने सति] नष्टचेतन (नादींशी झाला चेतना ज्याची असा)

श्रीभगवानुवाच । परस्वभावकर्मणि न प्रशंसेन्न गर्हयेत् ॥ विश्वमेकात्मकं पश्यन्प्रकृत्या पुरुषेण च ॥ १ ॥ परस्वभावकर्मणि यः

प्रशंसति निंदति ॥ स आशु ग्रश्यते स्वार्थादसत्यमभिनिवेशतः ॥ २ ॥ तैजसे निद्रयाऽपन्ने पिंडस्थो नष्टचेतनः ॥ माया प्राप्नोति

मृत्युं वा तद्वन्नानार्थदृक् पुमान् ॥ ३ ॥ किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत् ॥ वाचोदितं तदनृतं मनसा ध्यातमेव

च ॥ ४ ॥ छायाप्रत्याह्वयाभासा ह्यसंतोऽप्यर्थकारिणः ॥ एवं देहादयो भवा यच्छंलामृत्युतो भयम् ॥ ५ ॥

[सन्] मृत्युं (मृत्युल्ल सुप्तीव) वा [प्राप्नोति] तद्वत् नानार्थदृक् (द्वैताभिमान) पुमान् [विशेषं लयं च प्राप्नोति]. ॥ ३ ॥ अवस्तुनं (मिथ्या) द्वैतस्थ [मध्ये] किं भद्रं, किंवा अभद्रं कियत् ? वाचा उदितं, [चक्षुरादितिः दृश्यं], मनसा ध्यातं च [यत्], तत् अनृतम्. ॥ ४ ॥ छायाप्रत्याह्वयाभासा. (प्रतिबिंब, प्रतिध्वनि आणि आकाशी सत्यत्वाभिमान जाळणारा मनुष्य विशेष (अन्यथाभास) आणि लय यास प्राप्त होतो - ज्याप्रमाणे प्राज्ञाच्या (सुषुप्त्यभिमान जीवाच्या) ससर्गाने विधाचा (जागृत्यभिमानाचा) भोगक्षयरूपी भ्रंश होतो त्याचप्रमाणे अनात्मरूप द्वैताच्या संपर्काने आत्म्याचाही स्वरूपापासून भ्रंश होतो - ॥ ३ ॥ उद्धवा ! मिथ्याभूत जे द्वैत त्यामध्ये चांगले कोणते व वाईट कोणते ? वाणीने जे बोललेले किंवा इतर इंद्रियांनी जे अनुभविलेले तसेच मनाने चितिलेले ते सर्व मिथ्या होय ॥ ४ ॥ - आता यावर तू खणशील की, “तर देहादि पदार्थही मिथ्याच होत; मग त्यांनापासून अर्थावर त्यावर अभिनिवेश ठेवल्यापासून भीति तरी कसली ? तर याविषयी तुला हटातासह सांगतो - ज्याप्रमाणे छाया, प्रतिध्वनि, आणि आभास हे

१ निमग्न होण्याचे निमग्नरूप । भ्रमे सासला प्रचंड सर्प । तो मिथ्या फरी भयकर । महा लढाटोप उपजवी ॥ ८९.

पदार्थे वास्तविक नसूनही अर्थक्रिया (अर्थक्रिया) करितात; झणजे स्वयंसाखे भासतात. त्याप्रमाणे देहादिक पदार्थही त्यांचा छय होईपर्यंत भयदायक होतात ॥ ५ ॥ - आता तुं झणायीछ की, सृष्ट्यादि श्रुतीनीच द्वैताचे स्वरूप केले आहे मग तें सोडें कसे असले तर एक - हे जे जगत् उत्पन्न होतें तें व ओ यास उत्पन्न करतो तो आत्माच होय. याचप्रमाणे ज्यांचे स्वरूप केले जातें व ओ स्वरूप केलेही सर्वशक्तिमान् विश्वात्माच होय. तसे ज्याचा नाश होतो व ओ नाश करतो तो एकच सर्वात्मा ईश्वर होय. ॥ ६ ॥ तत्सत् सर्व दृश्यवर्गाहून भिन्न जो आत्मा त्याहून अन्य पदार्थ श्रुतीने निरूपण केला नाही. आध्यात्मिक, आध्यात्मिक आणि आध्यात्मिक अशी तीन प्रकाराची निरूपिलेली प्रतीति आत्मास हे असंत; मगि अर्थकारिण; एवं देहादयः मायाः (पदार्थ) आस्युतः (अर्ज होत तोपर्यंत, किंवा सृष्ट्युद्धा) मयं यच्छंति (देतात) ॥ ५ ॥ [यत्] सृष्ट्येते, त्रायते, चिद्यते च, तत् इदं विश्वं, [तथा यः] सृजति, त्राति, इति च [सः] प्रभुः विश्वात्मा ईश्वर. आत्मा एव. ॥६॥ तस्मात्, अन्यत्मात् (सृष्ट्यपदार्थाहून व्यतिरिक्त अशा) आत्मनः

आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः ॥ त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हस्तीश्वरः ॥६॥ तस्मान्न ह्यात्मनो अन्यस्मादन्यभावो निरूपितः॥निरूपितेयं त्रिविद्या निर्मूला भातिरात्मनि ॥ इदं गुणमयं विद्धि त्रिविधं मायया कृतम् ॥७॥ एतद्विद्वान्मदुदितं ज्ञानविज्ञाननैपुणम् ॥ न निन्दति न च स्तौति लोके चरति सूर्यवत् ॥८॥ प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनात्मसंविदा ॥ आद्यन्तवदसज्ज्ञात्वा निःसङ्गो विचरेदिह ॥९॥

अन्यभावः निरूपितः न हि. इयं त्रिविद्या निरूपिता भातिः आत्मनि निर्मूला. इदं गुणमयं त्रिविध मायया कृतं विद्धि. ॥ ७ ॥ एतत् मदुदितं ज्ञानविज्ञाननैपुणं विद्वान् निन्दति, न च स्तौति, लोके सूर्यवत् चरति. ॥ ८ ॥ प्रत्यक्षेण, अनुमानेन निगमेन, आत्मसंविदा (स्वानुभवेन) [सर्व दृश्य] आद्यतवत्, असत् [च] ज्ञात्वा निःसंग [सन्] त्याचे ठिकाणी निर्मूल आहे. - जे निर्मूल आहे त्याची प्रतीति कधी होते झणशील तर, हे उद्धवा ! - हे गुणमय त्रिविध जग मायेने रचिले आहे, असे समज (मायेच्या योगाने नसत्या पदार्थांचेही भान स्वयंप्रमाणे होतें). ॥ ७ ॥ हे मीसांगितलेले ज्ञान आणि विज्ञान (अनुभव) याचे तत्त्व ज्ञाणाग पुरुष कोणाची निदा किंवा सुनि करित नाही, तर केवळ मर्याप्रमाणे सर्वत्र समष्टि देवून् लोकात वागतो. ॥ ८ ॥ प्रत्यक्ष, अनुमान, श्रुति आणि अनुभव या चार प्रमाणानी हे सर्व दृश्य जग उत्पत्तिनाशयुक्त अर्थात् मिथ्या आहे असे नाणून विचारी पुरुषाने त्याचे ठिकाणी आसक्ति न धरून वर्तवें. ॥ ९ ॥

१ किंवा अस्मत्पुत्र ह्या पदाना अर्थ मृत्युसुद्धा असा करावा झणजे देहादि पदार्थ सृष्ट्यपर्यंत भयदायक करितात २ उत्पत्तिविनाशालक्षण । त्याचे देव सागनो प्रमाण । नित्य नूनाचे जन्ममरण । देखिले आपण प्रत्यक्ष ॥ अनुमान परी तो साचार । जे जे देखिले साकार । मेरुपृष्ठयादियाकार । तेही नश्वर प्रलयार्थी ॥ येचि अर्थी वेदोक्ती । नाशवन अष्टधा प्रकृती । जीवभाव नासे प्रळयाती । सर्जती श्रुति वेगे अर्थी ॥ येथे आपुला ही अनुभव असे । जड विकारी ते ते नाचे । हें कळत असे गा आचेंसे । जग अनायासे नश्वर ॥ नाथ, ११५ पासून १८

इतने श्रीकृष्णार्चन भाषण ऐकून उद्धव हाणाला— हे श्रीकृष्णा! आत्मानुभवांने दृश्य मिथ्या आहे असे जर आपण ह्मणतां, तर आत्मा स्वप्रकाश आणि देहादि द्वैत (दृश्य) हें जड असे होते. आणि असे ह्मणवें तर हा संसारभास कोणाला हें सिद्ध होत नाही. कारण संसार हा आत्म्यास नाही, काकी तो द्रष्टा ह्मणजे सर्वांचा प्रकाशक आणि स्वयंप्रकाश आहे ह्मणून; तसाच देहासही तो आहे असे ह्मणता येत नाही कारण देह हा अनात्मा, (जड) आणि दृश्य आहे ह्मणून, आता दोहोंसही नाही असे ह्मणवें तर त्याची प्रत्यक्ष उपलब्धि (प्रतीति) होते. तेव्हा मुळीच संसार नाही असेही ह्मणता येत नाही. ॥ १० ॥ आत्मा हा अविनाशी, निर्गुण, शुद्ध, स्वयंप्रकाश आणि परिच्छेदरहित असा आहे आणि देह हा त्याहून विलक्षण प्रकारचा आणि जड आहे. जसे अग्निपुक्त काळाचेठिकाणीं अग्नि आणि काष्ठ याचा भेद जरी दिसत नाही तरी अग्नि हा प्रकाशक, देह विचरेल. ॥ ९ ॥ उद्धवः उवाच— ईश, संसृतिः मातृमदः न एष, देहस्य न द्रष्टृदृश्ययोः अनात्मस्वदृशो कस्य स्यात्, [यतः] उगलभ्यते ॥ १० ॥ आत्मा अव्ययः, अमृता, शुद्ध, स्वयंल्योतिः, अनादृतः [अस्ति], देहः अचित्. अभिवत् दासवत् (काष्ठाप्रमाणे) [ख वर्तमानयोः तयोः] इह संसृतिः कस्य [घटते] ॥ ११ ॥ श्रीमगवान् उवाच—

उद्धव उवाच । नैवात्मनो न देहस्य संसृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः ॥ अनात्मस्वदृशोरीश कस्य स्यादुपलभ्यते ॥ १० ॥ आत्मा

ऽव्ययो ऽगुणः शुद्धः स्वयंल्योतिरनावृतः ॥ अभिवद्दारुवदचिदेहः कस्येह संसृतिः ॥ ११ ॥ श्रीमगवानुवाच ।

यावदेहैन्द्रियप्राणैरात्मनः सन्निकर्षणम् ॥ संसारः फलवांस्तावदपार्थो ऽप्यविवेकिनः ॥ १२ ॥ अर्थे ह्यविविद्यमाने ऽपि

संसृतिर्न निवर्तते ॥ ध्यायतो विषयानस्य स्वप्ने ऽनर्थागमो यथा ॥ १३ ॥

अपार्थः अर्थः संसारः, यावत् देहैन्द्रियमग्नौः अविचेकितः आत्मनः सन्निकर्षणं तावत्, फलवान्. ॥ १२ ॥ अर्थे अविविद्यमाने अपि, यथा स्वप्ने अनर्थागम [यथा], विषयान् आणि स्वप्न प्रकर्षण (प्रकाशित होणारे) होय, तद्वत् देह व आत्मा यांमध्ये जरी भेद दिसत नाही तथापि आत्मा प्रकाशक आणि देह प्रकाश्य होय यास्तव या दोहोंसही संसृति (अममरणप्रवाह) संभवत नाही मग ही कोणास आहे ॥ ११ ॥ श्रीकृष्ण हाणालेः— उद्धवा! तूं ह्मणतोस तें खरें आहे, परंतु या दोहोंचा अविवेक ह्मणजे अमृतत्वज्ञान हा या संसृतीस आश्रय आहे. पहा, नोंपर्यंत अविवेकी पुरुषाच्या दृष्टीने देह, इंद्रिये व प्राण यांच्याशी आत्म्याचा संबंध आहे तोपर्यंत हा संसार मिथ्या असूनही भासमान होतो; असुतः तो कोणासच नाही. ॥ १२ ॥ - आतां तूं ह्मणशील कीं देहादि पदार्थ जर असत् (मिथ्या) आहेत तर ते संसारभासास तरी कारण कैसे होतील? तर सन्निकर्षणं समेतं ऐकः— उद्धवा, देहादि पदार्थास जरी सत्यता नाही तरी विषयांचे चिंतन कारणारास संसारप्रतीति होतेच, ती नाहीशी होत नाही, स्वप्नातील पदार्थ

खरे नसतात तरी स्वप्न पाहणारास ते खरे भासून त्यापासून अनेक अवस्थांची प्राप्ति होते. ॥ ११ ॥ - उद्धवा ! तू क्षणशील की. मोठ्या प्रयत्नाने ज्ञानी झाला व जीवन्मुक्तदशेस पावला तरी त्यास विषयाची स्फूर्ति (प्रतीति) होणारच, तर मग मोक्ष हा त्यासही दुर्लभच झणावयाचा, कारण विषयस्फूर्ति आहे तोंपर्यंत मोक्षप्राप्ति नाही तर याविषयी सागतो - बायदुवर्ग्या ! जो मनुष्य जागा झाला नाही त्यास स्वप्न हे अनेक अवस्थांचे कारण होते. परंतु जो नागृत झाला त्यास त्या स्वप्नात पाहिले ते खरे असा मोह व स्वप्नात पाहिलेले अनर्थ प्राप्त होत नाहीत. स्वप्नवृत्तान्ताचे स्मरण असले तरी त्यापासून काही अनर्थ न होता मनास चमत्कार मात्र वाटतो तद्वत ज्ञानी पुरुषास विषयप्रतीति झाली तरी त्यापासून काही अनर्थ न होता उलट त्यास विनोद मात्र होतो. ॥ ११ ॥ - अहंकाररूपी देहादिसंबंधी संसारास आश्रय आहे ही गोष्ट तुला अन्यथापरितेजानी सागतो. - उद्धवा ! शोक, हर्ष, भय, क्रोध, लोभ, ध्यायत अस्य संसृतिः न निवर्तते. ॥ १२ ॥ यथा प्रद्वाराः (स्वप्न) अग्रतिबुद्धस्य (जाण न झालेल्याला) बद्धनर्थभृत्. स एव प्रतिबुद्धस्य मोहाय न कल्पते वै. ॥ १३ ॥ शोक-हर्षमपक्रोधलोभमोहस्पृहादयः, जन्म, मृत्युः च अहंकारस्य दृश्यन्ते, आत्मनः न. ॥ १५ ॥ देहेन्द्रियप्राणमनोभिमान. (देह, इन्द्रिये, प्राण व मन याविषयीं अभिमान ज्याला असा) ३-८-

यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बद्धनर्थभृत् ॥ स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ॥ १४ ॥ शोकेहर्षम-

यक्रोधलोभमोहस्पृहादयः ॥ अहंकारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्युश्च नात्मनः ॥ १५ ॥ देहेन्द्रियप्राणमनो-

भिमानोजीवोऽतरात्मा गुणकर्ममूर्तिः ॥ सूत्रं महानित्यरुधेव गीतः संसार आधावति कालतन्तः ॥ १६ ॥

रात्मा गुणकर्ममूर्तिः जीवाः ' सूत्रं', ' महान्' इति उक्त्वा (अनेक प्रकारे) इव गीतः [अस्ति] कालतन्तः (ईश्वराधीन) [स] संसारे आधावति (बद्धकडे बाबतो) ॥ १६ ॥ भोह, व इच्छा इत्यादि विकार आणि जन्म, मृत्यु हे अहंकारासच दिसून येतात, चिद्रूप - आत्म्यास नाहीत (कारण निद्रा व संमाधि ह्यामध्ये ते विकार दिसून येत नाहीत व मं सुखी, मी दुःखी ही जशी सर्वांची समजूत आहे तशी चैतन्य किंवा आत्मा सुखी किंवा दुःखी आहे अशी प्रतीति कोणामही नाही. शिवाय कृशत्वादि देहधर्म जसे दृश्य आहेत त्याचप्रमाणे सुखादिकही दृश्य आहेत यामुळे ते द्रष्टा जो आत्मा त्याचे धर्म नव्हत) ॥ १९ ॥ - आता उद्धवा ! यावर तू क्षणशील की जर हा संसार अहंकारास आहे तर मुक्तिही त्यासच असली पाहिजे. आणि जर असेल तर मुक्तिकाळीं अहंकार शिथळ राहतो असे झणावे लागेल तर याविषयी सागतो ऐक. - देह, इन्द्रिये, प्राण आणि मन

१ सुखे ऽहमि न दृश्यते सुखदोषप्रवृत्तयः । अतस्तस्यैव संसारो न मे ससृत्तिसाक्षिणः ॥

अहंकार जीव झाला असता सुख दुःख इत्यादि विकाराच्या प्रवृत्ति चालत नाहीत अर्थात संसार हा अहंकाराचाच होय; सद्योकाचा साक्षी जो मी (आत्मा) त्याचा नव्हे

यांचे ठिकाणी ज्यास अहंत्वाभिमान आहे असा आत्मोच्च देहादिकांचा अंतर्गत जीव होय गुण व कर्म हीच याची श्रुति होय, यासच सूक्ष्म उपाधीमुळे मूत्रात्मा, महत्तत्त्व इत्यादि अनेक नामे दिली आहेत. असा हा परमेश्वराची जीव या संसारगेचे ठिकाणी चहुकडे घावतो (अर्थात् अहंकाराचे ताढात्याख्यासाने जीवास संसार आहे, ताढात्यारोप नष्ट झाल्यावर मोक्ष होतो. अर्थात् मुक्तिकाली अहंकारावशेषरूप उक्त दोष येण्याचा संभव नाही). ॥१६॥ असो, आता, मन, वाणी, प्राण, आणि शरीर यांचे ठिकाणी अहंत्वाभिमानरूपी जो अहंकार हा निर्मूल असून अनेकरूपांनी (देव दानव मानव इत्यादींनी) इद्रनालाप्रमाणे प्रकाशमान झाला आहे, तर यास गुरुच्या उपासनेने तीक्ष्ण केलेला जो ज्ञानरूप स्वरूप त्याने छेदून टाकून सर्व तुष्णारहित झालेला मुनि या जगात निःसंगपणाने विहार करितो. ॥ १७ ॥ चिडजडाचा किंवा देहत्रय (स्थूल-सूक्ष्म-कारण देह) आणि आत्मा यांचा जो विवेक (विवेचन अथवा पृथक्करण) यासच ज्ञान क्षणावें या ज्ञानाची साधने वेद, स्वधर्म, प्रत्यक्ष (स्वताचा अनुभव), उपदेश, आणि अनुमान (तर्क) हीं होत असून बहुरूपरूपित (नानाप्रकारच्या रूपांत प्रकाशित) एतत् मनोवच प्राणशरीरकर्म उपासनया शितेन (तीक्ष्ण) ज्ञानाखित (ज्ञानखडगाने) छित्त्वा अतृष्ण मुनि' गा विचरति. ॥ १७ ॥ ज्ञानं विवेकः. निगमः (श्रुति), तपः (स्वधर्म), प्रत्यक्षं (स्वानुभव), ऐतिह्यं (उपदेश) अथ अनुमानं (तर्क) [इति तस्य साधनाः]. अस्य जगत्-वाचंस्तयोः च तत् कालः (प्रकाशित करणारा), हेतुः (कारण) च तत् एव केवल मध्ये, [इदं तस्य फल] ॥ १८ ॥ यथा सर्वस्य हिरण्यस्य पुरस्तात् पश्चात् च [यत् अस्ति],

अमूलमेतद् बहुरूपरूपितं मनोवचःप्राणशरीरकर्म ॥ ज्ञानासिनोपासनया शितेन चित्त्वा मुनिर्गो विचरत्यतृष्णः ॥१७॥

ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्षमैतिह्यमथानुमानम् ॥ आद्यंतयोरस्य यदेव केवलं कालश्च हेतुश्च तदेव मध्ये ॥ १८॥

यथा हिरण्यं स्वकृतं पुरस्तात् पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यस्य ॥ तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत् ॥१९॥

विज्ञानमेतच्चियधस्थसंग गुणत्रयं कारणकार्यकर्तृ ॥ समन्वयेन व्यतिरेकतश्च येनैव तुर्येण तदेव सत्यम् ॥ २० ॥

तत् एव स्वकृतं (चायल्या झं० अलंकाराच्या रूपानें व बढविल्लें) हिरण्यं (सुवर्ण) मध्ये नानापदेशैः (अनेक नावांनी) व्यवहार्यमाण [संवति], तद्वत् अस्य (हा विशाच्यामध्ये) अहम् (मी). ॥ १९ ॥ अहम्, चियधस्थ (जागृति इत्यादि तीन अवस्था ज्याच्या अर्थे) विज्ञानं (मन), कारणकार्यकर्तृ (कारण झं० अज्यात्स, कार्य झं० अधिमूत व कर्तृ झं० अधिदेन) गुण-आतां ज्ञानाचें फल सांगतो :- या जगताच्या आदीं व अंतीं नें वस्तु (ब्रह्म) आहे तेंच याच्या मध्यस्थितीतही आहे. जग हें काही नाही ब्रह्मवस्तुच या सर्वांस प्रकाशक आहे आणि कारणही तेंच आहे असा निश्चय होतो हेंच या पूर्वोक्त ज्ञानाचें फल होय. ॥ १८ ॥ कटककुडलादि अनेक अलंकाराच्या रूपांनी न घडलेले सोनें अलंकार घडण्याचें पूर्वीं जें होते, तेंच तो दागिना (आटवून) मोडल्यानंतर जें राहणार तेंच तो अलंकार असतानाही आहे, कडी, तोडे, कुडले इत्यादि अनेक नामरूपमेवानी भिन्न भिन्न व्यवहारास जरी प्राप्त झाले तरी सोनें तें एकच-वढवून नामरूपादिभेदांनें नागाविष व्यवहारास आश्रय जगत्कारण असा मी एकच आहे. जगात् हें मजहून भिन्न मुळींच नाही. ॥ १९ ॥ हे उदका! जागृति,

स्वप्न आणि सुषुप्ति या तीन अवस्थानीं शुक्ल जी बुद्धि, तसेंच त्या अवस्थात्रयास कारणीभूत जें गुणत्रय (सत्त्व रज व तम) आणि त्याच प्रमाणें कारण, कार्य, व कर्ता ह्यापेजे अध्यत्म, अधिभूत आणि अधिदेव हे गुणत्रयापासून उत्पन्न झालेले जें त्रिविध जग हें सर्व सामान्य ज्ञानस्वरूप जो तुरीय ह्यापेजे अवस्थात्रयसाक्षी चैतन्य त्याच्या व्यातीनेच नकादिन होतें. - आतां हें ह्यापक्षीक की, आह्मास या विशेष ज्ञानाशिवाय सामान्यज्ञानस्वरूप जो तुर्य (तुरीय) त्याची प्रतीति ह्यापेजे सांगतो ऐक - या दिशे-पक्षानाचा व्यतिरेक (अभाव) झाला असतां समाख्यादि अवस्थांचे ठिकाणी जें अवशिष्ट राहतें तें तुरीय चैतन्य, आणि तेंच स य होय ॥ २० ॥ - या प्रकारे कालत्रयीही सनत असणाऱ्या तुरीय चैतन्याचें सत्यत्व तुला सांगितले आता कांहीं काळ असणारे व कालातरी नसणारे जें हे जग त्याची असत्यता तुला सांगतो. - हे उद्धवा ! जें सृष्टीच्या पूर्वी नव्हतें व प्रलयानंतरही जें नाही; तें हे जग केवळ मध्येच जरी भासमान होत आहे तरी तें कारणस्वरूपाहून भिन्न नाही केवळ त्यास नाव मात्र वेगळे आहे. कारण जो पदार्थ ज्या प्रयं (तीन गुणांचे कार्य असें समस्त जग) [च], एतत् येन एव तुर्येण (वक्ष्यामि ज्ञानात्राजें) समन्वयेन सञ्चति (अनुगत होण्यानें प्रकाश पावतें), व्य निरेऽन च यद् [अस्ति], तत् एव सत्यं ॥ २० ॥ यत् पुरस्ताद् न, उत यत् पश्चाद् न, तत् मध्ये च [पृथक्] न [अस्ति, किंतु] व्यपदेशगत्रं (नाममात्र) [यत्] यद् परेज नून-

न यत्पुरस्तादुत यन्न पश्चात् मध्ये च तन्न व्यपदेशमात्रम् ॥ भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यत् तदेव तत्स्यादिति मे मनीषा ॥ २१ ॥

अविद्यमानोऽप्यवभासते यो वैकारिको राजससर्ग एषः ॥ ब्रह्म स्वयंज्योतिरतो विभाति ब्रह्मेन्द्रियार्थात्मविकारचित्रम् ॥ २२ ॥

प्रसिद्धं च, तत् तत् एव स्वात्, इति मे मनीषा (बुद्धि, समजुत) ॥ २१ ॥ यः एषः वैकारिकः (विकारसमूह) [स एव] अविद्यमानः (पूर्वा नसलेला) राजससर्ग (रजो-गुणद्वाराने ब्रह्मकार्यभूत) अवभासते अपि (भासतोही ज्ञान-ब्रह्मानें प्रकाश्य आहे) ब्रह्म स्वयं (स्वतः सिद्ध) ज्योतिः (प्रकाशक) अतः इन्द्रियार्थात्मविकारचित्रं (इन्द्रियें, विषय, मन, कारणापासून उत्पन्न झाला किंवा ज्यानें प्रकाशित केला तो पदार्थ कारणस्वरूप किंवा प्रकाशावाचून कार्य किंवा प्रकाशावाचून प्रकाश्य ह्यापेजे भिन्न काहीं प्रत्ययास येत नाही - ॥ २१ ॥ - हे उद्धवा ! हा जो सृष्टीच्या पूर्वी नसलेला विकारसमूह (सर्व जग) भासत आहे तो सर्व रजोगुणद्वारा ब्रह्मचेच कार्य होय आणि भासकारी ब्रह्मप्रकाशानेंच भासमान होत आहे. आतां ब्रह्म हे स्वतःसिद्ध आहे तें कोणांचे कार्य नाही. तसेच तें स्वयंप्रकाश असून सर्वांचे प्रकाशक आहे. ह्यापेजे इन्द्रियें, शब्दादि विषय, मन, देवता, पंचभूतें इत्यादि आकारांनी चित्रविचित्र (निरनिराळे) असे एक ब्रह्म भासत आहे ॥ २२ ॥ असो तत्सात् हे उद्धवा ! या प्रमाणें श्रुति, स्वधर्माचरण, प्रत्यक्ष, उपदेष्टा आणि अनुमान या साधनांनी, तसेंच पर ह्यापेजे देहादि अनात्म पदार्थांच्या पूर्ण निरासने आणि श्रीगुरुच्या साक्षात् आत्मस्वरूपाविषयीचा

संशय च्छेदून स्वरूपभूत आनन्दानेच संतुष्ट होतसता विषयकामुक ने इन्द्रियादिक या सर्वाभामून उपरत व्हावे ह्मणजे त्यावरील आसक्ति सोडावी ॥ २३ ॥ - उद्धवा ! देहादिकाचा निरास ह्मणून नो सांगितला तो असा - हे शरीर काही आत्मा नव्हे, कारण ते घटादिकासारखे पृथ्वीचे कार्य आहे याचप्रमाणे इन्द्रिये, त्याच्या देवता, प्राण, मन, बुद्धि, चित्त, आणि अहंकार हेही आत्मा नव्हत, कारण हे सर्व अन्नाश्रित असल्यामुळे शरीराप्रमाणेच अवयव आहेत वायु, पाणी, तेज, पृथ्वी व आकाश हीं पचभूते, शब्दादि पचविषय आणि प्रकृति हीही आत्मा नव्हत, कारण ही सर्व ङड आहेत आणि आत्मा हा चेतन आहे ॥ २४ ॥ माझे स्वरूप विवेचनपूर्वक निश्चितपणे ज्याने जाणले आहे त्यास देवता व पच भूते एतद्दृष्ट विचित्र) ब्रह्म विभाति ॥ २२ ॥ एवं स्फुट [यथा यथा] ब्रह्मविवेकहेतुभि, तथा विदारदेन (निष्णु) परापवादेन (देहादिकावरील आत्मज्ञाच्या निरसनाने) [च] आत्मसदेह छित्त्वा स्वानंदतुष्ट [सत्] अखिलकामुकैभ्य (सकल कामकापासून बा० इन्द्रियापासून) उपारमेत (नि सग व्हावे) ॥ २३ ॥ पार्थिव (पृथ्वीचे कार्य) वपुः (शरीर) आत्मा न. अन्नमात्र मनः, धिषणा (बुद्धि), सत्त्वं (चित्त), अहंछति, इन्द्रियाणि, देवाः, असु (प्राण) च [आत्मा न] वायु, जल ह्नुनाश (अग्नि), त्व (आ-

एवं स्फुटं ब्रह्मविवेकहेतुभिः परापवादेन विदारदेन ॥ छित्त्वा ऽऽत्मसंदेहमुपारमेत स्वानंदतुष्टो ऽखिलकामुकैभ्यः ॥ २३ ॥

नाऽऽत्मा वपुः पार्थिवमिन्द्रियाणि देवा ह्यसुर्वयुजलं हुताशः ॥ मनो ऽन्नमात्रं धिषणा च सत्त्वमहंकृतिः खं क्षितिरर्थसाम्यम् ॥ २४ ॥

समाहितैः कः करणैर्गुणात्मभिर्गुणो भवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः ॥ विधिप्यमाणैरुत किं नु दूषणं घनैरुपेतैर्विगतै रवेः किम् ॥ २५ ॥

यथा नमो वाय्वनलांबुमगुणैर्गतागतेर्वर्तुगुणैर्न सज्जते ॥ तथा ऽक्षरं सत्त्वरजस्तमोमलैरहमतेः संसृतिहेतुभिः संसृतिहेतुभिः परम् ॥ २६ ॥

तथाऽपि संगः परिवर्जनीयो गुणेषु मायारचितेषु नावत् ॥ मद्भक्तियोगेन दृढेन यावद् रजो निरस्येत मनःकषायः ॥ २७ ॥

काव), क्षितति (पृथ्वी), अर्थसाम्यं (शब्दादि विषय व प्रकृति) [च अहत्वात् आत्मा न] ॥ २३ ॥ मत्सुविविक्तधाम्नः (ज्यानें माझे स्वरूप जाणलें त्याच) समाहितै (स्थिर केलेल्या) गुणात्मभि करणै. (इन्द्रियांनीं) कः गुणः भवेत् ? उत विधिप्यमाणैः दूषणं किंनु ? रवे. घनै. (मेघ) उपेतैः (आलेल्या) विगतै (गेलेल्या) [वा] किं ? ॥ २५ ॥ यथा नम वाय्वनलांबुमगुणैः, गतागतेः ऋतुगुणैः वा न सज्जते (सक्त होत नाही), तथा अहमते. पर अक्षरं संसृतिहेतुभि. रजस्तमोमलै. [न युज्यते]. ॥ २६ ॥ तथा अपि यावत् दृढेन गुणात्मक बी इन्द्रिये ती किमली असता कोणता गुण उत्पन्न होणार आहे ? आणि ती विक्षेप पावली असता ह्मणजे विषयाकडे चचल झाली असता दूषण तरी काय येणार आहे ? नसें मेघ आले किंवा गेले तरी सूर्यास त्यासंबंधे गुणदोष काही लागत नाहीत तद्वत् ॥ २५ ॥ अथवा आकाश हें जसे वायु, अग्नि, उदक आणि पृथ्वी यांचे गुण (शोषण, दाह, आर्द्रता, व मलिनता) अथवा ऋतूंचे धर्म आले किंवा नष्ट झाले तरी त्याच्याशी संबंध पावत नाही तसे अहंकाराहून पर जे अक्षर ब्रह्मवस्तु ते संसरणास कारणभूत सत्त्व रज व तम हे गुणरूपी मल यान्याशी संबंध पावत नाही. ॥ २६ ॥ जोपर्यंत माझा भक्तियोग दृढ होऊन विषयप्रीतिरूप

मनोवासा निरस्त झाली नाही तोपर्यंत माझीचिंतित असाही या विषयाचे ठिकाणी संग (अभिलाष) करू नये. ॥ २७ ॥ जसा एखादा रोग झाला असून त्याची चिकित्सा (परिहार) बरोबर रीतीने झाली नाही तर तो पुनः पुन्हा वृद्धिंगत होऊन मनुष्यास दुःख देतो तसे ज्यानील रागेद्वघाटि वासना व तन्मूलक कर्म दग झाली नाहीत व जे स्त्रीपुत्रादि विषयाकडे सक्त होत ते मन कुयोगी झणजे अयथार्थज्ञानी पुरुषास स्वरूपापासून भ्रष्ट करिते ॥ २८ ॥ उद्धवा 'जे अपूर्णज्ञानी कुयोगी, बहु शिष्य इत्यादि रूपांनी संबंध पावलेले जे देव त्यानी केलेल्या विघ्नाने उपहत (भ्रष्ट) होतात ते अर्धवट ज्ञानी दुसऱ्या जन्मात पूर्वाम्यासाच्या बळांने पुन्हा त्या ज्ञानयोगाचाच अभ्यास करितात, कर्मजाळाच्या नाटी लागत नाहीत. ॥ २९ ॥ - आता तू झणशील की, विद्वानांस मुद्धा सर्वप्रकारानी कर्म हे दुसऱ्या आहे झणून पूर्णज्ञान्यास देखील पुन्हा सत्साराप्राप्ति होण्याचा भ्रम केवळ योगेन मनःकषायः (मनोमल) रजः तिरस्तेत, तावव् मायारचितेषु गुणेषु संगः परिवर्जनीयः. ॥ २७ ॥ यथा नृणा आमय' (रोग) असाधुचिकित्सितः [चेद, तर्हि] पुनः पुन प्रोहन् [सन्] (बाढव) संतुदति (बीज देतो), एवं अविपककषायकर्म सर्वसंग मतः कुयोगिन विच्छति (नाश देते) ॥ २८ ॥ ये कुयोगिनः त्रिदशोपसृष्टे. (३०) चानीं उत्सम केलेल्या) मनुष्यभूतैः संतरोयैः. (विघ्नाने) विहताः (पराभूत) ते प्राक्तनाभ्यासबलेन मूय' योगं युंजति, कर्मतंत्रं न. ॥ २९ ॥ असौ जतु (देह) आनिपाताव् (सर्वपर्वत) केन

यथा ऽमयो ऽसाधुचिकित्सितो नृणां पुनः पुनः संतुदति प्ररोहन् ॥ एवं मनो ऽपककषायकर्म कुयोगिनं विध्यति सर्वसंगम् ॥ २८ ॥ कुयोगिनो ये विहतांसरायैर्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः ॥ ते प्राक्तनाभ्यासबलेन मयो युंजति योगं न तु कर्मतंत्रम् ॥ २९ ॥ करोति कर्म क्रियते च जंतुः केनाप्यसौ चोदित आनिपाताव् ॥ न तत्र विद्वान्प्रकृतौ स्थितो ऽपि निवृत्तपुणः स्वमुखानुभूत्या ॥ ३० ॥ तिष्ठतमासीनमुत भ्रजंतं शयानमुक्षंतमदंतमन्नम् ॥ स्वभावमन्यत्किमपीहमानमात्मानमात्मस्थमतिर्न वेद ॥ ३१ ॥

अपि चोदितः (अस्ति) [सन्] कर्म करोति, क्रियते च विद्वान् तत्र प्रकृतौ स्थितः अपि स्वसुखादुभूत्या निवृत्तपुणः. [सन्] न [करोति, न विक्रियते च] (विकार पावतो) ॥ ३० ॥ आत्मस्थमति तिष्ठन् (उपा) आसीनं (बसलेल) उत भ्रजंतं (जाणण) शयानं (निजणारा), उक्षंतं (मूर्खत्वं करणारा), अन्नं अदत (खाणारा), अन्यत् किं अपि स्वभावं संभव आहे तर याविषयी सागतो :- कांहीं संस्कारादिकानी भ्रंशना केलेला ज्ञानी पुरुषाचा देह मरणापर्यंत भोजनादि कर्मे करितो व त्या योगाने पुष्ट्यादि विकाराम प्राप्त होतो, परंतु तो ज्ञाना देहाचे ठिकाणी स्थित असूनही कर्मकाळीही कांहीं विकार पावत नाही, कारण, की स्वमुखाच्या अनुभवाने त्याची सर्व विषयतृष्णा व अहंकार ही निवृत्त झालेली असतात झणून तो तज्जन्य हर्षवेदादिक संसारस प्राप्त होत नाही. ॥ ३० ॥ - ज्ञात्याची बुद्धि निरंतर आत्मस्वरूपी रममाण असल्यामुळे तो, देह उपा आहे की वसला आहे, चाळत आहे किंवा निद्रित आहे, भोजन करित आहे किंवा मूर्खत्सर्ग करित आहे अथवा जाणली काही स्वभावप्राप्त कर्म करित आहे हे काही एक जाणत नाही. ॥ ३१ ॥

ज्ञानी हा बहिर्मुख अशा इंद्रियांचे विषय जरी पाहतो; तरी अनेकत्वामुळे ते स्वप्नातील पदार्थांप्रमाणे मिथ्या आहेत अशा अनुमानाने बाधित करून विचारी पुरुष आत्मातिरिक्त सर्वे
अज्ञा सत्त्वस्थाने पाहता नाही. ज्ञाना-स्वप्नातून जाणा झालेल्या मनुष्य स्वप्नातील विषय आपले आपण नाहीतसे होऊन संस्काराने भासमान हेत असताना सत्यत्वदृष्टीने पाहत नाही
तद्वद्-॥३२॥ - एवं च कर्माच्या योगाने देह विकार पावत असताही आत्मा विकार पावत नाही ह्मणून तुला सांगितले. यावर तू ह्मणशील की, हे अयोग्य आहे, कारण, आत्माचा
कैवल्यस्थाने त्याग आणि मुक्तावस्थेने स्वीकार ज्ञानदर्शित होत असल्यामुळे आत्म्यास निर्विकार काही ह्मणता येत नाही. पाहा, की, साळी काढल्या असता साळीपणाचा त्याग
करून तो तडूळपणाने त्या घेतल्या जाताना ह्मणून साळी निर्विकार ह्मणता येत नाहीत, तद्वत् तर याविषयी एक. बापा उद्धवा-बघावस्थेत सत्त्वादिगुण व कर्मे यांनी भिन्न भिन्न
असे अज्ञानकार्य देहेन्द्रियादिक आत्म्याचे ठिकाणी एकत्वाने अं गृहीत केले होते ते ज्ञानदृष्टीच्या योगाने निवृत्त होते आत्मा हा कोणत्याही रूपाने घेतला जात नाही व कोण-
हीहमान (करणरा) आत्माने (देहास) न वेद. ॥ ३१ ॥ अदि [अपि] मनीषी (ज्ञानी) असर्विद्वियार्थ (मिथ्यामून विषय) पश्यति, [तथा अपि] यथा उक्त्याय निरोदधानं
(नाहीतें होणारे) स्वात्म (स्वप्नवत्), [तद्वत्] नानादुमानेन विरुद्धं अन्यत् वस्तुतया (सलत्ताने) न मन्यते. ॥ ३२ ॥ अंग, पूर्व गुणकर्मचित्र अज्ञान आत्मनि अविविक्त (अभिन्न)

यदि स्म पश्यत्यसर्विद्वियार्थं नानाऽनुमानेन विरुद्धमन्यत् ॥ न मन्यते वस्तुतया मनीषी स्वप्नं यथोत्थाय तिरोदधानम् ॥३२॥

पूर्व गृहीतं गुणकर्मचित्रमज्ञानमात्मन्यविविक्तमंग ॥ निवर्तते तत्पुनरीक्षेत्रं न गृह्यते नापि विसृज्य आत्मा ॥ ३३ ॥ यथा हि

मानोरुदयो नृचक्षुषां तमो निहन्यान्न तु सद्बिधत्ते ॥ एवं समीक्षा निपुणा सती मे हन्यात्तमिसं पुरुषस्य बुद्धेः ॥ ३४ ॥

पृष स्वयं ज्योतिरजोऽप्रमेयो महानुमतिः सकलानुमतिः ॥ एकोऽद्वितीयो वचसां विरामे येनेषिता वागसवश्चरंति ॥ ३५ ॥

[यथा तथा] गृहीतं [आसीत्]- वत् पुनः ईक्षया (ज्ञाने) एव निवर्तते. आत्मा न गृह्यते, न अपि विसृज्यः (लाज्य) ॥ ३३ ॥ यथा मानो-उदयः नृचक्षुषा तम विह-
न्यात्, सत् (अद्वितीय) न बिधत्ते (क्रीत नाही), एवं निपुणा सती मे समीक्षा (ज्ञान) पुरुषस्य बुद्धेः तमिस्र (अज्ञान) हन्यात्. ॥ ३४ ॥ वचसा विरामे [सति], सकल-
त्वाही प्रकाराने शक्य जात नाही. (उद्धवा! या ह्मणण्याचे तात्पर्य असे की, मुक्ति ही जर कर्मांचे फल असती तर आत्मा विकारी झाला असता, परंतु तसे नमून ती
केवळ आरोग्यज्ञानान्वितचिह्न आहे यामुळे नच आणि मोक्ष दोन्हीही आत्म्यास स्पर्श करीत नसत ह्मणून त्यास विकार नाही) ॥ ३३ ॥ - हाच विषय
दृष्टान्ताने स्पष्ट सांगतो :- ज्याप्रमाणे सूर्याचा उदय केवळ मनुष्यांच्या नेत्रातील अंधकार नाहीसा करतो, परंतु पूर्वस्थित घटादिक पदार्थ काही पुन्हा नवे करीत
नाही तद्वत् पूर्वे अशी आत्मविद्या पुरुषाच्या बुद्धीतील अज्ञान मात्र नाहीसे करते, आत्मा काही नवा उत्पन्न करीत नाही, ह्मणून तो निर्विकार आहे ॥ ३४ ॥
- आत्मा आत्मन्ये निर्विकारत्वं तुल्य सविस्तर सांगतो :- उद्धवा! हा आत्मा स्वयंप्रकाश, जन्मरहित, इंद्रियजन्य ज्ञानास अगोचर, म्हणून (देशकालवस्तुपरिच्छेदरहित), अनुभव-

स्वरूप आणि सर्वानुभवसिद्ध असा एकच आहे. त्यास विकारास कारण दुसरे काही नाही ह्याणून तो अद्वितीय होय - आता ह्या ह्याणशील की श्रुतीनी ज्याचे प्रतिपादन केले आहे अर्थात् शुस्यर्थाच्या विचाराने ज्याचे ज्ञान होतें तो स्वयंप्रकाश कसा : तर ऐक. - तो श्रुतीच्या वाणीसही अविव्य आहे, - याविषयी "ज्यापासून मनासह वाणी निवृत्त होतात" - याविषयीही प्रमाणभूत श्रुति आहेत त्यात "मन, प्राण, वाणी, चक्षु आणि श्रोत्र (कान) यास आपआपले विषयाकडे कोण योजितो : असा प्रश्न करून उत्तरामध्ये सांगितले आहे की, आत्मा हा कानाचा कान, मनाचे मन, वाणीची वाणी, प्राणाचा प्राण आणि चक्षूंचे चक्षु आहे." ॥ ३६ ॥ - आता आत्म्याचे अद्वितीयत्वप्रतिपादन करण्याकारिता भेदाचे असत्यत्व तुला सांगितो :- केवळ एकरूप अशा आत्म्याचे ठिकाणी नाना प्रकाराचा भेद जो मासत आहे हा केवळ मनाचा भ्रम होय कारण, शौष्यभ्रातीस शिर्षावाचून जसा दुसरा आश्रय नाही, तसा या भेदभ्रातीस आत्म्यावाचून दुसरा आश्रय नाही. - याविषयी श्रुति प्रमाण आहेत. त्या अशा :- 'येये दुसरे निज काही नुसृतिः एव. स्वयल्लोकिः, अजः, अप्रमेयः, महादुर्भूतिः, एकः, अद्वितीयः च, येत इषिता (प्रेरित) वाक्, असव [च] चरति ॥ ३५ ॥ केवले आत्मन् विकल्प. [इति] यत्, यत्वावाक् आत्मसमोहः, हि यस्य स्वं आत्मानं ऋते अवलंबे न ॥ ३६ ॥ नामाकृतिभिः प्राज्ञा पंचवर्ण (पाचभौतिक) यत् द्वयं, [तत्] अवाचेनं [इति] यंङिन-

एतावानात्मसंमोहो यद्विकल्पस्तु केवले ॥ आत्मनृते स्वमात्मानमवलंबो न यस्य हि ॥ ३६ ॥
यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यं पंचवर्णमबाधितम् ॥ व्यर्थेनाप्यर्थवादो ऽयं द्वयं पंडितमानिनाम् ॥ ३७ ॥

मानिनां (सत्ताळ पांडित मानजाराची) [वेदवैदु] अयं अर्थवादः [इति प्रतीति, तत्त्वविदां न] [यतः सा] व्यर्थेन अपि (सल्लेखान्) [अस्ति] ॥ ३७ ॥
बाही, ' ' एक परमात्माच मायेच्या योगाने बहुरूप मासत आहे ' इत्यादि - ॥ ३६ ॥ कित्येक पंडितमन्य (आह्मीच पंडित आहो असे मानणारे) लोकाम-अर्थन् पूर्वमीमा-
सकास- असे वाटते की, हे नामरूपांनी युक्त एवभूतात्मक जगत् (द्वैत) अबाधित आहे आणि एकत्वप्रतिपादक जे वेदातशास्त्र ते केवळ अर्थवाद ह्याणजे यज्ञ करणाऱ्या पुनपाडी
सुति आहे असे ह्याणावे तर विविधाक्याशी त्याची एकावक्यता काही नाही. कारण ती त्याची (पूर्वमीमासकाची) समजूत सत्ताळ मोडून आहे. - पहा की, वेदातशास्त्र जर अर्थवाद किंवा कर्माची
शक्त नाही. आता द्वैत हे अबाधित ह्याणजे सत्य आहे असेही ह्याणता येत नाही, कारण, ते नामरूपात्मक, उद्विगम श्राव्य व पाचभौतिक असे आहे ह्याणून ते मननुरूप
अहे अर्थात् मिथ्या होय इत्यादि अनुमानांनी व ' वाचारंमणं विकारो नामकं ' इत्यादि श्रुतीनीही त्या द्वैताचा नाव (नाश) सांगितल्या आहे. - ॥ ३७ ॥

योगाभ्यास परिपूर्णं ज्ञानं नाहीं, योगसाधन चाल्ले आहे अशा स्थितीमध्येंच जर योग्याच्या देहाला रोगादि उत्पन्न होऊन पीडा होऊ लागली तर तिच्या निरसनाचा प्रकार सांगितला आहे तो असा - ॥ ३८ ॥ कित्येक रोग योगवारणें आळावे (सताप होत असेल तर सोमाची धारणा करावी, दौत्य पीडा देऊ लागेल तर मूर्याची धारणा करावी ह्या फुले ते रोग नाश पावतात) कित्येक (वातादि) रोगाना वायुधारणेसहित आसनाच्या योगे नष्ट करावे - आणि पापग्रह, सर्प इत्यादिकाकडून - उपसर्ग होत असतील तर त्याचे तपश्चर्या, मंत्र व औषधे याच्या योगें निरसन करावे ॥ ३९ ॥ - काम इत्यादि - काही रोगाचा नाश माझे निरतर ध्यान व नामसकीर्तन इत्यादि उपायांनी करावा - आणि दुःख मान इत्यादि - अमंगलदायक विकाराचा संहार योगेश्वराची (सद्गुरूची) सेवा ह्या उपायांनी करावा ॥ ४० ॥ कित्येक लोक चांगले धैर्यसपन्न असूनही प्रथम ह्या व दुसऱ्याही अपक्वयोगस्य युंजत. काय. इत्येतै. उपसर्ग. (रोगादिकांनी) विह्वल, तत्र अय विधि' (प्रतीकार) विहित. ॥ ३८ ॥ काश्चित् उपसर्गान् योगधारणया, काश्चित् धारणाचिन्तैः. आसनाः, तपोमंत्रौषधैश्च विनिर्देहेत् (जाळो). ॥ ३९ ॥ काश्चित् अशुभदात्र मम अनुध्यानेन, नामसकीर्तनादिभि, योगेश्वरानुब्रुत्या वा हन्यात् ॥ ४० ॥

योगिनो ऽपक्वयोगस्य युंजतः काय उत्थितैः ॥ उपसर्गविह्वले तत्राय विहितो विधिः ॥ ३८ ॥

योगधारणया काश्चिदासनैर्धारणान्वितैः ॥ तपोमंत्रौषधैः काश्चिदुपसर्गान्विनिर्देहेत् ॥ ३९ ॥

काश्चिन्ममानुध्यानेन नामसकीर्तनादिभिः ॥ योगेश्वरानुब्रुत्या वा हन्यादशुभदान्शनैः ॥ ४० ॥

केचिद्देहमिमं धीराः सुकलं वयसि स्थिस्म ॥ विधाय विविधोपायैः युंजति तिद्धये ॥ ४१ ॥

न हि तत्कुशलादत्यं तदायासो ह्यपार्थक्यः ॥ अंतवत्पराच्छरीरस्य फलस्येव वनस्पतेः ॥ ४२ ॥

केचित् धीराः विविधोपायैः इमं देहं सुकलं वयसि (तस्य वयात) स्थिरं च विधाय अयं सिद्धये युंजति ॥ ४१ ॥ तत् कुशलादत्यं (शरीराण्यानी आदरण्याजोगे) नाहि वनस्पते. फलस्य इव शरीरस्य अतवत्त्वात् तदायासः अपार्थक्यः ॥ ४२ ॥

नानाप्रकाराच्या उपायांनी हे शरीरच सुदृढ व तरुणपणात नित्य स्थिर राहील असें करून घेतात आणि मग परकायप्रवेश इत्यादि सिद्धीच्या प्राप्तीसाठी त्याच्या योगधारणा करू लागतात, - ज्ञाननिष्ठारूप योग साधीत नाहीत. - ॥ ४१ ॥ परंतु ते काम समजून पुरुषांनी आदरण्याजोगे नव्हे कारण, जसे वनस्पतीचे फळ नश्वर असते तसे शरीर नाशवत आहे. (वनस्पति झाडत राहतो पण त्याचे फळ लवकरच नासून कुजून वीरे नष्ट होते, तसा आत्माच सतत राहणारा व शरीर केव्हाना केव्हा तरी नाश पावणारे होय) ह्यापून शरीर सुदृढ करण्यासाठी व सिद्धि मिळविण्यासाठी केलेले उद्योग निरर्थक ठरतात ॥ ४२ ॥

समाधि ज्ञान्य करणसाराठी तिष्ठे कर्म-क्षणं अस्मिन् प्रणायामादि योगा कुरुं क्षणं क्षणं शरीर मुदह (रोगादिकानां रहित व तरुण स्थितिं राहणारं) असे हेने
पण तसे झालें तरी मजकडे चित्त लावणाऱ्या बुद्धिमान् पुरुषांने त्यावर विश्वास ठेवू नये (आपलें शरीर नेहमीं असेच राहील असे समजू नये) ॥ ४२ ॥
केवळ याज्ञा आश्रय धरून जो योगी कदा प्रकरें ही योगचर्या आचरण करील त्याला आत्मसुखाचा अनुभव मिळेल व त्याच्या समस्त इच्छा नाहीतशा होतील अर्थात त्याला
विनाशकडून कधीही अडथळा व्हावयाचा नाही. (कारण, निष्ठे इच्छेमुळे उद्भवतात, ज्याने माझा आश्रय धरीला त्याच्या समस्त इच्छा मुदतात मग विघ्ने उद्भवतील कोटून' त्याचे
योगा निषेधत. काय (शरीर) कल्पतां (सुखकाल) इत्यात् (पल्ल) चेत्, मतिमान् मत्पर' योग उत्तुल्य तत् न श्रद्दध्यात् ॥ ४३ ॥ इमां योगचर्यां विचरन् मद्यपाश्रय
स्वसुखादयू' निसृह. [च सत्य] अंतर्भावः (विद्वान्) न विहन्येत ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवतान्वये एकादशस्कंधे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

योग निषेधतो नित्यं कायश्चेत्कल्पतामियात् ॥ तच्छ्रद्दध्यान्न मतिमान्ये गनुत्सृज्य मत्पर ॥ ४३ ॥

योगचर्यामिमां योगी विचरन्मद्वन्पाश्रयः ॥ नांतरायैर्हिन्येत निःस्पृह स्वसुखानुभू ॥ ४४ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ उद्धव उवाच ।

सुदुस्तराभिमा मम्ये योगचर्यामनात्मनः ॥ यथाऽज्जसा पुमान् सिध्येत्तन्मे वृच्चञ्जसाऽच्युत ॥ १ ॥

प्रायशः पुंडरीकाक्ष युंजंतो योगिनो मनः ॥ विषादं त्यसमाधानात्मनो निग्रहकठिनाः ॥ २ ॥

उद्धवः उवाच- अच्युत, अनात्मन (चित्ति लिङ्गिणं नाही ज्याने त्याला) इमां योगचर्यां सुदुस्तरां मम्ये पुमान् अजसा (अनायासे) यथा सिध्येत्, तत् मे अजसा
(सुबोधपणे) वृद्धि ॥ १ ॥ पुंडरीकाक्ष, मनः युजतः योगिन मनोनिग्रहकठिना [सतः] प्राय असमाधानात् विपीडति ॥ २ ॥

मूळच स्वानु निघते). ॥ ४४ ॥ इति अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ उद्धव क्षणाल - हे अच्युता, हे योगाचरण, ज्याने चित्त निवेचे नाही त्या पुण्याच्या हा-
नून वडणें मला अत्यंत दुर्घट वाटते क्षणान्, पुरुषाला प्रयासावाचून सिद्धि अशी प्राप्त होईल, तो प्रकार सुबोध रीतीने मला निवेदन कर ॥ १ ॥ - योगमावन किनी वडिण आहे
पहा - हे कमलनयना, बहुधा जे जे क्षणान् योगी मनाचा निग्रह करू जातत त्याना त्यांना केश प्राप्त होतात. कारण, मनाचा निग्रहच होत नाही - जे, यदाकदाचित् निग्रह झाला

१ वाकाश करवेल चौघडी । मरुमेरु बांधवेल पुढी । शून्याची मुरडवेल नरडी । परि या मनाच्या ओढी अनिवार ॥ ५४ ॥ नाथ

तरी ते अतिशय थकून जातात. ॥ १ ॥ योगसाधनांत असे कष्ट आहेत झणूनच, हे कमलनयना, जे पुरुष सारासारविचार करण्यात चतुर असतात, ते तुझ्या चरणकमळाचीच सुखाने सेवा करीत राहतात, यांत संशय नाही ते समस्त आनंद प्राप्त करून देणारे आहे हे विश्वेश्वरा, जे कोणी पुरुष योगाभ्यासाने किंवा कर्मांमुळे अभिमानयुक्त होलाते तुझ्या चरणकमळाची सेवा करीत नव्हित, त्यांना तुझ्या मायेने मोहात पाडिले, - असे मी समजतो - ॥३॥ हे अच्युता, तू सकल प्राण्यांचा हितकर्ता आहेस अनन्यभावे शरण आलेल्या दासांच्या तू पूर्णपणे अकित असतोस, ज्ञात आश्चर्य ते काय ? कारण, ब्रह्मदेवासारख्या मोठमोठ्या देवांनी आपली देदीप्यमान मुकुटां जे ज्यांच्या चरणासनावर लोकांविही (देवांनी ज्यांच्या पुढे मस्तके नमविही) तो स्वता तू (रामावतारी) वानराबरोबर प्रीतीने सख्य करून वागत होतास ॥ ४ ॥ तू सकल जगाचा प्रवर्तक, अतिश्रिय व ईश्वर (अवश्य सेवा अयातः अरविदलोचन, विश्वेश्वर, ईश्वर. आनंदबुध पदांबुज सुख [यथा तथा] तु अयेरु [यि] योगकर्मभि मानिन [सत] न [श्रयते], अमी त्वन्मायया विहता ॥३॥ अच्युत, अशेषबधो, तव अनन्वशरणेषु दासेषु बव् आत्मसात्व (अकितपणा) एतत् विन्न कि, य. स्वय ईश्वरणां श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठ (सुंदर मुकुटाग्रानां घातले चरणासन ज्याचे

अथात आनंदबुध पदांबुजं हंसाः श्रेयेश्वरविदलोचन ॥ सुखं नु विश्वेश्वरयोगकर्मभिस्त्वन्मायया ऽमी विहता न मानिन

॥ ३ ॥ किं चित्रमच्युत तवैतदशेषबधो दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्त्वम् ॥ यो ऽरोचयत्सह मृगै स्वयमीश्वराणा

श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः ॥ ४ ॥ तं त्वा ऽखिलात्मदयितेश्वरमाश्रितानां सर्वोपद स्वकृतविद्विसृजेत कोनु ॥ को वा

भजेत्किमपि विस्मृतये ऽनु भूयै किंवा भवेन तव पादरजोजुषा नः ॥ ५ ॥

असा) [अपि सन्न] मृगैः सह अरोचयत् (प्रीतीने सख्य करिता झाली) ॥४॥ त अखिलात्मदयितेश्वर (सर्वांचा आत्मा, श्रिय व ईश्वर असा) आश्रितानां सर्वोपदं त्वां क तु स्वकृतविद्वि (स्वता तू केलेले उपकार जाणवता) विद्वृजेत (सोडील), कः वा न भजेत् ? भूयै, (ऐश्वर्यासाठी) अनु विस्मृतये (तुझ्या विस्मरणार्थ किंवा साराच्या विस्मरणार्थ) [च] कि अपि [क करण्यजोगा] असून आपला आश्रय करणाराना सकल अर्थ प्राप्त करून देतोस त्या बलि, प्रह्लाद इत्यादिकांवर जे अनुग्रह केले, ते ज्याला ठाऊक असतील, (किंवा 'ग' प्याच्या अंतर्गामी राहून स्वतां त्याच्यावर नित्य किती उपकार करित असतोस ह्याची ज्याला ओळख असेल), तो कोणता बरे पुरुष तुला सोडण्यास प्रवृत्त होईल (भजणार नाही) ? - ह्याचा अर्थ, काही फलप्राप्तीचा उद्देश धरून तुझी सेवा करावयाची, असा मुळीच नव्हे. - तू तुझ्याव्यतिरिक्त दुसरे काही स्वर्गादि फल दिले, तरी त्याचा स्वीकार करणार कोण ? - कोणी नाही. - कारण, ते केवळ इन्द्रिययोगाला मात्र उपयोगी होऊन नंतर तुझी विस्मृति पडण्याला साधन व्हावयाचे (किंवा, तुजवाचून दुसरी एकांढी

१ किंवा असा अर्थ करावा. - अमी [त्वद्भक्ता] त्वन्मायया न विहताः [अतः] योगकर्मभि मानिन न [अन्येतु त्वन्मायया मोहिता] सत मानिन भवन्ति] हे तुझे भक्त तुझ्या मायेने मोहून ठेलेले असतात, झणून ज्ञाना योगाभ्यासाने किंवा कर्मांच्या योग अभिमान उत्पन्न होत नाही, इतरांना तुझ्या मायेने मोहविले असते झणून ते 'आह्मी योगसाधनात नवीन,' 'आह्मी कर्मकु-
झले' असा केवळ गढी कसून व्यक्तमत, मुक्त होत नाहीत

देवता अथवा धर्मज्ञानादि साधन ह्याची सेवा ऐश्वर्यभोगासाठी व सप्साराच्या विस्मृतीसाठी ह्मणजे भोगाकारिता करणार कोण ? त्याच्या साधनाशिवाय भोग व भोगादि फल प्राप्त होणार नाही, असा काही प्रकार नाही, कारण, आत्मी तूझ्या चरणकमलासवधीं रज कणांचे सेवन करितो त्याअर्थी आह्माला प्राप्त होणार नाही, असे फळ जगान आहे कोणते? कोणतेच नाही ॥५॥ दुसऱ्याला मजण्याची गोष्टच नको अगोदर, त्या प्राण्यावर जो उपकार करून ठेविला आहे, त्याची फेड त्याने तुला आत्मनिवेदन केलें तरच होईल, अन्यथा व्हावयाची नाही पहा - ईश्वरा, तू बाहेर गुरूरूपाने व अतरी अतर्थाभिरूपाने राहून प्राण्याच्या अमंगल विषयवासना निर्दोळीस आणि त्याना आपले रूप प्रकट दाखविणोस ह्या तूझ्या उपकाराची फेड वा मोजेत] ? तव पादरज्जुषां न कि वा न भवेत् ॥ ५ ॥ ईश, तव कृतं स्मरत ऋद्धमुद. (वृद्धित परमानंद ज्याचा असे) कवय ब्रह्मायुषा अपि अपचिति (फेट) न एव उपपत्ति (पावतात), य. आचार्यचैत्यवपुषा (गुरु व अतर्थाभी या रूपानीं) तनुभृतां बहिः, अत [व] अष्टुम विधुन्वन् [सन्] स्वगति व्यनक्ति ॥ ६ ॥ श्रीगुरु उवाच -

नैवोपपत्त्यपचिति कवयस्तवेन ब्रह्मायुषा ऽपि कृतमृद्धमुद. स्मरतः ॥ योऽतर्वाहिस्ननुभृतामशुभं विधुन्वन्

आचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति ॥६॥ श्रीगुरु उवाच । इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसा शृष्टो जगत्क्रोडनकः

स्वशक्तिभिः ॥ गृहीतमूर्तित्रय ईश्वरेश्वरो जगाद सप्रेम मनोहरस्मित. ॥ ७ ॥ श्रीभगवानुवाच । हंत ते

कथयिष्यामि मम धर्मान्सुमंगलान् ॥ यान्श्रद्धया ऽऽचरन्मर्त्यो मृत्युं जयति दुर्जयम् ॥ ८ ॥

इति अनुरक्तचेतसा उद्धवेन गृष्ट. स्वशक्तिभिः. जगत्क्रोडनक गृहीतमूर्तित्रय. ईश्वरेश्वर मनोहरस्मित. [सन्] सप्रेम जगाद ॥ ७ ॥ श्रीभगवान् उवाच - हंत ते सुमंगलान् मम धर्मान् कथयिष्यामि, यान् श्रद्धया अचरन् मर्त्य. दुर्जय मृत्युं जयति. ॥ ८ ॥

ब्रह्मज्ञानी पुरुषानामुद्धा ब्रह्मदेवाच्या इतकें आयुष्य मिळालें तरी तितक्या काळात देखील कारिता येन नाहीच ते केवळ तसे उपकार नित्य स्मरता व त्यामुळे त्याचा आनंद वृद्धि-मत होत असतो ॥ ६ ॥ श्रीगुरुकाचार्य ह्मणाले - राजा, भगवान् श्रीकृष्ण हे ब्रह्मादि देवांचेही नियामक होत जग हें केवळ त्यांचे क्रीडामादन (खेळणे) आहे ते आपल्या सत्त्वादिगुणरूप शक्तीच्या योगे - ब्रह्मा, विष्णु, महेश अशा - तीन मूर्ति धारण करितात आपल्याविषयी ज्याच्या अंतरी पूर्ण भक्ति, त्या उद्धवाने अमा प्रश्न केला अमना भावनाच्या मुखावर मनोहर स्मितकळा दिसू लागली व त्यांनी प्रेमयुक्त माषण करण्यास प्रारंभ केला - ॥७॥ श्रीभगवान् ह्मणाले - उद्धवा ! - तुझा प्रश्न ऐकून मला फारच आनंद होत आहे -

१ यांचे साधनसंपत्ति पुरुषार्थचतुष्टये । तथा विना तदामोति नरो नारायणाश्रय' ॥

चतुर्विध पुरुषार्थ मिळविण्याची जी साधनसाधनी ती सगळीं साधनां पुरुषाला - जर तो नारायणाचा आश्रय करीत आहे तर - तिची साध्य फळे (पुरुषार्थ) मिळताना

आत्मा मी तुला अत्यंत मंगलकारक असे माझे धर्मे सांगतो मनुष्याने श्रद्धापूर्वक त्याचे आचरण केले असता तो दुर्जय अशा मृत्यूला निकितो (संसारातून पार पडतो) ॥ ८ ॥ मनुष्याने नित्य माझे स्मरण असे घ्यावे, आपले मन (संकल्पविकल्पात्मक) व चित्त (अनुसंधान) मजकडे लावावे, आपल्या मनामध्ये माझ्या धर्माविषयी प्रीति धरावी, आणि अद्या रीतीने हळू हळू सर्व कर्मे मजप्रीत्यर्थ आचरीत जावे. ॥ ९ ॥ माझे भक्त सांगु असे वास करितात, ते देश पुण्यकारक होत, त्याचा आश्रय घरावा, देव, ठैल्य व मनुष्य या-मध्ये जे कोणी माझे भक्त होऊन गेले किंवा विद्यमान असतात, त्याची चरित्रे वर्णावी, किंवा त्याच्याप्रमाणे वर्तन ठेवावे ॥ १० ॥ एकदांने किंवा अनेकांनीं एकत्र मिळून मज- [मां] स्मरण मयि अर्पितमनोश्चिन्मद्दर्शनात्मनोऽपि मदर्शं सर्वाणि कर्माणि शनैः कुर्यात् ॥ ९ ॥ साधुभि मद्भक्तैः श्रितान् पुण्यान् देशान्, देवासुरजनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च आश्चयेत् ॥ १० ॥ पृथक् सत्रेण (स्तुतयाने मिळून) वा गीतनृत्याद्यै, महाराजविभूतिभि [च] मणं पर्वयात्रा महोत्सवान् कारयेत् ॥ ११ ॥

कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्शं शनैः स्मरन् ॥ मध्यर्पितमनश्चित्तो मद्दर्शनात्मनोऽपि ॥ ९ ॥

देशान्पुण्यानाश्रयेत् मद्भक्तैः साधुभिः श्रितान् ॥ देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च ॥ १० ॥

पृथक् सत्रेण वा मद्य पर्वयात्रामहोत्सवान् ॥ कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः ॥ ११ ॥

सामेव सर्वभूतेषु बहिरंतरपादतम् ॥ ईक्षेतात्मनि चाऽऽत्मानं यथा स्वममलाशयः ॥ १२ ॥

इति सर्वोणि भूतानि मद्भावेन महाद्युते ॥ समाजयन्मन्यमानो ज्ञान केवलमाश्रितः ॥ १३ ॥

अमलाशय यथा खं, [तथा] बहिः, अंत [च] अपावृत (आवरणरहित) सर्वभूतेषु, आत्मनि च [स्थित] आत्मान ईक्षेत् (पाहो) ॥ १२ ॥ महाद्युते, इति केवल ज्ञानं आश्रितः सर्वभूतानि मद्भावेन मन्यमानः समाजयन् (सत्कारणारा) ॥ १३ ॥

प्रीत्यर्थं पूर्वदिवशीं यात्रा महोत्सव करीत जावे, त्या प्रसंगीं मला सार्वभौमराजासारखे ऐश्वर्यमोग आणि गायन, नृत्य इत्यादि उपचार निवेदन करावे. ॥ ११ ॥ - आता अतरंग भक्तीचे लक्षण सांगतो - पुरुषाने आपले चित्त निर्मल (रागद्वेषादिमलानी रहित) करून घ्यावे आणि सर्व प्राण्याच्या ठिकाणीं व स्वताच्या अंतरीही मी ईश्वरच भरलेला आहे असे पहात जावे. - एकदा ईश्वर सर्वत्र कसा राहतो, अशी शका धरण्याचे प्रयोजन नाही, कारण, - तो विश्वामध्ये सर्वत्र आत बाहेर भरलेला आहे त्याला कोणतेही आवरण नाही ते आकाशाप्रमाणे असण असतो. ॥ १२ ॥ उद्धवा, तू अतिशय ज्ञानसंपन्न आहेस जो मनुष्य अशा रीतीने केवळ ज्ञानरूप इक्षीच्या आश्रयाने, सकल प्राणिमात्र मद्रूप

(ईश्वररूप) - होत, असे मानितो आणि त्यास सौत्य करितो, ॥ १३ ॥ तसेच, (१) ब्रह्मण (उत्तम जातीचे) व चांडाल (अतिनीच जातीचे), (२) चोर (जाण्याचे) द्रव्य हरण करणारे) व ब्राह्मणांचे यत्न, (३) मूर्ख (अति मोठा तेजाचा गोळा) व चागीकशी अग्नीची फुणगी, (४) आणि शात स्वभावाचे पुरुष व क्रूर स्वभावाचे पुरुष - एकदरीत जातीने, कृतीने, कुर्बानी व स्वभावाने परस्परांशी अगदी विलंब अशाही पदार्थांच्या किंवा व्यक्तींच्या अतरी मी एकच मरेल्ल अहं असे जो भाहतो तोच पडित होय, असे विद्वानांचे मत आहे. ॥ १४ ॥ जो सर्व सत्पुण्याच्या ठिकाणी नित्य माझी (ईश्वराची) भावना करित गाईल, त्या मनुष्याचे स्पर्धा (वरोवरीच्या मनुष्याविषयी हेवा), असूया (आपल्यापेक्षा मोठ्या- योग्यतेच्या पुरुषाना उगाच दोष ठेवणे), तिरस्कार (हीन मनुष्याबद्दल अवहेलना), व स्वताबद्दल अहंकार, हे सर्व दोष ब्राह्मणे, पुल्कसे (चांडालाचे ठिकाणी), स्तेने ब्रह्मणे, जकें, स्फुलिंगके (छिन्मोहर) अकूरे, क्रूरके च एव समदृक् पडित' मत. ॥ १४ ॥ नरेषु अमीक्षण (वारवार) मद्राव भावयतः पुंसः साहकारा. स्पर्धासूयातिरस्काराः अविपत् विर्यंति. ॥ १५ ॥ समयमानान् (उपहास करणाऱ्या) स्वान्, दैहिकी दृशे, व्रीडां (वजा) च विस्तृत्य आश्व- ब्राह्मणे पुलकसे स्तेने ब्रह्मणे ऽकें स्फुलिंगके ॥ अकूरे क्रूरके चैव समदृक्पडितो मत. ॥ १४ ॥ नरेष्वमीक्षणं मद्रावं पुंसो भावयतो ऽचिरात् ॥ स्पर्धाऽसूयातिरस्काराः साहंकारा विर्यंति हि ॥ १५ ॥ विसृज्य समयमानान्स्वान् दृढं व्रीडां च दैहिकान् ॥ प्रणमेदंडवद्भुमावश्च चांडालगोस्त्रम् ॥ १६ ॥ यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्रावो नोपजायते ॥ तावदेवमुपासीत वाङ्मनः कायवृत्तिभिः ॥ १७ ॥ सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्यया ऽऽत्ममनीषया ॥ परिपश्यन्नुपरमेत्सर्वतो मुक्तसंगय. ॥ १८ ॥

चांडालगोस्त्रं सूत्रौ दंडवत् प्रणमेत्. ॥ १६ ॥ यावत् सर्वेषु माबेषु मद्रावाः न उपजायेत तावत् एव वाङ्मन कायवृत्तिभिः उपासीत. ॥ १७ ॥ तस्य आत्ममनीषया विद्यया सर्वं ब्रह्मात्मकं [भवति], परित्यज्य च चांडालगोशयः [स्त्र] सर्वतः उपरमेत्. ॥ १८ ॥

लवकरच नि सशय नाहीतसे होतत. ॥ १५ ॥ मनुष्याने देहासक्ताने - 'मी चांगला, तो वाईट' अशी - दृष्टि व त्या दृष्टीमुळे उद्भवणारी लज्जा सोडून द्यावी आणि कुत्रे चांडाल वृषभ, गर्दभ, ह्यासुद्धा सर्व प्राण्यान्म - त्याच्या अंतरी ईश्वर आहे अशा दृष्टीने - स्मीयर दंडवत वदन करित जावे - असे केले ह्मणजे कदाचित् खुळा ह्मणून - आपले आत्मजन व इष्टमित्र हासू न्यायतील व उपहास कसतील तरी पण ते कमली मनात घेऊ नये. ॥ १६ ॥ - असे वर्तन किती काळपर्यंत ठेवावे ते मागतो - जोपर्यंत सकल प्राण्यांचे ठिकाणी मी (ईश्वर) मरेल्ल आहे अशी भावना उत्पन्न होणार नाही, तोपर्यंतच शरीर, वाणी व मन याच्या वृत्तींनी अशी उपासना चालवावी ॥ १७ ॥ असे वर्तन ठेविले असता मनुष्याला, सर्वत्र ईश्वर वास करितो अशी बुद्धि देविश्यामुळे, ज्ञान प्राप्त होते आणि समस्त विश्व ब्रह्मरूप दिग्मूळगते, व त्याचे सकल संसय दूर होतात सर्वत्र ब्रह्मदृष्टि ज्ञान्यावर मग

त्यानें यावत् क्रिया सोडून द्याव्या. ॥ १८ ॥ - कल्याणप्राप्तये उपाय दुसरे अनेक आहेत; पण - माझे मत असें आहे कीं, शरीर, वाणी आणि मन यांच्या वृत्तींनीं सकळ यूतये विकसणीं यात्री (ईश्वराची) भावना राखणें हाच उपाय सर्व उपायात उत्तम होय ॥ १९ ॥ - यागवत धर्म आचरण करणें हाच उपाय सकळ उपायात श्रेष्ठ का तें ऐक - बा उद्धवा, निष्कामपणें भावद्धर्म आचरण करण्यास प्रारंभ केला असता, त्यात काही न्यून वगैरे पडल्यामुळे त्याचा किचित् तरी नाश झाला असें कदापि होणें नाही कारण, हा धर्म मी स्वता - मनादि शास्त्रकाराच्या मुबोने कसा तरी नव्हे - निर्गुण झालून उत्तम ठरविला आहे ॥ २० ॥ हे साधुश्रेष्ठा उद्धवा, - फार काय सांगांव, - भय वाटले असता दळून जागे, शो-
सर्वकल्याणां संप्रीचीनः (उत्तम) अर्थ सर्वयुतेषु मनोवाक्यायवृत्तिभिः मद्भावं मम मतः ॥ १९ ॥ अग उद्धव, अनाशिषः (निराकार) मद्दर्शनं जगत्तरे (

कल्पयेत् चेत्, तथा [संः] धर्मः स्यात्. ॥ २१ ॥ इदं अचूतेन सत्येन सत्यं कृत्वा मा आमोति [इति] यत्, एषा बुद्धिमतां बुद्धिः, मनीषिणां मनीषा च. ॥ २२ ॥
एवः देवाणां अणि दुर्गन्धः कृच्छः (सर्व) अद्वाचादस्य समग्रः (सार) ते समासव्यासविधिना अभिविह. ॥ २३ ॥ ते विस्पष्टयुक्तिमत् ज्ञान अभिगम्य गदितम् पुरुषः एतत् विज्ञाय
कार्त्तनां असेनं आत्मे अपूर्तां हृत्पद्मा फोलेण, अशा प्रकारचा व्यवहारातील निरर्थक प्रयत्न मज परमात्म्याकडे निष्कामबुद्धीने आर्पेला जाईल तर तो देवील धर्मरूपच होतो । २१ ॥
-एतन्मता सिद्धेतां ईशं कीं, - सां भयामच्ये विनाशी व असत्य अशा मनुष्यवर्गीराच्या योगे अविनाशी व सत्य (त्रिकालबाधित) अशा मार्गां माप्ति करून घेणे, हाच विवेकी पु-
रुषांचा विवेक होय. व हेच चतुर पुरुषांचे चातुर्य समजावे ॥ २२ ॥ उद्धवा, देवनाही दुर्मिळ असा हा अध्यात्मविद्येचा सकल सग्रह मी तुला संतोषत. व
विस्तृतपणे ब्रह्मा कुन्दी श्रीवीर सांगितला. ॥ २३ ॥ उद्धवा, - बोध होण्यास सुलभ अशा युक्तीसहित ज्ञानाचा मी तुला वारवार उपदेश केला. हे ज्ञान ठसले आता पुरुषाचे समस्त

संराय दूर होताना आणि त्याला मुक्ति मिळते. ॥ २४ ॥ मां तुझ्या प्रश्नाचें उत्तम प्रकारें विवेचन करून सांगितलेलें हें उत्तर (हें आख्यान) जो कोणी ध्यानान वागवील, त्याला वेदामध्येहो गूढपणे प्रतिपादिलेल्या सनातन पंथब्रह्माची प्राप्ति होईल ॥ २५ ॥ जो पुरुष ह्या ज्ञानाचा माझ्या भक्तजनामध्ये अतिविपुल विस्तार करील तो ब्रह्मोपदेशक समजावा त्या पुरुषाला मी आत्मनिष्ठेच्या योगे आत्मरूप प्राप्त करून देईन. ॥ २६ ॥ हे आख्यान अत्यंत पवित्र असून इतरांनाही शुद्ध करणारें आहे जो पुरुष ह्याचें नित्य उच्च स्वराजें अध्ययन करितो, तो ज्ञानदीपाच्या योगें लोकाना माझे दर्शन करून देणारा होय त्याला शुद्धि प्राप्त होते ॥ २७ ॥ जो पुरुष मजवर पूर्ण भक्ति ठेवून श्रद्धापूर्वक एकाग्रपणे नष्टसंशय [सन्] मुच्येत ॥ २४ ॥ [य.] मया सुविविक्त (उत्तम प्रकारें विवेचन करून सांगितलेला) तव प्रश्न, एतत् अपि [च] धारयेत् [स.] सनातन ब्रह्मगुह्य पर ब्रह्म कश्चि-
गच्छति ॥ २५ ॥ यः मम भक्तेषु एतत् सुपुष्कलं [यथा तथा] संप्रदद्यात्, तस्य ब्रह्मदायस्य (ब्रह्मोपदेश करणाऱ्याला) ब्रह्म आत्मना आत्मानं ददामि ॥ २६ ॥ यः नदिन परमं शुचि एतत् समर्पणीत (अर्पण करील), सः ज्ञानदीपेन मां दर्शयेत् [सन्] अहं ब्रह्मः पुण्येत् (पवित्र होईल) ॥ २७ ॥ यः नर अव्यग्र [सन्] श्रद्धया एतत्

सुविविक्तं तव प्रश्नं मयैतदपि धारयेत् ॥ सनातनं ब्रह्मगुह्यं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २५ ॥

य एतन्मम भक्तेषु संप्रदद्यात्सुपुष्कलम् ॥ तस्याहं ब्रह्मदायस्य ददाम्यात्मानमात्मना ॥ २६ ॥

य एतत्समर्पणीत पवित्रं परमं शुचि ॥ स पूयेताहरहर्मा ज्ञानदीपेन दर्शयेत् ॥ २७ ॥

य एतच्छ्रद्धया नित्यमव्यग्रः शृणुयान्नरः ॥ मयि भक्तिं परां कुर्वन्कर्तृनिर्णयं म वध्यते ॥ २८ ॥

अप्युद्धव त्वया ब्रह्म मत्वे समवधारितम् ॥ अपि ते विगतो मोहः शोकश्चाभौ मनोभवः ॥ २९ ॥

नैतत्तत्रया दांभिकाय नास्तिकाय शठाय च ॥ अशुश्रूषोरभक्ताय दुर्विनीताय दीयताम् ॥ ३० ॥

नित्यं शृणुयात्, सः मयि परा भक्तिं कुर्वन् [सन्] कर्मभिः न बध्यते. ॥ २८ ॥ उद्धव, तब, अपि त्वया ब्रह्म समवधारित (जागिले)? अपि ते मनोभव? असौ मोह, शोक च विगतः? ॥ २९ ॥ त्वया एतत् दांभिकाय, नास्तिकाय, शठाय, अशुश्रूषोः, अभक्ताय. दुर्विनीताय च न दीयता ॥ ३० ॥

प्रतिदिनीं हें आख्यान श्रवण करील, तो कर्माच्या योगें बंध पावणार नाही. ॥ २८ ॥ मित्रा उद्धवा, चागला बोध आला नसेल तर पुन्हा समजावून देईन. चित्ता नळो मला सांग की - हा ब्रह्मोपदेश तुला नीट समजला की नाही तुम्हा मोह आणि चित्तामध्ये उत्पन्न होणारा तो शोक नष्ट आला काय? ॥ २९ ॥ (उद्धवाला बोध झाला असे जाणून भगवान् ह-
णतान -) उद्धवा, ह्या ज्ञानाचा उपदेश तूं दांभिकाला, नास्तिकाला, वचकाला. जो ऐकायाची इच्छा दर्शविणार नाही त्याला, ज्याच्या अनर्त मजविषयी भक्ति नसेल अशा पुरु-

फला व ज्याच्या आंगी विनय नसेल त्याला, कधीही देत जाऊ नकोस ॥ ३० ॥ हे दोष ज्याच्या ठिकाणी नसतील, जो ब्राह्मणांचा भक्त असेल, तसेच तुला जो प्रिय बोटेल आणि जो साधु व पवित्र असेल, त्याला हे ज्ञान सांगवे शुद्राना व स्त्रियानाही - त्याच्या अतरी भक्ति असेल तर - ह्याचा उपदेश करावा ॥ ३१ ॥ हे तत्त्व जगिजे असतां ज्ञानसंपादनेच्छु पुरुषाला ह्याच्या पलिकडे जाणावयाचे असे काहीच उरत नाही - उदाहरण पहा - माधुर्याची परम सीमा जे अमृत ते प्राशन केले की प्राण्याने पिऊन, ग्राहण्याजोगा असा कोणताच रस राहत नाही (कारण, अमृतानून अधिक चागला रसच नाही) ॥ ३२ ॥ - ह्यावर कोणी ह्मणेल की, 'मिळवायाची फळे अनेक असतात व त्याची साधनेही जाणून घेण्याजोगी बहुत आहेत.' होय, आहेत ही गोष्ट खरी पण ती कोणाला? अमृकाना. भक्ताचा तर सगळा पुरुषार्थ काय तो मीच पहा - वा उद्धवा, (१) एतैः दोषैः विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय साधवे शुचये श्रूयात्. शुद्रयोषिता [यदि] भक्ति स्यात्, [तर्हि श्रूयात्] ॥ ३१ ॥ जिज्ञासो यान् विज्ञाय ज्ञातव्यं न अवशिष्यते. पीयूषं (मधुर) अमृतं पीत्वा पातव्यं न अवशिष्यते ॥ ३२ ॥ तात, नृणां ज्ञाने, कर्मणि, योगे, वार्तायां (शेती इत्यादिग्रामां) दंड-

एतैर्दोषैर्विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय च ॥ साधवे शुचये श्रूयाद्भक्तिः स्याच्छूद्रयोषितान् ॥ ३१ ॥

नेतद्विज्ञाय जिज्ञासोऽज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ पीत्वा पीयूषममृतं पातव्यं नावशिष्यते ॥ ३२ ॥

ज्ञाने कर्मणि योगे च वार्ताया दंडधारणे ॥ यावानर्थो नृणां तात तावास्ते ऽहं चतुर्विधः

॥ ३३ ॥ मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे ॥ तदा ऽमृतत्वं

प्रतिपद्यमानो मया ऽऽत्मभूयाय च कल्पते वै ॥ ३४ ॥

धारणे (कळतीभट्ट्ये) च यावान् अर्थ, तावान् चतुर्विध. ते अहं [एव] ॥ ३३ ॥ मर्त्यः यदा त्यक्तसमस्तकर्मा [सत्] निवेदितात्मा [भवति], तदा मे विचिकीर्षितः ज्ञान, (२) कर्म, (३) योग, (४) शेतीमाती व व्यापार, आणि (५) दंडनीति याच्या योगे - साध्य करावयाची अनुक्रमे (१) मोक्ष, (२) धर्म व काम (३) अणिमादि सिद्धि, (४) द्रव्य, आणि (५) ऐश्वर्य अशी - नितकी फलें आहेत तितकी सर्व ह्मणजे चारही प्रकारचे पुरुषार्थ तुझे (भक्ताचे) मीच आहे. - ह्मणून मलाच अनन्य-मात्रे शरण ये. ॥ ३३ ॥ - भक्ताचे चतुर्विध पुरुषार्थ मीच असतो असे ह्मणण्याचे कारण काय तें एक :- मनुष्याने सकल कर्मे सोडून मला आत्मनिवेदन केले की, त्याला विशेष चांगल्या पदवीसे चढविणें मला अवश्य कर्तव्य वाटूं लागतें, मग त्याला मुक्ति प्राप्त होतेच व त्यातही आणखी तो मजसमान ऐश्वर्य मिळविण्यास योग्य होतो, ह्यात अगदीं सगळ्या

१ विहित कर्मां प्रमे व स्वाभाविक कर्मां काम साधावयाचा. २ सिद्धि आणि ऐश्वर्य याचा कामाभ्यर्थेच कर्ताभाव. अर्थात पाचही फलांचा चतुर्विध पुरुषार्थ समवेत होतो

नहीं. ॥ ३४ ॥ शुकाचार्ये ब्रह्मसूत्रं धर्मवर्तनीं कीर्ति श्रोत्यावत्तयांना अज्ञानातून बाहेर काढी. त्यानीं उद्धवाला अशा प्रकारें योगमार्ग दाखवून दिला, तेव्हा मगर्व-
ताचे ते माषण ऐकून प्रेमासुखें उद्धवाला कंठ सडविले. ॥ ३५ ॥ राजा, हावेळी उद्धवाला आपण कुनकृत्य झालें असे वाटले पुढे त्यानें प्रेमासुखें हसून झालें आपले चित धैर्यानें स्थिर केलें, यदुवीराच्या चरणकमली मस्तक ठेविले,
आणि हात जोडून त्याला असे सांगितले :- ॥ ३६ ॥ उद्धव क्षणाला - श्रीकृष्णा, तूं ब्रह्मदेवाचाही जनक आहेस देवा, मी ज्या मोहसूयी महाधकाराला कवळून पांदाशी घ-
(विशेष करणारा इत) [मवति. तदा] मया अस्मिन्मयाय (मजसमान स्थितीस) कस्यते (योग्य होतो). ॥ ३४ ॥ श्रीशुकः उवाच - एव
साक्षात्प्राप्तयोगमार्गः सः तदा उत्तमस्योक्तवचः शिवाय बद्धांजलिः, प्रीत्युपकृष्टकंठः, अश्रुपरिप्लुताक्षः [च सन्] किंचित् न हचे. ॥ ३५ ॥ राजन्, प्रणयावधूर्णं प्रेमानें हृदय
चित्तं धैर्येण विष्टय (स्थिरावून) बहुमन्यमानं (कृतार्थ मानणारा) [सः] कृतांजलिः शीर्षां तच्चरणारविंदं स्पृशन् [सन्] यदुप्रवीरं ग्राह - ॥ ३६ ॥ उद्धव उवाच -

श्रीशुक उवाच । स एवमादर्शितयोगमार्गस्तदोत्तमश्लोकवचो निशम्य ॥ बद्धांजलिः प्रीत्युपरुद्ध-
कंठो न किंचिदूचे ऽश्रुपरिप्लुताक्षः ॥ ३५ ॥ विष्टम्य चित्तं प्रणयावधूर्णं धैर्येण राजन्बहुमन्यमानः ॥
कृतांजलिः ग्राह यदुप्रवीरं शीर्षां स्पृशंस्तच्चरणारविंदम् ॥ ३६ ॥ उद्धव उवाच । विद्राविनो
मोहमहार्धकारी य आश्रितो मे तव संनिधानात् ॥ विभावसोः किंनु समीपगस्य शीतं तमो
भीः प्रमन्यलाय ॥ ३७ ॥ प्रत्यर्पितो मे भवता ऽनुकंपिना भूलाय विज्ञानमयः प्रदीपः ॥

ह्रित्वा कृतञ्चस्तव पादसूलं को ऽन्यत्समीयाच्छरणं त्वदीयम् ॥ ३८ ॥

अजाद्य (ब्रह्मदेवाच्या जन्मा) मे य मोहमहार्धकारः [आश्रित, सः] तव सखिधानात् विद्रावितः (पळविला). विभावसोः (सूर्याच्या) समीपगस्य (समीप जाणाराला) शीत, तमः,
भी [च] प्रमन्यति किंनु ? ॥ ३७ ॥ अनुकंपिना (स्वात्) भवता भूलाय मे विज्ञानमयः प्रदीप प्रत्यर्पितः. क तव कृतञ्च. त्वदीयं पादसूलं ह्रित्वा अन्यत् शरण समीयात्
रिलें होतें, त्याला तुझ्या सखिच्यानेच दूर पळवून लविलें कारण, ज्यानें सूर्याच्या समीप राहणें स्वीकारिलें त्याला शैत्य, अक्कार आणि भीति ही कधी तरी वावा कळ न-
कवत काय ? ॥ ३७ ॥ ईश्वरा, मी तुझा सेवक आहे, क्षणून त्या दयावन होऊन मला ज्ञानमय दीप पुन्हा प्राप्त करून द्या (पूर्वी मजकळी असलेला ज्ञानदीप तुझ्या मायेनें
हरण केला होता, तो त्या क्षता मज परत दिला). त्याच्या आगी कुनकता वसत असेल तो कोणता तरी पुरुष तुझ्या चरणभूज्याम सोडून दतराचा आश्रय करील काय ? ॥ ३८ ॥

निष्कर्षः देवः, स्वशार्द, वृष्णि, अंधक व सात्वत या. यादवकुलवर माझा स्नेहपाश अत्यंत जडलेला होता; तो स्नेहपाश तरी सर्वत्र जगामध्ये आपल्या मायेच्या योगें मृष्टि वृद्धिगत वृद्धी, ह्या उद्देशाने त्व पसरिलेला आहे. पण आता तो माझा स्नेहपाश त्वाच आत्मरूपाचा उत्तम नोध ह्या शस्त्राने तोडून टाकिला. ॥३९॥ - अशा रीतीने त्वा मजवर वहुत उप-
कार केला आहेच. तरी पण माझी तुज्याशी आपणाली एक मागणी आहे:- परमेश्वरा, तू सकल योगिजनामध्ये श्रेष्ठ होस. आता मज क्षणायताला असे अनुशासन (कर्तव्य भाग,
स्वतंत्रता) सांग की जेणेकरून तुझ्या-चरणकमलावर माझी अढळ माके राहील. ॥ ४० ॥ श्रीभगवान् ह्याणले:- उद्धवा तुझी प्रार्थना मी मान्य करितों (तू मागे-

नको जाईल) ! ॥ ३८ ॥ स्वया सुधिविवृद्धये स्वभावया दाशार्हवृष्ण्यंबकसात्वतेषु प्रसारितः सुदृढः (पसरलेला) मे स्नेहपाश. आरमसुबोधहेतिना (आत्मविकट उत्तम दोष ह्या
कडाने) वृक्काः (तोडिला). ॥ ३९ ॥ महायोगिनः, ते नमः कस्तु प्रपन्नं मा यथा त्वत्करणाभोजे अनमयिनी (अचळ, स्थिर) रतिः स्यात्, [तथा] अनुशाधि (शिक्षण

वृक्काश्च मे सुदृढः स्नेहपाशो दाशार्हवृष्ण्यंधकसात्वतेषु ॥ प्रसारितः सुधिविवृद्धये त्वया स्वभावया

ह्यात्मसुबोधहेतिना ॥ ३९ ॥ नमो ऽस्तु ते महायोगिप्रपन्नमनुशाधि माम् ॥ यथा त्वत्करणाभोजे

रतिः स्याद्वनमयिनी ॥ ४० ॥ श्रीभगवानुवाच । गच्छोद्धव मया ऽऽदिष्टो वदर्याख्यं ममाश्रमम् ॥

तत्र भत्पद्मतीर्थोदे स्नानोपस्पर्शनैः शुचिः ॥ ४१ ॥ ईक्षया ऽलकनंदाया विधूताशेषकल्मषः ॥

वसानो वल्कलान्यंग वन्यभुक्सुखनिरुहः ॥ ४२ ॥

अव ॥ ४० ॥ श्रीभगवान् उवाच - उद्धव, मया आदिष्टः [सत्त्व] वदर्याख्यं मम आश्रमं गच्छ. तत्र मत्पादतीर्थोदे ह्यानोपस्पर्शनैः शुचिः [भव] ॥ ४१ ॥ अंग,
अलकनंदायाः ईक्षया (खेनाने) विधूताशेषकल्मषः, वल्कलानि वसानः (पावणारी), वन्यभुक् (वनात उद्धवणारी कस्तुर्यादि खाणारा), सुखनिरुहः (सुखाची इच्छा
व वाढणारा) ॥ ४२ ॥

तल्याप्रमाणें तुझी मत्सर निश्चल माके राहील.) परंतु लोकांना वळण लागण्यासाठी सागतों एवढे कर. तुला मी अशी आज्ञा देतो की, त्वा बदरीसंदक आश्रमी जावें, तेथें
माझ्या चरण तीर्थवृक्षात झोप, आत्मसन्न ह्यादि करून शुचिभूत व्हावें; ॥ ४१ ॥ - स्नान आरण्यापूर्वीच, - तेथें जी अलकनंदा नावाची नदी (गंगा) वाहत आहे, तिच्या
मुखसुद्धा वदर्याने तुझी समस्त पापें नाश पावतील, मग, उद्धवा, तेथें त्वा वल्कले परिवान करावी; वनात उत्पन्न होणारी कंदगुलफळे भक्षण करून निर्वाह चालवावा, सुखोप-

योगाची इच्छा ठेवू नये; ॥ ४२ ॥ श्रोतोष्णादि द्वंद्वविषय सहन करावे; स्वभाव उत्तम (सरळता इत्यादि गुणानां संपन्न) ठेवावा, इष्टिये आवरून धरवी, बुद्धि समाधानयुक्त राखून चित्त शांत असो घावे, औपनिषद् आणि अनुभवरूप असो उभयविध ज्ञान भिडवावे, ॥ ४३ ॥ आणि वाणी व चित्त याच्या वृत्ति केवळ मजकडे लावून, आता मजपातून ने शिक्षण (ज्ञान) घेतले आहे त्याचीच उत्तम प्रकारे विचारणा व निदिध्यास चालवून माझे कर्म आकर्षणात दस रहावे. असे केलेस की तू त्रिगुणात्मक गतीचे उल्लंघन करून त्याहून पर जो मी त्या मजप्रत प्राप्त होशील. ॥ ४४ ॥ शुकाचार्ये हाणाले - राजा, मनुष्याने ज्याच्या स्वरूपी बुद्धि स्थिर ठाविली असता ती त्याचे ससारभय दूर करते, द्वंद्वमात्राणां चित्तिष्टुः, सुशीलः, स्वयंतोद्विगः, शांतः, समाहितधिया ज्ञानविवेकानसंयुतः, ॥ ४५ ॥ ते मत्तः यत् अनुगिर्क्षित, [तत्] विविक्त [यथा तथा] अ, शुभावयन, मयि आवोशितवाक्चित्त, मद्धर्मेनिरत [च] भव. ततः परं तिष्ठः गती. अतिव्रज्य (जळवून) मां पश्यसि. ॥ ४६ ॥ श्रीशुक उवाच—हृदिमेषसा (मगार ह-रते बुद्धि ज्याविषयी कथा कथाने) एवं उक्त. स उद्धव अकृद्रूपः अपि अपक्रमे (निघाताना) मार्द्धधी (विट्ठल बुद्धि ज्याची असा) [सन्] त प्रदक्षिण पारसत्य (किरन) पा-

तितिक्षुर्द्वंद्वमात्राणां सुशीलः संयतोद्विगः ॥ शांतः समाहितधिया ज्ञानविवेकानसंयुतः ॥ ४५ ॥

मत्तोऽनुशिक्षितं यत्ते विविक्तमनुभावयन् ॥ मय्यावेशितवाक्चित्तो मद्धर्मेनिरतो भव ॥

अतिव्रज्य गतीस्तिष्ठो मामेप्यसि ततः परम् ॥ ४६ ॥ श्रीशुक उवाच । स एवमुक्तो हरिमेघसोद्भवः

प्रदक्षिणं तं परिसृत्य पादयोः ॥ शिरो निधाय श्रुकलाभिरार्द्धधीन्यर्षिचंद्रद्वंद्वपरोऽप्यपक्रमे

॥ ४५ ॥ सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरो न शक्नुवंस्तं परिहातुमातुरः ॥ कृच्छ्रं ययौ मूर्धनि

मर्तपादुके बिभ्रन्नमस्कृत्य ययौ पुनः पुनः ॥ ४६ ॥

वयोः शिरः निधाय श्रुकलाभिर्न्यर्षिचंद्र. ॥ ४५ ॥ सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातः (सोऽप्यस अत्यंत कठिण स्नेह ज्यावरील त्याच्या वियोगाने झालेला) तं परिहातु (मेढण्याम) न शक्नुवं आतुर [सन्] कृच्छ्रं ययौ. मर्तपादुके मूर्धनि विभ्रत [सन्] पुनः पुनः नमस्कृत्य ययौ ॥ ४६ ॥

त्या मननान् श्रीकृष्णानी उद्धवाला असा निरोप दिल्या. उद्धवाने प्रिय, अप्रिय, सुख, दुःख इत्यादि द्वंद्वाचा त्याग केला होता तरी पण - आता आपल्या श्रीकृष्णाचा विरह होणार असे मनांत येताच - त्याचे अंतःकरण सद्भावित झाले. नावयास निघाताना त्याने प्रभूला प्रदक्षिणा घालून त्याच्या चरणी यत्नक ठेविले आणि त्यावर (चरणवर) अश्रु जळांचा अभिषेक केला. ॥ ४५ ॥ त्याचे मगवंतार प्रेम इतके दृढ असे की ते सोडणे अत्यंत दुर्कट होते, त्याचा विरह होणार ह्या भीतीने उद्धवाचे कर्ण मचले. त्याच्यान

श्रीकृष्णाला सोडून जावेना; अंत कारणांत अतिशय काळजाकाय होऊं लागलां शेवटीं तो आपल्या स्वाभीच्या (श्रीकृष्णांच्या) पादुकां भग्नको वरून पाकाष्ठेच्या मंडटांन तेथून निघाला निघता निघता त्यानें पुन्हा पुन्हा अनेक वेळा भगवताला वदन केले. ॥४६॥ नंतर तो महाभगवद्रक्त त्या श्रीकृष्णपरमात्म्याला हृदयांतरीं स्थापन करून वदरिकाश्रमीं वेळा व त्याठिकाणीं, भगवतांनीं सांगितल्याप्रमाणें, भगवद्धर्माचे आचरण करिता करिता शेवटीं, त्याच्या उपवेशानुरूप श्रीहरीची (त्रिगुणाहून पर अशी) गति पावला श्रीकृष्ण परमात्मा हे जमाचे अद्वितीय हितकर्ते होत (त्याच्या तुलनेचा दुसरा हितकर्ता कोणी नाही) ॥ ४७ ॥ मोठोठे योगी ज्यांच्या चरणची सेवा करीत आले, त्या भगवान् श्रीकृष्णांनीं महाभागवत जो उद्धव त्याला ज्या ज्ञानाभुताचा उपदेश केला, ते हे अमृत आनंदसमुद्राचे मयन करून एकत्र जमाविलेले (भक्तिमार्गांतून गोळा करून काढिलेले) आहे ह्याचें जो कोणी थोडे तरी पूर्ण श्रद्धेनें सेवन करित राहील, तो मुक्त होतो, ज्ञान काही नवल नाही कारण, त्या पुरुषाच्या समागमांतून जग देखील मुक्ति पवते ॥ ४८ ॥ भगवताचे भक्त तत तं अतर्ह्यदि सतिवेद्य (स्पर्श) महाभागवत विशालागत तत. समास्थाय जगदेकबधुना यथोपदिष्टां हरे गीत अगात् ॥ ४७ ॥ य एतत् आनंदसमुद्रसंभृत योगेश्वरसे-
वितांघ्रिणा कृष्येत आगस्तय भाषित ज्ञानाभुत सच्छब्दया आसेव्य [वर्तत, स] विमुच्यते [इति किमु वक्तव्यं यत्] जगत् [अपि तत्सगात् मुच्यते] ॥ ४८ ॥

ततस्तमंतर्हदि सनिवेद्य गतो महाभागवतो विशालाम् ॥ यथोपदिष्टा जगदेकबंधुना तत. समास्थाय हरेरगाद्रनिम् ॥ ४७ ॥

य एतदानंदसमुद्रसंभृतं ज्ञानाभुतं भागवताय भाषितम् ॥ कृष्णेन योगेश्वरसेवितांघ्रिगा सच्छब्दयाऽऽसेव जगदिमुच्यते ॥ ४८ ॥

भवभयमपहंतु ज्ञानविज्ञानसार निगमकदुपजह्ने भृंगवद्देदसारम् ॥ अमृतमुदधितश्चापापयद्भृत्यवर्गान् पुरुषमृषभमाद्य कृष्णसंज्ञं नतोऽस्मि ॥ ४९ ॥ इति श्रीमा० महा० एकादश० एकोनविंशोऽध्याय ॥ २९ ॥

[यः] निगमकत् (वेक्कर्ता) भृंगवत् भवभय (सत्तार व भीति), अपहंतुं ज्ञानविज्ञानसार वेदसार, उदधित अमृत च उपजह्ने (अणिता झाला), [तत्] भृत्यवर्गान् भयययत् (प्राजिता झाला) [च, तं] श्रुषमं आद्य कृष्णसंज्ञ पुरुष नत. अस्मि ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवताच्चेय एकादशस्कंधे एकोनविंशोऽध्याय ॥ २९ ॥

दोन प्रकारच असतात एक निवृत्तिमार्गी आणि दुसरे प्रवृत्तिमार्गी भक्ताचा सत्तार व प्रवृत्तिमार्गी पुरुषाचे जरा, रोग इत्यदि काणसून उद्धवणारे भय ही दूर करण्यासाठीं भगवतांनीं जगात दोन समुद्रांचें मथन करून दोन असुने काढिली कोणती ती पहा - त्या वेदकर्त्या ईश्वराने, जसा अमर फुलाला न दुखाविता त्यातून मम काढून घेतो त्याप्रमाणें, स्वता आपणच केलेल्या वेदाच्या अनुशोधानें ज्ञानविज्ञानरूप अर्थात उत्तम असे एक अमृत (बोध) काढिले, व प्रसिद्ध समुद्रापासून - कूर्मावतारी मंदरपर्वत पाठीवर घेऊन - देवांचे मध्य असें दुसरे अमृत काढिले; नंतर त्यानें पाहिलें ह्मणजे बोधाभुत निवृत्तिमार्गी भक्ताना आणि दुसरे ह्मणजे स्वर्गस्थ रसात्मक अमृत प्रवृत्तिमार्गी भक्ताना पाजिलें आणि दोन्ही प्रकारच्या भक्तांचीं अनुक्रमें सत्ताररूप व रोगपीडादिरूप दु सें दूर केलीं. हे ज्याचे चरित्र त्या कृष्णसंज्ञक श्रेष्ठ आदिपुरुषाला भी नमस्कार करितो ॥ ४९ ॥ इति एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

परिचित राजा दणाला - आचार्यमहाराज, महाशयमद्वेक उद्धव कर्नातनिवृत्त गेला असता पुढे अगाधालक भगवंतांनी द्वारकेंमध्ये कोणतें चरित्र केलें ? ॥१॥ त्या यादवाधिपतींनी, आपल्या कुळाचा ब्राह्मणाच्या शापामुळे सहार झाला असता, सकल जनांच्या नेवांना (नेवांना हे उपलक्षण होय - सर्व इद्रियाना) परमप्रिय असा आपला देह कोणत्या प्रकारे सोडिला (प्रक्षाचा आशय असा - भगवंताच्या शिकणीं शापाचा प्रभाव चालणें अगदीं असम्भवीय परंतु त्यांनी यादवपणाचे अनुकरण चालविले होतें ह्मणून त्यांना तो शा- यही कसा तरी मान्य करणें अगत्याचें होतें. तेव्हा त्यांनी काय केले) ॥२॥ - त्यांचे स्वरूप सकल जनाना किती प्रिय होतें व आहे पहा - त्याच्या स्वरूपावर एकदा दृष्टि चि- राजा उवाच - ततः महाभागवते उद्धवे वनं निर्गते [सति] भूतभावतः भगवान् द्वास्वलां किं अकरोत् ॥ १ ॥ च. यादवर्षसं स्वकुले ब्रह्मशापोपसृष्टे । ब्राह्मणाच्या क्षापने दग्ध) [सति], सर्वनेत्राणां प्रेयसी पशु कथं अत्यजत् ॥ २ ॥ अबला. यत्र लग्नं नयनं प्रत्याकण्डं, (परत ओटून घेव्वास) न शोडु, यत् सर्तां कर्णाविष्ट आत्मलभ (हृदयीं राजोवाच । ततो महाभागवत उद्धवे निर्गते वनम् ॥ द्वास्वला किमकरोद्भगवान् भूतभावन ॥ १ ॥

ब्रह्मशापोपसृष्टे स्वकुले यादवर्षसं ॥ प्रेयसीं सर्वनेत्राणां तनुं स कथमत्यजत् ॥ २ ॥ प्रत्याकण्डं नयनस्रजला यत्र लग्नं न शोकः कर्णाविष्टं न सरति ततो यत्सनामात्मलभम् ॥ यच्छ्रीर्वाचां जनयति रतिं किं नु मानं कवीना दृष्ट्वा जिष्णोर्धुधि रथगतं यच्च तत्संभ्यमीयु ॥ ३ ॥ ऋषिरुवाच । दिवि भुवर्धतरिंश्च महोत्पातान्समुत्थितात् ॥ दृष्ट्वा ऽऽसीनान्भर्माय कृष्णः प्राह यदुनिदम् ॥ ४ ॥

[सत्] ततः व सरति, यच्छ्री - (ज्याची शोभा) कवीनां वाचां रतिं जनयति. मान [जनयति इति] किंतु [वक्तव्य]? युधि जिष्णो रथगतं यत् दृष्ट्वा तत्साम्यं द्रष्टुः ॥ ३ ॥ ऋषिः उवाच ॥ कृष्णः दिवि, युधि, अंतरिक्षे च समुत्थितात् महोत्पातान् दृष्ट्वा सुवर्माया आसीनान् यदुन् इदं प्राह - ॥ ४ ॥

कटली कीं ती स्त्रियांना तेव्हा परत काढून घेवत नसे. कीर्तनप्रसंगीं तें (श्रीकृष्णरूप) पुनः परत मावूच्या वर्णाने प्रविष्ट झाले ह्मणजे त्याच्या अन्न करणावर चित्र रेखण्यासारखें ला- गून राहवें व तेव्हा हलत नाही. त्याची (त्या स्वरूपाची) शोभा, वर्णन करावयाची द्वाटली कीं कवीच्या वर्णनांना विवेक प्रकाशचा उल्हास उत्पन्न करून दे व मग ती त्या कवींना ज- यात मान्यता प्राप्त करून देते हे काय वेगळे सामर्थ्य पाहिजे ! आणि तीच अर्जुनाच्या रथावर जमनेत्री श्रीविष्णुर्मन पाहून युद्धात ज्यांना मरण आले ते त्या विष्णूच्या मार्गें रूप पावले. - असे लोकमनोहर शरीर भगवंतांनी कोणत्या प्रकारे सोडिले ते मला सांगोवें. - ॥३॥ श्रीयुक्ताचार्य ह्मणाले - राजा, भक्त, शास्त्रज्ञ - सूर्याचा खळ पडजे - सूर्यावर - नूतन

अतस्मात् - अतिरिक्त - दिशा पेटन आहते असा मास ब्हावा, - असे मोठमोठे उत्पान निकडेतिकडे उद्गू लागले. ते पाहून भगवान् कुण्यानीं मुधर्मासमेमध्ये वमलेल्या यादवानीं निघून गेलें - ॥ ४॥ श्रीभगवान् द्वाणाले - यहुवीरानो, - तुम्ही पाहतच आहा की साप्रत - द्वारकेमध्ये हे भयंकर मोठमोठे उत्पान होत आहेत हे उत्पात यमाचे ध्वजच होत (आ-
विशितलें) - ॥ ५॥ स्त्रिया, मूले व वृद्ध यांनी येथून निघून शम्बोद्धारी जावे
कल्याला लवकरच मृत्यु येणार असे सुचवितात) ह्याणून - मला वाटते - आपण आता येथे घटकाभरमुझा राहू नये ॥ ६ ॥ स्त्रिया, मूले व वृद्ध यांनी येथून निघून शम्बोद्धारी जावे
आणि आपण, जेथे सरस्वती नदी पश्चिमवाहिनी आहे, त्या प्रभासेनास जाऊ ॥ ६ ॥ तेथे आपण स्वाने करून शुचिर्मत होऊ, उपोषण करू व अत्यंत समाधानयुक्त अत कर-
श्रीभगवान् उवाच - "यदुपुंगवा , द्वार्वत्यां यमकेतव (यमाचे छज-मृत्युसूचक) एते घोरा महोत्पाता [भवति] न. अत्र मुहूर्त अपिन स्थेय ॥ ५ ॥ स्त्रिय, बाला, वृद्धा च
इतः शब्दोच्चार ब्रजंतु. वय प्रभासें यास्याम, यत्र सरस्वती प्रत्यक् (पश्चिमवाहिनी) ॥ ६ ॥ तत्र अभिषेच्य शुचय, उपोष्य सुमाहिता' [सत] क्षपनालेपनाहैः देवताः
पूजयिष्याम. ॥ ७ ॥ सर्व कृतस्वस्थयना' [च] गोमूहिरण्यवासोभि गजाश्वरथवेश्मनिः [च] महाभागान् ब्राह्मणान् [पूजयिष्याम] ॥ ८ ॥ एष विधि अरिष्टघ्न,
श्रीभगवानुवाच । एते घोरा महोत्पाता द्वार्वत्यां यमकेतवः ॥ मुहूर्तमपि न स्थेयमत्र नो यदुपुंगवाः ॥ ५ ॥ स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च
क्षेत्रोद्धारं व्रजन्त्वित . ॥ वयं प्रभासें यास्यामो यत्र प्रत्यक्सरस्वती ॥ ६ ॥ तत्राभिषिच्य शुचय उपोष्य सुसमाहिताः ॥ देवताः पूजयि-
ष्यामः क्षपनालेपनाहैः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणांस्तु महाभागान्कृतस्वस्थयना वयम् ॥ गोमूहिरण्यवासोभिर्गजाश्वरथवेश्मभिः ॥ ८ ॥ विधिरेष
हारिष्टन्नो मंगलायनमुत्तमम् ॥ देवद्विजगवां पूजा भतेषु परमो भवः ॥ ९ ॥ इति सर्वे समाकर्ण्य यदुवृद्धा मधुहिषः ॥ तथेति
नौभिरुत्तर्य प्रभासें प्रययू रथैः ॥ १० ॥ तस्मिन् भगवतादिष्ट यदुदेवेन यादवा ॥ चक्रः परमया भक्त्या सर्वश्रेयोपबृंहितम् ॥ ११ ॥
[च] देवद्विजगवां पूजा श्रुतेषु परम भवः (उत्कर्ष) " ॥ ९ ॥ इति मधुह्विष. [वाक्य] सर्वे यदुवृद्धा समाकर्ण्य " तथा " इति [उक्त्वा]

उत्तमं महालयनं [च] वैवाहिकगर्वा पूजा सूतसु परमं भवः (उत्तर) ॥ ११ ॥
 नौभिः उत्तमं रथैः प्रभास प्रययुः ॥ १० ॥ यादवा तस्मिन् परमया सक्त्या, भगवता चतुर्देवेन आदिष्ट सर्वश्रेयोपवृद्धि चक्रव ॥ ११ ॥
 धाने, स्नाने, निक्षेपेन इत्यादि उपचारांनीं देवतांचे पूजन करू ॥ ७ ॥ त्या ठिकाणी ब्राह्मण आपणासाठी शक्तिके करिताली भग आपण त्या ब्राह्मणांना गाई, भूमि, सुवर्ण, वस्त्रे, हत्ती, घोडे, रथ व म्हरे देऊन त्याची पूजा करू ॥ ८ ॥ हा विधि (प्रकार) सकल अरिष्टाचा नाश करणारा व उत्तम मंगलदायक होय देव, ब्राह्मण व गाई यांचे पूजन केले असता भूतमाध्यें पराकाष्ठेचे प्रभुत्व प्राप्त होतें (देवलोकी उत्कर्ष होईल असा याव) ॥ ९ ॥ असे मनुसूदनांचे माषण ऐकून मकल यादवश्रेष्ठानी त्याला 'ठीक आहे' ह्मणून अनुमोदन दिलें व सपत्न्यास नौकेंड्या योर्गे समुद्र उतरून रथात बसून प्रभासलेची गेले ॥ १० ॥ त्या ठिकाणी यादवानी, यादवावीश्वर भगवंतांनीं जे जे करावयास सांगितलें होतें, ते ते ते-ते-

वेळेच नव्हे. तर आणखी म्हायतानी न सांगितलेल्याही सकल मंगल साधनांमुद्धा-परम भक्तिपूर्वक आचरण केले ॥ ११ ॥ पुढे त्या ठिकाणीं ते यादव सगळेजण मिळून, ज्याच्या रसाने बुद्धि अश्रय पावते, ते भैरवक नावाचे सुरस मद्य यथेच्छ प्याले देवानेच त्याच्या बुद्धीला अशा पाडिला होता, - ह्मणून त्यांना मद्य पिण्याची इच्छा झाली, त्या पुण्य क्षेत्रीं असें कृत्य करण्या-कडे त्याची प्रवृत्ति होण्यास दुसरे कारण दिसत नाही - ॥ १२ ॥ अगोदर सगळेच यादव वीर असून त्यांना स्वनाच्या पराक्रमावढल पराक्राष्टेचा गर्व असे त्यातून ह्या वेळीं तर मद्य-धानाने ते पूर्णपणे उत्पन्न होऊन गेले होते - ह्याचा परिणाम असा झाला की, - शेवटी त्यामध्य परस्परशी अत्यंत घोर कलह मातला - मद्यपान हे बाह्य निमित्तमात्र होय कलहाचे खरे कारण श्रीकृष्णाच्या मारयेने त्यांना मोह पातला होता, हेच होय. ॥ १३ ॥ होता होता सगळेजण क्रोधाने खवळून जाऊन हातधाईवर आले आणि धनुष्ये, खड्ग, माले, गदा, तोंगर, ऋष्टि ही ततः विष्टविस्तारिताधिय. [ते] तस्मिन् महापानं मधु (सुलभ) भैरवकं एषु, यत्र सै मति झस्यते ॥ १२ ॥ महापानाभिमत्तानां दसचेतसा रुष्णमायाभिभूतानां वीराणां सुमहान् सार्वभौः असूय. ॥ १३ ॥ क्रोधसरब्धाः आततायिनः. (भारण्यास वधुज) [ते] वेलाया (समुद्रतीरावर) घडुभिः, अस्त्रिभिः, मल्लैः, गदाभिः. तोंमरार्थभिः युयुधु ॥ १४ ॥

ततस्तस्मिन्महापानं पपुर्भैरवकं मधु ॥ दिष्टविभ्रंशितधियो यदुद्रैर्भ्रंश्यते मतिः ॥ १२ ॥ महापानाभिमत्तानां वीराणां दसचेतसाम् ॥
रुष्णमायाविमूढानां संघर्ष सुमहान्मूत् ॥ १३ ॥ युयुधुः क्रोधसंख्या वेलायामाततायिनः ॥ धनुर्भरतिभिर्भृष्टैर्गदाभिस्तोमरार्थभिः ॥ १४ ॥ पतत्पताकैरथकुंजरादिभिः खरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि ॥ मिथः समेत्याश्वतरैः सुदुर्मदा न्यहन् शरैर्दंष्ट्रिर्व द्विषा वने ॥ १५ ॥

प्रधुस्रसंबौ युधि रूढमत्सरावक्रूरभोजावनिरुद्धसायकी ॥ सुमद्रसग्राभजितौ सुदारुणौ गडौ सुमित्रासुरथौ समीयतुः ॥ १६ ॥

सुदुर्मदा पतत्पताकैः रथकुंजरादिभिः, खरोष्ट्रगोभिः, महिषैः, अश्वतरैः, नरैः. अपि मिथः समेत्य वने द्विषा दंष्ट्रिः इव शरैः न्यहन् ॥ १५ ॥ युधि रूढमत्सरैः प्रधुस्रसंबौ, न-
आयुने घेऊन त्या समुद्रतीरावर युद्ध करूं लागले ॥ १४ ॥ अरण्यामध्ये जसे मंदोन्नत हत्ती दानांना परस्पराम प्रहार करिताना नेम, मद्याच्या मदाने अनिशय बुद झालेले ते यादव ज्यांच्यावरील पताका इतस्तत फडकत आहेत असे रथ, हत्ती, गर्दभ, लंड, बैल, रेंडे, नर, खेचरे इत्यादिवाहनांच्या योगे परस्पराना गाठून एकमेकावर वाणप्रहार करूं लागले ॥ १५ ॥
- परस्परार्थे कोणाकोणाचे युद्ध झाले ते सांगतोः एक - प्रधुस्र आणि साव. अक्रूर आणि भोज, अनिरुद्ध आणि मात्याकि. अनिमयक नुमद्र आणि संत्रामजित् हे दोवे, उभयना गद (एक कृष्णाचा माऊ आणि एक मुळगा हे दोवे), व सुमित्र व सुग्य यांचा एकमेकांविषयी मत्सर बुद्धिग्रस्त होऊन ते युद्धामध्ये परस्परार्थी घेऊन भिडले ॥ १६ ॥ तमेच

दुसरेही निशठ, उल्लूक इत्यादि आणि सहस्रजित, शतनिम्न, भानु एतत्प्रयति वीर मदरूप तमोगुणाने प्रबळ प्रेरणा दिल्यामुळे व श्रीकृष्णाने अत्यंत मोह घातल्यामुळे वेडावून जाऊन प-
रस्पराला गाठून मारू लागले. ॥ १७ ॥ पुढे तेथे आलेले दाशार्ह, वृष्णि, अघक, योज, सात्वत, मधु, विसर्जन, कुकुर, व कुति ह्या नऊ यादववंशातील आणि अर्बुद, माथुर व
शूरसेन ह्या देशातील सर्व वीर सेहभाव सोडून एकमेकास मारीत मुळले. ॥ १८ ॥ पुत्र पित्याशी युद्धास उभे राहिले व भाऊ भावाशी, मामा भाच्याशी, आज्ञे (मातामह) नात-
वांशी, पुतणे जुलत्याशी, यांचे मामांशी, मित्र मित्राशी आणि स्नेही स्नेह्याशी छद्म लागले व मोह पावलेल्या ज्ञातींचीच आपल्या आसजनाचा घात चालविला ॥ १९ ॥ - असे युद्ध
कूरमोजौ, अनिरुद्धसात्यकी, सुभद्रसग्रामजितौ सुदारणौ गवौ, सुमित्रासुरयौ [परस्पर] समीयतु ॥ १६ ॥ अन्ये ये निशठोलुल्कादय सहस्रजिच्छतजिह्वातुमुख्या [ते]
मुकुदेन भूशो विमोहिताः सर्वावकारिताः [सतः] अन्योल्य आसाद्य जघ्नु ॥ १७ ॥ (महाप्रमाणे) ते तत मिय सौहृद विरुल्य जघ्नु ॥ १८ ॥ (महाप्रमाणे) अयुध्यन् मृढा

अन्ये च ये वै निशठं लमुकादयः सहस्रजिच्छतजिह्वातुमुख्या ॥ अन्योऽन्यमासाद्य मदाघकारिता जघ्नुर्मुकुदेन विमोहिता

ममम् ॥ १७ ॥ दाशार्हवृष्णिअघकभोजसात्वता मध्वर्बुदा माथुरशूरसेनाः ॥ विसर्जनाः कुकुराः कुंतयश्च मिथस्ततस्तेऽथ

विस्मज्ज सौहृदम् ॥ १८ ॥ पुत्रा अयुध्यन्पितृभिश्चापितृभिश्च स्वस्त्रियदौहित्रपितृव्यमातुलै ॥ मित्राणि भिन्नैः सुहृद सुहृद्भि-

ज्ञानैस्त्वहन ज्ञातय एव मृढा ॥ १९ ॥ शत्रेषु क्षीयमाणेषु भज्यमानेषु धन्वसु ॥ शस्त्रेषु क्षीयमाणेषु मुष्टिभिर्जिह्वरेरकाः

॥ २० ॥ ता वज्रकल्पा ह्यभवन्परिघा मुष्टिना भूताः ॥ जघ्नुर्दिषस्तैः कृष्णेन वार्यमाणस्तु तं च ते ॥ २१ ॥

प्रत्यनीकं मन्यमाना बलभद्र च मोहिताः ॥ हनु कृतविग्रो राजन्नापन्ना आनतायिन ॥ २२ ॥

ज्ञातयः एव ज्ञातीन् सहन् ॥ १९ ॥ (मूढ) परका (ळढाळे) जघ्नु (चेते झाले) ॥ २० ॥ सुहृदिना भूता ता वज्रकल्पा (वज्रतुल्य) परिघा (लेहवट) अवबन् ते कृष्णेन वार्य

माणा [आपे] तैः शिषः, त च जघ्नु ॥ २१ ॥ राजन्, मोहिताः बलभद्र प्रत्यनीक (प्रतिपक्षी) मन्यमाना हनु कृतविग्र [ते] काततायिन आपन्ना ॥ २२ ॥

चालता चालता - बाण संप्रत आले, घनुष्ये मोहत चालली, व शस्त्रेही पुरतनाशी झाली, तेव्हा त्यानी मुठी भरपरून लढाळे घेतले ॥ २० ॥ त्यानी मुठीत धरलेले ते लढाळे,

त्यावेळीं कऱ्हाची करानरी करण्यानीगे जोखडी परिघ झाले व ते यादव त्याच्याबाबोच शत्रूंना मारीत मुटले श्रीकृष्ण त्यांना निवारण करायला जात, तो यादव त्यांनाच मारू लागत ॥ २१ ॥

राजा, मोहित झालेल्या त्या छोकाना, बलराम आपला प्रतिपक्षीच आहे, असे वाटले व ते त्याला मारावयाचा मनात निश्चय करून हाती लढाळे हे शस्त्र घेऊन सज्ज होतसाते त्याच्या

आंगोवरे चालून आले. ॥ २२ ॥ कुरुनदना (राजा), पुढे ते उभयतां प्रमुही झुद्ध झाले व लह्याच्याच्या मुठी हेच परिष हातात उचलून घेऊन युद्धामध्ये फिरत प्रहार करीत सुटले. ॥ २३ ॥ यादव अगोदर ब्राह्मणाच्या शायने दग्धप्राय झाले होते, त्यांत श्रीकृष्णाच्या मायेने त्याच्या चित्ताना मोह घातला होता ह्मणून, जसा वेळूच्या संवर्षणापासून उडून- येल्ले अग्नि त्या सगळ्या वेळूच्या वेढाला जाळून टाकितो, त्याचप्रमाणे संवर्षणून उत्पन्न झालेल्या क्रोधाने सगळ्या यादवकुलाचा नाश केला ॥ २४ ॥ अशा रीतीने स्वताची सकल कुले नष्ट झाली तेव्हा श्रीकृष्णाच्या 'अता मात्र शेष राहिलेला पृथ्वीचा भार आपण पूर्णपणे उतरून टाकिला' असे वाटेले ॥ २५ ॥ बलरामाने ममुद्रीरावर परमपुरुषाचे ध्यान अथ कुरुनदन, सटुद्धौ तौ अपि परकामुष्टिपरिधौ उद्यम्य युधि बरतौ [सतौ] जप्नुत. ॥ २३ ॥ यथा वैणव' (वेत्पासन जन्मलेला) अग्नि घन, [तथा] ब्रह्मशापोपसृष्टानां कृष्णमाया-वृतात्मनां स्पर्धाक्रोच. [कुलं] क्षयं नित्ये. ॥ २४ ॥ केशव. एव सर्वेषु स्वेषु कुलेषु नष्टेषु [सत्सु], अवशेषित भुव. मार. अवतारित भुव. मार. ॥ २५ ॥ राम. समुद्र-

अथ तावपि संकुद्धावुद्यम्य कुरुनंदन ॥ एकामुष्टिपरिधौ चरतौ जप्नुतयुधि ॥ २३ ॥ ब्रह्मशापोपसृष्टानां कृष्णमायावृतात्मनाम् ॥ स्पर्धाक्रोचः क्षयं नित्ये वैणवो ऽग्निर्यथा व्रनम् ॥ २४ ॥ एवं नष्टेषु सर्वेषु कुलेषु स्वेषु केशव. ॥ अवतारितो भुवो भार इति मेने ऽवशेषित ॥ २५ ॥ राम. समुद्रवेलाया योगमास्थाय पौरुषम् ॥ तत्याज लोकं मानुष्यं संयोज्याऽऽत्मानमात्मनि ॥ २६ ॥ रामनिर्याणमालोक्य भगवान्देवकी सुत. ॥ निषसाद धरोपस्थे तूष्णिमासाद्य पिप्पलम् ॥ २७ ॥ बिभ्रच्चतुर्भुजं रूप आजिष्णु प्रभया स्वया ॥ दिशो विवितिमिराः कुर्वन् विधूम इव पावक. ॥ २८ ॥ श्रीवत्साकं घनग्राम तमहाटकवर्चसम् ॥

वेलायां पौरुषं (परमात्मचित्तरूप) योगं आस्थाय आत्मनि आत्मनं संयोज्य मानुष्यं लोकं (जरीत) तत्याज. ॥ २६ ॥ भगवान् देवकीसुत रामनिर्याण आलोक्य पिप्पल आसाद्य धरोपस्थे तूष्णी निषसाद ॥ २७ ॥ दिशः विवितिमिराः (अवकारादित) कुर्वन् विधूम (वमरादित) पावक (अग्नि) इव स्वया प्रभया त्राजिष्णु चतुर्भुज (मूळप्रमाणं) ही योगादायणा आरभिली ह्मणजे आत्म्याचा परमात्मरूपी योग केला व मनुष्यदेह सोडून दिला ॥ २६ ॥ बलरामाचे निर्याण अवशोकनी येताच देवकीपुत्र भगवान् एका पिप्पल-वृक्षाचा आश्रय करून भूतलावर स्वस्थ नसले. ॥ २७ ॥ त्यानीं देदीप्यमान असे चतुर्भुज रूप धारण केले असून, निर्धूम अग्नीप्रमाणे, आपल्या प्रभेने दशदिगाकडील अघकार नाहींसा करून दमकिला होता. ॥ २८ ॥ त्याच्या वक्तास्यलीं श्रीवत्स विह्व होते, शरीराचा वर्ण मेघप्रमाणे असून प्रभा तप्त सुवर्णप्रमाणे होती, आगावर दोन कौशेय वस्त्रे (पीतांबर)

प्रसन्न केलेकी असून ध्यान परमरमणीय विसरे ॥ २९ ॥ मुखकमलावर स्मितकला झळकत अमन नीलवर्ण केशकलापानें त्या स्वच्छाला विशेषच शोभा आणिली होती; नेत्र श्वेतकमलाग्रमाणें मनोहर होते व कानामध्यें मकराकार कुडलें चमकत होती, ॥ ३० ॥ काटिमूत्र (कमरपट्टा), प्रहसूत्र (उपवीत), मुकुट, कडी, बाजु-बद्ध हार, पैजों, मुद्रिका (बांगठ्या), आणि कोस्तुभमणि या अलंकाराच्या योगें तें स्वरूप विराजत होतें ॥ ३१ ॥ वनसाद्येने त्या मूर्तीचे - कठापासून पायापर्यंत - अवयव व्यापिले असून पूर्तिमत स्वीय आयुधानी (शाल, चक्र, गदा, श्वा यानी) काही अवयव (हात) व्यापिले होते असे भावान् आपल्या उजव्या माडीवर कमलासारखा किंचिद्वक्त्र-विष्ट ॥ ३२ ॥ [परित] दक्षिणे ऊरें (माडीवर) एकचारुण [नाम] पाद कृत्वा आसीन रूप विभ्रत [आसीत] ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ मुखलावरोषायः षडङ्गतेषु (मुखलाच्या षडङ्गांत) २९ ॥ ३५ ॥

सरलेल्या लोट्टावाले कैला वाण ज्यानें असा) जारा लुब्धकाः (व्याध) सुगन्धाक्या (हरिण वसे घाटव्यामुळे) सुगन्त्याकार (हरिणमुवाचा आकार ज्याला कथा) ताडरण

कौशोद्यावरयुग्मेन परिशीतं सुमगलम् ॥ २९ ॥ सुदरस्मितवञ्चनं नीलकुंतलमण्डितम् ॥ पृथरीकाभिरामार्क्ष
स्फुरन्मककुण्डलम् ॥ ३० ॥ कटिसूत्रब्रह्मसूत्रकिरीटकटाङ्गदैः ॥ हारनूपगमुद्राभिः कौस्तुभेन विराजितम्
॥ ३१ ॥ चनमालापरितागं मूर्तिमद्भिर्निजायुधैः ॥ कुत्सोरौ दक्षिणे पादमासीनं पङ्कजारुणम् ॥ ३२ ॥ मुपलवशेषाय-
खण्डकृतेर्पुल्लुब्धको जरा ॥ मृगास्याकार तच्चरणं विव्याध मृगशंकया ॥ ३३ ॥ चतुर्भुजं त पुरुष दृष्ट्वा स

कृतकिल्बिषः ॥ भीतः पपात शिरसा पादयोगसुरदिषः ॥ ३४ ॥

विद्याय (भविता श्राव्य) ॥ ३३ ॥ कृतकिल्बिष. (केन अपराध ज्याने असा) स. चतुर्भुजं त पुरुष दृष्ट्वा भीतः [सव.] शिरसा असुरद्विष पादयो. पपात ॥ ३४ ॥
वर्ण असा दावा पाव ठेवून बसले होते. ॥ ३२ ॥ इतक्यात, जरा द्या नावाच्या कोणी पारध्याने, ज्याचा आकार हरिणाच्या मुखाप्रमाणे दिसत होता, अशा त्या चरणाळा, तो मृगच आहे असे समजून, बाण मारिल्या. त्याने तो बाण मुसळ्यांच्या अवशिष्ट राहिलेल्या खोंबडाच्या तुकड्याचा केलेला होता ! ॥ ३३ ॥ पुढे तो चतुर्भुज पुरुष (श्रीकृष्ण) आहे असे दृष्टीस पडल्याने, त्याला, आपण अपराध केल्या, - असे वाटून - मय पडले आणि तत्काळ त्याने त्या दैत्यसंसारकाच्या चरणावर मस्तक ठेवून - प्रार्थना केली - ॥ ३४ ॥

१ हे मुसळ बायबाच्या कुसक्याना लिपित माणें तेच हे सवण कथात वेईकव माचा बुरा करताकरता मोवटी एक तुकडा राहिल होता. त्याचा बुर होईता तेन्ही बायबानीं तो तसाच सगुदात

‘मधुसूदन, न कळतां मय दुष्टाकडून हा अपरस्य घडला. हे उत्तमकीर्ते पुण्यपुरुष, मन पातक्याला त्वां शमा करावी. ॥ ३५ ॥ मनुष्यानी ज्यांचे नुमनें स्मरण केले अमर्तां ते (स्मरण) त्यांचे अज्ञानपटल दूर करू शकते असें क्षणतात, तो महासमर्थ विष्णु तू, आणि मी प्रत्यक्ष तुझी अशी अमर्यादा केले. ॥ ३६ ॥ त्या अर्थी. हे वैकुण्ठनाथका मृगाना फ-सवून मारून आपली - उपजीविका चालविणारा - जो दुष्ट मी त्या माझा आताच्या आतां वध कर, क्षणजे पुढां अशा रीतीनें मी मनुष्याची अवहेलना करणार नाही ॥ ३७ ॥ - तू क्षणशील हा सगळा ब्राह्मणाच्या शोषाचा खेळ आहे. ह्यात तुजकडे काही एक अपराध नाही. तर त्याबद्दल माझे क्षणजे असें आहे की. - प्रथो नृ आपल्या अकिन अम- [उवाच] ‘मधुसूदन, अज्ञानता पापेन [मया] इदं कृत. उत्तमश्लोक, अन्ध, पापस्य मे [एतत्] कृतु अर्हसि. ॥ ३५ ॥ प्रभो, मया. यस्य अमुस्मरणं नृणां अज्ञानत्वांतनाशनं वदति, तस्य विष्णो. ते असाधु (अवशांत) कृत. ॥ ३६ ॥ तत् वैकुण्ठ, बहू तथा एव सदतिक्रम पुन न कुर्या, [तथा] मृगलुब्धक

अज्ञानता कृतमिदं पापेन मधुसूदन ॥ क्षंतुमर्हसि पापस्य उत्तमश्लोक मे एतद ॥ ३५ ॥ यन्यानुस्मरणं नृणामज्ञानत्वांतनाशनम् ॥ वदति तस्य ते विष्णो मया एसाधु कृतं प्रभो ॥ ३६ ॥ तन्मा एतु जहि वैकुण्ठ पान्नानं मृगलुब्धकम् ॥ यथा पुनर्हं त्वेवं न कुर्या सदतिक्रमम् ॥ ३७ ॥ यस्याऽऽत्मयोगरचितं न विदुर्धिरिचो रुद्रादयो ऽस्य तनयाः पतयो गिरा ये ॥ त्वन्मायया विहितदृष्टय एतदंजः किं तस्य ते वयमसद्रनयो मृगीमः ॥ ३८ ॥ श्रीभगवानुवाच । मा भैरैरे त्वमुत्तिष्ठ काम एष कृतो हि मे ॥ याहि त्वं मदनुज्ञातः स्वर्गं सुकृतिनां पदम् ॥ ३९ ॥ इत्यादिटो भगवता कृष्णेनेच्छाशरीरिणा ॥ त्रिः प्रोक्तम्य तं नत्या विमानेन दिव ययौ ॥ ४० ॥

याप्यनं मा आशु जहि (मार) . ॥ ३७ ॥ विरिच, अस्य तस्या रुद्रादयः, ये गिरां पतय, [ते च] त्वन्मायया विहितदृष्टय [सत], यस्य आत्मयोगरचितं न विदुः, तस्य ते एतत्, असद्रतय. (हीनकुलें अन्य आहे ज्याचा असे) वय मज्ज (वयस्यपणे) किं मृगीम (मृग) . ॥ ३८ ॥ श्रीभगवान् उवाच - ‘जरे, त्व ममै, उत्तिष्ठ, हि ते मे एष’ काम. (इच्छ) कृत . त्व मदनुज्ञात. [सद्र] सुकृतिनां पदं स्वर्गं याहि ॥ ३९ ॥ इति इच्छाशरीरिणा भगवता कृष्णेन आदिष्ट [स] लस्या मायेच्या योगे जे चरित्र कारितोस त्याचा अभिप्राय ब्रह्मदेवाला कळत नाही. न त्याचे पुत्र जे रद्रादिक त्यांना तसेच वेदवाणीचे अधिपति जे महान् महान् ऋषि त्यांनाही समजत नाही. कारण त्याच्या दृष्टि तुझ्या मायेनें बाधून टाकिलेल्या आहेत - एकंदरीत तुझी माया अचिंत्य आहे - आणि आह्मी तर वडवडील पानकी योनीत जन्मलेले (अर्थात अज्ञानपूर्ण) आहोत तेव्हा आह्मांला तुझ्या विप्रशोपादिकांचे वर्णन कसे करिता येईल ? - क्षणून त्या भानगडीन मी पडूनच नाही नू माझा वध कर क्षणजे त्यात सर्व पावले ’ - ॥ ३८ ॥ ह्यावर श्रीभगवान् क्षणाल - ‘हे जरे (व्याघ्रा), तू भिळ नकोस उठ कारण, जे मला अपेक्षित होतं, तेच त्वा आचरण केले आता माझी तुझा अनुज्ञा आहे की, तू पुण्यवंतांचे स्थान जो स्वर्गलोक, तेथे जा. ’ ॥ ३९ ॥ ज्यानी इच्छनें मूर्ते स्वीकारिली होती (ह्याचा अभिप्राय अमा-त्यावेळी भगवतांनी आपली शुद्धमत्त्वमय मूर्ते गुप्त करून

केवळ तिच्या सारख्या दुसऱ्या शरीराने हे अनुकरण चालविळे होते, कारण सोंग आणिलें त्याची बतावणी पुरी केली पाहिजे) त्या भगवान् श्रीकृष्णानी अशी आज्ञा दिली अस्ता तो ज्याच, त्याचा तीन वेळा प्रदक्षिणा घालून व नमस्कार करून विमानाच्यायोगे स्वर्गास गेला ॥ ४० ॥ इकडे दारुक (भगवताचा साराथि), श्रीकृष्णाचा शोध करीत इकडे ति-कुडे फिरत होता. शेवटी त्याला एकदाचा सुगावा लागला. कारण, एका दिशेकडून तुलसीच्या सुगंधाने युक्त असा वायु - वाहून येत होता - त्या वासाच्या वोरणाने येता येता तो श्रीकृष्णासमूह येऊन पोचला ॥ ४१ ॥ तों त्या ठिकाणी प्रभु अक्षय्याच्या मूलप्रदेशाचा आश्रय घरून वसले असून त्याच्या भोवती प्रवर तेज पुत्र अशी आयुधे आहेत, - असे त्याला दिसले. - तत्सर्णी अत कारण प्रेमाने गहिवरल्यामुळे त्याच्या नेत्रातून अश्रुविंदु आले त्याने लागलीच रथावरून उडी टाकून भगवताच्या चरणां लोटागण घातले ॥ ४२ ॥ तो त्रि-परिक्रम्य वत्सा विमानेन दिव ययौ. ॥ ४० ॥ कृष्णपदवी अन्विच्छन् (कोषणारा) दारुक तुलसिकामोद वायु आघ्राय (झाल) ता अविगम्य अभिमुख ययौ ॥ ४१ ॥ तत्र तिम्भद्युभिः (प्रवर काति ज्याची असा) आयुधैः हृत अश्वत्थमूले कृतकेतन (वेला आश्रय ज्याने असा) त पति दृष्ट्वा ब्रह्महृतात्मा स रथात् अवतीर्य (उतरून) बाण-लोचन. [सब] पादयोः निपपात. ॥ ४२ ॥ “ प्रभो, त्वच्चरणांबुज अपश्यत मे दृष्टि तमसि प्रविष्टा [सती] प्रनष्टा यथा निशाया उडुपे (नक्षत्रराज चंद्र) प्रनष्टे

दारुकः कृष्णपदवीमन्विच्छन्नधिगम्य ताम् ॥ वायु तुलसिकामोदमाघ्रायाभिमुखं ययौ ॥ ४१ ॥ तं तत्र तिम्भद्युभिरायुर्वर्धतं ह्यश्वत्थमूले कृतकेतनं पतिम् ॥ स्नेहप्लुतात्मानिपपात पादयो रथादवप्लुत्य स बाणलोचनः ॥ ४२ ॥ अपश्यतस्त्वच्चरणांबुजं प्रभो दृष्टिः प्रनष्टा तमसि प्रविष्टा ॥ दिशो न जाने न लभे च शान्तिं यथा निशायामुडुपे प्रनष्टे ॥ ४३ ॥ इति ब्रुवति मूते वै रथो गरुडलोचनः ॥ स्वमुत्पपात राजेन्द्र साश्वज उदीक्षतः ॥ ४४ ॥ तमन्वगच्छन्दिव्यानि विष्णुप्रहरणानि च ॥ तेनतिविरिमतत्मानं सतमाह जनार्दनः ॥ ४५ ॥ गच्छ द्वारवतीं सूत ज्ञातीनां निधनं मिथः ॥ संकर्षणस्य निर्योणं बहुभ्यो ब्रूहि मदशाम् ॥ ४६ ॥

[सति], [तथा] दिशः न जाने, शान्ति च न लभे ” ॥ ४३ ॥ राजेन्द्र, सने इति ब्रुवति [सति, तस्य] उदीक्षत [सत] गरुडलोचन साश्वज रथ. त्वा उत्प-पात. ॥ ४४ ॥ दिव्यानि विष्णुप्रहरणानि त अन्वगच्छन् जनार्दन तेन अतिविस्मितात्मानं सूत आह- ॥ ४५ ॥ “ सूत, द्वारवती गच्छ ज्ञातीनां मिथ निधन, सक-झणांला - प्रभो, तुम चरणकमल किमत नाहीसे झाले झगून माची दृष्टिच नष्ट झाली व अ-मारात बुडाली मला दिशा समजत नाहीत की शांति मिळत नाही रात्रीच्या समयी चंद्राचा अस्त झाला असता नसे होते तशी माझी अवस्था होऊन गेली आहे ” ॥ ४३ ॥ राजाधिराजा, साराथि असे बोलत आहे इतक्यात, ज्याच्यावर गरुडबिन्दू आहे असा तो रथ, अश्व व च्चज वासुद्धां, दारुक वर - मान करून - पहात असता, आकाशात उडून गेला ॥ ४४ ॥ त्याच्या मागून विष्णूची दिव्य आयुधेही निघून गेली त्यामुळे दारुकाच्या मनाला अविशय विस्मय वाटला. - ती त्याची स्थिति पाहून - भगवतांनी त्याला सांगितले - ॥ ४५ ॥ ‘सूता, तू द्वारकेस जा आणि ज्ञातींचे परस्परारच्या हस्ते निधन (मरण), बळ-

रामाचें नियोगिण व माळीही ही अवस्था असें संकळ वृत्त वंशुजनाया कळव. ॥ ४६ ॥ तुझी व आमच्या आसज्जनांनीं कोणीही द्वारकेत राहू नये कारण, मी त्या यदुनगरीचा त्याग केला ह्याणून समुद्र तिला बुडवून टाकील. ॥ ४७ ॥ तुझी सर्वजण आपापले परियार व आमचीं मातापितरे (वसुदेव देवकी) यांना वेऊन संगळे इद्रप्रस्थास जा वाटेन अर्जुन तु- मचें सरक्षण करील - हा माझा निरोप ज्ञासिमनांन सांग. - ॥ ४८ ॥ आणि तू मत्सीत्यर्थ धर्माचरण करीत जा, ज्ञानप्राप्तीकडे निष्ठा ठेव. - पुत्र, वित्त इत्यादिकाविषयी - उ- दासनिता घर आणि हा प्रपच केवळ माझ्या मायेनें केलेली रचना होय असे जाणून शांति स्वीकार.' ॥ ४९ ॥ भगवंतानीं अशी आज्ञा दिली, तेव्हा दारुकाचें मन खिन्न झालें - पण धैर्यस्य नियोगिण, मदरां च वंशुज्यः ब्रूहि. ॥ ४६ ॥ स्ववधुभिः भवन्निः द्वारकायां न स्थेय समुद्रः मया लय्तां यदुपुरीं स्थावयिष्यति. (बुढवील) ॥ ४७ ॥ सर्वे [यूय] स्व स्व परिग्रह, न. पितरौ च आदाय [गच्छथ]. सर्वे [यूय] अविता (रक्षण करणाऱ्या) अर्जुनेन [रक्ष्यमाणाः सतः] इद्रप्रस्थ गमिष्यथ, [इति ब्रूहि] ॥ ४८ ॥ त्व तु मर्कमे आस्थाय ज्ञाननिष्ठः, उपेक्षक. च [सत्] यतो मन्मायाएवचनो विद्याय उपरम ब्रज. " ॥ ४९ ॥ इति उक्त. [स.] त परिक्रम्य पुनः पुन. नमस्कृत्य तत्पादौ शीर्षिण

द्वारकायां च न स्थेयं भवन्निश्च स्वबंधुभिः ॥ मया लय्तां यदुपुरीं समुद्रः स्थावयिष्यति ॥ ४७ ॥ त्वं त्वं परिग्रहं सर्वे आदाय पितरौ च नः ॥ अर्जुनेनविता सर्व इद्रप्रस्थं गमिष्यथ ॥ ४८ ॥ त्वं तु मर्कमेमास्याय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षकः ॥ मन्मायाएवचनमेतां विज्ञायोपशमं ब्रज ॥ ४९ ॥ इत्युक्तं परिक्रम्य नमस्कृत्य पुनः पुनः ॥ तत्पादौ शीर्ष्युपाधाय दुर्मनाः प्रययौ पुरीम् ॥ ५० ॥ इति श्रीभा० महा० एका० यदुकुलसंक्षयो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ श्रीशुक उवाच । अथ तत्रागमब्रह्मा भवान्या च समं भवः ॥ महेंद्रप्रमुखा देवा मुनयः सप्रजेश्वराः ॥ पितरः सिद्धगंधर्वा विद्याधरमहोरगाः ॥ चारणा यक्षरक्षांसि किन्नराप्सरसो द्विजाः ॥ १ ॥

उपाधाय दुर्मनाः (खिन्ने) [सत्] पुरीं प्रययौ. ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवतान्वये एकादशस्कन्धे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ श्रीशुक उवाच—अथ तत्र ब्रह्मा, भवान्या तस्म भवः च अस्मात् महेंद्रप्रमुखाः देवाः, सप्रजेश्वराः मुनयः, ॥ १ ॥ (सू०) ॥ २ ॥

निरुपायांस्तव - त्यानें श्रीकृष्णाला प्रदक्षिणा घातली, वारंवार वदन केलें, त्यांचे चरण मस्तकीं ठेवून केले आणि नगरीचा मार्ग बरिला. ॥ ५० ॥ इति त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ शुकाचार्य - ह्याणले - राजा, पुढें त्या ठिकाणीं ब्रह्मदेव प्राप्त झाला. तसेच स्वामीसह शंकर, इद्रप्रभृति देव, मुनि व प्रजापति आले ॥ १ ॥ पितर. मित्र, गर्व, विद्याधर

१ इति त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ २ नमस्कृत्यानीं पातो रागायाला परत आवाचे, हें खेदचें कारण

मोठमोठे सर्वे, चारण, यक्ष, राक्षस, किन्नर, अप्सरा, गरुडलोकीं राहणारे पक्षिगण, (किंवा मैत्रेयादि ब्राह्मण) ॥ २ ॥ ह्या सर्वाना भगवंतांचे नियोग अवलोकन करण्याची इच्छा होती झणून ते मोठ्या उत्सुकतेने श्रीकृष्णाच्या चरित्राचे व अवतारांचे गायन आणि कीर्तन करित तेच प्राप्त झाले. ॥ ३ ॥ राजा, त्यांनी आकाशातून सारखी पुष्पवृष्टि चाल-
विष्टी, आणि विमानांच्या ओळींनी आकाश व्यापून सोडिले सर्वीच्या अतरीं परमात्म्याविषयी पराकाष्ठेची भक्ति वसत होती. ॥ ४ ॥ विश्वव्यापक भगवतांनी ब्रह्मदेव तशाच
इतरही आपल्या विभूति (शकर, इद्रादि देव वगैरे) याजकडे अवलोकन केले व आत्मरूपी चिंताची एकाग्रता करून आपले कमलासारखे नेत्र मिटले ह्म० समाधीचे मिष
कले (असे करण्यात भगवताचा उद्देश हा की, पूर्वी ब्रह्मादि देवांनी आपली 'संलोकलोकपालाज्ञ' पाहि वैकुण्ठ किंकरां ह्म० हे वैकुण्ठनायका, लोकासहित आढ्या लोकपालांचे
उत्पन्न कर' अशी प्रार्थना केली होती व आतां हे सगळेजण आपापल्या लोकी आपल्याला नेण्यासाठी आले आहेत, ही मंडळी तर पुष्कळ आहे, बरे आपल्याला

राजन्, परमया भक्ता युता [ते] विमानावलिप्ति नमः सकुल (भलेले) कुर्वत [सत] भगवत नियोग द्रष्टुकामा, परमोत्सुका, शौरे कर्माणि, जन्म च गायत, गृणत.

द्रष्टुकामा भगवतो नियोगं परमोत्सुकाः ॥ गायंतश्च गृणंतश्च शौरेः कर्माणि जन्म च ॥ ३ ॥ ववृषुः पुष्पवर्षाणि
विमानावलिभिर्नमः ॥ कुर्वतः संकुलं राजन् भक्त्या परमया युताः ॥ ४ ॥ भगवान् पितामहं वीक्ष्य
विभूतीरात्मनो विभुः॥ संयोज्याऽऽत्मनि चाऽऽत्मानं पद्मनेत्रे न्यमीलयत् ॥५॥ लोकाभिरामा स्वतनुं धारणाध्यानमंगलम् ॥

योगधारणया ऽऽमंत्र्या ऽदृग्वा धामाविशत्स्वकम् ॥ ६ ॥

[संतः उच्यते भगवन् ॥ ३ ॥ (मुळ) पुष्पवर्षाणि ववृषुः ॥ ४ ॥ भगवान् विभु लोकाभिरामां (लोकानां सर्वतः रमण्यास बाधार्) धारणाध्यानमंगल स्वतनुं आश्रयेया धारणया
अदृग्वा (न जाळून) स्वक धाम आविशत् ॥ ५ ॥ ६]

कोणाचाच पक्षपात करितो काय नये, तेव्हा आतां समाधि लावून वसावे आणि सगळ्यानाच फसवावे झणजे झाले झणजे कोणाचाच रसवा फुगवा राहायाचा नाही) ॥ ९ ॥
भगवतांचे शरीर लोकाना सर्व प्रकारे सण्याचा आधार असून धारणा व ध्यान करण्याचा उत्तम विषय होय झणूनच, आग्नेयी योगधारणा करून - इतर योगी आपले शरीर जा-
कितात तसे - त्या शरीराचे दडन न करिता (त्या शरीरासुद्धा) भगवान् निजघामी (वैकुण्ठ लोकीं) प्रविष्ट झाले (भगवतांनी शरीर आग्नेयी योगधारणेने जाळिले असते तर लो-
कांना ध्यान व धारणा करण्यास विषय राहिला नसता आणि त्याची उपासना करणाऱ्या पुरुषाना तर अद्यापि त्या मूर्तीचा साक्षात्कारही घडतो झणून त्या शरीरासह भग-

वान् वैकुण्ठी गेले असा अर्थ सयुक्तिक दिसतो. अथवा दुसऱ्या रीतीने असा अर्थ करामा - भगवतांनी शुद्धमत्वमय रूप सोडून देऊन मनुष्याच्या अनुकृणाकरिता त्यामाखेच दु-
सरे शरीर इच्छामात्राने स्वीकारिले होते असे पूर्वी सांगितले आहेच. 'ते शरीर आग्नेयी योगधारणेने न जाळिना हा० गुप्त करून भगवान् स्वर्लोकी गेले' ह्या पक्षामध्येही अट-
म्ब्या' असेच पद तोडिले पाहिजे, 'दृग्वा' असे तोडिले तर 'लोकाभिरात्मा व धारणाध्यानमगल' ह्या विशेषणांनी जे वर्णन केले ते निरर्थक ठरेल ॥ ६ ॥ - त्या वेळी देव-
गणांपैकी ज्याला त्याला असे वाटले की भगवान् आपल्या लोकी येण्याचा अनुग्रह करणार ह्मणून जो तो उत्सव करू लागला. त्यावेळे - स्वर्गात जिकडे तिकडे दुष्टाभि दुष्टांमु-
गले आकाशांतून एकसारखी पुष्पवृष्टि चालली होती. सत्य, धर्म, धैर्य, कीर्ति आणि लक्ष्मी ही भगवताच्या मागोमाग मूलेकातून निघून गेली. ॥ ७ ॥
- ब्रह्मादि देव व इतरही तेथे जमलेले लोक यांनी भगवान् अतर्धान पावले तेव्हा ते गेले कोटून. ह्याविषयी नानाप्रकारचे तर्क चालविले पण - कृष्ण निजवामी प्रविष्ट होत अम-
विचि दुष्टभय. नेह. खात सुमनस. पेट. सत्य, धर्म, कीर्ति, श्री च मूमे त अजु ययु ॥७॥ ब्रह्ममुखा. देवालय स्वयामनि विराट अविज्ञातर्गात (नाही कळली ननि ज्याची अशा)
कृष्ण न दृश्यु, [यि दृश्यु] ते अविचिस्मिता. [बभूवु] ॥८॥ यथा आकाशो अन्नमडल हित्वा यांत्या सौदामन्या (विजेची), तथा देवैतै कृष्णस्य गति न लस्यते ॥९॥ तदा हरे
दिवि हुंदुभयो नेदुः पेतुः सुमनसश्च स्वात् ॥ सत्य धर्मो धृतिर्भूमेः कीर्तिः श्रीश्चानु तं ययुः ॥ ७ ॥ देवाडया ब्रह्ममुख्या न
विशंतं स्वधामनि ॥ अविज्ञातगतिं कृष्णं दृश्युश्चातिविस्मिताः ॥ ८ ॥ सौदामन्या यथा ऽऽकाशे यांत्या हित्वा ऽन्नमडलम् ॥
गतिर्न लस्यते मत्स्यस्तथा कृष्णस्य देवैतैः ॥ ९ ॥ ब्रह्मरुद्रादयस्तं तु दृष्ट्वा योगगतिं हरे ॥ विस्मितास्तां प्रशंसनः स्व स्वं

लोकं ययुस्तदा ॥ १० ॥ राजन्परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा मायाविडंबनमवेहि यथा नटस्य ॥

योगवर्ति इच्छा विस्मिताः ब्रह्मादयः तां प्रशंसन्तः [संत] स्व स्व लोक ययु ॥१०॥ राजन्, यथा नटस्य [तथा] परस्य तनुभृज्जननाव्ययेहा (अर्गरथारी गदवामांजं जन्म व अनर्धान या लीला)
ताना त्याच्या दृष्टीस पडले नाहीत भगवताची गति कोणाला कळेली नाही - कोठे कोठे कोणाच्या ते दृष्टीस पडलेही - तेव्हा त्यांना पणकोष्ठेचा विम्वय वाटला ॥ ८ ॥ - ब्रह्मादि
देवांना दिसले नाहीत व कोठे कोठे कोणाला दिसले हे कोसे, ते सांगतो ऐक - आकाशामध्ये बीज मेघमडळाचा सोडून गाऊ लागशी ह्मणजे तिची गति मनुष्याच्या ध्यानाने येत नाही
- पण देवांना कळते, - त्याचप्रमाणे भगवान् - भूमिदळ सोडून गात असता - त्याची गति देवादिकांनाही कळची नाही. - तर त्याच्या पार्षदांना मात्र समजली - ॥ ९ ॥ त्यावेळी
ते ब्रह्मादेव, रुद्र, इत्यादिक तर हरीची योगगति पाहून आश्चर्यचकित होतो ते तिची प्रशंसा करीत आपापल्या लोकीं गेले ॥ १० ॥ रात्रा. श्रीकृष्ण मगळ्या जगाच्या घडामोडींचे
कारण होत. त्यांनी मनुष्यांमध्ये (यादवादिकात) शरीर प्रगटविले व गुप्त केले, ह्या लीला केवळ मायेच्यायोगे अनुकरण चालविले होते असे समज उदाहरण पहा - नट
नाटकामध्ये नानाप्रकारची सोपे घेऊन जन्ममरणादिकांच्या वेगवेगळ्या वृत्तावण्या करितो पण त्याचे खरे रूप ज्ञानाच्या तपे विकाराहिन असे - यादवामध्ये प्रभु खरोखरीच नंतर

मनुष्यांप्रमाणें जन्मास आलें होते, अशी शका देखील मनात येऊं देऊं नकोस. कारण, असें पहा - ते भगवान् स्वतांच्या योगें हें सगळें जग निर्मितात, त्यात प्रवेश करून नानाप्रकारें विहार करितात आणि अती सर्व आटोपून घेऊन पुन्हा स्वमहिन्यानें उपराम पावलेले असतात त्यांना कोणताही विकार नसतो ॥ ११ ॥ - ह्याविषयी अविश्वास करण्याचें प्रयोजन नाही. कारण, ह्या अवतारामध्ये त्यांचा सर्वोत्तम व असाधारण प्रभाव लोकांनीं प्रत्यक्ष पाहिलेला आहे - उदाहरणार्थ थोड्या गोष्टी सांगतो येऊं. - सादीपनि गुरुजींचा पुत्र यमानें आपल्या लोकी नेला असता भगवतांनीं मनुष्यशरीरांतच - तेथें जाऊन - तो परत आणिला. स्वता तू ब्रह्माखानें दग्न झाला होतास, पण त्या शरणागतांस अमय देणाऱ्या प्रभूनी तुझें - गर्भोमयें - रक्षण केलें तसेंच त्यांनी, मृत्यूचाही अंत करणारा जो श्रीरुद्र त्याला (बाणासुराशीं युद्धात) जिंकिलें, आणि जरानामक मायाविडबन अवेष्टि सः आत्मना इदं सृष्ट्वा, अमुविश्य, विहृत्य (क्रीडा करून), अतः संहृत्य (आटोपून) च आत्ममहिना उपरत [सन्] आस्ते ॥ ११ ॥ शरणद य मर्त्येन यमलोकनीत गुरुद्वुत [आनीतवान्], परमात्मदग्धं (ब्रह्माखानें माजलेल्या) त्वां च [रक्षितवान्], अतर्कांतक (धृत्याचाही मृत्यु अशा) ईश अपि जित्ये (जिंकिता झाला), सदेह

सृष्ट्वा ऽऽत्मनेदमनुविश्य विहृत्य चांते संहृत्य चाऽऽत्ममहिनोपरतः स आस्ते ॥ ११ ॥ मर्त्येन यो गुरुसुतं यमलोकनीतं त्वां चानयच्छरणदः परमात्मदग्धम् ॥ जिग्येऽतर्कांतकमपीशमसावनीशः किं स्वावने स्वरनयन्मृगं सदेहम् ॥ १२ ॥ तथाप्यशेषस्थितिसंभवाप्येष्वनन्यहेतुर्यदशेषश-
क्तिघृक् ॥ नैच्छत्प्रणेतुं वपुत्र शेषितं मर्त्येन किं स्वस्थगतिं प्रदर्शयन् ॥ १३ ॥

मृगयं स्वः (स्वर्ग) अन्यत्, अतौ स्वावने (स्वताच्या रक्षणाविषयी) अनीशः (असमर्थ) किं १ ॥ १२ ॥ यत् [नः] अशेषस्थितिः संभवाप्ययेषु [यदि अपि] अनन्यहेतुः (निरपेक्ष कारण), तथा अपि “मर्त्येन किं” [इति] स्वस्थगतिं (आत्मनिष्ठाना दिव्यगति) प्रदर्शयन् [सन्] वपु अत्र शेषितं प्रणेतु (करण्यास) न ऐच्छत्. ॥ १३ ॥
न्याधाला देहासाह स्वर्गलोकीं नेलें. - असें ज्याचें सामर्थ्य - ते भगवान् स्वताचें रक्षण करण्यास असमर्थ होते असें ह्मणों समवेंतें काय ? ॥ १२ ॥ - ह्यावर तू ह्मणशील कीं जर त्यांना सामर्थ्य होते तर त्यांनीं यदुकुलाचा शय झाल्यावर काही कालपर्यंत तरी आपलें शरीर ह्या मूलोकीं का ठेविलें नाही. तर तेंही सांगतों - पूर्वोक्त शीतीनें भगवान् सकळ जगाचें उत्पत्ति स्थिति सहार चालण्याचें कारण होत, ते सकलशक्तिवर असल्यामुळे त्यांना त्या कामी दुसऱ्या कोणत्याही साधनाची अपेक्षा नाही, त यापि - यादेवाचा सहार केव्हावर मय - आपलें शरीर येथें राखून ठेवावें अशी त्यांनी इच्छा केली नाही, - तर तें वैकुण्ठ लोकांसच नेलें. - कारण, ‘आता मनुष्यशरीराचा कर्तव्य भाग काय आहे ? काही नाही. ह्मणून आत्मनिष्ठ बनाना आपली दिव्य गतिच उत्तम होय असें दाखवून द्यावें’ असा प्रभूचा संकेत होता (प्रभूनीं तसें केलें नसतें तर आत्म-

निष्ठ पुरुषही दिव्य गतीचा अनादर करिते. अशेषकालीने देहसिद्धि मिळवून भूश्रेष्ठापध्वेच राहू लागले असते. आणि नसें होणें तर इष्ट नव्हतें) ॥ १३ ॥ अमो जो कोणी पुरुष प्रातः काळी उठून शुचिभूत होतासा, सगळे सौमित्रांच्या प्रकारच्या ह्या श्रोतृणाच्या दिव्य गतीचें कीर्तन करितो, तो त्याच पदवीस प्राप्त होतो. निचडून उत्तम अशी दुपरी गाने नाहीं. ॥ १४ ॥ - मगवान् स्वलोकीं मेले तेव्हांच त्यानी वसुदेवादेकांना वैकुण्ठलोकप्राप्ति होण्याचा उपाय योजून ठेविला होता तो कोणता, ते मागतां ऐक - दारुकांने द्वारकेस आल्यावर वसुदेव आणि उग्रसेन यांच्या वरणांवर भक्तक ठेविले आणि त्यांना (चरणाना) अश्रुधारांचें स्नान घातलें. श्रीकृष्णाचा वियोग वडरामुळे - तो अत्यंत शोकाकुल होऊन याः प्रातः उठाय प्रयतः [खर] मत्स्य कृष्णस्य एतो परो पदवीं कीर्तयेत्. [सः] अमुक्तमां तां एव आपोति. ॥ १४ ॥ कृष्णविच्युत. दारुक द्वारका एतय वसुदे-
वोग्रसेनयोः चरणौ, पठित्वा, अक्षः (अश्रूनी) न्यर्षिचत्. ॥ १५ ॥ नृप, [सः] कृष्णयाः वृष्णीनां निधनं कथयामास. तत् सुखा उद्विग्नहृदयाः जना. शोकविमूर्छिताः

य एतां प्रातरुत्थाय कृष्णस्य पदवीं पराम् ॥ प्रयतः कीर्तयेद्भक्त्या तामेवामोत्सनुत्तमाम् ॥ १४ ॥
दारुको दारुकांमेव वसुदेवोग्रसेनयोः ॥ पतित्वा चरणावसैन्यैर्विचक्रुष्णविच्युतः ॥ १५ ॥
कथयामास निधनं वृष्णीनां कृत्स्नशो नृप ॥ तच्छ्रुत्वोद्विग्नहृदया जनाः शोकविमूर्छिताः ॥ १६ ॥
तत्र स्म त्वरिता जग्मुः कृष्णविक्षेपविह्वलाः ॥ व्यसवः शेरते यत्र ज्ञातयो भंत आननम् ॥ १७ ॥
देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्तथा सुतौ ॥ कृष्णरामावपश्यंतः शोकार्ता विजहुः स्मृतिम् ॥ १८ ॥
प्राणांश्च विजहुस्तत्र भगवद्विरहातुराः ॥ उपगुह्य पतींस्तात चितामारुह्युः स्त्रियः ॥ १९ ॥

[वसुदेवः] - ॥ १६ ॥ कृष्णविक्षेपविह्वलाः [ते] आननं भ्रंतः [संतः] व्यसवः (गतप्राण) ज्ञातयः यत्र शेरते, तत्र त्वरिताः जग्मुः ॥ १७ ॥ देवकी, रोहिणी तथा वसु-
देवः च एक कृष्णसमौ सुतो अपश्यंतः शोकार्ताः [संतः] स्मृतिं विजहुः (सोडितो शर्बा) ॥ १८ ॥ ततः, तत्र भगवद्विरहातुराः प्राणान् विजहुः. स्त्रियः पतीन् उपगुह्य
गेला होता. - ॥ १९ ॥ राजा, नंतर त्यानें यादवाच्या मरणाचा इत्यभूत वृत्तात निवेदन केला. तो कार्नी पडताच लोकांच्या हृदयात एकदम घका बसला व ते शोकांनें मूर्च्छित
झाले. ॥ १९ ॥ - काही वेळाने शुद्धीवर आल्यावर - कृष्णविरहाने व्याकुल असे ते सर्वजण आपली मुले वडवून घेत, ज्याठिकाणी ज्ञातिजन गतप्राण
स्थानी, संत्वर झाले. ॥ १७ ॥ तेथे मुलगे बळगाम व कृष्ण कोठे दिसत ना, तेव्हा देवकी, रोहिणी तमाच वसुदेव हीं अत्यंत शोकाकुल होऊन पडली त्यांना देहाची देखील
शुद्धि राहिली ना. ॥ १८ ॥ देवकी भयवंताचा निरह अमदी सोडवनासा झाल्यामुळे त्यानीं तेथल्या तेथे प्राण सोडिले. राजा, स्त्रियांनी पतीच्या देहाना आळिंगन ठेऊन चिते-

वरे आरोहणं कैलेः ॥ १९ ॥ बल्लारामाच्या परान्यानीं त्याच्या देहास आळिगन करून अग्निमध्मे प्रवेश केला वसुदेवाच्या पत्न्यानीं त्याच्या देहाला आळिगन व श्रीकृष्णाच्या स्तुषानीं आपले पति जे प्रद्युम्नादिक त्यांना आळिगन घेऊन अग्निमध्मे प्रवेश केला रुक्मिणीप्रभृति कृष्णपत्न्यानीही श्रीकृष्णरूपे वित लावून देह अग्निमुर्ती करविले. ॥ १० ॥ अर्जुनाला त्याचा अत्यंत प्रिय मित्र जो श्रीकृष्णपरमात्मा त्याच्या विरहामुळे पराकाष्ठेचा खेद झाला, पण त्याने श्रीकृष्णानीं उपदेशिलेल्या उत्तम योद्धावचनाच्या बोगीं आपले सात्वत करून घेतले ॥ २१ ॥ बंधूची (यादवाची) सति नष्ट झाली, ह्मणून अर्जुनाने मृतांचे पिंडोदक देणे इत्यादि उत्तर कार्य अनुक्रमाने चिता आरब्ध. ॥ १९ ॥ रामपत्न्यः तद्देहं उपगृह्य (आळिगून), वसुदेवपत्न्य तद्देहं [उपगृह्य], हरेः स्तुषाः प्रद्युम्नादीन् [उपगृह्य] अग्नि आळिगून रुक्मिण्यानां कृष्णपत्न्याः तदग्निमिमाः [सत्य.], अग्नि आविशन् ॥ २० ॥ अर्जुनः प्रेयसः सख्युः कृष्णस्य विरहागुरः [सन्] सद्युक्तिभिः कृष्णगीते. आत्मानं सात्वयामास ॥ २१ ॥ अर्जुना हतानां महगोत्राणां बंधूनीं सार्वपात्रिकं (उत्तर कार्य) अनुपूर्वशः यथावत् कारयामास. ॥ २२ ॥ महाराज, समुद्र-हरिणा त्यक्तां डारकां, अग्निम् भगवद्गलय ब

रामपत्न्यश्च तद्देहमुपगृह्याग्निमाविशन् ॥ वसुदेवपत्न्यस्तद्देहं प्रद्युम्नादीन् हरेः स्तुषाः ॥ कृष्णपत्न्यो

ऽविशन्नाग्निं रुक्मिण्याद्यास्तदात्मिकाः ॥ २० ॥ अर्जुनः प्रेयसः सख्युः कृष्णस्य विरहागुरः ॥

आत्मानं सात्वयामास कृष्णगीतैः सद्युक्तिभिः ॥ २१ ॥ बंधूनां नष्टगोत्राणामर्जुनः सार्वपात्रिकम् ॥

हतानां कारयामास यथावदनुपूर्वशः ॥ २२ ॥ डारका हरिणा त्यक्ता ममुद्रोऽप्रात्रयत्क्ष-

पात् ॥ बर्जयित्वा महाराज श्रीमद्भगवदालयम् ॥ २३ ॥ नित्यं संनिहितस्तत्र भगवान्मधु-

सूदनः ॥ स्मृत्या ऽशेषाशुभहरं सर्वमंगलमंगलम् ॥ २४ ॥ स्त्रीबालवृद्धानादाय हतशेषान्

घनंजयः ॥ इंद्रप्रस्थं समावेश्य वर्जं तत्राभ्यषेचयत् ॥ २५ ॥

बर्जयित्वा क्षणांश्च क्षात्रयाभासः (बुद्धविता शब्द) ॥ २३ ॥ तत् स्मृत्या अशेषाशुभहरं सर्वमंगलमंगल [अस्ति] भगवान् मधुसूदनः तत्र निरः सन्निहितः ॥ २४ ॥ ननंजय. हन शेषान् स्त्रीबालवृद्धानां सात्वयाम् इन्द्रप्रस्थं समावेश्य तत्र वर्जं अभ्यषेचयत्. ॥ २५ ॥

यथाविधि पूर्णं करविले ॥ २२ ॥ राजाविराजा, श्रीहरीनीं डारकेचा त्याग केल्या तेव्हा एका क्षणात समुद्राने ती नगरी बुडवून टाकिली, मात्र भगवतांचे सुंदर मंदिर नेवढे ६ज्ये कैले (बुद्धविले वाही). ॥ २३ ॥ ते मंदिर स्मरणमात्राने सकल पापाचा नाश करणारे असून सकल मंगलांचेही मंगलरूप होय त्या ठिकाणीं भगवान् मधुसूदन नित्य संनिहित आहेत. ॥ २४ ॥ मुढे वर्जुनाने, - श्रीकृष्णाच्या आज्ञेप्रमाणे - झिया, मुले व वृद्ध जन आदी जी मडळी मृतातून अवशिष्ट राहिली होती, त्यांना घेऊन नेऊन इन्द्रप्रस्थीं राहविले

आणि तेथे वज्राला राज्याभिवेक करविला. ॥ २५ ॥ रोजा, तुझे पितामह जे पाहव त्याना अर्जुनाच्या मुलें ज्ञातिजनवधाचा वृत्तात समजला; तेव्हा ते सगळेजण तुला वंशाचा आधार करून (राज्यावर बसवून) आपण महापथास मेळे. ॥ २६ ॥ श्रीविष्णु देवाचेही अधिपति होत. त्याच्या ह्या चरित्राचें व अवताराचें जो कोणी पुरुष - आरंभापासून शेवटपर्यंत - श्रद्धेनें वर्णन करितो, त्याला सकल पापें सोडून जातात. ॥ २७ ॥ षड्गुणैश्वर्यसंपन्न व समारतारक अशा परमात्म्याने अवतार घेऊन केलेलीं हीं मनोहर चरित्रे तशाच बालजीला राजन्, ते सर्वे पितामहा अर्जुनास सुहृदघे झुत्वा, त्यां वंशधर कृत्वा महापथ जग्मुः. ॥ २६ ॥ यः मन्ये देवदेवस्य विष्णोः पतत् जन्म, कर्माणि च श्रद्धया कीर्तयेत्, स सर्वपापै प्रमुच्यते. ॥ २७ ॥ इत्थं इह, अन्यत्र च श्रुतानि शंतमानि (परम मल्लदयक) मन्वतः इरे रुचिरावतारवीर्याणि बालचरितानि च गृह्यन् (कीर्तन करण) मनुष्य

श्रुत्वा सुहृदघं राजन्नर्जुनाचे पितामहाः ॥ त्वां तु वंशधरं कृत्वा जग्मुः सर्वे महापथम्

॥ २६ ॥ य एतदेवदेवस्य विष्णोः कर्माणि जन्म च ॥ कीर्तयेच्छ्रद्धया मर्यः सर्वपापैः

प्रमुच्यते ॥ २७ ॥ इत्थं हरेर्भगवतो रुचिरावतारवीर्याणि बालचरितानि च शंतमानि ॥

अन्यत्र चेह च श्रुतानि गृणन्मनुष्यो मक्ति परां परमहंसगतौ लभेत ॥ २८ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

परमहंसगतौ परां मक्ति लभेत ॥ २८ ॥ इति श्रीभागवतान्वये एकादशस्कंधे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

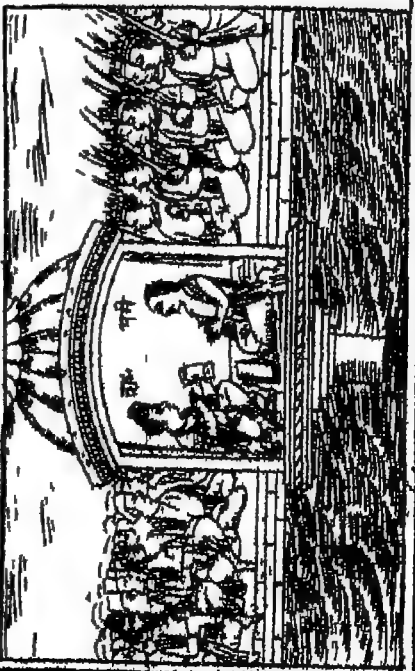
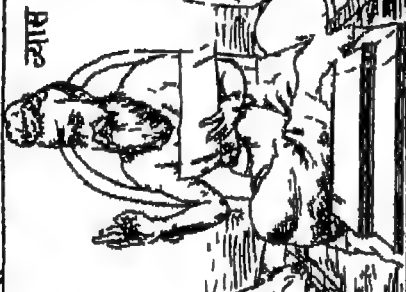
परमसंगलकारक होत. जो कोणी मनुष्य ह्या मंत्रान आणि इतरत्रही प्रसिद्ध अशी हीं आख्यानें वर्णन करितो, त्याची, परमहंस पुरुष ज्याच्या स्वरूपी प्राप्त होतान, त्या परमेश्वरास उत्तम मक्ति जळते. ॥ २८ ॥

समाप्तोऽयमेकादशः स्कंधः ॥ ११ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवतार्थदर्शने एकादशस्कंधः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीमद्भागवतार्थदर्शने द्वादशस्कन्धः प्रारभ्यते ॥

द्वादशस्कन्ध

परीक्षितनिर्वाण

अमरुपागतापि दमनित्यं न ह
भीते

श्रीमद्भागवतार्थदर्शन.

अनुक्रमणिका.

द्वादशस्कंध (आश्रय).

पत्र. अध्याय.	विषय	पत्र
१	परीक्षित शुकाचार्यांचे आभार मानितो. शुक्र ज्ञातात. राजा ध्यानस्थ बसतो. परीक्षिताचें नियोग. जनमेजयाचे मर्मपत्र. त्याचा वृहस्पतीचा उपदेश. वेदांचे विभाग व उत्पत्ति. शाखा. याज्ञवल्क्याची कथा. वाजसनीय शाखा.	१८
२	अथर्ववेद. त्याचे आचार्य. पौराणिक. पुराणांचे लक्षण पुराणाच्या मर्या. मार्कंडेयाची कथा. त्याचें तप. इंद्र त्याला विघ्न करितो त्याला नगना-रायण दर्शन देतात मार्कंडेय नारायणाला स्तुतिने.	२१
३	भगवान् प्रमत्त होऊन वर मागावयाप सांगतात मुनि म. या पहण्याची इच्छा दर्शविता त्याला मायिक प्रलय दिसते. त्या प्रलयात वटवृक्षाच्या पत्रपुडात भगवताचें नाळरूपानें दर्शन.	२८
४	शंकर मार्कंडेयाकडे येतात, व त्याच्या अंतरी शिरतात. आत बाहेर शंकर पाहून मुनि त्याची स्तुति करितो. शंकर प्रसन्न होऊन वर दे-	३३

अध्याय.	विषय.	पत्र
१	श्रीकृष्ण निजवामी गेल्यावर पृथ्वीवरील राजवंश. स्फेच्छप्राय राजे. कळीचा प्रमास.	१
२	कळीतील लोकस्विति. कलिक अवतार. चोगचा क्षय. नवीन कृतयुग केव्हा होणार. युगाच्या चौकळ्या. सगळ्याचा शेवट कृषि, विष्टा किंवा भस्म यातच. सारांश - अहंता मक्कना ठेवू नयेत.	२
३	माइणाच्या राजाना पाहून पृथ्वी हाते राजाचा वेडेपणा. चारी युगातील लोकस्विति. कळीतील लोकस्विति मुमूर्षूचे कर्तव्य कळीचा उत्तम गुण.	३
४	कसबाचे लक्षण. चार प्रकारचे हय. प्रयत्नाचे मिथयत्व. भेदभास. मुक्तीचें अद्वितीय साधन. भागवताची गुरुपरंपरा.	४
५	आत्म्याचे अधिनाशित्व. संमारेत्पात्ति. तत्सक तरी आत्म्याहून वेगळा नव्हे.	५

११ तदा तो वर 'मगवंतावर हावळें येऊं कबो' हा होय
 १२ अथैव रूप. मनुष्येह उपासना. मनुष्येह व्यूहातील व्यक्तीचा कर्तव्य.
 १३ समग्र अंगाची अनुक्रमणिका. अथैव अहृत्य. अधिकारसत्ते पळे.

३१ १३ पुराणाच्या अथसस्या विषय. प्रयोजन. दान. माहात्म्य. गुरुपरपरा.
 ३० 'ईश्वरा, तुझ्या चरणां मी कें जडो.' 'श्रीहरये नमः' ...
 ३३

श्रीमणेशासनम् ॥ श्रीशुक्रसद्विरूपरमेश्वरायनमः॥श्रीः।गामायनमः॥श्रीः।बालकृष्णगुरुभ्यो नमः॥राजानं प्रश्नं केलाः— मुनिवरी, यदुर्वशाळा मुभीषित करणारे कृष्णपरमात्मा निजवर्मा मेले असतां पृथ्वीवर कोणाचा वंश चालू झाला, ते मला सांगावे. ॥ १ ॥ शुक्राचार्ये ह्यागळेः— राजा, बृहद्रथाच्या वशामध्ये शेवटीं पुरजय नावाचा जो राजा होईल (ह्याणून मागे नेवमस्कंधान सांगितले), त्याचा अमास्य शुनक वन्याळा मारून आपल्या प्रद्योतनावाच्या मुलाला राज्यावर स्थापील. त्याचा मुलगा पालक. त्याचा पुत्र विशाखयूप. राजा उवाच—मुने, यदुवंशाविषूषणे कृष्णे स्वधाम (आपल्या लोकीं, वैकुण्ठ) अतुगते [सति], पृथ्व्या करुण वश. असवत् ! एतत् भे आचक्ष्व (साग) ॥ १ ॥ श्रीशुक्र. उवाच—य. अस्त्यः “ पुरजय. ” त्वम भविष्यः दारुद्रयः, तस्य शुनकः अमास्य. स्वामिन इत्वा प्रद्योतसहं आत्मजं राजानं कर्ता (स्त्रील), यत् सुत पालकः. तत्पुत्र. वि-

नमो भगवते वासुदेवाय राजोवाच । स्वधामानुगते कृष्णे यदुवंशविमूषणे ॥ कस्य वंशो ऽभवत्पृथ्व्यामेतदाचक्ष्व मे मुने ॥१॥ श्रीशुक्र उवाच । योऽन्त्यः पुरंजयो नाम भविष्यो बारहद्रथः ॥ तस्यामात्यस्तु शुनको हत्वा स्वाभित्तमात्मजम् ॥२॥ प्रद्योतसंज्ञं राजानं कर्ता यत्पालकः सुतः ॥ विशाखयूपस्तत्पुत्रो भविता राजकस्ततः ॥३॥ नृदिवर्धनस्तत्पुत्रः पंच प्रद्योतना इमे ॥ अष्टत्रिंशोत्तरशतं भोक्ष्यन्ति पृथिवीं नृपाः ॥४॥ शिशुनागस्ततो भाव्यः काकवर्णस्तु तत्सुतः ॥ क्षेमघर्मा तस्य सुतः क्षेत्रज्ञः क्षेमघर्मजः ॥५॥ विधिसारः सुतस्तस्याजातशत्रुर्भविष्यति ॥

दर्भकस्तत्सुतो भावी दर्भकस्याजयः स्मृतः ॥ ६ ॥

शाकयूपः. ततः राजकः भविता. ॥२॥३॥ तत्पुत्रः नृदिवर्धकः. पंच इमे प्रद्योतना. नृपा. अष्टत्रिंशोत्तरशत (१३८) पृथिवीं भोक्ष्यति. ॥४॥ ततः शिशुनागः भाव्यः. तत्सुतः काकवर्णः. तस्य सुतः क्षेमघर्मा. क्षेमघर्मजः क्षेत्रज्ञः. ॥५॥ तस्य विधिसारः सुतः अजातशत्रु. भविष्यति. तत्सुतः दर्भकः भावी. दर्भकस्य अजयः. [सुतः] स्मृत ॥६॥ त्याभासून राजक होईल. ॥२॥३॥ त्याचा मुलगा नृदिवर्धन. हे प्रद्योतन नावाचे (एक प्रद्योत व चौवे त्याचे वंशज) पाच राजे एकशें अढतीस वर्षे पृथ्वीचा उपभोग घेतोळ. ॥४॥ त्याभासून पुढे शिशुनाग होईल. त्याला काकवर्ण हा मुलगा. त्याचा पुत्र क्षेमघर्मा. क्षेमघर्म्यासून क्षेत्रज्ञ जन्मेळ. ॥५॥ त्याचा मुलगा विधिसार; त्याला कोणी शत्रु उद्भवणार नाहीत. त्याला दर्भक नावाचा मुलगा होईल. दर्भकाचा मुलगा अजय हाटला आहे. ॥ ६ ॥

१ हा पृथ्व्यातील उपरिचर यक्षूना मुलगा. अमरस्तबाहू तेव्हात्याच्या वाच्याचात ह्या नशातील पुढे होणारे वीस राजे घागितले आहेत, त्यातील शेवटला रिपुजय तोच हा पुरजय

अजेयाचा नंदिवर्धन. त्याचा मुलगा महानंदि. हे शिशुनाग नावाचे दहा राजे तीनशें साठ वर्षे ॥ ७ ॥ कलियुगाग्र्ये पृथ्वीचा उपभोग घेतील (पृथ्वीचे राज्य करितोठ). हे कुरुश्रेष्ठा राजा, महानंदीला शूद्रस्त्रीच्या पोटो बळाला ॥ ८ ॥ व क्षत्रियाचा नाश करणारा असा नंद नांवाचा मुलगा होईल. हा महापद्म सैनाचा अथवा द्रव्याचा पति होईल क्षणून त्याला महापद्मपति हे नांव पडेल. ह्या राजांपुढील राजे अघार्थिक व शूद्रप्राय होतील. ॥ ९ ॥ या महापद्माची (नंदाची) आज्ञा कोणाला मोडवणार नाही. ह्या प्रतिभार्गव वनून पृथ्वीचे आजेय नंदिवर्धनः. ततः महानंदिः सुतः. कुरुश्रेष्ठ. दश एते नृपाः कलौ षष्ठयुगट शतत्रयं (३६०) समाः पृथिवीं भोक्ष्यति. राजन् महानदिस्तुत. शूद्रागर्भज्जव. बली ॥ ७ ॥ ८ ॥ महापद्मपतिः कश्चित् नन्दः क्षत्रविनाशकृत् [भवेत्]. ततः शूद्रप्रायाः अघार्थिकाः नृपाः भविष्यति ॥ ९ ॥ सः महापद्मः द्वितीयः भार्गवः इव अनुष्ठ-

नंदिवर्धन आजेयो महानंदिः सुतस्ततः ॥ शिशुनागा दशैवैते षष्ठ्युत्तरशतत्रयम् ॥ ७ ॥ ममा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कुरुश्रेष्ठ कलौ नृपाः ॥ महानंदिसुतो राजन् शूद्रागर्भोद्भवो बली ॥ ८ ॥ महापद्मपतिः कश्चिच्चंद्रः क्षत्रविनाश-
कृत् ॥ ततो नृपा भविष्यति शूद्रप्रायास्त्वघार्थिकाः ॥ ९ ॥ स एकच्छत्रां पृथिवीमनुष्ठधितशासनः ॥ शासिष्यति
महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः ॥ १० ॥ तस्य चाष्टौ भविष्यति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः ॥ य इमां भोक्ष्यंति महो
राजानः स्म शतं समाः ॥ ११ ॥ नव नंदान् द्विजः कश्चित्प्रपन्नानुद्धरिष्यति ॥ तेषामभावे जगतीं सौर्या भोक्ष्यंति वै कलौ
॥ १२ ॥ स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्ये ऽभिषेक्ष्यति ॥ तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चादौकवर्धनः ॥ १३ ॥

वितस्तासतः [सव] एकच्छत्रां पृथिवीं शासिष्यति. ॥ १० ॥ तस्य सुमाल्यप्रमुखाः अष्टौ सुताः भविष्यति ये राजानः इमां महीं शत समा. (वं) भोक्ष्यति. ॥ ११ ॥ कश्चित् द्विजः प्रपन्नान् (प्रसिद्ध विंता विद्यालविलेखा) नव नन्दान् उद्धरिष्यति (मारील). कलौ तेषां अभावे [सति] सौर्याः जगतीं (पृथ्वीक) भोक्ष्यन्ति. ॥ १२ ॥ स. एव द्वि न. चंद्रगुप्त एव कलौ - राज्ये भोगील. ॥ १० ॥ याळा (नंदाळा) सुमाल्य इत्यादि आठ मुलगे होनील, व ते शमर वर्षे पृथ्वीचे राज्य करतील. ॥ ११ ॥ या प्रतिद नऊ नडाचा (नड व त्याचे आठ मुलगे याचा) कोणी - चाण्डक्य नांवाचा - ह्यालाच ' कौटिल्य ' ' चात्स्यायन ' इत्यादि कुमारीही नावे आहेत - ब्रह्मग समूल नाश करील ते नाहीमे झाले ह्याने या कलियुगात सौर्य नावाचे राजे पृथ्वीचे राज्य भोगील. ॥ १२ ॥ नोच (मागील श्लोकात सांगिलेला) ब्राह्मग (चाणक्य) चंद्रगुप्ताला राज्यामनावर बनतील.

चंद्रशुक्ल चारिसार मुलगा होईल. चारिमातापासून अशोकवर्धन. ॥ ११ ॥ त्याचा सुयशा. त्याचा संगत. त्याचा शालिशूक. त्याला सोमशर्मा होईल ॥ १४ ॥
 त्यापासून शतधन्वा. त्याला बृहद्रथ होईल हे दहा सौर्य राजे एकशतशततीस वर्षे ॥ १५ ॥ कलिगुणामध्ये, हे कुरुश्रेष्ठा, पृथ्वीचे राज्य करतील. बृहद्रथानर अभिमित्र राजा होईल
 अभिमित्राचा मुलगा सुज्येष्ठ होईल. ॥ १६ ॥ त्याचा वसुमित्र, त्याचा भद्रक. त्यापासून पुलद होईल. त्यापासून घोष त्याला वज्रमित्र नावाचा पुत्र होईल ॥ १७ ॥ त्यापासून
 राज्ये अभिषेक्यति. तत्पुत्रः चारिसारः. ततः अशोकवर्धनः ॥ १६ ॥ तस्य सुयशा. [सुत] भविता. सुयश सुत. संगत ततः शालिशूक तस्य सोमशर्मा भविष्यति ॥ १८ ॥
 ततः शतधन्वा. तत् तस्य बृहद्रथ. भविता. कुरुकुलोद्वह, एते सौर्या. दश नृपाः कलौ सप्तत्रिंशच्छतोत्तर समाः पृथिवीं भोक्ष्यति ततः अभिमित्र. तस्मात् सुज्येष्ठ.

सुयशा भविता तस्य संगतः सुयशःसुतः ॥ शालिशूकस्ततस्तस्य सोमशर्मा भविष्यति ॥ १४ ॥
 शतधन्वा ततस्तस्य भविता तद्बृहद्रथः ॥ सौर्या होते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरम् ॥ १५ ॥
 समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कलौ कुरुकुलोद्वह ॥ अभिमित्रस्ततस्तस्मात्सुज्येष्ठो ऽथ भविष्यति ॥ १६ ॥
 वसुमित्रो भद्रकश्च पुलिंदो भविता ततः ॥ ततो घोषः सुतस्तरमाद्रमित्रो भविष्यति ॥ १७ ॥
 ततो भागवतस्तस्मादेवभूतिरिति श्रुतः ॥ शुंगा दशैते भोक्ष्यन्ति भूमिं वर्षशताधिकम् ॥ १८ ॥
 ततः कण्वानियं भूमिर्यास्यत्यल्पगुणानृप ॥ शुंगं हत्वा देवमूति कण्वो ऽमात्यस्तु कामिनम् ॥ १९ ॥
 स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः ॥ तस्य पुत्रस्तु भूमितस्तस्य नारायणः सुतः ॥ २० ॥

भविष्यति. ॥ १५ ॥ अथ वसुमित्रः. [ततः.] भद्रकः. सुतः भविता. (सू.) ॥ १७ ॥ (सू.) एते दश शुंगाः वर्षशताधिकं भूमिं भोक्ष्यन्ति ॥ १८ ॥
 नृप, ततः स्वं भूमिः अल्पगुणा काण्वान् यास्यति. वसुदेवः [नाम] महामतिः अमात्य. कण्वः कामिन देवमूति शुंगं हत्वा स्वयं राज्यं करिष्यति तस्य पुत्रः भूमित्र.
 भागवतः. त्यापासून देवभूति नावाचा मुलगा होईल. हे दहा शुंग नावाचे राजे शमरवर्षापासून अधिक (एकशेबारा) वर्षे राज्य करतील ॥ १८ ॥ राजा ! त्यानंतर अल्पगुणी
 असा कण्ववंशस्तसे पृथ्वीचे राज्य न्हाईल. (पर) क्षीरत अशा देवभूति नावाच्या शुंगाला मारून त्याचा कण्ववंशातील अमात्य वसुदेव हा स्वता राज्य करील ह्याची बुद्धि

१- बृहद्रथाचा सौम्याभि पुण्यभिषा आपल्या स्वामीला (बृहद्रथाला) मारून स्वता राज्य चालवील. हा पहिला शुंग न त्यापुढील अभिमित्रादे नळ शुंग मिळून एकदर दहा पुरुष शुंग होत.

विशाल असेल. वसुदेवाला भूमित्र नामक मुलगा होईल. त्याचा मुलगा नारायण. ॥ १९ ॥ २० ॥ हे काण्वायन राजे तौनशें पंचैवाळिम वर्षे कलियुगामध्ये राज्य करितोले ॥ २१ ॥ (चवथा) काण्ववंशज सुशर्मा याला त्याचा आंग्रजासीचा बळी नामक अति दुष्ट शूद्र चाकर ठार मारील व आपण काही काळपर्यंत पृथ्वीपति होईल. ॥ २२ ॥ त्या बळीचा माळ कृष्ण हा नंतर पृथ्वीचा राजा होईल. त्याचा मुलगा श्रीशतकर्ण होईल. याचा मुलगा पौर्णमास. ॥ २३ ॥ त्याचा मुलगा ह्योदर. त्यापासून चित्रिलक नावाचा राजा होईल. तस्य नारायणः सुतः ॥ १९ ॥ २० ॥ इमे काण्वायनाः कलौ युगे वर्षाणां त्रीणि भोक्ष्यन्ति शतानि, चत्वारिंशत्, पंच च भूमिं भोक्ष्यति. ॥ २१ ॥ तद्दृष्ट्य. षळी, अंग्रजासीच. असत्तम. वृषलः सुशर्माणं काण्व हत्वा कंचिद् कालं गां (पृथ्वी) भोक्ष्यति. ॥ २२ ॥ यथ कृष्णनामा तद्गाता पृथिवीपतिः भविता. तत्पुत्र. श्रीशतकर्णः. तत्सुत. पौर्णमासः. ॥ २३ ॥ लबोदरः तत्पुत्रः. तत्सुतः चित्रिलकः नृपः. चित्रिलकात् मेघस्वातिः. तस्य [सुत.] अतिष्ठकर्मा [ततः] हातेदः. तस्य आत्मजाः तलकः

काण्वायना इमे भूमिं चत्वारिंशच्च पंच च ॥ शतानि त्रीणि भोक्ष्यन्ति वर्षाणां च कलौ युगे ॥ २१ ॥
हत्वा काण्वं सुशर्माणं तद्गत्यो वृषलो बली ॥ गां भोक्ष्यत्यंग्रजातीयः कंचित्कालमसत्तमः ॥ २२ ॥
कृष्णनामा ऽथ तद्गाता भविता पृथिवीपतिः ॥ श्रीशतकर्णस्तत्पुत्रः पौर्णमासस्तु तत्सुतः ॥ २३ ॥
लंबोदरस्तु तत्पुत्रस्तस्माच्चित्रिलको नृपः ॥ मेघस्वातिश्चित्रिलकादटमानस्तु तस्य च ॥ २४ ॥
अतिष्ठकर्मा हालेयस्तलकस्तस्य चाऽऽत्मजः ॥ पुरीषमीरुस्तपुत्वस्ततो राजा सुनंदनः ॥ २५ ॥
चकोरो बहवो यत्र शिवस्वातिरारिंदमः ॥ तस्यापि गोमती पुत्रः पुरीमान्भविता ततः ॥ २६ ॥
भेदशिखाः शिवस्कंदो यज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः ॥ विजयस्तत्सुतो भाव्यश्रंद्रविज्ञः सलोमधिः ॥ २७ ॥

तत्पुत्रा पुरीषमीरुः ततः सुनंदनः राजा. ॥ २५ ॥ [ततः] चकोरः, अरिंदम, यत्र शिवस्वातिः [चरन.] तस्य पुत्र. गोमती ततः पुरीमान् भविता. ॥ २६ ॥ भेदशिखा [ततः] शिवस्कंदः तत्सुतः यज्ञश्रीः बलः विजयः तत्सुतः चंद्रविज्ञः [ततः] सलोमधिः भविता ॥ २७ ॥

चित्रिलकापासून मेघस्वाति. त्यापासून अतिष्ठकर्मा. पुढे हालेय. त्याचा मुलगा तलक. त्याचा पुत्र पुरीषमीरु. त्यापासून सुनंदन नामक राजा होईल. ॥ २५ ॥
त्याचा चकोर त्यापासून ' कहु ' नावाचे आठ राजे होतील; त्यात - शेवटला - राजा होईल. त्या शिवस्वाति नामक राजा होईल. त्या शिवस्वातीचा मुलगा गोमती त्यापासून पुरीमान् होईल. ॥ २६ ॥ त्याचा मुलगा भेदशिखा. त्याचा विजय हा मुलगा होईल. त्याला चंद्रविज्ञ. त्याला सलोमधि. ॥ २७ ॥

[illegible]

नवति च पृथिवी मास्थीत. अग एकादश मास्थीत कुरुंदन ॥ २८ ॥

एतं त्रिशमृपतयश्चत्वायनश्चत्वायनः ॥ २९ ॥
 एतं त्रिशमृपतयश्चत्वायनश्चत्वायनः ॥ २९ ॥
 एतं त्रिशमृपतयश्चत्वायनश्चत्वायनः ॥ २९ ॥

सप्तमरा आधृत्या दश-दशानपटुकाः । भूयो दश गुरुंदाश्च मौना एकादेशव तु ॥ ३० ॥
नवो ऽष्टौ यवना भाज्याश्चतुर्दश पुरष्ककाः ॥

ततोऽष्टाथवनाभाज्याभुङ्क्षुः ॥ नवाधिकां च नवतिं मौना एकादश क्षितिम् ॥ ३१ ॥
मृते श्लोकान्ति पृथिवीं दशवर्षशतानि च ॥ नवाधिकां च नवतिं मौना एकादश क्षितिम् ॥ ३२ ॥

भोक्ष्यं त्वत्पदशतान्यर्ग त्रीणि दैः संस्थिते ततः ॥ किलिकलया नृपतया भूतनदाऽथ वार्गः ॥ ३२ ॥
भोक्ष्यं त्वत्पदशतान्यर्ग त्रीणि दैः संस्थिते ततः ॥ इत्येते वै वर्षशतं भविष्यं यधिकानि षट् ॥ ३३ ॥

शिशुनंदिश्च वज्रनादः प्रवारकः ॥ इत्यत एव परमार्थे गान्धर्वस्य तत्त्वज्ञानं ॥ ३४ ॥
पृष्पमित्रोऽथ राजन्यो दुर्मित्तोऽयं तथैव च ॥ ३५ ॥

तेषां त्रयोदश सुता भार्वतारश्च बाह्लुकाः ॥ पुण्यामत्रा उच राजन्वा कुपिता नृपः पश्यन् तान् ॥ तेषां बार्विकाः

पुतर्नन्दः, अथ संमिरैः, शिङ्गुर्नदिः, तक्राता मण्डोर्नदिः, प्रवीरकाः [क] इति यत् नृपत्यः वच्यते । साध्य द्रूमित्रः पुत्रः, तथा एव ॥ ३४ ॥

भूतमर्दः, अथ चापः । पञ्चकः । अथ पुष्पमित्रः राज्ञ्यः [भविष्य] . आह्वय दुर्मित्रः पुत्राः, तथा मृगः ॥ २७ ॥
त्रयोदश सुताः अधिताः । अथ वीरः । नंतर यशोनादिः । नंतर शिशुनिदिः । नंतर धिगाः । नंतर धिगाः । नंतर धिगाः ।

॥ ३४ ॥

योग वहीछ. हे एनै सरण शक्तिअन्तर । कलाकलन नरताना सुखीसुखी सुखीसुखी
वहीछ. हे एनै सरण शक्तिअन्तर । कलाकलन नरताना सुखीसुखी सुखीसुखी

प्रवीरक, हे राजे, एकसेसह्या वष दास्य कारिणि. ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

ह्या नाश्वकापासून सात ओंघ, सात कौशल, विद्वस्त्विति व निषध असे एकाच काली (वेगवेगळ्या देशांत) रावे होतील. ॥ ३९ ॥ नंतर नागध देशाचा राजा विद्वस्त्विति नामक होईन ह्याला दुसरा पुरंजय म्हणतील. हा ब्राह्मणादि चारही जातींना पुलिंद, यदु, मद्रक नावाचे म्हेच्छ करील. ॥ ३६ ॥ हा दुष्टबुद्धि राजा वर्णरहित अशा प्रजांचे रक्षण करील. हा भारकमी राजा क्षत्रियाचा नाश करून पद्मवती पुर्वीत राहून गंगाद्वारापासून तो प्रयागपर्यंतच्या राज्यांचे पाळन करील. ॥ ३७ ॥ सौराष्ट्र, अवंति, आभीर, शूर, अर्बुद द मालव ह्या एकूळाला. इमे भूपाः सप्त आध्याः, सप्त कौशल्यः, ततः एव वैदूरपतयः नैषधाः [च] माव्याः. ॥ ३५ ॥ मागधानां [राजा] विद्वस्त्वितिः सविता [सः] अपरः पुरंजयः [सन्] वर्णान् पुलिंदयदुमद्रकान् करिष्यति. ॥ ३६ ॥ दुर्मतिः वीर्यवान् सः ब्रह्मभूयिष्ठाः प्रजाः स्थापयिष्यति, क्षत्र उन्साद्य पद्मवत्या पुरि अनुगंगां आप्रयागं गुप्तां (पक्षिण्या) मेदिनीं मोक्षयति. ॥ ३७ ॥ सौराष्ट्रावंत्याभीराश्च शूरा अर्बुदमालवाः द्वित्राः (सत्कारगृहीत) भविष्यन्ति. जनाधिपा. शूद्रप्रायाः

एक काला इमे भूपाः सप्ताध्याः सप्त कौशल्यः ॥ विदूरपतयो भाव्या निषधास्तत एव हि ॥ ३५ ॥
मागधानां तु सविता विद्वस्त्वितिः पुरंजयः ॥ करिष्यत्यपरो वर्णान् पुलिंदयदुमद्रकान् ॥ ३६ ॥
प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्मतिः ॥ वीर्यवान् क्षत्रमुत्साद्य पद्मवत्यां स वै पुरि ॥ अनुगंगा-
प्रयागं गुप्तां मोक्षयति मेदिनीम् ॥ ३७ ॥ सौराष्ट्रावंत्याभीराश्च शूरा अर्बुदमालवाः ॥ ब्राल्या द्वित्रा
भविष्यन्ति शूद्रप्राया जनाधिपाः ॥ ३८ ॥ सिधोस्तटं चंद्रभागां कौर्ती काश्मीरमण्डलम् ॥ मोक्षयति
शूद्रा ब्राल्याधा म्हेच्छाश्चाब्रह्मवर्चसः ॥ ३९ ॥ तुल्यकाला इमे राजन्मेच्छप्रायाश्च भूभृतः ॥

एते ऽधर्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः ॥ ४० ॥

[भविष्यति]. ॥ ३८ ॥ अब्रह्मवर्चसः ब्राल्याधाः शूद्राः, म्हेच्छाः च सिधोः तटं, चंद्रभागां, कौर्ती, काश्मीरमण्डलं [च] मोक्षयति. ॥ ३९ ॥ राजन्, इमे म्हेच्छ-
प्रायाः भूभृता तुल्यकालाः [भविष्यति]. एते अधर्मानृतपराः, फल्गुदाः (अल्प दान करणारे) तीव्रमन्यवः, ॥ ४० ॥

देशांतलिं द्विन उपनयनादि संस्काररहित व बहुतेक शूद्र असे होतील, ॥ ३८ ॥ तमेच सिधुनदीच्या तीरचे प्रदेश, चंद्रभागा, कौर्तीद्विग व काश्मीर आणि त्याच्या आजूबाजूचे प्रांत ह्यांचे राज्य शूद्र व संस्काररहित ब्रह्मतेजोहीन आणि म्हेच्छ वनेलेले असे दिन चालवीतील. ॥ ३९ ॥ हे राजा, म्हेच्छप्राय असे हे राजे एका कालीच होतील. हे धर्म मोडणारे, स्वोटे बोलणारे, अल्प दान करणारे व शोषकौपी असे होतील. ॥ ४० ॥

जसेच हे स्वर्ग लोक, बालक, गार्ह, ब्राह्मण ह्यांचो हरया करणारे, हुंसत्याच्या श्रीवर्ग व धर्मावर दृष्टि ठेवणारे, भुवदुःखानो व्याम, अल्पशूर, अल्पकाल जगणारे, ॥३१॥ संस्कार-
ब्रह्म, क्रियाहीन, रज व तम या गुणानो ब्रह्मपेले हेतील आणि प्रजेला पिकून काढतील. हे राजे नांवांन मात्र सक्रिय रग आचरणानें नेच्छ जसे होतील. ॥ ४२ ॥ त्यांच्या
हस्ताखालील देश (लोक) त्यांच्या सारख्याच स्वभावाचे, आचरणाचे व कळहप्रिय असे होतील. शेवटी ते एकेकापानून व राजांगामून पीडा भोगून क्षय पावतील. ॥ ४३ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवतार्थदर्शने द्वादशस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

शुद्धता, क्षमा, दया, आयुष्य, बल व स्मृति एक एक नष्ट होत जाईल. ॥ १ ॥ कलियुगात मनुष्याना कुलोन्नत, सदाचार व सद्गुण ह्यांप्रियी प्रसिद्धि मिळण्याच्या कारण
स्त्रीबालगोत्रिजन्माः, परदारधनादृताः, उदितस्तमितप्रायाः (क्षणत नाहीत अमे, ईशोक्रांती ग्रास) अल्पसत्त्वादारकायुषः ॥ ४१ ॥ असंस्कृताः, क्रियाहीनाः, रजलाः,
तमसा [च] आवृताः [च] भविष्यति [राजन्यरूपिणः ते स्लेच्छाः प्रजाः भक्षयिष्यन्ति. ॥ ४२ ॥ तत्राथाः तच्छीलाचारवादिनः (त्यांच्या सारखे स्वभाव, आचरण व मापने च्याचीं अते)
ते जनपदाः (देश) राजभिः, अन्योन्यतः च पीडिताः [संतः] क्षयं यास्यन्ति. ॥ ४३ ॥

स्त्रीबालगोत्रिजन्माश्च परदारधनादृताः ॥ उदितस्तमितप्राया अल्पसत्त्वालपकायुरः ॥ ४१ ॥ असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसा
ऽऽवृताः ॥ प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति स्लेच्छा राजन्यरूपिणः ॥ ४२ ॥ तत्राथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः ॥ अन्योन्यतो राजभिश्च
क्षयं यास्यन्ति पीडिताः ॥ ४३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच । ततश्चानुदिनं धर्मः
सत्यं शौचं क्षमा दया ॥ कालेन बलिना राजन्नक्षयत्यायुर्वलं स्मृतिः ॥ १ ॥ वित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदयः ॥ धर्मन्याय-
व्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥ २ ॥ दांपत्येऽभिरुचिर्हेतुमयैव व्यावहारिके ॥ स्त्रित्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि ॥ ३ ॥

श्रीशुकः उवाच— राजन, ततः अनुदिनं बलिना कालेन धर्मः, सत्यं, शौचं, क्षमा, दया, आयुः, बलं, स्मृतिः च नश्यति. ॥ १ ॥ कलौ वित्तं एव नृणां जन्माचारगुणोदयः
धर्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलं एव. ॥ २ ॥ दांपत्यं (विवाहविषयी) अभिरुचिः (आवड) हेतुः (कारण). व्यावहारिके (धर्मात) माया (कपट) एव [हेतुः] स्त्रित्वे, पुंस्त्वे च
द्रव्यच होय (ज्यानवेळ द्रव्य असेल, तोच कुलीन, सदाचारी व सद्गुणो) । धर्माची व न्यायाची व्यवस्था चात्रविश्यास कारण बलच होईल (धर्म व न्याय सगळा मनटाच्या
ओरावर चाल्याच्या) ' बळी तो कान पिळी. ' धर्मशास्त्राची अथवा सारासाराविचाराची वगैरे काही अपेक्षा नाही) । ॥ २ ॥ पतिपत्नीभावाला (विवाह होण्याचा) कारण,
आवडच होऊन राहिल (ज्याला जी आवडेल त्याने तो बायको करावी, कुल, गोत्र पाहायाची कांही जरूरी राहणार नाही) । व्यापार धंद्यात कपट हेच मुख्य होऊन वसेल
(संजोयी राहणार नाही) । ब्रियांचा व पुरुषाचा चांगलेपणा त्यांच्या स्त्रिकों शल्यावरून ठरू लागेल (कुलवरून किंवा आचरणावरून नाही) । ब्राह्मणपणाला आधार काय न

जन्मनेच ठरेल - जन्मसाधनाची गोष्टच लक्षात घ्यावी. स्वाभाचा आश्रय कोणता, तें ओळखण्याला साधन त्याचें दंड चर्म इत्यादि छिन्मच होय (कांही विंगिट प्रकारच्या आचरणप्रकृतीने आश्रय ओळखतां याचे हा निष्कर्ष स्पष्ट होईल. एका आश्रयातून दुसऱ्या आश्रयात जाण्याचें साधन तरी तों चिन्हें वदलें हेंच होईल (गृहस्थाश्रमानून चतुर्थाश्रमानाचें साधने पाहरी वळे मगचीं करणें सुबद्धचें अर्थ होईल. वैराग्य, सर्वमंगपरित्याग ह्यांची अपेक्षा राहणार नाही) ! निर्मोहाची पंचांशत असली - व लाच देण्याला सामर्थ्य नये की - न्यायांत पराजय व्हावयाचा ! पंडितपक्ष मित्रवायला साधन अचावचा बोलणें ! ॥४॥ आळता मिरवली नाही (किंवा गरिबी पदरी असली) की, लाच्यावर चोरोचें वेंचें रतिः विप्रत्वे सलें एव [कारणे]. ॥ ३ ॥ आश्रमस्थायी (आश्रम कळणारा) लिंग (रंगादि चिन्ह) एव [हेतु], अन्योन्यापत्तिकारण (एकाने दुस-या आश्रमांत जाण्याचें) [च] पाडिले चापलें वचः [च हेतु] । अवस्था (इत्यानामुक्तें) न्यायदौर्बल्य (न्यायात पाजारी). ॥ ४ ॥ असाधुत्वे (चोरीचा कीं अश्रम वेगान) अनाढ्यता (सरळपणा, चोरीची) एव. साधुत्वे दंसः (दंड) एव. उक्ताचे स्वीकारः एव [हेतु]. प्रसाधने एव (मूण) ज्ञान. ॥ ५ ॥ दूरे वार्ययने (पाण्याचें रान) तीर्थे लावण्या (धातू) केनाधारय

लिङ्गमेवाऽऽश्रमस्थातावन्योऽन्यापत्तिकारणम् ॥ अवृत्त्या न्यायदौर्बल्यं पाण्डित्ये चापलं वचः ॥ ४ ॥

अनाढ्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दंस एव तु ॥ स्वीकार एव चोद्वाहे ज्ञानमेव प्रसाधनम् ॥ ५ ॥ दूरे वार्ययने तीर्थे लावण्यं केशधारणम् ॥ उदरंभरता स्वार्थः सत्यत्वे धार्ष्ट्यमेव हि ॥ ६ ॥ दाक्ष्यं कुटुंबभरणं यशोर्थे धर्मसेवनम् ॥ एवं प्रजामिदृष्टाभिराकीर्णे क्षितिमंडले ॥ ७ ॥ ब्रह्मविद्वज्जगद्गूढाणां यो बलो भविता नृपः ॥ प्रजा हि लुब्धै राजन्यैर्निघृणैर्दम्युधर्मभिः ॥ ८ ॥

उदरंभरता (पोटाभरण) स्वार्थः (स्वार्थ) सत्यत्वे धार्ष्ट्यं एव. ॥ ६ ॥ दाक्ष्यं कुटुंबभरणं. यशोर्थे धर्मसेवनं. एवं दुष्टाभिः प्रजाभिः आकीर्णे (बाल) क्षितिमंडल ॥ ७ ॥ ब्रह्मविद्वज्जगद्गूढाणां यः बली, [सः] नृपः भविता. प्रजाः लुब्धै. निर्घृणैः (निर्घृण) दम्युधर्मभिः (चोरांसाठी वाणक ज्याची अज्ञा) राजन्ये ॥ ८ ॥ आरोप यतील ! साधुपणाला कारण दंपच होऊन राहिल ! किंवाला कारण स्वीकारच होऊन बसेल (विधीची अपेक्षा राहणार नाही) ' त्यान केवळ अनेकानांना के, जाईल ! ॥ १ ॥ दूर असलेले जलाशय (मंगलपुष्करादिक) हीच तीर्थे समजली जातील (मरु इत्यादिकाना कोणी मानणार नाहीत) ! मूर्खानांना केतु नाराज नेने ना भिः पोटाभरण ह्याच पुरुषार्थ होऊन बसेल ! खरे बोलले असता घृष्टपणा पदार्थ येईल (किंवा घृष्टपणा करील तोच मनुष्य खरा असं लोक मानतील) ' ॥ ६ ॥ कुटुंबभरण करणें साधने दसता ठरेल ! कर्म आचरण करायचा केवळ रंगीसादी ! अशा प्रकारे दुष्ट मजानी हें पृथ्वीतल व्यापून गेठें झगले ॥ ७ ॥ ब्राह्मण, वैश्य, क्षत्रिय दूरे हाता जो

कोणी केली असेल तोच राजा होऊन बसेल. होमी, निर्दय व चोगंप्रमाणे वागणारे क्षत्रिय प्रजांची' ॥ ८ ॥ बायका व द्रव्ये लुटून घेतील; मग त्या (प्रजा) पर्वतावर उ-
रण्यात जातील आणि शक, मुळे, मांस, फळे, फुडे, विया खाऊन निर्वाह करून राहतील. ॥ ९ ॥ वृष्टि होणार नाही, दुष्काळ पडेल त्यामुळे व कराच्या ओड्यानी प्रजा
मिळून जाईल. थंडी, वारा, उन्हा पाऊस, दहिबर व परस्परशो कलह आणि मारामाच्या ह्याच्या त्रानाने पुष्कळ प्रजा नाश पावतील ! ॥ १० ॥ उगळेह्याना झुजा, टुप्पा,
ध्याधि व चिता ह्यांच्यामुळे फार संताप भोगावे लागतील. कलियुगामध्ये मनुष्यांच्या आयुष्याची परम मर्यादा ह्मणजे तीस किंवा दीस वर्षे होऊन वनेल ! ॥ ११ ॥
आच्छिन्नदारद्रविणाः (बलात्कार घेतली स्त्रिया व धने ज्यांची अशा) [सत्यः] गिरिकानने यास्यति, शाकमूला मियक्षौद्रफल्पाष्टिभोजनाः [च भविष्यति. ॥ ९ ॥ दुर्मिश्रकरवी-
डिताः प्रजाः अनावृष्ट्या, शीतवातातपप्रावृद्धिभैः, अन्योन्यतः, क्षुत्तृङ्भ्यां, व्याधिभिः, संतापेन, चितया च विनश्यति. कलौ नृणां त्रिजगद्विशतिवर्षाणि (तीन त्रिंशदीस वर्षे) परं
आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यति गिरिकाननम् ॥ शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टिभोजनाः ॥ ९ ॥

अनावृष्ट्या विनश्यति दुर्भिक्षकरपीडिताः ॥ शीतवातातपप्रावृद्धिभैरन्योन्यतः प्रजाः ॥ १० ॥

क्षुत्तृङ्भ्यां व्याधिभिश्च संतप्यते च चितया ॥ त्रिंशद्विशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम्
॥ ११ ॥ क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषतः ॥ वर्णाश्रमवतां धर्मे नष्टे वेदपथे नृणाम्

॥ १२ ॥ पाखंडप्रचुरे धर्मे दस्युप्रायेषु राजसु ॥ चौर्यान्तवृथा हिंसानानावृत्तिषु वै नृषु ॥ १३ ॥

शूद्रप्रायेषु वर्णेषु च्छागप्रायासु धेनुषु ॥ गृहप्रायेष्वश्रमेषु यौनप्रायेषु वंधुषु ॥ १४ ॥

आयुः ॥ १० ॥ ११ ॥ कलिदोषतः देहिनां देहेषु क्षीयमाणेषु [सत्यः], वर्णाश्रमवतां नृणां वेदपथे धर्मे नष्टे [सति], ॥ १२ ॥ धर्मे पाखंडप्रचुरे (पाखंडाने भरलेल्या) [सति], राजसु-
दस्युप्रायेषु [सत्यः], नृषु चौर्यान्तवृथा हिंसानानावृत्तिषु [सत्यः], ॥ १३ ॥ वर्णेषु शूद्रप्रायेषु [सत्यः], धेनुषु च्छागप्रायासु (बकरिवजा) [सतीषु] अश्रमेषु गृहप्रायेषु [सत्यः],
कलिदोषामुळे प्राण्यांची शरीरे क्षीण (लहान) होऊन जातील, वर्णाश्रमी मनुष्याचे वैदिक धर्ममार्ग नष्ट होतील, ॥ १२ ॥ धर्मासध्ये पाखंडपणा फार होईल, राने चोरांसारखे
होऊन जातील, लोक चोरी, असत्य, निरर्थक (यज्ञाकारितां नव्हे अशी) हिंसा इत्यादि नाना प्रकारांनी निर्वाह करू लागतील, ॥ १३ ॥ चोरी वर्ग बहुतेक शूद्रतुल्य होतील,
गाई शेळ्यांसारख्या (शरीराने लहान व दूषदा थोडे देणाऱ्या) होतील, चोरी आश्रम बहुतेक गृहस्थच होतील (बखचारी, वानप्रस्थ व संन्याशी देखील संसारिकासारखे बन-

अथ प्रायास्वोषधीषु शमीप्रायेषु स्यान्तु ॥ विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्यसु ॥ १५ ॥ इत्थं कलौ गतप्राये जने तु
स्वर्धर्माणि ॥ धर्मत्राणाय सत्त्वेन भगवान्वतरिष्यति ॥ १६ ॥ चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः ॥ धर्मत्राणाय
साधूनां जन्म कर्मापनुत्तरे ॥ १७ ॥ शंभलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ॥ भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भ-
विष्यति ॥ १८ ॥ अश्वमाजुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः ॥ असिताऽसाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः ॥ १९ ॥ विचरन्नाशुना
क्षोण्यां हयेनाप्रतिमयुतिः ॥ नृपलिंगच्छदो दस्युन्कोटिशो निहनिष्यति ॥ २० ॥ अथ तेषां भविष्यन्ति मनांभि विशदानि
वै ॥ वासुदेवांगरागातिपुण्यगंधानिलस्पृशाम् ॥ पौरजानपदानां वै हतेष्वखिलदस्युषु ॥ २१ ॥

अथ प्रायास्वोषधीषु शमीप्रायेषु स्यान्तु ॥ विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्यसु ॥ १५ ॥ इत्थं कलौ गतप्राये जने तु
स्वर्धर्माणि ॥ धर्मत्राणाय सत्त्वेन भगवान्वतरिष्यति ॥ १६ ॥ चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः ॥ धर्मत्राणाय
साधूनां जन्म कर्मापनुत्तरे ॥ १७ ॥ शंभलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ॥ भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भ-
विष्यति ॥ १८ ॥ अश्वमाजुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः ॥ असिताऽसाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः ॥ १९ ॥ विचरन्नाशुना
क्षोण्यां हयेनाप्रतिमयुतिः ॥ नृपलिंगच्छदो दस्युन्कोटिशो निहनिष्यति ॥ २० ॥ अथ तेषां भविष्यन्ति मनांभि विशदानि
वै ॥ वासुदेवांगरागातिपुण्यगंधानिलस्पृशाम् ॥ पौरजानपदानां वै हतेष्वखिलदस्युषु ॥ २१ ॥

अथ प्रायास्वोषधीषु शमीप्रायेषु स्यान्तु ॥ विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्यसु ॥ १५ ॥ इत्थं कलौ गतप्राये जने तु
स्वर्धर्माणि ॥ धर्मत्राणाय सत्त्वेन भगवान्वतरिष्यति ॥ १६ ॥ चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः ॥ धर्मत्राणाय
साधूनां जन्म कर्मापनुत्तरे ॥ १७ ॥ शंभलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ॥ भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भ-
विष्यति ॥ १८ ॥ अश्वमाजुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः ॥ असिताऽसाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः ॥ १९ ॥ विचरन्नाशुना
क्षोण्यां हयेनाप्रतिमयुतिः ॥ नृपलिंगच्छदो दस्युन्कोटिशो निहनिष्यति ॥ २० ॥ अथ तेषां भविष्यन्ति मनांभि विशदानि
वै ॥ वासुदेवांगरागातिपुण्यगंधानिलस्पृशाम् ॥ पौरजानपदानां वै हतेष्वखिलदस्युषु ॥ २१ ॥

पवित्र मुद्रांशेन शुक्त असा वायु शरीरांश लक्षणामुद्रेत त्या नागारिक व देशोदेशांच्या ओकांचां मने निर्मल होऊन जातील; ॥ २१ ॥ व सत्त्वमूर्ते भगवान् वासुदेव हृदयंत गह्व-
 राला की त्यांची प्रजसंस्तुति उत्तरोत्तर मोठी निवृत्त जाईल. ॥ २२ ॥ धर्ममरक्षक हरि भगवान् कलिक जगा वेळी अवतार घेईल, त्यावेळी कृत्तयुग चाटू होईल व प्रजांची
 दुस्तुति सात्विक होऊं लागेल. ॥ २३ ॥ - तो अवतार केवहां होईल त्याची खूण सांगतो :- ज्या वेळी चंद्र, सूर्य त्याप्रमाणे पुण्यवस्तू आणि शुक्र ह्या चौवांचा एका राजोदर एकत्र
 जाऊन सात्विक होऊं लागेल. ॥ २४ ॥ सत्त्वमूर्ती भगवान् वासुदेव तेव्हां वृद्धि स्थिती [सति], प्रजाविसर्गः स्थविष्ठः (मोठा) संभविष्यति. ॥ २५ ॥
 भगवान् कलिकः धर्मपतिः हरिः यदा अवतीर्णः, तदा कृतं भविष्यति, प्रजामृतिः च सात्विकी [भविष्यति]. ॥ २६ ॥ यदा चंद्रः, सूर्यः तथा तिग्मवृद्धगती (पुण्य व गुण)
 तेव्हां प्रजाविसर्गश्च स्थविष्ठः संभविष्यति ॥ वासुदेवे भगवति सत्त्वमूर्तौ वृद्धि स्थिते ॥ २७ ॥ यदा उवर्तणी भगवान् कलिकश्चनेन निर्हरिः ॥
 कृतं भविष्यति तदा प्रजामृतिश्च सात्विकी ॥ २८ ॥ यदा चंद्रश्च सूर्यश्च तथा तिप्यवृद्धगती ॥ एकराशौ समेप्यति तदा भवति तत्कृतम् ॥ २९ ॥
 ये उतीता वर्तमाना ये भविष्यति च पार्थिवाः ॥ ते त उद्देशतः प्रोक्ता वंशीयाः सोमसूर्ययोः ॥ ३० ॥ आरभ्य भवतां जन्म यावन्नंशभिवचनम् ॥
 एतद्वर्षसहस्रं तु शतं पंचदशोत्तरम् ॥ ३१ ॥ सप्तर्षीणां तु यौ पूर्वौ दृश्येते उदितौ दिवि ॥ तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत्तनं निदि ॥ ३२ ॥
 च एकराशौ समेप्यति (एकदम मेष कलिल), तदा तत् कृतयुगं भवति. ॥ ३३ ॥ ये अतीताः (गेले) ये वर्तमानाः, [ये] पार्थिवाः भविष्यति च, ते ते सोमसूर्ययोः
 वंशीयाः उद्देशतः प्रोक्ताः ॥ ३४ ॥ भवतः जन्म आरभ्य यावन्नंशभिवचनं एतत् वर्षसहस्रं पंचदशोत्तरं शतं [च भवति]. ॥ ३५ ॥ दिवि निदि समर्पणां यौ पूर्वौ उदितौ
 प्रवेशो होईल, त्यावेळीं तं कृतयुगं चाटू होईल. ॥ ३६ ॥ सोम व सूर्य ह्या उभय वंशातील राजे आजपर्यंत जे होऊन गेले, सध्या जे आहेत व पुढे जे होणार ते सूर्याने
 तुला मागितले. ॥ ३७ ॥ तुझ्या जन्मापासून तो नंदाच्या अभिषेक होईपर्यंत हा एकंदर एक हजार एकशे पंधरा वर्षे. ॥ ३८ ॥ आकाशात राजा सोमर्षीमध्ये पहिल्या प्रथम

१. अग्नि वारा वर्षांनी कर्क राशीला गुरु आला की, दोन तीन कामास्थाना चंद्र, सूर्य व गुरु हे तिथे पुण्य नक्षत्रावर एकत्र जमण्याचा योग येतो; पण ह्या होकात ' एकदस प्रवेश ' पाहिजे वटलं जाई, तन्ना
 योग येईल तेव्हा कृतयुग चाटू होईल. २. एक हजार एकशे पंधरा ही संख्या काही तरी विवक्षेने सांगितली, खरे वटलं तर पराक्षित् हाच अंतर १,१९८ वर्षे निघते : पहा :- पराक्षिताच्या वेळी
 भाषण वंशात माजीरि राजा राज्य करीत होता; त्या वंशात त्याच्यापासून पुरंजयापर्यंत पुढील बसत राजे एक हजार वर्षे राज्य करतील ' असे तबकलेच्या ४९ होकात सांगितले ' पुढे पाच
 प्रथोदतन राजे १३८ वर्षे व विशुनगवरीय ३६० वर्षे पृथ्वीच राज्य योगतील ' असे ह्या रक्यात पहिल्या वाल्यायाचम अनुक्रमे ४ व ७ होकात सांगितले आहे, मिळून १,१९८ वर्षे. ३. आकाशात गाढ्या-
 सारखा एक आठ ताव्याचा पुजका दिसतो, त्या गाढ्याचे अन्न पूर्वोक्त असते, ते समाधि. किंविना वर उचलण्यागा त्याच्या दोकाकडे (पुर्वच्या वाज्याला) एकत्र तारा दिसतो, तो नरीच. त्याच्या मागे गाडीच्या
 जोडदांड्यासारखे नमू झालेले दोन तारे दिसतात, ते अरुंधतीसह वसिष्ठ. त्याच्या पाठोमागे दाळ्याच्या मुळाच्या जागी एकत्र तारा दिसतो तो अगिरा. राहिली मागली चौकरी पैकी इशानीचा आत्रे, त्याच्या
 वरिष्ठस पुलस्त्य, पुलस्त्याच्या पश्चिमेस पुलह, व त्याच्या उत्तरेचा कर्तु. पाठीमागले (पश्चिमेकडे) दोन तारे पुलह व कर्तु उगावताना लगेदर दिसतात.

उगवेल्ले ये दोन दिसतात, व त्यांच्यामध्ये दक्षिणोत्तर समान रेषेन जे अग्निव्यादि नक्षत्रांपैकी एरु नक्षत्र विमून देते, ॥ २७ ॥ ते ऋषि त्या नक्षत्राशी युक्त अपे ननु-
प्याची संभर वर्षेपर्यंत राहतात (सप्तर्षे भंडळ्या एका नक्षत्रावरून दुसऱ्या नक्षत्रावर जाण्याला शभर वर्षे लागतात). ते ब्राह्मण (ऋषि) मध्या तुझ्या वेळेचा मग नक्षत्रा-
वर राहिलेले आहेत. ॥ २८ ॥ ते मगवर असतानाच ज्यावेळी भगवान् विष्णूचा प्रकाशमान (शुद्ध सच्चमय) कृष्णसंज्ञक देह वैकुंडी गेला, त्या वेळी कर्त्रीने लोकामन्ये प्रवेश
(उगवेल्ले) दृश्यते, तयो. मध्ये यत् समं (सारखा ओळीत) नक्षत्र दृश्यते, ॥ २७ ॥ तेन एव युक्ताः एते ऋषयः नृणा अद्भुतं (शभर वर्षे) तिष्ठति (राहतात) ते द्विजा अधुना त्व-
दीपे काले मया. आश्रिताः [वर्तते]. ॥ २८ ॥ भगवतः विद्योः कृष्णाख्य. मातुः (शुद्धसंमय तेजस्वी देह) असौ [यदा] दिव गतः, तदा कालः लोकं अविशत् (गेला),

तेनैत ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणाम् ॥ ते त्वदीये द्विजाः काले अधुना चाश्रिता मयाः ॥ २८ ॥

विष्णोर्भगवतो भानुः कृष्णाख्यो ऽसौ दिवं गतः ॥ तदा ऽविशत्कलिलोकं पापे यद्रमते जनः ॥ २९ ॥

यावत्सपादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः ॥ तावत्कलिवं पृथिवीं पराक्रान्तुं न चाशकत् ॥ ३० ॥

यदा देवर्षयः सप्त मघासु विचरन्ति हि ॥ तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ॥ ३१ ॥

यत् जनः पापे रमते. ॥ २९ ॥ यावत् सः रमापतिः पादपद्माभ्यां स्पृशन् नास्ते [स्म] तावत् कलि. पृथिवीं पराक्रान्तुं (पाकम चालविश्वस) न अशकत् ॥ ३० ॥ यदा सप्त
देवर्षयः मघासु विचरन्ति, तदा द्वादशाब्दशतात्मकः कलि. प्रवृत्त. ॥ ३१ ॥

केन. त्याच्या (कळीच्या) युगामध्ये लोक पापकर्मान रममाण होतात. ॥ २९ ॥ - राजा ' कृष्णावनार अमानाच कश्चिद्गुणाचा संयुक्तुर्गने प्रवेश झाला आहे त्वरा न-
थापि - जेपर्यंत तो लक्ष्मीपति परमात्मा आपल्या चरणकमळाच्या योगं पृथ्वीला स्पर्श करीत असे, तोपर्यंत कळीला पुनोवर आपला पराक्रम चागविना अज नाही. ॥ ३० ॥
ते देवर्षि (सप्तर्षि) ज्यावेळी मगवर फिरतील, त्यावेळी कळियुगाचा खरा खरा प्रवेश होईल. ह्या युगाचे प्रमाण देवर्षी १२०० वर्षे आहे ॥ ३१ ॥

१ तृतीय स्कंध अन्व. ११ श्लो. २० पद्या. २ मनुष्याचे एकवर्ष क्षणजे देवाचे एक लहोरान्न या मानाने १२०० वर्षे, तृतीय स्कंध अं. ११ श्लो. १२ पद्या

[illegible]

यद्वा मधाम्यो यास्यंति पूर्वाषाढा महर्षयः ॥ तद्वा नदीत्यमृत्युष कालदृष्ट्वा
तद्वा ऽहनि ॥ प्रतिपन्नं कलियुगमिति प्राहुः पुराविदः ॥ ३३ ॥ दिव्याब्दानां सहस्रांते चतुर्थे तु पुनः कृतम् ॥ भविष्यति यद्वा
नृणां मन आत्मप्रकाशकम् ॥ ३४ ॥ इत्येष मानवो वंशो यथा संख्यायते भुवि ॥ तथा विट्शूद्रविभ्राणां तास्ता ज्ञेया युगे युगे
॥ ३५ ॥ एतेषां नामलिङ्गानां पुरुषाणां महात्मनाम् ॥ कथामात्रावगिष्टानां कीर्तिरेव स्थिता भुवि ॥ ३६ ॥ देवापिः शतनोभ्राता
॥ ३७ ॥

मरुश्वेत्वाकुवंशजः ॥ कलापग्रामे आसीत्
महियागबलान्धता ॥ २० ॥
पुरुषाणां कीर्तिः एव भुवि स्थिता ॥ २१ ॥ महा-

॥ ३५ ॥ एतेषां नामलिंगानां (नाम हेव गुणदेशक ज्योतिर्वशा) महत्त्वम् अत्रापि न दृश्यते । च [पते] कलापग्रामे आसाते. ॥ ३७ ॥
योगबलाभितौ वेवापि. शतनोऽस्मात्ता, इश्वाकुवशजः मरु. च [पते] कलापग्रामे आसाते. ॥ ३७ ॥
जात्या. प्रत्येक युगात् असाच प्रकार वालक्याचा. ॥ ३६ ॥ ह्या पुरुषाची नावेच त्याच्या गुणांची द्योतक आहेत, माप्रत त्याच्या कया मात्र अवशिष्ट आहेत व भूमीवर त्याचे
कीर्ती मात्र कायस राहिली आहे (त्याची राज्ये, मुळे बाळें सर्व नष्ट झालीं, हें लक्ष्यात आणून संसाराची क्षणभुरता ओळखावी व विरक्ति धरावी, हा ह्या सागण्याचा उद्देश
होय)- ॥ ३६ ॥ शंतनुचा माऊ देवापि - (सोमवंशीय) व इक्ष्वाकुवंशज मरु (सूर्य वंशीय) हे उभयता पुरुष कलाप नावाच्या गावामध्ये राहत असतात. त्यांनी मोठे योग-

सामर्थ्यं संपादनं केलं आदि. ॥ ३७ ॥ वासुदेवाच्या उपदेशाप्रमाणे, कलियुगाची समाप्ति झाली असतां, ते ह्या लोकंत पुढें येऊन पूर्वाश्रमार्णें वर्णाश्रममुक्त धर्म प्राप्त करीनीत. ॥ ३८ ॥ कृत्र, त्रेत, द्वापर आणि कलि हीं चार युगे ह्या अनुक्रमानें समवर्ती प्राण्यावर चालत असतात. ॥ ३९ ॥ राजा ! मी मागित्कले हे व अग्रेच दुसरेही राजे भूतोवर 'माझी' 'माझी' असा अभिमान ठेवून कृम शेवटीं तिज्या दाकून मरून गेले. ॥ ४० ॥ - जिवंतपणी - देहाला 'राजा' हें मोठे नांव मिळाले तरी शेवटीं (मरणाने) कृमि, निटा वासुदेवानुशिक्षितो तो कलेः अंते इह पत्य वणाश्रमयुतं धर्म पूर्ववत् प्रथयिष्यतः (प्रसिद्ध करितो) ॥ ३८ ॥ भुवि प्राणिषु कृत्र, त्रेता, द्वापर, कलि, च इति चतुर्युगेऽनेन क्रमयोगेन वर्तते. ॥ ३९ ॥ राजन्, मया प्रोक्ता. एते नरदेवाः तथा अपरे [च] ममो ममत्वं कृत्वा अने इमां (हिजा-पुत्रीज) हिन्वा निवन् (वृत्त) यताः. ॥ ४० ॥ अंते राजनाम्नः अपि वस्य कृमिबिद्धमस्मसंखा [मविष्यति], तच्छेते [य.] मृतशुद्ध (प्राणाना छळणात) [स.] कि स्मर्यं वेद् यज. निरय. (नर) ॥ ३८ ॥

ताविवैहल्य कलेंते वासुदेवानुशिक्षितौ ॥ वर्णाश्रमयुतं धर्म पूर्ववत्प्रथयिष्यतः ॥ ३८ ॥ कृत्रं त्रेता
द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् ॥ अनेन क्रमयोगेन भुवि प्राणिषु वर्तते ॥ ३९ ॥ राजक्षेते मया
प्रोक्ता नरदेवास्तथा उपरे ॥ ममो ममत्वं कृत्वा ऽन्ते हित्वेमां निघनं गताः ॥ ४० ॥ कृनिविट्-
मस्मसंखा ऽन्ते राजनाम्नो ऽपि यस्य च ॥ भूतशुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यत. ॥ ४१ ॥
कथं सेयमसंखा भूः पूर्वैर् पुरुषैर्धृता ॥ मत्पुत्रस्य च पौत्रस्य मत्पुत्रो वंशजस्य वा ॥ ४२ ॥ तेजो-
ऽबलमयं कायं गृहीत्वा ऽऽत्मतया ऽबुधाः ॥ मही ममतया चोभौ हित्वा ऽन्ते ऽदरं गताः ॥ ४३ ॥

"सा इयं अलंछा भूः मे पूर्वैः पुरुषैः धृता [सती इदानीं] मत्पुत्रो च [सती] मत्पुत्रस्य, पौत्रस्य, वंशजस्य च कथ [स्यात्] 'इति ममनां कुर्वति' ॥ ४२ ॥ अमुष्ट-
तेजोबलमयं (तेज, लक्ष्म व अन्न याचा बळा) कायं आत्मतया, मही च ममतया गृहीत्वा अने उभौ हित्वा अदर्शन (नाश) गता ॥ ४३ ॥
किंवा मम ह्यापैकी कोणती तरी संज्ञा मिळायची हे निश्चित होय. मग त्या देहासाठी (त्याला उपभोग मिळावे द्वाणून) प्राण्याचा वृळ करावयाचा व त्या यो नमकाचे द्राग टांगे
करून ध्यावयाचे, हात मनुष्याला कोणता पुरुषार्थ वाटतो कोण जाणे' ॥ ४१ ॥ 'ह्या अलंछ पृथ्वीचे राज्य नाड्या पूर्व पुरुषांनी चाखीले, आता हे नयम मया, नयम मया-
मुलाख, माझ्या नातवाला तसेच मुढील वंशजाला चालविता येईल कसे!' - हे सगळे विचार ! - ॥ ४२ ॥ हा देह हाजत तेज, उदक आ, जी अन्न ह्याचा वनजेय माळा. ते

अज्ञानी राजे झालाच 'आत्मा (मी)' असे मानित व भूमि 'माझी' असे ममजन पण शेवटी दोघानाही (देहाला व पृथ्वीला) येथेच टाकून ने नृत्यु नवले ! ॥ ४३ ॥
 राजा ! जे जे भूपति आपल्या सामर्थ्याने पृथ्वीचे पालन करित, ते ते मगळे काळाने कीर्तन करण्याचे प्रसंग! कथाकथाने मात्र विसावे अपे करून मोडिजे ! ॥ ४४ ॥

॥ इति श्रीपद्मनाभचर्यदत्तेन्द्राक्षस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
 शुकाचार्य ह्याश्ले - राजा ! हो पृथ्वी आयल्यावर जम मिळीये, त्या कामात गु-
 तुने गेलेल्या राजाना पाहून हातम अपते :- ती ह्याणले - "अहो ! मृत्यूची खेळणी अने हे राजे मला जिकून वरा करून घेणाचो इच्छा वीरतात ! ॥ १ ॥ नरपतींचा हा काम
 राजन् ये ये भूपतयः ओजसा सुर्वं मुञ्जति (मोगिता), ते सर्वे कथासु कालेन कथामात्रा कृता. ॥ ४४ ॥ ॥ इति श्रीसांगवतान्वये द्वादशस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
 श्रीशुकः उवाच - इयं मू. (पृथ्वी) नृपान् (राजे) आत्मनि जये व्यग्रान् बहू हसति - "अहो मृत्योः क्रीडनका. (खेळा) नृपा मा विजिगीषते (जिंकू इच्छितात) ! ॥ १ ॥
 विदुषां अपि नन्दारणां पयः कामः मोघः (वर्ष) स्यात्. येन ये नृपा. फेनोपमे पिंडे अतिविश्रमिता. (अगत विश्रानलेले) ॥ २ ॥ 'पूर्व पडवर्न (सहाचा समूह) निर्जित्य

ये ये भूपतयो राजन्भुजते भुवमोजसा ॥ कालेन ते कृताः सर्वे कथामात्राः कथासु च ॥ ४४ ॥

इति श्रीभागवते महा० द्वादशस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच । दृष्ट्वा ऽऽत्मनि जये
 व्यग्रान् नृपान् हसति भूरियम् ॥ अहो मा विजिगीषन्ति मृत्योः क्रीडनका नृपाः ॥ १ ॥ काम एव नरद्वाणां
 मोघः स्याद्विदुषामपि ॥ येन फेनोपमे पिंडे ये ऽतिविश्रमिता नृपाः ॥ २ ॥ पूर्व निर्जित्य षड्वर्गं जेष्यामो
 राजमंत्रिणः ॥ ततः सचिवपौरासकरीद्रानस्य कंटकान् ॥ ३ ॥ एवं क्रमेण जेष्यामः पृथ्वीं सागरमेखलाम् ॥

इत्याशाबद्धदया न पश्यन्तीतेकं ऽन्तकम् ॥ ४ ॥

(जिंकून) राजमंत्रिणः जेष्यामः (जिंकू). ततः सचिवपौरासकरिद्रान् कंटकान् (काटे) अस्य (दूर करून) ॥ ३ ॥ एवं क्रमेण सागरमेखलां पृथ्वीं जेष्यामः (जिंकू) 'इति
 आशमबद्धदयाः [राजानः] अतिके (समीप) अंतक (काळ) न पश्यति. ॥ ४ ॥

(इच्छा) अगदी फुकट जायाचा ! ने कितीका राहाणे असतना त्याची स्थिति अशीच ब्हावयाची । देह ह्याणजे फेंसासारखा क्षणभंगुर, पण त्या कालाने ह्या राजाने ह्या
 केवढा तरी अति विश्वास नसविला आहे ! ॥ २ ॥ - ह्याच्या कामना एकीमागून एक अशा चालताना - 'आपण प्रथम सहाही इंद्रियांचा समुदाय जिंकून मग राजाने
 वसा करून घेई, नंतर सचिव, नागरिक, आस, हत्तीचे रसक सगळ्यांना कळवून प्रतिपक्षीरूपी काटे दूर काढून टाकू, ॥ ३ ॥ अशा क्रमाने समुद्राने वेढिलेली पृथ्वी जिंकू

ह्या प्रकारच्या आशांनी त्याची हृदये बद्ध झालेली असतात, ह्याणू जवळच - पेऱ्या घालीत आलेल्या - मृत्यूकडे त्याची दृष्टि जात नाही. ॥ ४ ॥ समुद्रजलयादिन मला
जिंकून मग ते वेगाने सागरावर चालून जातात. एण आत्मजयपुढे ह्याचा (सार्वभौमराज्यसंपादनाचा) पाड काय? आत्मजय केला असता मुक्ति हे फळ निळने. ॥ ५ ॥ मेऱ्मे हे
मनु व कुलाला उद्धरणारे त्याचे मुळमे शिला (पृथ्वीला) येथल्या येथे सोडूनच जसे आले तसे चालने झाले. त्या मला (पृथ्वीला) हे अज्ञानी लोक जिऊंदाचा प्रयत्न करीत
असतात. - ह्याच्या मूर्खपणाला ह्याणावे तरी काय! - ॥ ६ ॥ माझ्यासाठी (पृथ्वीकरिता) मित्रपुत्राचे व नावाभावाचे देखील कळव हेनात! राज्यावरील नमनेने ज्याची मने जडून.
[केचिच] समुद्रावरणां मां जित्वा [अपि अतिदृष्ण्या] शीलसा अधि (सम्राट) विशाति! आत्मजयस्य पतप कियत्? आत्मजने मुक्ति फळ. ॥ ५ ॥ मूले उद्ग.
मनसः, तत्सुताः च यां विस्तृत्य (शील) एव यथागतं गताः, तां मा युक्ते बहुदयः जेष्यति! ॥ ६ ॥ राज्ये समताबद्धचेतसा असता पितृपुत्राणां, ब्राह्मणां च आपे सङ्गते

समुद्रावरणां जित्वा मां विशंस्यन्धिमोजसा ॥ कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्मजये फलम् ॥ ५ ॥ यां विस्तृत्यैव मनवस्त-

त्सुताश्च कुलोद्ग्रहाः ॥ गता यथागतं युद्धे तां मां जेष्यत्यबुद्धयः ॥ ६ ॥ मत्कृते पितृपुत्राणां भ्रातृणां चापि विग्रहः ॥

जायते ह्यस्तां राज्ये समताबद्धचेतसाम् ॥ ७ ॥ ममैवेयं मही कृत्स्ना न ते मूढेतिवादिनः ॥ स्पर्धमाना मिथो ह्यति

म्रियन्ते मत्कृते नृपाः ॥ ८ ॥ पृथुः पुरुरवा गाधिर्नहुषो भरतोऽर्जुनः ॥ मांधाता सगरो रामः स्वद्वगो धुंधुहा रघु ॥ ९ ॥

तुणर्विदुर्ययातिश्च शर्यातिः शंतनुर्गेयः ॥ भर्गरिथः कुवलाश्वः ककुत्स्थो नैषधो नृगः ॥ १० ॥ हिरण्यकशिपुर्वृत्रो

रावणो लोकनावणः ॥ ननुचिः शंबरो भौमो हिरण्याक्षोऽथ तारकः ॥ ११ ॥

विग्रहः (बुद्ध, वैर) जायते! ॥ ७ ॥ " मूढ, कृत्स्ना, (सर्व) इय मही मम. ते न " इतिवादिन. स्पर्धमाना. युगाः मत्कृते मिय (मारता), म्रियन्ते [च]
॥ ८ ॥ (सू.) ॥ ९ ॥ (सू.) ॥ १० ॥ ११ ॥

राकिडी ते असले लोक ह्याणजे दुष्टच होत ॥ ७ ॥ ' मूढ' । ही सगळी भूमी माझीच आहे. तुजो नष्टे, ' अर्भे ह्याण ते राजे मजसाठी परमराशी नाडू यागतात, मां जित्वा,
करितान व शेवटी मरून जातात! ॥ ८ ॥ पृथु, पुरुरवा, गाधि, नहुष, भरत, अर्जुन, राम, हृद्वग, धुवमार, रघु, ॥ ९ ॥ तुणर्विदु, दयाते, ननुचि, ननु,
मय, भर्गरिथ, कुवलाश्व, ककुत्स्थ, नैषध, नृग, ॥ १० ॥ हिरण्यकशिपु, वृत्र, लोकना इळट्या रडवगारा रावण, ननुचि, शंबर, भौम, हिरण्यक्ष तारक ॥ ११ ॥

व दुसरेही पुष्पक मोटमोठाळे सामर्थ्यावाऱ् दैत्य व राजे - सगळेच सर्वज्ञ व शूर आणि सगळे सर्वे जिकिणारे व कधीही पराजय न पावलेले पुरुषन् ॥ १२ ॥ माझ्या ठिकाणी अनिशय ममता ठेवून राहिले होते, पण मृत्युलोकांचे सरणवर्धीच ते; (शुकाचार्य ह्मणत, त -) वा राजा ! (पृथ्वीने ह्मणून ठेवले आहे की,) कालाने त्यांना ह्मणार्थ होण्यापूर्वी नामशेष करून सोडिले ! ॥ १३ ॥ राजा ! अज्ञपर्यंत वे कित्येक महामर्ष पुरुष ह्या लोकांमध्ये कोर्त प्रभुन करून परलोकी निवृत्त गेले, त्याच्या ह्या कथा मी तुला निवेदन केल्या. ही आख्याने सांगणे ह्मणजे नुसते वाणीचे विद्यास आहेत, ह्यापासून परमार्थ निरूपण होत नाही. पण सांगण्याचा उद्देश हा को, - त्याच्या श्रवणाने श्रोत्याचा - विषयाची नि सा- अन्ये बहवः दैत्याः, ये महेश्वरा. राजानः, [ते] सर्वे सर्वविदः शूराः, सर्वे सर्वजित. [स्वय] अजिता. ॥ १२ ॥ मर्त्यधर्मिणः अकृतार्थ. [ते] बिभो, मयि उन्मी. (अर्थात) ममता कुत्वा कालेन कथावयोषाः (नामशेष) कृताः ! ॥ १३ ॥ विभो, लोकेषु यशः विताय (पश्यन्) परेतुपा (मरणच.) नह्यित्वा (मोठ्याच्या) कथा ते विज्ञानवैराग्यविवक्षया क्रियताः. इमा. वचोविमूतीः (भाषणचें सौंदर्य), पारमार्थ्य (धर्त तत्त्व) न. ॥ १४ ॥ च. अभीक्ष्ण (बाबारा) समगलघ्न (पापनाशक) उत्तमश्लो.

अन्ये च बहवो दैत्या राजानो ये महेश्वराः ॥ सर्वे सर्वविदः शूराः सर्वे सर्वजितो ऽजिताः ॥ १२ ॥ समतां मथ्यवर्तित कृत्वौच्चैर्मर्त्यधर्मिणः ॥ कथावयोषाः कालेन हाकृतार्थोः कृता विभो ॥ १३ ॥ कथा इमास्ते कथिता महीयसां विताय लोकेषु यशः परेतुषाम् ॥ विज्ञानवैराग्यविवक्षया विभो वचोविमूतीर्न तु पारमार्थ्यम् ॥ १४ ॥ यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवादः संगीयते ऽभीक्ष्णमंगलघ्नः ॥ तमेव नित्यं शृणुयादर्भीक्ष्णं कृष्णे ऽमलां भक्तिमभीप्समानः ॥ १५ ॥ राजोवाच । केनोपायेन भगवन्कलेर्दोषान्कलौ जनाः ॥ विधमिष्यत्युपचितास्तन्मे ब्रूहि यथा मुने ॥ १६ ॥

कगुणानुवादः संगीयते, तं पच कृष्णे अमला भक्ति अभीप्समानः [पुरुषः] नित्य अभीक्ष्णं शृणुयान् (ऐको). ॥ १५ ॥ राजा उवाच - भगवन्, मुने, कलौ जनाः केन उपायेन उपचितान् (वृद्धित) कलेः दोषान् विधमिष्यति (पर कर्तित) ॥ सत् मे यथा ब्रूहि ॥ १६ ॥ रता कळावी व तद्द्वारा वैराग्य ब्रूहि. ॥ १४ ॥ - पुरुषार्ता कर्तव्य पुरुषार्थसाधन हाटले ह्मणजे इतकेच को, - पुण्यकीर्ति प्रभूचा जो अमंगलनाशक गुणानुवाद गाहला आतो. त्यांचेच भक्तिदिनीं बारंबार श्रवण करावे व अंतरी ' कृष्णावर निष्काम प्रेमा जडो ' अशी इच्छा घरावी ॥ १५ ॥ राजाने मला केला - सर्वज्ञ मुने ! कलिगुणांमध्ये वृद्धित झाले वलीचे दोष दोकांना कोणत्या उपयागेने नष्ट करिता येतील, ते मला पूर्णपणे सांगण्याची कृपा करावी. ॥ १६ ॥

तस्यैव युगं को गतीं प्रयेक युगातीतं धर्मं कस्य हस्ते आहृत, प्रथमं व कलं यौ वै प्रमाणं काम अग्नि, महात्मा व्यापक ईश्वरस्य जो कात्र न्याचां गति कस्मि ओते
तेहो निवेदन करावें. ॥ १७ ॥ युगाचार्यं ह्यण्डितः राजा । कृतयुगामध्ये धर्मं वारी चर्यानां युक्त अस्मो, त्या वेळचे लोक त्यांचे युगंग पावन करिणन, ॥ १८ ॥
त्या व्यापक धर्माचे सत्य, दया, तप व दान हे चार करण होत. ॥ १८ ॥ कृतयुगातले जन प्राग सगळे मंथुष्ट, दयाळू, सर्वांशो मैत्रो ठेवगारे, दान, इद्विमिश्रही, महन्शी, आत्यरूपी रममाण, समदृष्टि व आत्माभ्यामी असतात. ॥ १९ ॥ त्रेतायुगामध्ये वर्माच्या चरणांकी वक्था भाग अवमाच्या अमत्य, हिमा, अमनोप व कर्तृ ह्य. चरगाच्य
युगानि, युगधर्मान् प्रलयकलयोः मान, कालस्य ईश्वरकृतस्य महात्मन. विप्रो गति च [इति] ॥ १७ ॥ अयुक्त उवाच — वृत्, कुने तज्जने धनं धर्मं चतुर्दानं
वर्तते. सत्यं, दया, तप, दान इति विप्रोः पादसः ॥ १८ ॥ (म.) ॥ १९ ॥ चैवर्मा धर्मपादानां तुर्यांश (चवता भाग) कृतयुगात्ताऽन्तोऽन्तिधर्मैः अधर्मपादैः नाने (ह्यन्त)

युगानि युगधर्माश्च मानं प्रलयकल्पयोः ॥ कालस्येश्वररूपस्य गतिं विप्रोर्महात्मनः ॥ १७ ॥ श्रीशुक उवाच । कृते
प्रवर्तते धर्मश्चतुष्पात्तज्जनैर्धृतः ॥ संस्यं दया तपो दानमिति पादा विमोर्नृप ॥ १८ ॥ मन्नुष्ट. कलंग नैवः दान्ता
दान्तास्तिक्ष्वः ॥ आत्माशमाः समदृशः प्रावशः श्रमणा जनाः ॥ १९ ॥ त्रेतायां धर्मपादानां तुर्यांशो हीयते दानैः ॥
अधर्मपादैरनुताहिताऽसन्तोषविग्रहैः ॥ २० ॥ तदा क्रियातपोनिष्ठा नातिहिंसा नलंपटाः ॥ त्रैदार्गिकात्त्रिदृष्टा वर्गा
ब्रह्मोत्तरा नृप ॥ २१ ॥ तपःसत्यदयादानेष्वर्थे इहसति द्वापरे ॥ हिंसातुष्ट्यनुनर्धेर्धर्मन्याजर्मरुध्रैः ॥ २२ ॥

यशस्विनो महाशीलाः स्वाध्यायाध्ययने रताः ॥ आढ्याः कुटुंबिनां हृष्टा वर्णाः क्षत्रिहिजोत्तमाः ॥ २३ ॥
हीयते (क्षीण होती). ॥ २० ॥ नृप, तदा ब्रह्मोत्तरा वर्णाः क्रियातपोनिष्ठा नातिहिंसा, नलंपटा. त्रैदार्गिका, त्रिदार्गिका, बर्गवृद्धा. [व असते] २१ ॥ इतर हिंसातुष्ट्यनुनर्धेर्
अधर्मलक्ष्यैः धर्मस्य तपःसत्यदयानेषु धर्मेष्वसति (क्षीण होती). ॥ २२ ॥ (म.) ॥ २३ ॥

योगाने हकूळू क्षीण होत नातो. ॥ २० ॥ राजा, त्या वेळचे लोक कर्मनिष्ठ, तपस्वी, प्रारशी हिंसा न करणारे, अनिशय अंगुट नाहीत असे, व नृप, अर्थ को, व नृप हे
त्रिविव पुरुषार्थ साधण्यान दूर असतात; त्या वेळच्या वर्णान माहम अधिन अपून ते वेदत्रयीसध्य (कर्मपादान) निगान असणत. ॥ २१ ॥ इत्ययुगान् नानेव च
पाद ने हिंसा, असंतोष, असत्य व द्वेष ह्याच्या योगे तप, सत्य, दया व दान ह्या धर्माच्या चार चरणांतून अर्धा भाग नष्ट होतो. ॥ २२ ॥ त्या काळच्या त्रेतायां हीयते जो
कार आकड असतो, ते स्वभावाने उदार, स्वाध्यायपठनात रममाण, संपन्न, कुटुंबातसुख व आनंदी असतात, त्या वेळी वर्गांमध्य क्षत्रिय व ब्राह्मण ह्यांचे न अन्य असेत ॥ २३ ॥

कर्मिण्येव तर अधर्मीचे घरण वाढत जाऊन त्यामुळे धर्मीच्या घरापैकीं चवथा भाग उरलेला असतो. - तशीच स्थिति सांप्रत आहे. - व तो अवशिष्ट चतुर्थ अंशही क्षीण होत जाऊन शेवटी अगदी नाहीसा होईल ! ॥ १४ ॥ त्या वेळेचे (कलियुगातले) लोक क्षणाने लोभी, दुराचारी. निंदेय, शुष्क कर्मापाठी वर कणारे, हतभंगी व हावरे असताना. त्यांच्यासच्ये शूद्र आणि दीवर (मासे मारणारे) यांचे प्राधान्य असते. ॥ १५ ॥ पुरुषाच्या ठिकाणी सत्त्व, रज आणि तम हे तीन गुण दिवून देतात व ते कायकाउन प्रेरणा मिळेल तसले क्रमाने आत्म्याच्या ठिकाणी पाळतून घेत असतात. ॥ १६ ॥ ज्या वेळीं मन, बुद्धि व इंद्रिये सत्त्वगुणाच्या ठिकाणी अत्यंत प्रेमाने राहतात, त्या वेळे, कळी धर्महेतूनां तुर्यांशः पृथगानै. (वाढणाऱ्या) अधर्महेतुभिः क्षीयमाण [स्रवति] असे स अपि विनश्यति. ॥ १४ ॥ (मु) ॥ १५ ॥ पुरुषे सत्त्व रज, तम. इति गुण. दृश्यन्ते. ते कालसंचोदिताः [संत.] आत्मनि परिवर्तते. ॥ १६ ॥ मनोबुद्धीद्वियाणि यदा सत्त्वे प्रभवति, तदा कृतयुग विद्यात्, यत् ज्ञाने, तण्वति [च] ब्रह्मि. ॥ १७ ॥

कलौ तु धर्महेतूनां तुर्यांशो ऽधर्महेतुभिः ॥ पृथगानैः क्षीयमाणो ह्यते सो ऽपि विनश्यति ॥ १४ ॥

तरिमन्लुब्धा दुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः ॥ दुर्मगा भरितर्षाश्च शूद्रदाशोचराः प्रजाः ॥ १५ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ॥ कालसंचोदितास्ते वै परिवर्तत आत्मनि ॥ १६ ॥

प्रभवति यदा सत्त्वे मनोबुद्धीद्वियाणि च ॥ तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्वृत्तिः ॥ १७ ॥

यदा धर्मार्थकामेषु भक्तिर्भवति देहिनाम् ॥ तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमन् ॥ १८ ॥

यदा लोभस्त्वसंतोषो मानो दंभो ऽथ मत्सरः ॥ कर्मणां चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः ॥ १९ ॥

यदा माया ऽनृतं तं द्रा निद्रा हिंसा विषादनम् ॥ शोको मोहो भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः ॥ २० ॥

बुद्धिमन्, यदा देहिनां काम्येषु कर्मेषु भक्तिः भवति, तदा रजोवृत्तिः त्रेता इति जानीहि ॥ १८ ॥ यदा लोभ, असंतोष, मान, दंभ, अथ मत्सर. काम्यानां अपि कर्मणां [विषये प्रीतिः] च [भवति], तत् रजस्तमः द्वापरं [जानीहि]. ॥ १९ ॥ यदा माया (कष्ट), अनृत, तं द्रा (शाब्द), निद्रा, हिंसा, विषादन, शोक, मोह, भय, दैन्य कृतयुग आहे असे समजावे. त्या युगात ज्ञान आणि तपश्चर्या ह्याविषयी लोकाना प्रीति वाढत असते. ॥ १७ ॥ बुद्धिमत्ता, ज्यावेळी प्राण्याची भक्ति (मनाची ओं) धर्म, अर्थ व काम साधण्याकडे असते, तेव्हा त्रेतायुग चालू असते असे जाण. ह्या युगात रजोगुणचें प्राधान्य असावयाचें. ॥ १८ ॥ ज्या वेळी लोभ, असंतोष, मान, दंभ व मत्सर ह्या विकारांचें प्राबल्य आणि सकाम कर्म करण्याची रुचि ही असतील, तेव्हा द्वापर युग समजावे. ह्यात रज आणि तम ह्या मिश्र गुणांचें प्राबल्य असते ॥ १९ ॥ कष्ट, असत्य

आळस, निद्रा, हिंसा, सेद, शोक, मोह, मय, दैन्य, हौं दिसून येतात तेव्हां तमोगुणप्रधान कळि चालला असतो, असें ह्मणतात. ॥३०॥ कवीमुळे मनुष्याच्या बुद्धि मंदवती, भाव्ये अस्प होतील, आहार वाढतील, जवळ द्रव्य नमेल पण कामवासना मात्र आविवार होतील; स्त्रिया चारिणी व दुष्ट निपजतील. ॥ ३१ ॥ देशात चोराचा मुकाळ होईल, ते-
पासंदांनी दूषित होतील; राजे प्रजाना खातील; ब्राह्मण शिशोदरपरायण वनतील; ॥३२॥ ब्रह्मचारी विहित आचरण करणार नाहीत व अपवित्र वन राहतील, गृहस्थ स्वना भिना-
मायू लागतील (कोणाला भिक्षा घालणार नाहीत), - वनात राहणारे - तपस्वी - वन सोडून - गावात येउन राहतील, संन्यासी अत्यंत द्रव्यलोभी होतील. ॥ ३३ ॥ स्त्रियांची द-
[च भवति], सः तमसाः कलिः स्मृतः. ॥ ३० ॥ यस्मात् मर्याः क्षुद्रदृशः, क्षुद्रभाग्याः, महाशत्राः (मोठे आहार जावे असे) कामिनः, वित्तहेनिनः च [नवनि] त्विद-
स्वैरिण्यः, असतीः च [भवति]. ॥ ३१ ॥ जनपदाः (देश) दुस्सूक्त्याः (चोर पुष्कळ आत असे) वेदाः पाखंडदूषिताः राजानः प्रजामशः द्विजाः शिद्रेडरपाः ॥ ३२ ॥
बटव. भवताः, अशौचाः च. सिद्धव. कुटुंबिनः. तपस्विनः ग्रामवासाः न्यासिनः अर्थलोलुपाः ॥ ३३ ॥ [स्त्रिय] चस्वकाया, महाहारा भूर्यपत्न्या, गदाद्वि-
यस्मात्क्षुद्रदृशो मर्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः ॥ कानिनो विचहीनाश्च स्वैरिण्यश्च त्विथो ऽसतीः ॥ ३१ ॥ दस्यूच्छृष्टा जनपदा

वेदाः पाखंडदूषिताः ॥ राजानश्च प्रजामशः शिशोदरपरा द्विजाः ॥ ३२ ॥ अत्रता बटवो ऽशौचा भिक्षश्च कुटुंबिनः ॥

तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो ऽत्यर्थलोलुपाः ॥ ३३ ॥ हस्वकाया महाहारा भूर्यपत्न्या गतहियः ॥ शश्वत्कुटुम्भाषिण्यश्चैर्यनादो-

रसाहसाः ॥ ३४ ॥ पणथिष्यंति वै क्षुद्राः किराटाः कूटकारिणः ॥ अनापद्यपि मंस्यंते वानां साधुजगुप्सिनान् ॥ ३५ ॥ पति

त्यस्यंति निर्द्रव्यं मृत्या अप्यखिलोत्तमम् ॥ भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गाश्वापयस्विनीः ॥ ३६ ॥

शश्वन् कुटुम्भाषिण्यः, चौर्यमायोरुसाहसाः [च भवति]. ॥ ३४ ॥ क्षुद्राः किराटा (बणी) कूटकारिण (बट अणारे) पणथिपति (दयवहा कर्तनीय) मंस्यं-
अनापद्ये अपि साधुजगुप्सितां वानां (व्यापार) मंस्यंते (मान्य करतील). ॥ ३५ ॥ भृत्याः अखिलोत्तमं अपि निर्द्रव्य पति त्यस्यंति (मंडवीय), पतय कौलं (नाना-
रीरे खुजो होतील, व आहार वाढतील, त्याचा मुलें अतिशय होतील, त्याची छजा माहेरी होईल, त्या निच कटु भाषण करतील व चेर, इष्ट जग विमुक्त माहेरी ह्म-
करणपान - काळ घालतील; - ॥ ३६ ॥ क्षुद्र बाणी उद्गी सोटीं वचनें मोम करतील, - मवटयमणी वैद्यदृष्टीनें निवेष्ट करण्यात आणून अनुमेडन आहे, - तसें तो ह्म-
माधूनी निवच भानिनी आहे, पण लोक आपत्ति भसताही त्याच हत्तीचा अगिकार करतील. ॥ ३५ ॥ नेवक वत आपल्या रवोन्नत दग्धाचही त्याजवळीं डडन नेवक व-
त्याग करतील; धनी आपल्या कुटुम्बरप्राप्तन चाकरला रोग वगैरे काही सोल अमना वाचून येतील, व गर्जनाही, त्या दृढ देन नाहीना झडनाही, न उचन देतील. ॥ ३६ ॥

कलियुगमर्त्ये पुरुष स्त्रीलपट, दीन व गुरवसुखावर आसक्त होऊन जातीच ह्याणून ते आईबाप, नाऊ, मित्र, ज्ञाति ह्यांना सोडून मेहुण्या मेहुण (बाउकीची भवई) ह्याजपाशीच जाण-
ल्या सुलहुःखाच्या गोष्टी कळू लागतील; ॥ ३७ ॥ शूद्र तपश्चर्येचा वेष घेऊन त्यावर निर्वाह करतील व दान देत जातील, ज्यांना वर्तमानाचा लेश मुद्रा नाहो असे लोक
उत्तमासनी (आचार्यांच्या आसनावर) बसून धर्मोपदेश करू लागतील, ॥ ३८ ॥ राजा ! वृष्टि होत नाहीशी झाली की लोक फार भयभीत होतील, भूतलावर अन्न मिळणार
नाही; लोकांची मने नित्य खिन्न असतील, त्यांना दुष्काळ आणि कर ह्यापासून फार त्रास भोगावे लागतील. ॥ ३९ ॥ कलियुगामध्ये जनाना वस्त्र, जत्र, उदक, शयन, गुरन,
प्रपन्न मृत्यु, अपयस्विनी. गाः च [त्यक्ष्यति] ॥ ३६ ॥ कलौ खैणा. दीनाः नराः पितृभ्रातृसुहृज्जातीन् हित्वा (सोडून) सौरतसौहृदा , ननदश्यालसुषाडा (मेहुण्या, मेहुने
याबरोबर क्षिताच्या गोष्टी करणारे) [च भविष्यति] ॥ ३७ ॥ शूद्राः नपेवेषोपजीविन [सन्त.] प्रतिग्रहीष्यति (दानं वेतील), अधर्मज्ञाः उत्तमासन आरुह्य धर्मोपस्थानि ॥ ३८ ॥
राजन्, निरक्षे मृतले नित्य उद्विग्नमनस. (खिन्न मनं ज्याची बळा) दुर्भिक्षकरपीडिता अनावृष्टिभयातुग. ॥ ३९ ॥ वासोन्नपानशानव्यः त्र्यक्षानमूषणैः हीनाः प्रजाः कलौ

पितृभ्रातृसुहृज्जातीन्हित्वा सौरतसौहृदाः ॥ ननादश्यालसंवादा दीनाः खैणाः कलौ नराः ॥ ३७ ॥

शूद्राः प्रतिग्रहीष्यति तपोवेषोपजीविनः ॥ धर्म वक्ष्यत्यधर्मज्ञा अधिरुह्योत्तमासनम् ॥ ३८ ॥ नित्यमु-
द्विग्नमनसो दुर्भिक्षकरकशिताः ॥ निरक्षे भूतले राजन्ननावृष्टिभयातुराः ॥ ३९ ॥ वासोन्नपानश-
ानव्यवायस्नानमूषणैः ॥ हीनाः पिशाचसंदर्शा भविष्यति कलौ प्रजाः ॥ ४० ॥ कलौ काकिणिके
प्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदाः ॥ त्यक्ष्यति च प्रियान्प्राणान्हनिष्यति स्वकानपि ॥ ४१ ॥ न रक्षिष्यति

मनुजाः स्थविरौ पितरावपि ॥ पुत्रान्सर्वार्थकुशलान्शुद्राः शिशोदरंभराः ॥ ४२ ॥

पिशाचसंदर्शाः भविष्यति. ॥ ४० ॥ कलौ काकिणिके (दमहीमा) अपि अर्थे विगृह्य (माहून) त्यक्तसौहृदा. [जना.] प्रियान् प्राणान् त्यक्ष्यति, स्वकान् अपि हनिष्यति ॥ ४१ ॥
मनुजाः स्थविरौ (वृद्ध) पितरौ अपि न रक्षिष्यति. शिशोदरंभराः शुद्राः सर्वार्थकुशलान् पुत्रान् [रक्षिष्यन्ति] ॥ ४२ ॥

स्नान व मूषणे हे उपयोग मिळणार नाहीत आणि ते पिशाचतुल्य होऊन जातील. ॥ ४० ॥ कलौमध्ये लोक दमहीमाद्रव्यालागतीहो र्नेह सोडून भाडत बसतील, तेवढ्या-
साठी आपले भिय प्राण देतील व वंदूबा देखील घात करतील ! ॥ ४१ ॥ लोक क्षुद्र व शिश्व आणि उदर ह्यांचे भरण करण्यात दस होतील, ते आपल्या वृद्ध आईबापांचे
देखील रक्षण करणार नाहीत, - मग दुसऱ्याच्या पोषणाची गोष्ट पाहिजे कशा ? - सगळ्या व्यवसायात निपुण अशा मुलांचे मात्र लालनपालन चालवतील. ॥ ४२ ॥

राजा ! भगवान् सकल जगाचा परमगुरु होय - सच्चिदेव, ईश्वर इत्यादि - त्रैलोक्याचे अविपति त्याच्या चरणकमळाचा वंदन करितात, तो आपल्या सच्चिदानंदस्वरूपापासून कर्तही दळत नाही, पण कलियुगामध्ये लोकोक्ति अनेक प्रसिद्ध मार्गाच्या बोगे निवडून जातील, ते प्रायः भगवताची आराधना करणार नाहीत. ॥ ४३ ॥ मनुष्ये मरणेन्मृत स्थितेन, आतुर देशेन, पडतात, अडसळतांना किंवा कोणत्याही प्रकारच्या पराधीन स्थितीत ज्यांचे नाव उच्चरिते अमता, कर्मरूप प्रतिबन् दूर होऊन, त्याचा (नय दे-गा-) उत्तम गति प्राप्त होते, त्या प्रभूचा कलियुगातील वन भरणार नाहीत ! ॥ ४४ ॥ चित्तामध्ये स्फुरण पावणारा (ध्याइजेना) भगवान् पुरुषोत्तम, भगव्याकडून कर्तव्य राजन्, कलौ पाखंडविभ्रमचेतसाः मर्त्याः जगतां परं गुरुं त्रैलोक्यनाथानतपादपंकजम् ॥ ४५ ॥ यद्व्यति (पना कणार बाहीन) । ४६ ॥ दुमान् छिदम- आतुरः, पतन्, स्वलन्, विवशः वा यस्मात् शृण्वन् विमुक्तकर्मांगलः [सन्] उत्तमां गतिं प्राप्नोति, तं कलौ जनाः न यश्नति. ॥ ४४ ॥ चित् स्तः नन्वाद् दुष्प्रोत्तन. मुंः.

कलौ न राजन् जगतां परं गुरुं त्रिलोकनाथानतपादपंकजम् ॥ प्रायेण मर्त्या भगवंनमच्युतं यद्व्यति पाखंडविभ्रमचेतसः ॥ ४३ ॥ यन्नामधेयं म्रियमाण आतुरः पतन्स्वलन्वा विवशो गृणन्पुमान् ॥ विमुक्तकर्मांगल उत्तमां गतिं प्राप्नोति यद्व्यति न तं कलौ जनाः ॥ ४४ ॥ पुंमां कलिकृतान्दोषान्द्रव्यदेशात्मसंभवान् ॥ सर्वान्हरति चित्तस्थो भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ ४५ ॥ श्रुतः संकीर्तितो ध्यातः पूजितश्चाऽऽदृतो ऽपि वा ॥ नृणां ध्रुवोति भगवान् हृत्स्थो जन्मायुताशुभम् ॥ ४६ ॥ यथा हेमि स्थितो वह्निर्दुर्वर्णं हति घातुजम् ॥ एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामगुभाजयम् ॥ ४७ ॥

कलिकृतान् द्रव्यदेशात्मसंभवान् सर्वान् दोषान् हरति. ॥ ४५ ॥ श्रुतः, संकीर्तितः, ध्यातः, पूजितः. आदृतः. अपि वा भगवान् नृणां हृत्स्थः. [सन्] जन्मायुताशुभं ध्रुवोति (दूर करितो). ॥ ४६ ॥ यथा हेमि (सुवर्णकर) स्थितः वह्निः घातुज दुर्वर्ण (न्क), एव आत्मगतः विष्णुः योगिना अगुभाजय हति ॥ ४७ ॥ प्रभावामुळे वे दोष घडले असतील-मग ते द्रव्य, देश किंवा चित्त कोणत्याही कारणांनी घडेल - ते मगळे दूर करितो. ॥ ४६ ॥ भगवतेचे अदग, चर्चित, व्यक्त, पूजन किंवा आदर वेळ असतां, तो त्या पुरुषाच्या हृदयात प्रकट होऊन त्याचे हजारो जन्मांतील पाप दूर करितो. ॥ ४६ ॥ जसा अतिच मूर्ख, जे वनन को न्याय दुन्या गन्ध मपकाने लपवले आईत हाग जाळून दाखितो (पाण्याला बोगे ते दोष दूर करिता येत नाहीत), तसा प्रकारे विष्णुच आत्मगत होईल तर योगिनी वित्तस्थ अशुभ दूर करितो.

(तुल्यता योगसाधने ती दूर होत नाहीत). ॥ ४७ ॥ भगवान् अनंत हृदयांत म्हुण पां लक्षण अमता अंतरात्म्याला ज्ञाती अत्यंत शुद्धि प्राप्त होते, तरी देवताची उपासना, तप, आभ्यास, सर्वोर्ची मैत्री, तीर्थस्नान, व्रत, दान, जप ह्या कशाच्या योगेही मिळत नाः ॥ ४८ ॥ राजा ! कृष्ण तू ह्या परमोन्मुक्त स्थितेत एकाग्रपणे सर्वात्म्याचा मार्गाने केशवाला हृदयात आगच्छ देव, तेणेकरून उत्तम मूर्ति जाईल. ॥ ४९ ॥ मरान्मुख जनानी भगवान् परमेश्वराचे ध्यान करावे, ना ! तो मर्त्या सदांवार प्रभु यथा भगवति अस्मि हृदिस्थे [सति] अंतरात्मा अत्यन्तशुद्धि कर्मते, [तथा] विद्यातः प्रणविरोधमैत्रीतीर्थार्थोभयकव्रतदानजपैः ॥ ४८ ॥ राजन्, तस्मान् सर्वात्मना केशवं हृदिस्थं कुर्वन् तत् अवहितः [सन्] म्रियमाणः परां गतिं यासि. ॥ ४९ ॥ अंग, म्रियमाणे भगवान् परमेश्वर. अंगमध्ये सर्वात्मा सर्वलक्षण, आत्मभावं नयति.

विद्यातपःप्राणनिराधमैत्रीतीर्थार्थोभयकव्रतदानजपैः ॥ नात्यंतशुद्धि कर्मते अंतरात्मा यथा हृदिस्थे

भगवत्सन्तते ॥ ४८ ॥ तस्मात्सर्वात्मना राजन् हृदिस्थं कुरु केशवम् ॥ म्रियमाणो ह्यवहि-

तस्ततो यासि परां गतिम् ॥ ४९ ॥ म्रियमाणैरभिध्येयो भगवान्परमेश्वरः ॥ आत्मभावं नयत्यंग

सर्वात्मा सर्वसंश्रयः ॥ ५० ॥ कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान्गुणः ॥ कीर्तनादेव कृष्णस्य

मुक्तसंगः परं ब्रजेत् ॥ ५१ ॥ कृते यद्वायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मरैः ॥ द्वापरे परिचर्याया

कलौ तद्भरिर्कीर्तनात् ॥ ५२ ॥ इति श्रीमा० महा० द्वादशस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ ५० ॥ राजन्, दोषनिधेः कलेः एकः महान् गुणः अस्ति. कृष्णस्य कीर्तनात् एव मुक्तवंश [सन्] परं ब्रजेत् (बाहेल) ॥ ५१ ॥ कृते विष्णु श्रयायत. यत्. त्रेतायां मरैः (यत्न) शब्दतः [यत्] द्वापरे परिचर्यायां (पूर्व) [यत्], तत् कलौ हरिर्कीर्तनात् [भवति] ॥ ५२ ॥ इति श्रीमद्भागवताम्बवे द्वादशस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ आपले ध्यान करणाला आत्मस्वरूपी नेतो. ॥ ५० ॥ राजा ! हा काले करो सर्व दोषाचा राशि आहे की नाही, तरी द्वाव्यामध्य एक मोठा गुण आहे : तो हा - मनुष्य सर्व तिकाणीची आसक्ति सोडून देऊन कृष्णाचे नुस्ते कीर्तन करू लागला की उत्तम पदास जातो. ॥ ५१ ॥ कृतयुगात विष्णूचे ध्यान करणाराज ने फळ मिळे, त्रेतायुगात यज्ञाच्या योगे त्याची आराधना करणारा ने फळ मिळवी, व द्वापरात पूजा कैल्याणासून ने फळ प्राप्त होई, त काश्यपासून ने फळ प्राप्त होई, त कश्यपासून ने फळ मिळवें. ॥ ५२ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवतार्थदर्शने द्वादशस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

शुकाचार्ये हाशलेः—राजा ! तुला परमाणु (अतिसूक्ष्म) पासून दोन परार्धा (अतिमोठा) पर्यंत काढ व युगांचि प्रमाण मागें (तुनीयसंधान) मागितल्येच आहे. आता, कल्प आणि त्रय हेही सांगतो ऐकः— ॥ १ ॥ चार सहस्र युगे हाणजे ब्रह्मदेवाचा एक दिवस हाटला आहे. तोच कल्प होय. राजा ! त्यान चवदा मनु होतात. ॥ २ ॥ त्या व्रणज्या अंघरी निजकाच कालपर्यंत प्रलय असतो, त्याला 'ब्रह्मदेवाची रात्र' असे हाटले आहे. त्या वेळीं हे तीन लोक लय पावतात. ॥ ३ ॥ - प्रलय चार प्रयत्ने आहेत - (१) नैमित्तिक (२) प्राकृतिक, (३) आत्यंतिक आणि (४) नित्य. पैकीं—(१) नैमित्तिक प्रलय ब्रह्मदेवाच्या निद्रा ध्यावयाची ह्या निमिच्छादुळे होतो ते उदय आहे ह्या देवते श्रीशुक उवाच—तुप, ते परमाण्वादि. द्विपरार्धाविधिः कालः कथितः. युगमानं च [कथित] कल्पयौ अरिभृणु ॥ १ ॥ चतुर्युगसहस्रं ब्रह्म दिन उच्यते मिशांपते, यत्र चतुर्दश मनवः, सः कल्पः. ॥ २ ॥ तदंते तावान् प्रलयः. [सा] ब्राह्मी रात्रिः उदाहृता. तत्र इमे त्रय लोका प्रल्याय कथ्यन्ते (जे उदय) ॥ ३ ॥ एत नैमित्तिका प्रलयाः प्रोक्तः, यत्र विश्वसृक् अनंततस्तः (जेव ही श्रव्या ज्याची असा) आत्मसूः (ब्रह्म) विश्वं आत्मसात्कृत्य (स्वर्वांत करून) होतें ॥ ४ ॥ परमेश्टिनं ब्रह्मण विमर्शं श्रीशुक उवाच । कालस्ते परमाण्वादिद्विपरार्धाविधिर्नृप ॥ कथितो युगमानं च शृणु कल्पलयात्रपि ॥ ३ ॥ चतुर्दशसहस्रं

च ब्रह्मणो दिनमुच्यते ॥ स कल्पो यत्र मनवश्चतुर्दश विशांपते ॥ २ ॥ तदंते प्रलयरत्नवान्ब्राह्मी रात्रिरुदाहृता । त्रयो लोका इमे तत्र कल्पंते प्रलयाय हि ॥ ३ ॥ एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वमृक् ॥ शेते पुनर्मान्मनो विश्वमात्मसात्कृत्य चाऽऽत्मसूः ॥ ४ ॥ द्विपरार्धे त्वत्क्रांते ब्रह्मणः परमेश्टिनः ॥ तदा प्रकृतयः सत कल्पंते प्रलयाय द्वे

॥ ५ ॥ एष प्राकृतिको राजन्प्रलयो यत्र लीयते ॥ आंडकोशान्मु संवातो विधान उपसादिते ॥ ६ ॥

अतिक्रांते (निवृत्त गेल) [सति], तदा सत प्रकृतयः प्रलयाय कल्पंते. ॥ ५ ॥ राजन् पर. प्राकृतिक. प्रलय यत्र विधाने (तात्पर्य) उच्यते (चतुर्दशसहस्रं) [सति], संवातः (प्रकृतींचा समूह) आंडकोशः लीयते (उड पावतो) ॥ ६ ॥

आत्मलक्ष स्वयंभू ब्रह्मदेव सगळे विश्व आत्मरूपीं तीन करून शेवटून शब्देवर शयन करितो. ॥ ४ ॥ मन्यत्रोक्तस्य ब्रह्मदेवाचे दोन मार्ग असून भरून गेले ह्याने प्रकृतींचा (पांच भूत, अहंकार व महत्तत्त्व) प्रलय होण्याची योग्य वेळ येते. ॥ ५ ॥ राजा ! शास्त्र (२) 'प्राकृतिकत्रय' असे ह्याप्रमाण उच्यते अर्थात प्रलय होतो त्याचे कार्य ब्रह्माचे, नाशार्थ कारण काळानें आणून दिलें हाणून, लय पावतात. ॥ ६ ॥

राजा, त्वत्पत्नी भूमौ वरं पर्यन्य शंभर वर्षं वृष्टिं करीत माहीं, व अन्न भिक्षेनासें होतें, हणून प्रजा सुधेनें कीडित होऊन परस्परसं खाऊं लागतान आणि कालगतीनें अतिशय उपश्रव्न झाला कीं समज्याच नाश पावतात. प्रलयकाळचा सूर्य समुद्रातीळ, देहानीउ व भूमौवरीलही रस ॥ ७ ॥ ८ ॥ आपल्या अतितीव्र किरणाच्या योगें सगळे शोषून घेता, परत भुव्हीच सोडीत (वृष्टि करीत) नाही. नंतर शेषाच्या मुखातून उत्पन्न झालेला प्रलयकर्ता अग्नि ॥ ९ ॥ वायुनेगानें अत्यंत प्रज्वलित होऊन ओसाड पडलेल्या भूविवराना राखून, भूमौ पर्यन्यः शतवर्षाणि न वर्षति. तदा निरन्ने [सति], क्षुधाद्विताः अन्योन्यं भक्षयामाणाः ॥ ७ ॥ कालेन उपश्रव्णः प्रजाः शनैः क्षयं यास्यंति. सावर्तक (प्रलय काळचा) रश्मिः सामुद्रं, दैर्घिकं, भौमं [च] रसे ॥ ८ ॥ घोरैः रश्मिभिः (किरणानीं) पिबति सर्वं न एव विमुच्यति. ततः संकर्षणमुखोत्थितः अनिलवेगोत्थ (वायुनेगानें उठलेला) संवर्तकः वह्निः (अग्नि) शून्यान् भूविवरान् दहति. अथ उपरि, अधः, समंतात् च वन्निस्सूर्ययोः शिखाभिः (ज्वालानीं) ॥ ९ ॥ १० ॥ दह्यमानं अड दग्धगोमयपिंडवत्

पर्यन्यः शतवर्षाणि भूमौ राजन्न वर्षति ॥ तदा निरन्ने ह्यन्योऽन्यं भक्षमाणाः क्षुधाद्विताः ॥ ७ ॥

क्षयं यास्यंति शनैः कालेनोपश्रुताः प्रजाः ॥ सामुद्रं दैर्घिकं भौमं रसं सांवर्तको रविः ॥ ८ ॥

रश्मिभिः पिबते घोरैः सर्वं नैव विमुच्यति ॥ ततः संवर्तको वह्निः संकर्षणमुखोत्थितः ॥ ९ ॥

दहत्यनिलवेगोत्थः शून्यान्भूविवरानथ ॥ उपर्यधः समंताच्च शिखाभिर्वह्निसूर्ययोः ॥ १० ॥

दह्यमानं विभाल्यंडं दग्धगोमयपिंडवत् ॥ ततः प्रचंडपवनो वर्षाणामधिकं शतम् ॥ ११ ॥

परः सांवर्तको वाति धूम्रं खं रजसा वृतम् ॥ ततो मेघकुलान्यंग चित्रवर्णान्यनेकशः ॥ १२ ॥

शतं वर्षाणि वर्षति नदंति रमसस्वनैः ॥ तत एकोदकं विश्वं ब्रह्मांडविवरांतरम् ॥ १३ ॥

विभ्राति. सद्यः परः संवर्तकः प्रचंडपवनः वर्षाणां [किंचित्] अधिकं शतं घाति [तदा] रजसा आवृतं (वेष्टित) ख धूम्रं [भवति]. अग, ततः विचित्रवर्णानि अनेकशः मेघकुलानि ॥ ११ ॥ १२ ॥ शतं वर्षाणि रमसस्वनैः (कठोरं शब्दानां) नदंति (गज्जत), वर्षति [च]. ततः ब्रह्मांडविवरांतरं विश्वं एकोदकं [भवति] ॥ १३ ॥ (पाताळना) जालितो. अग्नि आणि सूर्य हांच्या ज्वाळा खाळून घेऊन व चडूंकडून ॥ १० ॥ ब्रह्मांडाला जाळू लागल्या की ते जळलेल्या शेणाच्या गोळ्यासारखे दिसू लागते. पुढे शंभरावर कांही खविक इतकी वर्षे प्रलयकर्ता भोठा प्रचंड वायु वाहू लागतो, तेव्हा सगळे आकाश धुळीन भरून धूरकट होऊन जातें. बा राजा, नंतर विचित्रविचित्र रंगाचे मेघसमुद्राय सारंवार ॥ ११ ॥ १२ ॥ शंभर वर्षे पर्यंत वृष्टि करितात व तीव्र गर्जनानीं ध्रुमत राहतात. तेव्हा ब्रह्मांडविवराभवील सगळे विश्व उदकमय बनून जातें. ॥ १३ ॥

रज्जुवर सर्प दिसतो, रज्जु रज्जुरूपाचे दिसत नाही, जे दिसते ते सोटे अर्थात दृश्य सर्प सोटा : तसाच इद्रियांना दिसणारा प्रपंच हो सोटा. (२) अव्यतिरेक असा. ज्या वस्तूची सत्ता दुसऱ्या वस्तूच्या सत्तेकडून वेगळी असत नाही ती वस्तु सोटी; उदाहरण रज्जुसर्प : सर्पाची सत्ता रज्जूच्या सत्तेहून वेगळी नाही (रज्जु नमळी तर सर्प नाही किंवा रज्जूहून सर्प वेगळा नाही) तर सर्प सोटा : तशीच प्रपंचाची सत्ता ज्ञानाच्या सत्तेहून वेगळी नाही. (ज्ञानाहून प्रपंच वेगळा नाही) अर्थात प्रपंच सोटा. (३) आद्यत असणे, ज्याला आदि व अंत आहेत ते सोटे : उदाहरण रज्जुसर्प. सर्पाच्या उत्पत्ति (रज्जुवर प्रथम भास) व नाश (ती रज्जु खरी आहे असे कळणे) आहेत अर्थात तो सोटा. तसेच प्रपंचाला उत्पत्ति व नाश आहेत ह्यातून तो सोटा. - ॥ २३ ॥ - (२) अव्यतिरेकाला दुसरा दृष्टात एक. - दिवा, नेत्र व रूप ही तिन्ही तेजाहून वेगळी नाहीत (तीन्ही एका तेजाचेच भेद) तथा प्रकारे बुद्धि (ग्राहक) इंद्रिये (ग्रहणाची साधने) व सूक्ष्मभूत (ग्राह्य विषय) हीं सत्य परब्रह्माहून वेगळी नाहीत - ' कार्य कारणे ज्या अर्शी एक आहेत त्या अर्थी कार्याचा नाश झाला असता कारणाचाही नाश व्हावा ह्याने प्रपंचाचा नाश होतो तर त्याला कारण अशा ब्रह्माचाही नाश झाला पा- यत् आद्यतन्वेव, [तत्] अवस्तु (मिथ्या). ॥ २३ ॥ [यथा] दीपः, चक्षुः, रूपं च ज्योतिषः (तेजाहून) पृथक् न भवेत्, एव घी. (बुद्धि) क्षान्ति (इद्रिये) मात्रा. (विषय)

दीपश्चक्षुश्च रूपं च ज्योतिषो न पृथग्भवेत् ॥ एवं घीः खानि मात्राश्च न स्युरन्यतमादृतात् ॥ २४ ॥

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति चोच्यते ॥ मायामात्रमिदं राजन्नानात्वं प्रत्यगात्मनि ॥ २५ ॥

च अन्यतमात् (मित्र) कृतात् (सत्याहून) [पृथक्] न स्युः. ॥ २४ ॥ राजन्, जागरणं, स्वप्नः, सुषुप्तिः च इति बुद्धेः उच्यते प्रत्यगात्मनि इदं नानात्वं मायामात्रं. ॥ २५ ॥ हिने ' अशी शका घेण्याचें प्रयोजन नाही; कारण, कार्याचा नाश झाला असता कारणाचा नाश झालाच पाहिजे असा नियम नाही दागिना हे कार्य मोडले ह्यातून त्यांचे कारण सोने नाहीसे होते काय ' कारणाने सत्ता कार्याहून वेगळी असली की कार्याचा नाश झाला तरी कारणाचा तो ब्हावयास नको दागिना ह्या कार्याहून सोने ह्या कारणाची सत्ता वेगळी असते अर्थात दागिन्याचा नाश झाला तरी सोन्याचा होत नाही. - तसेच ज्ञानाची (ब्रह्माची) सत्ता प्रपंचाहून भिन्न आहे - प्रपंच नमला तरी ज्ञान आहेच, ह्यातून प्रपंचाचा लय झाला तरी ब्रह्म कशाचें तसें असतें. ॥ २४ ॥ - बुद्धिच जर सोटी ठरली तर मग निव्या जागृति इत्यादि अवस्था सोट्या हे काय वेगळे सांगितले पाहिजे ? ह्या अवस्था बुद्धीच्या नव्हेत असे तुला वाटेल पण - राजा ! जागरण, स्वप्न व सुषुप्ति ह्या अवस्था बुद्धीच्याच स्वरूपा आहेत. अंतर्धर्माचेच ठिकाणी ह्या अवस्था आरोपून त्याला विध्य, तेव्हा व प्राज्ञ इत्यादि अनेक नावे रूपे देणें ही केवळ माया होय. ॥ २५ ॥

जसे मेघ आकाशामध्ये उत्पन्न होतात व नाहीसे होतात तसे हे अवयवयुक्त विश्व ब्रह्माच्या डिक्कणीं उद्भवते व नाश पावते : त्याला उत्पत्ति व नाश आहेत अर्थात - आदि व अंत आहेत हे पूर्वी सांगितलेले सिद्ध आहे ह्मणूनच ' ज्याला अवयव आहेत ते ब्रह्मादि पदार्थांप्रमाणे अनित्य असते ' ह्या न्यायाने विश्व असत्य होय. दृष्टातामध्ये आकाश जसे कितीही मेघ उद्भवले व नाश पावले तरी अधिकृत व नित्य राहते तसे ब्रह्म जगाचे कितीही वेळा उदयास्त झाले तरी नित्य होय. आकाशाची नित्यता व्यावहारिक दृष्टाता परतीच समजावी : - ॥ २१ ॥ राज्या, सर्व अवयवी (कार्य) पदार्थांचे अवयव (कारण) सत्य असतात हे सर्वत्र प्रसिद्ध आहे; कारण, ते (अवयव) कार्याहून वेगळे प्रतीतीला येतात; उदाहरण ब्रह्माच्या तंतूंचे (वस्तू हे कार्य व त्यांचे कारण तंतू. वस्तू नसले तरी वेगळे तंतू प्रतीतीला येतातच, अर्थात वस्तू अनित्य व तंतू सत्य होत. दृष्टात व्यवहारा-युक्ता जलधरा; व्योम्नि (आकाशात), भवति, न भवति च, तथा ब्रह्मणि अवयवि इदं विश्व उदयाप्ययात् (उत्पत्तिनाशमुळे) [सत् न] . ॥ २२ ॥ इह सर्वावयविना अवयव-सर्वं प्रोक्तः. अंग, पटस्य तंतवः इव अर्थेन विना [अवयवाः पृथक्] प्रतीयेरन् (अनुपपात येतात) ॥ २३ ॥ यत् सामान्यविशेषाभ्यां, (कारण व कार्य ह्या रूपानी) अन्योन्या-

यथा जलधरा व्योम्नि भवति न भवति च ॥ ब्रह्मणीदं तथा विश्वमवयव्युदयाप्ययात् ॥ २४ ॥

सत्यं ह्यवयवः प्रोक्तः सर्वावयविनामिह ॥ विना ऽर्थेन प्रतीयेरन्पटस्येवांग तंतवः ॥ २५ ॥

यत्सामान्यविशेषान्यामुपलभ्येत स अमः ॥ अन्योन्यापाश्रयात्सर्वमाद्यंतवदवस्तु यत् ॥ २६ ॥

विकारः स्थायमानो ऽपि प्रत्यगात्मानमंतरा ॥ न निरूप्यो ऽस्त्यणुरपि स्याच्चेच्छित्सम आत्मवत् ॥ २७ ॥

पाश्रयात् (सत्पराच्या निरूपणाळ आश्रय असल्यामुळे) उपलभ्येत (दिसून देई), सः अमः. यत् आद्यन्तवत्, [तत्] अवस्तु (भिन्ना) ॥ २८ ॥ स्थायमानः (प्रकाशमान) अपि विकारः अत्यगात्मानं अंतरा (वाचून) मनुः अपि निरूप्य. न अस्ति. [निरूप्यः] स्यात् चेत्, [तर्हि] चित्समः. [तथा सति], आत्मवत् [स्यात्]. ॥ २९ ॥ पुरस्तात्. ससे जग नामले तरी कारणरूप ब्रह्माची नित्य सत्ता अबाधित राहते). ॥ २७ ॥ - ' कार्येच जर खोटी नाहीत (क्षणता) तर ब्रह्माळा कारणता येईल कशी ? ' शका बरोबर आहे. पण आहोती क्षणतो ब्रह्म कारण हे देखील क्षणने फारसे खरे नव्हेच. - सामान्य (कारण) व विशेष (कार्य) ह्या रूपानी त्याचा अनुभव येतो तो देखील असच होय. - तशी कारणता मानण्याचे कारण इतकेच की - कार्यकारणाचा एकमेकाला आश्रय असल्यामुळे तसे मानल्याशिवाय निरूपणच (दर्शन वर्णन वगैरे) करिता येणार नाही. - ह्मणून मिश्रात इतकाच की, कारणत्व, अबाधित्व, श्वापकत्व इत्यादि ह्या ज्या गोष्टी दुसऱ्यावर अवलंबून असतील अर्थात - ज्यांना आदि अत आहेत त्या सगळ्या मिथ्या होत. - ॥ २८ ॥ कार्यं प्रकाशमान असले तरी अंतरात्माच्या सत्तेचाचून किंचित् देखील निरूपिणें (पाहिलें किंवा वर्णिलें) जाणार नाही. तसे त्याचे

निरूपण करितां आले तर ते आत्म्यासारले स्वप्रकाश व एकरूपच होईल. ॥ ३९ ॥ सत्य पदार्थ अनेक नाहीत. जीव ब्रह्माहून वेगळे व अनेक असे जो मानेल, त्याला काही कळत नाही (तो मूर्ख होय.) - भेदव्यवहार होतो कसा, ते सांगतो : पहा :- आकाश एक अस्ताना, घटातील पोळी ते घटाचा श, बाहेरील मोठे आकाश असा व्यवहार होतो वा : आकाशस्य सूर्य व त्याचेच शाण्यात पडलेले प्रतिबिंब हे दोन्ही तेजोमोल वेगळे दिसतातना : बाहेरचा वारा व दारीरातील प्राणवायु वेगळे भासतातना : तसाच आत्मा उपाधिबेदांमुळे वेगवेगळ्या भासतो. ॥ ४० ॥ असे तोने एकच अस्ताना व्यवहारमार्गामध्ये निरनिराळ्या क्रियांनी निरनिराळे अलंकार बनविले असता लोकानाना प्रकाराच्या रूपांचे दिसते, त्याप्रमाणे अहंकारोपाधिक जन भगवताचे लौकिक वैदिक वचनावरून अनेक प्रकारे वर्णन करिते. - वस्तुतः तो एकच आहे. - इन्द्रियाना बघत छिद्रयोः ज्योतिषोः वाक्योः वा इव नानात्वं [न, तथा] सत्यस्य नात्वं न. यत् मय्यते. तर्हि अविद्यान. ॥ ३० ॥ यथा नृभिः व्यवहारवत्सु क्रियाभिः हिरण्य (मुक्ते) बहुधा समीयते (पाहिले जाते), एवं लौकिकवैदिकैः जनैः मगवान् अघोरलज. वचोभिः व्याख्यायते. ॥ ३१ ॥ यथा अर्कप्रभवः (सूर्यपासून उत्पन्न) घन (मेः) अर्कदशितः (पूर्णते शब्दावेला) [सन्] अकाशमूतस्य चक्षुषः (नेत्राल) तमः, (अघार) एवं ब्रह्मगुणः अहं (अहंकार) तर्कीक्षित. [सन्] ब्रह्माशक्तस्य आत्मनः आत्मबधन.

न हि सत्यस्य नानात्वमविद्यान्यदि मन्यते ॥ नानात्वं छिद्रयोर्यहज्योतिषोर्वातयोरिव ॥ ३० ॥ यथा हिरण्य बहुधा समीयते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवत्सु ॥ एवं वचोभिर्भगवानघोरलजो व्याख्यायते लौकिकवैदिकैर्जनैः ॥ ३१ ॥ यथा घनो अर्कप्रभवो अर्कदशितो ह्यकाशमूतस्य च चक्षुषस्तमः ॥ एवं त्वहं ब्रह्मगुणस्तदीक्षितो ब्रह्माशक्तस्याऽऽत्मन आत्मबंधनः ॥ ३२ ॥ घनो यदा अर्कप्रभवो विदीर्यते चक्षुः स्वरूपं रविमीक्षते तदा ॥ यदा ह्यहंकार उपाधिरात्मनो जिज्ञासया नश्यति तर्ह्यनुरमेत् ॥ ३३ ॥

[भवति]. ॥ ३२ ॥ यदा अर्कप्रभवः घनः विदीर्यते, (फाटतो) तदा चक्षुः स्वरूपं (स्तत्राल अघार) रवि ईक्षते (पाहते), यदा आत्मनः उपाधिः अहंकारः जिज्ञासया नश्यति, तर्हि अनुरमेत् (शास्त्रात्कार होतो). ॥ ३३ ॥

त्याचे ज्ञान होत नाही. ॥ ३१ ॥ - अहंकार ब्रह्मस्वरूपाचे आच्छादन कैसे करितो, त्याला दृष्टात सांगता. - मेव सूर्यपासून उत्पन्न होतो, व नेत्रेन्द्रिय सूर्याचे अंशभूत आहे, ह्या गोष्टी सर्वभान्य आहेत. अर्थात सूर्य, मेव व नेत्रेन्द्रिय तिन्ही एकच होत हे उघड आहे. पण तोच सूर्यनस्य व सूर्याने प्रकाशित केलेला (१) मेव (२) सूर्याला आच्छादन (३) सूर्याभूत नेत्राल अंवार करून देतो (सूर्यदर्शन होऊ देत नाही), तसाच ब्रह्माचा गुणभूत व ब्रह्मानेच प्रकाशित केलेला (१) अहंकार (२) ब्रह्माला आच्छादन (३) ब्रह्माभूत नेत्राला ब्रह्मदर्शन घडण्यास प्रतिबंध करितो. ॥ ३२ ॥ ज्या वेळी तो सूर्यपासूनच उद्भवलेला (१) मेव फाटून दूर होतो,

१ ' अमीत बाहुति दार्किनी बसता ती सूर्याला जाळून पोवते; सूर्यापासून छट्टि होते, छटीपासून अम उद्भवते, त्यापासून प्रजा जन्मतात, ' अशी श्रुति आहे.

तेव्हा नेत्रेन्द्रिय (२) आपल्या मूळ रूपाला घाणजे मूयांला पाहू शकते, तसेच ज्यावेळी आप्तविचार करिता (१) अहंकार उपाधि नाश पावतो, तेव्हाच (३) जीवाला (२) ब्रह्मस्वरूपाचा साक्षात्कार होतो. ॥ ३३ ॥ रात्रा ! ज्यावेळी पुरुष अशा ह्या विवेकरूप शस्त्राच्या योगे मायामय अहंकाररूप आत्म्याचे बधन तोडून नित्य परिपूर्ण आत्मस्वरूपाचा अनुभव घेत स्वस्थ राहतो, त्यावेळी (३) आस्थितिक लय झाला असें म्हणतात. ॥ ३४ ॥ शत्रुमर्दना ! कित्येक सूक्ष्मज्ञानी लोक ब्रह्मदेवापासून सर्व भूतांचे उत्पत्ति नाश (४) नित्य प्रतिक्षणीं होत असतात, असें म्हणतात. ॥ ३५ ॥ नदीचा मवाह, दीपज्वाला इत्यादि परिणाम पावणाऱ्या पदार्थांचे उत्पत्ति नाश प्रतिक्षणीं होत असतात (नदीत आता येथे जे पाणी होते ते सणभरोने दाहा हात लांबीवर गेलें, येथें दुसरे आले असा सारला क्रम चालून असतो, एकंदरीत लक्षात आलें नाहीं तरी प्रवाहाचे उत्पत्ति, यदा पूर्व घटनेन विवेकहेतिना (ज्ञानरूप शक्तीनें) मायामयार्हंकरणाल्पबधनं छित्त्वा अक्युतात्मानुभव. (परिपूर्ण आत्म्यातें अनुभवणारा) [सन्] अवतिष्ठते (राहतो) [तदा] त आत्यंतिक संयुक्त (लव) आह्.. ॥ ३६ ॥ परंतप, एके सूक्ष्मज्ञाः ब्रह्मादीना सर्वभूताना नित्यदा उत्पत्तिप्रलयौ समचक्षते ॥ ३५ ॥ परिणामिना (परिणाम पावणाऱ्या पदार्थांच्या) [याः] अवस्थाः, ताः कालोत्थोत्तोजर्जेन (कालप्रवाहाच्या वेगनें) नित्यदा आशु ह्रियमाणस्य (ओढिल जाणाऱ्या देहादिकाऱ्या) जन्मप्रलयहेतव [भवति] ॥ ३६ ॥

यदैवमेतेन विवेकहेतिना मायामयाहंकरणात्संबन्धनम् ॥ छिस्वा ऽच्युतात्मानुभवो ऽवतिष्ठते तमाहुरत्यंतिकमंग संप्लवम् ॥ ३४ ॥
नित्यदा सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां परंतप ॥ उत्पच्चिप्रलयावेके सूक्ष्मज्ञाः संप्रचधते ॥ ३५ ॥ कालस्रोतोजवेनाशु ह्रियमाणस्य नित्यदा ॥
परिणामिनामवस्थास्ता जन्मप्रलयहेतवः ॥ ३६ ॥ अनाधंतवता ऽनेन कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ अवस्था नैव दृश्यते वियति ज्योतिषामिव

॥ ३७ ॥ नित्यो नैमित्तिकश्चैव तथा प्राकृतिको लयः ॥ आत्यन्तिकश्च कथितः कालस्य गतिरीदृशी ॥ ३८ ॥

विवियति (आकाशादीनि) ज्योतिषा इव अनाद्यतन्त्रता ईश्वरमूर्तिना अनेन कालेन [सायमानाः] अवस्थाः न एव दृश्यते. ॥ ३७ ॥ नित्यं, नैमित्तिकं तथा प्राकृतिकः कथं, आत्यंतिकः च कथितः. कालस्य ईदृशी गतिः. ॥ ३८ ॥

चित्पादा प्रतिक्षणीं होत असतात. दिव्याची गोष्ट तशीच, आपल्याज्योत सारखी दिसते खरी पण प्रतिक्षणीं तेल वात जळून नवी ज्योत होत असते) : देहादि सर्व पदार्थांना हा नियम लागू आहे. काळगतीच्या वेगानें ते प्रत्येक क्षणीं ओढिले जात असतात व क्षणक्षणीं त्याच्या अवस्था बदलतात. त्याच जन्माचीं व प्रलयाचीं कारणें होत. ॥ ३६ ॥

प्राण्याच्या अवस्था - प्रतिक्षणीं बदलतात तरी - हा ईश्वररूप काल अलंढद्वयमान स्थितांत सारखा चालत असल्यामुळे त्या दिसून येतच नाहींत. दृष्टांत आकाशातील नक्षत्राच्या स्थितीचा (आकाशातील चंद्रादिक गोळ प्रदेशातरीं गेले असता प्रतिक्षणीं त्याच्या वेगवेगळ्या अवस्था कल्पित्या नातांत तशाच प्राण्याच्या आयुष्यक्रमामध्ये बाह्य, तारुण्य इत्यादि अवस्था कल्पितात). ॥ ३७ ॥ नित्य, नैमित्तिक, प्राकृतिक तसाच आत्यंतिक हे चार तुला सांगितले. कालाची गति अशा प्रकारची आहे. ॥ ३८ ॥

कुरुकुलोद्धारका राजा ! सर्व प्राण्यांचा आश्रय, जगत्स्रष्टा जो नारायण त्याच्या हा लीलाकथा मी तुला संक्षेपाने सांगितल्या, निःशेष सांगण्याला ब्रह्मदेव देवील समर्थ नाही. ॥३९॥
करण्यास अति कठिण अशा हा संसारसमस्ताने पार विघ्न आणायची ज्याला इच्छा असेल व जो नानाप्रकारच्या दुःखांनी गतिजि असेल त्या मनुष्याला भगवान् पुरुषोत्तमाच्या
श्रीकथाचा रस सेवन करणे ह्यावाचून दुसरी नौका क्रिया तरणोपायच नाही. असो. ॥ ४० ॥ ही पुराणमहिता पूर्वी निर्विकार अशा नारायण ऋषींनी नारदाला सांगितली. पुढे
कुरुश्रेष्ठ, जगद्धिधातुः अखिलसत्त्वधातुः (सत्त्व प्रण्याचा आगर) नारायणस्य एतः लीलाकथाः ते समासतः (संक्षेपाने) कथिताः कात्स्न्येन (सगळ्या) अभिधातुं (सा
गण्यास) अत्र (मला) अपि न ईशः (समर्थ नाही). ॥ ३९ ॥ अतिदुस्तर (मरण्यास अतिकठिण) संसारसिंधु उत्तिरीर्षे. (उतरून जाऊ इच्छिणाऱ्या) विविधदुःखदर्वाइतर (अ-
नेक प्रकारची दुःखे ह्या वगळ्याने पीळिल्या) पुंसः (यतुष्याला) भगवतः पुरुषोत्तमस्य लीलाकथारसनियेवण अतरेण (वाचून) अन्यः ह्यवः (नौका, तरणोपाय) न भवेत् ॥४०॥ अ-

एताः कुरुश्रेष्ठ जगद्धिधातुर्नारायणस्याऽखिलसत्त्वधान्नः ॥ लीलाकथास्ते कथिताः समासतः कात्स्न्येन
नाजोऽप्यभिधातुमीशः ॥ ३९ ॥ संसारसिंधुमतिदुस्तरमुत्तिरीर्षोर्नान्यः ह्यवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य ॥
लीलाकथारसनियेवणमंतरेण ॥ पुंसो भवेद्विविधदुःखदर्वादितस्य ॥ ४० ॥ पुराणसहितामेतामृषिर्नारायणो
ऽव्ययः ॥ नारदाय पुरा ग्राह कृष्णद्वैपायनाय सः ॥ ४१ ॥ स वै मह्य महाराज भगवान्वादरायणः ॥
इमां भगवतीं प्रीतः संहितां वेदसंमिताम् ॥४२॥ एतां वक्ष्यत्यसौ सूत ऋषिभ्यो नैमिषालये ॥ दीर्घसत्त्वे
कुरुश्रेष्ठ संपृष्टः शौनकादिभिः ॥ ४३ ॥ इति श्रीभाग० महापुराणे द्वादशस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

व्ययः (निर्विकार) ऋषिः नारायणः पुरा एतां पुराणसंहिता नारदाय आह. सः कृष्णद्वैपायनाय (व्यासना) ग्राह ॥ ४१ ॥ महाराज, सः भगवान् वादरायणः प्रीतः [सत्त्वं]
इमां वेदसंमिता (वेदतुल्य) भगवतीं संहितां ग्राह ॥ ४२ ॥ कुरुश्रेष्ठ, नैमिषालये दीर्घसत्त्वे शौनकादिभिः संपृष्टः (प्रसन्न केला ज्याला असा) असौ सूतः एता ऋषिभ्यः व-
क्ष्यति ॥ ४३ ॥ इति श्रीभागवततत्त्वये द्वादशस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

त्याने कृष्णद्वैपायनाला (व्यासाला) निवेदन केली. ॥४१॥ महाराज ! त्या भगवान् वादरायण मुनींनी संपृष्ट होऊन ही वेदमुन्य भागवतमहिता मला ऐकविली. ॥४२॥ कुरुकुलवरा,
नैमिषारण्यामध्ये दीर्घकालपर्यंत सनसमारंभ चालेल, त्यात शौनकादिक मुनींनी प्रसन्न केला असला हा सूत ही संहिता त्या ऋषींना कथन करील. ॥ ४३ ॥

॥ इति श्रीमहाभागवतार्थदर्शने द्वादशस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

शुक्राचार्य ह्मणाले :- राजा ! हे पुराण श्रवण करणाराही अपय मिळते, कारण, ह्यामध्ये विश्वाचा नियासक जो भगवान् हारि त्यांचे वारवार वर्णन केलेले आहे. त्या प्रभूच्या हर्षरूप रजोवृत्तीपासून ब्रह्मदेव जन्मला व क्रोधापासून रुद्र उद्भवला. (ब्रह्मदेव व रुद्र हे देवील ज्याच्यापासून जन्मले अर्थात ज्याच्या स्वाधीन आहेत, त्या भगवताच्या कथा ऐकणाराही भय कोठून असेल !) ॥ १ ॥ राजा ! तू तर 'मी मरणार' ही पशुबुद्धि (अविवेक) मोडून दे. तू देहाप्रमाणे पूर्वी नसलेला साप्रत जन्माला आलास असे नाही व ह्मणूनच नाशही पावणार नाहीस (देह पूर्वी नव्हता व साप्रत जन्मलेला आहे ह्मणून त्याला मृत्यु आहे आत्मा पूर्वी कधी नव्हता असे नाही ह्मणून त्याला जन्म नाही अर्थात नाशही नाहीच). ॥ २ ॥ - ह्यावर तुला शका येईल की, " बीजापासून अकुर उद्भवतो ह्मणजे बीज अकुररूपाने जन्मास येते तसा पिता पुत्ररूपाने जन्म पावतो, 'आत्माच पुत्रनामक आहेस' असे श्रुतीत सांगितले आहे, ह्या क्रमाने पुन्हा अंकुरापासून बीज तसे पुत्रापासून पौत्र ही परंपरा चालायची, हे सगळे स्वताचेच अवतार नाश पा-
 श्रीशुकः उवाच— अत्र विश्वात्मा भगवान् हरिः अमीक्ष्यते, यस्य प्रसादात् (हर्ष नावाच्या रजोगुणी वृत्तीपासून) अजः ब्रह्मा; रुद्रः क्रोधसमुद्भवः ॥ १ ॥ राजन्, त्वं " अस्मिन् " इति इमां पशुबुद्धिं (पशूसारखा समज, अविचार) जहि (सोड) त्वं वेदवत् प्राग्भूतः (पूर्वी नसलेला) अद्य न जातः, [अतः] न नश्यसि ॥ २ ॥ त्वं

श्रीशुक उवाच । अत्रानुवर्ण्यते ऽमीक्ष्यं विश्वात्मा भगवान्हरिः ॥ यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भवः ॥ १ ॥ त्वं तु राजन्म रिष्येति पशुबुद्धिमिमां जहि ॥ न जातः प्राग्भूतो ऽद्य देहवत्त्वं न नश्यसि ॥ २ ॥ न भविष्यसि भूत्वा त्वं पुत्रपौत्रादिरूपवान् ॥ बीजांकुरवद्देहादेर्व्यतिरिक्तो यथा ऽनलः ॥ ३ ॥ स्वप्ने यथा शिरश्छेदं पञ्चत्वाद्यात्मनः स्वयम् ॥ यस्मात्पश्यति देहस्य तत आत्मा

ह्यजो ऽमरः ॥ ४ ॥ घटे भिन्ने यथाकाश आकाशः स्याद्यथा पुरा ॥ एवं देहे मृते जीवो ब्रह्म संपद्यते पुनः ॥ ५ ॥

पुत्रपौत्रादिरूपवान् भूत्वा बीजांकुरवत् न भविष्यसि. [यतः] यथा अनलः (अग्नि) [काष्ठात् , तथा त्वं] देहादेः व्यतिरिक्तः (वेगळा) ॥ ३ ॥ स्वप्ने यथा स्वय आत्मनः शिरश्छेदं (मस्तक तुटणे) - [पश्यति एव जागरणे अपि] यस्मात् देहस्य पञ्चत्वादि (मरण वगैरे) पश्यति तत आत्मा अजः, अमरः, [च] ॥ ४ ॥ घटे भिन्ने [सति], यत अमलेले दिव्यतात मग मी नाश पावणार नाही कसा ? " तर राजा ! - बीजांकुरन्त्याय देहाला लागू आहे, देहापासून देह उद्भवतो, आत्मा उत्पन्न होत नाही. जसा अग्नि का- ह्याहून वेगळ्या तसा तू (आत्मा) देहादिकाहून भिन्न आहेस, ह्मणून तू बीजांकुराप्रमाणे जन्म पावून पुत्रपौत्रादि रूपे घेऊन नाश पावणारा नाहीस ॥ ३ ॥ - जन्म मृत्यु हे देहाचे वर्ग होत ह्याला दृष्टात पहा :- मनुष्य स्वता स्वप्नामध्ये आपठे शिर तुटले, आपल्याला, मृत्यु आला, असे पाहतो, आत्म्याला मरण आले तर 'माझे शीर तुटले व मी मेळो' हे पमहिले कोणी. अर्थात पाहणारा आत्मा मेळा नाही; तशीच स्थिति जागृतावस्थेतील. अर्थात जन्ममृत्यु देहाचे, आत्म्यावर ते केवळ भ्रमामुळे भासतात, आत्मा जन्मरहित व अमर आहे. ॥ ४ ॥ जसे घट फुटला ह्मणजे घटातील आकाश पूर्वप्रमाणे महाकाशात मिळून जातो, त्या प्रमाणे देह मरण पावला (तत्तत्त्वज्ञानाने हीन झाला) की जीव पुन्हा ब्रह्मरूप

पावतो (देहरूप उपाधीमुळे आत्म्याला जन्ममरणरूप संसार लागला आहे, तो उपाधि दूर झाली की आत्मा मुक्तच आहे). ॥ १ ॥ - पूर्वाश्रित कर्माची प्रेरणा त्याप्रमाणे - मनच आत्म्याला देह, गुण व कर्मे निर्माण करून देते. ते मन माया उत्पन्न करते. त्या उपाधीच्या सर्ववामुळे जीवाला संसार भोगावा लागतो, - वस्तुतः त्याच्या ठिकाणी संसार नाही. - ॥ १ ॥ तेव्हा, माहे (समई), वात आणि अग्नीचा संयोग इतकी नोपर्यंत विद्यमान आहेत, तो पडत तेजाला दिवा हे नाव असते तसाच जीवाला देहसंबंधी संसार असतो (इकडे तेलाच्या जागी पूर्वाश्रित कर्मे, समईच्या जागी मन, वातीच्याजागी देह व अग्निसंयोग झणजे चैतन्याध्यास). आकाशः यथा, पुरा आकाशः यथा स्यात्, एवं देहे सृते [सति], जीवः पुनः ब्रह्म संपद्यते ॥ ५ ॥ मनः आत्मनः देहान्, गुणान्, कर्माणि च सृजति तत् मनः, माया सृजते. ततः जीवस्य संवृतिः ॥ ६ ॥ यावत् स्नेहाधिष्ठानवर्त्मिसंयोगः (तेव्हा, पाव, वात व अग्नीचा संयोग) इत्येते (बाळत आहे), ततः दीपस्य दीपत्वः, एव रजःसत्त्वतमोवृत्त्या देहकृत्तः भवः. अथ [संसारः एव] विनश्यति. ॥ ७ ॥ तत्र आत्मा न [नश्यति], याः स्वयज्योतिः, व्यक्ताव्यक्तयोः परः, आकाशः इव अग-

मनः सृजति वै देहान्गुणान्कर्माणि चाऽऽत्मनः ॥ तन्मनः सृजते माया ततो जीवस्य संसृतिः ॥ ६ ॥ स्नेहाधिष्ठानवर्त्य-

भिसंयोगो यावदीयते ॥ ततो दीपस्य दीपत्वमेवं देहकृतो भवः ॥ रजःसत्त्वतमोवृत्त्या जायते ऽथ विनश्यति ॥ ७ ॥

न तत्राऽऽत्मा स्वयंज्योतिर्यो व्यक्ताव्यक्तयोः परः ॥ आकाश इव चाधारे ध्रुवो ऽनंतोपमस्ततः ॥ ८ ॥ एवमात्मान-

मात्सस्थमात्मनैऽऽवासृश प्रभो ॥ बुद्ध्या ऽनुमानगर्भिण्या वासुदेवानुचितया ॥ ९ ॥ चोदितो विप्रवाक्येन न त्वां धक्ष्यति

तक्षकः ॥ मृत्यवो नोपधक्ष्यति मृत्यूनां मृत्युमीश्वरम् ॥ १० ॥

धारः, ध्रुवः (निर्विचार) च. ततः अनंतोपमः ॥ ८ ॥ प्रभो, एव अनुमानगर्भिण्या (- द्रष्टा व दृश्य ह्यांच्या - अन्वव्यतिरेकानी युक्त अशा) वासुदेवानुचितया (वासुदेवाचे चिंतन जीत अशा) बुद्ध्या आत्ममयं (देशदि उपर्यंत असलेल्या) आत्मानं आत्मना एव आसृश (विचार कर). ॥ ९ ॥ विप्रवाक्येन चोदितः (प्रेरितेला) तक्षकः त्वा न - धक्ष्यति (जाळ हा संसार रज, तत्त्व आणि तम ह्या गुणच्या वृत्तीमुळे उद्भवतो व नाश पावतो. ॥ ७ ॥ अर्थात जन्म व नाश दिव्याप्रमाणे संसाराला लागू आहेत. आत्म्याला नाहीत आत्मा स्वयंप्रकाश, स्यूत्रसूत्राहून वेगळा, आकाशाप्रमाणे केवळ देहादिकाचा आधार, निर्वाकार, अंतरहित व अनुपम आहे. ॥ ८ ॥ झणून, बा सपर्या ! तू आनंद्या बुद्धीच्या योगे वासुदेवाचे चिंतन चालव, दृष्ट्या (आत्मा) व दृश्य (दिसणाऱ्या वस्तु) ह्यांचे अन्वय-व्यतिरेक लक्ष्यात घे आणि देहादि उपाधींमध्ये राहून असलेल्या आत्म्याचा अशा रीतीने स्मृताच विचार कर. ॥ ९ ॥ ब्राह्मणाच्या शापने प्रेरितेला तक्षक तुला चावणार नाही, वारण, मृत्यूचाही मृत्यू जो ईश्वर त्याला मृत्युपीडा देत

नाईत, ॥ १० ॥ - विचार करण्याचा प्रकार असा:- 'जो मी तो सर्वोधार परब्रह्म आहे, नें अत्युत्तम ब्रह्मपद तेंच मी' अशी दृष्टि ठेव आणि मन उपा-
विरहित अशा परब्रह्मीं लाव, ॥ ११ ॥ हाणजे आपल्या विषयुक्त मुलांनीं तुझ्या पायाला चावणारा तक्षक सर्प, स्वताचें शरीर व सगळें विश्व तुला आत्म्याहून वेगळें दिस-
णार नाहीं. ॥ १२ ॥ वा राजा, विश्वरूपी हरीच्या लीलाबद्दल त्वा नो प्रश्न केला त्याप्रमाणें मीं तुला हें सर्व निवेदन केलें. आता पुन्हा तुझी काय ऐकण्याची इच्छा आहे ?
आर बाई!- सृत्पकः सृत्पूनां सृत्पुं ईश्वरं न- लपन्नस्यति (शीवा देव गाईति) ॥ १० ॥ " अहं पर धाम ब्रह्म अह " एवं समीक्षन् (पाहणारा) [सन्] निष्कले (उपाविरहित)
आत्मनि आत्मन आधाय ॥ ११ ॥ पादे विधानैः दशतं (चावणाऱ्या) लेलिहानं (सर्प) तक्षकं, शरीर, विश्वं च आत्मानः पृथक् न दृश्यासि. ॥ १२ ॥ तात. नृप, आत्मा (तू)
यथा विम्बात्मना हरेः चेष्टां पृष्टवान्, पतत् ते कथित. भूय किं श्रोतुं इच्छसि ? ॥ १३ ॥ ॥ इति श्रीभागवतान्वये द्वादशस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम् ॥ एवं समीक्षन्नात्मानमात्मन्याधाय निष्कले ॥ ११ ॥

दशतं तक्षकं पादे लेलिहानं विधानैः ॥ न द्रक्ष्यसि शरीरं च विश्वं च पृथगात्मनः ॥ १२ ॥

इतचे कथितं तात यथा ऽऽत्मा पृष्टवानृप ॥ हरेर्विश्वत्मनश्चेष्टां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १३ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे ब्रह्मोपदेशो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ सूत उवाच ।

इतन्निशम्य मुनिना ऽभिहितं परीक्षिद् व्यासात्मजेन निखिलात्महृशा समेन ॥ तत्पादमूलमुपसृत्य

नतेन मूर्ध्ना बद्धांजलिस्तमिदमाह स विष्णुरातः ॥ १ ॥

सूतः उवाच- विष्णुरातः (निष्णूनं दिल्लेन स० रक्षिळ्णा) परीक्षिद् निखिलात्महृशा (सर्वं विश्वं आत्मरूपीं पाहणाऱ्या) समेन व्यासात्मजं मुनिना अभिहित (सांगितलें) एतद्

धिष्य कुतार्थं श्लाघ कौ नाहीं, ती परीक्षा पाहण्यासाठीं हा शेवटला प्रश्न आहे.) ॥ १३ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवतार्थदर्शने द्वादशस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

सत हाणांछे:- अधिहो ! व्यासपुत्र शुक्लमुनि सकल वस्तु आत्मस्वरूपी पाहत असत; क्षणनूच त्याची सर्वत्र समदृष्टि असे. त्यानीं सांगितलेउं हें पुराण श्रवण केल्यावर नो

विष्णुदत्त परीक्षित राजा त्याच्या चरणासविष भेष्ट व भक्तक नम्र करून हात जोडून त्यांना अर्पे सांगाला:- ॥ १ ॥ राजा बोलला :- मुनिवर्य, आपले अंत करण दयेने पूर्ण मारले आहे. आपण साक्षात् अनादि अनंत हरीच्या खेला मला ऐकविल्या, ह्या आपल्या अनुग्रहामुळे मी कुतार्थ झालों. ॥ २ ॥ आपणासारखे महात्मे अच्युताकडे चित्त लावून असतात. त्यांनी अज्ञानी व निविड तोषांनी तप्त झालेल्या प्राण्यावर अनुग्रह करणे ह्या बद्दल मला मोठे वाश्चर्य वाटत नाही (तो त्याचा स्वभावच होय). ॥ ३ ॥ जीम-ये पुण्यलोक भगवंताचे गुण धोरिले आहेत अशी ही पुराणसंहिता आली आपल्या मुखातून श्रवण केली. ॥ ४ ॥ भगवन्. मी तबकादि मृत्यूपासून अगदी मीत नाही, कारण, आ-

निशस्य मतेन (तब) मूर्खो तस्याश्चमूले उपपद्य बद्धांजलिः [चम] तं इदं आह- ॥ १ ॥ राजा उवाच- सिद्धः अस्मि ! करुणात्मना भवता अनुगृहीतः अस्मि यत् मे साक्षात् अनादिविबलन. (जन्ममृत्युरहित) हरिः श्रावितः (ऐकविल). ॥ २ ॥ अह [इदं] अत्यद्भुतं न मन्ये. यत् अच्युतात्मना महता अज्ञेषु तापतसेषु भूतेषु अनुग्रहः. ॥ ३ ॥ वयं भवतः यदा पुराणसंहितां अस्मौष्म (ऐकिते झालें), यस्यां बलु भगवान् उक्तमश्लोकं अनुवर्णयते. ॥ ४ ॥ भगवन्, अह तत्सकादिभ्यः मृत्युभ्यः न- विभेमि (नीत राजोवाच । सिद्धो ऽस्यनुगृहीतो ऽस्मि भवता करुणात्मना ॥ श्रावितो यच्च मे साक्षादनादिनिधनो हरिः ॥ २ ॥ नात्यद्भुतमहं मन्ये महतामच्युतात्मनाम् ॥ अज्ञेषु तापतसेषु भूतेषु यदनुग्रहः ॥ ३ ॥ पुराणसंहितामेतामश्रौष्म भवतो वयम् ॥ यस्यां खलूत्तमश्लोको भगवाननुवर्ण्यते ॥ ४ ॥ भगवंस्तत्सकादिभ्यो मृत्युभ्यो न विभेम्यहम् ॥ प्रविष्टो ब्रह्म निर्वाणमभयं दर्शितं त्वया ॥ ५ ॥ अनुजानीहि मां ब्रह्मन्वाचं यच्छाम्यधोक्षजे ॥ मुक्तकामाशयं चेतः प्रवेश्य विसृजाम्यसून् ॥ ६ ॥ अज्ञानं च

निरस्तं मे ज्ञानविज्ञाननिष्ठया ॥ भवता दर्शितं क्षेमं परं भगवतः पदम् ॥ ७ ॥

बाधी) स्वया दर्शितं असह्यं ब्रह्मनिर्वाणं प्रविष्टः. ॥ ५ ॥ ब्रह्मन्, मां अनुजानीहि (अनुमोदन दे) वाच (वाणी-सर्वे इदिये) यच्छामि (आवरितो) मुक्तकामाशयं (सोढव्या वामना उजने कसे) चेतः (अंत-करण) अश्लोके प्रवेश्य असून् (प्राण) विच्छजामि (सोडितो). ॥ ६ ॥ भवता ज्ञानविज्ञाननिष्ठया मे अज्ञान निरस्त, क्षेम परं भगवतः पद [च] दर्शित ॥ ७ ॥

पण मला असंय दाखविलें व त्यामुळे मी कैवल्यरूप ब्रह्मपदी प्रविष्ट झालों आहे. ॥ ५ ॥ ब्रह्मन्, - आता माझी पुढे काहीही ऐकण्याची इच्छा उरली नाही, - केवळ आपण मला अनुज्ञा द्यावी कारण मी आपली वाणी (सर्व इदिये) परमेश्वराकडे अर्पण करितों व सकलवासनारहित असं चित्त त्याच्या स्वरूपा जोडून प्राण सोडितों. ॥ ६ ॥ परास व अपरास ज्ञानाची अचल निष्ठा लावल्यामुळे माझे अज्ञान व त्याचे संस्कार दूर झाले. आपण मला परमकल्याणरूप असे भगवंताचे श्रेष्ठ पद दाखविलें. ॥ ७ ॥

मृत क्षणाले :- ऋषिहो, राजानें असें बोलून पूजा केली असतां भगवान् व्यासपुत्र त्याला अनुज्ञा देऊन मिश्रभंडासह तेथून निघून गेले. ॥ ८ ॥ राजर्षि परीक्षितानेंही बुद्धीच्या कोणें मनाला अंतर्घर्षीं स्फुरण पावणाऱ्या भिस्तस्वरूपाकडे छावून परमात्म्याचे ध्यान चालविलें व तो पण्डितराहित वृक्षाप्रमाणे प्राण होत करून राहिला. ॥ ९ ॥ तो भगेच्या तीर्थां प्रामाण्य दर्शनाच्या आसनावर उत्तरेकडे मुल करून बसला होता. त्यानें सर्व सग सोडिले असून त्याचे सर्व संशय दूर झाले होते. तो महायोगी ब्रह्मस्वरूप बनग होता. ॥ १० ॥

ब्राह्मणहो, संतापलेल्या ब्राह्मणपुत्रानें पाठविछेला तत्सक राजाला भारापासाठीं जात असता मार्गांत कश्यप त्याच्या डष्टीस पडला. ॥ ११ ॥ - तो विषाची चिकित्सा करून प-
सूनतः उवाच— इति उक्तः भगवान् वादरायणिः तं अनुज्ञाप्य नरदेवत पूजितः [सन्] भिक्षुभिः साक जगाम. ॥ ८ ॥ परीक्षित अपि राजर्षि आत्मना आत्मनि आत्मानं समा-
भ्याय वचा ततः (सुट) [तथा] अस्पृश्यास्तुः (छीन केले प्राण ज्यानें अस) [सन्] परं दृष्टौ (ध्यान करीत राहिला) ॥ ९ ॥ गंगाकुले (गोच्या तीर्थां) प्राक्कूले (पूर्वेकडे अग्रे
ज्याची अक्षा) बर्हिषि (दर्जावर) उदङ्मुखः. (उत्तरेकडे मुल घ्यावें असा) आसीत्. (नमस्तेला) ब्रह्मभूत. महायोगी निःसग. छिन्नसंशय. [आसीत्] ॥ १० ॥ विप्रा , कुन्देन
सूत उवाच । इत्युक्तस्तमनुज्ञाप्य भगवान्वादरायणिः ॥ जगाम भिक्षुभिः साकं नरदेवेन पूजितः ॥ ८ ॥ परीक्षितपि राजर्षिरात्मन्यात्मान-
मात्मना ॥ समाधाय परं दृष्ट्वावस्पदासुर्यथा ततः ॥ ९ ॥ प्राक्कूले बर्हिष्यासीनो गंगाकुल उदङ्मुखः ॥ ब्रह्मभूतो महायोगी निःसंग-
श्छिन्नसंशयः ॥ १० ॥ तक्षकः प्रहितो विप्राः कुन्देन द्विजसूनुना ॥ हंतुकामो नृपं गच्छन्न्ददर्शं पथि कश्यपम् ॥ ११ ॥ तं तर्पयित्वा
द्रविणैर्निवर्त्य विषहारिणम् ॥ द्विजरूपप्रतिच्छन्नः कामरूपो ऽदशनृपम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मभूतस्य राजर्षेर्देहो हि गरलाग्निना ॥ बभूव
मस्मसात्सद्यः पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ १३ ॥ हाहाकारो महानासीद्विषे खे दिक्षु सर्वतः ॥ विस्मिता ह्यमवन्सर्वे देवामुरनरादयः ॥ १४ ॥

द्विजसूनुना ग्रहितः (पाठविलेला) तक्षकः नृपं हंतुकामः [सन्] गच्छन् पथि कश्यपं ददर्श. ॥ ११ ॥ कामरूपः (इच्छेप्रमाणे रूप धरणारा) तक्षकः विषहारिण (विष काढून वे-
णाच्या) तं द्रविणैः सर्वैरित्वा (संतोषवून) निवर्त्य (परतवून) द्विजरूपप्रतिच्छन्नः [सन्] नृपं अवश्यत् (चावला) ॥ १२ ॥ ब्रह्मभूतस्य राजर्षे देहः सर्वदेहिना पश्यता [सतां],
गरळ्याग्निना सद्यः अस्मत्पात् बभूव. ॥ १३ ॥ सुवि, खे, सर्वतः दिक्षु [च] महान् हाहाकार आसीत्. सर्वे देवासुरनरादयः विस्मिता अभवन् ॥ १४ ॥
रीक्षिताला काचवाचे व त्याप्रसून पुष्पाक द्रव्य मिळवावें हाणून येत होता. तत्सकानें त्याची परीक्षा पाहण्यासाठीं एका वटवृक्षाला चावून जाऊन टाकिले व त्याला पुन्हा जिवंत कर-
ण्याविषयी कश्यपाला सांगितले. कश्यपानें त्याला पुन्हां हा विषहरण करण्यात निष्णात आहे अशी तत्सकाची खात्री झाली. - तत्सकानें त्या विष उत्तर-
णाच्या आग्रहाला अग्रेसर विपुल देऊन संतोषवून परतविले व स्वता द्विजाच्या रूपानें गुप्तगणें येऊन राजाला दंश केल्या. त्याला इच्छेस येईल ते रूप घेता येत असे. ॥ १२ ॥
त्या ब्राह्मणरूपीं मिळालेल्या राजाचे शरीर, सर्व लोक पाहत असता, विषाग्नीच्या योगें जळून तत्काळ मस झालें. ॥ १३ ॥ भूमीवर, आकाशात व सगळ्या दिशाकडे मोठा

सिंहाकारं संसृज्यते दैव, असुर, नर इत्यादि सर्वं लोक आश्रयते भक्ष होउन गेले. ॥ १४॥ देवाचे दुंदुभि वाजू लागले. गंधर्वानी व अप्सरांनी गायन आरंभिले. देवांनी 'जा-
गली गोष्ट झाली, ' असे ह्मणून पुष्पवृष्टि केली. ॥ १५॥ आपल्या पिताला तक्षकाने भक्षिले, ही वार्ता ऐकून कर्मेजयाला अतिशय क्रोध आला, त्याने ब्राह्मणासहवर्तमान सत्र
आरंभून त्यात सरसकट नागाचा होम चालविला. ॥ १६॥ सर्पसत्रात पेटलेल्या अग्नीमय्ये मोठमोठे सर्प जळत आहेत असे पाहून तक्षक भयभीत होतसाता इद्राला शरण गेला.
देवदुंदुभयः नेदुः. गंधर्वाप्सरसः जगुः. साधुवादिनः विबुधाः पुष्पवर्षाणि वृष्टुः. ॥ १५॥ जन्मेजयः स्वपितरं तक्षकमक्षिन् श्रुत्वा संकुप्यः [सन्] द्विजैः सह [वर्तमान]
सत्रे नागान् यथा (सरसकट) जुहाव (केल्यात होम करू लागला) ॥ १६॥ सर्पसत्रे समिद्धाग्नौ (पेटलेल्या अग्नीत) दह्यमानान् (जळणाऱ्या) महोरगात् (मोठ्या सर्पांना) दृष्ट्वा भयस
विश्रा तक्षकः इदं शरणं ययौ. ॥ १७॥ परीक्षितः राजा तब तक्षकं अपश्यन् [सन्] द्विजान् उवाच— “ उरगाधमः तक्षकः कस्मात् न— दृष्ट्वैत (जाळला जात नाही) ”

देवदुंदुभयो नेदुर्गंधर्वाप्सरसो जगुः ॥ वट्टुः पुष्पवर्षाणि विबुधाः साधुवादिनः ॥ १५ ॥ जन्मे-

जयः स्वपितरं श्रुत्वा तक्षकमक्षितम् ॥ यथा जुहाव संकुप्यो नागान्सत्रे सह द्विजैः ॥ १६ ॥

सर्पसत्रे समिद्धाग्नौ दह्यमानान्महोरगान् ॥ दृष्ट्वैतं भयसंविभ्रस्तक्षकः शरणं ययौ ॥ १७ ॥

अपश्यंस्तक्षकं तत्र राजा परीक्षितो द्विजान् ॥ उवाच तक्षकः कस्माच्च दह्येतोरगाधमः ॥ १८ ॥

तं गोपयति राजेन्द्र शक्रः शरणमागतम् ॥ तेन संस्तंभितः सर्पस्तस्माद्वाभौ पतत्यसौ ॥ १९ ॥

परीक्षित इति श्रुत्वा प्राह त्विज उदारधीः ॥ सहेन्द्रस्तक्षको विप्रा नामौ किमिति पत्यते ॥ २० ॥

तच्छ्रुत्वा ऽऽजुहुर्विप्राः सहेन्द्रं तक्षकं मत्वे ॥ तक्षकाऽऽशु पतस्वेह सहेन्द्रेण मरुत्तता ॥ २१ ॥

॥ १८॥ [द्विजा ऊचुः]— “ राजेन्द्र, शक्रः शरणगतं त गोपयति (रक्षितो). तेन सर्पः संस्तंभितः (अडविल्लेन) तस्मात् असौ अग्नौ न पतति. ” ॥ १९॥ उदारधीः परी-
क्षितः इति श्रुत्वा अस्त्विजः प्राह— “ विप्राः, सहेन्द्रः तक्षका अभौ किमिति न पत्यते ? ” ॥ २०॥ विप्राः तत् श्रुत्वा मत्वे (सवात) सहेन्द्र तक्षक “ तक्षक, मरुत्तता इन्द्रेण सह
॥ १७॥ तेभ्ये (सत्रात) तक्षक द्विसेना, तेव्हा परीक्षिताचा पुत्र जो राजा कर्मेजय त्याने ब्राह्मणांना विचारिले — ‘ सर्पजातीतील अधम अशा तक्षकाला का नाळीत नाही ? ’
॥ १८॥ ‘ राजाधिराज, तो शरण आल्यामुळे इन्द्र त्याचे रक्षण करित आहे. इन्द्राने आश्रय दिला ह्मणून तो सर्प अग्नीत पडत नाही. ’ ॥ १९॥ उदारत्मा परीक्षिताचा पुत्र
हे ऐकून अस्त्विजाना बोललाः— ‘ ब्राह्मणहो, तुम्ही इद्रासुद्धा तक्षकाला अग्नीत का पाडीत नाही ? ’ ॥ २०॥ ते ऐकून ब्राह्मणांनी ‘ तक्षका, मरुत्तान् इद्रासह लवकरच ह्या अ-

श्रीत पदः, असे हाणून यज्ञात ईद्रामकट तक्षकाळा बोलविले. ॥ २१ ॥ बाह्यानीं अशीं कठोर वर्षे उच्चारिल्याबरोबर ईद्र विमानासह तक्षकामुद्रा स्थानावरून दळ्या व त्याच्या बुद्धीची गडबड उडाली. ॥ २२ ॥ तो (ईद्र) विमानासह तक्षकासकट आकाशातून पडत आहे, असे पाहून आगिरस (अगिराऋषीचा पुत्र) बृहस्पतीने त्या राजाळा (अनेमज-धृष्ण्या) सांगितले :- ॥ २३ ॥ “नरेंद्रा (राजा), तुझ्या हातून हा सर्पाचा राजा मरण पावणार नाही. ह्याने अमृत प्राशन केले आहे, हाणून ह्याला जरा किंवा मरण यावयाचे नाही. ॥ २४ ॥ - तू हाणशील ‘असेना तो अनाराम. पण ज्याअर्थी त्याने माझ्या पिलाळा मारिले त्याअर्थी मी त्याला जाळणार.’ तर - राजा, जीवित, मरण अथवा परलोकगति इह माथु (ज्वर) पसस्व. ” इति ब्रह्मोदिताक्षैः सविमान. सतक्षकः इद्र स्थानात् प्रचालितः [सन्] संभ्रांतमतिः (गडबडी बुद्धि ज्याची असा) बभूव. ॥ २२ ॥ आगिरसः बृहस्पतिः विमानेन सह अंबरात् (आकाशातून) पतत त तक्षक विलोभ्य तं राजानं प्राह— ॥ २३ ॥ “मनुष्येन्द्र, त्वया पपः सर्पराट् वधं न कर्हति. अनेन अमृतं पीतं. अथ वा अजरामरः (जन्ममरुहित). ॥ २४ ॥ राजन्, जंतोः जीवित, मरण, गति. [च] स्वेन एव कर्मणा [भवति]. अन्यस्य सुखदुःखयोः

इति ब्रह्मोदिताक्षैः स्थानादिद्रः प्रचालितः ॥ बभूव संभ्रांतमतिः सविमानः सतक्षकः ॥ २२ ॥

तं पतंतं विमानेन सहतक्षकमंबरात् ॥ विलोक्यांगिरसः प्राह राजानं तं बृहस्पतिः ॥ २३ ॥

नैष त्वया मनुष्येन्द्र वधमर्हति सर्पराट् ॥ अनेन पीतममृतमथवा अजरामरः ॥ २४ ॥ जीवितं मरणं

जंतोर्गतिः स्वेनैव कर्मणा ॥ राजंस्ततो ऽन्यो नास्त्यस्य प्रदाता सुखदुःखयोः ॥ २५ ॥ सर्पचौराग्नि-

विद्युद्भ्यः क्षुत्तृड्व्याध्यादिभिर्नृप ॥ पंचत्वमृच्छते जंतुर्मैक्त आरब्धकर्म तव ॥ २६ ॥ तस्मात्सत्रमिदं

राजन्संस्थीयेताऽऽभिचारिकम् ॥ सर्पा अनागसो दग्धा जनैर्दिष्टं हि भुज्यते ॥ २७ ॥

प्रदाता अन्यः न. ॥ २५ ॥ नृप, जंतुः सर्पचौराग्निविद्युद्भ्यः, क्षुत्तृड्व्याध्यादिभिः [च] पंचत्व (मरण) मृच्छते (पावतो), तव आरब्धकर्म भुज्यते ॥ २६ ॥ तस्मात् सर्पराजन्, आभिचारिक (हिसा फळ ज्याचे असे) इदं सत्र संस्थीयेत (समाप्त होवो), अनागसः (निरपराधी) सर्पोः दग्धाः (जळले). हि जनैः दिष्ट (पूर्व कर्म) भुज्यते. ” ॥ २७ ॥ प्राण्यानां स्वनाच्याच कर्मांमुळे मिळत असतात. कर्मांदून दुसरा ह्याला सुखदुःख देणारा कोणी नाही. ॥ २५ ॥ राजा, सर्प, चोर, अग्नि, वीज, क्षुधा, तृषा, व्याधि इत्यादिकांमुळे प्राणी मरण पावतो, तो ते आपल्या आरब्ध कर्मांचेच फळ भोगित असतो (सर्प तरी स्वतःच नाहीत, ते स्वकर्माच्याच प्रेरणेप्रमाणेच वागत असतात). ॥ २६ ॥ हाणून, राजा, हे आभिचारिक (हिसिसाठीच चालविलेले) सत्र समाप्त कर. विचारे निरपराधी सर्प नळले. - पण ह्यात देखील तुजकडे काही दोष नाहीत. - प्राणी आपल्या पूर्वोक्त कर्मानु-

सार फळे भोगीत असतात.” ॥२७॥ सूत ह्मणाले :- ऋषे, असा उपदेश मिळाला असता त्या राजाने महर्षींच्या (बृहस्पतींच्या) वचनाला मान देऊन ‘ठीक’ हाटले, सर्पसत्र बंद ठेविले व बृहस्पतीची पूजा केली. ॥ २८ ॥ - ऋषिहो, तुम्ही ह्मणाल की, ‘ ब्राह्मण कोपल्यामुळे परीक्षिताला मृत्यु आला, जनमेजयाने सर्प जाळसे, असे विद्वानांना मोह पडतात कसे ? ’ तर, मुनीनो, - विष्णूची मक्षामाया ती ही होय. हिची गति अर्चित्य आहे. हिचा नाश करणे अशक्य आहे. हिच्यामुळे हा विष्णूचेच अंशभूत प्राणी गुग्राच्या क्रां- वादि दूर्तीच्या योगे देहावर मोहून जातत (कोणी नाश करणारे व कोणी नाश पावणारे होतात). ॥ २९ ॥ - ‘ तर मग माया आणि तिची कार्ये निवृत्त व्हावी कशी ? ’ अशी गंका साहजिकपणेच उद्भवेल. पण, ऋषिहो, विष्णूचे मजन केले असता सकल अनर्थ टळतातः त्या विष्णूचे स्वरूप असे आहेः - हा पुरुष कपटी आहे अशा बुद्धीवर वारंवार मासणारी जी माया तिजबद्दल आत्मज्ञानी पुरुषानी, आत्मतत्वाचे निर्वचन चालले असता, ‘ माया तेव्हा (विष्णुरूपा) निर्भयपणे वागू शकत नाही (भीत भीत आपले इति उक्तः सः महर्षेः वचनं मानयन् [सन्] ” तथा ” इति आह, सर्पसत्रात् उपरतः [सन्] वाक्यार्थे पूजयामास. ॥ २८ ॥ सा एया विष्णोः महामाया अलक्षणा (अतत्त्व). अवाच्यया (इह कल्प्यता अलक्ष) यथा अस्य एव आत्मभूताः [जीवाः] भूतेषु गुणवृत्तिभिः (गुणच्या क्रोधादि वृत्तींनी) मुह्यति. ॥ २९ ॥ ‘ इमी इति (‘ कपटवान् हा

सूत उवाच । इत्युक्तः स तथेत्याह महर्षेर्मानयन्वचः ॥ सर्पसत्रादुपरतः पूजयामास वाक्यमिति ॥ २८ ॥ सैवा विष्णोर्महामाया उवाच्यया उलक्षणा यया ॥ मुह्यन्त्यस्यैवाऽऽत्मभूता भूतेषु गुणवृत्तिभिः ॥ २९ ॥ न यत्र दंभीत्यभयाविराजिता माया ऽऽत्मवादे ऽसकृदात्मवादिभिः ॥ न यद्विवादो विविधस्तदाश्रयो मनश्च संकल्पविकल्पवृत्ति यत् ॥ ३० ॥ न यत्र सृज्यं सृजतोभयोः परं श्रेयश्च जीवस्त्रिभिरन्वितस्त्वहम् ॥ तदेतदुत्सादितवाच्यबाधकं निषिध्य चोर्भीन्विरमेत्स्वयं मुनिः ॥ ३१ ॥

पुरुष ’ असा बुद्धीवर मासणारी) माया असकृत् आत्मवादिभिः आत्मवादे [क्रियमाणे सति], यत्र अभया न- विराजिता (नाही स्फुग्ण पवर्ल), यत् तदाश्रयः विविधः विषादः न. संकल्पाधिकल्पवृत्ति यत् मनः, [तत्] च [न]. ॥ ३० ॥ सृजता [सह] सृज्यं, उभयोः पर श्रेयः (फळ, साध्य), [अतः] त्रिभिः अन्वितः अहं (अह- मोहादि कार्ये न कारिता कशी तरी राहत असते), अने प्रतिपादन केले आहे. (१) शिवाय विष्णुरूपो, मायेच्या आश्रयाने उद्भवणारे, नानाप्रकारचे विवादही नाहींत (विवाद आर्हा विशेष गोष्टीसंबंधाने चालावयाचे, विष्णुरूप मुळी विशेषापलिकडे आहे) व त्या स्वरूपां संकल्पविकल्पात्मक वृत्तींनी युक्त असें मनही नाही, ॥ ३० ॥ त्या ठि- काणी (विष्णुरूपी) सृष्टीच्या उत्पादक कारक (इंद्रिये) वर्गासह उत्पाद्य कर्म नाही व उत्पादक व उत्पाद्य ह्या उभय कोटीच्या पलिकडले साध्य फलही नाही, तसाच उ- त्पादक इंद्रिये, उत्पाद्य कर्म, व साध्य फळे ह्या त्रिवर्गीसह अहंकारात्मक जीव नाही. ह्मणूनच वाच्य व बाधकें ज्याने दूर केली आहेत, ते हे आप्तस्वरूप होय. मुनीने स्वता त्याच्या ठिकाणीच अहंकारादि लहरी टाकून देऊन विशेषतः रमत असावे. ॥ ३१ ॥

उपाना आत्मव्यतिरिक्त सकल वस्तूंचा त्याग करावा अशी इच्छा असते व देहादिकांवरील अहंभाव सोडिल्यामुळे ज्याचे इतरत्र कोठही प्रेम नसते, ते पुरुष त्याला (मागील दोन श्लोकांत वर्णिलेल्या स्थानाला) वैष्णव पद असे झणतात. - ह्याला प्रमाण विद्वानाचा अनुभव:- योगी जनानी ढड्यात त्याचे आलिंगन करून (ध्यान चालवून) असाच निश्चय ठरविला आहे. ॥ ३२ ॥ ज्यांना शरीरावर अहंता ('शरीर हाच मी' असा ग्रह) व गुहावर ममता ('माझे घर' असा अभिमान) नसते, ते विष्णूच्या ह्या परम पदाला प्राप्त होतात (कारण) जीवः सद्य न, अस्तादित्वाप्यबाधकं पतत् स्वयं (आत्मनः). मुनिः तत् ऊर्मीन् (अहंकारादि ल्हरी) निषिध्य विरमेत्. ॥ ३१ ॥ दौरात्यं विस्तृत्य अनन्यसौहृदाः " न " इति " न " इति अतत् (आत्मव्यतिरिक्त) उत्तिसृज्यः (सोढू रक्षिणारे) यत् [पतत्], तत् धैर्यत्वं पर पद आननति. उपगुह्य (आलिंगन—ध्यान करून) समाहिते. अवस्थितं (ठरविले), ॥ ३२ ॥ ज्यां " अहं मम " इति देहगोहर्जं दौर्जन्यं न, ते विष्णोः यत् परमं पदं, एतत् अधिगच्छति (पावतात). ॥ ३३ ॥ अतिवादान् (दुर्भाषणं) तिविक्षेत

परं पदं वैष्णवमामनंति तद् यन्नेतिनेतीत्यतदुत्तिसृज्यः ॥ विस्तृत्य दौरात्यमनन्यसौहृदा हृदो-
पगुह्यावसितं समाहितैः ॥ ३२ ॥ त एतदधिगच्छंति विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ अहंममेतिदौर्जन्यं
न येषां देहगोहर्जम् ॥ ३३ ॥ अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ॥ न चेर्माहमाश्रित्य वैरं
कुर्वीत केनचिद् ॥ ३४ ॥ नमो भगवते तस्मै कृष्णायकुंठमेघसे ॥ यत्पादांबुरुहध्यानान्तां हि-
तामध्यगामिमाम् ॥ ३५ ॥ शौनक उवाच । पैलादिभिर्योसशिर्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः ॥ वेदाश्च

कतिधा व्यस्ता एतत्सौम्याभिधेदि नः ॥ ३६ ॥

(सौम्याः) काचम न—आवमन्येत (अवमान करू नये). इमं देह आश्रित्य केनचिद् वैरं न कुर्वीत. ॥ ३४ ॥ यत्पादांबुरुहध्यानात् इमां संहितां अध्यर्गं (शिक्कें), तस्मै भगवते मकुंठमेघसे कृष्णाय नमः. ॥ ३५ ॥ शौनकः उवाच— सौम्य, वेदाचार्य. महात्मभिः पैलादिभिः व्यासशिष्यैः वेदा. कतिधा व्यस्ताः (विभागिले) ? ॥ ३६ ॥ ॥ ३६ ॥ - ते मित्रविष्णूंचा उपाय हा:- कोणी दुर्भावणें सोळें तरी ती सोमून् घ्यावी; कोणाचाही अवमान करूं नये, ह्या वेदाचा आधार घरून (देहासाठी, उपभोग मिळविण्यास कोणें) कोणाचाही वैर करूं नये. ॥ ३४ ॥ भगवान् व्यासाची बुद्धि अद्भुत (सर्व विषयात चाळणारी) असे. त्यांच्या चरणकमलांचें ध्यान केल्यामुळे मला ही यागवतर्माहिता प्राप्त झाली. मी त्या सर्वज्ञ मुनींचा त्मस्कार करितों (अंयत्तमासीच्या वेळचें मंगळ). ॥ ३५ ॥ शौनक झणाले:- हे सौम्य पुरुषा (पूता), व्यासाचे शिष्य व वेदाचे आचार्य जे पैल इत्यादि

महात्मे, त्याची वेदांचे विभाग किती प्रकाशपूर्ण केले, ते आहाला निवेदन कर. ॥ ३९ ॥ सूत हाणाले:- ऋषे, परमेशी व्रक्षा अंतःकरण समाधानयुक्त करून बसला असता, त्याच्या हृदयाकाशात नाद उत्पन्न झाला. कसा ते कोणाही मनुष्याला त्याने आपले कान माकळे की तर्कोने जाणित येत (कानावर हात दाबून वरून बसले असता हृदयातून काही नाद ऐकू येतो, हा अनुभव प्रत्येकाला येईल). ॥ ३७ ॥ ब्रह्मन्, कित्येक योगी त्या नादब्रह्माची उपासना करितात व त्याद्वारे आत्म्याचे द्रव्य, क्रिया, कारक इत्यादि संज्ञक मूल झुकून टाकून मोक्षास जातात. ॥ ३८ ॥ त्यापासून त्रिमात्रक (अ, ह, स, अर्वा तीन मात्रा उपाख्या, असा) औरार उत्पन्न झाला. - हा कड आणि ओष्ठ ह्या स्थानी सतत उवाच- ब्रह्मन्, समाहितात्मनः परमेश्विनः (सत्यलोकस्थ) ब्रह्मणः हृदाकाशात् नादः अभूत्; [या] वृत्तिरोधात् (कानाच्या वृत्ति कोवून बरित्या असता) विभाव्यते (तर्कोने क. ज्यो). ॥ ३७ ॥ ब्रह्मन्, योगिकः यदुपासनया आत्मनः द्रव्यक्रियाकारकाख्यं मलं धृत्वा (दूर करून) अपुनर्मव (मोक्षास) याति. ॥ ३८ ॥ ततः त्रिवृत् (तीन मात्रा, ज्याच्या, असा) औकाट अभूत्; या मध्यक्तप्रसवः (असाच उत्पत्तिस्थान ज्याचे, असा) स्वराद्- यत् तत् भगवतः ब्रह्मणः परमात्मनः. लिङ (हापक) ॥ ३९ ॥ शून्यदृक् (नाहींत इष्टिये ज्याच्या दि-

सूत उवाच । समाहितात्मनो ब्रह्मन्ब्रह्मणः परमेश्विनः ॥ हृदाकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ॥ ३७ ॥

यदुपासनया ब्रह्मन्योगिनो मलमात्मनः ॥ द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धृत्वा याल्यपुनर्मवम् ॥ ३८ ॥ ततो

ऽभूच्चिद्वदोकारो यो ऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् ॥ यत्तल्लिङं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ३९ ॥ शृणोति

य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक् ॥ येन वागव्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः ॥ ४० ॥

कार्मी अस) या [जीवे] सुप्तश्रोत्रे (निद्रित कर्ण ज्याचे, असा) [सति], इम स्फोटं (नाद) शृणोति (ऐकतो) येन वाक् (वाणी) व्यजते (स्पष्ट होते). यस्य आकाशो (हृदयाकाशात) आत्मनः (आत्म्यापासून) व्यक्तिः (प्रादुर्भाव). ॥ ४० ॥

उच्चारिला आणारा वर्ण वर्णमालेत माही करिता त्याचे सूक्ष्म वर्णन समर्तो :- ह्यांचे उत्पत्तिस्थान अव्यक्त (स्पष्ट न कळणारे) आहे. हा स्वताच हृदयात प्रकाशित होतो. भगवान् परब्रह्म परमात्म्याचे (किंवा परमात्म्याला) हा (औकार) ज्ञान करून देतो. ॥ ३९ ॥ - परमात्मा कोणता ते ऐका- श्रोत्रोद्भूत मोर्पी गेले असता (कानावर हात ठेवून ते घट्ट दाबून ठेविले असता) जो हा शब्द (हृदयातून निष्पन्न) ऐकतो तो परमात्मा होय. - तुम्ही हाणाल ' कान दाबले तरी जो शब्द ऐकू येतो तो जीवच ऐकतो. ' तर तसे नाही; कारण, जीवाचे ज्ञान इंद्रियाधीन असते; व ह्या वेळी ऐकण्याचे इंद्रिय श्रोत्र शोर्पी गेलेले किंवा दाबून ठेविलेले असते, अर्थात तो शब्द जीवाज ऐकू येत

नाही, तर त्याचे श्रवण परमात्म्याच्या द्वारेनेच वढते. परमात्म्याचे ज्ञान जीवाप्रमाणे इन्द्रियाच्या अवीन नाही; कारण, - त्याच्या स्वरूपा ईन्द्रियेच नाहीत. असो. त्या रामासून पुढे वाणी व्यक्त होते व त्याची व्यक्ती हृदयाकाशात आत्म्यापासून आहे. ॥ ४० ॥ शिवाय, तो स्वनाच्या आश्रयभूत मासात् परब्रह्म परमात्माचा वाचक असून सर्व मंत्रांचे, उपनिषदांचे व वेदांचे बीज कारण होय. इतके असून त्याचे स्वरूप सर्वदा एकसारखे (विकाररहित) आहे. ॥ ४१ ॥ भृगुकुलवरा, त्या ओंकाराचे वर्ण अकारादि तीन आहेत त्या तीन वर्णांनी 'तीन' ह्या संख्येने युक्त असे घर्मे घारण केले जातात, ते घर्मे सत्त्व रज तम हे तीन गुण, ऋन् यजुष् साम हे तीन वेद, भू भुव स्व हे तीन लोक व जा- अत स्वप्न सुषुप्ति ह्या तीन अवस्था हे होत. ॥ ४२ ॥ त्या ओंकारापासून यावान् जन्मरहित ब्रह्मदेवाने वर्णसमूह निर्मिला, त्या वर्णसमूहाची अत्स्य (य, र, ल, व), ऊष्मे- सः स्वधासः ब्रह्मणः परमात्मनः साक्षात् वाचक, सनातन सर्वमन्त्रोपनिषदेदबीजं ॥ ४३ ॥ भृगूद्वह, तस्य अकारादयः त्रयः वर्णाः, ये गुणनामार्थवृत्तय त्रयः सावा (घर्मे) धर्मेति. ॥ ४२ ॥ भगवान् अजः ततः तत्स्थोऽन्मस्वरूपश्चैव दिव्यश्च अक्षरसमाज्ञाय (वर्णसमूहाम्) असृजत् ॥ ४३ ॥ असो विशु चातुर्होत्रविवक्षया चतुर्भिः स्ववान्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः ॥ स सर्वमन्त्रोपनिषदेदबीजं सनातनम् ॥ ४४ ॥ तस्य ह्यासत्त्वयो वर्णा अकाराद्या भृगूद्वह ॥ धार्यते यैस्त्वयो भावा गुणनामार्थवृत्तयः ॥ ४२ ॥ ततो ऽक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः ॥ अंतस्थोऽन्मस्वरूपश्चैव दिव्यश्चोर्दिलक्षणम् ॥ ४३ ॥ तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः ॥ सव्याहृतिकान्सोकारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ॥ ४४ ॥ पुत्रानध्या- पयचांस्तु ब्रह्मर्षीन्ब्रह्मकोविदान् ॥ ते तु घर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ॥ ४५ ॥ ते परंपरया प्रातारतत्ताच्छिष्यैर्धृतव्रतैः ॥

चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः ॥ ४६ ॥

वृद्धैः सव्याहृतिकाश्च सौकारान् चतुरो वेदान् असृजत् ॥ ४४ ॥ तान्, ब्रह्मकोविदान् ब्रह्मर्षीन् पुत्रान् अध्यापयत् (शिकविता बाल) घर्मोपदेष्टार ते तु स्वपुत्रेभ्य समादिशन् (समवे कले). ॥ ४५ ॥ ते परंपरया घृतव्रतैः तत्तच्छिष्यैः चतुर्युगेषु प्राप्ताः अथ महर्षिभिः द्वापरादौ (द्वापर काळी ज्याच्या अशा वेळी, द्वापरान्ता शेवटी) व्यस्ता. (विभागिले) ॥ ४६ ॥ (या, य, स, द) स्वर (अ, इ, उ इत्यादि), स्पर्श (क पासून म पर्यंत), चहस्व, दीर्घ, णिष्वाण्वीय, उपध्यानीय इत्यादि लक्षणे होत. ॥ ४६ ॥ त्या वर्णसमूहाच्या योगे सर्वव्यापी ब्रह्मदेवाने चार मुखाच्या योगे मूः मुखः स्वः महः तपः सत्यं ह्या सप्त व्याहृतीसह ओंकारामुद्धा चार वेद निर्मिले; उद्देश इतकाच की त्याच्या योगे वाङ्मोक्ष (चार ऋत्विजांनी वाङ्मोक्षेकें यज्ञकर्म) केले जावे. ॥ ४७ ॥ नंतर त्याने (ब्रह्मदेवाने) ते वेद आपल्या मरीचिप्रभृति पुत्राला पढविले. हे ब्रह्मर्षे (ब्रह्मदेवाचे पुत्र) केवाचा उच्चार करीरे करण्यात निष्णात होते. पुढे त्या घर्मोपदेशक मुनींनी ते आपल्या पुत्रांना शिकविले. ॥ ४९ ॥ अशा परंपरेने ते वेद, त्याच्या त्याच्या

शिष्यानां यथाशास्त्रं त्रै पाठ्यं, वाग्वन् चतुर्गुणत आणिले. द्वापरयुगाच्या शेवटी महर्षींनी त्यांचे अनेक विभाग केले. ॥ ४६ ॥ कालगतोनें लोकांची आयुष्यमर्यादा कमी होत चालली, सत्त्व क्षीण झाले, व बुद्धिही दुष्ट बनल्या, हे पाहून ब्रह्मर्षींनी वेदांचे विभाग पाडिले. - तरी एण मनुष्याच्या बुद्धीनें केले ह्मणून ते वेदभाग अनादृणीय झाले, असें ह्मणता येणार नाही; कारण, - ब्रह्मर्षींना त्यांच्या अंतरी वसत असलेल्या अच्युताची तसें करण्याविषयी प्रेरणा मिळाली होती, - अर्थात ते विभाग ईश्वरांतच केले असें निश्च आहे. ॥ ४७ ॥ ब्रह्मन्, ह्या वैवस्वत मन्वंतरामध्येही, ब्रह्मदेव, शंकर इत्यादि लोकपालांनी प्रार्थना केल्यावरून, जागृतियता भगवान् धर्माचें मरक्षण करण्यासाठीं ॥ ४८ ॥ ब्रह्मर्षय. इदिरथाच्युतचोदिताः (अंतरी राहणाऱ्या विष्णुनें प्रेरिलेले) [संतः] कालतः क्षीणायुषः क्षीणसत्त्वान् दुर्मेधान् [जनान्] वीक्ष्य वेदान् व्यस्यन् (विभागिते शाले) ॥ ४७ ॥ ब्रह्मन्, महाभाग, अस्मिन् अंतरे अपि लोकभाववः विभुः भगवान् ब्रह्मेशाहं. लोकपालै धर्मगुणये (धर्माच्या रक्षणार्थ) शचित. (प्राथिल्या) [सन्] पराशरपत्न्य सत्यवत्यां जगंशकलया (सत्त्वगुणशाने) अवतीर्णः [सन्] वेदं चतुर्विधं चक्रे. ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ऋगथर्वयजुःसाक्षा राशीन् वर्गशः (विषयभेदाने) उद्धृ-
क्षीणायुषः क्षीणसत्त्वान्दुर्मेधान्वीक्ष्य कालतः ॥ वेदान्ब्रह्मर्षयो व्यस्यन्इदिरथाच्युतचोदिताः ॥ ४७ ॥ अस्मिन्नप्यंतरे ब्रह्मन्मगर्वो-
ल्लोकभावनः ॥ ब्रह्मेशाचैर्लोकपालैर्यचितो धर्मगुप्तये ॥ ४८ ॥ पराशरास्तस्यवत्यामंशशकलया विभुः ॥ अवतीर्णो महामग
वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥ ४९ ॥ ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः ॥ चतस्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव ॥ ५० ॥
तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय महामतिः ॥ एकैकां संहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै ददौ विभुः ॥ ५१ ॥ पैलाय संहितामाद्यां बह्वचा-

त्यामुवाच ह ॥ वैशंपायनसंज्ञाय निग्रदाख्यं यजुर्गणम् ॥ ५२ ॥

त्य (वेदांच्या निवडून झडून) मणिगणाः (रत्नसमूह) इव मन्त्रैः चतस्रः संहिताः चक्रे. ॥ ५० ॥ ब्रह्मन्, महामतिः सः विभु. चतुर. (चार) शिष्यान् तासा एकैकां संहिता एकैकस्मै ददौ. ॥ ५१ ॥ पैलाय आद्यां बह्वचाख्यां संहितां उवाच. वैशंपायनसंज्ञाय निग्रदाख्यं यजुर्गणं [ददौ]. ॥ ५२ ॥

पराशरापासून मत्स्यवतीच्या उदरी मार्येतील सत्त्वगुणाच्या अंशानें व्यासरूपानें अवतरला, व हे महाभाग्यशाली पुरुषा, त्या समर्थानें वेदांचे चार भाग केले. ॥ ४९ ॥ जमा नाना जातींच्या रत्नांचा एक मोठा ढीग असावा व त्यानून हिरे, माणकें वगैरे रत्ने निवडून काढून त्याच्या, प्रत्येक जातीची वेगळी, अशा राशी कराव्या, त्याप्रमाणे व्यासांनीं एका वेदराशीवरून ऋग्वेद, यजुर्वेद, साम व अथर्वे ह्यांच्या राशी मिश्रित प्रकरणाप्रमाणें निवडून काढून त्या मंत्राच्या योगें त्याच्या चार संहिता रचिल्या. ॥ ५० ॥ ब्रह्मन्, पुढें त्या महाबुद्धिवान् समर्थ पुरुषानें, चार शिष्यांना नेलावून, त्यांपैकीं एकएक एकेकाला दिली. ॥ ५१ ॥ बह्वच (ऋग्वेद) नावाची आद्य संहिता पैलाया सांगितली, वैशंपायननामक

शिष्यान् 'निगद' नांवाचा यजुर्वेद पढविला; ॥ ५२ ॥ तद्वाचि चागस्या छंदवर गाइली जाणारी साम संहिता कैमिनीला शिकविली, व आपल्या सुमंतु शिष्याला अथवागि-
रसी नावाची संहिता सांगून दिली. ॥ ५३ ॥ पैलमुनीने आपल्या संहितेचे दोन विभाग केले, पैकी एक त्याने इद्रप्रमितीला दिले व दुसरा बाष्कलाला शिकविला. बाष्कलांनेही
आपली संहिता, ॥ ५४ ॥ तिचे चार भाग करून, बोध्य, याज्ञवल्क्य, पराशर, व अग्निमित्र ह्या चौघांना दिली. बुद्धिमान् इद्रप्रमितीने ॥ ५५ ॥ आपली संहिता मांडूक्य ऋ-
षीला शिकविली; हा विद्वान् ऋषि (मांडूक्य) - इद्रप्रमितीचा पुत्र होय - मांडूक्याचा शिष्य जो देवमित्र त्याने ती सौमर्योदिकाना शिकविली. ॥ ५६ ॥ मांडूक्याचा पुत्र
तथा साक्षां छंदोगसंहितां कैमिनये प्राह. "अथर्वागिरसी" नाम [संहिता] स्वशिष्याय सुमतवे [आह] ॥ ५३ ॥ पैल मुनि. स्वसंहिता इद्रप्रमिनये, बाष्कलाय च ऊचे
भार्गव, सः अपि स्वकां संहितां चतुर्धा व्यस्य बोध्याय, याज्ञवल्क्याय, पराशराय, अग्निमित्रे [इति] शिष्येभ्यः आह. आत्मवान् इद्रप्रमिति. ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ स्वां संहिता
कथं मांडूक्यं ऋषि अथवापयत् (पढविता झाला) तस्य शिष्यः देवमित्रः सौमर्योदिभ्य ऊचिवान्. ॥ ५६ ॥ तत्सुत' शाकन्यः. ता संहिता पचथा व्यस्य वात्स्यमुद्रलशाली-

साम्नां कैमिनये प्राह तथा छंदोगसंहिताम् ॥ अथर्वागिरसी नाम स्वशिष्याय सुमंतवे ॥ ५३ ॥ पैलः स्वसंहितामूच इद्रप्रमितये मुनिः ॥
बाष्कलाय च सोप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् ॥ ५४ ॥ चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ॥ पराशरायान्निमित्रे इद्रप्रमि-
तिरात्मवान् ॥ ५५ ॥ अध्यापयत्संहितां स्वां मांडूक्यमुषि कविम् ॥ तस्य शिष्यो देवमित्रः सौमर्योदिभ्य ऊचिवान् ॥ ५६ ॥ शाकन्य-
स्तत्सुतः स्वां तु पंचथा व्यस्य संहिताम् ॥ वात्स्यमुद्रलशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् ॥ ५७ ॥ जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसं-
हिताम् ॥ बलाकपैजवैतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥ ५८ ॥ बाष्कलिः प्रतिशास्त्राभ्यो बालखिल्याख्यसंहिताम् ॥ चक्रे बालायनिर्भज्यः
कासारश्चैव तां दधुः ॥ ५९ ॥ बहुचाः संहिता स्तेता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः ॥ श्रुत्वैतच्छंदसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥

यगोबल्यशिशिरेषु यथात्. ॥ ५७ ॥ तच्छिष्यः जातूकर्ण्यः मुनि. सनिरुक्तां स्वसंहितां बलाकपैजवैतालविरजेभ्यः ददौ ॥ ५८ ॥ बाष्कलिः प्रतिशास्त्राभ्यः बालखिल्याख्यसंहिता
चक्रे. बालायनिः, भज्यः कासारः च तां दधुः (वागविते झाले). ॥ ५९ ॥ ऋषि. ब्रह्मर्षिभिः. यताः बहुचाः (पुष्कळ ज्ञाना ज्यात अशा, ऋग्वेदी) संहिताः धृताः एतत् छंदसा (वेदाचा)
व्यास (विस्तार) श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥

जो शाकन्य त्याने आपल्या संहितेचे पाच विभाग करून ते वात्स्य, मुद्रल, शालीय, व शिशिर ह्या पाचाना शिकविले. ॥ ५७ ॥ शाकन्याचा शिष्य जो जातूकर्ण्य मुनि
त्याने निरुक्तांसह आपली संहिता बलाक, पैज, वैताल व विरज ह्या चौघांना दिली. ॥ ५८ ॥ बाष्कलाच्या पुत्राने, भार्गो सांगितलेल्या सर्व शास्त्रावरून बालखिल्य नावाची संहिता तयार
केली. बाळगनि, भज्य आणि कासार ह्यांनी ती अव्ययन करून वागविली. ॥ ५९ ॥ ह्या बहूच (ऋग्वेदी शालेच्या) संहिता ह्या ब्रह्मर्षींनी घारण केल्या. हा वेदाचा वि-

स्तार श्रवण कैला असता मनुष्य सर्व पापापासून मुक्त होतो. ॥ ६० ॥ वैशंपायनाचे शिष्य 'चरक अर्च्यु' नावाचे होते. त्यानी, आपल्या गुरूला जें करायला पाहिजे होतें, तें ब्र-
ह्महत्येच्या पापाचा क्षय करणारे व्रत 'आचरण केले' ह्मणून - त्याचें चरक असें नाव पडलें. - ॥ ६१ ॥ त्याचा (वैशंपायनाचा) शिष्य यज्ञवल्क्य ह्मणाला - "अहो भ-
गवन्, ह्याच्या (दुसऱ्या शिष्याच्या, चरकाच्या) शक्ति अगदी अस्य आहेत, ह्यानीं केलेल्या व्रतानें उपयोग तो कितीसा होणार? मी आचरण करण्यास अत्यंत दुर्बल आहे-
वैशंपायनशिष्याः चरकाध्वर्यवः असवच्च. यत् गुरोः ब्रह्महत्याक्षपण (ब्रह्महत्यास पापाचा क्षय करणारे) व्रत चेरु. (आचरिते झाले). ॥ ६१ ॥ तच्छिष्य. याज्ञवल्क्यः आह-
"अहो भगवन्, ब्रह्मपसापाणां (ब्रह्मपसापाणां) चरितेन कियत् (केवढें फळ)? अहं सुदुश्चरं चरिष्ये." ॥ ६२ ॥ इति उक्तः गुरुः अपि कुपितः [सन्]

वैशंपायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवो ऽभवन् ॥ यच्चैर्ब्रह्महत्यां ऽहःक्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् ॥ ६१ ॥ याज्ञव-

ल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन्कियत् ॥ चरितेनाल्पसाराणां चरिष्ये ऽहं सुदुश्चरम् ॥ ६२ ॥ इत्युक्तो

गुरुरप्याह कुपितो याज्ञलं त्वया ॥ विभ्रावमन्ना शिष्येण मदधीतं त्यजाश्रिति ॥ ६३ ॥ देवरातसुतः सो

ऽपि च्छादित्वा यजुषां गणम् ॥ ततो गतो ऽथ मुनयो ददृशुस्तान्यजुर्गणान् ॥ ६४ ॥ यजुषि तित्तिरा

भूत्वा तच्छोलुपतया ऽऽदुदुः ॥ तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्सुपेशलाः ॥ ६५ ॥

"यादि (वा) विभ्रावमन्ना (ब्राह्मणाचा अवयव करणाऱ्या) शिष्येण त्वया अलं. मत् अर्थात आशु त्यज " इति आह ॥ ६३ ॥ देवरातसुतः स अपि यजुर्गं गणं छादित्वा
(ओकून) ततः गतः. अथ मुनयः तान् यजुर्गणान् ददृशुः. ॥ ६४ ॥ तच्छोलुपतया (त्यागिणी लोभामुळे) तित्तिरा. भूत्वा यजुषि आददुः (तीक्ष्णरिते झाले) [ता.] सुपेश-
व्रत करितो. " ॥ ६२ ॥ याज्ञवल्क्य असें बोलला तेव्हा - चरकाना आला असेल ह्यात काही आश्चर्य नाही पण - गुरूजीलाही कोव आला ते (वैशंपायन) ह्मणाले. - "चा-
लता हो. ब्राह्मणाचा अपमान करणाऱ्या शिष्याचा- तुम्हा- सबच पुरे. भगवन्कून अवययन केलेंस, तें लवकर टाकून दे. " ॥ ६३ ॥ तो देवराताचा पुत्र (याज्ञवल्क्य) ही
यजुर्वेदाचा समूह ओकून टाकून तेथून निघून गेला. पुढे ते यजुर्गण मुनींच्या दृष्टीस पडले. ॥ ६४ ॥ ऋषींच्या मनान त्याच्या प्राप्तीविषयीं लोभ उत्पन्न झाला, - पण ब्राह्मणानें

१ ब्रह्महत्येचें कारण विष्णुपुराणात असें सांगितलें आहे

"पूर्वीं एके दिक्कीं मुनिपणानीं अग्नी अट ठरविली होती कीं. आज जो ऋषि महागुरुवर सगळासह येईल, त्याच्या हातून सात रात्री गेल्या नाहीत नां ब्रह्महत्या घडेल ही अट एकट्या वैशंपायनान मोडिली
पुढे त्याच्या पायाचा स्पर्श झडून त्याच्या बहिणीचा मुलगा मरण झाला तेव्हा वैशंपायनानें शिष्यांना सांगितलें कीं, ब्रह्महत्येचें पाप घालविणारे व्रत आचरण करा "

वाति मक्षणा करणे अनुचित, झणून - त्यानीं तिचिर पक्षी होऊन ते यजुर्गण मक्षण केले. ह्या कारणासुळे त्या यजुर्वेदाच्या अतिरम्य शास्त्राना तैत्तिरीय असें नांव पडलें ॥ ६५ ॥
 ब्रह्मन्, पुढें याज्ञवल्क्यमुनीनें गुरूजवळ नाहींत (व्यासनें वैशंपायनाला विभायून सांगितले नाहींत) असे वेद शोधून काढण्यासाठीं भगवान् सूर्यनारायणाची उत्तम प्रकारें स्तुति केली :- ॥ ६६ ॥ याज्ञवल्क्य हाणाला :- (पुढील चार गद्यांत गायत्रीमहाचा अर्थ गुंफिला आहे) “भगवान् आदित्याला नमस्कार असो. सूर्यनारायणा, तू एकदयच ब्रह्म-
 देवापासून अतिशुद्ध कीटकापर्यंत - उन्मिळून, स्वेदून, अंडज व जरायुज अशा - चार प्रकारच्या मृतसमुदायानीं मरलेल्या सर्व जगाच्या अंतरीं आत्मरूपानें व बाहेरूनही काल-
 लाः (अति शुद्ध) तैत्तिरीयाः इति यजुषाञ्चा आसन् ॥ ६५ ॥ ब्रह्मन्, ततः याज्ञवल्क्यः गुरोः. अविद्यमानानि छद्गसि अग्निगवेषयन् (शोषणान्) [सन्] अकं ईश्वर उपतस्थे
 (स्तविता ब्राल्), ॥ ६६ ॥ याज्ञवल्क्यः उवाच --- “ओं भगवते आदित्याय नमः, [यः] अखिलजगतां—ब्रह्मादिस्तबपर्यंताना (ब्रह्मदेवापासून स्तबापर्यंत झ० क्षुद्रकिव्यापर्यंत) चतुर्वि-
 श्वमूर्तनिकायानां (चार प्रकारच्या मृतसमुदायाच्या) अंतर्हृदयेषु आत्मस्वरूपेण, बहिः अपि कालस्वरूपेण—क्षणलवनिमेषोपचितसंवत्सरगणेन (उपचित झ० वाढविलेला) च [वर्त-

याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मं छंदांस्यग्निगवेषयन् ॥ गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थे ऽर्कमीश्वरम् ॥ ६६ ॥ याज्ञवल्क्य उवाच । ओं नमो
 भगवते आदित्याय खिलजगतामात्मस्वरूपेण चतुर्विधभूतनिकायानां ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानामंतर्हृदयेषु बहिरपि
 चाकाश इवोपाधिना ऽव्यवधीयमानो भवानेक एव क्षणलवनिमेषावयवोपचितसंवत्सरगणेनापामादानविसर्गोऽयामिमां
 लोकयात्रामनुवहति ॥ ६७ ॥ यदु ह वा व विबुधर्षभ सवितरदस्तपत्यनुसवनमहरहराभ्रायविधिनोपतिष्ठमानानामखिलदु-

रितवृजिनबीजावमर्जन भगवतः समभिधीमहि तपनमंडलम् ॥ ६८ ॥

भ्रमः] अकाशः इव उपाधिना अव्यवधीयमानः (न आळाखिला जाणारा) सगवान् एकः एव अर्पां (वर्तकाच्या) भावानविसर्गोऽर्पां (देणवसोहण्यानी) इमां लोकयात्रा अनुवहति (चाल-
 वितो) ॥ ६७ ॥ उह वाव विबुधर्षभ, सवितः, अहः अहः. (प्रतिदिन) अनुसवनं (क्षणेक्षण) आभ्रायविधिना उपतिष्ठमानाना अखिलदुस्तरितवृजिनबीजावमर्जन, (सर्व पापांची
 रूपानें वास करीत असतोस. अंतरीं राहतोस तरी पण तूं जीवाप्रमाणें उपाधीनें आच्छादिलेला नाहींत तर आकाशासारखा अलग सर्वव्यापी आहेस. तुझ्या बाल्य कालस्वरूपाची
 क्षण, छव, निमेष इत्यादि अवयवांनीं मरलेले संवत्सरसमूह - हीं ठोकळ मानें होत, - त्याच्या योगें तूं उदक शोषून घेणें व त्याची टाष्टि करणें हीं कामें करून जगाची राहटी चा-
 लवितोस. (हा गायत्रीच्या प्रथम वरणातील वरेण्य पदांचा अर्थ माव्य.) ॥ ६७ ॥ हे श्रेष्ठ देवा सवित्या, तुझे हे जें तेजोमंडळ प्रकाशत आहे, त्याचें आह्मी ध्यान करितों.

यमांता, जे छोट त्रिकाळ वेदोक्त विधीप्रमाणें वृद्धें उपस्थान (स्तवन) करितात, त्यांची समस्त पापें, त्याची फळें दुःखें व त्याचें बीज अज्ञान तूं जाऊन टाकितोस. (हा गायत्रीच्या पहिल्या चरणातील बाकीच्या पदाचा व दुसऱ्या चरणाचा अर्थ होय.) ॥ १८ ॥ तो तूं स्वता अंतर्गामी आत्मा होऊन ह्या विद्यात स्यावरजमाचे समूह जे स्वाश्रय जीव त्याच्या मन, इंद्रिये व प्राणसमूह ह्या अचेतन (जड) वर्गाच्या प्रेरणा देतोस. (हा गायत्रीच्या तिसऱ्या चरणाचा अर्थ). ॥ १९ ॥ तो अत्यंत दयाळू एकटा तूंच ज्याचा जवळा अत्यंत मयकर आहे, अशा अंधकारनाशक मोठ्या अनगरभिशाचानें गिळून टाकिल्यामुळे हे लोक भेताप्रमाणें अचेतन होऊन पडले असें पाहून दयेनें केवळ आ- व दुःखाची बीजे जाळणाऱ्या) तपन, यत् अदः भगवता मंडळ तपति, [तत्] समभिधीमहि (ध्यान करितो). ॥ १८ ॥ याः स्वयं आत्मा अंतर्गामी [भवान्] निजनिकेतनांनां (त्या अर्थ) स्थिरचरनिकराणां (त्यावर जपम प्राण्याच्या समूहाचे) अनात्मनः (जड) मनइंद्रियासुगणान् प्रचोदयति (प्रेरणा देतो) ॥ १९ ॥ याः एव परमकारुणिकः [भवान्] अतिक- राखवदनांधकारसंज्ञाजगरगिलित (अति मयकर मुल ज्याचें असा अंधकारसंज्ञक जो अजगर त्यानें गिळलेल्या) इमं लोकं मृतक (भेत) इव विचेतन विलोक्य अनुकंपया (दयेनें) ई-

य इह वा व स्थिरचरनिकराणां निजनिकेतनांनां मनइंद्रियासुगणाननात्मनः स्वयमात्माऽतर्गामी प्रचोदयति

॥ १९ ॥ य एवेमं लोकमतिकरालवदनांधकारसंज्ञाजगरग्रहगिलितं मृतकमिव विचेतनमवलोक्यानुकंपया परम- कारुणिक ईक्षयैवोत्थाप्याहरहरनुसवनं श्रेयसि स्वधर्माख्यात्मावस्थाने प्रवर्तयत्यवनिपतिरिवासाधूनां भयमुदरिय-

नदति ॥ ७० ॥ परित आशापालैस्तत्र तत्र कमलकोशांजलिभिरुपहृताह्णः ॥ ७१ ॥

क्षया (दृष्टीनें) एव उत्थाप्य (उठवून) अहः अहः अनुसवनं स्वधर्माख्यात्मावस्थाने (स्वधर्म हें नांव ज्याचें असें जें आत्मस्वरूपीं राहणें बा० इंद्रिये अतर्मुख करणें ला) श्रेयसि प्रवर्तयति, स्वधर्मपतिः (राजा) इव असाधूनां भयं उदीरयन् [सन्] नदति. ॥ ७० ॥ तत्र तत्र परितः कमलकोशांजलिभिः (कमळाचे कडे बांधिलेंत ज्याच्या अशा) आशापालैः. (दिग्ग खनी) उपहृताह्णः (बांधिली पूजा ज्याला असा) असि. ॥ ७१ ॥

पळा कदास फेंकून त्यांना जागृत करितोस व अतिदिनी वेळोवेळीं त्याला कल्याणमार्गांला छाविओम, तो कल्याणमार्ग ह्मणजे आत्मस्वरूपाकडे लक्ष्य वळविणें हाच होय, ह्यालाच स्वधर्म अशी संज्ञा आहे. तसेंच नारायणा. जसा एखीपति (राजा) दुष्टाना शिक्षा करित आपल्या राष्ट्रान फिरतो, तसा तू असाधु जनाना भय दाखविण्यासाठीं भ्रमण करित असतोस. (हा गायत्रीच्या तिसऱ्या चरणाचाच अर्थ). ॥ ७० ॥ दश दिशांकडून इंद्रादि दिग्पाल ठिकठिकाणी ओंनकीत कमळांचे कळे घेऊन तुला पूजा अर्पण करिताव. ॥ ७१ ॥

तुं असा आहेस - ह्मणून भगवंता, त्रिभुवनाच्या गुरूनीं वदिरेल्या तुझ्या चरणकमलाला मी, आपल्याला नूनन (दुसऱ्या कोणाला पूर्णपणे ठाऊक नाहींत असे) यजुर्वेद मिळ्यावे, ह्या इच्छेनें भजत आहे. ” ॥ ७२ ॥ सूत ह्मणाले:- अक्षे, याज्ञवल्क्यानें अशी स्तुति करून प्रसन्न केले असता, भगवान् सूर्यनारायणनें अश्वरूपाने प्रकट होउन मुनीला नूतन यजुर्वेद दिले. ॥ ७३ ॥ पुढें त्या महासमर्थ मुनीनें त्या अपरिमित यजुर्मंत्राच्या पंधरा शाखा केल्या. अश्वरूपी सूर्यानें आपल्या ‘ वाजाच्या योगें त्या सन्यस्त ’ केल्या (घोड्याच्या मानेवरील केंसास ‘ वाज ’ ह्मणजे वेग चालण्याच्या वेगाने टाकिल्या) ह्मणून त्यांना

अथ ह भगवन्, अहं अयातयामयजुःकाम. (नव्हों लोटला ग्रहर ज्यावर असे ह० नूतन यजुर्मंत्र ह्मिळणारा) [सन्] त्रिभुवनगुरुभिः वदित तव चरणनलिनयुगलं उपसरामि ” इति ॥ ७२ ॥ सूतः उवाच—एवं स्तुतः, प्रसादित. [च] स. भगवान् हरिः. वाजिरूपधरः. (घोड्याचे रूप धरणारा) [सन्] मुनेये अयातयामानि (नूतन) यजुर्वि अदात् ॥ ७३ ॥ विष्णु. यजुर्भिः दश पंच शाखाः अकरोत्. काश्वमाभ्यविनादयः. (घोड्याच्या केंसांनीं किंवा वेगाने टाकिल्या) [ता. वाजसन्व्य] जगृह ॥ ७४ ॥ सामगस्य

अथ ह भगवंस्तव चरणनलिनयुगलं त्रिभुवनगुरुभिर्वदितमहमयातयामयजुःकाम उपसरामीति ॥ ७२ ॥ सूत उवाच । एवं स्तुतः स भगवान्वाजिरूपधरो हरिः ॥ यजुष्ययातयामानि मुनेये ऽदात्प्रसादितः ॥ ७३ ॥ यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपंचशतैर्विभुः ॥ जगृहुर्वाजसन्व्यस्ताः काश्वमाभ्यदिनादयः ॥ ७४ ॥ जैमिनेः सामगस्याऽऽसीत्सुमस्तुस्तनयो मुनिः ॥ सुन्वांस्तु तत्सुतस्ताभ्यामेकैकां प्राह संहिताम् ॥ ७५ ॥ सुकर्मा चापि तच्छिष्यः सामवेदतरोर्महान् ॥ सहस्रसहिताभेदं चक्रे साम्नां ततो द्विजः ॥ ७६ ॥

हिरण्यनाभः कौशल्यः पौष्यजिश्च सुकर्मणः ॥ शिष्यौ जगृहतुश्चान्य आवल्यो ब्रह्मविचमः ॥ ७७ ॥

जैमिनेः सुर्मतुः तनयः सुनिः तस्मिन् ताभ्यां एकैकां संहिता प्राह ॥ ७५ ॥ तच्छिष्यः. महान् सुकर्मा द्विजः अपि साक्षां सहस्र सहितभेद चक्रे ततः ॥ ७६ ॥ सुकर्मणः. शिष्यौ कौशल्यः हिरण्यनाभः, पौष्यजिः च जगृहतुः. अन्यः आर्ष्यः ब्रह्मविचमः. च जग्राह. ॥ ७७ ॥

‘ वाजसनी ’ असे नांव पडलें. त्या शाखा काण्व, माध्यदिन इत्यादिकांनीं घेतल्या. ॥ ७४ ॥ साम गायत्र करणाऱ्या जैमिनीला सुभतु नावाचा मुनि पुत्र होता. त्याचा मुठागा सुन्वान्. जैमिनीनें सामसंहितेचे दोन भाग करून ते ह्या दोघांना (मुठाला व नातवाला) प्रत्येकाला एक एक असे शिकविले. ॥ ७५ ॥ जैमिनीचा सुकर्मा ह्मणून एक महानुद्धिमान् शिष्य होता. त्यानेंही सामवेदरूप ह्मणाचे सहस्र संहिताभेद केले. ते सामाचे सहितभेद कौशल्य हिरण्यनाभ ब्राह्मण व पौष्यजि ह्या उभयतांनी स्वीकारिले. हे दोघेही सुकर्माचे

शिष्य होते. तैरेव आर्षेण ह्यणम् हुसुरा एक उत्तम ब्रह्मज्ञानी असा सुकर्म्याचा शिष्य होता, त्यानेही त्याचे अध्ययन केले. ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ यौध्यानि, आर्षेण व हिरण्यनाभ ह्यांचे सामसायन करणारे पाचही शिष्य होते. त्यांनी तेमळ्या शाळा बघाविषाण वाटून घेतल्या. ते उदीच्य (उत्तर दिशेकडे राहणारे) असूनही काळगतीने लोक त्यांना प्राच्य (पूर्वेकडील, प्राचीन) ह्याणू लावले. ॥ ७८ ॥ लौगाक्षि, यागलि, कुल्य, कुशीद व कुक्षि ह्या यौध्यानीच्या शिष्यांनी शंभर शंभर शाळा घेतल्या, ॥ ७९ ॥ हिरण्यनाभाचा शिष्य जो कृत, त्याने चोवीस संहिता आपल्या शिष्यांना सांगितल्या. नाकीच्या प्रसिद्ध संहिता आत्मज्ञानी अशा आवल्याने आपल्या शिष्यांना शिकविल्या (ह्या यौध्यांच्यापुढील) व अग्नि उदीच्याः (उत्तेकडील) सामगाः शिष्याः एव शतानि आसन्. तान् प्राच्यान् (पूर्वेकडील) प्रचक्षते (बघतात). ॥ ७८ ॥ लौगाक्षि, यागलि, कुल्य, कुशीद, कुक्षिः एव च इति ते यौध्यानिशिष्याः शतं शत संहिताः जगदुः ॥ ७९ ॥ हिरण्यनाभस्य शिष्यः कृतः स्वशिष्येभ्यः चतुर्विंशतिसंहिता. ऊचे. आत्मवान्

उदीच्याः सामगाः शिष्या आसन्पंचशतानि वै ॥ यौध्यांबल्योश्चापि तांश्च प्राच्यानप्रचक्षते ॥ ७८ ॥ लौगाक्षिर्मागलिः कुल्यः कुशीदः कुक्षिरेव च ॥ यौध्यानिशिष्या जगदुः संहितास्ते शतं शतम् ॥ ७९ ॥ कृतो हिरण्यनाभस्य चतुर्विंशतिसंहिताः ॥ शिष्य ऊचे स्वशिष्येभ्यः शेषा आर्षेण आत्मवान् ॥ ८० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे वेदशाखाप्रणयनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ सूत उवाच । अथर्ववित्सुमंतुश्च शिष्यमध्यापयत्स्वकाम् ॥ संहितां सोऽपि पथ्याय वेददर्शाय चोक्तवान् ॥ १ ॥ शौक्लयाग्निब्रह्मवलिर्मोदोषः पिप्लयाग्निः ॥ वेददर्शस्य शिष्यास्ते पथ्यशिष्यानयो ह्यणु ॥ कुमुदः शुनको ब्रह्मज्जालिश्चाप्यथर्ववित् ॥ २ ॥

(बुद्धिमान्) भावत्याः [स्वशिष्येभ्यः] शेषाः [ऊचे] ॥ ८० ॥

सूतः उवाच—अथर्ववित् सुमंतुः शिष्यं स्वकां संहितां अध्यापयत् (शिकविता झाला). सा अपि पथ्याय, वेददर्शाय च उक्तवान्. ॥ १ ॥ शौक्लयाग्निः, ब्रह्मवलि, मोदोष, रीतीने सामसंहितेच्या अनंत शाळा झाल्या. ॥ ८० ॥

सूत झणाळे :—शौनका, अथर्ववेद जाणणारा जो सुमंतु त्याने आपली संहिता आपल्या - कर्बव नमो - शिष्याला पढविली. त्यानेही - तिचे देन भाग करून - एक पथ्याला व एक वेददर्शाला अशी सांगितली. ॥ १ ॥ वेददर्शने शिष्य चार :—त्याची नावे शौक्लयाग्नि, ब्रह्मवलि, मोदोष व पिप्लयाग्नि ही होत. आता पथ्याचे शिष्य सांगतो ऐक

ब्रह्मचर्या, कुमुद, शुनक व आजलि हे पट्याचे तीन शिष्य होत. ॥ १ ॥ पुढे अंगिरा (शुभक) अग्नीचे बभ्रु व सैधवायन हे दोन शिष्य अथर्वाच्या दोन संहिता शिकले. तेव्हा पुढे दुसरे सार्वर्णि इत्यादि - सैधवायनादिकाचे शिष्य झाले. - ॥ ३ ॥ नक्षत्रकल्प, शातिकल्प, कश्यपकल्प व आगिरसकल्प इत्यादि ग्रंथांचे कर्ते त्या त्या नावाचे ऋषि हे अथर्ववेदाचे आचार्य होत. मुने, आता पौराणिक कोणते, ते सांगतो, ऐक. - ॥ ४ ॥ ब्रह्मरुणि, कश्यप, सार्वर्णि, अकृतव्रण, वैशंपायन व हारीत हे सहा पौराणिक होत. ॥ ५ ॥ हे सहाजण, व्यासाचा शिष्य व मामा पिता जो रोमहर्षण त्यापामून, एक एक पुराणसंहिता शिकले (प्रथम व्यासांनी सहा संहिता तयार करून रोमहर्षणाला शि-
ष्यत्वाबलि इति सै वेददर्शस्य शिष्याः. ब्रह्मन् अथो पथ्यशिश्यान् शृणु (मृ) ॥ २ ॥ अथ आगिरस शिष्या बभ्रु, सैधवायनः एव च हे संहिते अभीयेतां, तथा अपरे साव-
र्ण्याया [च अभीयेरन्] ॥ ३ ॥ मुने, नक्षत्रकल्पः, शांतिः, कश्यपागिरसादयः च एते आथर्वणात्मनोः पौराणिकान् शृणु. ॥ ४ ॥ (मृ) ॥ ५ ॥ व्यासशिष्यात् मत्पितुः
बभ्रुः शिष्यो ऽथांगिरसः सैधवायन एव च ॥ अभीयेतां संहिते द्वे सावर्ण्याद्यास्तथा ऽपरे ॥ ३ ॥ नक्षत्रकल्पः शांतिश्च कश्यपांगिरसादयः ॥
एते आथर्वणाचार्याः शृणु पौराणिकान्मुने ॥ ४ ॥ ब्रह्मरुणिः कश्यपश्च सार्वर्णिरकृतव्रणः ॥ वैशंपायनहारीतौ बभ्रु पौराणिका इमे ॥ ५ ॥
अभीयंत व्यासशिष्यात्संहितां मत्पितुर्मुखात् ॥ एकैकामहमेतेषां शिष्यः सर्वाः समध्यगाम् ॥ ६ ॥ कश्यपो ऽहं च सार्वर्णी रामशिष्यो
ऽकृतव्रणः ॥ अधीमहि व्यासशिष्याच्चतस्रो मूलसंहिताः ॥ ७ ॥ पुराणलक्षणं ब्रह्मन्ब्रह्मर्षिभिर्निरूपितम् ॥ शृणुष्व बुद्धिमाश्रित्य वेदशास्त्रानु-

सारतः ॥ ८ ॥ सर्गो ऽस्याथ विसर्गश्च वृचिरक्षांतराणि च ॥ वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः ॥ ९ ॥

मुखात् एकैकां संहितां अभीर्षत. एतेषां शिष्यः अहं सर्वाः समध्यगां (शिकले) ॥ ६ ॥ कश्यपः, सार्वर्णिः, रामशिष्यः अकृतव्रणः, बभ्रु च व्यासशिष्यात् चतस्रः मूलसंहिताः अभीर्षाद्. ॥ ७ ॥ ब्रह्मन्, ब्रह्मर्षिभिः वेदशास्त्रानुसारतः निरूपित पुराणलक्षणं बुद्धि आश्रित्य (कल्प लातू) शृणु ॥ ८ ॥ अस्य सर्गः, विसर्गः, वृचिरक्षांतराणि, वंशः, वं-
कवित्वा, नंतर हे सहाजण रोमहर्षणापासून एक एकजण एक एक संहिता शिकले) मी ह्या सहाहीजणाचा शिष्य होऊन त्या सगळ्या संहिता शिकले. ॥ ६ ॥ कश्यप, मी (सूत)
सार्वर्णि व रामशिष्य अकृतव्रण इतेकजण व्यासाच्या शिष्यापार्शी (रोमहर्षणाजवळ) चार मूलसंहिता पढले (मूलसंहिता सहा सहाजण संहिता पुष्कळ आहेत हे सूचित
होते). ॥ ७ ॥ ब्रह्मन्, ब्रह्मर्षींनी पुराणांचे लक्षण वेदशास्त्राच्या अनुरोधाने सांगून ठेविले आहे, ते - मी तुला निवेदन करितो. लक्ष्य लावून ऐकून घे. ॥ ८ ॥ (१) ह्या
विषयाचा सर्ग, (२) विसर्ग, (३) वृचि, (४) रत्ना, (५) गन्तारे, (६) वंश, (७) वंशानुचरित, (८) संस्था, (९) हेतु आणि (१०) आश्रय (ह्या दहा लक्ष-
' द्वितीयसर्गाच्या दहाव्या अध्यायात शुकपरीक्षितवादान्वले अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूषयः ॥ मन्वतरेऽशादुक्तया नितोबो मुक्तिराश्रय ' असे पुराणाने लक्षण सांगितले आहेच.

एव आतीत भेद लक्ष्यं याथा आसामी केवै पुनरा विस्तृत निवेदन केले आहे.

णोच्या व्याख्या पुढे अनुक्रमानें दिल्या आहेतच.) ॥ ९ ॥ हा दहा रक्षणांनी युक्त नें असेल, त्याला विद्वान् लोक पुराण असें ममजनात. ब्रह्मन कोणी - (१) मर्ग (२) प्रतिमर्ग, (३) वंश, (४) मन्वंतरं (५) वंशानुचरित अर्था - पाच प्रकाराचाच लक्षणे वर्णिली आहेत. त्यातील व्यवस्था, ज्यात दहा लक्षणांचें वेगवेगळें निरूपण असेल ते महापुराण व ज्यात पाच लक्षणांचें मुख्यत्वे विवेचन असून पांचाचा त्याच्या पेशी अंतर्भाव असेल ते अस्यपुराण, अशी समजावी ॥ १० ॥ (१) प्रकृतीच्या गुणामध्ये न्यूनाधिकपणा उत्पन्न होऊन तीणामून त्रिगुणात्मक अहंकार, त्यापामून पाच सूक्ष्मभूतें, इद्विं म्यूत्र भूतें व देवना हाचो उत्पत्ति इशानुचरित, सस्था, हेतुः, अपाश्रयः च ॥ ९ ॥ [इति] दशभिः लक्षणैः युक्तं पुराणं तद्विदः विदुः केचित् महदल्पव्यवस्थया पञ्चविधं [आहुः] ॥ १० ॥ अव्याकृतगुण-क्षोभात् (प्रकृतीच्या गुणांत न्यूनाविकता झाली झाली) महदाः विवृतः अहमः भूतसूक्ष्मादियार्थानां संभवः सर्गः उच्यते. ॥ ११ ॥ पुरुषानुगृहीताना एतेर्ण वासनामयः अयं समाहारः (समूह) बीजात् बीजं [इव] चराचर विस्मर्यः [उच्यते] ॥ १२ ॥ चराणा भूताना अचराणि (त्यावर) भूतानि वृत्तिः (उपजीवन). तत्र दृणां स्वेन, कामान् (इच्छेन)

दशमिलक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः ॥ केचित्पंचविधं ब्रह्मन्महदल्पव्यवस्थया ॥ १० ॥ अव्याकृतगुणक्षोभान्महत्त्वविवृतो

ऽहमः ॥ भूतमात्रेन्द्रियार्थानां संभवः सर्ग उच्यते ॥ ११ ॥ पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः ॥ विसर्गो ऽयं समाहारो

बीजाद्वीजं चराचरम् ॥ १२ ॥ वृत्तिर्भूतानि भूतानां चराणामचराणि च ॥ कृता स्वेन नृणा तत्र कामाच्चोदनया ऽपि वा ॥ १३ ॥

रक्षा ऽच्युतावतारेहा विश्वस्याऽनुयुगे युगे ॥ तिर्यक्भर्त्याषिदेवेषु हन्यते त्रैल्ययीद्विषः ॥ १४ ॥ मन्वंतरं मनुर्देवा मनुपुत्राः

सुरेश्वरः ॥ ऋषयोऽशावतारश्च हरः षड्विधमुच्यते ॥ १५ ॥

चोदनया (जेणेन) अपि वा [या जीविका] कृता, [सा वृत्तिः] ॥ १३ ॥ अनुयुगे, युगे तिर्यक्भर्त्याषिदेवेषु अच्युतावतारेहा (प्रभूची अवतारलेखा) विश्वस्य रक्षा (रक्षण) [उच्यते], ये. त्रयीद्विषः (वेदांचे मनु) हन्यते (मारिले जातात). ॥ १४ ॥ मनुः, देवाः, मनुपुत्राः, सुरेश्वरः, ऋषयः, हरे. अशक्ततायाः च षड्विध मन्वंतर उच्यते ॥ १५ ॥ ह्याला सर्प असें झणतात. ॥ ११ ॥ (२) ह्या तच्चावर ईश्वराचा अनुग्रह झाला असता त्यापामून पूर्वकमानुरूप स्थावरजगामात्मक कार्यासमूह उद्भवून बीजापामून दुसरे बीज असा मृष्टऽवाह चाळू होणें झाला विसर्ग असें झणतात. ॥ १२ ॥ (३) चर (जंगम) प्रण्याची उपजीविका सामान्यतः चराचर भूतान् च वाते. त्यात मनुष्याची स्वभावतः, इच्छेनुसार अथवा प्रेरणेनेही एखादी उपजीविका ठरविलेली असते, तिचा ' वृत्ति ' असें झणतात. ॥ १३ ॥ (४) युगायुगाच्या ठिकाणी तिर्यग्योनि, मनुष्य, ऋषि किंवा देव ह्यामध्ये परमेश्वर अवतार घेऊन ज्या जीला करितो, तें विश्वाचें ' रक्षण ' होय. ते अवतार वेदांचा देव करितात. ॥ १४ ॥ (५) मनु, देव, म-

नूतन पुत्र, देवेंद्र, ऋषि व ईश्वराचा अंशावतार हे सहा वर्ग - आपलाख्या अविकारावर असून कामे चालवीत असतात - ते मन्वंतर होय. ॥ १५ ॥ (६) ब्रह्मदेवापासून जन्म-
लेल्या (शुद्ध) राज्याचा जो तीन्ही काळी चालणारा वंश, त्याला 'वंश' असे ह्मणतात. (७) त्याचे व त्याच्या वंशात जन्मलेल्या पुरुषांचे जे चरित्र, ते 'वंशानुचरित' होय.
॥ १६ ॥ (८) ह्या विश्वाचा मायेच्या योगे नैमित्तिक, प्राकृतिक, नित्य व आत्यंतिक असा चार अकारानी लय होणे, ह्याला विद्वान् लोक 'संस्था' ह्मणतात ॥ १७ ॥
(९) ह्या जगाचे उत्पत्ति वगैरे होण्याला निमित्त जो जीव व जो अविद्येच्या योगे कर्मे करीत असतो, त्याला 'हेतु' असे ह्मटवले आहे (विश्वाची सृष्टि वगैरे जीवाच्या
ब्रह्मप्रसूतानां (ब्रह्मदेवापासून जन्मलेल्या, शुद्ध) राज्या अकालिक; (होल्ही फर्ली चालणारा) अन्वय; वंश. तेष्वां, ये वंशधरा; [तेष्वां] च वृत्तं (चरित्र) वक्ष्यामुचरित ॥ १६ ॥
कविभिः (विद्वानांची) अस्य स्वभावतः नैमित्तिक; प्राकृतिक; नित्य; आत्यंतिक; [च] चतुर्धा लय. " संस्था " इति प्रोक्ता. ॥ १७ ॥ अविद्याकर्मकारक. (अज्ञानामुळे कर्म कर-

राज्ञां ब्रह्मप्रसूतानां वंशत्रैकालिकोऽन्वयः ॥ वंशानुचरितं तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये ॥ १६ ॥ नैमित्तिकः
प्राकृतिको नित्य आत्यंतिको लयः ॥ संस्थेति कविभिः प्रोक्ता चतुर्धाऽस्य स्वभावतः ॥ १७ ॥
हेतुर्जीवोऽस्य सर्गादिरविद्याकर्मकारकः ॥ यं चानुशयिनं प्राहुरव्याकृतमुत्तपारे ॥ १८ ॥ व्यतिरेकान्वयो

यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥ मायामयेषु तद्ब्रह्म जीववृत्तिष्वपाश्रयः ॥ १९ ॥

गाता) जीवाः अस्य सर्गादेः हेतुः, य अनुशयिन (जेव्हात पडणारा) प्राहुः. इत अपरे अव्याकृतं [आहु] ॥ १८ ॥ यस्य मायामयेषु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु जीववृत्तिषु (जीव ना-
वारें वर्तणच्या विश्व-दैजस-प्राज्ञान) अन्वयव्यतिरेकौ, तत् ब्रह्म अपाश्रयः उच्यते. ॥ १९ ॥

पूर्व कर्मांचे फळ भिळण्यासाठी होते बाणून त्याला मृष्टीचा हेतु ह्मणतात). त्यालाच कोणी ' अनुशयो ' व दुमरे ' अव्याकृत ' असे ह्मणतात ॥ १८ ॥ (१०) जागृति,
स्वप्न आणि निद्रा ह्या अवस्थामध्ये जीवत्वाचे असणारे जे विश्व, तेजस व प्राज्ञ त्या मायामय तिष्ठामध्ये साक्षिण्याने परब्रह्मच असून (ह्या परब्रह्माचा विश्वात अन्वय), व स-
माधीमये मायामय कोणतेही पदार्थ नसताना ब्रह्माचा साक्षात्कार असतो (हा व्यतिरेक) अशा प्रकारे अन्वयव्यतिरेकांना - संसाराच्या प्रतीतीला आवार व नाशाचा आवधि हो-

१ ह्या चारी प्रकारच्या प्रकृत्यांचे विस्तृत विवेचन ह्याच स्फुटाच्या वक्ष्या खाल्यात आहे, ते पहावे. २ कर्मांचे फळ मोगणार. ३ नित्यता प्रधान मानून हे नाव दिले आहे ३ अवर्णनीय. हे प्रकृतीचे नाव
आहे. ही जीवाचा उपासि. उपासि प्रजाज मानून जीवाला हे नाव दिले आहे.

उत्तम रहिलेले - अं अहं ते 'आश्रय' होय. ॥ १२ ॥ - होला ह्वात पहा:- भुचिका इत्यादि द्रव्य घटादि पदार्थामध्ये तदूपां प्रविष्ट झालेले असते (हा भुचिकेचा अन्वय) व घटाहून वेगळेही बाहेर असतेच (हा भुचिकेचा घटांत व्यतिरेक); घट, शराव इत्यादि नावामध्ये व त्याच्या घाटोल्या आडव्या उभ्या रूपाने ते द्रव्य (भुचिका) असते सत्कारूपानेच असते. त्याप्रमाणे यथोपायानामुल्लेख मरणापर्यंत सर्व अवस्थात ब्रह्म भविष्य (अस्मिन्) अमून अप्रविष्टही आहे. तेंच 'आश्रय' होय. ॥ १० ॥ ज्या वेळी पुरुष - चामेदेवादिकांप्रमाणे हे सर्गादिक नावावर होत असते अनुसंधान केल्यामुळे, किंवा सा लोकोच आचरिल्ल्या - योगसंघनाने जाणून घेतले सोडून विराम पावेळ, यथा पदार्थेषु द्रव्यं, रूपनामसु सत्त्वान्न [यो, तथा] बीजादिपंचतांतसु (अस्तीगसून मरणापर्यंतच्या) अवस्थासु [यत्] युतायुत, [तत् अपाभयः उच्यते] ॥ २० ॥ यथा चित्तवृत्तिचयं (तन्मी अवस्था) हित्वा (सोडून) योगेन वा स्वयं धितमेत, तदा आत्मानं वेद, [ततः] ईहायाः (स्माराणसून) निवर्तते ॥ २१ ॥ पुराविदः मुनयः एवं लक्षण-

पदार्थेषु यथा द्रव्यं सत्त्वान्न रूपनामसु ॥ बीजादिपंचतांतसु ह्यवस्थासु युतायुतम् ॥ २० ॥ विरमेत यदा चित्तं हित्वा वृत्तित्रयं स्वयम् ॥ योगेन वा तदा ऽऽप्तमं चेदेहाया चिवर्तते ॥ २१ ॥ एवं लक्षणलक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः ॥ मुनयो ऽष्टादश प्राहुः शुल्लकानि महतीं च ॥ २२ ॥ ब्राह्मं ब्राह्मं वैष्णवं च क्षेत्रं लैंगं सगारुडम् ॥ नारदीयं भागवतमाग्नेयं स्कंदसंज्ञितम् ॥ २३ ॥ भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कंडेयं सवासमम् ॥ वाराहं मात्स्यं कौर्मं च ब्रह्मांडाख्यमिति त्रिषट् ॥ २४ ॥ ब्रह्मसिद्धं समाख्यातं शाखा-प्रणयनं मुनेः ॥ शिष्यशिष्यप्रशिष्याणां ब्रह्मतोजोविवर्धनम् ॥ २५ ॥ इति श्रीमा० महा० द्वादशस्कंधे सप्तमो ऽध्यायः ॥ ७ ॥

लक्षणाणि शुल्लकानि, म्हणति च अष्टादश पुराणानि प्राहुः. ॥२२॥ (सु.) ॥२३॥२४॥ ब्रह्मन्, ब्रह्मतोजोविवर्धनं इदं मुनेः शिष्यशिष्यप्रशिष्याणां शाखाप्रणयनं समाख्यातं ॥ २५ ॥ ॥ इति श्रीभागवताख्ये द्वादशस्कंधे सप्तमो ऽध्यायः ॥ ७ ॥

त्यावेळीं त्याला आख्याचे ज्ञान होतं व तो संसाररूप लक्ष्योपातून मुक्त होतो. ॥ २१ ॥ ह्या लक्षणाची लक्ष्य अशीं पुराणें प्राचीन विद्वान् मुनींनी लहान व मोठीं अठरा सानि तलीं आहेत:- ॥ २२ ॥ ब्राह्म, याज्ञ, वैष्णव, शैव, लिंग, गारुड, नारदीय, भागवत, आग्नेय, स्कंदसंज्ञक, ॥ २३ ॥ भविष्य, ब्रह्मवैवर्त, मार्कंडेय, वामन, वाराह, मात्स्य, कौर्म, व ब्रह्मांडाख्यक मिळून अठरा. ॥ २४ ॥ ब्रह्मन्, व्यासमुनि, त्याचे शिष्य, शिष्याचे शिष्य व शिष्याच्या शिष्याचे शिष्य ह्यांनी शाखा कशा रचिल्या, तो हा प्रकार मी तुला सांगून दिश्व. - ने क्षेत्र हा अक्षय करितात, त्याचे ब्रह्मनेज वृद्धिगत होतं. ॥ २५ ॥

शौनक हाणाले :- वा सप्पुरुषा मूना, दू वत्तयांत श्रेष्ठ आहेस. अर्षणार अज्ञानावकारति अमण करणाऱ्या पुरुषांना तू पार दारुविणार (त्यांचे अज्ञान घागविणारा) होस आखा आझी विचारितो ती कथा सांग. ॥ १ ॥ लोक मुकंडाचा पुत्र जो मार्कंडेय ऋषि त्याला ' चिरायु ' असे हाणतात. कल्याणकालांने सर्व जग आसून टाकिले, पण त्या वेळी तो अवांशष्ठ राहिला, - हे वडलें कसे ? - ॥ २ ॥ तो चालू करपात आमच्या वुछामध्यें जन्मला हें उचवळ आहे, कारण त्याला ' मार्गवर्षभ (मार्गव वशातील श्रेष्ठ) ' असे हाण सात. नरे ह्या कस्यांत अद्याप मुताचा नैमित्तिक किंवा प्राकृतिक कोणताही छय आलाच नाही. - मग मार्कंडेयाची ती कथा खरी कशी मानावी ? - ॥ ३ ॥ तो एकटाच समुद्रान अ- शौनक. उवाच- सुत, साधो, चिर जीव वत्तांचर, न. वद- त्व अपारे तमसि (अज्ञानांत) झुमनां (मदकणाऱ्या) नृणा पारदर्शनः [असि] ॥ १ ॥ जनां मृकंडतनय ऋषि चिरायुष आहु. यः कल्पयति उर्वरितः (अवशिष्ट राहिलेला), येन इव जगत् अस्त ॥ २ ॥ अस्मिन् कल्पे अस्मत्कुलोत्पन्न [यत.] मार्गवर्षभ. अशुना अपि भूताना क. अपि चौरि चिरायुष आहु.

शौनक उवाच । सूत जीव चिरं साधो वद नो वदतांवर ॥ तमस्यपारं भ्रमतां नृणां त्वं पारदर्शनः ॥ १ ॥

आहुश्चिरायुषमृषि मृकंडतनयं जनां ॥ यः कल्पयति उर्वरितो येन अस्तमिदं जगत् ॥ २ ॥ स वा

अस्मत्कुलोत्पन्नः कल्पे ऽस्मिन्मार्गवर्षभः ॥ नैवाधुना ऽपि भूतानां संलुवः को ऽपि जायते ॥ ३ ॥ एक

एवाणिवे आत्म्यन्ददर्शं पुरुषं किल ॥ वटपत्रपुटे तोकं शयानं त्वेकमद्भुतम् ॥ ४ ॥ एष नः संशयो

भूयान्सूत कौतूहलं यतः ॥ तं नाश्रिच्छंभि महायोगिन्पुत्राणेप्यपि संमतः ॥ ५ ॥ सूत उवाच । प्रश्नस्त्वया

महर्षे ऽयं कृतो लोकभ्रमापहः ॥ नारायणकथा यत्र गीता कलिमलापहा ॥ ६ ॥

संलुवः (अल्प) न एव जायते. ॥ ३ ॥ एका एव अण्वे (समुद्रात) आत्म्यन् (किरण) [सन्] वटपत्रपुटे शयानं एक अद्भुत लोक (ज्ञान) पुरुष दर्श. ॥ ४ ॥ सूत, न भूयान् (मोड) एषः संशयः. यतः कौतूहलं. तं न. संशय श्रिच्छंभि (तोड) महायोगिन्, भवान् पुत्राणेषु अपि संमत. ॥ ५ ॥ सूतः उवाच- म्हणू, त्वया लोकभ्रमापह. (लोकाचा भ्रम दूर मण करीत असता वक्ष्यया पानाच्या द्रोणात निजलेखा एव अशुन बाल पुरुष (मुश्या) त्याच्या दृष्टीस पडला - ह्या गांठोची सगति जुळने कशी ? - ॥ ४ ॥ सूता, आहाला हा मोठा संशय आहे, व त्याच्या निराकरणाविषयी मोठी उत्सुकता वाटत आहे. तू तर महायोगी व पुराणात देखील ' ज्ञाता ' झणून प्रसिद्ध आहेस. त्याअर्थी आमची ही शंका दूर कर. ॥ ५ ॥ सूत हाणाले :- महर्षे, आपण केलेला हा प्रश्न लोकाचा भ्रम दूर होण्यास उत्तम सावन होईल, कारण, त्या निमित्ताने, कलीसवधी पापे नष्ट करणारी नारायणाची

कथा वर्णिली आणार. असो. ॥ ६ ॥ - कवे, मार्कडेयाने तप करून ईश्वराला संतोषविले व त्यापार्शी 'मायेचा चमत्कार पहायास मिळवा' हा वर मागून घेतला. त्याप्रमाणे ईश्वराच्या मार्केने त्याला एकट्यालाच सात करप पाह्याला मिळाले, ते दुसऱ्या कोणाला दिसले नाहीत. हे आपल्या प्रश्नाचे संक्षेपात उत्तर; आता तोच प्रकार मी आपल्याला विलाराने सांगतो ऐका :- मार्कडेयाला पित्याकडून गर्भाधानापामून क्रमाने बाह्याला उचित ते स्रळ संस्कार प्राप्त झाले. त्याने धर्माप्रमाणे वेदाध्यन केले, तपश्चर्या व स्वाध्यायपठन करण्याचा क्रम ठेविला. ॥ ७ ॥ तो नैष्ठिक ब्रह्मचारी स्वभावाने शांत अमन मन्तकी जटा आगावर वल्कल हेच वस्त्र, हातान कर्मडळ, कठी यज्ञोपवीत व कटीला मेवळा धारण करणारा) असे प्रसंगी 'कुत' यत्र कल्लिमलापहा नारायणकथा गीता. ॥ ६ ॥ पितुः प्राप्ताद्विजातिसंस्कारः मार्कडेयः क्रमात् धर्मेण [पितुः] छंदांसि अधीत्य तप स्वाध्यायसंयुत [बभूव]. ॥ ७ ॥ बृहद्भूतधरः (वैष्टिक ब्रह्मचर्य पाळणारा) शांतः जटिला वल्कलांबर. नियमर्हये कर्मडळ, वड, समेखल उपवीत, साक्षसूत्र कृष्णाजिन, कुशाच च विभ्रत् प्राप्ताद्विजातिसंस्कारो मार्कडेयः पितुः क्रमात् ॥ छंदांस्याधीत्य धर्मेण तपःस्वाध्यायसंयुतः ॥ ७ ॥

बृहद्भूतधरः शांतो जटिलो वल्कलांबरः ॥ विभ्रत्कर्मडळं दंडमुपवीतं समेखलम् ॥ ८ ॥
कृष्णाजिनं साक्षसूत्रं कुशांश्च नियमर्हये ॥ अष्टयर्कगुरुविप्रात्मस्वर्चयन्संध्ययोर्हरिम् ॥ ९ ॥
सायं प्रातः स गुरवे भैरवमाहृत्य वाग्यतः ॥ बुभुजे गुर्वनुज्ञातः सकृन्नो चेदुपोषितः ॥ १० ॥
एवं तपःस्वाध्यायपरो वर्षाणामयुतायुतम् ॥ आराधयन्हर्षिकेशं जिग्ये मृत्युं सुदुर्जयम् ॥ ११ ॥
ब्रह्मा भृगुर्भवो दक्षो ब्रह्मपुत्राश्च ये ऽपरे ॥ नृदेवपितृभूतानि तेनासन्नतिविस्मिताः ॥ १२ ॥

संध्ययोः अष्टयर्कगुरुविप्रात्मसु हरिं चर्चयन् ॥ ८ ॥ वाग्यतः सः सायंप्रातः गुरवे भैरव्य (भिक्षा) आहृत्य (आणून) गुर्वनुज्ञातः [सन्] सकृन् बुभुजे, नो चेत् उपोषितः [आसीत्]. ॥ १० ॥ एव वर्षाणां अयुतायुतं तपःस्वाध्यायपरोः हर्षिकेशं आराधयन् [सः] सुदुर्जयं मृत्युं जिग्ये (जिकिता घाला). ॥ ११ ॥ तेन ब्रह्मा, भृगु, भव., दक्ष, करी. ॥ ८ ॥ नियमार्ह्या पूर्णोपासीतो तो कृष्णाजिन, अक्षसूत्र व दर्प बाळगी, आणि अग्नि, सूर्य, गुरु, ब्राह्मण व आत्मा इतक्या स्थळी सध्याच्या वेळी हरीची आराधना करी. ॥ ९ ॥ तो सांजसकाळ भिक्षा आणून गुरूला निवेदी व गुरूने अनुज्ञा दिली तर मौन धरून एकवेळ भोजन करी अनुज्ञा न मिळाल्यास उपोषित राही. ॥ १० ॥ त्याने अशा रीतीने लक्षावधी वर्षे तपश्चर्या व स्वाध्यायजप करण्यात निमग्न राहून हरीची आराधना चालविली व अत्यंत दुर्जय अशा मृत्यूप जिंकिले. ॥ ११ ॥ ती त्याची कृति (मृत्युथ जिंकणे) पाहून ब्रह्मा, भृगु, शंकर, दक्ष, दुमरेदी ब्रह्मदेवांचे पुत्र, मनुष्य, देव, पितर, मूत सगळे लोक आश्चर्याने अतिशय थक्क होऊन गेले. ॥ १२ ॥

अथा अक्षरं तो योगी चैष्टिक ब्रह्मचर्यव्रत पाठ्युन व अंतःकरणातील रमद्वेषादि छेद्य नाहीसे करून (मन अंतर्भूत करून) तप, स्वाध्याय व इन्द्रियदमन ह्याच्या योगी अवोसज पर-
 मेध्वर्याने आराधन करीत राहिला. ॥ १३ ॥ तो योगी अशा प्रकारे महायोगसाधनेने चित्ताची ईश्वराकडे एकाग्रता करीत असता पुष्कळ-सहा मन्वंतरादिका-काळ निवून गेला ॥ १४ ॥
 ब्रह्मन्, चालू सप्तम मन्वंतरात ही मोष्ट कळली तेव्हा इंद्राला त्याच्या तपाची - 'हा आपले स्थान घेतो की कार्य' अशी - भीति पडली ह्मणून त्याने त्या तपात विघ्न आरपिडें. ॥ १५ ॥
 ये अपरे ब्रह्मपुत्राः, [ते] अतीविस्मिताः आसन् [तथा] वृद्धेवपि वृत्तानि [विस्मितानि आसन्] ॥ १२ ॥ एव बृहद्भूतधरः योगी तपःस्वाध्यायसयमैः भवस्तुक्छेदांतरा-
 त्पन्ना (दूर झाले छेद ज्याचे अशा भवाने) [च] अशोक्षज दध्यौ (ध्यान करिता झाला) ॥ १३ ॥ तस्य योगिनः एव महायोगेन चित्त युजतः (ईश्वराकडे लवणारा) [सतः],
 भवतारषडात्मकः महान् कालः व्यतीयाय (निवून गेला) ॥ १४ ॥ ब्रह्मन्, पुष्टरः (इह) सप्तमे अस्मिन् अवतरे एतत् ज्ञात्वा तपोविशक्तिं [सन्] तद्विघातन आरेभे. ॥ १५ ॥

इत्थं बृहद्भूतधरस्तपःस्वाध्यायसयमैः ॥ दध्यावधोक्षजं योगी ध्वस्तुक्छेदांतरात्मना ॥ १३ ॥

तस्यैवं युंजतश्चित्तं महायोगेन योगिनः ॥ व्यतीयाय महान्कालो मन्वंतरषडात्मकः ॥ १४ ॥

एतत्पुरंदरो ज्ञात्वा सप्तमे ऽस्मिन्कलांतरे ॥ तपोविशक्तितो ब्रह्मचारेभे तद्विघातनम् ॥ १५ ॥

गंधर्वाप्सरसः कामं वसंतमलयानिलौ ॥ मुनये प्रेषयामास रजस्तोकमदौ तथा ॥ १६ ॥ ते वै

तदाश्रमं जग्मुर्हिमाद्रेः पार्श्वे उत्तरे ॥ पुष्पभद्रा नदी यत्र चित्राख्या च शिला विभो ॥ १७ ॥

तदाश्रमपदं पुण्यं पुण्यद्रुमलतांचितम् ॥ पुण्यद्विजकुलाकर्णं पुण्यामलजलाशयम् ॥ १८ ॥

मत्तभ्रमरसंगीतं मत्तकोकिलकूजितम् ॥ मत्तबर्हिनाटापं मत्तद्विजकुलाकुलम् ॥ १९ ॥

तदा मुनये गंधर्वाप्सरसः, कामं, वसंतमच्यानिलौ, रजस्तोकमदौ (रजोगुजाचे मूल म० लोभ, व मद ह्या दोषात) [च] प्रेषयामास (पाठविता झाला) ॥ १६ ॥ विभो, ते हिमाद्रे-
 उत्तरे पार्श्वे तदाश्रमं जग्मुः (गेले), यत्र पुष्पभद्रा नदी, चित्राख्या शिला च [अस्ति]. ॥ १७ ॥ पुण्यं पुण्यद्रुमलतांचित (पवित्र ह्रस्ववर्त्मनो पूजिलें) पुण्यद्विजकुलाकर्णी
 पुण्यामलजलाशयं मत्तभ्रमरसंगीतं मत्तकोकिलकूजितं मत्तबर्हिनाटापं (मत्त मयूररूप नद्याची गढनड ज्यात असें) मत्तद्विजकुलाकुलं तदाश्रमपदं, ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥

पुण्यामलजलाशयं मत्तभ्रमरसंगीतं मत्तकोकिलकूजितं मत्तबर्हिनाटापं (मत्त मयूररूप नद्याची गढनड ज्यात असें) मत्तद्विजकुलाकुलं तदाश्रमपदं, ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥
 त्यानें मुनींवर वैश्वदेव, अप्सरा, मदन, वसंतकटु, मलयवायु, रजोगुणांचे प्रिय आपल्या (लोभ) व मद इतकी सेना पाठविली. ॥ १६ ॥ सप्तर्षी, ती सगळी महळी हिमालयाच्या उत्तर
 बाजूला त्या मुनींच्या आश्रमां गेली. तेथे पुष्पभद्रा नावाची नदी वाहत असून चित्र नावाची शिला आहे. ॥ १७ ॥ त्या पवित्र आश्रमस्थानी पुण्य वृक्ष व छता विपुल असून
 अनेक पवित्र पक्ष्यांचे समूह राहून असत; तशांचे जागोनाग पुण्यकारक निर्भळ सरोवरी होती. ॥ १८ ॥ त्यामध्ये - मनु पिऊन - मत्त झालेले भ्रमर गात असत व मत्त कोकिल

शब्द करित. तेथे मत्त मयूररूपी नटाच्या नृत्याची गृहवट उडालेली अमे व मत्त पक्षांच्या समुदायांनी ते स्थल व्यापून मोडिले होतें. ॥ १९ ॥ यंढगार झऱ्याचे तुषार घेऊन वायु त्या आक्रमात शिरला, तेथे पुष्पानी त्याला आळिगान दिलें, - वृक्षाच्या दाट झाडीतून त्याला मंदपणें चाढावें लागे - (एकंदरीत तेथे मलयवायु मंद, मुंगी व गनित असा वाहूं झगला). त्याच्या सचारांमुळे सदनला उडीपान मिळत चालले. ॥ २० ॥ तेथे आपल्या शब्दाविस्तारांनी एकमेकांस आळिगान देणाऱ्या वृक्षाच्या व वडीच्या स-पुढावर वमैतक्तूचा प्रादुर्भाव झाला, त्या वृक्षवडीवर कोमल पल्लवाच्या व पुष्पमुळांच्या पंक्ति प्रगट झाल्या, प्रदोषकाळी चंद्रोदय होऊं लागला. ॥ २१ ॥ स्वर्गाच्या स्त्रियांच्या हिमनिर्झरशीकरान् (गार झऱ्याचे कण) आदाय (घेऊन) प्रविष्टः सुमनोभिः (पुष्पानी) परिष्वक्तः (आळिलेले) वायुः स्मरं (म्दनाला) उत्तमयन् (उडीपान करणारा) [स्मरं] ववौ (वाहू लागला). ॥ २० ॥ उद्यच्छंद्रनिशाचक्रः (उषसो चंद्र रातीच्या आरसी ज्यात असा) कुक्षुमाकरः (वसत) प्रवालस्तवकालिमि. गोपदुमलताजालै. (आलिंगणाच्या वृक्षवडीच्या समुदायांनी) तत्र [आविः] (अकट) आसीत्. ॥ २१ ॥ गीतवादित्रयूथकै. गंधर्वैः अन्वीयमानः (मानू शें केले ज्याच्या असा) आसचोपेषु (वारले वनुचवाण उषसे

वायुः प्रविष्ट आदाय हिमनिर्झरशीकरान् ॥ सुमनोभिः परिष्वक्तो ववावुचंभयन्स्मरम् ॥ २० ॥

उद्यच्छंद्रनिशाचक्रः प्रवालस्तवकालिमिः ॥ गोपदुमलताजालैस्तत्राऽसीत्कुसुमाकरः ॥ २१ ॥

अन्वीयमानो गंधर्वगीतवादित्रयूथकैः ॥ अदृश्यतात्तचोपेषुः स्वःस्त्रीयूथपतिः स्मरः ॥ २२ ॥

ड्रुत्वा ऽभिं समुपासीनं दृष्ट्युः शक्रकिंकराः ॥ मीलितार्धं दुराघर्षं मूर्तिमंताभिवानलम् ॥ २३ ॥

ननृतुस्तस्य पुरतः स्त्रियो ऽथो गायका जगुः ॥ मुदंगवीणापणवैर्वाद्यं चक्रुर्मनोरसम् ॥ २४ ॥

असा) स्वस्त्रीयूथपतिः (स्वर्गाच्या र्हासमुदायाचा आविर्भाव) स्मरः (मदन) [तत्र] अदृश्यत (दिसत) ॥ २२ ॥ शक्रकिंकराः (झऱ्याचे द्रुत), अभिं ड्रुत्वा समुपासीन मीलितार्धं (मिटले नेत्र ज्वारें, अशा) दुराघर्षं [त] मूर्तिमंत असलं इव दृष्ट्युः. ॥ २३ ॥ अथो तस्य पुरतः स्त्रियः ननृतुः, गायकाः जगुः, गऊ लागले), नृदंगवीणापणवै मनोरस (अप्पराच्या) समूहाचा आविर्भाव मदन त्या स्थली होती घनुय्यज्जण घेऊन फिरत असलेला दिग्मे. त्याच्या मागून गायकवादकाच्या नाण्यामह गृध्र चालत असत. ॥ २२ ॥ इंद्राच्या त्या सेवकांना, तो मुनि अग्नीमध्ये होम देऊन होले मिटून स्वस्थ नसला आहे, असे दिसते व हा मूर्तेमान अग्निच अमवा असे भासले. त्याला वळवून स्वाधीन करून घेणे अशक्यच होतें. ॥ २३ ॥ पुढे स्त्रियांनी त्याच्या अग्रभागी नृत्य आरंभिले, गायक गऊ लागले व वादकांनी मृदंग, वीणा पणव इत्यादि मयूर वाद्यें वाजविण्यास प्रारंभ

केला. ॥ २४ ॥ त्यावेळीं मदनानें आपलें पंचसुली अस्त्र - त्याच्यावर सोवण्यासाठीं रोवून - धनुष्यावर जोडिल. वसतऋतु, रजगुणाच प्रथम अपत्य (लभ) व इतरहा इष्टाऽप्या-
सेवकानीं त्याचें मन खंचल कृतव्याचा यत्न चालविला. ॥ २५ ॥ तेथें पुंजिकस्थली नावाचीं अध्वरा चेंडूनीं खेळत होती, स्तनाच्या गौरवामुळे (भारानें) तिच्या कटीला अतिशय पांढा
होत होती, बुचक्यान्व माळा गळून पडल्या होत्या, ती व तशीच तिची दृष्टि चेंडूच्या घोरणांनें इकडून तिकडे भ्रमण करित होती, इतक्यात कटिभूज तुटून गेलें व वायूने तिचें
बाधें चक्रुः. ॥ २४ ॥ कामः स्वघटुषि पंचमुखं (पाच मुखें ज्याचीं अंगे) अस्त्र सद्दे (जोडिता झाला). तदा मधुः, रजस्तोकः, [अन्ये] इंद्रभूत्या. [च तस्य] मनः व्यकपयन् (काळ-
सिते झाले). ॥ २५ ॥ वायुः कंडुकैः (चेंडूनीं) क्रीडत्याः (खेळणाऱ्या) स्तनगौरवात् (स्तनाच्या मोळा मारानें) मृश उड्झिमभयायाः (धकली कटि जिन्ही, अशा) अनुकटुक चलत्या.
(फिरणाऱ्या) इतस्ततः प्रमहतेः केशाधिकसितकाजः पुंजिकस्थल्याः कुटितमेखल (तुटला पत्र ज्यावरिल अशा) तत् सुखं वासः (वसाल) जहात् (नेता झाला) ॥ २६ ॥ २७ ॥

संदये इत्थं स्वधनुषि कामः पचमुखं तदा ॥ मधुमना रजसा ॥ २५ ॥ इतस्ततोऽमृष्टं श्रुत्वा अनुकंदुकम् ॥
कंदुकैः स्तनगौरवात् ॥ मृशमुद्दिग्मध्यायाः केशविसंसितस्रजः ॥ २६ ॥ इतस्ततोऽमृष्टं श्रुत्वा अनुकंदुकम् ॥
वायुर्जहार तद्भासः सूक्ष्मं त्रुष्टितमेखलम् ॥ २७ ॥ विससर्ज तदा बाणं मत्वा तं स्वजितं स्मरः ॥ सर्वं तत्राभवन्मोघमनी
शस्य यथोद्यमः ॥ २८ ॥ त इत्यमपकुर्वतो मुनेस्तचेजसा मुने ॥ दह्यमाना निववतुः प्रबोध्याहिनिवार्भकाः ॥ २९ ॥
नामं न तच्चित्रं महत्सु हि ॥ ३० ॥

इतीन्द्रानुचरैर्ब्रह्मन्धर्षितोऽपि महामुनिः ॥ यन्नागादहमो नावं न तच्चित्रं महत्सु हि ॥ ३० ॥

इतींद्रानुचरैर्ब्रह्मन्धाषिताऽपि महासुनिनः ॥ यस्माद्भावेना भाव मयं तां च न रेत्तु ॥

[तथा] तत्र सर्व मोघे
उद्यम' [तथा] तत्र सर्व मोघे
यथा अनीशस्य (असर्व बाणजे दुबळ्या माणसाचा) उद्यम'
(सर्वा) समस्त' ॥ २८ ॥ सुने, ते मुझे; इत्य अपकुर्वंतः (वास देणारे) तसेप्रसाद ह्यामानाः (भाजणारे) [सप्त'] अर्मका. (मुले) आहि (सर्पांना) प्रबोध्य (जागा करून) इव निव-
(बर्फ) समस्त'. ॥ २९ ॥ ब्रह्मन्, इंद्राक्षरैः इति धर्षित. आपि महासुनि. अहम्. (अहकाराच्या) भावं न अगात् [इति] यत्, सत्, महत्सु विश्व न ॥ ३० ॥
वृष्टुः (परतळे). ॥ २१ ॥ त्याच शाणी मदनाँ, आपण मुनीया जिंकले अशी मनारी गाठ घालून, त्यांच्यावर बाण सोडिला पण, दुबळ्याचा यत्न फुकट जातो.
सूक्ष्म वस्त्र उधविळें. ॥ २६ ॥ त्याच शाणी मदनाँ, आपण मुनीया जिंकले अशी मनारी गाठ घालून, त्यांच्यावर बाण सोडिला पण, दुबळ्याचा यत्न फुकट जातो.
तसी मदनाची 'सर्व खटपट त्या मुनीवर निरर्थक झाली. ॥ २८ ॥ सुने, ते इंद्रदत्त मुनीला आसा आम देता देता त्याच्या तेजांनी पोळ लागले व शेवटी बर्फा मूळें
सर्पीला ईक्षन्त आणि करून पाहून नावी तसे तेथून परतून गेले. ॥ २९ ॥ ब्रह्मन्, इंद्राच्या सेवकानी अशा रीतीने पुष्कळ प्रकारे छेडिले पंतु त्या मुनीला अहकार-

१ शोषण, दमन, समोहन, वायन न उत्पादन ही त्यांच्या अज्ञाच्या शाय मुखाचीं नाये होत.

रूप विकार उद्भवला नाही. महात्म्याच्या ठिकाणी हे करित्री हाणेने आश्रय घ्याव्यायोगा प्रकार नव्हे. ॥ ६० ॥ अनुवर गणासह कामाचे मुख म्हात झाले असे पाहून व ब्रह्मचीच ते सामर्थ्य ऐकून भावान् इंद्राला पराक्राडेचा विषय वाटला. ॥ ६१ ॥ तो मुनि अशा प्रकारे नप, स्वाध्यायनप व इंद्रियनियमन ह्याच्या योगे चित्ताची एकाग्रता करित असता त्याजवर अनुग्रह करण्यासाठी हारे नरनारायणरूपाचे तेथे प्रकट झाला. ॥ ६२ ॥ त्या दोन्ही मूर्ति अनुक्रमे शुद्ध व कृष्ण वर्णाच्या अमून त्याचे नेत्र नूनन कमळासारखे होते उभयतानाही चार चार भुज अमून आगावर हाणिषकमे व वल्कल हीं वळे होती. दोघाच्या हातात पवित्रके व कंठात तीन (अथवा नऊ) पदरी उपवीतें अमून त्यानीं एक एक भगवान् स्वराट् (हं) सगणे कामे निस्तेजस दृष्ट्वा ब्रह्मचे अनुभाव श्रुत्वा च परं विस्मयं समगात्. ॥ ६३ ॥ तस्य एव तप. स्वाध्यायसयमे. चित्त युंजत. [सत.], नरनारायण. हरिः अनुग्रहाय आविरासीत् (प्रकट झाला) ॥ ६२ ॥ शुक्लकृष्णौ नवकंजलोचनौ (कज झणजे कमल) चतुर्भुजौ रौरववल्कलांबरौ (रौरव झणजे हारणाचें बर्म) पवित्रपाणी त्रिवृन् (तीन पदरी किंवा तीन त्रिक नळ पदरी) उपवीतक, कमंडलु, वैणव (वेळूच्या) श्रुद्धं (सरळ) दंडं पद्माक्षमाला, उत जंतुमार्जन (कोंटक दूर करण्यात कुचा) वेद (दर्शनी पेढी) दधानौ

दृष्ट्वा निस्तेजसं कामं सगणं भगवान्स्वराट् ॥ श्रुत्वा ऽनुभावं ब्रह्मर्षेर्विस्मयं समगात्परम् ॥ ६३ ॥ तस्यैवं युंजतश्चित्तं तपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ अनुग्रहायविरासीन्नरनारायणो हरिः ॥ ६२ ॥ तौ शुक्लकृष्णौ नवकंजलोचनौ चतुर्भुजौ रौरववल्कलांबरौ ॥ पवित्रपाणी उपवीतकं त्रिवृत् कमंडलुं दंडमृजुं च वैणवम् ॥ ६३ ॥ पद्माक्षमालामुत जंतुमार्जनं वेदं च साक्षात्तप एव रूपिणौ ॥ तपच्छिद्वर्णविशंगरोचिषा प्रांशू दधानौ विबुधैर्भाषितौ ॥ ६४ ॥ ते वै भगवतो रूपे नरनारायणावृषी ॥ दृष्ट्वेत्यायाऽऽदरेणोच्चैर्ननामांगेन दंडवत् ॥ ६५ ॥

विबुधैर्भाषितौ प्रांशू (डच काठीचे) तौ तपच्छिद्वर्णविशंगरोचिषा (चमकणाच्या विजेच्या वर्णाच्या पिंगट नेत्रांचे) साक्षात् रूपिणौ तपः एव. ॥ ६३ ॥ [सः] ते भगवत. रूपे नरनारायणौ श्रुषी दृष्ट्वा उच्चैः (फार) आदरेण उत्थाय दंडवत् अंगेन ननाम. ॥ ६५ ॥

कमंडलु व सरळ वेळूचा दंड वरिला होता. ॥ ६३ ॥ त्या दोघांची कमळाक्षची माळ, किडे, नंतु इत्यादिकांना चाजूझ करण्यासाठी एक कुंचा, व दर्भमुष्टि हीं हार्ती घरिलीं होती. त्याची अंगकांति चमकणाच्या विद्युच्छतेसारसी दिसे झणून ते साक्षात् तोपमूर्तिच मागत. त्याचे बांधे उच्च अमून ते मोठमोठ्या देवाना देखील पूज्य होते. ॥ ६४ ॥ ते भगवतांचे अवतार नरनारायण ऋषि दृष्ट्वा पदल्याबरोबर मार्कंडेय मुनीने उठून त्यांना, अत्यंत आदरपूर्वक, शरीराचे उठून त्यांना, अत्यंत आदरपूर्वक, शरीराचे उठून त्यांना प्रणाम केला ॥ ६५ ॥

त्यांच्या दर्शनाने आनंद होऊन त्याच्या देहाला, इंद्रियांना व मनाला शांति मिळाली, आंगावर रोमांच उभे राहिले व नेत्रात अश्रूंचा पूर लोटल्यामुळे त्याच्याने नरनारायणाकडे बघविला. ॥ ३६ ॥ तो उठून हात जोडून नम्रपणे त्याच्यापुढे उभा राहिला व गद्गद वाणीने ' ईश्वरानो, आपणा उभयताना नमस्कार असे. ' असे बोलला. उत्सुकतेमुळे तो त्यांना आलिंगनच देणार की काय, असा भास होई. ॥ ३७ ॥ त्याने त्यांना आसन देऊन व पाय घुळून अर्घ्य, विलेपन, धूप, पुष्पे ह्या उपचारांनी त्याची पूजा केली. त्यांना आलिंगनच देणार की काय, असा भास होई. ॥ ३८ ॥ ते पूज्य व अनुग्रह करण्यास सिद्ध असे मुनि सुखासनी स्वस्थ बसले असता मार्कंडेयाने चरणास पुन्हा वदून करून असे माषण केले ॥ ३९ ॥ मार्कंडेय ह्याला -

॥ ३८ ॥ ते पूज्य व अनुग्रह करण्यास सिद्ध असे मुनि सुखासनी स्वस्थ बसले असता मार्कंडेयाने चरणास पुन्हा वदून करून असे माषण केले ॥ ३९ ॥ मार्कंडेय ह्याला -

स तत्संदर्शनानंदनिर्वृतात्मेन्द्रियाशयः ॥ हृष्टरोमा ऽश्रुपर्णाक्षो न सेहे तावुदीक्षितुम् ॥ ३६ ॥
 उत्थाय प्रांजलिः प्रह्व औत्सुक्यादाक्षिषन्निव ॥ नमो नम इतीशानौ बभाषे गद्गदाक्षरः ॥ ३७ ॥
 तयोरारसनमादाय पादयोरवनिज्य च ॥ अर्हणेनानुलेपेन धूपमाल्यैरपूजयत् ॥ ३८ ॥
 सुखमासनमासीनौ प्रसादाभिमुखौ मुनी ॥ पुनरानन्य पादाम्बां गरिष्ठाविदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥
 मार्कंडेय उवाच । किं वर्णये तव त्रिभो यदुदीरितो ऽसुः संपदते तमनु वाङ्मनंदंद्रियाणि ॥

संपदति वै तनुभृतामजशर्वयोश्च स्वस्याप्यथापि भजतामसि भावबंधुः ॥ ४० ॥

(गृह्योक्तं) मुनी पादाभ्यां पुनः आनन्य इदं ब्रवीत् - ॥ ३९ ॥ मार्कंडेयः उवाच - " त्रिभो, तव किं वर्णये, यदुदीरितं (ज्याने प्रेरितलेल) अजशर्वयोः (ब्रह्मा व गणेश यांचा) स्वस्थ (ब्रह्मा) अपि च असुः (प्राण) संपदते (चालतो वागतो), तं असु वाङ्मनंदंद्रियाणि संपदति. अथ अपि भजता तनुभृता, भावबंधु (आत्म्याचा हितकर्ता) अस्ति. ॥ ४० ॥ " हे विश्वव्यापको, तुझ्या सामर्थ्याचे वर्णन काय करावे ! तू प्रेरितल्यामुळे प्राण चलन पावतो व मग त्याच्या अतुरोषाने वाणी, मन व इंद्रिये चालत असतात. - ही गोष्ट केवळ प्राकृत जीवोत्पत्तीच्या लागू आहे असे नाही तर - ब्रह्मदेव, शंकर ह्यांचे प्राणादि तुझ्याच प्रेरणेमुळे चालतात हे वेदादिकात प्रसिद्ध आहे, अर्थात माझ्या स्वताच्या प्राणादिकाना ने त्या तुज्याच मिते हे उक्ता आहे. एकेदरीत तुज्याचून दुसऱ्या कोणालाही स्वातंत्र्य नाही, सगळे लोक लोकांच्या बाह्यीप्रमाणे तू चालवशील तसे चालतात तरी तू जे लोक

तुल्य मजतात त्यांच्या आत्म्याचा (पिता पुत्र इत्यादिप्राप्त्यर्थे केवळ देहाचा नव्हत) बंधु (हितकर्ता) आहेस. ॥ ४० ॥ - ईश्वरा, तू हाणशोड 'आहो देवे (नरनारायण) धर्मश्रद्धेचे पुत्र आहो, आहो! कडून प्राणांल-प्रवर्तना देण्याचे काम करे वडावे ' तर - भगवंता, तू जसे मत्स्य कूर्म इत्यादि हतर नाना अवतार घेणोस, तशाच ह्या तुझ्या दोन भूविही त्या वैखोक्त्याचे घालन करावे, तसे दूर सालवावे व त्याला मृत्युपासून सोडवावे ह्या सृष्टी घोरित्या आहेत. जसा कोळी आपणच आपल्या पोटातून जाले काढितो व शेवटी आपणच खाऊन टाकितो, तसा तू हे सगळे विश्व उत्पन्न करून संहरितोस. ॥ ४१ ॥ तूच जगाचे रक्षण करितोस व स्थावरजगमात्मक विश्वाला प्रेरणा देतोस. मी तुझ्या चरण-भरणवर, यथा इदं दृष्ट्या अविर्तु (रक्षण करणाऱ्या) नात्ता अन्यतनूः (दुखे अवतार) विमर्षि (कोल), [तथा] भगवतः इमे सृष्टी त्रिलोक्याः क्षेमाय, तापविरमाय, मृत्यु-क्षित्यै (मोक्षप्राप्तीसाठी) च [स्तः]. उज्वेलीसि (पाणे, तनु वेळीत ज्याच्या तो कोळी) इव सर्व पुनः प्रससि ॥ ४१ ॥ तस्य अविर्तु. (रक्षणकर्त्या) स्थिरचरेशितुः [तत्र] आह्मि. मूळ [मजामि], यत्स्यं (जेथे राहणाऱ्या) कर्मगुणकालरुजः (रुजा हा० पीढा) न-स्थिति (शिवत नाहीत). वेद ह्दगात ज्याच्या ते वेदाचे नत्स्यं जाणारे) मुनय.

मूर्ती इमे भगवतो भगवंत्त्रिलोक्याः क्षेमाय तापविरमाय च मृत्युजित्यै ॥ नाना विनर्ष्यवि-
तुमन्यतनूयथेदं सृष्ट्या पुनर्ग्रससि सर्वमिवोर्णनाभिः ॥ ४१ ॥ तस्यावितुः स्थिरचरेशितुरघ्निसूत्रं
यत्स्थं न कर्मगुणकालरुजः स्पृशति ॥ यद्वै स्तुवंति निनमंति यजंस्त्वमीक्षं ध्यायंति वेदहृदया
मुनयस्तदास्त्यै ॥ ४२ ॥ नान्यं तवाभ्युपनयादपवर्गमूर्तेः क्षेमं जनस्य परितोभिय ईश विद्मः ॥

ब्रह्मा विभेत्सलमतो द्विपराधीक्ष्यः कालस्य ते किमुत तत्कृतभौतिकानाम् ॥ ४३ ॥

तदास्त्यै (नाच्या प्राप्तीसाठी) यत् असीक्ष्य स्तुवंति, निनमंति (अत्यंत नमन करितात), यजंति, ध्यायंति [च]. ॥ ४२ ॥ ईश, परितोभियः (चहूकडून मय जाला अशा) जनस्य अप-
वर्गमूर्तेः (मोक्षरूपी) तत्र अभ्युपनयात् (वरणाळ शरण जाणे हाह्म) अन्य क्षेमं न-विद्मः द्विपराधीक्ष्यः. (दोन परावे स्थान ज्याचे अल) ब्रह्मा कालस्य ते अल (पक्षेपणे) विभेति
कमळाचे भजन करितो (४३ व्या श्लोकातील ' मजामि ' ह्या क्रियापदार्थां अन्यय). त्या चरणकमळाचा आश्रय घरणारा ना कर्म, गुण किंवा काळ ह्याच्या निमित्तानी उद्भवणा-
च्या पीढा सोसाव्या लागत नाहीत. वेद ज्याच्या हृदयान असतात ते (वेदाचे तात्पर्य जाणारे) मुनि त्याची (तुझ्या चरणाची) प्राप्ति व्हावी हाणून त्याला स्तवितात, अत्यंत
नमन करितात, चारंवार पूजितात व अंतरी ध्यात असतात. ॥ ४२ ॥ ईश्वरा, तू मोक्षरूपी आहेस. मृष्टीमर्थे लोकाच्या पाठीमागे चहूकडून मयेच मये लागेकी आहेत. त्यांचे
कल्याण होण्याचा (निर्भय स्थान भिलण्याचा) मार्ग तुझ्या चरणास उरण जाणे हाह्मन वेगळ्या आह्माला ठाऊक नाही. ज्याचे स्थान दोन परार्थपर्यंत राहते, तो ब्रह्मदेव देवील

तुझ्या - कदाशरूप - काळाला अत्यंत भीत असतो, मग त्या ब्रह्मदेवाने निर्मिळले भौतिक प्राणी भीत असतील हे वेगळे सांगायला पाहिजे कदाशाला ॥ ४३ ॥ हे सत्यज्ञानस्वरूपा
 ईश्वरा, झणून मी आत्मस्वरूपांला आच्छादून टाकणाऱ्या शरीरादिक निष्कृष्ट, तुच्छ, नश्वर व आत्म्याहून वेगळे खरे नाहीत अशा पदार्थांना टाकून देऊन (त्यावरील अभिमान
 सोडून) तुझ्या शरणागतीचे भजन करितो. तूच जीवाचा नियामक अर्थात श्रेष्ठ आहेस. मनुष्य तुला भजेल तरच त्याला सकल इच्छित गोष्टी प्राप्त होतात ॥ ४४ ॥ हे आत्म्या-
 च्या हितकल्याण ईश्वरा, यद्यपि सत्त्व, रज, तम हे तीनही गुण तुझ्या मायेची रूपे आहेत, त्याच्यायोगे पाळन, उत्पत्ति व लय चालतात, व ते तूच छीजेन वारण केले हे सत्य आहे,
 (भित्ते) अतः तत्कृतभौतिकानां [भवं इति] किमुत ? ॥ ४३ ॥ तत् आत्मच्छादि (आत्म्याला आळादणारे) असत् (तुच्छ) अंत्यं (नश्वर) अभिज्ञमात्र (आत्मत्प) इदं देहादि
 हित्वा (टाकून) श्रुतधियाः (सत्यज्ञानरूप) आत्मगुरोः परस्य तव पादमूल मज्जामि. [यदि पुरुष. त्वां मज्जति], तर्हि सर्वमनीषितार्थं विदेत (पावेल) ॥ ४४ ॥ ईश, आ-
 त्मबंधो, सत्त्व, रजः, तमः इति मायामयाः अस्य स्थितिलयोदयहेतवः कीला. यत् अपि तव घृताः, [तथा अपि] सत्त्वमयी नृणा प्रशाल्ये अन्ये न, याभ्या उयसनमोहभिय
 तद्वै मज्जामृतधियस्तव पादमूलं हित्वेदमात्मच्छादि चाऽऽत्मगुरोः परस्य ॥ देहाद्यपार्थमसंदल्यमभिज्ञमात्रं विदेत ते तर्हि
 सर्वमनीषितार्थम् ॥ ४४ ॥ सत्त्वं रजस्तम इतीश तवात्मबंधो मायामयाः स्थितिलयोदयहेतवो ऽस्य ॥ लीलाघृता यदपि
 सत्त्वमयी प्रशाल्यै नान्ये नृणां व्यसनमोहभियश्च याम्याम् ॥ ४५ ॥ तस्मात्तवेह भगवन्नथ तावकानां शुक्लां तनुं स्वदयितां
 कुशला भजंति ॥ यत्सात्वताः पुरुषरूपमुशंति सत्त्वं लोको यतो ऽभयमुतात्मसुखं न चान्यत् ॥ ४६ ॥ तस्मै नमो भगवते
 पुरुषाय मूत्रे विश्वाय विश्वगुरवे परदेवताय ॥ नारायणाय ऋषये च नरोत्तमाय हंसाय संयतगिरे निगमेश्वराय ॥ ४७ ॥
 [भवति]. ॥ ४५ ॥ तस्मात् भगवन्, कुशलाः (विद्वान्) इह तव, अथ तावकानां [च] शुक्ला स्वदयिता (आपल्याला प्रिय) तनु भजति यत् सात्वताः पुरुषरूपं उशति
 (मानितान्), अन्यत् न. यतः लोकाः, असंयं, उत आत्मसुखं च. ॥ ४६ ॥ तस्मै भगवते पुरुषाय मूत्रे (व्यापक) विश्वाय विश्वगुरवे परदेवतायै हंसाय (बद् केडी वाणी ज्याने
 तथापि त्यावरील सत्वमय मूर्तिच मनुष्याना शंति मिळण्यास कारण आहे. नाकीच्या दोन (रजोगुणी व तमोगुणी) मूर्तीस मज्जले - असता अनिष्ट प्रसंग ओढवतात - कारण,
 त्या दोहोपासून, दुःस्व, मोह व मय्ये प्राप्त होतात. ॥ ४५ ॥ झणून, भगवंता (नारायणा), विद्वान् लोक तुझ्या व तुझ्या भक्तांच्या (नराच्या) शुद्धवर्णां (सात्त्विक) मूर्तीला म-
 नतात. ती त्यांना अत्यंत प्रिय वाटते. भगवद्भक्त जनाना, सत्त्वगुण हे भगवताचे प्रिय रूप होय, दुसरे (रज तम) नव्हत, असे वाटत असते; त्यापासून वैकुण्ठलोक असय व
 आत्मसुख प्राप्त होतं (दुसऱ्या झणजे रजोगुणी व तमोगुणी मूर्तीपासून ती मिळत नाहीत). ॥ ४६ ॥ भगवंता, तू व्यापक, सर्वांचा अर्थांमी, विश्वरूपी, विश्वाचा गुरु व श्रेष्ठ दैवत

असूनु सध्या 'नारायणश्च' आणि उत्तम 'नर' ह्या दोन रूपांनी मगटळा आहेस. तुझे स्वरूप शुद्ध आहे. त्या आपली वाणी आदोषून धरिली आहे. तू वेदाचा प्रमर्तक होस. मी तुला नमस्कार करितो. ॥ ४७ ॥ - तू वेदमार्ग कसा प्रवृत्त केला ते सांगतो :- तुझ्या मार्गाने ब्रह्मदेवाचे आत्मज्ञान आच्छादिले होतं व कण्ठी इंद्रियमार्गानी त्याची बुद्धि अग्रगण्य धरत होती ह्यामुन त्याला तू त्याच्या इंद्रियात, प्राणामध्ये, हृदयांत व दृष्टिमार्गी प्रवर्तकरूपाने विद्यमान अमर्ताही समजून आला नाहीस. पण पुंड मर्ताचा गुरु जो रत्न तुझ्यासून वेद मिळाले तेव्हां त्यालाच तुझे ज्ञान झाले ॥ ४८ ॥ वेद हे तुझ्या दर्शनाचे सावन होत. ते तुझे रहस्य उघड करून सांगतात. - वेदाच्या माझ्यावाचून ते नुजं स्वरूपा (कला) निगमेश्वराय (वेदाचा प्रवर्तक) ऋषये नारायणाय, नरोत्तमाय च नमः. ॥ ४७ ॥ तन्मायया आवृतमतिः (वेहिले आत्मज्ञान ज्याचे असा) चिन्मयारूपदे. (इष्ट इन्द्रियमार्गानी) अमर्ताः (अमल करिते बुद्धि ज्याची असा) सः उ आद्यः (ज्ञान) स्वर्गेषु (आपल्या रहित्यात) असुषु (प्राणात), हृदि, हृत्पथेषु (नेत्राच्या मार्गी, समोर) अपि स्त य न केद वरिष्ठ-गुरोः ते [प्रवर्तित] वेदं उपसाद्य (गवत, मिळवून) [त्यां] साक्षात् [वेद]. ॥ ४८ ॥ आत्मरहःप्रकाशं (आत्म्याचे गूढ तत्व उघड करणारे) यद्दर्शनं निगमे [मरति], यत्र अ-

यं नै न वेद वितथाक्षयैर्भ्रमद्भिः संतं स्वस्वेष्वसुषु हृद्यपि हृत्पथेषु ॥ तन्मायया ऽऽवृतमतिः
स उ एव साक्षादाद्यस्तवाऽखिलगुरोरुपसाद्य वेदम् ॥ ४८ ॥ यद्दर्शनं निगम आत्मरहःप्रकाशं
मुह्यति यत्र कवयो ऽजपरा यतंतः ॥ तं सर्ववादविषयप्रतिरूपशीलं वंदे महापुरुषमात्मनिगूढ-

बोधम् ॥ ४९ ॥ इति श्रीमा. द्वादशस्कंधे ऽष्टमो ऽध्यायः ॥ ८ ॥

अपराः (ब्रह्मदेवादि) कवयः (विद्वान्) यतंत. (चल करणारे) अपि मुह्यति, तं सर्ववादविषयप्रतिरूपशीलं (सगळ्या वादाच्या विषयन प्रत्येकान मिश्रळगाग स्वभाव ज्याचा अंग) आत्मनिगूढबोध (वेदादिकानी आच्छादिले ज्ञान ज्याचे असा) महापुरुषं त्वां वंदे. " ॥ ४९ ॥

प कळणे दुर्घट आहे, - ब्रह्मदेवप्रभृति विद्वानानी - सार्वम इत्यादि इतर मार्गांनी - पुष्कळ खटपट केली तरी त्यांना त्या (तुझ्या स्वरूपा) विषयी मोहच पडेल गदिला. कारण, तुझ्या स्वभावाच सकळ वादांचे विषय ने वेदादि त्या प्रत्येकात त्या त्या प्रकारे मिळून राहिलेला आहे (तूं सर्वत्र सर्व रूपांनी राहतोस). नारायणाने ज्ञान देहादि उपविषमूहाने आच्छादून द्याकिलेले असते. अशा हे महापुरुषा, तुला मी वंदन करितो. " ॥ ४९ ॥

॥ इति श्रीसद्भागवतार्थदर्शने द्वादशस्कंधे अष्टमो ऽध्यायः ॥ ८ ॥

सुत हाथाळे :- ऋषे, बुद्धिमान् मार्कण्डेय मुनीनीं नराचा सखा जो नारायण त्याची अशा प्रकारे स्तुति केली. तेव्हा ता गगवान् सतुष्ट हाऊन त्या भृगुकुलवरिष्ठा (गार्ग्य) हा हाथाळे :- ऋषे, बुद्धिमान् मार्कण्डेय मुनीनीं नराचा सखा जो नारायण त्याची अशा प्रकारे स्तुति केली. तेव्हा ता गगवान् सतुष्ट हाऊन त्या भृगुकुलवरिष्ठा (गार्ग्य) हा हाथाळे :- ऋषे, बुद्धिमान् मार्कण्डेय मुनीनीं नराचा सखा जो नारायण त्याची अशा प्रकारे स्तुति केली. तेव्हा ता गगवान् सतुष्ट हाऊन त्या भृगुकुलवरिष्ठा (गार्ग्य) हा

सुत उवाच । संस्तुतो भगवानेत्य माकड्येन धानता ॥ गतायामासीत् ॥ परितुष्टाः ॥ २ ॥ वयं ते परितुष्टाः ॥
 ओ भो ब्रह्मर्षिवर्याऽसि सिद्ध आत्मसमाधिना ॥ मयि भक्त्या ऽनपायिन्या तपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ ३ ॥ ऋषिरुवाच । जितं ते देव देवेश प्रपन्नार्तिहराच्युत ॥
 स्म त्वद्वृहद्व्रतचर्या ॥ वरं प्रतोच्छ भद्रं ते वरदेशादभीप्सितम् ॥ ३ ॥ गृहीत्वा ऽजादयो यस्य श्रीमत्पादानदर्शनम् ॥ मनसा योगपक्वेन स भवान्मे
 वरेणैतावता ऽलं नो यद्भवान्समदृश्यत ॥ ४ ॥ गृहीत्वा ऽजादयो यथा लोकः सपालो वेद सद्भिदाम् ॥ ६ ॥

५ ॥ अथाप्यबुजपत्राक्षं पुण्यश्लाकाशिखामणः ॥ इदं नाना चैव तेषां सारं ॥
५ ॥ अक्षागोचरः ॥ ५ ॥ अक्षागोचरः ॥ ५ ॥

सल) [सुति] यत्, एतावता वरेण नः सल ॥ ४ ॥ सलद्वयः यागपक्षेन मनसा यस्य आत्मनो भवेत् (एक ब्रह्मावस्थायी भवे) वेद ॥ ६ ॥

सख) [हति] यत्, एतावता वरेण न, अल ॥ ७ ॥
अथ अपि संकुञ्जपाक्ष, पुण्यश्लोकशिखारणे, भार्या द्रष्टे (आई शक्ति), यथा सपालः लोकः सद्भिदा (एक ब्राह्मणम्) धर्द दर्शन
आपला इतर्क प्रकट केला. प्रभो ! आपण दर्शन दिले एवढाच वर मळा पुरे. ॥ ४ ॥ ब्रह्मादेदेव योगग्यासांने पक्क झालेल्या मनानें ज्याच्या शोभायुक्त चरणकमळाचें
मिळवून देतार्प माझे, तो तू माझ्या डब्यास पडलास - हापोसा अधिक वर तो कोणता मिळावयाचा ? - ॥ ५ ॥ तथापि, हे कमळदलनयनां, ब्रह्मादिक लोकपालासह ह्या जनाना
मुटुमणि होस. ” ॥ ६ ॥

ज्या योगी कहते हैं कि एक समजत है एक मन पातेले आहे.

सूत क्षणाले :- मुने, मार्कण्डेयाने अशा प्रकारे येथेच्छं स्तुति गाऊन पूजा केली असतां तो महासमर्थ भगवान् हासत हासत 'ठीक आहे (तुला माझी माया दिसेल)' असे ह्मणून कंदरिकाश्रमी गेला. ॥ ७ ॥ मार्कण्डेय ऋषीच्या मनात तीच गोष्ट सारखी बोटद राहिली. तो आपल्या आश्रमातच राहून सूर्य, चंद्र, उदक, मृगि, वायु, आकाश, आत्मा ॥ ८ ॥ अशा सर्व स्थळीं हरींचे ध्यान करीत कल्पनिक उपचारांनी त्याला पूजित असे. एके प्रसंगी तो प्रेमाच्या अनवर वेगात गढून जाऊन पूजा विमलून गेला. ॥ ९ ॥ ब्रह्मन् भृगु-सुतः तवाच-मुने, ऋषिणा इति ईक्षितः (लखिलेला) काम अर्चितः भगवान् सः ईश्वरः स्मयन् (हांणारा [सन्] " तथा " इति उक्त्वा वदर्योश्रमं प्रागान् ॥ ७ ॥ त एव अर्थं चिंतयन् स्वाश्रमे एव वसन् सः ऋषिः ब्रह्मार्कसोमाबुध्वायुवियदात्मसु, ॥ ८ ॥ सर्वत्र च हरिं ध्यायन् [सन्] भावद्रव्यैः (ब्राल्पनिक उपचारांनी) अपूजयन्. कचित्

सूत उवाच । इतीदितो उचितः काममृषिणा भगवान्मुनेतथेति स स्मयन्प्रागाद्दूर्या-

श्रममीश्वरः ॥७॥ तमेव चिंतयन्नर्थमृषिः स्वाश्रम एव सः ॥ वसन्नय्यर्कसोमांबुध्वायु-

-वियदात्मसु ॥ ८ ॥ ध्यायन्सर्वत्र च हरिं भावद्रव्यैरपूजयत् ॥ कचित्पूजां विसस्मर

प्रेमप्रसरसंश्रुतः ॥ ९ ॥ तस्यैकदा भृगुश्रेष्ठ पुष्पमद्रातटे मुनेः ॥ उपासीनस्य संख्यायां

ब्रह्मन्वायुरभून्महान् ॥ १० ॥ तं चंडशब्दं समुदीरयंतं बलाहका अन्वमवनकरालाः ॥

अक्षस्थविष्ठा मुमुचुस्तद्विद्धिः स्वनंत उच्चैरभिवर्षधाराः ॥ ११ ॥

प्रेमप्रसरसंश्रुतः [सन्] पूजां विसस्मात्. ॥९॥ भृगुश्रेष्ठ, ब्रह्मन्, एकदा तस्य मुनेः पुष्पमद्रातटे संख्यायां उपासीनस्य [सतः], महान् वायुः अन्नुन् ॥ १० ॥ चंडशब्द समुदा-
रयंतं (उच्चारणच्या) तं मनु करालाः (मयकर) बलाहकाः (मेघ) असवन्, तद्विद्धि. (विजानी) उच्चैः स्वनंतः (कडावणारे) [सतः] अक्षस्थविष्ठा. (गाढीच्या आसनावरच्या मोठ्या)
अभिवर्षधाराः मुमुचुः. ॥११॥

कुलकरा (शौनका), एके वेळीं संख्यासमर्थी तो मुनि पुष्पमद्रेच्या तीरावर वसला असता एकाएकी प्रचंड वारा वाहूं लागला. ॥ १० ॥ तो वायु सोनाच्याचा शब्द उच्चारित
असतां त्याच्या माथून सगळीं भेव येऊं लागले. त्यांनीं विजाचा कडकडाट करित गाढीच्या आसाएवढ्या मोठ्या वारानीं व्हड पाडण्यास नारभ घेला. ॥ ११ ॥

पूढे चहुँकडून वायूच्या वेगाने उचंबळणाऱ्या छाटांनी चारी समुद्र मूलखाला पूर्ण ग्राशीत आहेत, असे दिसून आले. त्या समुद्रात उग्र नक्र व महाभयंकर भोंकरे असून गंभीर गर्जेना चालखी होती. ॥ १२ ॥ आकाशाला व्यापून दाकणाऱ्या उदकांनी, तीक्ष्ण सूर्यकिरणानीं (किंवा वायूनीं) व विजानी स्वता (मार्कंडेया) सुद्धा चारी (रक्षिज्ज, स्वेज अन्न, जरायुज) प्रकारांचे विश्व आतून बाहेरून त्रासविले व धृष्टी पाण्यात बुडून गेली, असे पाहून मुनोच्या मनाला खेद झाला व तो भिऊन गेला. ॥ १३ ॥ मार्कंडे-
ततः क्षमातले (पूर्वतल) आग्रसंतः (गिळणारे) समीरवेगोर्भिभिः (वायूवेगामुळे उठणाऱ्या छाटांना) उग्रतकमहाभयावर्तगभीरघोषाः चतुःसमुद्राः समतत (भोवतालीं) ददददंत-
॥ १२ ॥ मुनिः आत्मना सह चतुर्विधं जगत् अतिद्युभिः (आत्मना स्वर्गे ज्यानीं कशा) अद्भिः (उदकांनीं), खैः (नीत्र पूर्व किरणानीं किंवा वायूनीं), शत-ददभिः (विजानीं) च
अंतः, बाहिः [च] उपतापित, क्षमा (पृथ्वी) [च] जलाश्रुता (पाण्याने बुडविली) वीर्य विमनाः (खिन्न) [सन्] समत्रसत् ॥ १३ ॥ तस्य एव उद्गीक्षन्. [१२.], ऊर्भिर्मी-

ततो व्यदश्यंत चतुःसमुद्राः समंततः क्षमातलमाग्रसंतः ॥ समीरवेगोर्भिभिः क्रनक्रममहाभयावर्तगभीरघोषाः ॥ १२ ॥ अंतर्बहिश्चा-

द्विरतिद्युभिः खरैः शत-ह्रदाभीरुपतापितं जगत् ॥ चतुर्विधं वीक्ष्य सहात्मना मुनिर्जलाश्रुतां क्षमां विमनाः समत्रसत् ॥ १३ ॥

तस्यैवमुद्गीक्षत ऊर्भिर्मीषणः प्रमंजनाघूर्णितवार्महार्णवः ॥ आपूर्यमाणो वरषद्भिरंबुदैः क्षमामप्यधाद्वीपवर्षाद्रिभिः समम् ॥ १४ ॥

सक्षमांस्तारिखं सदिवं सभागणं त्रैलोक्यमासीत्सहदिग्गिमेराश्रुतम् ॥ स एकएवोर्वीरितो महामुनिर्बभ्राम विक्षिप्य जटा जडांधवत् ॥ १५ ॥

क्षुचट्टूपरीतो मकरैस्तिमिर्गिलिरुपद्रुतो वीचिनमस्वता हतः ॥ तमस्यपारे पतितो भ्रमन्दिशो न वेद खं गां च परिश्रमेषितः ॥ १६ ॥

षणः (छाटांनीं भयंकर) प्रमंजनाघूर्णितघाः (वायूने खळाविलेले पाणी ज्याचे कशा) महार्णवः वरषाद्भिः (शुष्ट किरणाऱ्या) अंबुदैः (मेघानीं) आपूर्यमाणः (भरला जाणारा) [सन्] क्षमा-
द्वीपवर्षाद्रिभिः समं अप्यधात् (आच्छादित झाला) ॥ १३ ॥ सक्षमांतरिक्ष (पृथ्वी व आकाश यावर) सदिवं सभागणं (नक्षत्रावर) त्रैलोक्य दिग्भिः सह आश्रुत (पुढलेले) आ-
श्रुतम्. एकाः एव उद्गीक्षन्. (उत्तेजना) स. महामुनिः. जटाः विक्षिप्य अडावधत् बभ्राम (फिरत राहिला) ॥ १५ ॥ क्षुचट्टूपरीतः (शुबने व रुधने व्याप्त) मकरैः, तिमिर्गिलैः. (सोळा
असे पाहत आहे इतक्यात, सोसाव्याच्या वाऱ्याने समुद्राचे पाणी उत्सकू लागले, छाटांनी त्याचे स्वरूप भयंकर झाले, मेघानी सारखी दृष्टि चालवून त्यात भर चालविलीच होती,
अशा त्या समुद्राचे दीपे खंडे व पर्वत ह्यासुद्धा पृथ्वी आच्छादून दाकिली. ॥ १४ ॥ भूमी, आकाश, स्वर्ग, नक्षत्रसमूह व दिशा ह्यासुद्धा सगळे त्रैलोक्य बुडून गेले. बाकी उ-
रलेला कायतो तो एकदा महामुनि (मार्कंडेय) वेळाआधक्यासारखा जय पसरून फिरत राहिला. ॥ १५ ॥ त्याला शुबने व रुधने आसून सोडिले होते, मगरानीं व तिमिर्गि-

अर्नी उपद्रव झलविषा होता, छटा व वायु एकत्रमागून एक तबके मारीतच होते. अशा रीतीनें अपार अंधकारांत पडलेला तो मुनि फिरता फिरता थकून गेला. त्याला दिशा कोठे आहेत, आकाश कोणते व पृथ्वी कोठे गेली काही उपज पडेना । ॥ १९ ॥ तो एखादे वेळीं मोठ्या भोवण्यात सापडे. केव्हा त्याच्या आगावर लाटांचे तडाके वसत, क्वचित् प्रसंगी कळंतील प्राणी तो आपल्याला सायद्या मिळवा झणून दुसऱ्या सजातीय प्राण्याला मारून त्याला (मारुंड्याला) खात असत. ॥ १७ ॥ त्याला केव्हा शोक उत्पन्न होई, असोनीं [च] उपद्रुतः वीचिनसस्वता (खाऊनीं व वाच्याने) हतः अपारे तमसि पतित. परिश्रमेवितः (श्रम पावलेल) [सः] झमत् [सन्] दिशः, ख, गा (गवील) च न वेद ॥ १६ ॥ क्वचित् महावर्त (मोठ्या भोवण्यात) गतः, क्वचित् तरलैः (लवणी) ताहितः, क्व अपि स्वयं अन्योन्यवातिभि (परस्पराच मारणाऱ्या) यादोनि (जलजतूनीं) मश्यते. ॥ १७ ॥ क्वचित् शोकं, क्वचित् मोहं, क्वचित् दुःखं, सुखं, मयं, [च] क्वचित् मृत्यु अवाप्नोति, उत व्याध्यादिभि. आदित. (पाहिले) ॥ १८ ॥ विष्णुमायावृतात्मन. [तस्य] तस्मिन्

क्वचिद्वर्तो महावर्ते तरलैस्ताडितः क्वचित् ॥ यादोभिर्मश्यते क्वपि स्वयमन्योन्यघातिभिः ॥ १७ ॥

क्वचिच्छोकं क्वचिन्मोहं क्वचिदुःखं सुखं भयम् ॥ क्वचिन्मृत्युमवाप्नोति व्याध्यादिभिरुतादितः ॥ १८ ॥

अयुतायुतवर्षाणां सहस्राणि शतानि च ॥ व्यतीयुर्भ्रमतस्तस्मिन्विष्णुमायावृतात्मनः ॥ १९ ॥ स कदाचि-

द्भ्रमंस्तस्मिन्पृथिव्याः ककुदि द्विजः ॥ न्यग्रोधपोतं ददृशे फलपल्लवशोभितम् ॥ २० ॥ प्रागुत्तरत्यां

शारवायां तस्याऽपि ददृशे शिशुम् ॥ शयानं पर्णपुटके ग्रसतं प्रभया तमः ॥ २१ ॥

अमृतः [सतः] अयुतायुतवर्षाणां सहस्राणि, शतानि च व्यतीयु (गेलें) ॥ १९ ॥ तस्मिन् झमत् स. द्विजः क्वचिद्व पृथिव्या. ककुदि (उच प्रदेसी) फलपल्लवशोभित न्यग्रोधपोतं (वनाच्या वृक्षान्या वृक्षास) ददृशे ॥ २० ॥ तस्य अपि प्रागुत्तरस्यां (ईशान्येच्या) शारवाया पर्णपुटके (गनाच्या द्रोणात) शयान प्रनया तम. ग्रसत शिशु (बाळाल)

केव्हा मोह पडे, कवी दुःख, कवी मय, एतादेवेळीं मृत्यु येई व कधी व्यावि कोरे पीडा देत असत. ॥ १८ ॥ अशा रीतीनें विष्णूच्या मार्गेनें मन वेष्टित होऊन तो त्या उदकात भ्रमण करीत असता शोकचो सहस्र कोटि वर्षे निघून गेली. ॥ १९ ॥ एके वेळीं फिरता फिरता त्या ब्राह्मणाच्या पृथ्वीच्या एका उच प्रदेशी फळांनी व पल्लवांनी सुशोभित असा वडाचा व्हानस वस दिसला. ॥ २० ॥ आणि त्याच्याही ईशान्येकडील शालेवर पानाच्या द्रोणात निचलेच एक बाळ डिमून आला. तो मुलगा अ. पर्य. कर्तोने

अवकार गिळून दाकीत होना. ॥ २१ ॥ त्याचा अंगवर्ण उत्तम पाचपयासारखा स्थानळ असून मुक्कमळ रम्य होते, मान शंखासारखा (तीन वळ्यानी युक्त) वन स्थळ विशाळ आसिका मरळ व झुकटि सुंदर होत्या. ॥ २२ ॥ श्वासाच्या योगे हालणाऱ्या केंसाना, तो मुशोमित दिसत होता, शंखाप्रमाणे आत वळ्या असल्यामुळे त्याचे कान सुंदर दिसत असून त्यावर झाळिवीची फुले ठेविली होती, पेंवळ्यासारखा अवरोक्षाच्या कातीने त्याचे मूळेचे अमृताप्रमाणे (किंवा चुन्याप्रमाणे) शुभ्र हास्य किंचित् तावून होऊन गेले वृद्धो. ॥ २३ ॥ महाभरकतदयाम श्रीमद्वदनपंकजं कंबुग्रीव (शखासारखी मान ज्याची अशा) महोरस्क सुवास सुंदरभुव ॥ २२ ॥ श्वासैजदलकामातं (श्वासांनी हालणाऱ्या केंसानां शोभलेल्या) कंबुग्रीवकर्णोद्दामं (शंखासारख्या सुंदर कानात दाळित्याचे फूल ज्याच्या अशा) विद्रुमाधरभासा (पेंवळ्यासारखा अवरोक्षाच्या कातीने) ईषच्छोणायितसुभ्रास्मित (किंचित् तावून झाले अद्वैतुल्य हास्य ज्यांचे अशा) ॥ २३ ॥ पद्मगर्भकिणापाग हृद्यहासावलोकन श्वासैजदलसविभ्रान्ननाभिदलोदर (श्वासांनी हालणाऱ्या वळ्यानी वचल आहे खोल नाभि ज्यावरील असे

महाभरकतदयामं श्रीमद्वदनपंकजम् ॥ कंबुग्रीवं महोरस्कं सुनासं सुंदरभुवम् ॥ २२ ॥

श्वासैजदलकामातं कंबुग्रीवकर्णोद्दामम् ॥ विद्रुमाधरभासेषच्छोणायितसुभ्रास्मितम् ॥ २३ ॥

पद्मगर्भकिणापांगं हृद्यहासावलोकनम् ॥ श्वासैजदलसंविभ्रान्ननाभिदलोदरम् ॥ २४ ॥

चार्वेगुलिभ्यां पाणिभ्यामुक्षीय चरणांबुजम् ॥ मुखे निधाय विप्रेद्रो धयतं वीक्ष्य विस्मितः

॥ २५ ॥ तदर्शनाद्वीतपरिश्रमो मुदा प्रोत्फुल्लहृत्पद्मविलोचनांबुजः ॥ प्रहृष्टरोमाऽद्भुत-

भावशंकितः प्रष्टुं पुरस्तं प्रससार बालकम् ॥ २६ ॥

पिपळाच्या पांदासारखे अंदर ज्यास अशा) ॥ २४ ॥ चार्वेगुलिभ्यां (हस्तर बोटे ज्याची अशा) पाणिभ्यां (हातांनी) चरणांबुज उक्षीय (उचळून) मुखे निधाय धयतं (बोळणाऱ्या) [त] वीक्ष्य विप्रेद्रो विस्मितः ॥ २५ ॥ तदर्शनात् वीतपरिश्रमः (वेळे श्रम ज्याचे असा) मुदा प्रोत्फुल्लहृत्पद्मविलोचनांबुजः प्रहृष्टरोमा [स.] अद्भुतभावशंकितः (भावझं रूप) [सन्] त होतं. ॥ २६ ॥ त्याचे कटाक्ष कमलगाभीसारखे किंचित् रक्तवर्ण असून अवलोकन मनोहर हास्ययुक्त होते त्याचे उदर पिपळाच्या पानासारखे असून त्यावरील वळ्या श्वासाच्या योगे हलत दिसून त्याची गंभीर नाभि चंचल होत असे. ॥ २७ ॥ त्या मुखच्या अंगुळी मुर होत्या. त्याने आपल्या हातांनी चरणकमळ उचळून मुखात घालून त्यांच पान चालविले होते. अक्षी ती रम्य वाटून पाहून त्या श्रेष्ठ ब्राह्मणाला अत्यंत विस्मय वाटला. ॥ २८ ॥ त्याच्या दर्शनाबरोबर मार्कंडेयाचे श्रम दूर झाले. आनंदामुळे ऊदयकमळ व नेत्रकमळे

प्रफुल्ल शाली. रोमाच परधरे, अत्यंत आश्चर्यकारक रूप पाहून मनात शंका उद्भवली. व तो त्या वाळकाला प्रश्न करण्यासाठी पुढे सरला. ॥ २१ ॥ इतक्यात तो मार्गव (मार्गव) त्या वाळ्याच्या श्वासाबरोबर मांडीप्रमाणे पटकन पोटात गेला. तेथे पाहतो तो प्रलयाच्या पूर्वी असें हें जग बाहेर होतें, तसेंच सगळे आत मांडलेले दिसत, तेव्हा नर त्याच्या परमावाचे आश्चर्य वाटले. ॥ २७ ॥ आकाश, स्वर्ग, पृथ्वी, नक्षत्रगण, पर्वत, सागर, दाने, लेंडे, दिशा, देव असुर, वने, देश, नद्या, नगरे. खाली, खेडी, गोंळवाडे बाळकं प्रभु पुर. प्रससार (साल) ॥ २१ ॥ तावत सः मार्गवः शिशोः श्वसितेन अतः शरीरं यथा मशकः, [तथा] अविशन् (शिरला), तत्र अग्नि उधापुरा न्त्स अद्. कृत्स्नश (पूर्णण) अचष्ट (पाकता साल), अतीव विस्मितः [सन्] अमुखात्. ॥ २७ ॥ असौ खं, रोदसी, गगन् (नक्षत्रसमूह), अद्रिसागरान्. सर्वात् द्वीपान्, सुसुरान्, बन्धनि, देवान्, सरितः, पुराकरान् केदाञ्च (शरीरात्), ब्रजान्, आश्रमवर्णवृत्तयः, ॥ २८ ॥ महति सृताते अथ भौतिकानि, नानायुगकल्पकल्पन काल, एतन्निचिन् अच्य-

तावच्छिशोर्वै श्वसितेन मार्गवः सोंऽतः शरीरं मशको यथा ऽऽविशत् ॥ तत्राप्यदो न्यस्तमचष्ट कृत्स्नशो

यथा पुरा ऽमुखादतीव विस्मितः ॥ २७ ॥ खं रोदसी भगणानद्रिसागरान् द्वीपान्सवर्णककुभः सुरासुरान् ॥

वनानि देशान्सरितः पुराकरान् स्वेतान्ब्रजानाश्रमवर्णवृत्तयः ॥ २८ ॥ महति भूतान्यथ भौतिकान्यसौ

कालं च नानायुगकल्पकल्पनम् ॥ यत्किंचिदन्यद्व्यवहारकारणं ददर्श विश्वं सदिवावभासितम् ॥ २९ ॥

हिमालयं पुष्पवहां च तां नदी निजाश्रमं तत्र ऋषीनपश्यत् ॥ विश्वं विपश्यन् श्वसिताच्छिशोर्वै

बहिर्निरस्तो न्यपतच्छयाब्धौ ॥ ३० ॥ तस्मिन्पृथिव्याः ककुदि प्ररुढं वटं च तत्पर्णपुटे शयानम् ॥

तोकं च तत्रेममुधास्मितेन निरीक्षितो ऽपांगनिरोक्षणेन ॥ ३१ ॥

तु व्यवहारकारण, [तत्] च [एवं] सत् इव अवभासित विश्वं ददर्श. ॥ २९ ॥ हिमालयं, उपपन्ना तां नदी, निजाश्रम, तत्र ऋषीन् [च] अपश्यत् विश्व पश्यन् [सः] शिशो. श्वसितात् बहिः निस्तः (दृष्टिलेख) [सन्] लयाब्धौ न्यपतत् ॥ ३० ॥ तस्मिन् पृथिव्याः ककुदि प्ररुढ वट, तत्पर्णपुटे शयान तोक (बालक) च आश्रम, वर्ष, त्याच्या निर्वाहाची सावने, ॥ २८ ॥ महासूते, भूताची कार्ये, नाना युगाची व कल्पची रचना करणारा काळ, व अन्यही जे काही व्यवहारांला कारण असत ते सर्वे विश्व सन्यासासरे मासविलेले त्याला तेथे दिसले. ॥ २९ ॥ तो हिमालय, तेथे ती पुष्पवहा नदी, निच्या तीरी तो आप्ता आश्रम व त्यान असलेले ऋषि त्याच्या दृष्टीस पडले. तो जे विश्व पाहत असता, मुलाच्या उच्छ्वासाबरोबर एकदम बाहेर निघून प्रलयसमुद्रात येउन पडला. ॥ ३० ॥ तेथे पृथ्वीच्या उचप्रदेशी उगवलेला तो वटवृक्ष व त्या

च्या पानाच्या द्रोणात निजलेला तो बालक त्याच्या दृष्टीस पडला. त्या बाळाने प्रेमपूर्वक अमृतनुलय हास्ययुक्त कटाक्षदृष्टाने ह्याच्याकडे पाहला. नंतर ९१ ७
मुनि, ती मूर्ति नेत्राच्या योगे दृढयात स्थापून, अर्धासजाला आलिंगन देण्यासाठी गावून गेला. ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इतक्यात, एखाद्या हनुमानी मनुष्याने व्याशर २११५
जया त्याच्या वस्तु एकीभागून एक नाहांशा होतात व त्याचा उद्योग फुकट जातो, तसा तो महायोगी व बुद्धिगुहेत राहणारा माक्षात् भगवान् त्या ऋषीच्या पुढून एकदम न २१ ॥
[धीस्य] तत्वेमसुधास्मितेन अपागनिरीक्षणेन निरीक्षितः [सन्] ॥ ३१ ॥ अथ नेत्राभ्यां दृष्टि विधित (त्यापेलेल्या) बालक वक्ष्य अतिसंक्षिप्त (फार थकलेला) [सन्]
अर्धोसजं परिष्कृतं (आलिंग्यत्स) अभ्यासः (पुढे गेला) ॥ ३२ ॥ तावत् सः भगवाद् साक्षात् योगाधीशः गुहाशयः यथा अनीशनिर्मिता (हतभाग्याने निर्मिलेली) ईहा (ललि
त्यापर उद्योग), [तथा] ऋषेः सद्यः (तत्काल) अतर्दधे (गुप्त झाला). ॥ ३३ ॥ ब्रह्मन्, अथ तं अनु वटः, स लेख, लोकसंभव [च] क्षणात् अस्य तिरोधादि (कोपले) [स.]

अथ तं बालकं वीक्ष्य नेत्राभ्यां विधितं हृदि ॥ अन्ययादतिसंक्षिप्तः परिष्वक्तमघोक्षजम् ॥ ३२ ॥

तावत्स भगवान्साक्षाद्योगाधीशो गुहाशयः ॥ अंतर्दध ऋषेः सद्यो यथेहा ऽनीशनिर्मिता ॥ ३३ ॥

तमन्वथ वटो ब्रह्मन्सलिलं लोकसंभवः ॥ तिरोधायि क्षणादस्य स्वाश्रमे पूर्ववत्स्थितः ॥ ३४ ॥

इ० भा० म० द्वा० मायादर्शनं नाम नवमो ऽध्यायः ॥ ९ ॥ सूत उवाच । स एवमनुभूयेदं

नारायणविनिर्मितम् ॥ वैभवं योगमायायास्तमेव शरणं ययौ ॥ १ ॥ मार्कण्डेय उवाच । प्रपन्नो

ऽस्म्यंघ्रिमूलं ते प्रपन्नाभयदं हरे ॥ यन्मायया ऽपि विबुधा मुह्यति ज्ञानकाशया ॥ २ ॥

स्वाश्रमे पूर्ववत् स्थितः ॥ ३४ ॥ इति श्रीभगवत्तात्वये द्वादशस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ सूतः उवाच — स. एव नारायणविनिर्मित इव योगमायाया. वैभव अनुभूय (अनुभू
व) सं एव शरणं ययौ. ॥ १ ॥ मार्कण्डेयः उवाच — “ हरे, प्रपन्नाभयदं ते अघ्रिमूलं प्रपन्नः अस्मि, ज्ञानकाशया (ज्ञानप्रमाणे प्रकाशनाच्या) यन्मायया विबुधा. अदिमुह्यति.” ॥ २ ॥
माळा, ॥ १३ ॥ कसे, त्याच्या सगून तो बटवृक्ष, तें उदक, तो कोकाचा प्रलय सगळे क्षणात नाहींसे झाले, - कधीला ईश्वराचे आलिंगन मिळाले नाही - व तो आपल्या आश्र
मात पूर्वीप्रमाणे स्वयं राहिला. ॥ ३४ ॥ इति द्वादशस्कंधे नवमो ऽध्यायः ॥ ९ ॥ सूत हाणाले - ऋषिहो ! तो मार्कण्डेय मुनि नारायणांने निर्मिलेले हें योगमायेचे वैभव
आद्या प्रकारे अनुभवल्यावर त्याच प्रमुखा शरण गेला. ॥ १ ॥ मार्कण्डेय हाणाला :- ‘हरे, शरणागताला अथय देणाऱ्या तुझ्या चरणतलाला भी शरण आलो. - तुझे भजन न केले

असत् - विद्धिम् देखील ज्ञानाप्रमाणे प्रकाशमान अशा गुरुच्या मायेच्या योगे मोडून जातात.' ॥ २ ॥ मूत छापले. - ऋषे, अशा प्रकारे माकडेयांचे मन निश्चय झाले एके प्रसंगी प्रमथगणानां केष्टेले भावान् रुद्र भक्तीसह संदिकेवरुवा वमन आकाशमार्गे पर्यटन करीन असता त्याची दृष्टि ह्या ऋषेवर गेली. ॥ ३ ॥ तेव्हा उमेने ऋषीकडे पाहून संकरीला हटले :- "भगवन्, ह्या ब्राह्मणाकडे पहा. ह्याची देह, इंद्रिये व मन हो निश्चल होऊन राहिली आहेत. ॥ ४ ॥ तुझा शत्रूने आपला समुद्रातील उदक व नक्रानृते स्वतः उवाच - रुद्राण्या [सह] स्वगणैः वृत्तं वृषेण शिवि पर्यटन् भगवान् रुद्रः एवं निमृतात्मानं (निश्चल मन ज्याचे असा) त ददर्श ॥ ३ ॥ अथ उमा त ऋषि वीक्ष्य गिरिशं समभाषत - " भगवन्, यथा वात्तापराये (वायूचा नाश झाला असता) निमृतोदशषव्रातः (गात झाली उदक व जल्यमूह हो उजलीक असा) अर्णवः (समुद्र), [नद्या]

सूत उवाच । तमेवं निमृतात्मानं वृषेण दिवि पर्यटन् ॥ रुद्राण्या भगवान् रुद्रो ददर्श स्वगणैर्वृतः ॥ ३ ॥ अथोमा तमृषिं वीक्ष्य गिरिशं समभाषत ॥ पर्येसं भगवन्निप्रं निमृतात्मेन्द्रियाशयम् ॥ ४ ॥ निमृतोदशषव्रातं वातापराये यथा ऽर्णवम् ॥ कुर्वस्य तपसः साक्षात्सिद्धिं सिद्धिदो भवान् ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच । नैवेच्छस्य- शिषः कापि ब्रह्मर्षिमोक्षमप्युत ॥ भर्त्तिकं परां भगवाते लब्धवान्पुरुषे ऽव्यये ॥ ६ ॥

निमृतात्मेन्द्रियाशयं विप्रं पश्य. अस्य तपसः क्षीसिद्धिं कुच. भवान् साक्षात् सिद्धिदः. ॥ ४ ॥ ५ ॥ श्रीभगवान् उवाच - " भगवति अव्यये पुरुषे परा भर्त्तिकं लब्धवान् भर्त्तिकं एव अपि अशिषः, मोक्षं अपि न एव इच्छति. ॥ ६ ॥

ही शांत होऊन आतात तशीच ह्याची स्थिति झाली आहे. भगवन्, आपण उपासकाना सिद्धि देता, त्या अर्थी ह्या ब्राह्मणाला त्याचे उत्तम फळ द्यावे. " ॥ ५ ॥ श्रीभगवान् (शंकर) हाणाले :- " भवानि, ज्याची निर्विकार अंतर्गामी भगवंताच्या ठिकाणी परम यत्कि जडले, तो ब्रह्मर्षि उपभोग मिळविण्याची. फार तर काय, मोक्षाची देवीच कधीही इच्छा करीत नाहीच. (तसाच हा पुरुष आहे). ॥ ६ ॥

तथापि, भवानि, आपण हा साधूरी संवाद कळू- मनुष्याना साधूचा समागम घडणें हा परम लाभ होय. ” ७ ॥ सूत ह्याणाले :- ऋषिवरा, साधु जे मऱ्यावण्याचा इच्छा करितात ते स्थान ते सकळाविद्याविपति सर्व जीवाचे बालक भगवान शकर होत. ते इतकें बोलून त्या ऋषीनवळ गेले. ॥ ८ ॥ मार्कंडेयानें आपली बुद्धिस्थिति अननस्य्यावडे वळविली करितात ते स्थान ते सकळाविद्याविपति सर्व जीवाचे बालक भगवान शकर होत. ते इतकें बोलून त्या ऋषीनवळ गेले. ॥ ८ ॥ मार्कंडेयानें आपली बुद्धिस्थिति अननस्य्यावडे वळविली होती ह्याणून त्याला ते जगचे आत्मे साक्षात् भवानीशकर आपल्यानवळ आले आहेत ही गोष्ट कळली नाही. त्याला त्या वेळी देहाचें व विश्वाचेंही ज्ञान नव्हतें. ॥ ९ ॥ भगवान् शंकरानी तें जाणून, जसा वायु छिद्रात शिरतो तसा, योगमार्गेंकरून त्याच्या हृदयगुहेंतील आकाशात प्रवेश केला. ॥ १० ॥ मार्कंडेय आपल्या अतरी देखील (जेवळ भवानी, अथ अपि एतेन साधुना सर्वदृष्ट्याभः (स्वाद वरु) हि नृणा साधुसमागमः अयं परमः लाभ. ” ॥ ७ ॥ सूत. उवाच—इति उक्त्वा सतां गतिः सर्वविद्यानां ईशान. सर्वदेहिना ईश्वरः भगवान् त उपाय (जवळ गेल) ॥ ८ ॥ रुद्रभीष्टसिः (आवरिली बुद्धीची वृत्ति ज्यानें असा) [सः] साक्षात् ईशयो जगदात्मनो. तयो. आगमन, आत्मान, विश्व एव च न वेद. ॥ ९ ॥ भगवान् गिरिशः ईश्वरः सत् अभिज्ञाय (जणून) योगमायया वायुः छिद्र इव तद्गुहाकाशं भाविशत्. ॥ १० ॥ आत्मनि अपि प्राप्त तडित्पिणजटा- नृणां साधुसमागमः ॥ ७ ॥ सूत उवाच । इत्युक्त्वा

अथाऽपि संवदिष्यामो भवान्यतनं साधुना ॥ अथ ॥ १८ ॥ तयोरगमनं साक्षादाशयाजगदात्मना
तमुपेयाय भगवान्स सतां गतिः ॥ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वदेहिनाम् ॥ १८ ॥ तयोरगमनं साक्षादाशयाजगदात्मना
न वेद रुद्धधीवृत्तिरात्मानं विश्वमेव च ॥ १९ ॥ भगवास्तदभिज्ञाय गिरीशो योगमायया ॥ अविशत्तदुहाकाशं वायुश्छिद्र-
मिवेश्वरः ॥ १० ॥ आत्मन्यपि शिवं प्राप्तं तडित्पिगजटाधरम् ॥ त्र्यक्षं दशभुजं प्राशुमुद्यंतमिव भास्करम् ॥ ११ ॥
विभ्राणं सहसा भात विचक्ष्य ॥ १२ ॥ विभ्राणं सहसा भात विचक्ष्य

व्याघ्रचर्मबर्धरं शूलखटागचर्मोभः ॥ अक्षमालाङ्गमरुक्कपालासिधनुः ॥
हृदि विस्मितः ॥ किमिदं कुत एवेति समाधोर्वितो मुनिः ॥ १३ ॥

षट् (निवेकारस्या पिण्ड जटा धरणात्त्या) व्यस्रं दशमुख, उद्यतं (उगवणात्त्या) भास्करं इव, प्राशु (डब) व्याघ्रचर्मबर्धर, शूलखट्वागचर्मोभिः सह अक्षमालाङ्गमरुक्कपालासिधनुः ॥ १३ ॥
विभ्राणं (वरणात्त्या) हृदि सहसा भास (प्रकाशलेत्त्या) शिव विचक्ष्य (पाहून्) विस्मितः [आसीत्] ॥ ११ ॥ १२ ॥ “ इदं किं ! कुतः एव ! ” इति समाधेः विरत ॥ १३ ॥
बाहेरच नब्धे) शंकर प्राप्त झाले हे पाहून् आश्चर्यानें यक झाला. शंकरानीं विजेसारस्या पिण्ड जटा धारेल्या होत्या. त्यांना तीन क्षेत्र व दहा भुज होती त्याची मूर्ति
उंच असून उगवणात्त्या सूर्यप्रमाणे देदीप्यमान दिसे. ॥ त्यांनी आगावर व्याघ्रचर्मरूप वस्त्र पावरलें आसून शूळ, खट्वांग, चर्म, अक्षमाला, डमरू, कपाल, खड्ग व धनुष्य ॥
ही आयुर्वे चरित्ती होती. त्यांनी आपली मूर्ति इद्रयात एकदम प्रकट केली. ती पाहून ‘ हे काय, व कोठून आलें ! ’ असे हाणून मुनीनें समाधि उतरला ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

15

व नेत्र उपबुद्धे तौ गणासह उमेसहवर्तमान त्रैलोक्याचे एक गुरु भगवान् शंकर त्याच्या दृष्टीस पडले. तेव्हां मुनीने त्याला शिरसा बंदन केले, ॥ १४ ॥ व गणासह भवानी-
शंकरांची स्वागत, आसन, पाद्य, अर्घ्य, गंध, माळा, धूप, दीप ह्या उपचारांनी पूजा केली, ॥ १५ ॥ आणि ह्मणजे:- 'हे विश्वनाथका ईश्वरा, आत्मसामर्थ्याने तुझ्या सकळ
इच्छा पूर्ण झालेल्या आहेत; तुजमुळे ह्या सगळ्या जंगला सुख प्राप्त होतें. तेव्हा मुनी आक्षी कोणतें कार्य करणार ? ॥ १६ ॥ प्रजे, नू वस्तुतः शिव (निर्गुण) अर्थात शान
मुनिः चेन्न उन्मील्य (उपहृत) सगणं सोमया (मत्तनीय) आगतं [रुद्र] दृष्टो मुनिः त्रिलोकैकगुरुं रुद्रं शिरसा नतान् ॥ १४ ॥ उभया सह सगणाय तस्मै स्वागतानसनपाद्यादि
भक्त्युत्तमैः सपर्या (पूजेन) व्यवधात् (कृतिना कृत्वा), आह च— 'विमो, ईशान, आत्मानुभावेन पूर्णकामस्य ते किं करवाम, येन इदं जगत् निर्वृत ? ॥ १६ ॥

नेत्रे उन्मील्य दृष्टो सगणं सोमयाऽऽगतम् ॥ रुद्रं त्रिलोकैकगुरुं ननाम शिरसा मुनिः ॥ १४ ॥

तस्मै सपर्या व्यवधात्सगणाय सहोमया ॥ स्वागतासनपाद्यार्घ्यस्रग्धूपदीपकैः ॥ १५ ॥ आह

चाऽऽत्मानुभावेन पूर्णकामस्य ते विमो ॥ करवाम किमीशान येनेदं निर्वृतं जगत् ॥ १६ ॥ नमः

शिवाय शंताय सत्त्वाय प्रभुडाय च ॥ रजोजुषेऽप्यघोराय नमस्तुभ्यं तमोजुषे ॥ १७ ॥ स्तुत उवाच ।

एवं स्तुतः स भगवानादिदेवः सतां गतिः ॥ परितुष्टः प्रसन्नात्मा ग्रहसंस्तमभाषत ॥ १८ ॥ श्रीभगवानु-

वाच । वरं वृणीष्व नः कामं वरदेशा वयं त्रयः ॥ अमोघं दर्शनं येषां मर्त्यो यदिदंते ऽमृतम् ॥ १९ ॥

शिवाय शानाय सत्त्वाय प्रभुडाय नमः. रजोजुषे अपि अघोराय तमोजुषे तुभ्यं नमः ॥ १७ ॥ स्तुतः उवाच— एवं स्तुत' परितुष्ट. प्रसन्नात्मा सतां गतिः स' भगवान् आदि-
देवः ग्रहसन् [सन्] तं अभाषत — ॥ १८ ॥ श्रीभगवान् उवाच — न. कामं वर वृणीष्व (माण) त्रय. वयं वरदेशाः. येषां दर्शनं अमोघ (निल सफळ). यन् मर्त्यं अ-
वाहेत. स्रग्धू, तूंच सत्वगुण स्वीकृत लोकांना अर्जत सुख देतोस, रजोगुण सौकारितोस व तमोगुणाचाही अगिकार करून पुन्हा अघोर (भंकर नव्हे अमा) असतोस.
तुला माझे अनेक नमस्कार असोत. ' ॥ १७ ॥ स्तुत झणाले :- ऋषे, यावान् शंकर हे सत्पुरुषाचे प्राप्त्यस्थान होत. मार्कंडेयाने अशा प्रकारे स्तव केला अमता त्यांना स्तोत्र
वाटल्या व प्रसन्न अंतःकरणाने, हासन हांसत, ते मार्कंडेयाच्या कृपाळे :- ॥ १८ ॥ श्रीभगवान् (शंकर) बोले :- 'मुने, आद्यापाप्तून अपेक्षित वर मागून घे. आक्षी तिचे (ब्रह्मा

विष्णु महेश) वरदात्या लोकांचे अधिपति आहो. ज्य. चें दर्शन कधीही निरर्थक नसतें व उपासून मनुष्याला मोक्ष मिळतो, ते आर्ची आहो. ॥ १९ ॥ - मुने, वर देणं ही आह्मी आपली सेवा करित आहो, हा आपल्यावर अनुग्रह करितों आसा अर्थ नव्हे; कारण, आपण जगनाला वद्य आहाः पहा :- ब्राह्मण ह्यागने माधु, शात व संगरहित अ-मून मूर्त्तिविषयी दयाळू असतात, त्यांची आस्मावर अचळ भक्ति अमने. ते कोणाशीं वर करीत नाहींत तर सर्वत्र समदृष्टि ठेवितान. ॥ २० ॥ लोकांसहित सगळे लोकपाल त्यांना वंदन करितात, पूजितात व त्यांची सेवा चालवितात. मी. ब्रह्मदेव आणि स्वना सर्वेश्वर हरि असे आहो सगळे त्यांच्या सेवेन सादर असतो. ॥ २१ ॥ ते मजमध्ये, विष्णूत ब्रह्म-मूर्ते विवृते. ॥ १९ ॥ ब्राह्मणाः साधवः, शांताः, निःसंगाः, भूतवत्पलाः, असमाद्य एकांतमकाः, निर्वैराः, समर्थाश्च [च संति] ॥ २० ॥ सलोकाः लोकपाला, भद्र, भगवान् ब्रह्मा, स्वर्ग ईश्वर हरिः च तान् वंदति, अर्चति, उपासते [च]. ॥ २१ ॥ ते मायि, अच्युते, जजे च आत्मनः, जनस्य अपि मणु (अल्प) अपि भिदां न चक्षते

ब्राह्मणाः साधवः शांता निःसंगा भूतवत्सलाः ॥ एकांतमक्ता अस्मासु निर्वैराः समदर्शिनः ॥ २० ॥

सलोका लोकपालास्तान्वंदंत्यर्चंत्युपासते ॥ अहं च भगवान्ब्रह्मा स्वयं च हरिरीश्वरः ॥ २१ ॥

न ते मय्यच्युते ऽजे च भिदामप्यपि चक्षते ॥ नाऽऽत्मनश्च जनस्यापि तद्युष्मान्वयमीमहि ॥ २२ ॥

न ह्यस्मयानि तीर्थानि न देवाश्चेतनोज्झिताः ॥ ते पुनंत्युरुकालेन यूयं दर्शनमात्रतः ॥ २३ ॥ ब्राह्मणे-

भ्यो नमस्यामो येऽस्मद्रूपं त्रयीमयम् ॥ विभ्रत्यात्मसमाधानतपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ २४ ॥ श्रवणादर्शनाद्यापि

महापातकिनो ऽपि वः ॥ शुद्धेरन्नंत्यजाश्चपि किमु संभाषणादिभिः ॥ २५ ॥

(पाहता नव्हेत) : तर बर्ब युष्मान् ईमहि (गरण आले) ॥ २२ ॥ अस्मयानि न. चेतनोज्झिताः (अचेतन जड) देवताः न. ते उरुकालेन पुनंति यूय दर्शनमात्रतः [पुत्रीय]. ॥ २३ ॥ ये आत्मसमाधानतपःस्वाध्यायसंयमैः त्रयीमयं अस्मद्रूपं विभ्रति, [तेभ्यः] ब्राह्मणेश्वर्यः नमस्यामः ॥ २४ ॥ महापातकिन. देवात, आत्म्यामर्च्ये व जनात देखील अणुमात्रही भेद मानीत नाहींत. ह्याणून आहो आपत्री सेवा करितो. ॥ २२ ॥ उदकाच्या राशि ही खरी तीर्थ नव्हत व चेतनाराहित मूर्ति हे देव नव्हते; कारण, ती तीर्थे व ते देव पुष्कळ काळपर्यंत सेवा करात्री तेव्हा पवित्र वरितात, आणि दुष्टी तर केवळ दर्शननेच प्र. गमाचा उ. इता. ॥ २३ ॥ जे आमचे वेदत्रयीसद्गुरु इय चित्ताची एकाग्रता, आलोचन, अद्ययन व मौनादि नियम ह्यांच्यायोगे धारण करितात (वागवितात), त्या ब्राह्मणाला आहो नमस्कार करितो. ॥ २४ ॥ नुपचे केवळ नाम कानी पडले किंवा नुसते दर्शन घडले तरी देखील महापातकीच नव्हत तर चाडाउ सुडा शुद्ध होतात, मग तुमच्याशी संभाषण, सपागम इत्यादि कांच्यायोगे पवित्र ॥ मिळेउ हे काय

सांगितलें पाहिजे : ॥ २९ ॥ सूत हाणाले :- ऋषे, ज्याचे शिरोभूषण चंद्र, त्या भगवंताचे धर्मरहस्येक व अमृततुर्य हे भाषण कर्णद्वारा प्राप्त केले तथापि मार्कंडेयाला तृप्ति वाटेना. ॥ २६ ॥ विष्णूच्या मागेने त्याला पुष्कळ वेळ गरगरा फिरविले व अलंत कुश केले पण आता श कराच्य, भाषणामृतानें त्याचे सर्व हे शराशि दूर सारिले. तेव्हा तो भगवंताला ह्याणाला :- ॥ २७ ॥ मार्कंडेयऋषि बोलला :- 'अहो, ईश्वराची ही लीला प्राण्यांना वळून घेणे कठिण खरे, कारण भक्तांचे नियमन करणारे (स्वतंत्र, ज्यांना शास्ता कोणी नाही असे) जगदीश्वर स्वतां नमन व स्तुति करीत मुदतात ! ॥ २८ ॥ अथवा, बहुधा वर्मोपदेशक पुरुष प्राण्यांनी धर्म स्वीकारावे ह्यासाठीं स्वता श्राव-आदि, अंत्यजाः च अपि वः श्रवणात्, दर्शनात् वा अपि शुद्धेत्नः समाषणादिभिः [शुद्ध्यति इति] किमु ? ' ॥ २९ ॥ सतः उवाच—ऋषि. इति वदन्नलानस्य (चंद्र भूषण ज्याचे त्या शक्राचे) धर्मगुह्योपबृंहित असताकने वचः कर्णयोः विबन् [सन्] न अवप्यत् ॥ २६ ॥ विष्णोः चिरमायया आभितः भृश कश्चित. सः शिब-वागमुत्तथ्वस्तकेशपुंजः [सन्] तं अग्रवीत्— ॥ २७ ॥ ऋषि उवाच— 'अहो इय ईश्वरलीला शरीरिणां दुर्हिमाव्या ! यत् जगदीश्वराः ईशितव्यानि नमति, स्तुवाति सूत उवाच । इति चंद्रललामस्य धर्मगुह्योपबृंहितम् ॥ वचो ऽमृतानमृषिर्नोत्प्यत्कर्णयोः पिबन् ॥ २६ ॥ स चिरं मायया विष्णोर्भ्रा-मितः कश्चितो भृशम् ॥ शिववागमृतध्वस्तकेशपुंजस्तमब्रवीत् ॥ २७ ॥ ऋषिरुवाच । अहो ईश्वरलीलेयं दुर्विभाव्या शरीरिणाम् ॥ यन्नमंतीशितव्यानि स्तुवंति जगदीश्वराः ॥ २८ ॥ धर्मं ग्राहयितुं प्रायः प्रवक्तारश्च देहिनाम् ॥ आचरंत्यनुमोदंते क्रियमाणं स्तुवंति च ॥ २९ ॥ नैतावता भगवतः स्वमायामयवृत्तिभिः ॥ न दुष्येतानुभावस्तैर्मायिनः कुहकं यथा ॥ ३० ॥ सृष्टेदं मनसा विश्वमात्मना

ऽनुप्रविश्य यः ॥ गुणैः कुर्वद्विरामाति कर्तेव स्वप्नदृग्यथा ॥ ३१ ॥

[च]. ॥ २८ ॥ प्रवक्तारः (धर्म सांगणारे) प्रायः देहिनां धर्म ग्राहयितु [स्वयं] आचरति, क्रियमाण अनुमोदते, स्तुवति च. ॥ २९ ॥ एतावता स्वमायामयवृत्तिभिः तैः भगवतः अनुभावः, तथा आभितः कुहकं (कपट) [तथा इत्, एतेन] न दुष्येत. ॥ ३० ॥ यथा स्वप्नदृक्, [तथा] य. इत् विश्व सृष्ट्वा आत्मना अनुप्रविश्य कुर्वद्वि. गुणैः कर्तृ-रण कारितत, अनुमोदन देसात व कोणी आचरिले असता त्याची प्रशंसा करितात. ॥ २९ ॥ - देवा, आपण ह्याणाला. - ' ही गोष्ट नी करीन कसा ? कारण, ह्यामुळे माझा प्रभाव कमी होतो. ' तर ईश्वरा - तू नमन स्तुति करी वरितोस ह्या तुझ्या भायामय वृत्ति आहेत, जसे प्रसिद्ध मायाव्याचे (गारुड्याचे) कपट तसेच तुझे हे. - गारुड्याच्या कपटानें त्याचा प्रभाव कमी होत नाही तसाच - हे महाभायवी भगवंता, ह्या नमनादि कुर्तीनी तुझ्या सामर्थ्याला दोष लागत नहो. ॥ ३० ॥ जस, स्वप्न पहाणारा पुरुष स्वप्नान अविद्येच्या योगानें अनेक पदार्थ उत्पन्न करून व त्यात प्रवेश करून व्यवहार चालवितो, तसा तू केवळ इच्छापात्रानें हे विश्व निर्माण करून त्याम-च आत्मरूपानें प्रवेश करि.

तोस व वस्तुतः गुण सर्वे व्यवहार चालवीत असत्तां तूंच ते चालविणारा असा अनुभवाला येतोस. ॥ ३१ ॥ भगवंता, तू त्रिगुणात्मक बनलास - तरी जीवासारखा गुणाच्या योगी पराभव पावत नाहीस - तर गुणाचा नियामक असतोस. तू एक आहेस, तुज्जून दुसरा कोणी नाही तूच गुरु व परब्रह्ममूर्ति आहेस. तुला नमस्कार असो. ॥ ३२ ॥ हे व्यापका, तुझे दर्शन हा अत्युत्तम लाभ होय. तुझ्या दर्शनामुळे पुरुष सकलानंदरूप बनतो व त्याच्या सर्व इच्छा पूर्ण होतात. तेव्हा तुजपासून वेगळा वर तो कोणता बरे मागून घेऊ? ॥ ३३ ॥ तथापि मी एक वर तुजपाशी मागतो तू स्वता पूर्णकाम व भक्ताच्या कामना पुरविणारा आहेस. माझी भगवंतावर, भगवद्भक्तावर तशीच तुजवर अटळ भक्ति जडावी, एवढाच वर तयापि मी एक वर तुजपाशी मागतो ॥ ३२ ॥ भूमन्, ब्रह्मदर्शनात् त्वत् क तु परं वरं वृणे, यद्दर्शनात् वत् आमाप्ति, ॥ ३१ ॥ तस्मै त्रिगुणाय गुणात्मने केवलाय अद्वितीयाय गुरवे ब्रह्ममूर्तये भगवते नमः ॥ ३२ ॥ भूमन्, तत्परेषु, तथा त्वयि ब्रह्मयुता भक्ति एक वर वृणे. ॥ ३३ ॥ वत् आमाप्ति, ॥ ३१ ॥ तस्मै त्रिगुणाय गुणात्मने ॥ केवलायाद्वितीयाय गुरवे ब्रह्ममूर्तये ॥ ३२ ॥ कं वृणे नु पुमान् पूर्णकामः, सत्यकामः ॥ ३३ ॥ भगवन् भगवान् शर्वः सर्वथा चाभिर्नंदितः ॥ ३४ ॥

परं भूमन्वरं त्वद्दर्शनात् ॥ यद्दर्शनात्पूर्णकामः सत्यकामः पुमान्भवेत् ॥ ३३ ॥ वरमेकं वृणे परं भूमन्वरं त्वद्दर्शनात् ॥ भगवत्यच्युतां भक्तिं तत्परेषु तथा त्वयि ॥ ३४ ॥ सूत उवाच ।

इत्यपि पूर्णात्कामाभिवर्षणात् ॥ भगवत्यच्युतां भक्तिं तत्परेषु तथा त्वयि ॥ ३४ ॥ सूत उवाच ।

इत्यर्चितो ऽभिष्टुतश्च मुनिना सूक्तया गिरा ॥ तमाह भगवान् शर्वः सर्वथा चाभिर्नंदितः ॥ ३५ ॥

कामो महर्षे सर्वो ऽयं भक्तिमांस्त्वमघोऽक्षजे ॥ आकल्पंताद्यशः पुण्यमजरामरता तथा ॥ ३६ ॥

ज्ञानं त्रैकालिकं ब्रह्मनिवृत्तानं च विरक्तिमत् ॥ भूयात्पुण्यार्थता ऽस्तु ते ॥ ३७ ॥

सूतः उवाच— मुनिना सूक्तया गिरा श्रुति अर्चितः, अभिष्टुतः च भगवान् शर्वः शर्वथा अभिनंदितः [सन्] त आह — ॥ ३५ ॥ महर्षे, ते अथ सर्वः कामः [अस्तु] त्वं अघोक्षजे भक्तिमान् [भवेः]- आकल्पांतात् पुण्य यशः, तथा अजरामरता [च भवेत्] ॥ ३६ ॥ ब्रह्मन्, ब्रह्मवर्चस्विन [तव] त्रैकालिक ज्ञान, विरक्तिमत् विज्ञान [च] भूयात्. ते मला दे. ॥ ३४ ॥ सूत म्हणाले :- कर्षे, मुनीने मधुर वाणीच्या योगी अशी पूजा व स्तुति केली असता भगवान् शंकर प्रसन्न होउन वर देण्यास सिद्ध झाले. भवानेने त्यांना अनुमोदन दिले. ते म्हणाले :- ॥ ३५ ॥ महर्षे, तू इष्टियनियामक प्रभुची भक्ति करितोसच, तुझी ही इच्छा पूर्ण होवो. कर्तृपरमार्थीपर्यंत तुझी पवित्र कीर्ति राहील व तुला अजरामरपणा (बुद्धत्व व मरण न येणे) प्राप्त होईल. ॥ ३६ ॥ ब्रह्मन्, तुला त्रिकालज्ञान व वैराग्यासह उपनिषदातील ज्ञान मिळेल. तुझ्या आगी ब्रह्मवर्चस्व आहेच शिवाय तू पुराणाचार्य हो-

शील. " ॥ १७ ॥ सूत हाणालिः - ऋषे, तो छिनयन ईश्वर मुनीला असे वर देऊन त्याने अनुभवलेहें भगवन्मायेचें वैभव उमेला सांगन मागत तेथून निवून गेला. ॥ ३८ ॥ इकडे तो भृगुकुलदीपक मुनि-मार्कंडेयही उत्तम योगसामर्थी मिळाले तेव्हा ह्या पृथ्वीवर फिरत राहिला व अद्यापि फिगतच असतो. त्याची साक्षात् हरीच्या ठिकाणी अढळ भक्ती जडून राहिलेली आहे. ॥ ३९ ॥ हे भगवान् बुद्धिसंपन्न मार्कंडेय मुनीने अनुभवलेहें भगवन्मायेचें विलक्षण वैभव तुला निवेदन केले. ॥ ४० ॥ ऋषिहो. तुझी हाणाल, 'मार्कंडेयाला सात कल्प आयुष्य वसे नें वृद्ध जन हाणत आले तें शेवटीं विरुद्धच ठरले. - तर त्याविषयीं सांगतो ऐका :- मार्कंडेयानें अनुभवलेहें हें भगवाच्या मायेचें वैभव (अनेक कल्प) रयालाच पुत्रपणपार्यता अस्तु " ॥ ४१ ॥ सता ढवळाव - साः स्वर्गः (तीन नेत ज्वाला जला) ईश्वरः एव मुनये वरात् दत्त्वा देव्यै तत्कर्म, मुने. पुरा यत् अनुभूत, [तत् च] कथयत् [सन्] भगवत्. ॥ ३८ ॥ साः अपि भवात्समाख्योगमहिमा भर्गेतोसभः अद्या हरौ एकांतता गतः अधुना अपि विचरति. ॥ ३९ ॥ धीमानः मार्कंडेयस्य अनुभूतं एतत् परं भगवतः अद्भुत मायावैभवं ते अनुवर्णितं ॥ ४० ॥ नृणां संसृतिं आत्मनः माया [इति] अविद्यांस. केचित् एतत् कादाचित्कं (थोड्या वेळातील लेक) अनानि (पुष्कळ

सूत उवाच । एवं वरान्स मुनये दत्त्वा आत्त्यक्ष ईश्वरः ॥ देव्यै तत्कर्म कथयन्ननुभूतं पुरा स्मृता ॥ ३८ ॥ सोऽप्यवाप्तमहायोगमहिमा

मार्गवोत्तमः ॥ विचरत्यधुनाऽप्यद्या हरावेकांततां गतः ॥ ३९ ॥ अनुवर्णितमेतत्ते मार्कंडेयस्य धीमतः ॥ अनुभूतं भगवतो मायावैभवम-

द्भुतम् ॥ ४० ॥ एतत्केचिद्विद्वांसो मायासंसृतिम्यात्मनः ॥ अनाद्यावर्तितं नृणां कादाचित्कं प्रचक्षते ॥ ४१ ॥ य एवमेतद्भृगुचर्यं वर्णितं

रथांगणारेणनुभावभावितमासंश्रवयेत्संशृणुयादु तावुभौ तयोर्न कर्माशयसंसृतिर्भवेत् ॥ ४२ ॥ इति भा० म० द्वादशस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वेक) मायावर्तितं (चालले) प्रचक्षते ॥ ४१ ॥ भृगुचर्यं, उ यः एवं एतत् अनुवर्णितं संश्रवयेत्, शृणुयात् वा, [यौ] उभौ तौ [कृतार्थौ]. तयोः कर्माशयसंसृतिः न भवेत् ॥ ४२ ॥

॥ इति श्रीभागवताख्ये द्वादशस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकव्याख्या एकदम दिसले, - सगळ्यांचा साधारणपणें दिसले असे नव्हे. - ज्यांना, भगव्याच्या मार्गे लागलेला संसार हाणजे भगवन्नाची माया होय हे कळत नाही ते काही मूढ लोक हे सात कल्प पुष्कळ वेळपर्यंत (देवांची दोन हजार युगे हाणजे एक कल्प, असे सात कल्प) एकामागून एक चालले होत असे म्हणतात. - विद्वान् लोक असे समजतात कीं तो बालमुकुंददाच्या श्वासोच्छ्वासबरोबर त्याच्या उदरात सात वेळा जाऊन नाहेर पडला, ते सात कल्प होत. - ॥ ४१ ॥ भृगुकुलवरा, चक्रपाणि भगवन्नाच्या प्रभा-
यानें झालेले हे असे आश्चर्यान मी तुला सांगितले. जो भगुष्य हे लोकाना ऐकवील व जो स्वना ऐकेल त्या दोघांनाही कर्मवासनासूत्रक संसार भोगावा लागणार नाही. ॥ ४२ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवतार्थदर्शने द्वादशस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

शौनक हाणजे :- हे भगवद्भक्त ! सुता, तू समस्त तंत्रासिद्धांतांचे रहस्य आणतोस. क्षणभ नदधून लोकांत उत्तम जो तू त्या तुला आहो एवढी गोष्ट विचारितो. ॥ १ ॥ तंत्र-
मार्गी लोक उपासना वर्तव्य असता ज्ञानपत्र लक्ष्मीपति प्रभूच्या हस्तपदादि अंगाची, गरळादि उपागांची, मुद्रादीनादि आयुषाची व कौस्तुभादिक अलंकाराची कल्पना कोणत्या
तत्त्वांनी कशी करितात, ॥ २ ॥ ते आह्याला निवेदन कर. तुझे कल्याण होवो. आह्याला उपासनापद्धति समजून घेण्याची इच्छा आहे. उपासनेमध्ये निपुणता प्राप्त झाली असता
मर्त्याला अमरता मिळते ! ॥ ३ ॥ सूत हाणाला :- मी शुरुना पंदून करून तुझ्या विष्णूच्या विराट्स्वरूपादिक विभूते सांगतो. ब्रह्मदेव आदिकरून आचार्यांनी त्यांचे
शौनकः उवाच :- आगवत, बहुविधमे भवंतं इम अर्थ पृच्छामः- यवात् समस्तवरादाते तत्त्ववित्. ॥ १ ॥ तांत्रिकाः केवलस्य श्रिय पतेः परिचर्यायां अंगोपागायुधा-
कल्पे यथा एव दैः कल्पयति, ॥ २ ॥ स क्रियायोगं बुभुत्सतां (जर्ण इच्छिणाभ्या) नः वर्णय, येन क्रियानैपुणेन मर्त्ये. अमर्त्यता यायात् ॥ ३ ॥ सूतः उवाच-गुरुं नमस्कृत्य

शौनक उवाच । अथेममर्थं पृच्छामी भवंतं बहुवित्तमम् ॥ समस्ततंत्रादांते भवान्भागवत तत्त्ववित् ॥ १ ॥
तांत्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य श्रियः पतेः ॥ अंगोपांगायुधाकल्पं कल्पयति यथा च यैः ॥ २ ॥ तन्नो वर्णय
अद्भं ते क्रियायोगं बुभुत्सताम् ॥ येन क्रियानैपुणेन मर्त्यो यायादमर्त्यताम् ॥ ३ ॥ सूत उवाच । नमस्कृत्य
शुरून्वद्भ्ये विभूतैर्विष्णवीरपि ॥ याः प्रोक्ता वेदतंत्राभ्यामाचार्यैः पद्मजादिभिः ॥ ४ ॥ मायार्चैर्नवभिस्तत्त्वैः
स विकासमयो विराट् ॥ निर्मितो दृश्यते यत् सचित्के भुवनत्रयम् ॥ ५ ॥ एतद्द्वै पौरुषं रूपं भूः पादौ द्यौः
शिरो नमः ॥ नाभिः सूर्यो दक्षिणी नासे वायुः कर्णौ दिशः प्रभोः ॥ ६ ॥

क्षेप्यवीः अपि क्षिप्रतः घस्ये, याः पद्मजादिभिः आचार्यैः वेदतंत्राभ्यां प्रोक्ताः ॥ ४ ॥ मायार्चैः नवभिः तत्त्वैः विकासमयः स. विराट् निर्मितः, यत् सचित्के (चैतन्याने
अनिष्ठित) भुवनत्रय दृश्यते. ॥ ५ ॥ एतत् पौरुष रूप-भूः प्रभोः पादौ द्यौः. (स्वर्ग) शिरः. नमः (आकाश) नाभिः. सूर्यः दक्षिणी. नासे वायुः. कर्णौ दिशः. ॥ ६ ॥
वैदिक व तांत्रिक मार्गांनी विवेचन करून ठेविले आहे. ॥ ४ ॥ माया इत्यादि (प्रकृति, सूबात्मा, महत्तत्त्व, अहंकार व पांच सूक्ष्म भूतं ह्या) नउ तत्त्वाच्या योगाने
तो सोळा विकाराचा संघातरूप (अकरा इंद्रिये व पांच महाभूतं ह्या सोळा कार्यांचा गोळा) विराट् निर्मिला आहे. तो विराट् चैतन्ययुक्त झाला की त्यात हे त्रिभुवन दिसून
येते. ॥ ५ ॥ विराट् पुरुषाच्या रूपाची अवयवरचना अशी आहे :- पृथ्वी त्याचे दोन पांच होत; स्वर्ग त्याचे प्रस्तक, आकाश त्याची बेबी, सूर्य त्याचे दोन नेत्र, वायु नाक-

पुण्या, दिशा त्या प्रभूचे कान; ॥ ६ ॥ प्रजापति त्या हृषिकेशाचे मननेदिय; मृत्यु हे मुद; इंद्रादि लोकपाल त्याचे बाहु, चंद्र मन, यम शुकुटि, ॥ ७ ॥ छज्जा वरचा ओंठ, लोम अवरोध; चांदणे हे त्याचे दात, यम त्याचे हास्य; वृक्ष त्या व्यापक प्रभूचे रोम; व मेव त्या पुरुषाच्या मस्तकावरील केंस होत, ॥ ८ ॥ लौकिक पुरुषाच्या शरीराचे प्रमाण जसे सात विंती असते तसेच त्या विराट् पुरुषाचे प्रमाण सात लेकाची रचना एवढे होय; ॥ ९ ॥ तो जनरहित मनु शुद्ध जीवचैतन्य कौस्तुभमण्याच्या मिश्रणे धारण करितो व प्रजापति; ईशिलु; प्रजनन (उपस्थितिव), आपान (शुद्ध) मृत्यु; तद्वाहवः लोकपालाः मनः चंद्र; सुवौ यम. ॥ ७ ॥ छज्जा उच्चर, लोभा अधर ज्योत्स्ना (चांदणे) वता. अंसः स्मरण. भूरुहा (वृक्ष) सूक्ष्मः रोमाणि (लज्ज). मेघाः पुरुषसूत्रजा. (ईशराच्या मस्तकावरील केंस). ॥ ८ ॥ यावान् अय पुरा यावरा संस्थया मिन, अलो महापुरुष, अपि लोकचंस्त्रया तावान् [मितः]. ॥ ९ ॥ विंशुः अज' कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्विमर्त्यजः [या] व्यापिनी तत्प्रभा, [ता] साक्षात् श्रीवत्स

प्रजापतिः प्रजननमपानो मृत्युरीशितुः ॥ तद्वाहवो लोकपाला मनश्चंद्रो सुवौ यमः ॥ ७ ॥ लज्जोत्तरोऽधरो लोभो दंता ज्योत्स्ना स्मयी अमः ॥ रोमाणि भूरुहा भूतो मेघाः पुरुषसूत्रजाः ॥ ८ ॥ यावानयं वै पुरुषो यावत्सा संस्थया मितः ॥ तावानसावपि महापुरुषो लोकसंस्थया ॥ ९ ॥ कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्विमर्त्यजः ॥ तत्प्रभा व्यापिनी साक्षाच्छी-
वत्समुरसा विभुः ॥ १० ॥ स्वमायां वनमालाख्यां नानागुणमयी दधत ॥ वासश्छंदोमयं पतितं ब्रह्ममूर्ध्वं त्रिवृत्स्वरम् ॥ ११ ॥ विभर्ति सांख्यं योगं च देवो मकरकुंडले ॥ मौलि पदं पारमेष्ठ्यं सर्वलोकामयंकमम् ॥ १२ ॥ अव्याकृतमनं

तास्यमासनं यदधिष्ठितः ॥ धर्मज्ञानादिभिर्युक्तं सत्त्वं पद्ममिहोच्यते ॥ १३ ॥

उरसा [विभर्ति]. ॥ १० ॥ नावागुणमयी वनमालाख्या स्वमाया, छंदोमयं पीत (पिवळे) वासः (वस्त्र), त्रिवृत्स्वर (तीन मात्रा ज्याच्या अंग) ब्रह्मसूत्र [च] दधत (वरणाग) [अलि]. ॥ ११ ॥ देवः सांख्य, योग च मकरकुंडले, सर्वलोकामयं पदं पारमेष्ठ्यं पदं मौलि (मस्तक) विभर्ति. ॥ १२ ॥ अव्याकृत (प्रधान) अनंताख्य (शेषनायक) आसनं. यत्, अधिष्ठितः, [तत्] धर्मज्ञानादिभिः युक्त पद्म इह सत्त्वं उच्यते. ॥ १३ ॥

त्या कौस्तुभाची व्यापक प्रभा हाच त्याच्या वनस्पलावरील श्रोतस होय, ॥ १० ॥ तो अनेकगुणरूप आपली माया ही वनमाळ नावाची माळ वारण करितो, वेद हे त्याचे पिवळे वस्त्र व विभावात्मक स्वर (प्रणव-३०० ग्राह) हे त्याचे ब्रह्मसूत्र (यज्ञोपवीत) होय. ॥ ११ ॥ तो देव सांख्य आणि योग ही दोन मकराकार कुंडले धारण करतो. सर्व लोकांना अमय देणारे ब्रह्मश्रीकस्याम हे त्याचे मस्तक होय. ॥ १२ ॥ ज्याला अनंत (शेष) असे हणतात, व वेदाने न वगिलेला ज्या आसनाचा आश्रय धरून प्रभु राहिला

आहे त्या, वर्मज्ञानादिकर्मानां युक्त अशा कमलाद्या हा लोकात सर्वगुण स्थापित. ॥ ११ ॥ मानसिक, ऐंद्रिय आणि शारीर अशा तीनही सामर्थ्यांनी युक्त मुक्त प्रागनस्त्व ही गदा प्रभूने हातीं धरिली आहे, त्याच्या हातातील उत्तम शंख हा उदकाचे सार होय. सुदर्शन हे तेजाचे तत्त्व. ॥ १४ ॥ आकाशामारुते आकाशासत्त्व त्याचा खड्ड, त्याची डाल तमोमय आहे; शार्ङ्ग धनुष्य कालरूप वनवेलें अमून, त्याचा बाणमाता कर्ममय आहे, ॥ १५ ॥ इंद्रियें त्याचे बाण झटले आहेत, क्रियाशक्तियुक्त मन त्याचा रथ, पंचभूतभूत या रथाचे गाहेर विसुणारे रूप; व मुद्देचा योगाने तो वरद, अमयनद इत्यादि क्रियारूपे वारण करितो, ॥ १६ ॥ त्याचे देवपूजेचे स्थान सूर्यमंडळात किंवा अग्नीमव्ये ओजःसहोवल्युतं मुख्यतत्त्वं गदां दधत्. ॥ १७ ॥ नभोनिभ नभस्तत्त्वं अस्ति (तरवार) तमोमयं चर्म (बल), कालरूपं घटुं शार्ङ्गं [च] तथा कर्ममयेषुधि (कर्मक्षम आत्मा) [च विमर्ति] ॥ १८ ॥ इन्द्रियाणि शरण, आकृती. (क्रियाशक्तियुक्त मन) अस्य स्वदनं (रथ),

ओजःसहोवल्युतं मुख्यतत्त्वं गदां दधत् ॥ अपां तत्त्वं दरवारं तेजस्तत्त्वं सुदर्शनम् ॥ १४ ॥

नभोनिभं नभस्तत्त्वमसि चर्म तमोमयम् ॥ कालरूपं धनुः शार्ङ्गं तथा कर्ममयेषुधिम् ॥ १५ ॥

इन्द्रियाणि शरानाहु राक्तूरीस्य स्यंदनम् ॥ तन्मात्राण्यस्याभिव्यक्तिं मुद्रया दर्शयिष्यामहे ॥ १६ ॥

मंडलं देवयंजनं दीक्षा संस्कार आत्मनः ॥ परिचर्या भगवत आत्मनो दुरितक्षयः ॥ १७ ॥

भगवान्भगवद्दार्ढ्यं लीलाकमलमुद्रहन् ॥ धर्म यशश्च भगवांश्चामरव्यजने ऽभजत् ॥ १८ ॥

आतपत्रं तु वैकुण्ठं द्विजा धामाकुतोभयम् ॥ त्रिवृद्धेदः सुपर्णाख्यो यज्ञं वहति पूरुषम् ॥ १९ ॥

तन्मात्राणि अस्य अस्तिव्यक्ति आहुः, मुद्रया अर्थक्रियात्मता [विमर्ति] ॥ १६ ॥ मंडलं देवयंजनं, दीक्षा आत्मनः संस्कार, भगवत. परिचर्या आत्मनः दुरितक्षयः (पापनाश) ॥ १७ ॥ भगवान् भगवद्दार्ढ्यं लीलाकमल उद्रहन् भगवान् धर्म, यशः च चामरव्यजने अभजत् ॥ १८ ॥ द्विजाः, अकुतोभयं वैकुण्ठं धाम आतपत्र (छत्र) [अभ आहे, गुरुने केलेला उपदेश हा आत्म्याचा संस्कार (त्याची पूजा करण्याची योग्यता) होय, भगवताची पूजा झगने आपला पापसय होय (भगवताची पूजा आपल्या सकल पापाचा सय होण्यासाठी करावयाची अशी भावना ठेवावी). ॥ १९ ॥ त्या भगवताने - हातामर्चे - ' भग ' शब्दाचा अर्थ जे सहा गुण (ऐश्वर्यादि) ते लीलेसाठी कमल धारिले आहे. तो भगवान् धर्मरूप चामर (चंवरी) आणि कीर्तिरूप व्यजन (पला) बाळगून आहे. ॥ १८ ॥ द्वाक्षगानो, त्याने तापनिवारणार्थं वैकुण्ठ (कैवल्य) मंत्रक

गृहाचा आश्रय घरीला आहे, तेथे कोणतेही भय नाही. सुवर्ण (गरुड) नांवाचा तीन प्रकारचा वेद हा त्या यज्ञपुरुषाचे वाहन होय. ॥ १९ ॥ भगवती चिद्रूप लक्ष्मीही त्या साक्षात् आत्मरूपी हरीची कधीही नाश न पावणारी शक्ति होय (चिद्रूपाचा व आप्त्याचा अपेक्षे आहे अर्थात त्यापासून कधी दूर होत नाही). पंचरात्रादि आगम हा त्याचा मुख्य पार्षद विष्वक्सेन समजला जातो. अग्निमादि आठ मुण (सिद्धि) हे हरीचे नंदसुन्दादि आठ द्वारपाळ होत ॥ २० ॥ ब्रह्मन्, तो स्वता पुरुषच वासुदेव, संवर्षण, प्रद्युम्न व अनिरुद्ध अशा चार मूर्तींचा व्यूह झटला जातो (ह्या चार संज्ञा कल्पून लोक त्याची चतुर्व्यूहरूपांनी उपासना करितात). ॥ २१ ॥ तोच भगवान विश्व, तैजस, प्राज्ञ आणि तुरीय (तीन्ही अवस्थाहून वेगळ्या चवथ्या) अशा चतुर्तींनी ओळखिला जातो. त्या चार वृत्ति ओळखण्याची साधने-अनुक्रमे वाद्य विषय, मन, अज्ञान आणि अत्त. सुवर्णाख्यः क्षित्वत् (कल्पजु-आत्मव्यक्तीस) वेदः यत् पूर्वं ब्रूहि. ॥ २२ ॥ अनपायिनी (कळक, तिल) [शक्तिः] साक्षात् आत्मसः हरेः भगवती स्त्रीः पार्षदाधिप. विष्वक्सेनः तंजमूर्तिः विदितः. [यि] अग्निमाद्याः हरेः अष्टौ गुणः, ते नंदादयः द्वास्याः (द्वारपाळ). ॥ २३ ॥ ब्रह्मन्, स्वयं वासुदेवः, संवर्षणः, प्रद्युम्नः, अनिरुद्धः इति मूर्तिव्यूहः.

अनपायिनी भगवती श्रीः साक्षादात्मनो हरेः ॥ विष्वक्सेनस्तंत्रमूर्तिर्विदितः पार्षदाधिपः ॥ नंदादयो ऽष्टौ द्वास्थाश्च ते ऽग्निमाद्या हरेर्गुणाः ॥ २० ॥ वासुदेवः संवर्षणः प्रद्युम्नः पुरुषः स्वयम् ॥ अनिरुद्ध इति ब्रह्मन्मूर्तिव्यूहो ऽभिधीयते ॥ २१ ॥ स विश्व-स्तैजसः प्राज्ञस्तुरीय इति वृत्तिभिः ॥ अर्थोदियाशयज्ञानैर्भगवान्परिभाव्यते ॥ २२ ॥ अंगोपागायुधाकल्पैर्भगवांस्तच्चतुष्टयम् ॥ विभर्ति स्म चतुर्मूर्तिर्भगवान्हरीरीश्वरः ॥ २३ ॥ द्विजऋषम स एष ब्रह्मयोनिः स्वयंदृक् स्वमहिमपरिपूर्णो मायया च स्वयैतत् ॥

सृजति हरति पातीत्याख्यया ऽनावृताक्षो विवृत इव निरुक्तस्तत्परैरात्मलभ्यः ॥ २४ ॥

अभिधीयते (ब्रह्म जातो). ॥ २१ ॥ सः भगवान् विश्वः, तैजसः, प्राज्ञः, तुरीयः इति वृत्तिभिः, अर्थोदियाशयज्ञानैः च परिभाव्यते. ॥ २२ ॥ अंगोपागायुधाकल्पैः [उपलक्षितः] भगवान् हरिः चतुर्मूर्तिः [सर्व] रूपं चतुष्टयं विभर्ति. भगवान् ईश्वरः [एव]. ॥ २३ ॥ द्विजऋषम, सः एषः ब्रह्मयोनिः (वेदांचे कारण) स्वयंदृक् स्वमहिमपरिपूर्णः. स्वयाज्ञान ही होत (ज्यावेळी नाष्ट विषयांचे ज्ञान असते ती नाग्रदक्स्या, तिचा अभिमानि तो विश्व ओळखावा, ज्या वेळी एकटें इद्रिय मन अनेक विषय व स्वीत असतें, ती स्वग्रदक्षा, तिचा अभिमानि तैजस; ज्यावेळी वाद्य विषय आणि मन ह्याच्या संस्कारांचें युक्त असे अज्ञान विलसत असतें, ती सुष्ठुति झणजे गाढ निद्रा अवस्था, तिचा अभिमानि प्राज्ञः आणि त्या क्षीन्ही अवस्थाचा साक्षी चवथा). ॥ २२ ॥ मार्गे (मिमांस्या श्लोकापर्यंत) वर्गिस्त्वप्रमाणे अंगं, उपांगे, आयुर्वे व वेध ह्यांनी युक्त असताही तो भगवान् हरि वासुदेवादि चतुर्व्यूहमूर्ति बसतो आणि शिवाय विश्व, तैजस इत्यादि चार रूपेही घरीतो. - इतकें अमृत (विश्वतैजसादि रूपे घरीतो तरी) त्याला जीवत्व येत नाहीच; कारण - तो षट्गुणैः श्वसंयुक्त व जीवाचा नियामक आहे. ॥ २३ ॥ ब्राह्मणश्रेष्ठा, तो हा वेदाचा कर्ता, स्वतःसिद्धज्ञानी व आत्मसामर्थ्यानें पूर्ण भरलेला भगवान्

पुरुष आहे. पण तोच आपल्या मायेच्या योगाने हे विश्व उत्पन्न करितो, पाळितो व संहारितो म्हणून त्याचे ज्ञान परिमित (मोजके) नसताही त्याचे शास्त्राने ब्रह्मा, विष्णु, शंकर ह्या तीन संज्ञांची वेगवेगळ्यासारखे वर्णन केलेले आहे. - वस्तुतः तो भिन्न नाही, कारण - त्याच्या भक्तांनी तो आत्म अनुभव मिळतो. ॥ २४ ॥ हे श्रीकृष्ण, हे जर्जराच्या सित्रा, हे बडुवरा, तू पृथ्वीला पीढा देणाऱ्या सत्रियांचे वश आळितोस. तुझे सामर्थ्य कधी क्षीण होत नाही. हे गोविंदा, गोपस्त्रिया आणि नारदादि सेवकांन तुसी पवित्र कीर्ति गात आले. तुझे चरित्र ऐकिले असता कल्याण होतें. तू आपल्या सेवकांचे (आमचे) रक्षण कर. ॥ २५ ॥ जो मनुष्य पहाटे उठून, शुद्ध होऊन मायया मठार सज्जति, हरति, पति इति आख्याय अनावृत्ताक्षः (नाही आच्छादिले ज्ञान ज्याचे अशा) विवृतः (भिन्न) इव निरुक्तः तत्परैः आत्मलभ्यः. ॥ २६ ॥ श्रीकृष्ण कृष्ण-सख (अर्जुनाच्या सित्रा) दृष्ट्युषम (गादवश्रेष्ठा), अवनिभ्रम्राजान्यवशदहन (पृथ्वीला कृष्णाच्या सत्रियांचे वश आळणाऱ्या), मनपवर्गधीर्य (नाही क्षीण झाली ज्याची अशा) गोविंद, गोपवनिताव्रजमृत्युगीततीर्थभवः (मनितान्वित्या, भजन-उपगूह, तीर्थ-पवित्र अव. कीर्ति) अवणमंगल, धृत्यान् पाहि. ॥ २५ ॥ यः कल्पे (प्रभती) उत्थाय तच्चित्त, प्रयत.

श्रीकृष्ण कृष्णासख दृष्ट्युषमावनिभ्रम्राजन्यवशदहनमनपवर्गधीर्य ॥ गोविंदगोपवनिताव्रजमृत्युगीततीर्थभवः अवणमंगल पाहि भृत्यान्

॥ २५ ॥ य इदं कल्प उत्थाय महापुरुषलक्षणम् ॥ तच्चित्तः प्रयतो जप्त्वा ब्रह्म वेद गुहाशयम् ॥ २६ ॥ शौनक उवाच । शुको यदाह भगवा-

न्विष्णुराताय शृण्वते ॥ सौरो ग्रणो मासि मासि नाना कसति सप्तकः ॥ २७ ॥ तेषां नामानि कर्माणि संयुक्तानामधीभ्वैः ॥ ब्रूहि नः श्रद्धधानानां

व्यूहं सूर्यात्मनो हरेः ॥ २८ ॥ सूत उवाच । अनाद्यविद्यया विष्णोरात्मनः सर्वदेहिनाम् ॥ निर्मितो लोकतंत्रोऽयं लोकेषु परिवर्तते ॥ २९ ॥

[च सन्] इदं महापुरुषलक्षणं जप्त्वा [वर्तते सः] गुहास्थ ब्रह्म वेद. " ॥ २६ ॥ शौनक. उवाच- भगवान् शुक्रः शृण्वते विष्णुराताय यत् आह, सौत. सप्तक. गणः मासि मासि नास्य चसति, सप्तकीभ्वै, (साच्या त्याच्या अधिपतींनी) संयुक्तानां तेषां नामानि, कर्माणि [च] सूर्योत्पत्ताः हरेः व्यूहं (रचनेन) च श्रद्धधानानां न. ब्रूहि ॥ २८ ॥ सूतः उवाच- आत्मनः विष्णो- अनाद्यविद्यया सर्वदेहिनां निर्मितः लोकतंत्रः अयं लोकेषु परिवर्तते ॥ २९ ॥

सूतः उवाच- आत्मनः विष्णो- अनाद्यविद्यया सर्वदेहिनां निर्मितः लोकतंत्रः अयं लोकेषु परिवर्तते ॥ २९ ॥

व ईश्वराकडे मन लावून महापुरुषाचे हे लक्षण जपतो, त्याला बुद्धिगुहेत राहणाऱ्या ब्रह्माचे ज्ञान होतें. " ॥ २६ ॥ शौनक म्हणाले :- सूता, भगवान् शुक्राचार्यांनी आपला श्रोता जो विष्णुरात (परीक्षित) त्याला सांगितले की, प्रत्येक महिन्यात सूर्याच्या गणांचे सप्तक (ऋषि, गंधर्व, अप्सरा, नाग, श्रमणी, यातुबाह व देव,) वेगवेगळे असते. ॥ २७ ॥ तर त्याची नावे व कर्मे, त्याच्या अधिपतींसह (प्रत्येक महिन्यातील अधिकारी सूर्याच्या नावासह), साग. धुकंदरीत सूर्यरूपी हरीचा व्यूह (विभाग रचना) आह्लाला निवेदन कर. तुझ्या वचनावर आमचा पूर्ण विश्वास आहे. ॥ २८ ॥ सूत म्हणाले :- ऋषे, सर्व प्राण्यांचा आत्मा जो विष्णु त्याच्या अनादि मायेने निर्मिलेल्या लोक

यात्रा चालविगारा हा सूर्य लोकात परितः प्रमण करीत असतो. ॥२९॥ लोकांचा आत्मा सृष्टिकर्ता एक हरिच सूर्य होय. पण तो सकळ वेदोक्त क्रियांचा मूळ आगार अमर्यामुळे ऋषीर्षी उपाधिपेदाने त्याचे बहुत भेद वर्णिते आहेत. ॥ ३० ॥ ब्रह्मन्, सर्व कर्माच्या प्रवृत्तीसाठी मायेने हरीचे काळ (प्रातः काळ इत्यादि), देश (समाट, उंच इत्यादि), क्रिया (अनुष्ठान), कर्ता (नाहणादि) करण (खुची, खुवा इत्यादि भक्षसाधने), कार्य (याम इत्यादि), आगम (मंत्रादि), द्रव्य (ब्रीहि इत्यादि), फल (स्वर्गादि) इत्यादि नऊ प्रकार केलेले वर्णिले आहेत. ॥ ३१ ॥ कालस्वरूप धारण करणारा भगवान् (सूर्य) चैत्रादि वारा महिन्नामध्य वारा वेगळे गण बरोबर वेऊन लोकयानेमाठी लोकानां आदिष्ठान् आत्मा हरिः एव यत्कः सूर्यः सर्ववेदक्रियासूत्रं. [सः] ऋषिभिः बहुधा उदितः (वर्णितः) ॥ ३० ॥ ब्रह्मन्, हरिः अजया कालः, देशः, क्रिया, कर्ता, करणं, कार्यं, आगमः, द्रव्यं, फलं इति नवधा उक्तः ॥ ३१ ॥ कालरूपधृक् भगवान् मध्वादिषु (चैत्रादि) द्वादशसु पृथक् द्वादशभिः गणैः लोकतत्राय (लोकांचे व्यवहार

एक एव हि लोकानां सूर्य आत्मा ऽऽदिकुद्धरिः ॥ सर्ववेदक्रियामूलमृषिर्बहुधोदितः ॥ ३० ॥

कालो देशः क्रिया कर्ता करणं कार्यमागमः ॥ द्रव्यं फलमिति ब्रह्मन्नवधोक्तो ऽजया हरिः ॥ ३१ ॥

मध्वादिषु द्वादशसु भगवान्कालरूपधृक् ॥ लोकतंत्राय चरति पृथग्द्वादशभिर्गणैः ॥ ३२ ॥

धाता कृतस्थली हेतिर्वासुकी रथकुन्मुने ॥ पुलस्त्यस्तुंबुररिति मधुमासं नयंत्यमी ॥ ३३ ॥

अर्यमा पुलहो ऽथौजाः प्रहेतिः पुंजिकस्थली ॥ नारदः कच्छनीरश्च नयंत्येते स्म माधवम् ॥ ३४ ॥

मित्रो ऽतिः पौरुषेयो ऽथ तक्षको मेनका हहाः ॥ रथस्वन इति ह्येते शुक्रमासं नयंत्यमी ॥ ३५ ॥

चालय्यस्थली) चरति. ॥ ३२ ॥ मुने, धाता, कृतस्थली, हेतिः, वासुकिः, रथकुन्, पुलस्त्यः, तुंबुरः इति अमी मधुमासं नयति ॥ ३३ ॥ अर्यमा, पुलहः, अथौजाः, प्रहेतिः, पुंजिकस्थली, नारदः, कच्छनीरश्च नयति. ॥ ३४ ॥ मित्रः, अक्षिः, पौरुषेयः, अथ तक्षकः, मेनका, हहाः, रथस्वनः इति एते अमी शुक्रमास नयति ॥ ३५ ॥ फिरोतः— ॥ ३२ ॥ मुने, धाता नांवाचा सूर्य, कृतस्थली अप्सरा, हेति राक्षस, वासुकि नाग, रथकुन् यक्ष, पुलस्त्य ऋषि व तुंबुर गंधर्व हे मंडळ चैत्र महिना चालविते. ॥ ३३ ॥ अर्यमा सूर्य, पुलह ऋषि, अथौजा यक्ष, प्रहेति राक्षस, पुंजिकस्थली अप्सरा, नारद गंधर्व, व कच्छनीर नाग हे वैशाख महिना चालवितात. ॥ ३४ ॥ मित्र नावाचा सूर्य, अक्षि ऋषि, पौरुषेय राक्षस, तक्षक नाग, मेनका अप्सरा, हहा गंधर्व व रथस्वन यक्ष हे ज्येष्ठमास चालवितात. ॥ ३५ ॥

वरुण सूर्य, वसिष्ठ ऋषि, रंभा अप्सरा, सहजन्म यक्ष, हुहू गंधर्व, शुक्र नाग आणि चित्रस्वन राक्षस हे आषाढ महिना चालवितात ॥ ३६ ॥ इद्र सूर्य, विश्वावसु गंधर्व, श्रोता यक्ष, एलापत्र नाग, अंगिरा ऋषि, प्रम्लोचा अप्सरा आणि वर्य राक्षस हे श्रावण मास चालवितात ॥ ३७ ॥ विवस्वान सूर्य, उग्रसेन गंधर्व, व्याघ्र राक्षस, आमरण यक्ष, भृगु ऋषि, यक्ष, एलापत्र नाग व शलपाल नाग हे माद्रपद महिना चालवितात ॥ ३८ ॥ पूषा सूर्य, धनंजय नाग, वात राक्षस, मुषेण गंधर्व, मुरुचि यक्ष, वृताची अप्सरा व गौतम ऋषि हे अनुम्लोचा अप्सरा व शलपाल नाग हे आषाढ महिना चालवितात ॥ ३९ ॥ इद्र, विश्वावसु, श्रोता, एलापत्र, तथा अंगिरा, प्रम्लोचा, वर्य, वसिष्ठ, वरुण, रंभा, सहजन्म; तथा शुक्र, चित्रस्वन; च एव अमी शुचिमास नयंति ॥ ३६ ॥ इद्र, विश्वावसु, श्रोता, एलापत्र, तथा अंगिरा, प्रम्लोचा, वर्य, राक्षस; अमी नमोमासं नयंति ॥ ३७ ॥ विवस्वान, उग्रसेन, व्याघ्र, आसारण, भृगु, अनुम्लोचा, शलपाल अमी नमस्याख्यं नयंति ॥ ३८ ॥ पूषा, धनंजय, वात, मुषेण, मुरुचि; तथा वृताची, गौतम; इति अमी तपोमासं नयंति ॥ ३९ ॥ क्रतु, वक्रा, सरळाज, पर्जन्य, सेनजित तथा विश्व, ऐरावत च एव अमी तपस्याख्यं नयंति ॥ ४० ॥

वसिष्ठो वरुणो रंभा सहजन्मस्तथा हुहूः ॥ शुक्रश्चित्रस्वनश्चैव शुचिमास नयंत्यमी ॥ ३६ ॥

इंद्रो विश्वावसुः श्रोता एलापत्रस्तथांगिराः ॥ प्रम्लोचा राक्षसो वर्यो नमोमासं नयंत्यमी ॥ ३७ ॥

विवस्वानुग्रसेनश्च व्याघ्र आसारणो भृगुः ॥ अनुम्लोचा शंखपालो नमस्याख्यं नयंत्यमी ॥ ३८ ॥

पूषा धनंजयो वातः मुषेणः मुरुचिस्तथा ॥ वृताची गौतमश्चेति तपोमासं नयंत्यमी ॥ ३९ ॥

क्रतुर्वर्चा भरद्वाजः पर्जन्यः सेनजितथा ॥ विश्व ऐरावतश्चैव तपस्याख्यं नयंत्यमी ॥ ४० ॥

अथांशुः कश्यपस्ताक्षर्य ऋतसेनस्तथोर्वशी ॥ विद्युच्छत्रुर्महाशंखः सहोमासं नयंत्यमी ॥ ४१ ॥

भगः स्फूर्जो ऽरिष्टनेमिरूर्ण आयुश्च पंचमः ॥ कर्कोटकः पूर्वचित्तिः पुष्यमास नयंत्यमी ॥ ४२ ॥

त्वष्टा ऋचीकतनयः कंबलश्च तिलोत्तमा ॥ ब्रह्मापेतो ऽथ शतजिह्वतराष्ट्र इषंमराः ॥ ४३ ॥

अथ अंशुः, कश्यपः, ताक्षर्यः, ऋतसेनः तथा उर्वशी, विद्युच्छत्रु, महाशंख अमी सहोमास नयंति ॥ ४१ ॥ भगः, स्फूर्जः, अरिष्टनेमिः, ऊर्ण, पंचमः आयुः, कर्कोटकः, पूर्व-
चित्तिः च अमी पुष्यमासं नयंति ॥ ४२ ॥ त्वष्टा, ऋचीकतनयः, कंबलः, तिलोत्तमा, ब्रह्मापेतः अथ शतजिह्व, वृतराष्ट्र, [इति] इषंमरा (आश्विन महिन्याचे पालक) ॥ ४३ ॥
माघ महिना चालवितात ॥ ४९ ॥ पर्जन्य सूर्य, क्रतु यक्ष, वर्य राक्षस, मरदान ऋषि, सेनजित अप्सरा, विश्व गंधर्व व ऐरावत नाग हे फाल्गुन नावाचा मास चालवितात ॥ ४० ॥
अंशु सूर्य, कश्यप ऋषि, ताक्षर्य यक्ष, ऋतसेन गंधर्व, उर्वशी अप्सरा, विद्युच्छत्रु राक्षस व महाशंख नाग हे मार्गशीर्ष मास चालवितात ॥ ४१ ॥ भग सूर्य, स्फूर्ज राक्षस, अ-
रिष्टनेमि गंधर्व, ऊर्ण यक्ष, पाववा आयु ऋषि, कर्कोटक नाग, व पूर्वचित्ति अप्सरा ही पौष महिना चालवितात ॥ ४२ ॥ त्वष्टा सूर्य, ऋचीकाचा पुत्र (जमदग्नि) ऋषि, कं-

बल नाग, तिळेत्तमा अप्सरा, ब्रह्मापेत राक्षस, दत्तजित् यक्ष व धृतराष्ट्र गंधर्व हे आश्विन मासाचे पावक होत. ॥४३॥ विष्णु सूर्य, अश्वत्थ नाग, रंभा अप्सरा, सूर्यवर्चा गंधर्व, सत्यजित् यक्ष, विश्वामित्राक्षरि व मखापेत राक्षस हे कार्तिक मास बालकिनात. ॥४४॥ ह्या ऋषीणां विष्णुरूपा आदित्याच्या विभूति प्रतीतिनी मानमकाळ म्मरण करणाऱ्या मनुष्यांचे पाप दूर करितात. ॥४५॥ ह्या देव सूर्य आपल्या गंधर्वादि सहा अनुवारासह वाराही महिने ह्या लोकाच्या सभेवती फिरून इत्परलोको जनांना पदबुद्धि विस्तारितो (देतो) ॥४६॥ ऋषि ऋक्ष, यजुः, साम वेदातील सूर्याच्या प्रकाशक मंत्रांनी त्याची स्तुति करितात. गंधर्व त्याचे गुण गानात. अप्सरा त्याच्या अत्रयांनी नृत्य करितात. ॥४७॥ नाग त्याच्या रंभा, अश्वत्थ, रंभा, सूर्यवर्चा, सत्यजित्, विश्वामित्र, मखापेत अमी ऊर्जमास (कातिकमासाला) नथति ॥४८॥ भगवतः विष्णोः आदित्यस्य एत विभूतयः दिने दिने संध्ययोः स्मरता नृणा अंहः (गप) हरति ॥४९॥ द्वादशरात्रु अपि मासेषु असौ देवः पश्चि. अस्य समंतात् [सत्] चत् [सन्] इह गत्त च सन्मनि तनुते ॥५०॥ ऋषयः तल्लिगैः सामग्यैर्ब्रह्मैः बभूवुः संस्तुवंति. गंधर्वाः व प्रगाथायते. अप्सरसः अश्रतः नृत्यति. ॥४९॥ नागाः रथ उदहति (वाजितात) रथयोजकाः प्रामण्यः (यक्ष).

विष्णुरश्वतरो रंभा सूर्यवर्चाश्च सत्यजित् ॥ विश्वामित्रो मखापेत ऊर्जमासं नयत्यसी ॥४८॥ एता भगवतो विष्णोरादित्यस्य विभूतयः ॥ स्मरतां संध्योर्नृणां हरंत्यहो दिने दिने ॥४९॥ द्वादशस्वपि मासेषु देवो ऽसौ षड्भिरस्य वै ॥ चरन्मंताचनुते परवेह च सन्मनिम् ॥४९॥ सामग्यैर्ब्रह्मैस्तल्लिगैर्ऋषयः संस्तुवंत्यमुम् ॥ गंधर्वास्तं प्रगायंति नृत्यंत्सप्सरसो ऽप्रतः ॥४९॥ उदहंति रथं नागा ग्रजप्यो रथयोजकाः ॥ चोदयंति रथं गृष्टे नैर्ऋता बलशालिनः ॥४८॥ बालखिल्याः सहस्राणि षष्टिर्ब्रह्मर्षयो ऽनलाः ॥ पुरतो ऽभिमुखं यानि स्तुवंति स्तुतिभिर्विभुम् ॥४९॥ एवं ह्यनादिनिधनो भगवान्हरीरिश्वरः ॥ कल्पे कल्पे स्वमात्मानं व्यूह्य लोकानवस्यजः ॥५०॥

- इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे आदित्यव्यूहविवरण नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

बलशालिनः नैर्ऋताः (यक्ष) च रथं गृष्टे चोदयंति (बोदतात) ॥४८॥ षष्टिः (षाठ्) सहस्राणि बालखिल्या. अमला ब्रह्मर्षयः विभु पुरत अभिमुख (सोर नोट करून) यांति, स्तुतिभि स्तुवंति [च]. ॥४९॥ एवं अनादिविषयः यस्तः भगवान् हरिः ईश्वर कल्पे स्वं आत्मानं व्यूह्य (रचून) लोकान् अवर्ति (रक्षितो) ॥५०॥ इति एकादशोऽध्यायः ॥११॥ षट् बाधितान. यक्ष रथं बोदतात. भोगळे बलशाली राक्षस पाठीमागून रथं लोटितान ॥४८॥ बालखिल्य नावाचे साठमहस्र पवित्र ब्रह्मर्षी मूर्त्यां दे मूर्त करून त्यांच्या पेटे बाळगतात. आणि त्या विश्वव्यापकाची स्तोत्रांनी स्तुति करितात (वाराही महिने एकच साठ सहस्र ऋषि स्तुति करीत अमानात), ह्या भेदा प्रतीनामो बद्दन्त नाही. ॥४९॥ अशा प्रकारे भागवत अनादि अनंत दुःखहर्ती ईश्वर प्रतिकल्पान आनल्याच आत्म्याचा व्यूह रचून (विभाग करून) लोकांचे रक्षण करितो. त्याचा जन्म नाही. ॥५०॥ इति एकादशोऽध्यायः ॥११॥

सूत ह्मणाले :- ऋषे, हरिप्रकृतिरूप मोक्षा घर्मात्मा नमस्कार असो. तसाच कर्तुमर्कान्यथाकर्तुं समर्थ अशा कृष्णालो नमस्कार असो. आता मो ब्राह्मणांना नमस्कार करून सनातन (त्रिकाष्टिक) धर्म (ह्या पुराणांत वर्णिलेल्या गोष्टी) सांगतो :- १ ॥ ब्राह्मणानो, आपण मला जो प्रश्न केला की, मनुष्याच्या पुरुषत्वाला योग्य आचरण कोणते, त्याचे उत्तर हे विष्णूने अद्भुत चरित्र मी आपल्याला निवेदन केले : २ ॥ ह्यात सकल पापे दूर करणारा, संकटनाशक, इन्द्रियनियानक व भक्तरक्षक, असा जो षड्गुणैश्वर्यसंपन्न नारायण त्याच साक्षात् संकीर्तन केले आहे (हे उपासनाकड किंवा देवताकड). ३ ॥ तसेच ह्यामध्ये जगाच्या उत्पत्तिनाशाचो आधार जें निर्गुण परब्रह्म, त्याच्या,

सूतः उवाच-महते धर्माय नमः कृष्णाय जेधसे नमः ब्राह्मणेभ्यः नमस्कृत्य सनातनान् धर्मान् वक्ष्ये. ॥ १ ॥ विद्या, मर्दान्ति. अह यत् नराणां पुरुषेतिव पृष्ट, एतन् विष्णोः अद्भुतं चरितं वा कथिन. ॥ २ ॥ अत्र साक्षात् सर्वपापहर हरिः सात्वतां पतिः भगवान् ह्रीकेशः नारायणः संकीर्तितः ॥ ३ ॥ अत्र गुह्य जगतः प्रसवाप्यय परं

सूत उवाच । नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ॥ ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मोन्विक्ष्ये सना-

तनान् ॥ १ ॥ एतद्दः कथितं विद्या विष्णोश्चरितमद्भुतम् ॥ भवद्भिर्यदहं पृष्टो नराणां पुरुषोचितम्

॥ २ ॥ अत्र संकीर्तितः साक्षात्सर्वपापहरो हरिः ॥ नारायणो ह्रीकेशो भगवान्सात्वतांपतिः ॥ ३ ॥

अत्र ब्रह्म परं गुह्यं जगतः प्रसवाप्ययम् ॥ ज्ञानं च तदुपाख्यानं प्रोक्तं विज्ञानसंयुतम् ॥ ४ ॥

भक्तियोगः समाख्यातो वैराग्यं च तदाश्रयम् ॥ पारीक्षितमुपाख्यानं नारदाख्यानमेव च ॥ ५ ॥

प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रशापात्परीक्षितः ॥ शुकस्य ब्रह्मर्षभस्य संवादश्च परीक्षितः ॥ ६ ॥

अत्र, विज्ञानसंयुतं ज्ञानं, तदुपाख्यानं च प्रोक्त. ॥ ४ ॥ भक्तियोगः समाख्यातः. तदाश्रय वैराग्य, पारीक्षित उपाख्यान, नारदाख्यानं एव च [समाख्यातं] ॥ ५ ॥ परीक्षितः राजर्षेः, विप्रशापात् प्रायोपवेश. ब्रह्मर्षभस्य शुकस्य, परीक्षित. च संवाद ॥ ६ ॥

ज्ञानाने साधन उपनिषदात धर्मेलेलें ज्ञान अपरोक्ष मायात्कारापर्यंत निरूपिले आहे. (हे ब्रह्मकांड किंवा ज्ञानकांड). ४ ॥ तसाच भक्तियोग सांगितला व त्याच्या आश्रयाचें उद्भवणारे वैराग्य सांगून दिलें (हे कर्मकांड). (येथून पुढें मागवतअंशयातील ठळक विषयाची अनुक्रमणिका आहे.) परीक्षिताचे उपाख्यान (जन्मादि) सांगितले, त्याच्या प्रस्तावासाठी नारदाचे आख्यान निवेदन केले. ५ ॥ पुढें ब्राह्मणाच्या शापामुळे राजर्षि परीक्षितान प्रायोपवेश केल्याचें वृत्त कथन केलें, नंतर ब्रह्मज्ञान्यात श्रेष्ठ जे शुक-

पासून मगवान् करील महामुनीचा अवतार, देवहूतीचा बुद्धिमान् कपिशर्शी संवाद ही सांगितली (हा तृतीय स्कवाचा विषयानुक्रम.) नळ मरीचिप्रभृति प्रजापतींचा उद्भव, त्याच्या धर्मपत्न्यांचें संतान, दक्षयज्ञाचा विव्भंम, ध्रुवाचें चरित्र, नंतर पृथुचें चरित्र, प्राचीनवर्हीचा व नारदाचा संवाद ही निवेदन केली. (हा चतुर्थस्कवातील विषयानुक्रम). पुढें ब्राह्मणानो, श्रियव्रताचे चरित्र, त्याच्यामागून नाभीचें, पुढें ऋषभदेवाचें चरित्र, व नंतर भरताचेही चरित्र, ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ द्विपे, वर्ष, समुद्र, पर्वत व नद्या ह्याचें वर्णन, तेजोमोलवक्राचें संस्थान, पाताळाचो व नरकाची स्थिति ही निरूपिली. (हा पंचमातील विषय). ॥ १६ ॥ प्रचेत्यापासून दक्षाचें नवब्रह्मसमुत्पत्ति (ब्रह्म-उत्पत्ति). दक्षयज्ञविनाशनं पश्चात् भुवस्य, पृथो, च चरितं [आख्यातं] ॥ १४ ॥ नारदस्य च संवाद द्विजा, तत प्रैयव्रतं, ततः नामे, ऋषभस्य, भरतस्य च अनुचरितं [आख्यातं] ॥ १५ ॥ ततः द्वीपवर्षसमुद्राणां गिरिनद्युपवर्णनं ज्योतिश्चक्रस्य संस्थानं पातालनरकस्थितिः ॥ १६ ॥

नवब्रह्मसमुत्पत्तिर्दक्षयज्ञविनाशनम् ॥ ध्रुवस्य चरितं पश्चात्पृथोः प्राचीनवर्हिषः ॥ १४ ॥ नारदस्य च संवादस्ततः प्रैयव्रतं द्विजा ॥

नामेस्ततोऽनुचरितमृषभस्य भरतस्य च ॥ १५ ॥ द्वीपवर्षसमुद्राणां गिरिनद्युपवर्णनम् ॥ ज्योतिश्चक्रस्य संस्थानं पातालनरकस्थितिः

॥ १६ ॥ दक्षजन्म प्रचेतोभ्यस्तत्पुत्रीणां च संततिः ॥ यतो देवासुरनरास्तिर्यङ्मनस्त्रिगणादयः ॥ १७ ॥ त्वाष्ट्रस्य जन्म निधनं पुत्रयोश्च

द्वितोद्विजाः ॥ दैत्येश्वरस्य चरितं ब्रह्मादस्य महात्मनः ॥ १८ ॥ मन्वंतरानुक्तं गजेंद्रस्य विमोक्षणम् ॥ मन्वंतरावताराश्च

विष्णोर्हयशिरादयः ॥ १९ ॥ कौर्म धान्वंतरं मात्स्यं वामनं च जगत्पतेः ॥ क्षीरोदमथनं तद्वदमृतार्थं दिवौकसाम् ॥ २० ॥

प्रचेतोभ्यः दक्षजन्म. तत्पुत्रीणां संततिः, यतः देवासुरनराः, तिर्यङ्मनस्त्रिगणादयः च ॥ १७ ॥ द्विजाः, त्वाष्ट्रस्य (इन्द्राचें) जन्म दिने. पुत्रयो निधन, महात्मनः दैत्येश्वरस्य ब्रह्मादस्य चरितं च [आख्यातं] ॥ १८ ॥ मन्वंतरानु-चरित, गजेंद्रस्य विमोक्षणं, विष्णो. हयशिरादयः मन्वंतरावतारा च [आख्याता] ॥ १९ ॥ जगत्पतेः कौर्म, धान्वन्तर मात्स्य, जन्म, त्याच्या कन्याची संतति, त्यापासून देव, दैत्य, नर, तिर्यग्योनि, दूत पर्वत, पर्शी इत्यादिकांचा उद्भव, ॥ १७ ॥ ब्रह्मामुराचें जन्म व मरण हें सांगितलें (हा षष्ठस्कवाचा विषयानुक्रम). ब्राह्मणानो, द्वितीच्या दोषा पुत्राचे मृत्यु, व दैत्याचा राजा महात्मा जो ब्रह्मा जो प्रह्लाद त्याचें चरित्र हीही सांगितली. (हे सप्तमस्कवातील विषय.) ॥ १८ ॥ मन्वंतराचें वर्णन, गजेंद्रमोक्ष, विष्णूचें मन्वंतरातील हयग्रीवादि अवतार, ॥ १९ ॥ जगत्पति प्रभूच्या कूर्म, धन्वंतरी, मत्स्य, व मन, ह्या अवताराची आख्यानें, तसेच देवाना अमृत मिष्टपयासाठीं

१ एखादे ठिकाणी विषयाना अनुक्रम चुकला आहे, एखादा विषय राहूनच गेला, असे प्रमाणाचे प्रकार भक्तिरसाच्या पुराणुले झाले असे समजावे.

क्षीरसागराच्च संभन, ॥ २० ॥ देवदेव्याच्च घोर शुद्ध हे प्रसंग निवेदन केले (हा अष्टमस्कंधातील विषयानुक्रम) राजवंशाचें वर्णन, इक्ष्वाकूच जन्म, त्याचा वंश, महात्मा जो सुमुत्त त्याचें चरित्र, ॥ २१ ॥—स्नात इलेचें उपाख्यान सांगितले आहे, — तसेच तारेंचें उपाख्यान, सूर्यवंशाचें वर्णन, त्यात शशाङ्ग इत्यादि पुरुषाच्या कथा सांगितल्या, ॥ २२ ॥ मुकन्येचें व शर्यातीचें आख्यान, तसेच बुद्धिमान् ककुत्स्थचें, खट्वाङ्गाचें, मावात्याचें, सौमरेचें व सगराचें ॥ २३ ॥ कोशलाविणति दाशगणि रामचंद्राचें पापनाशक चरित, ॥ २४ ॥ मारुसिंह, वामन, तद्वत् द्विचौकसां असृताद्यै क्षीरोद्वयधनं च [आख्यातं] ॥ २० ॥ देवासुर म्हायुद्ध, राजवंशातुकीर्तन इक्ष्वाकुजन्म, तद्वंश, महात्मन सुधुम्नस्य ॥ २१ ॥ इक्षोपाख्यानं अत्र उक्त, तारोपाख्यान एव सूर्यवंशातुकीर्तनं च शशाङ्गाद्याः नृपादय [आख्याताः] ॥ २२ ॥ अथ शर्याते. सौकन्य, धीमत ककुत्स्थस्य, खट्वाङ्गास्य मांघातुः, सौमरेः, सगरस्य ॥ २३ ॥ कोशलैद्रस्य रामस्य च किल्बिषाणहं चरितं [आख्यातं]. निमो' अंगपरित्यागः, जनकाना संभवः च [आख्यात] ॥ २४ ॥ मार्गवे-

देवासुरमहायुद्धं राजवंशानुकीर्तनम् ॥ इक्ष्वाकुजन्म तद्वंशः सुधुम्नस्य महात्मनः ॥ २१ ॥ इक्षोपाख्यानमत्रोक्तं तारोपाख्यानमेव च ॥ सूर्यवंशानुकीर्तनं शशाङ्गाद्या नृपादयः ॥ २२ ॥ सौकन्यं चाथ शर्यातेः ककुत्स्थस्य च धीमतः ॥ खट्वाङ्गास्य च मांघातुः सौमरेः सगरस्य च ॥ २३ ॥ रामस्य कोशलैद्रस्य चरितं किल्बिषाणहम् ॥ निमो' अंगपरित्यागो जनकानां च संभवः ॥ २४ ॥ रामस्य मार्गवेद्रस्य निक्षत्रकरणं भुवः ॥ ऐलस्य सोमवंशस्य ययातेर्नहुषस्य च ॥ २५ ॥ दौष्यतेर्भरतस्यापि शंतनोस्तत्सुतस्य च ॥ ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशोऽनुकीर्तितः ॥ २६ ॥ यत्रावतीर्णो भगवान्कृष्णार्यो जगदीश्वरः ॥ वसुदेवगृहे जन्म ततो वृद्धिश्च गोकुले ॥ २७ ॥

द्रस्य रामस्य भुवः निक्षत्रकरणं, सोमवंशस्य ऐलस्य, नहुषस्य, ययातेः ॥ २५ ॥ दौष्यते भरतस्य, ययाते ज्येष्ठपुत्रस्य यदो च वश अनुकीर्तितः, ॥ २६ ॥ यत्र कृष्णार्य जगदीश्वरः भगवान् अवतीर्णः. वसुदेवगृहे जन्म ततः गोकुले वृद्धिः च ॥ २७ ॥

निमीचा देहस्यमाचमकार, जनकाचमसंभवः ॥ २४ ॥ मार्गविरामाने केलेले पृथ्वीचें निक्षत्रोत्तराग, सोमवंशाचा आदिपुत्र जो ऐल त्याचें चरित्र, ययातेचें, नहुषाचें, ॥ २५ ॥ दुष्यंतपुत्र मारुतचें, शंतनूचें, त्याच्या मुलाचें (भीष्माचें), व ययातीचें चरित्र, निरुत्तराग केले. ययातीचा ज्येष्ठ पुत्र जो यदु त्याचा वग वर्णन केला, ॥ २६ ॥ ह्यामने कृष्णसंज्ञक भगवान् जगदीश्वर अवतरला. त्याचें वसुदेवाच्या घरी जन्म झालें व तो गोकुळात वाढला. (ही नवमस्कंधाची अनुक्रमणिका.) ॥ २७ ॥

त्या दैत्यांश्च नाश करण्यया श्रीकृष्णार्ची चरित्रे अपार वर्णिलो आर्हेतः पृतेर्चे त्रिच्या प्राग्ग्रह दुर्गगन, लहान नूठ अर्सेना त्यांनं गडा उलथून पाडणें, । २८ ॥ तृणाव
 तींचे तसेंच बक व कत्तसुर यांचे मर्दन, मित्रामह धेनुकाचा व प्रलंबाचा नाश, ॥ २९ ॥ समोवार पमरणाच्या वगव्यातून गोयांचे रसग, काञ्चिमर्पांचे दमन, मोठ्या अजगरापासून
 नंदाची मुक्ती, ॥ ३० ॥ गोपकन्यांचे व्रताचरण की ज्यामध्ये व्रताव्यायोगें निल ज्ञानरूप भगवान् सतुष्ट झाला, यज्ञपत्न्यांवर अनुग्रह, ब्राह्मणांचा पश्चात्ताप, ॥ ३१ ॥ गो-
 कसुरद्विष सस्य अपाराणि कर्माणि कीर्तितानि पूतनासुपयःपानं, (पुतनेचे प्राणसह दुग्धपान), शिशोः [सतः] शकटोच्चाटनं, ॥ २८ ॥ तृणावर्तस्य तथा एव बकवत्सयो
 [च] निषेकः (पूर्ण), सहस्रातुः धेनुकस्य, प्रलंबस्य च संक्षयः [च आख्यात] ॥ २९ ॥ गोपाना परिसर्पतः (सर्वत परगणाच्या) दावाभ्योः (वणव्यातून) परित्राण, कालि-
 वस्य अहोः वसनं, महाद्यैः नंदमोक्षजं च [आख्यात] ॥ ३० ॥ कन्याना व्रतचर्या-यत्र अच्युतः व्रतैः तुष्ट, यज्ञपत्नीभ्यः प्रसाद, विप्राणा अनुतापन ॥ ३१ ॥ गोवर्ध-

तस्य कर्मण्यपाराणि कीर्तितान्यसुरद्विषः ॥ पूतनाऽसुपयःपानं शकटोच्चाटनं शिशोः ॥ २८ ॥

तृणावर्तस्य निषेकस्तथैव बकवत्सयोः ॥ धेनुकस्य सहस्रातुः प्रलंबस्य च संक्षयः ॥ २९ ॥

गोपानां च परित्राणं दावाभ्योः परिसर्पतः ॥ दमनं कालियस्याहेर्महाहेनंदमोक्षणम् ॥ ३० ॥

व्रतचर्या तु कन्यानां यत्र तुष्टो ऽच्युतो व्रतैः ॥ प्रसादो यज्ञपत्नीभ्यो विप्राणां चानुतापनम् ॥ ३१ ॥

गोवर्धनोद्धारणं च शक्रस्य सुरमेरथ ॥ यज्ञाभिषेकं कृष्णस्य स्त्रीभिः क्रीडा च रात्रिषु ॥ ३२ ॥

शंखचूडस्य दुर्बुद्धेर्वधो ऽरिष्टस्य केशिनः ॥ अक्रूरागमनं पश्चात्प्रस्थानं रामकृष्णयोः ॥ ३३ ॥

व्रजस्त्रीणां विलापश्च मथुरालोकनं ततः ॥ गजमुष्टिकचाणूरकंसादीनां च यो वधः ॥ ३४ ॥

नोद्धारणं शक्रस्य अथ सुरमेः (वामवेदने केलेला) च कृष्णस्य यज्ञाभिषेकं, रात्रिषु स्त्रीभिः क्रीडा, ॥ ३२ ॥ दुर्बुद्धे शंखचूडस्य, अरिष्टस्य, केशिन च वध, अक्रूरागमनं पश्चात्
 रामकृष्णयोः प्रस्थानं, ॥ ३३ ॥ व्रजस्त्रीणां विलापः ततः मथुरालोकनं, गजमुष्टिकचाणूरकंसादीनां यः वधः [सं] च [निरूपितः] ॥ ३४ ॥
 वर्धनोद्धार, इंद्राने केलेली पूजा, कामवेदने कृष्णां केलीला यज्ञातील अभिषेक, रात्री गोपीसह रासक्रीडा ॥ ३२ ॥ दुष्टबुद्धि शंखचूडाचा, अरिष्टाचा, व केशीचा वध, अक्रूराचे
 मोकुळी घेणे, नंतर रामकृष्णांचे मथुरेस प्रस्थान, ॥ ३३ ॥ गोपींचा विलाप, मथुरानगरी पाहणे, पुढे गज (कुवळयापीड), मुष्टिक, चाणूर, कंस इत्यादिकांचा वध, ॥ ३४ ॥

—
413
—
—
—

उद्धवस्य च संवादी वासुदेवस्य चाहुतः ॥ ४१ ॥

च [कथितं] ॥ ३८ ॥ चैषपौंड्रशाल्वार्त्ता, दुर्मतेः दंतवक्रस्य, [ये] गंबरः, क्षिप्रिद, पीठः, मुर, पंचजनादय [च] ॥ ३९ ॥ नेया महात्स्य वध च, वारागहनः
दाहने, पंखचान् मिषिंसीकृत्य भूमेः मारावतरणं, ॥ ४० ॥ विप्रशपादयेन स्वकुञ्जस्य रुहार . उद्धवस्य वामुदेवस्य च अद्भुतः सत्पाद , ॥ ४१ ॥
मरुन श्रीक्षिप्रार्ने राजरत्नया आगित्या नै अरुचान, ' ३८ ॥ निशुषाल, पौंड्र, शाल्व, दुर्मते दंतवक्र व शच, द्विवेद, पीठ, मुर, पंचजन न्य दिक ॥ ३९ ॥ ह्याज-
प्रभाव व वध, वारागसी जाल्ये, पादार्त्ता निमित्त करुन पृथ्वीचा भार उतरणे (हा ददान स्काजा कथानुक्रम.) ॥ ४० ॥ ब्राह्मणाचा नाप हें निमित्त करुन स्वकुञ्जचा नहा-

करणे, उद्धवाचा व वासुदेवाचा अद्भुत संबंध - ॥ ४१ ॥ कीं ज्यामध्ये सगळे आत्मज्ञान आणि धर्माचा निर्जैय हो वजिर्जो आहेत ते, पुढे मृताच्या योगसामर्थ्याने मनुष्य-
लोकींचा अवतार गुप्त करणे (हा एकादश स्कंधातील विषयानुक्रम.) ॥ ४२ ॥ युगाची लक्षणे आणि त्यांना अनुरूप वृत्ति, कष्टियुगातील मनुष्यांना होणारी दुःखे, चार
प्रकारचे प्रलय, तदीच तीन प्रकारची (प्राकृतिक नैमित्तिक आणि निन्द्य) उत्पत्ति, ॥ ४३ ॥ बुद्ध्यान् रानांषो विष्णुरात (परीक्षित) त्याचा देहत्याग, व्यामांनी केले-
ली वेदाच्या शास्त्राची रचना, मार्कंडेयाची उत्तम कथा, महापुरुषाची (विराजाची) रचना, व जागृताक मूर्तानारायणाचा व्यूह, ॥ ४४ ॥ हे व विनव्रतो, आपण येथे भला
यत्न आत्मविद्या प्रोक्ता, धर्मविनिर्णय [प्रोक्त], ततः आत्मयोगानुभावान् मर्त्यपरित्यागः ॥ ४५ ॥ युगलक्षणावृत्ति, कलौ नृणा उपलुप्त (उपद्रव), चतुर्विध प्रलय, तथा त्रि-
विधा उत्पत्ति, ॥ ४६ ॥ धीमतः विष्णुपतस्य राजर्षेः देहत्यागः, ऋषेः शास्त्राप्रगयन, मार्कंडेयस्य सत्कथा, महापुरुषविन्यास, जगदात्मन सूर्यस्य [क विन्यास], ॥ ४७ ॥
द्विजश्रेष्ठाः, का अहं यत् पृष्ट, [तत्] इति प्रोक्त इह सर्वथाः लीलाचतारकर्माणि कीर्तितानि. ॥ ४८ ॥ पतितः स्वस्वित, आनं (पंडित), क्षुत्वा (जामई देऊन)

यत्रात्मविद्या हास्विला प्रोक्ता धर्मविनिर्णयः ॥ ततो मर्त्यपरित्याग आत्मयोगानुभावतः ॥ ४९ ॥ युगलक्षणवृत्तिश्च कलौ नृणा-
मुपलुप्तः ॥ चतुर्विधश्च प्रलय उत्पत्तिस्त्रिविधा तथा ॥ ४९ ॥ देहत्यागश्च राजर्षेर्विष्णुरातस्य धीमतः ॥ शास्त्राप्रगयनमृषेर्मार्कंडेयस्य
सत्कथा ॥ महापुरुषविन्यासः सूर्यस्य जगदात्मनः ॥ ४९ ॥ इति चोक्तं द्विजश्रेष्ठा यत्पृष्टो ऽहमिहस्मि वः ॥ लीलावतारकर्माणि
कीर्तितानीह सर्वशः ॥ ४९ ॥ पतितः स्वलितश्चार्तः क्षुत्वा वा विवशो ब्रुवन् ॥ हरये नम इत्युच्चैर्मुच्यते सर्वपातकात् ॥ ४९ ॥
संकीर्त्यमानो भगवाननंतः श्रुतानुभावो व्यसनं हि पुंसाम् ॥ प्रविश्य चित्तं विधुनोत्यशेषं यथा तमो ऽर्को ऽभ्रमिवातिवातः ॥ ४९ ॥

विन्यासः ॥ ४९ ॥ हरये नमः ॥ इति लब्धे ब्रुवन् [सन्] सर्वपातकात् मुच्यते ॥ ४९ ॥ भगवान् अनंतः संकीर्त्यमानः, श्रुतानुभावः वा पुमा चित्तं प्रविश्य अशेष व्यसनं (दुःख,
पाप) यथा अर्को तमः, अतिवातः (प्रचंड वायु) अश्र इव विधुनोति (दूर करितो) ॥ ४९ ॥

जे जे दुसरे विचारिले ते ते सर्व मी आपल्याला सांगितले, व भगवाने लीलासाठी अवतार घेऊन केलेली चरित्रे त्याच्या प्रयोजनासह वर्णन केली ॥ ४९ ॥ मनुष्य कृपा-
त्रिकात पडलेला असो, पाप्यावरून निमळून आपलेला असो. दुःखप्रस्त असो, जामई देत असो, कोणत्याही परावीन स्थितीत त्याने केवळ 'हरये नमः' एवढे
शब्द मोठ्याने उच्चारिले, तर तो सकळ पापपाप्मन मुक्त होतो. ॥ ४९ ॥ जसा सूर्य - पर्वताच्या गुलातील वगैरे - अवतार नाहीसा करितो आणि जसा प्रचंड वायु
अश्र उडवून टाकतो, तसा अनंत भगवान्, त्याने कीर्तन चालले असता किंवा त्याचा प्रभाव श्रवण केला झणजे मनुष्याच्या चित्तात गिरून त्याची समस्त दुःखे नाहीतशी क-

रितो. ॥ ४७ ॥ ज्यामघ्ये अधोऽस्य भगवताची कथा वर्णिली जात नाही, ती सगळी माषणे गेल्या (असत्कथानी मरलेली) व निष्फळ हेत. ज्यामध्ये भगवद्गुणाचा उदय होतो, तेच माषण सत्य, तेच संगल व तेच पुण्यकारक होय. ॥ ४८ ॥ ज्यामध्ये पुण्यकीर्ति भगवताची कीर्ति गाइली जाते, तेच वाक्म रम्य, सुंदर, व पदोपदां नव होत, त्यापादूनच मनाला अत्यंत आनंद होतो आणि तेच मनुष्याचा शोकसमुद्र शुष्क करून टाकितो. ॥ ४९ ॥ एकाद्वै वाक्य अथवा पद्य चालत्या सुंदर शब्दांनी रचलेले आहे, पण त्यामध्ये एव भगवान् अधोऽक्षजः न कथ्यते, ताः मृषागिरः असतीः असत्कथाः. उचमयलोक्त्यशः अनुगीयते, [इति] यत्, भगवद्गुणोदय तत् एव सत्य, तत् उह वै मगधं तत् एव पुण्यं, तत् एव रम्य, सचिरं, नव नवं, तत् एव शश्वत् मबसः महोत्सवं, तत् एव नृणा शोकार्णवशोपण. ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ यत् वचः चित्रपद (वचनकारिणः)

मृषागिरस्ता ह्यसतीरसत्कथा न कथ्यते यद्भगवानधोक्षजः ॥ तदेव सत्यं तदु

हैव संगलं तदेव पुण्यं भगवद्गुणोदयम् ॥ ४८ ॥ तदेव रम्यं सचिरं नवं नवं

तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवम् ॥ तदेव शोकार्णवशोपणं नृणां यदुत्तमश्लोकयशो

ऽनुगीयते ॥ ४९ ॥ न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगुणीन कर्हिचित् ॥

तद्वद्वाक्षतीर्थं न तु हंससेवितं यन्नाच्युतस्तत्र हि साधवो ऽमलाः ॥ ५० ॥ स

वाग्विसर्गो जनताऽधमं ह्रवो यस्मिन्प्रतिश्लोकमवच्छवत्यपि ॥ नामान्यनंतरस्य

यशोकितानि यच्च छृण्वंति गायंति गृणंति साधवः ॥ ५१ ॥

व्यक्तं असे) जगत्पवित्रं हरेः यशः कर्हिचित् न प्रगुणीत (गाईल), तत् च्छांक्षतीर्थं (वाढल्याचें तीर्थ) हंससेवितं तु न यत्र अच्युत, तत्र अमला साधवः [रम्ये] ॥ ५० ॥

सः वाग्विसर्गः (वाणीचा प्रयोग) जनताधसस्रुषः (लोकसमूहाच्या पाण्याचा नाक करणारा), अवच्छवति (अवच्छद) अपि यस्मिन् प्रतिश्लोकं अनतस्य यशोकितानि (नीतिमुक्ता)

जगला पवित्र करणारे परमेश्वराचे चरित्र कोठेही वर्णिलेले नाही, तर ते काढल्याचें तीर्थ (काढल्यासारख्या निध विषयी पुरुषाचें क्रीडास्थल) होय, हंस (जानी) रम्याचें मेवून

कसयाचे नाहीत : चरण, निर्मल असे साधु, जेथं परमेश्वर वर्णिला जात असतो, तेथंच राहतात ॥ ५० ॥ ग्रय असवद्ध का अमेन. ह्मणने त्याच्यात उत्तम पदयोजना नेनेत

अही चिता नाही; जर त्यानील प्रत्येक श्लोकासम्ये परमेश्वराच्या कीर्तीनं युक्त अशीं नामे गुणिकी असतील, तर तो ग्रय लोकाना पाण्याचा नात न-एण्याम सा मन होतो, कारण

परमेश्वराच्या कीर्तीचे व नावाचे महात्म्यच तसे आहे— सत्पुरुष त्याचे श्रवण, गायन व वर्णन करित आसताना ॥ ५१ ॥ ब्रह्माचे प्रकाशक व मायोपावि दूर कणारे जे आत्म-
ज्ञान तेही परमेश्वरभीक्तीरहित असेल तर पूर्णपणे शोभत नाही (साक्षात्कारास पुरे पडत नाही), मग ईश्वराच्या अर्पण न केलेले कर्म अतिशय उत्तम अमळे तरी त्याच्या शोभा
असेल कोदून : (त्याचा कितीसा उपयोग होणार) कारण, कर्म ह्मणजे नेहमी (आचरताना व फळ भोगताना मुद्धा) दुःखमयच असते. ॥ ५२ ॥ वर्णाश्रमाचे विहित अ-
चार व तपश्चर्या, अध्ययन इत्यादिकासाठी अतिमोठे अन्न केले तर त्याचे फळ काय ते कीर्ति व संपत्ति मिळावयाची एवढेच. हरीचे गुणानुवाद व त्याचे श्रवण केले असता तर
नामानि, साक्षवः शृण्वन्ति, गच्छन्ति [च]. ॥ ५३ ॥ नैष्कर्म्य (ब्रह्मप्रकाशक) निरजनं (उपाधि दूर कणारे) ज्ञानं अपि अच्युतगवर्जितं [चेत्, तर्हि] अल न शोभते
शब्दत्वं अमर्दं यत् अनुष्ठानं कर्म [तत्] अपि ईश्वरे अनर्पित [चेत् तर्हि] [न शोभते इति] कुतः पुनः [वक्तव्य] ? ॥ ५४ ॥ वर्णाश्रमाचारतण्ण. समाधिषु परिश्रम.

नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरंजनम् ॥ कुतः पुनः शश्वदमद्रमीश्वरे

न ह्यर्पितं कर्म यदप्यनुत्तमम् ॥ ५२ ॥ यशःश्रियामेव परिश्रमः परो वर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु ॥

अविस्मृतिः श्रीधरपादपद्मयोगुणानुवाद्श्रवणादिभिर्हिरेः ॥ ५३ ॥ अविस्मृतिः कृष्णपदारविदयोः

क्षिणोत्थमद्वाणि शमं तनोति च ॥ सत्त्वस्य शुद्धिं परमात्मभक्तिं ज्ञानं च विज्ञानविराग-

युक्तम् ॥ ५४ ॥ यूयं द्विजाभ्या बत भूरिभागा यच्छश्वदात्मन्यखिलात्मभूतम् ॥ नारायणं

देवमेदेवमीशमजस्रभावा भजताविवेशय ॥ ५५ ॥

यदाश्रिया (कीर्तियुक्त सप्तोत्कर्षेव) एव. हेतु गुणानुवाद्श्रवणादिभिः श्रीधरपादपद्मयोगः अविस्मृतिः (निलस्मरण) [भवति] ॥ ५३ ॥ कृष्णपदारविदयोः अविस्मृतिः अमद्वाणि क्षिणो-
त्थि (नष्ट करिते), शम, सत्त्वस्य शुद्धिः, परमात्मभक्तिः, विज्ञानविरागयुक्त ज्ञानं च तनोति. ॥ ५४ ॥ द्विजाभ्या, यूयं बत भूरिभागाः [यत] आत्मनि अखिलात्मभूतं देव ईश अदेव
छश्वमीपतीक्या चरणकमलद्वयाचे विस्मरण न होणे हे फळ मिळते. ॥ ५३ ॥ कृष्णपदकमलचे अविस्मरण (सतत स्मरण) पाषाण सहाय करिते, शांति विस्तारिते व चित्तशुद्धि,
ईश्वरभक्ति, आणि औपादिषदज्ञान व वैराग्य ह्मणसह अपरोक्ष ज्ञान मिळवून देते. ॥ ५४ ॥ श्रेष्ठ ब्राह्मणानो, तुम्ही सकळ प्राण्यांचा आत्मा, सर्वांचा उपास्य देव— ज्याहून दुसरा देव
कोणी नाही— यशा नारायणाज चिन्तात स्थापून अक्षंड भक्ति ठेवून नित्य भजता, अर्थात तुमचे योग्य अन्न शेर होय (तुम्ही अतिशय प्रणववान् आहा). ॥ ५५ ॥

पूर्वो परिसिद्धं राजानं प्रायोपवेशो केन तेहो, त्या सपेते मोठमोठे ऋषि श्रवणात् बसले आस्ता, महर्षीच्या (शुक्राचार्याच्या) मुवतून मला जे ऐकावाहा मिळाले, त्या आत्मन्-
त्वाचे आपण सदा स्मरण करून दिले. ॥ ५६ ॥ क्षणून ब्राह्मणहो, ज्याच्या पुष्कळ टीला वर्णन करणयाजोग्या आहेत, अशा वानुदेवांचे मऊळ पाणचा नाग कणार हे
माहात्म्य मी तुलांला सांगितले. ॥ ५७ ॥ को मनुष्य अन्यत्र (विषयाकडे) बुद्धि न गुंनविता नित्य प्रहर नहर व क्षणरुग हे ओकना ऐकवीच तो, व जो श्रद्धेने हे ऐकून
आचार्यनं ध्याविदेश्य (जोबून) शब्दत् (नित्य) मजत. ॥५५॥ अह, मे पुरा परीक्षितः नृपते. प्रायोपवेशो सदसि ऋषीणां महतां च शृण्वता [सता], परमर्षिवाक् श्रुत आत्मनन्व
संस्मारितः. ॥ ५६ ॥ विप्राः, कथनीयोरुक्रमेण (वर्णनीय विपुळ चरित्रे ज्यानीं, अशा) वासुदेवस्य पतन् सर्वाशुभविनाशन माहात्म्यं व कथित, ॥ ५७ ॥ य. अनन्यधी, [सन्]
नित्यं धामे (प्रहरण), क्षणं [वा] एवं आचर्यत्, अश्वावान यः अनुशृणुषात् वा, सः आत्मानं एव पुनाति ॥ ५८ ॥ द्वादश्या, एकादश्या वा शृण्वन् [सन्] आयुष्य-

अहं च संस्मारित आत्मतत्त्वं श्रुतं पुरा मे परमर्षिवाक्कात् ॥ प्रायोपवेशो नृपतेः परीक्षितः सदस्यृषीणां महतां च
शृण्वताम् ॥ ५६ ॥ एतद्वः कथितं विप्राः कथनीयोरुक्रमेणः ॥ माहात्म्यं वासुदेवस्य सर्वाशुभविनाशनम् ॥ ५७ ॥
व एवं प्रावयेन्नित्यं यासक्षणमनन्यधीः ॥ श्रद्धावान्यो ऽनुशृणयात्पुनात्यात्मनमेव सः ॥ ५८ ॥ द्वादश्यामेकादश्यां
वा शृण्वन्नायुष्यवान्मवेत् ॥ पठत्यनश्नप्रयतस्ततो भवत्यपातकी ॥ ५९ ॥ पुष्करे मधुरायां च द्वारवत्यां यनात्मवान् ॥
उयोष्य संहितामेतां पठित्वा मुच्यते भयात् ॥ ६० ॥ देवता मुनयः सिद्धाः पितरो मनवो नृपाः ॥ यच्छति
कामान्शृणतः शृण्वतो यस्य कीर्तनात् ॥ ६१ ॥

वाच श्रवणे. प्रयता अतश्चन् (उपक्वली) [सन् यदि] पठति, [तर्हि] तता अगतकी भवति. ॥ ५९ ॥ यतात्मवान् (वग लेज नल उग्रने अया) [सन्] पुष्करे, मधुरायां, उना-
रवत्यां [वा] पठां संहिता पठित्वा मयात् (सखातगमून) मुच्यते. ॥ ६० ॥ देवताः, मुनय, सिद्धाः, पितरः, मनवः, नृपाः. [च] यस्मिं शुणत, कीर्तनान् शृण्वन् [च]
कीर्मान् यच्छति (वेतात) ॥ ६१ ॥

तोही सास्मत् आत्म्याची (स्नानप्रमाणे केवळ देहाची नव्हे) शुद्धता कारितो ॥ ५८ ॥ द्वादशीला किवा एकादशीला हे ऐकगारा ऋषीयुगी होवो. मोनन न करेना शुद्धने
पाठ करणास बापुसुक होतो. ॥ ५९ ॥ पुष्करातीर्षी, मधुरेत व द्वारकेमध्ये जो इन्द्रियनिग्रही पुरत उयोषण करून द्या म्हातेचा पाठ करितो, तो मयदन सनरातन मुदने. ॥ ६० ॥
आचें कीर्तन केले असतां वसत्याज व श्रोत्याज देवता, मुनि, सिद्ध, पितर, मनु, व नृप मज उपमेग अर्पण करितान ॥ ६१ ॥

ब्राह्मणास्तु ऋक्, यजुष् आग्निं सामं ह्या तीर्त वेदांचे अध्ययन केलें अथवा जे मुकुटरा, धृतकुल्या व पद्मकुल्या हे फळ मिळें, ते ह्या ग्रंथाच्या पठणानें प्राप्त होत. मनुष्य शुद्ध होऊन ह्या पुराणसंहितेचें अध्ययन करील तर मांभानें जें सांगितलें त्या परम पदाम नाईल ॥६३॥ ह्याचें अध्ययन केलें अनना ब्राह्मणाच्या उत्तर त्रिजा प्रातर्देते, क्षत्रियाच्या समुद्रवलयकिन पृथ्वीचें राज्य मिळें, वैश्य द्रव्यराशीचा पति होतो, आणि शूद्र पातकागामून मुक्त होतो. ॥ ६४ ॥ इतर ठिकाणें (ग्रंथत) कश्चित्पद्मी द्विजाः ऋचः, यजुषि, सामानि [च] अर्घीत्य [यत्] अनुविदते (पावतो), तत् मधुकुल्या. (मघाचे पाट) धृतकुल्या, पयःकुल्या च फल [प्राप्नोति] ॥६२॥ द्विजा, प्रयः, (गृह) एता पुराणसंहिता अर्घीत्य भगवता यत् प्रोक्तं, तत् परम पदं ब्रजेत्. ॥ ६३॥ विप्र अर्घीत्य प्रज्ञा, राजन्य. उर्ध्वमेखला (स्मुद्रमेष्टित पृथ्वाय), वैश्य निधिपतित्व (मादाराचे त्या भिल) च आहूयात्. शूद्रः पातकात् शुद्धेत. ॥ ६४ ॥ कलिमलसंहितिकालन. (कलिदोषाचे समूह दूर करणारा) अखिलेश हरि. इतरत्र अर्भीक्ष्ण (वारवार) न गीयते इह तु पुन

ऋचो यजुषि सामानि द्विजोऽधीत्यानुविदते ॥ मधुकुल्या धृतकुल्याः पयःकुल्याश्च तत्फलम् ॥ ६२ ॥
पुराणसंहिताभेतामर्घीत्य प्रयतो द्विजाः ॥ प्रोक्तं भगवता यत्तु तत्पदं परम ब्रजेत् ॥ ६३ ॥ विप्रोऽधीत्याऽऽमुयात्प्रज्ञां राजन्योर्ध्वमेखलाम् ॥ वैश्यो निधिपतित्वं च शूद्रः शुध्येत पातकात् ॥ ६४ ॥
कलिमलसंहितिकालनोऽखिलेशो हरिरितरत्र न गीयते ह्यर्भीक्ष्णम् ॥ इह तु पुनर्भगवानशेषमूर्तिं परिपठितोऽनुपदं कथाप्रसंगैः ॥ ६५ ॥ तमहमजमनंतमात्मतत्त्वं जगदुदयस्थितिसंयमात्मशक्तिम् ॥
द्युपतिभिरजशक्रशक्राद्यैर्दुरवसितस्तवमच्युतं नतोऽस्मि ॥ ६६ ॥ उपचितनवशक्तिभि स्व आत्मन्युपरचितस्थिरजंगमालयाय ॥ भगवत उपलब्धिमात्राधाने सुरऋषभाय नमः सनातनाय ॥ ६७ ॥

अशेषमूर्तिः भगवान् कथाप्रसंगैः अनुपदं परिपठितः. ॥६५॥ अहं अज अनंत आत्मतत्त्व जगदुदयस्थितिसंयमात्मशक्तिं अजशक्राद्यै द्युपतिभि (स्वर्गधिपतीनां) दुरासितस्तव मच्युतं नतः अस्मि. ॥ ६६ ॥ उपचितनवशक्तिभिः (उपचित=पूर्ण वाढलेल्या) स्वे आत्मनि उपरचितस्थिरजंगमालयाय उपलब्धिमात्राधाने (उपलब्धि=अनुभव) सुरऋषभाय सनातनाच्या समूहाला दूर करणाऱ्या सकलाधिपति ईश्वराचें वारंवार वर्णन केलें जात नाही, आणि ह्या ग्रंथात तर कथाप्रसंगानी पद्मेपदी त्या सकलस्वरूपी भगवतांचें गुणपठन केले आहे. ॥ ६९ ॥ तो भगवान् जन्मरहित व नाशरहित आत्मारूप होय. जगार्चा उत्पत्ति, पालन व नाश एतद्रूप रज, सत्त्व व तम हे गुण त्याच्या शक्ति होत ब्रह्मदेव, इंद्र, शक्र इत्यादि देवाना त्याचा स्तव कसा करावा तें कळत नाही. मी त्या अच्युताला वंदन करून आहे. ॥ ६९ ॥ ज्याने प्रकृति, पुरुष, महत्तत्त्व, अहंकार व पांच सूक्ष्मभूते जशा एक

दर नउ शक्ति वाङ्मयं त्वांन्या योगे आत्मस्वरूपेणैव स्थावरानंगमात्मक विश्व रचिते, केवल अनुभव है ज्योवै स्थान त्या नित्य देवाधिदेवाला भी नमस्कार करितो. ॥ ६७ ॥ ज्योवै मन आत्ममुखांनैव निरंतर पूर्ण भालेले असे ह्मणून ज्योवा अन्य ठिकाणचा भव नहिंसा झाला होता, परतु अजित परमेश्वराच्या रम्य लोलांनी आत्मस्वरूपा लागेन्या त्व ओढिलो ह्मणून ज्योवै कृपा करून हे आत्मतत्त्वप्रकाशक पुराण रचिते, त्या सकळ पापाचा नाश करणाऱ्या व्यासपुत्राला (गुणाचार्यांना) मी नमस्कार करितो. ॥ ६८ ॥

तनाय भंगवते नमः. ॥ ६७ ॥ स्वसुखनिष्ठवचेताः (अमुखने पूर्ण भले मन ज्याचे अगा) तद्विशुद्धान्याभावाः (त्यामुळे दर क्षाळी इतर डिङ्गणी आमसि ज्याची असा) क्षी अजितरुचि-रलीलाकृष्टसारः यः तदीयं तत्त्वदीपे अखिलवृजिनम् (मनल पापाचा नाश करणाऱ्या) पुराण कृपया व्यतनुत (विस्तारिता झाला), ते व्याससुनु नतः अस्मि ॥ ६८ ॥

॥ इति श्रीभागवताव्यये द्वादशस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

स्वसुखनिष्ठवचेतास्तद्विशुद्धान्याभावोऽप्यजितरुचिरलीलाकृष्टसारस्तदीयम् ॥ व्यतनुत कृपया यस्तत्त्वदीपं पुराणं तमखिलवृजिनम् व्यासमुनु नतोऽस्मि ॥ ६८ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे द्वादशस्कंधार्थनित्यपगं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ सूत उवाच । यं ब्रह्मावरुणैर्द्रुद्रमरुतः स्तुन्वति दिव्यैः स्तवैर्वेदैः सांगपदक्रमोप-निषदैर्गांति यं सामगाः ॥ ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यति यं योगिनो यस्यानं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥ १ ॥ पृष्ठे आभ्यदमंदमंदरगिरिग्रावाग्रकंडूयनाग्निद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानिलाः पांतु वः ॥

यत्संस्कारकलानुवर्तनवशाद्देलानिभेनांभसां यातायातमतीद्रिनं जलनिधेर्नाद्यापि विश्राम्यति ॥ २ ॥

सामगाः सांगपदक्रमोपनिषदैः वेदैः यं गांति, योगिनः ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा यं पश्यति, सुरासुरगणा यस्य अत न विदुः, तस्मै देवाय नमः. ॥ १ ॥ पृष्ठे आभ्यद-मदमंदरगिरिग्रावाग्रकंडूयनाग्निद्रालोः (गिरणाच्या अर्धे दृ० योत्वा नदरपैलाच्या आनाग्रनीं द० दगडाच्या अग्रनीं खजव्याचें मुल ज्याला अगा) निद्रालो. कमठाकृते. (कुंसी) भगवत.

॥ इति श्रीमद्भागवतार्थदर्शने द्वादशस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सूत ह्मणाले. - ब्रह्मदेव, वरुण, इंद्र, रुद्र व मरुद्ग, दिग्ग स्तुतिच्या योगे आ. गि. अंगे. पद, क्रम व उपनिषदे यासह वेदाच्या योगे ज्याचा स्तव करितान; सामगायक ज्याला गानान योगी पुरुष ज्याच्या योगे निश्चय व त्याच्याकडे लग्न गाहेकृत्. अस्या मनाने ज्याला फलतान आणि देवाच्या व देवाच्या समूहाला ज्याचा अंत कळत नही, त्या देवाला नमस्कार असो. ॥ १ ॥ कूर्मरूपी भगवानाचे ध. मवायु तमचे रक्षण

करोत. - स्वच्छा साभय्याची कल्पना ह्या एक दोन गोष्टींवरूनच होतः पहा :- पाठीवर मोठा थोरला मंदर पर्वत गगन फिरत असतां त्याच्या पायागाची अत्रे लागून आंग ह्या अविळे जात होतें अशा वेळीं त्याला सुखानें निद्रा येत असे ! त्याच्या श्वासावायूच्या संस्काराचे लेश लागत्ये मुळे समुद्राच्या पाण्याची जी वट उतर चालू झाली ती अद्याप बंद होत नाही तर भरतीओहटीच्या मिथाने एकसारखी चालू राहिली आहे ! ! ॥ २ ॥ आता पुराणाच्या मंथ्याचें एकोकरण, ह्या श्रीमद्भागवत ग्रंथाचा विषय, प्रयोजन, ह्याचें दान, व दानाचें आभि पाठादिकांचे माहात्म्य ऐकून घ्या ॥ ३ ॥ ब्रह्मपुराणाचे दहा सहस्र श्लोक (अनुष्टुप्) आहेत, पद्मपुराण साठत पान कमी (६९) हजार आहे, श्रीविष्णुसंहितायाः षडः पंतुः परसंस्कारकळानुवर्तनवगात् अत्रद्रितं जलनिधेः अमर्सां (पाण्याचें) यानायात (चढउतर) वेळानिधेन (भरती-ओहटीच्या मिथाने) अद्य क्षणि न विश्राम्यति. ॥ २ ॥ पुराणसंख्यासं-सूति, अस्य चाख्यप्रयोजने, दान, दानस्य, पाठादेः च माहात्म्य [च] निबोधत ॥ ३ ॥ ब्राह्मं दशसहस्राणि पात्र पंचोनषष्टिः श्रीवैष्णव त्रयोविंशत् चतुर्विंशतशैवकं. ॥ ४ ॥ श्रीभागवतं दश, अष्टौ [च] नारद पंचविंशतिः. मार्कंडेयं नव वान्ह दश पंच [सहस्राणि], चतु शत [च] ॥ ५ ॥

पुराणसंख्यासंभूतिमस्य वाच्यप्रयोजने ॥ दानं दानस्य माहात्म्यं पाठादेश्व निबोधत ॥ ३ ॥ ब्राह्मं दशसहस्राणि पात्रं पंचोनषष्टि च ॥ श्रीवैष्णवं त्रयोविंशच्चतुर्विंशतशैवकम् ॥ ४ ॥ दशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पंचविंशतिः ॥ मार्कंडं नव वान्हं च दशपंचचतुःशतम् ॥ ५ ॥ चतुर्दश भविष्यं स्याच्चथा पंचशतानि च ॥ दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्तं लिङ्गमेकादशैव तु ॥ ६ ॥ चतुर्विंशतिवाराहमेकाशीतिसहस्रकम् ॥ स्कांदं शतं तथा चैकं वामनं दश कीर्तितम् ॥ ७ ॥ कौर्मि सप्तदशाख्यातं मात्स्यं तप्तु चतुर्दश ॥ एकोनविंशत्सौपर्णं ब्रह्मांडं द्वादशैव तु ॥ ८ ॥

भाविष्यं चतुर्दश तथा पंचशतानि च स्यान् ब्रह्मवैवर्तं दश, अष्टौ च लिङ्गं एकादश एव. ॥ ६ ॥ चतुर्विंशतिवाराहं. स्कांदं एकाशीतिसहस्रकं तथा एक शत च. वामन दश कीर्तितं. ॥ ७ ॥ कौर्मि सप्तदश आख्यातं तत् मात्स्यं तु चतुर्दश. सौपर्णं एकोनविंशत् ब्रह्माण्डं द्वादश एव. ॥ ८ ॥

पद्मपुराण तेजस हजा, शिवपुराण चोदीस हजार; ॥ ४ ॥ भागवत अठरा हजार, नारदपुराण पंचवीस हजार, मार्कंडेय नऊ हजार, अभिपुराण पन्ना हजार चारसौ, ॥ ५ ॥ भविष्यपुराण षवदा हजार पाचसौ; ब्रह्मवैवर्त अठरा हजार, लिङ्गपुराण अकरा हजार, ॥ ६ ॥ द्वादहपुराण चोवीस हजार, स्कंदपुराण एक्यायशो हजार एकशे, वामन दशहजार अठळें आहे; ॥ ७ ॥ कूर्मपुराण सतरा हजार सागितलें आहे, मत्स्यपुराण चवदा हजार, गरुडपुराण एकोणीस हजार, ब्रह्मांड बारा सहस्र, ॥ ८ ॥

असा हा पुराणांचा समूह एकंदर चार लक्ष श्लोक गणलेला आहे. (महाभारत हा इतिहास होय, व रामायण हें वाल्मीकीने रचलेलें काव्य आहे, ह्यणत पुराणाची नेरुमा इतकीच). त्यात श्रीभागवत अठरा हजार श्रिले आहे. ॥९॥ हें पूर्वी भागवतानी आपल्या नाभिर्मल्ली वसेल्या ब्रह्मदेवाला, तो संमाराळा न्दाग आहे असे पटून, दनाळु होऊन, सांगितले. ॥ १० ॥ ह्यात आरंभी, मध्ये व शेवटी तैत्तिरीय आख्याने भरलेली आहेत. ह्यातील हरिलीलाकाव्ये संपूर्णरूपी अमृतानें सावु व देव आनंद पावते. ॥ ११ ॥ सकल पंच चतुर्लक्ष. पुराणसंदोहः (पुराणसमूह) उदाहृतः. तत्र अष्टादशसहस्रं श्रीमद्भागवत इत्येते. ॥ ९ ॥ पूर्वे भगवता नाभिपंकजे स्थिताय भवभीताना ब्रह्मणे इह कारुण्यान् संप्रकाशितं. ॥ १० ॥ [१२] आविमर्ष्यावसानेषु वैराग्याख्यानसंयुत, हरिलीलाकथाव्रतामृतानंदितसत्पुं. ॥ ११ ॥ सर्ववेदान्तसारं दत्तं ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणं कश्चित्किंच वस्तु, तद्विष्टं, कैवल्यैकप्रयोजनं [च अस्ति] ॥ १२ ॥ य. प्रौष्ठपद्या (मातृपत्नील) पौर्णमास्यां हेमसिंहसमन्वित (नेत्राच्या सिंहाने युक्त) भगवद् ददाति. रु.

एवं पुराणसंदोहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः ॥ तत्राष्टादशसहस्रं श्रीभागवतमिष्यते ॥ ९ ॥ इदं

भागवता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपंकजे ॥ स्थिताय भवभीताय कारुण्यात्संप्रकाशितम् ॥ १० ॥

आदिमर्ष्यावसानेषु वैराग्याख्यानसंयुतम् ॥ हरिलीलाकथाव्रतामृतानंदितसत्पुं ॥ ११ ॥

सर्ववेदान्तसारं यद्ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणम् ॥ वस्तुद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनम् ॥ १२ ॥

प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां हेमसिंहसमन्वितम् ॥ ददाति यो भागवतं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

राजते तावदन्यानि पुराणानि सतां गणे ॥ यावन्न दृश्यते साक्षाच्छ्रीमद्भागवत परम् ॥ १४ ॥

सर्ववेदान्तसारं हि श्रीभागवतमिष्यते ॥ तद्रसामृतमस्य नान्यत्र स्याद्रनिः क्वचित् ॥ १५ ॥

परमां गतिं याति. ॥ १३ ॥ सतां गणे यावत् साक्षात् श्रीमद्भागवत न दृश्यते, तावत् अन्यानि पुराणानि राजते (जेवतान) ॥ १४ ॥ हि श्रीभागवत सर्ववेदान्त र इत्यनेन तद्रसामृतमस्य अन्यत्र गति. कश्चित् न स्यात्. ॥ १५ ॥

वेदान्तचे सार जे ब्रह्मात्मैक्यरूप आदितीय वस्तु ते ह्याचा प्रतिपाद विषय होय, कैवल्यप्रप्ति हेच ह्या अर्थाचे प्रयोजन ॥ १२ ॥ जो मनुष्य भद्रपदातीत पौर्णमासीतुन सिंहाने युक्त असा ह्या भागवतअर्थाचे दान करितो, तो उत्तम गतीम जातो. ॥ १३ ॥ जो पण हे उत्तम श्रीमद्भागवत पन्वक्ष विमत नाही, तोयदेवच मांमया मनुष्यमन इतर पुराणे प्रदर्शित असतान, ॥ १४ ॥ श्रीमद्भागवत हे सर्व वेदान्तचे सार ममचंद्र चार्त. ह्यानीं रम्यपुन दिउन जो मुनी आज्ञा. त्याचे दत्तत्र केहेही,

प्रीति वससायाची नाही. ॥ १९ ॥ जशी नद्यांत गंग श्रेष्ठ, तसा विष्णुभक्तमध्वे शंकर श्रेष्ठ, तसेच हे भागवत पुराणामध्वे श्रेष्ठ होय. ॥ १९ ॥ ब्रह्माहो, मने क्षेत्रांमध्ये काशी क्षेत्र जसे उत्तमोत्तम, तसे पुराणसमूहांत श्रीमद्भागवत होय. ॥ १७ ॥ श्रीमद्भागवत हे निर्भळ पुराण विष्णुभक्तांना अनिप्रिय वटके ह्यामध्वे पगनहंमानो मिळविण्याचा विषय असे अद्वितीय उत्तम निर्भळ ज्ञान वर्जिल आहे. त्यात ज्ञान, वैराग्य आणि भक्ति यांनी युक्त अशी सर्व कर्मांपासून उपराने उगड करून मागिनशी यथा तिस्रगणां (वक्षामध्वे) गंगा, यथा देवानां अच्युतः, यथा वैष्णवानां रामः, ॥ १६ ॥ छिजाः, यथा सर्वेषां क्षेत्राणां काशी अतुल्य, तया पुराणव्रातायां श्रीमद्भागवत अमलं पुराणं, यस्मिन् पारमहंस्य एक अमलं परं ज्ञानं गीयते, यत्र ज्ञानविरागभक्तिवहितं ॥ १७ ॥ श्रीमद्भागवत.

निम्नगणां यथा गंगा देवानामच्युतो यथा ॥ वैष्णवानां यथा रामः पुराणानामिदं तथा ॥ १६ ॥ क्षेत्राणां

चैव सर्वेषां यथा काशी ह्यनुत्तमा ॥ तथा पुराणव्रातानां श्रीमद्भागवतं द्विजाः ॥ १७ ॥ श्रीमद्भागवतं

पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं यस्मिन्पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ॥ तत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं

नैष्कर्म्यमाविष्कृतं तच्छृण्वन्विपठन्विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः ॥ १८ ॥ कस्मै येन विनामिनो

ऽयमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरा तद्दूषेण च नारदाय मुनये कृष्णाय तद्रूपिणा ॥ योगीद्राय तदात्मनाऽथ

भगवद्राताय कारुण्यत स्तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं परं धीमहि ॥ १९ ॥

नैष्कर्म्यं आविष्कृतं, तत् भक्त्या शृण्वन्, विपठन्, विचारणपरः (चिंतनात निमत) [वा] नर विमुच्येत् ॥ १८ ॥ येन पुरा कस्मै (ब्रह्मदेवाला) अय अतुलः ज्ञानप्रदीपः विभासितः, तद्दूषेण नारदाय, तद्रूपिणा कृष्णाय मुनये, [तद्रूपिणा] योगीद्राय. अय तदात्मना भगवद्राताय कारुण्यत. [प्रकाशित], तत् शुद्ध विमल विशोक अमृत आहे. मनुष्याने भक्तिपुरःसर श्रवण किंवा पठन करून सतत चिंतन चालविले तर तो मुक्त होतो. ॥ १८ ॥ मी त्या त्रिमूलाबाबित अशा नारायणसद्भक्त अत्यंत शुद्ध, निर्भळ व शोकरहित नत्त्वाने ध्यान करितो. त्याने दयाळू होऊन कल्याच्या मार्गशी हा अप्रतिम ज्ञानप्रकाशक ग्रंथ (भागवत) ब्रह्मदेवाला सांगितला, त्या ब्रह्मदेवाच्या रूपाने नारदमुनीला उपदेशिला, नारदरूपाने व्यासाला ब्रह्मविद्या, व्यासरूपाने योगीश्वर जे भुक्ताचार्य त्यांना दिव्य आणि शुक्लरूपाने विष्णुराताला (परोक्षिताला) ऐकविला. (ही ह्या ग्रं-

याची गुरुपरंपरा. १ ॥ १९ ॥ ब्रह्मदेवाला मोक्षप्राप्तीची इच्छा झाली असता तेजाने कृपा करून ह्या ग्रंथाचा उपदेश केला, त्या अंगेतिवाम ज्ञानज्ञायक सर्वयाही भगवंताला नमस्कार असे. ॥ २० ॥ संसाररूपी सर्प चाकण्यामुळे विवळत पडलेल्या परीक्षित राजाला ज्याने सोडविणे, त्या ब्रह्मरूपी शुक्रयोगीन्द्राला नमस्कार असो. ॥ २१ ॥ ममर्था देवादि

परं सत्यं धीमहि. ॥ १९ ॥ तस्मै साक्षिणे भगवने बाहुदेवाय नमः, यः कृपया मुमुक्षवे कस्मै इदं व्याचक्षेत्रे (सागना बाला) ॥ २० ॥ याः संसारसंघट्ट विष्णुरात अमुमुचत् (लोढगिला बाल), तस्मै योगीन्द्राय ब्रह्मरूपिणे शुकाय नमः ॥ २१ ॥ देवेश, प्रभो, यथा भवे भवे (जनोजन्मी) तव पादयोः भक्तिः जायते, तथा कुरुष्व.

नमस्तस्मै भगवते वामुदेवाय साक्षिणे ॥ य इदं कृपया कस्मै व्याचक्षेत्रे मुमुक्षवे ॥ २० ॥ योगीन्द्राय

नमस्तस्मै शुकाय ब्रह्मरूपिणे ॥ संसारसंघट्टं यो विष्णुरातमममुचत् ॥ २१ ॥ भवे भवे यथा भक्तिः

पादयोस्तव जायते ॥ तथा कुरुष्व देवेश नाथस्त्वं नो यतः प्रभो ॥ २२ ॥ नामसंकीर्तनं

यस्य सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ग्रणामो दुःखशमनस्तं नमामि हारं परम् ॥ २३ ॥ इति श्रीभागवते

महापुराणे द्वादशसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्या द्वादशस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

समाप्तोऽयं ग्रंथः ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १३ ॥

यतः त्वं ना नाथः. ॥ २२ ॥ यस्य नामसंकीर्तनं सर्वपापप्रणाशनं. ग्रणामः दुःखशमनः, तं परं हारं नमामि. ॥ २३ ॥ इति श्रीभागवताख्ये द्वादशस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

देवा, ज्या अर्शी तू आमचा नाथ आहेस, त्याअर्थी जनोजन्मी आमची तुझ्या चरणावर भक्ति राहील अशी नाही व्यवस्था कर. ॥ २२ ॥ ज्याने नामसंकीर्तन मंत्र नारा करीवें आणि ज्याला मन्नाम केज अमना समस्त दुःखाचा उपशम होतो, त्या विश्वव्यापी हरीचा मी नमस्कार करितों. ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवतार्थदर्शने द्वादशस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

हे पुस्तक

सुंवईत

गणेश महादेव जानोरीकर यांनी आपल्या ' आर्थनेत्र ' -

छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें. मिती आश्विन

शुद्ध १० शके १८१७. ता० २८ माहे ससेंबर

, सन १८९५ इसवी. ह्या पुस्तकसंबंधी सर्व

हक्क मालकांनें आपलेकडे ठेविले

आहेत. किंमत रुपये १८

टपाल खर्च २ रुपये.

॥ इति श्रीमद्भागवतार्थदर्शने द्वादशस्कंधः समाप्तः ॥

